

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№1(56), 2018

Алматы, 2018

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№1(56), 2018

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. М.Қ. Қойгелдиев
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. Р.Р. Оспанова,
т.ғ.к., доц. Т.Т. Далаева,

(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. Х.М. Әбжанов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(АҚШ),

PhD, проф. Клаудиа Чанг (АҚШ),
т.ғ.д., проф. Қара Әбдіуақап
(Түркия),

т.ғ.д., проф. О.Д. Осмонов
(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. В.М. Козьменко
(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. Қ.Т. Жұмағұлов,
проф. М.Майер (Германия),

т.ғ.д., проф. К.Р. Несіпбаева,
т.ғ.д., проф. А.Б. Соколов

(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. Томохико Уяма (Жапония),

т.ғ.д., проф. Т.Ходжаоглы (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2018

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 24.04.2018 қол қойылды.
Пішімі 60x84¹/₈. Көлемі 50.75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс №139.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
C O N T E N T

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Алпыспаева Г.А., Саяхимова Ш.Н. <i>Повседневная жизнь первоцелинников северных регионов Казахстана в 1950-1960-е годы</i>	9
Alpyspaeva G.A., Sayakhimova Sh.N. <i>Daily life of first "tselina" residents of the northern regions of Kazakhstan during 1950-1960s years</i>	–
Сайфулмаликова С.С. <i>XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ, қырғыз қоғамындағы батырлар</i>	16
Saifulmalikova S. S. <i>Batyr in the Kazakh, Kyrgyz society in the XVIII-XIX centuries</i>	–
Мажитова Ж.С., Омарова Б.К., Кабылтаева С.К. <i>Институт барымты: судебнo-процессуальная норма коллективной самопомощи казахов или узаконенный «грабеж»</i>	21
Mazhitova Zh.S., Omarova B.K., Kabylytayeva S.K. <i>Institute of barymta: judicial procedure of collective self-help of kazakhs or legalized «robbery»</i>	–
Далаева Т.Т. <i>Характер и эволюция социокультурной идентичности казахских должностных лиц XIX – нач. XX в.в. (по личным письмам и прошениям)</i>	28
Dalayeve T. <i>Character and evolution of socio-cultural identity of the kazakh officials of XIX –the beginning XX centuries (by personal letters and petitions)</i>	–
Бимолданова А.А. <i>Казахские волостные управители и практики имперского управления (по материалам Акмолинской области втор. пол. XIX в. – нач. XX в.)</i>	36
Bimoldanova A. <i>Kazakh volost rulers and practices of the imperial government (based on the materials of the akmola region of the second half XIXc. - beginning XX c.)</i>	–
Жириндинова К.Р. <i>Шығыс Қазақстанда ірі байларды тәркілеу және жер аудару</i>	41
Zhirindinova K.R. <i>Confiscation and eviction of large bays in Eastern Kazakhstan</i>	–
Жангуттин Б.О., Бегасилова Ж.А. <i>Заккрытие мечетей и церквей в Казахстане как инструмент подавления религиозного инакомыслия в 1920–1930-е гг.</i>	46
Ganguttin B.O., Begasilova Z.A. <i>Closure of mosques and churches in Kazakhstan as a tool for suppressing religious dissent in the 1920s-1930s</i>	–
Нұрман Ш.Т. <i>1920-шы жылдардағы Қазақстандағы кеңестік қоныс аударудың кейбір мәселелері</i>	50
Nurman Sh. <i>To the problem of soviet resettlement to Kazakhstan in the 1920th years</i>	–
Нурбекова Р.К. <i>С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, т.ғ.к.</i>	55
Nurbekova R.K. <i>Progress of work on health care and social security in the Eastem Kazakhstan region in the period from 30 the to 40 th yeras of the XX th century</i>	–

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические
и социально-политические науки»,
№1(56), 2018

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева,
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2018

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и
информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 24.04.2018.
Формат 60x84¹/₈.
Объем 50.75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ №139.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

Амандосова М. Шығыс Еңбекшілерінің Коммунистік Университетінде қазақ әйелдердің білім алу мәселесі.....	61
Amandosova M.I. The problem of education of kazakh women in the Communist University of the Toilers Ofthe East.....	–
Кенжебеков К.К., Ақтамбердиева З.С. Роль Оренбургского корпуса в подавлении выступлений казахского народа в XVIII – XIX в.в.	65
Kenzhebekov K.K., Aktamberdiyeva Z.S. Role of the Orenburg Corps in suppressing of the movement of the Kazakh people in XVIII – XIX centuries.....	–
Қозғамбаева Г.Б. Алашорда үкіметінің құрылғанына 100 жыл... Kozgambayeva G.B. Education and activity of Alash Ord (100 years).....	72
Сайлауқызы А., Сақ Қ. Алаш идеясы қазақ елінің ұлттық бренді екендігін тарихи және заманауи алғышарттар арқылы қалыптастырудың өзекті мәселелері.....	76
Sailaukyzy A., Sak K. Actual issues of forming the Alash idea as a national brand of the kazakh nation using historical and modern preconditions.....	–
Халидуллин Г.Х. Политика советской власти и ее силовых органов в проведении насильственной коллективизации и конфискации в Казахстане.....	83
Khalidullin G.H. Politics of the soviet authority and its forces in the conduct of enforced collectivism and confiscation in Kazakhstan.....	–
Жораева Г. Т. Семей облысына татарлардың қоныстануы бойынша саяси-әлеуметтік және экономикалық даму тарихы (XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың бас кезі).....	91
Zhorayeva G.T. History of social-political and economic development of tatar distribution in the Semei oblast (2nd half of 19 – the early of 20th century).....	–
ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY	
Атаева Т.Т., Маметай М.А. Нефтяная энергетика современного Китая.....	96
Ataeva T.T., Mametay M.A. The oil energetics of modern China.....	–
Вдовин В.Н. Использование тиранами Акраганта и Сиракуз культурно-идеологического ресурса власти в борьбе за укрепление своего господства в политике.....	101
Vdovin V.N. The use of the tyrants of Akragas and Syracuse cultural-ideological resource in the struggle to consolidate their rule in the policy.....	–
Мухажанова Т.Н., Беделова Г.С., П.Нұсқабай, Раймбекова М.Т. «Ортағасырларда Шығыс Еуропаны бағындырған Хазар қағанатының тарихынан».....	106
Muhajanova T.N., Bedelova G.S., Nuskabai P.N., Raimbekova M.T. «On the history of Khazar khanate seized East Europe in Medieval History».....	–
Нурсултанова Л.Н., Санатова М.Қ. Америка Құрама Штаттары мен Қазақстанның білім саласындағы ынтымақтастығы.....	111
Nursultanova L.N., Sanatova M.K. Cooperation between the United States of America and Kazakhstan in the sphere of education.....	–

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»

№1(56), 2018

Periodic – 4 issues/year

Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences

G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. *doctor of historical
sciences, professor*

(editorial-in-chief's assistant),

Ospanova R.R. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

Dalaeva T.T. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

(responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical
sciences, professor,*

Virginia Martin. *professor, PhD
(USA),*

Claudia Chang *professor, PhD (USA),*

Kara Abdiyap *doctor of historical
sciences, professor (Turkey),*

Osmonov O.D. *doctor of historical
sciences, professor (Kirgistan),*

Kozmenko B.M. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Zhumagulov K.T. *doctor of historical
sciences, professor,*

Mayer M. *doctor of historical sciences,
professor (Germany),*

Nesipbayeva K.R. *doctor of historical
sciences, professor,*

Sokolov A.B. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Tomokhiko Uyama *doctor of historical
sciences (Japan),*

Khodjaogly T. *doctor of historical
sciences, professor (Turkey)*

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2018

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of

Kazakhstan, May, 8, 2009

№10102-ZH

Signed for print 24.04.2018.

Format 60x84¹/₈.

Volume 38.75 уч.-изд.л.

Issue 300. order №139.

050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical
University

Оспанова Р.Р. *Қазақстан – Ұлыбритания іскер топтарының
бірлесіп жұмыс жасауына жол ашу барысындағы Елбасының
қызметі (1992-2007 жж.).....*

117

Ospanova R.R. *The Working Party of the Kazakh-British Friendship
Society (1992-2007).....*

–

Мукатова Д. *Ежелгі Ұлы Жібек Жолының негізгі бағыттары
және тарихи дамуы.....*

124

Mukatova D. *Main directions and historical development of the
ancient Silk Road.....*

–

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

Алдашева А.А. *Особенности развития внутреннего туризма в
Республике Казахстан.....*

129

Aldasheva A.A. *Features of development of internal tourism are in
Republic of Kazakhstan.....*

–

Айтбаева Р.Т., Тайшанова С.Т. *Культурно-гуманитарное
сотрудничество Франции со странами Центральной Азии.....*

132

Aitbayeva R.T., Taishanova S.T. *Cultural-humanitarian
cooperation of France with the countries of Central Asia.....*

–

Байсултанова К. Ш., Сабыркызы Д. *Қытайдың халықаралық
имиджінің қалыптасуының мәдени-философиялық негіздері.....*

138

Baisultanova K.S., Sabyrkyzy D. *Cultural and philosophical
background of the formation of image of China.....*

–

Далелхан А. *Қазақ-Қытай қатынастарының құқықтық негіз-
дерінің қалыптасуы және оның даму болашағы.....*

141

Dalelkhan A. *The basis of the legal framework of the Kazakh-
Chinese relations and their future development.....*

–

Касенова Б.Б., Оспанова А.Н. *Политические фонды ФРГ в
Центральной Азии: уникальные инструменты Германской внеш-
ней политики.....*

148

Kassenova B., Ospanova A. *Political funds of Germany in Central
Asia: unique tools of the German foreign policy.....*

–

Джолдыбаева У.М. *Қазақстанның ШЫҰ-на мүше мемлекет-
терімен ынтымақтастығы және оның аймақтық интеграцияға
ықпалы.....*

155

Joldybaeva U.M. *Kazakhstan's cooperation with the SCO member
States and its impact on integration processes in the region.....*

–

Nursultanova L.N., Nauryzbayeva T.B. *USA-Cuba: a new impetus
for bilateral relations.....*

159

Нурсултанова Л.Н., Наурызбаева Т.Б. *АҚШ – Куба: екі жақ
қарымтаныстарының жаңа импульсы.....*

–

Шаймарданова З.Д., Устемирова А. *Китайская миграция как
геополитический и экономический факт.....*

164

Shaimardanova Z.D., Ustemirova A. *Chinese migration as
geopolitical and economic fact.....*

–

Зайниева Л.Ю. *К вопросу о становлении политологии как
учебной дисциплины.....*

169

Zauniyeva L. *To a question of formation of political science as
subject matter.....*

–

Zauniyeva L. N.A. Nazarbayev and education of youth.....	174
Зайниева Л.Ю. Н.А. Назарбаев и образование молодежи.....	–
Нұрбай Қ.Ж. Қазақ патриотизмі: бастаулары, дәстүрлері, сабақтастығы.....	179
Nurbai K.Zh. Kazakh patriotism: origin, traditions, continuity.....	–
Пірімбетова Е. Жаңа Жібек Жолының қазіргі Қазақстанға тигізер ықпалы.....	184
Пірімбетова Е. The role of the New Great Silk road in the development of modern Kazakhstan.....	–
Kurmanbaeva L.T., Syzdykova S.M., Saurbaeva R.S. Social security: conceptual powder, observation.....	187
Құрманбаева Л.Т., Сыздықова С.М., Саурбаева Р.С. Әлеуметтік қауіпсіздік: концептуалды ыңғайлар, түсінігі.....	–
Ыдырыс Қ.С., Ыдырыс С.С., Мунасипова М.Е. Қазіргі кезеңдегі Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасы қатынастарының талдауы.....	192
Ydyrys K.S., Ydyrys S.S., Munassipova M.E. Analysis of the relations between the Russian Federation and the People's Republic of China at the present stage.....	–
Munassipova M.E., Ydyrys K.S., Ydyrys S.S. Russia's Arctic Policy: Regional Security and Economic Dimension.....	197
Мунасипова М.Е., Ыдырыс Қ.С., Ыдырыс С.С. Ресейдің Арктика саясаты: аймақтық қауіпсіздік және экономикалық өлішем.....	–
Оспанова А.Н., Конуратова А.С., Касимова Н.Ш. Развитие сотрудничества в сфере образования на пространстве Шанхайской организации сотрудничества.....	201
Osanova A.N., Konuratova A.S., Kasimova N.Sh. Development of cooperation in the sphere of education in the space of the Shanghai Cooperation Organization.....	–
Оспанова А.Н., Адамов К.Г. Усиление военного присутствия на Корейском полуострове и его влияние на политику соседних государств.....	206
Osanova A., Adamov K. Strengthening the military presence on the Korean peninsula and its impact on the policies of neighboring states.....	–
Ерімбетова К. Жаһандану және жаңа ұрпақ: мүмкіндіктер.....	209
Yerimbetova K. Globalization And New Generation: Opportunities.....	–
Мейірбекова Г.Б. Алименттік міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету мәселелері.....	214
Meirbekova G.B. Tasks of legal maintenance of fulfillment of alimony duties.....	–
Момышева Ф.С., Жангабулова Ж.М. «Brexit»: проблемы и перспективы для Европейского Союза.....	219
Momysheva F.S., Zhangabulova Zh.M. "Brexit": problems and prospects for the European Union.....	–
Макашев Ж.К. Нормативная правовая база развития трансграничного регионального сотрудничества Казахстана и России в формате парадипломатии.....	226
Makashev Zh.K. Normative and legal framework for the development of cross-border regional cooperation between Kazakhstan and Russia in the form of parodiplomacy.....	–

Токтушаков А.Е. <i>Ключевые тренды миграционных процессов Казахстана.....</i>	235
Toktushakov A. <i>Key trends of migration processes of Kazakhstan.....</i>	–
Tulbasiyeva S.K. <i>Kazakhstan – Un: 25 Years Of Partnerships For Peaces, Securityand Development.....</i>	235
Тулбасиева С.К. <i>Казахстан – ООН: 25 партнерство, партнерства мира, безопасности и развития.....</i>	–
Чукалова Р.Р. <i>ТМД елдерінде лаңкестікке қарсы тұрудың заңнамалық базасын салыстырмалы терминологиялық талдау...</i>	238
Chukalova R.R. <i>Comparative Terminological Analysis Of The Legislative Framework For Combating Terrism In The Cis Countries.....</i>	–
Ысқақова Ж.А. <i>ОШАМҚ + 3: ынтымақтастық және даму перспективалары.....</i>	244
Iskakova Zh. <i>ASEAN+1: cooperation and perspectives of development.....</i>	–
Mukan S., Saudabekova E. <i>The conceptual background of the iranian nuclear programme.....</i>	248
Мұқан С., Саудабекова Э. <i>Иран ядролық бағдарламасының тұжырымдалық негіздері.....</i>	–
ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY	
Ахметова А.М. <i>Жазушы Н.Қуантайұлының “Қараөзек” романындағы “Мәңгілік Ел” концептінің репрезенттелу ерекшеліктері.....</i>	253
Akhmetova A.M. <i>Peculiarities of the representation of the concept of «Mangilik el» («Eternal nation») in the novel «Karaozek» by the writer N.Kuantayuly.....</i>	–
Молдабаева Д. Ж. <i>Жүсіп Баласағұндың «Құтты білік» және Низам әл-Мулктің «Сиясат-наме» еңбектерінде мемлекеттік билік және билеуші мәселесі.....</i>	260
Moldabayeva D. <i>Issue of state power and the ruler in the works “Kutti Bilik” by Zhussip Balasaguni and “Siayaset-name” by Nizam al-Mulk.....</i>	–
Ислам Жеменей, Бегалиева А.К. <i>«Тарих-и Рашиди» еңбегінің аудармалары һәм қолжазба нұсқалары жайында.....</i>	265
Islam J., Begaliev A.K. <i>Translations of the works "History and rashidi" and manuscripts.....</i>	–
Saktaganova Z.G., Bodeev K.T. <i>Foreign historiography of the history of religion in Kazakhstan.....</i>	270
Сактаганова З.Г., Бодеев К.Т. <i>Қазақстандағы дін тарихының шетелдік тарихнамасы.....</i>	–
Сапаева Г.Е., Арыстанбекова Қ.Д., Тілеужанова Г.Т. <i>XX ғасырдағы қазақ балалар әдебиетінің сипаты.....</i>	275
Sapaeva G.E., Arystanbekova Q.D., Tileuganova G.T. <i>Basic properties of kazakh children’s literature of the 20th century.....</i>	–
Шағирбаев М.С. Г. <i>Рубрук пен П. Карпини деректеріндегі Ортағасырлық қалалар.....</i>	279
Shagirbaev M.Sh. <i>Medieval cities in details of G. Rubruk and P.Karpini (By Alakul regions).....</i>	–

Мукатова Д. Қазақ басылымдары және отарлау саясаты жөнінде («Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті бойынша).....	288
Mukatova D. Problems of the Colonial Policy of Tsarist Russia in Kazakh Publications (JOURNAL «Aykap» and the newspaper "Kazak").....	—

**АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

Акымбек Е.Ш., Байбугунов Б.А. Қордай төрткүліндегі құмдан.....	293
Akymbek Y.Sh., Baibugunov B.A. Khumdan from «Korday» tortkul	—

Тұрғынбаев Е.М., Мейрманова Г.А. Қазақ халқының рухани мәдениетінде қазақ-ноғай ру-тайпалық бірлестіктерінің алатын орыны.....	301
Turzhynbaev E.M., Meirmanova G.A. The role of the tribal unions of kazakh-nogays in kazakh spiritual culture.....	—

Мусаева Р.С., Жамбулатов К.А. История изучения памятников эпохи бронзы западного казахстана (до 1990 года).....	305
Mussayeva R.S., Zhambulatov K.A. The history of the study of the monuments of the bronze epoch of Western Kazakhstan (before 1990).....	—

Kalshabayeva V.K., Imanberlinova G. Types of kazakh national sport games.....	310
Қалшабаева Б.К., Иманберлинова Г. Қазақтың ұлттық спорттық ойын түрлері.....	—

Қозғамбаева Г.Б., Егізбаева М.К. Мұсылмандыққа дейінгі қазақтардың отбасылық-тұрмыстық әдет-ғұрыптарындағы сенімдер мен салт-дәстүрлердің сарқыниақтары.....	314
Kozgambayeva G.B., Egyzbaeva M.K. To the muslim relations in the traditional and national customs under the Kazakh.....	—

Құрманбаева Л.Т., Сарбасова А.Б. Қазақ дүниетанымындағы тәңірлік сенім.....	320
Kurmanbaeva L. T., Sarbasova A.B. Tengrianism in the kazakh worldwide.....	—

Примкулова Г.Ж. Отандық этнография мен археологияның заманауи бағыттарының даму мүмкіндіктері.....	324
Primkulova G.J. Possibilities of development of contemporary directions in domestic ethnography and archeology.....	—

Омаров Ғ.Қ., Бесетаев Б.Б. Үржар ауданындағы 2017 жылғы археологиялық барлау жұмыстарының нәтижелері.....	328
Omarov G.K., Besetayev B.B. The results of exploration work in the territory of the Urjar district in 2017.....	—

Тұрғынбаев Е.М., Мейрманова Г.А. «Алтын шежіре» жылнамасы бойынша қазақ халқына қатысты терминдер	337
Turzhynbaev E.M., Meirmanova G.A. Name of kazakhans in Altan tobchi terms relating to kazakh in the chronicles of altan tobachi.....	—

Тайчикова К., Нурсултан М.У. Индустриализация Западного Казахстана, как фактор роста численности населения в 1959-89 годах.....	342
Taichikova K., Nursultan M.U. Industrialization of the Western Kazakhstan as a factor of the population growth in 1959-89.....	—

Сармурзина Н., Балиев Н. Оралмандар – тарихи Отанына қоныс аударған байырғы ұлт.....	345
Sarmurzin N., Baliyev N. Oralmans – the indigenous nation, who moved to their homeland.....	–

Сапатаев С.А. Оңтүстік Қазақстандағы қола дәуірі қорымдарының зерттелу тарихы.....	349
Sapatayev S. History of the research of burial grounds of the bronze age of the Southern Kazakhstan.....	–

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

Джайнакбаева Г.Т. Формирование умений и навыков учащихся на уроках истории.....	355
Jainakbayeva G.T. Formation of skills of pupils in history lessons....	–

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

Құдайбергенов Ә.Н. Қошке Кемеңгерұлы – тарихшы-ғалым.....	360
Kudaybergenov A.N. K. Kemenguuly – historian-scientist.....	–

Тулентаева К., Қаипбаева А.Т. Рухани жаңғыру сабақтастығы: Мәншүк Ғұмырнамасын Зерделеу Мәселесі.....	365
Tulentaeva K., Kaipbaeva A. Connection with spiritual modernization: issues of researching of Manshuk’s biography.....	–

Чаргынова Г.О. Сейіт Жақын-Хан – Жетішар мемлекетінің елшісі.....	370
Charginova Gulzada Said YakubKhan - Ambassador of the State of Yettishar.....	–

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Булгынбаева А.К. XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы Шығыс Қазақстан өңіріндегі адамдарды сайлау құқығынан айыру жағдайлары.....	375
Bulgynbaeva A.K. Cases of deprivation of the right to vote of citizens in elections in the East Kazakhstan region in the 30-40th years of the XX century.....	–

Туленбергенова С.Т. Педагогические подходы воспитания толерантности на уроках Истории Казахстана.....	380
Tulenbergenova S.T. Pedagogical approaches to education of tolerance on the lessons of history of Kazakhstan.....	–

Түлегенов А.К. Буддийские памятники Жетысу.....	385
Tulegenov A.K. The buddhist monuments of the Senior.....	–

Сериков А.Б. Қазақ дәстүрлі ауызша тарихындағы зар заман кезеңі.....	388
Serikov A.B. Period of time in the history of the traditional oral history of Kazakhstan.....	–

Оқали С. Ұлы Даланың ауызша тарихы және Мәңгілік Ел идеясы (тарихи сабақтастық).....	292
Okali S. Oral history of the great steppe and the idea of the «Mangilik El».....	–
Шойманова А.Л. Көне түркі дүниесіндегі тәңіршілік туралы көзқарастар.....	395
Shoimanova A.L. Basic concepts of tengrism in the world view of ancient turkic peoples.....	–
Байгондин Р.Т. Орталық Азия елдерінің интеграциялық әрекеттестіктеріндегі қауіпсіздік мәселелері.....	400
Baigondin R.T. Security issues in the integration processes of central asian countries.....	–

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

Файл: мазмұн №1(56) 2018
Каталог: F:\журнал ВЕСТ 1
Шаблон: C:\Users\User\AppData\Roaming\Microsoft\Шаблоны\Normal.do
tm
Заголовок: РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚСТАН
Содержание:
Автор: Zver
Ключевые слова:
Заметки:
Дата создания: 17.04.2018 10:24:00
Число сохранений: 22
Дата сохранения: 23.04.2018 11:56:00
Сохранил: User
Полное время правки: 217 мин.
Дата печати: 23.04.2018 14:13:00
При последней печати
страниц: 8
слов: 4 661 (прибл.)
знаков: 26 572 (прибл.)

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

УДК: 304.4:631.611(574.2)(045)
ГРНТИ 03.01.11

Алыспаева Г.А.¹, Саяхимова Ш.Н.²
*¹д.и.н., доцент, ²к.и.н., старший преподаватель Казахского
агротехнического университета им. С.Сейфуллина
г. Астана, Казахстан*

**ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ ПЕРВОЦЕЛИННИКОВ СЕВЕРНЫХ РЕГИОНОВ
КАЗАХСТАНА В 1950-1960-е ГОДЫ**

Аннотация

В статье на основе архивных материалов исследованы бытовые условия жизни переселенцев, влияющие на повседневность: бытовое обслуживание, жилищные условия, организация общественного питания и торговли, медицинской службы в целинном регионе, досуг первоцелинников. По рассекреченным архивным документам рассмотрены вопросы социально-правовой ситуации в северных областях Казахстана, вызванные большим потоком переселения целинников из разных концов Советского союза в северный регион Казахстана в годы освоения целинных и залежных земель. Авторами дан анализ причин роста преступности среди первоцелинников в северном регионе и меры борьбы с ней, а также влияние на размеренный уклад жизни местного населения. Авторами рассмотрены причины оттока кадров из целинных хозяйств в города и за пределы республики.

Ключевые слова: целинные и залежные земли, северные области Казахстана, повседневность, жилищные условия, быт, досуг, преступность, отток кадров.

*G.A. Alpyspaeva¹
Sh.N. Sayakhimova²*

*¹ Doctor of Historical Sciences, associate professor,
² candidate of historical sciences, senior lecturer Kazakh Agrotechnical University them. S.Seifullin
Astana, Kazakhstan*

**DAILY LIFE OF FIRST “TSELINA” RESIDENTS OF THE NORTHERN REGIONS OF
KAZAKHSTAN DURING 1950-1960S YEARS**

Abstract

Based on the archive materials article considers the living conditions of migrants that influenced daily life: public services, living conditions, organization of public catering and trade, leisure and entertainment of “tselinniks” issues of socio-legal situation in the northern areas of Kazakhstan.

According to declassified archival documents, issues of socio-legal situation in the northern regions of Kazakhstan, caused by a large flow of relocation of virgin land from different parts of the Soviet Union to the northern region of Kazakhstan during the development of virgin and fallow lands, were considered.

Authors are analyzing the reasons of human resources outflow from Tselin households and enterprises.

Keywords: the development of virgin and fallow lands in Kazakhstan, Northern regions of Kazakhstan, daily life, living conditions, family life, leisure, crime.

Г.А. Алыспаева¹, Ш.Н. Саяхимова²
¹т.ғ.д., доцент, ²т.ғ.к., аға оқытушы
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ОБЛЫСТАРЫНДА 1950-1960 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
ТЫҢИГЕРУШІЛЕРДІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ**

Аңдатпа

Мақалада мұрағат деректері негізінде Қазақстанның солтүстік облыстарында тыңигерушілердің күнделікті өмірі туралы айтылады: тұрмыстық қызмет көрсету, тұрғын үй, тың шаруашылықтарында қоғамдық тамақтан-

дыру және сауда ұйымдастыру, демалыс күндерін өткізу. Авторлар миграциялық процестер мен кадрлардың кету себептері мәселесін сараптаған, әлеуметтік-құқықтық жағдай туралы қаралған, тыңгерушілердің арасында қылмыстықтың өсу себептерін және олармен күрес жолдарын талдайды.

Түйінді сөздер: тың және тыңайған жерлерді игеру, Қазақстанның солтүстік облыстары, күнделікті өмір, тұрмыстық қызмет көрсету, демалыс күндерін өткізу, қылмыс.

Изучение повседневной жизни первоцелинников в северных регионах Казахстана в исторической науке представляет особый интерес, поскольку в советской историографии она не рассматривалась.

История повседневности-новая отрасль исторического знания, которая зародилась в середине XX в., и стала особенно популярной в последнее время. Связано это, прежде всего, с достаточно нетрадиционным подходом с точки зрения традиционной истории к изучению окружающей действительности человека в прошлом. Предметом изучения которой, является сфера человеческой обыденности в ее историко-культурных, политико-событийных, этнических и конфессиональных контекстах. В центре внимания истории повседневности-реальность [1].

Актуальность и слабая разработанность проблемы повседневности в рамках реализации программы освоения целинных и залежных земель позволили определить основную задачу данного исследования. Использование рассекреченных архивных документов, изучение фактологического материала дает возможность без политической конъюнктуры исследовать проблему повседневности, объективно анализировать весь спектр проблем жизни первоцелинников целинного региона Казахстана.

Ведущую роль для изучения истории повседневности целины в северных областях Казахстана составили архивные документальные материалы из фондов Центрального государственного архива РК в г. Алматы, Государственного архива Президента РК, Государственных архивов Павлодарской, Кустанайской, Акмолинской, Северо-Казахстанской области, Государственного архива г. Астаны, в которых содержатся сведения по рассматриваемой проблеме.

История освоения целинных и залежных земель разрабатывалась историками с первых лет освоения. В более поздних работах казахстанских ученых сделаны акценты в сторону социально-экономических изменений, обусловленных целиной. Например, в коллективной монографии Ковальского С. и Маданова Х. «Освоение целинных земель в Казахстане» [2], рассмотрены производственные, социально-культурные, бытовые преобразования в целинные годы, социально-экономические итоги массового освоения целины и роль целины в реализации Продовольственной программы СССР.

Горелова А.В. исследовала состояние культурно-просветительской работы на целине, формы и методы деятельности культурно-просветительских учреждений, особенности становления очагов культуры на целине, об обеспечении кадрами культурно-просветительские учреждения [3].

Абдирайымова А.С. в работе «Хозяйственно-экономические, демографические и экологические последствия освоения целинных и залежных земель в Казахстане (1950-1990-е гг. XX в.)» приходит к выводу, что основной причиной социальной конфликтной ситуации была хозяйственно-бытовая необустроенность переселенцев в целинном регионе. Массовая миграция из других регионов страны способствовали вытеснению казахской культуры и казахского языка [4, с. 18].

На основе архивных источников и документальных материалов В.Г. Вишниченко сделал попытку воссоздания подлинной истории целины на примере Кустанайской области, освещая сложные и многоаспектные процессы в целинном регионе [5]. Новые взгляды и трактовки в подходах к оценке истории целины нашли отражение и в работах российских ученых, написанных в современное время. Изучение работ российских авторов Е.В. Пахомовой [6], О.В. Кузнецовой [7] обусловлено тем, что освоение целинных и залежных земель проходило не только в Казахстане, но и в Сибири, Урале, Поволжье и на Северном Кавказе. Решением Пленума ЦК КПСС 1954 года для всех регионов целины была определена конкретная задача: расширить посевы зерновых культур за счет освоения целинных и залежных земель.

Пахомова Е.В. в своем труде исследует организацию условий жизни и труда целинников, процесс оттока кадров из целинных хозяйств Южного Урала и выявляет его причины. Особый интерес с современной точки зрения представляет исследование мероприятий, направленных на распределение и закрепление кадров в хозяйствах, занятых освоением целины.

В трудах О.В. Кузнецовой проанализированы семейно-бытовые и межличностные отношения рабочих целинных совхозов, исследованы условия жизни первоцелинников, дана характеристика использования свободного времени первоцелинников Оренбургской области, что важно для проведе-

ния сравнительного анализа бытовых условий, жизненных проблем целинников в северных областях Казахстана. В одной из своих работ Кузнецова О. исследовала особенности быта реэмигрантов из Китая в первые годы освоения целинных земель в Оренбургской области, входившей в географический регион освоения целинных и залежных земель [8].

Анализ исследований свидетельствует о данности и в российской исторической науке, также, как и в казахстанской, критических оценок исторических процессов, происходивших на целине. Российские авторы убедительно показали, что при освоении целины масштабы распашки и способ использования природно-ресурсного потенциала не были социально и экономически оптимальны, экологически сбалансированы, не соответствовали природным, социальным, экономическим условиям региона. Можно предположить, что те же ошибки и перегибы допущены при освоении целины и в Казахстане.

Быстрый рост населения целинного региона потребовал ускоренного развития жилищного строительства, объектов здравоохранения, образования, культуры, электростанции и линий электропередач, хлебоприемных пунктов, элеваторов, автомобильных дорог, заводов по выпуску сельскохозяйственных орудий и др. предприятий.

Перед центральными и местными органами власти встал вопрос по реализации постановлений правительства по хозяйственно-бытовому устройству целинников. Правительство держало на особом контроле вопрос обеспечения жильем первоцелинников. Например, в отчете по Целинному краю о хозяйственном устройстве целинников на 1 октября 1961 г. указано, что подготовлено жилых домов (квартир) в текущем году-2943; из них за счет кредита Сельхозбанка-1427; находится жилых домов в стадии подготовки-2920 [9, л. 1]. Качество строительства жилых строений было низким. Одна из причин некачественного строительства заключалась в форсированных темпах жилищного строительства и слабая обеспеченность строительным материалом. В условиях всеобщего дефицита жилья и обострения жилищной проблемы, местные власти не заботились о качестве. Для них важнее было своевременно отчитаться перед вышестоящими органами о выполнении плана строительства жилья для целинников.

Например, в г. Кустанай дело обстояло иначе. Здесь велась работа по снижению стоимости и повышению качества строительных работ. В архивных документах отложились мероприятия по данному вопросу. В г. Кустанай проведено 4 конференции, одно из них по теме «Снижение стоимости и повышение качества строительных работ». Внедряя предложения конференции в строительных учреждениях города создано 6 комплексных бригад, кроме того 2 строительного участка переведены на хозрасчет. Применение предложений конференции дало возможность СМУ-7 за первый квартал 1960 г. добиться 19 тыс. руб. экономии, СМУ-7-180 тыс. руб. [10, л. 15].

Из докладной записки директора совхоза «Шуйский» Атбасарского района за 1955 г. известно, что первоцелинники 384 человек прибыли из Ивановской области города Шуя, чье имя носит совхоз. Строительство в совхозе проводилось подрядным способом. Происходило при прямом участии коллектива совхоза и его техники. Построено 22 дома с площадью 2574 кв м., баня на 16 человек пропускной способностью в час, столовая на 100 мест, хлебопекарня на 2 тонны хлеба в сутки, магазин, овощехранилище на 250 тонн, зерносклад на 3200 тонн зерна, крытый ток на 300 тонн, линия электрического освещения поселка, шахтных колодцев 4 шт, буровая скважина 72 м, построена телефонная связь с райцентром и др. пунктами Союза. В строительстве широко использовался местный материал, в частности саман [11, л. 1].

А Северо-Казахстанские и Кустанайские совнархозы крайне неудовлетворительно выполняют планы ввода в эксплуатацию жилой площади. В отчетах указано, что за 11 месяцев введено лишь 56 процентов к годовому плану. Еще хуже выглядит положение в вводом в действие культурно-бытовых объектов [12, л. 13]. Положение в целинных хозяйствах освещалось в СМИ, например, в газете «За коммунизм» за 26.07. 1955 г. в статье «Горбунов обещает» отмечено: «... из-за отсутствия нормальных бытовых и производственных условий допущена большая текучесть молодых кадров. Только за последние 2 года из совхоза «Петропавловский» по различным причинам выбыло 100 комсомольцев» [13, л. 29].

Анализ архивных источников позволяет обозначить основные причины, по которым переселенцы покидали целинные колхозы. Первая причина-нерешенность жилищной проблемы. Строительство отдельных домов затягивалось. Повсеместно имела место неорганизованность труда на стройплощадках, плохая трудовая дисциплина рабочих и руководителей строительства, пьянство, быт рабочих не был налажен, что сказывалось на производительности труда. Например, при проверке в 1954 году

трудового и бытового устройства граждан, прибывших из КНР на постоянную работу в МТС и МЖС Павлодарской области, выявилось, что они не были обеспечены квартирами и находились в неудовлетворительных жилищно-бытовых условиях. Так, в Караобинскую МТС Куйбышевского района прибыло 16 семей, большинство из которых были размещены в примитивных квартирах, должных мер по их бытовому устройству не принимались [14, л. 160]. Другая причина заключалась в крайне низком качестве строящегося для переселенцев-колхозников жилья. Они не соответствовали элементарным санитарным нормам. Небрежная кладка стен, низкие потолки домов, плохая гидроизоляция, тонкие саманные стены способствовали накоплению сырости и промерзанию стен. В колхозе «Макинский труд» 6 домов перестраивались заново из-за непригодности проживания [15, л. 93]. Повсеместно наблюдалось халатное отношение руководителей областного, районного и местного уровня к жилищным проблемам переселенцев. Руководители областного сельхозуправления и МТС не контролировали и не интересовались качеством жилищного строительства и культурно-бытовых объектов.

Материалы прокуратуры свидетельствуют о том, только в 1 полугодии 1963 г. выявлено более 300 фактов, из них в совхозах-132, колхозах-64, на стройках и предприятиях совхозов, колхозов и др. организации все еще распространены факты на стройке-46, например, в Кокчетавской области при контрольном обмере строительных работ, выполненных СМУ в августе 1962 г. установлены приписки в совхозе «Советский» на сумму 61 тыс. руб., однако материал был направлен в прокуратуру в феврале 1965 г., когда виновники приписок выехали за пределы республики. За приписки, очковтирательство и обман государства на руководителей совхозов «Введенский» Кокчетавской области, «им. Свердлова», «Путь коммунизму», «Знамя Советов» Кустанайской области «Красноярский», «40 лет Казахстана», «Самарский» и «им. М. Горького» Целиноградской области и колхоза «Куйбышевский» Павлодарской области материалы были переданы прокуратуру для привлечения их к уголовной ответственности [16, л. 111].

Н.С. Хрущев был за ликвидацию различия между городом и деревней, он не раз говорил о том, что надо приступить к перестройке деревень на городской лад. Строить в сельской местности 4-х этажные дома с центральным отоплением, канализацией, водопроводом и необходимым благоустройством [12, л. 33]. Это видно по сводному отчету по Целинному краю.

Таблица 1. Сводный отчет по благоустройству жилых домов, вновь построенных в 1961 г. [17, л. 19].

	В том числе с водопроводом, канализацией и центральным отоплением				
	Дома 1-3 этаж	Из них кирпич	Из них деревянных		4-5 этаж
Целинный край	99 166	74 816	24 236		131 713

Жилищная проблема в целинном регионе в относительной степени решилась только к середине 1960-х годов. Массовое жилищное строительство за счет экстенсивных факторов способствовало общему росту экономики целинного региона.

Следующей причиной оттока переселенцев является неудовлетворительная организация общественного питания в большинстве целинных хозяйств, что вызывает с их стороны справедливые жалобы и нарекания. Не были приняты необходимые меры по организации торгового и бытового обслуживания рабочих, служащих и специалистов совхозов и машинно-тракторных станций в районах освоения целинных и залежных земель. При значительном увеличении рыночных фондов продовольственных и промышленных товаров и наличии их на складах и базах, организации потребительской кооперации допускают перебои в продаже товаров повседневного спроса (мыло, соль, спички, табак, папиросы, керосин). Особенно недопустимыми являются перебои в торговле хлебом и других продуктов питания [18, лл. 267-268]. В целях улучшения бытового обслуживания населения районов освоения целинных и залежных земель предприятиями местной промышленности и промысловой кооперации Совет Министров КазССР постановил: во втором полугодии 1954 г. организовать в районах освоения целинных и залежных земель 150 стационарных и передвижных мастерских местной промышленности и промысловой кооперации по бытовому обслуживанию населения [19, л. 167]; принять решительные меры к организации в тракторно-полевых бригадах

бесперебойного ежедневного трехкратного питания рабочих, служащих и специалистов совхозов горячей пищей [18, л. 269]. Система торгового обслуживания и общественного питания в северных регионах создавалась без должного внимания к качеству и скорости удовлетворения нужд населения целинных хозяйств. Например, по вине руководителей совхозов Акмолинской области имеет место пренебрежительное отношение к налаживанию питания целинников. В области построены типовые столовые, магазины, но не соблюдается санитарный режим. Имеются все возможности для обустройства быта, но они не используются. Кругом преступная бесхозяйственность и безответственность. Так, на базе Кийминского райпотребсоюза сгнило 60 тонн рыбы, а привезенные в декабре месяце овощи выбросили «для хранения» на снег. В зерносовхозе «Рентабельный» в разделочных цехах сначала поселили жильцов, а когда их с большим трудом выселили по требованию райэпидемстанции, райкооп организовал там забой скота. В обеденных залах столовых демонстрируют фильмы [20, л. 63].

По архивным документам известно, что в Баянаульской и Октябрьской МТС Баянаульского района неудовлетворительно была поставлена работа по организации общественного питания и снабжения реэмигрантов из КНР теплыми вещами. Аналогичные недостатки наблюдались также и в МТС Максимо-Горьковского и Цюрупинского районах [21, л. 160].

Целинные хозяйства северных областей плохо снабжались кондитерскими изделиями, сахаром, крупами, недостаток этих продуктов испытывают детские учреждения [22, л. 40].

Сельские магазины и лавки не могли полноценно удовлетворить спрос населения на товары первой необходимости, одежду, мебель и предметы быта. Мебель для повседневного использования: столы, табуретки, полки, буфеты для посуды изготовлялись в быткомбинатах, хотя в декабре 1960 г. в Целинном крае «розничный товарооборот составил 9 миллиард руб.» [12, л. 13].

Первый секретарь ЦК КПСС Н.С. Хрущев в марте 1961 г. на встрече с целинниками Кокчетавской области высказал ряд советов по улучшению быта людей, по организации питания, по подъему совхозной экономики [23, л. 2].

Одной из составляющей повседневности является проблема досуга первоцелинников, в нашем случае в проблема использования свободного времени в целинных хозяйствах северных областей Казахстана.

В целинных хозяйствах северного региона были открыты клубы, Дома культуры, библиотеки, музеи. В районных библиотеках был увеличен библиотечный фонд, количество читателей увеличено в 2 раза, с помощью книгонош книги доставлялись на дом, созданы красные уголки на фермах совхозов и колхозов.

По архивным данным известно, что в МТС и колхозах Акмолинской области построено 1140 жилых домов, 4 бани, в совхозах-1820 жилых домов, 5 клубов, 58 бань, 42 столовых. В совхозах и МТС-115 библиотек, 27 клубов, 47 красных уголков. За 2 года (1954-1955 гг.) целинных совхозах открыто 37 почтовых отделения, радиофицировано 36 совхозов, 2430 радиоточек, телефонизировано 35 совхозов [24, л. 108]. В Кустанайской области на 1 января 1955 г. население составило-56900 чел. Имеются культурно-просветительские учреждения: читальни и избы-читальни-52, библиотек-33, из них школьных-11, клубов-5, Домов культур-1, стационарное кино-3, кино-передвижки-1, театры-1, областные филармонии-1, парк культуры и отдыха-1 [25, л. 21].

В Северно-Казахстанской области в 1960 году построено 40 клубов, 69 красных уголков, 10 общежитий, 31 школа и многие другие объекты [12, л. 40].

Из годового отчета краевого управления культуры за 1962 г. известно, что на территории Целинного края в 1962 г. работало 6 музеев, 5 их них историко-краеведческого направления. Самый крупный по площади Кустанайский-618,3 кв. м, Петропавловский-455, 56 кв. м, Павлодарский-372 кв. м. Кокчетавский-220 кв. м. Целиноградский-147 кв. м. [26, л. 17]. В соответствии с указом председателя Верховного совета КазССР от 26 декабря 1960 г. об образовании Целинного края с центром в г. Акмолинск, был принят приказ министра культуры КазССР от 5 января 1961 г. По которому было образовано краевое управление культуры. В функции управления входило: руководство работой всех культурно-просветительских учреждений края, осуществление охраны исторического наследия и археологических памятников и пополнение фондов художественными произведениями, осуществление общеметодического руководства общественными организациями в развитии художественной самодеятельности. Все мероприятия осуществлялись через областные управления культуры. [27, л. 1, 6]. В ряде районов Кустанайской области оживилась работа местного радиовещания и их работа направляется на политическое воспитание населения, в тематику докладов и бесед включены популяризация опыта передовиков производства, освещен ход выполнения взятых

обязательств. Передачи ведутся на казахском, русском и немецком языках. Например, на казахском языке организована лекция «И. Алтынсарин-педагог-просветитель», «О религиозных предрассудках», на немецком языке «Творчество поэта Г. Гейне», на русском языке радиобеседа: «О христианской пасхе и ее вредности» [10, л. 5].

В целинных регионах были внедрены новые советские безрелигиозные праздники, обряды и ритуалы: торжественная регистрация новорожденных; торжественная регистрация новобрачных, золотые и серебряные свадьбы; чествование передовиков производства; проводы на заслуженный отдых; торжественные проводы в ряды советской армии; вручение в торжественной обстановке «Вечер совершеннолетия»; тематические вечера, чтение тематических лекций «Любовь и взаимное уважение-основа советской семьи»; безрелигиозные праздники, обряды «Золотая осень». К проведению привлекалась научная и творческая интеллигенция, работники суда и прокуратуры [28, лл. 1-3]. Народное творчество стало самобытным явлением в истории целины, слагались частушки на злободневные темы, практиковалось хоровое пение, танцы, пляски и песни были слышны в степных просторах Казахстана. Масштабная антирелигиозная кампания вытесняла из сознания целинников религиозные праздники и обряды.

В годы целины под влиянием централизованной языковой политики функции русского языка значительно расширяются, а сферы применения казахского языка сужаются. Вследствие притока целинников из разных регионов РСФСР, увеличивается количество носителей русского языка и в результате приобщения местного населения к производственной деятельности, способствующей включению жителей республики в социальную и культурную среду интенсивно развивающегося индустриального общества. Степень владения казахским языком никак не отражается на продвижении человека по служебной лестнице, т.к. участие в управлении республиканскими структурами требует обязательного знания русского языка. Постепенно казахский язык, оставаясь формально титульным, утрачивает главенство на территории республики.

Повседневность в годы освоения целины характеризуется такими аспектами обыденной жизни, как рост потребления спиртных напитков, распространение не типичного для казахского общества явления как самогонварение, был нарушен размеренный уклад жизни местного населения, так как участились случаи хищения и кражи имущества.

Материалы архивных фондов свидетельствуют об ухудшении криминальной обстановки во всех регионах освоения целины. Сложность ситуации заключалась в том, что наблюдался рост преступлений особо опасных и тяжких. Например, число убийств выросло на 18,2%, причинение тяжких телесных повреждений на 42,6%, изнасилование на 50%, кражи социалистической собственности на 21,6%, кражи личной собственности на 35,9% грабежи на 32,2%. Кроме того, увеличилось количество хулиганских проявлений в 2,5 раза, автоаварий со смертельными исходами на 50%. Наибольшее количество преступлений совершено в 1961 году в Кустанайской области; 30% всех преступлений, совершенных в крае, пришлось на эту область [29, лл. 1-2].

В основном преступления совершались на почве пьянства и органы прокуратуры по надзору за соблюдением законов о борьбе с пьянством и самогонварением вели работу по данному направлению. Тяжелые социально-бытовые условия способствовали пьянству и нарушению общественного порядка. В связи с ростом преступности в целинных областях принимались меры по предупреждению преступности, на заседаниях коллегии КазССР указывалось, что следует оказать помощь в правовой организационной работе по усилению борьбы с преступностью, привлекая общественные организации, добровольные дружины. В г. Кустанай для усиления борьбы с хулиганством организованы комсомольско-молодежные пятерки, которые совместно с участковыми уполномоченными милиции и постовыми милиционерами несут постовую службу по городу. Работниками прокуратуры, милиции, партийных и комсомольских организации проведено ряд мероприятий по борьбе с преступностью в целинных регионах. В результате проведения мероприятия по области преступность сократилась на 35 процентов, причем уменьшились такие виды преступности как убийство, грабежи, хулиганство, кражи с государственных объектов [30, л. 38]. В Павлодарской области создано 87 комсомольских штабов по поддержанию обществ порядка, в котором участвуют 970 чел., для патрулирования обществ мест в г. Павлодаре комсомольские штабы выделяют по 100 чел. [30, л. 41]. В Северо-Казахстанской области в конце 1955 г. проведена некоторая работа по созданию бригад содействия милиции, в городе создано 46 бригад с количеством 460 человек, с помощью которых задержано 486 нарушителей. Из нарушителей общественного порядка-243, хулиганов-25, подобрано пьяных-180 чел. [30, л. 39].

Об усилении борьбы с преступностью говорит тот факт, что 1961 году предано суду 14633 преступника против 7662 в 1960 году (65,4%) [31, л. 1]. В этот период началась большая и

многогранная деятельность по развертыванию культурно-просветительной работы. В целинных районах усовершенствовали работу библиотек, культурных учреждений. Большую роль сыграли автоклубы, фестивали молодежи, проведение декады литературы и искусства, смотр самодеятельности творческих коллективов, возникли народные театры, вокальные ансамбли, практиковалось хоровое пение.

Таким образом, на характер повседневности первоцелинников влияли различные факторы: социально-бытовые условия проживания, природно-климатические, а также демографические, как результат массовой миграции городских жителей в сельскую местность, точнее в степной регион. Жилищное и культурно-бытовое строительство отставало от темпов развития сельскохозяйственного производства и роста населения в регионах освоения целинных земель.

Такие явления, как недостаточное продовольственное и промышленное обслуживание, несвоевременное выполнение планов строительства жилых помещений были типичны для целины. Решение этих проблем было возможно путем внедрения экономических механизмов управления, в то время как эти проблемы пытались решить традиционным путем, а именно, посредством «правильной» организации воспитательной работы: созданием комсомольских организаций на местах, проведением культурно-массовых мероприятий по организации досуга молодежи, организацией соревнований между бригадами, выпуском многотиражных газет и агитационных листов.

Анализируя основные концепты целинной повседневности, пришли к выводу, что в целинных регионах, сельских и городских, быт и повседневность не отличались показной роскошью и помпезностью. Между социальным и материальным положением людей не было глубокой дифференциации или резких диссонансов. В этом смысле жители целинных хозяйств, в особенности в первые годы освоения целины, были равны. Покорители целины жили в одинаковых культурно-бытовых условиях, что делало их совершенно равными в пользовании благами.

Между тем, несхожесть жизненных установок людей проявлялась сплошь и рядом: одни честно работали, стойко преодолевая тяжелые условия труда и бытовые трудности, другие стремились нажиться на волне программы государственной помощи целинникам, воспользовавшись предоставляемыми льготами и финансовой поддержкой, они покидали малообжитые степные просторы в поисках более лучших условий.

Итак, целина с недостатками, просчетами и героическими подвигами целинников заложила прочную основу в социально-экономическом развитии северного региона Казахстана, а также фундамент становления независимого государства.

Список использованной литературы:

- 1 Кузнецова О.В. История повседневности на локальном уровне: подходы и трудности // Вестник Челябинского государственного университета. «История». Вып. 22.-Челябинск, 2007.-№ 21.-С. 128-135.
- 2 Ковальский С.Л., Маданов Х.М. Освоение целинных и залежных земель в Казахстане.-Алма-Ата: изд-во Наука, Казахстан, 1986.-224 с.
- 3 Горелова А.В. Особенности становления очагов культуры на целине // Вестник АН КазССР.-Алма-Ата, 1983.-№7.- С. 62-69.
- 4 Абдирайымова А.С.Хозяйственно-экономические, демографические и экологические последствия освоения целинных и залежных земель в Казахстане (1950-е-1990-е гг. XX в.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02.-Алматы, 2007.-28 с.
- 5 Вишниченко В.Г. Освоение целины-грандиозный социально-экономический проект XX в. // Вестник Тамбовского университета. Серия Политические науки и право. С. 10-17.
- 6 Пахомова Е.В. О механизме привлечения рабочей силы в районы освоения целинных и залежных земель / Е.В.Пахомова // Аграрное развитие и продовольственная безопасность России в XVIII-XX веках: сб. ст.-Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2006.-Вып. 4.-С. 301-309.
- 7 Кузнецова О.В. Повседневная жизнь первоцелинников (1954-1965 гг.) (на материалах Оренбургской области): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.-Оренбург, 2008.-28 с
- 8 Кузнецова О.В. Особенности быта реэмигрантов из Китая на целине в первые годы ее освоения // Аспирант, или Молодое поколение ученых: науч.-практ. альманах аспирантского сообщества Оренб. гос. пед. университета.-Оренбург: ОГПУ, 2006.-С. 99-104.
- 9 Государственный архив г. Астаны. Ф. 160. Оп. 1. Д. 4.
- 10 Архив Президента РК. Ф. 708. Оп. 34. Д. 1649.
- 11 Государственный архив г. Астаны. Ф. 136. Оп. 1 Д. 6
- 12 Архив Президента РК. Ф. 708. Оп. 33. Д. 1520.
- 13 Госархив Северо-Казахстанской области. Ф. 22. Оп. 5. Д. 534.
- 14 Государственный архив Павлодарской области. Ф. 3. Оп. 3. Д. 791.

- 15 Государственный архив Акмолинской области. Ф. 1425. Оп. 1. Д. 1189.
- 16 Центральный государственный архив РК (ЦГА). Ф. 2014. Оп. 1. Д. 786.
- 17 ЦГА РК. Ф. 2086. Оп. 1. Д. 13.
- 18 Государственный архив Карагандинской области. Ф. 530. Оп. 1. Д. 147.
- 19 Государственный архив Карагандинской области. Ф. 691. Оп. 1. Д. 301.
- 20 Государственный архив Акмолинской области. Ф. 268. Оп. 1. Д. 1291.
- 21 Государственный архив Павлодарской области. Ф. 3. Оп. 3. Д. 791.
- 22 Архив Президента РК. Ф. 708. Оп. 28. Д. 1361. Л. 40.
- 23 Государственный архив г. Астаны. Ф. 136. Оп. 4. Д. 5.
- 24 Государственный архив г. Астаны. Ф. 268 Оп. 1. Д. 1291.
- 25 Архив Президента РК. Ф. 708. Оп. 28. Д. 1063.
- 26 Государственный архив г. Астаны. Ф. 170. Оп. 1. Д. 22.
- 27 Государственный архив г. Астаны. Ф. 170. Оп. 1. Д. 1.
- 28 Государственный архив Акмолинской области. Ф. 268. Оп. 1. Д. 2981.
- 29 Государственный архив г. Астаны. Ф. 91. Оп. 2. Д. 5
- 30 Архив Президента РК. Ф. 708. Оп. 29. Д. 1551.
- 31 Государственный архив г. Астаны. Ф. 91. Оп.1. Д. 12.

УДК:94(574) «18/19»
ГРНТИ 03.01.17

*С.С. Сайфулмаликова, тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, E-mail: sabirasha@mail.ru*

XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ, ҚЫРҒЫЗ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР

Аңдатпа

Мақалада автор қазақ, қырғыз қоғамындағы батырлардың негізгі атқарған функцияларына қатысты кейбір мәселелерді талдайды. Батырлардың Ресей, Жоңғарияға аттанған елшілік, депутация құрамында болуы, аманатқа берілуі, руды басқаруы, барымтаға қатысуы сынды. Қазақ, қырғыз қоғамында батырларға қатысты құрметтің ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, халық жадында сақталуы көрсетіледі. XVIII ғасырда батырлар қазақ-жоңғар, қырғыз-жоңғар, қазақ-башқұрт, қазақ-қытай, қазақ-қалмақ соғыстарына қатысты. Олар Қазақ, Қырғыз хандығының ішкі, сыртқы саясатындағы істерге араласты, елшілік, мәмлегерлік функцияларды атқарды, шекара мәселесін шешті, кейде аманатқа да алынды.

Түйінді сөздер: батырлар, елшілік, аманат, депутация, ру, барымта, ас, жад орны.

*Сайфулмаликова Сабира Сабьтхановна, доктор исторических наук, Каз НПУ имени Абая,
Республика Казахстан, город Алматы, E-mail: sabirasha@mail.ru*

BATYRS IN KAZAKH, KYRGYZ SOCIETY IN THE XVIII-XIX CEN

Аннотация

В статье автор рассматривает некоторые вопросы основных функций батыров в казахском, кыргызском обществе. Вместе с тем, приводится информация об участиях батыров в составе послов и депутации в Россию и Джунгарию, о передаче в качестве залогов (аманат), управление родами, их участие в барымте. В казахском, кыргызском обществе почет и уважение к батырам передавалось из поколения в поколение с сохранением в исторической памяти народа.

Ключевые слова: батыры, посольства, аманат, депутация, род, барымта, место памяти

*Saifulmalikova Sabira Sabytkhanovna, Doctor of Historical Sciences, Kaz NPU named after Abay,
Republic of Kazakhstan, Almaty, E-mail: sabirasha@mail.ru*

BATYRS IN THE KAZAKH, KYRGYZ SOCIETY IN THE XVIII-XIX CENTURIES

Abstract

In the article the author considers some questions of the basic functions of the batyrs in the Kazakh, Kyrgyz society. At the same time, information is provided on the participation of batyrs in ambassadors and deputation in Russia and Dzungaria, on the transfer of pledges (amanat), on the management of tribes (clan), on their participation in barymta. In

the Kazakh, Kyrgyz society honor and respect for the batyrs were passed down from generation to generation with the preservation of the people in the historical memory.

Keywords: batyrs, embassies, amanat, deputation, clan, barymta, place of memory

Қазақ, қырғыз халқының тарихында батырлар ру арасынан да, сұлтан, манаптар арасынан да шықты, мысалы Боранбай, Наурызбай сынды батырлар. XVIII ғасырда батырлар қазақ-жоңғар, қырғыз-жоңғар, қазақ-башқұрт, қазақ-қытай, қазақ-қалмақ соғыстарына қатысты. Олар Қазақ, Қырғыз хандығының ішкі, сыртқы саясатындағы істерге араласты, елшілік, мәмлегерлік функцияларды атқарды, шекара мәселесін шешті, кейде аманатқа да алынды.

XVIII ғасырда Ұлы, Орта, Кіші жүз тарихында батырлардың елші болып бару фактілері жиі кездеседі. Тарихи фактіге сүйенсек, мысалы 1718 жылы қазанда Орта жүздегі Қайып ханның атынан Тобольскіге Байбек батыр, Төлебай батыр барды. Олардың негізгі мақсаты қазақ-орыс күшін біріктіре отырып жоңғарларға қарсы тұру болатын. Қайып хан Сібір губернаторы князь М.Гагаринге жазған хатында былай деп жазады: «Қонтайшы Сізге де бізге де дос емес, оларға қарсы аттануға ұйғардық егер сіздер қосымша күш жіберсеңіздер соғысқа да келісуге де дайынбыз. Бекболат батыр, Байбек батыр, Төлебай батырды тезірек қайтаруыңызды сұраймын» [1, 27-б]. Қайыптың мақсаты батырлар бастап барған елшілік арқылы орыстардың әскери көмегіне сүйене отырып, жоңғарлармен соғысу болатын.

Кіші жүздегі батырлардың аттары Ресей бодандығын қабылдау кезіндегі Әбілқайыр ханмен қатар аталады. Дерекке сүйенсек, Әбілқайыр ханның Ресейге аттандырып отырған сенімді өкілдерінің бірі жетірудағы тама батыры Бөкенбай және оның жақын маңындағылар болған. Ресейге барған қазақ батырларының елшілігі сауда жасау құқын алу, жаңа хан сайлауын өткізуге ұсыныс жасау, хан сайланғаннан кейінгі оқиғалар мен тағы да басқа әртүрлі хабарларды жеткізіп отырды.

1734 жылы Ұлы жүз батырлары Санкт-Петербургке жетті. А.И.Левшин осы елшілікке қатысты мынадай мәлімет береді. Ресейге барған сұлтан Ералы, сұлтан Нияз, Ұлы жүз батырлары Аралбай, Арыскелді. Олар 1733 жылдың қаңтарында Уфаға жетті. Міне осы жерден қазақтар Уфада қалды да, Тевкелевтің өзі Санкт-Петербургке кетті. Тевкелев кейін қайта Уфаға оралып, қазақ елшілігі 1734 жылы Санкт-Петербургке жетті- деп көрсетеді И.Левшин [2, 184-б].

1749 жылы жалпы халықтық жиылыста Нұралы хан болып жарияланғаннан кейін, осы хабарды Орынборға жеткізу Жәнібек батырға тапсырылды. 1750 жылы Гурьев қаласының коменданты капитан Сабанин Есет тархан мен Қара батырдың елші Тереңгір арқылы, Нұралы хан атынан қазақтардың Гурьевте орыс, қалмақтармен сауда жасауға мүмкіндік беруін сұраған [1, 523-б].

Қырғыз батырлары да Ресей, Жоңғария, Қазақ хандығына елшілікті ұйымдастыруымен бірге елшілік құрамында да болған. Мысалы, 1780 жылы қазақ-қырғыз шайқастары аяқталған соң, екі елдің шекара мәселесі бойынша келіссөздер жүргізілді. Қырғыздың бас адамдары Есенқұл батыр, Кебей би, Тума би, Қашыке батыр өзара ақылдасып Тілеуберді Жамансартұлы бастаған елшілікті Абылайханға жіберу керек деп ұйғарады. Жерге қатысты таласта Абылай Тілеубердінің сөзіне жығылып, қазақтар Алатаудан Ілеге дейін, қырғыздар Ыстықкөлден Шуға дейінгі жерді алатын болып, келісім жасады- деп көрсетеді А.Махаева [3, 55-б].

Батырлардың екі ел арасындағы елшілік байланыстарында сауда қарым-қатынастарына қатысып келіссөздерге араласқаны жөнінде де мәліметтер бар. 1764 жылы Әбілпейіз сұлтан Баймырза батыр бастаған елшілік арқылы қазақтардың Семей бекінісінде сауда жасау мүмкіндігін алады [4, 120-б]. Қазақ батырлары орыс-қазақ саудасынан бөлек қазақ-қытай саудасын да жөнге келтіріп отырды. Мысалы, 1758 жылы Абылай сенімді серігі Қабанбай батырды Үрімшіге жіберіп, Чиң өкіметімен болған сауданы ресми түрде бастады. Чиң өкіметінің қазақтармен болған саудасын басқарған Нусан Чиң ордасына: Қазақтың Қабанбайы 17 қыркүйек күні 300-ден аса жылқыны Үрімшіге айдап келіп, сауда жасады- деп хабарлады [5, 68-б].

Қырғыз халқының тарихында да қырғыз батырларының сауда қарым-қатынасын реттеуге араласқаны жөнінде деректер баршылық. 1875 жылы Атаке батыр Тынай ұлы Ресейге елшілік аттандырды. Елшіліктің негізгі мақсаты сауда керуенінің батыстағы Бұхар, шығыстағы Чугучак арқылы жол жүру бағытын қазақ жері арқылы өзгертіп, жолды қысқарту мақсатын ұстанды. Бұл сауда керуен жолы Атаке батырға және Орта жүз сұлтаны Бөкейге де қолайлы болатын деп көрсетіледі [6]. 1787 жылы күзде Атаке батыр Шу даласында елші М. Агафереивті қабылдайды, императрица Екатерина II елшілік аттандыру құрметіне оған 800 рубль көлемінде сыйақы жіберді. Бірақ белгісіз себептермен қырғыздарға келген саудагер тоналды деген дәлелденбеген айыппен елшілік қамаққа алынады. 1788 жылы Атаке батыр өз елшілерінің үш жылдан бері кері оралмағанын және олардың Ресейден қайтаруын талап етеді [6].

Қазақ-қырғыз батырлары сыртқы келіссөздерден бөлек, хандықтың ішкі ісіне де араласып, ру арасындағы жанжалды істерді де шешіп отырған. 1761 жылғы 19 қарашадағы Құлсары батырдың жазбаларына сүйенсек, ол сол жылы Күлеке батырмен бірге Абылай сұлтанның тапсырмалары бойынша қазақтардың арасындағы жанжалдарды шешуге аттанған[1, 633-6].

XVIII ғасырдың орта кезеңінде Жоңғар мемлекетінің құлау қарсаңында батырлар қазақ-жоңғар қарым-қатынасында да шиеленістерді істерді шешуге араласты. 1751 жылы Абылай өз Ордасына Дауаци, Амурсана, Банчжурды қабылдағаннан кейін қазақ-жоңғар қарым-қатынасы шиеленісіп кетті. Жоңғар нояндарын кері қайтару мәселесі жөнінде 70-ке жуық адам қатынасқан Үлкен Кеңес өтеді. Кеңеске қатысушылардың басым бөлігі Абылайды қолдап нояндарды бермеуді қолдады. Оның ішінде Бөгенбай батыр, Жапек батыр, Ералы сұлтан болды. Керісінше нояндарды кері қайтарылуын қолдаушылар арасында Орта жүз ханы Әбілмәмбет, старшиндар және би, батыр, Малайсары болды[7, 214-6].

Лама Доржы Абылайдың бейбіт келісімге келу шарттарын қабылдамады. В.А.Моисеев 1752 жылғы Абылайдың елшілігі жөнінде былай деп көрсетеді: Абылай Жоңғарияға кезекті елшілігі найман батыры Мәжидті бірнеше батырмен аттандырды. Олардың негізгі мақсаты жоңғарларды кері шегіндіру және қазақтардың мақсаты соғысу еместігін жеткізу болатын. Бұл қазақ елшілігін жоңғарлар тұтқынға алып, оның біреуін өлтіріп қалған екеуін қазақ көштерін білу мақсатында ұстап қалды» деген деректер беріледі [7, 221-6]. Қазақ батырларының елшілігі кейде осындай қайғылы оқиғалармен де аяқталып отырды.

Тарихта Абылай сұлтанның старшин Әлімбет батырдың орыс тұтқынына түскен отбасын кері қайтару мақсатында бірнеше рет Павлуцкийге хат жазғаны жөнінде деректер бар. Ол Әлімбет батырдың туыстарын қайтару үшін Павлуцкийге бірнеше рет хат жолдайды. Павлуцкий Киндерманға жазған өз мәліметінде Әлімбет батырдың әйелі Қырмызы генерал-губернатор Сухарев, әйелі Айым мен қызы полковник Вендейге, әйелі Сұлушаш хатшы Карташевте екені және олардың барлығының да шоқындырылғаны жөнінде жазады [8, 142-6]. Орынбор губернаторы Неплюев Киндерманға жазған хатында батырдың отбасының барлығының шоқындырылуына байланысты православие заңына қайшы келетінін айтып, тұтқындарды кері қайтармау жөнінде кеңес береді[8,144-6].

Сонымен бірге Потаниннің дерегінде Жоңғар тұтқынына түскендерді кері қайтару мақсатында аттандырылған бұхарлық Мырзалық Шиховтың сапары жөніндегі мәліметтерде оның Жоңғар тұтқынындағыларды сатып алғаны жөнінде көрсетіледі. Мысалы, тұтқындағы 15 жастағы бұхарлықты 12 рубль, 7 жастағы қырғыз қызын 6 рубль, 17 жастағы қырғыз қызын 12 рубль, 40 жастағы бұхарлықты 12 рубль, қазақты 10 рубль, 13 жастағы бұхарлықты -8 рубльге сатып алған [8, 160-6].

Қазақ, қырғыз тарихында сұлтан, манаптарды, батырларды және оның балаларын аманатқа алу оқиғалары жиі болған. Олар Жоңғар, Ресей империясында да аманатта болды. И. Ерофееваның мәліметіне сүйенсек Есет батыр Қоқыұлы мен батыр Бөкенбай Қарауұлымен бірге 1726-1728 жылы Қалмақ ханы Цэрэн Дондукта аманатта болған[9,169-6]. Сонымен бірге қазақ-қырғыз қарым-қатынасының тарихында Абылай ханның қырғыздың атақты манаптары мен батырларының балаларын аманатқа алғандығы жөнінде мәліметтер бар. Абылай оларды сұлтандарға жібере отырып қырғыздарға жағдай жасауын және қорғауын талап етті. Абылайдың қырғыздарды аманатқа алуына қатысты әр түрлі пікірлер айтылады. «Қазақ жерінің төрінде-Сарыарқада, қазақтың Орта жүзінің құрамында қырғыздардың пайда болуы қазақ-қырғыз татуластығы үшін Абылай ханның еларалық бейбітшілікке үндеген дипломатиялық саясатының жемісі еді-деп бағалайды ғалым А.Махаева [2, 57-60 бб].

Қазақ батырлары мен билерінің арасында елші болып барумен бірге Ресей патшаларының ұлықтау мерекелеріне да қатысқандары да болды. Мысалы, 1742 жылы сәуірде императрица Елизаветаның ұлықтау салтанатына Орта жүз ханы Әбілмәмбеттен старшин Әйтім батыр бастаған елшілік барды деп көрсетіледі [1, 216-6]. Бұл ұлықтау Ресей тарихында өзінің салтанымен ерекше тарихта қалған болатын.

1859 жылы Ішкі Ордадан, Кіші жүз аймағынан Санкт-Петербургке барған 12 депутация құрамында Есет батыр, 1860 жылы құрамы 15 адамнан тұратын депутация құрамында шекті руының батыры, биі Әзберген Мұңайтпасұлы болды. 1859 жылы депутация құрамындағылар полковник, подполковник, есауыл, хорунжий шендерін алса, Есет батыр салық төлеуден босатылды-деп көрсетіледі[10,78-6].

1883 жылы мамырда болған император Александр III мен императрица Мария Федоровнаны ұлықтау мейрамына Орта Азиядан Мәскеуге 34 адам 42 қызметшісімен қатысты. Жетісу облысынан қырғыз манабы, батыр Шабден Жантаев, қырғыз болыснайы, молда Хасан, дүнген Машхунь, тараншы ұйғыр Бушле Джалилев қатысты-деп көрсетіледі. Ұлықтау мейрамы үш күнге созылды. 16

мамырда Гранатовый Палатада 5 мың адам қатысқан бал, Үлкен Мәскеу театрында спектакль қойылымы, 17 мамырда құттықтау балы болды [11,36-б].

Қазақ, қырғыз батырлары елшілік істермен бірге руларды да басқарды. Мысалы, жалайырдың 7 мың түтінін – Сары батыр, қыпшақ руының мың түтінін старшин Төлеген батыр, жетірудағы табынның үш мың түтінін Аққоз батыр, найманның 4 мың түтінін Өтеміс батыр, тарақтының екі бөлімшесіндегі 4 мың отбасын Баққұл батыр, қаңлы-шанышқылының 3 мың түтінін Әджімәмбет батыр басқарды деген деректер келтіріледі [4, 87-95 бб]. Өкінішке орай XIX ғасырдың екінші ширегінде Ресей аймағына қараған жерлерде руларды батырлар басқару жүйесі жойылды, керісінше Оңтүстік Қазақстан, Ташкент аймақтарында жалпы осы кезеңде Ресей ықпалына қарамаған аймақтарда ғана бұл жүйе сақталынды. Қырғыз батырларынан Атаке батыр Тынай ұлы сарыбағыс руын, Сарық батыр сары руын басқарған.

Қазақ даласындағы ру билігінен батырларды ығыстыру 1806 жылы I Александрдың Хан кеңесі жөнінде бекіткен Ережесінен басталды. Ереженің үшінші бөлігінде былай деп көрсетілді. Даладағы басты ереженің бірі барлық ру басшылары және оған бағыныштылар ханға бағынуы тиіс, олардың өз арасындағы барымта мен таластар тоқтауы қажет, барлығы өзінің шағымының шешімін ханнан және Хан кеңесінен алуы қажет, батырлардың пайда болуы мен күшеюіне жол бермеу қажет, ру басшылары мен старшиндар өзіне бағыныштылардың барлығын қатаң бақылауда ұстауы қажет-деп көрсетілді [12,47-б].

А.И.Левшин 1822, 1824 жылғы хандық билік жойылғаннан кейін округ, болыс сайлауына қатысқан және шекараға жақын жатқан кейбір рулар ғана бұл билікті мойындағанымен, қалған аймақтағылар Ресейдің және оның қойған билеушілеренің де билігін мойындамай, өздері сайлаған ру ақсақалдары, би, батыр және сұлтандарға ғана бағынды деп көрсетеді [2,364-б].

1822, 1824, 1838, 1844 жылғы реформалар батырларды руларды басқарудағы билік жүйесінен ығыстырып билікті сұлтан, би, старшиндардың қолына шоғырландырды.

Қазақ қоғамында батырлардың ішінде хан деңгейіне көтерілгендер де болды. Сыр бойындағы қарақалпақтар Әлімұлы батыры Бөлекей Ералыұлын хан сайлады-деп жазады Л. Мейер [13, 28-б]. Автор, Жанқожа батырды да ерекше бағалайды. «Қазақ халқының тарихында Жанқожа батырдың да жеке тұлғасы бір жарық құбылыс болды. Әрекеті ауқымды болмаса да, оны Арынғазы сұлтанмен қатар қоюға болады- деп жазды [13, 85-б].

1856 жылы Хиуа ханы Сейт-Мұхаммед Шекті руының биі, батыры Әзберген Мұнайтпасұлын Амударияның оң жағалауындағы қазақтарға бек, хан жариялады.

Батырларға қатысты келесі деректер XIX ғасырдағы орыс шенеуліктерінің зерттеулерінде барымтамен қатар көрсетіледі, мысалы А.И.Левшин, И. Казанцев, В.Д.Тронов, М.Красовский, Г.М.Броневский, И.И Крафт, А. Мейер және т.б. авторлардың зерттеулерінде. В.Д.Тронов «Алғашқы барымташылар қазақ батырлары болды. Жергілікті ақын импровизаторлар олардың ерліктері туралы аңыздар шығарып, кейін олар кең далаға тарады»-деп көрсетеді [14, 10-б]. И. Казанцев барымта мен батыр түсінігіне мынадай анықтама береді: «Егер де біреу басқаның жылқысын ұрласа иесіне екі есе қайтаруы қажет. Ұры төлеуден бас тартса, ру немесе ауыл оны төлеуге мәжбүрлетпесе, жәбірленушіге өз дүниесін күшпен қайтаруға барымта жасауға рұқсат беріледі. Жәбірленуші әскер жиып барымта жасай алды. Жауға шабуыл жасау түнде, тосыннан жасалынды. Адам өлтіруге рұқсат берілмеді. Барымта кезінде ерлігімен ерекше көзге түскендер батыр аттанды. Бұрын ертеректе жауға шабуыл жасағанда үш рет алға шығып және әрқайсысында кемінде бір жаудың көзін жойса батыр атанатын. Барымта кезіндегі олжаның негізгі бөлігін батыр алды. Уақыт өте келе барымта бұрынғы мәнін жоя бастады» [15,39-40 б].

«Айыпталушы билер сотының шешімін орындамаса ауыл басшысы әдейі қылмыскерді жасырып істі шешуден бас тартса, шағымданушы өз ауыл ақсақалының рұқсатымен барымта жасай алды. Ол айыпталушының ауылына шабуыл жасап малын қайтарғаннан кейін мұны ауыл ақсақалына хабарлауы тиіс. Ол барымталанған малдың шығын құнына тең болуын бақылады» [2, 370-б].

Барымтада ептілігімен көзге түскендер батыр атанса, қорқақтары келемежге айналды. Мұндай адамдар (батырлар-С.С.) әлдеқашан қайтыс болып кетсе де олардың аты ұрпақтардың жадында сақтаулы, оларды халық жырлайды. Міне бұл қазақтардың батырлығы! Бұл олардың жүректерінің мәрттігінің белгісі емес пе! – деп көрсетеді Левшин» [2, 370-б]. Азия департаментінің арнайы тапсырмасымен шыққан А.И.Левшиннің пікіріне сүйенсек қазақтардың батырлығы тек барымтада ғана көрініс тапқан болып шығады, әрине автордың бұл пікірі шындықпен жанаспайды.

Барымта сәттілігі адамның атын батыр ретінде шығарады. Оған айдап әкелген жылқы үшін төлейді, сот ісінен кейін әрбір малдың басына бір мал, кейде аз төлеуі мүмкін. Әрбір ұрланған мал

үшін үш тоғыз төленеді, ұрыға жек көрушілік сезім қалады [16,84-б]. Барымта кезінде адам өлімі болса, сұлтан, старшиндардың қатысуымен құн төленді [16,143-б]-деп жазады орыс зерттеушілері. Жоғарыда көрсетілген мәліметтер ХҮІІІ ғасырдағы барымта ұғымының мүлде басқа түсінікте болғандығын және барымтаның би, ақсақалдармен келісе отырып жасалғандығы жөнінде көрсетеді.

Орыс зерттеушілерінің еңбектерінде қазақ батырларының ерлігі, ептілігі жөнінде де мәліметтер бар. Мысалы, П.Е. Маковецкий қазақ батырларының ептілігі жөнінде былай деп жазады: «Қазақ батырлары мен жігіттері ержүректілігімен ептілігімен ерекшеленеді. Олардың кейбіреулері аттың үстінде-ақ он шабандозды ешқандай жарақаттамай-ақ құлата алады» [17,382-б]. Олар қазақ батырларының сыртқы бейнесін де суреттейді. А.Аничков «Жанқожа батыр Есеттей ұзын бойлы, еңсегей емес, орташа бойлы келген адам, бірақ оның жатса да, отырса да жанында айбалта, қылышы, канжары қасында болатын – деп көрсетеді» [18, 252-б].

Жалпы қазақ, қырғыз батырлары қайтыс болғаннан кейін де халықтың жадында сақталынды және оның ұрпақтарына құрмет көрсетіліп отырылды. Мысалы, Мейер Сырымының өзі қайтыс болғаннан кейін де халықтың арасында беделінің өте жоғары болғандығын батырдың немересі Омарға көрсеткен құрметтен-ақ сезіндім, – деп жазады [13,18-б]. «Олар орыстарға қарсы болғанымен де, кейбір көп қиыншылық туғызатын рулардың өзі де біздерге зор құрмет көрсетіп жатты» – деп көрсетеді [13, 18-б].

Орыс зерттеушілерінің еңбектерінде қазақ батырларына ұйымдастырылған астар туралы мәліметтер бар. Мысалы, Гавердовский Сырымының асына қара халықты қоспағанда 1000 жуық старшин, би, батыр келді. Оларға 300 қой, 100 жылқы, сойылып, 6 мың саба қымыз тартылды. Бәйгеге 3 құл, 3 киіз үй жабдығымен, 9 қару-жарақ сайманымен, 9 түйе, 90 жылқы, 90 қой, 9 шапан және тағы да басқа заттар тігілді деп көрсетіледі [19, 246-б]. Орта жүздегі Хангелді батырдың асында 5 мың қой, 250 жылқы және т.б. шығын болды деп көрсетіледі [19, 342-б].

Қырғыз батыры Шабданның асына кейбір деректер бойынша 30 мың, ал кейбір деректер бойынша 50 мыңдай адам жиналып, аста 10 мың қой, 2 мыңдай жылқы сойылған деген деректер кездеседі.

Батырлар жерленген жерлерді қазақтар және қырғыздар да қасиетті деп санады. «Баянауылдан оңтүстік-шығысына қарай 7 шақырым жерде Едіге батыр жатқан жер бар. Мұндай қасиетті орындардан өтіп бара жатқанда қазақтар міндетті түрде батырдың басына тоқтап оған құран бағыштап оқиды. Өздерінің болғандығының белгісі ретінде аттың қылын байлайды, немесе киіп жүрген көйлектерінен жыртып алып байлайды, кейде кепкен сүйек қояды. Олардың түсінігінде бұлай жасамаса, олар жазаланып ауруға ұшырайды, немесе малдары қырылады-деп көрсетіледі [20,290-б].

Ш.Уәлихановтың еңбектерінде де Ұлытаудағы Едіге обасы жөнінде деректер беріледі. Ол былай деп жазады: «Ұлытаудың батыс жағындағы жота Едіге жотасы деп аталады. Жотаның төбесінде қорған бар. Қорған Едіге обасы деп аталады. Қазақтар оны халық батыры санайды. Мазар басында құрбандық шалады. Бұтаққа шүберек немесе аттың қылын байлайды» -деп жазады [21,224-б].

Ш.Уәлиханов өз еңбектерінде Орталық Қазақстан, Жетісу өлкесі, Қырғызстан мен Шығыс Түркістандағы некропольдер мәдениетінің суреттемесін талдай отырып, бұл орындардың тарихи жад орны ретіндегі маңызын былай деп анықтайды: «Қазақтар мен қырғыздар өткен ғасырдағы қандай да бір батырдың тыным таппаған ұрпағын келесі ұрпаққа белгі ету үшін үлкен топырақ үйіндісімен қоршап немесе, күмбез салып болмаса сатылы мұнара тұрғызатын болған. Моланың алыптығы – марқұмның тірлікте ықпалды жан болғандығының белгісі болды. Мұндай молалар Ұлы жүзде жиі кездессе, наймандар осы күнге дейін осындай молалар соғады-деп жазады [22, 282-б]. Ғалым өз мақаласында қазақ, қырғыз батырларының жерленген жерлерінің тарихи жад орны ретінде маңызын өте жоғары бағалаған.

ХҮІІІ ғасырда қазақ, қырғыз батырлары ру басшысы, елші функцияларын атқарса, ХІХ ғасырдағы Ресей енгізген реформалардың нәтижесінде олар ру басқару мүмкіндігінен айырылды. ХІХ ғасырда қазақ, қырғыз батырлары Ресей енгізген реформаларға қарсы көтеріліске шықты. ХІХ ғасырдағы қазақ батырларының ХҮІІІ ғасырдағы қазақ, қырғыз батырлары атқарған функциялардан бөлек міндеттер тұрды, ол Қазақ Қырғыз мемлекетінің тұтастығын, еркіндігін қайта қалпына келтіру болатын, мұның айқын дәлелі батырлардың 1916 жылғы көтеріліске қатысуы болды.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер

1 Қазахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов).-Алма-Ата. «Издательство АН наук КазССР».-1961. Т.1.-739 с

2 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких Орд и степей. –Алматы, «Санат». -1996.-655 с

- 3 Махаева А.Ш. Қазақ-қырғыз байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі. – Алматы, «Ценные бумаги». 2007. -357 б
- 4 Спасский Г. Киргиз-кайсаки Большой, Средней, Малой Орды // Сибирский Вестник.-1820. №9-10.
- 5 Н.Мұхаметханұлы Тарихи зерттеулер.-Алматы, «Жалын» баспасы.-1994. -144 б
- 6 Плоских В. М., Сапаралиев Д. С. Новые данные о первом киргизском посольстве в Россию // Известия Академии наук Киргизской ССР, № 2. 1982// <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/Kirgiz/text>
- 7 Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи XVI-XVIII вв. - Алма-Ата: «Ғылым».-1991.-233 с
- 8 Материалы для истории Сибири . Собрал Г.И.Потанин. издание Императорского общества истории древностей Российских при Московском университете.-Москва. В университетской типографии 1867.-337 с
- 9 История Казахстана в документах и материалах:Альманах. Вып., 2.-Астана. -2012.-438 с
- 10 ҚРОМА. 4-қор, 1-тізбек, 2983-іс.
- 11 В память священного коронования государя Императора Александра III и государни императрицы Марии Федоровны.-С-Петербург.- Типография В.В. Комарова.-Гороховая улица.-451 с
- 12 Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. –Алма-Ата.-1960. 437 с
- 13 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Киргзская степь Оренбургского ведомства. Составил генерального штаба подполковник Л.Мейер.-Санктпетербург. Печатано в типограффиях Э.Веймара и Ф.Персона.-1865.-288 стр
- 14 Тронов В.Д. Материалы по антропологии и этнологии киргиз.С-Петербург. Паровая скоропечатня П.О.Яблонского. -1891.-42 стр
- 15 Казанцев И Описание киргиз-кайсак.-Типография Товарищества «Общественная Польза».- СПб.-1867. - 231 с
- 16 Броневский Е. Записки о киргиз кайсаках Средней орды // Отечественные записки.-1830.-Ч. 41.- 419 с.
- 17 Материалы по казахскому обычному праву. Алматы. ТОО «Жалын баспасы». -1998. 463 с
- 18 Алекторов А. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметков о киргизах.-Казань, «Типо-литография Императорского Университета». -969 с
- 19 Рукописные наследие поручика Я.П. Гавердовского по истории, географии и этнографии Казахской степи //История Казахстана в русских источниках XVI-XXвеков.Т.5// <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/>
- 20 Взгляд на экономический и общественный быт киргиз (Из путевых заметок Русанова) // Томские губернские Ведомости.-1861. № 38. 29 сентябрь
- 21 Сочинения Чокана Чингисова Валиханова. Под редакцией Н.И. Веселовского. – С. – Петербург. Типография Главного управления Уделов.– 1904. -624 стр
- 22 Уәлиханов Ш. Көп томдық шығарлар жинағы. Т.2. Алматы.-2010. -462 бет

УДК 930 (574)
ГРНТИ 03.20.00

Мажитова Ж.С.¹, Омарова Б.К.², Кабылтаева С.К.³

*¹ доктор истор. наук, профессор кафедры гуманитарных дисциплин университета «Астана»
г. Астана, Казахстан*

*² заведующая кафедрой истории Казахстана и философии
АО «Медицинский университет Астана», канд. истор. наук, доцент
г. Астана, Казахстан*

*³ доктор PhD, старший преподаватель кафедры истории Казахстана Евразийского
национального университета имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, Казахстан*

ИНСТИТУТ БАРЫМТЫ: СУДЕБНО-ПРОЦЕССУАЛЬНАЯ НОРМА КОЛЛЕКТИВНОЙ САМОПОМОЩИ КАЗАХОВ ИЛИ УЗАКОНЕННЫЙ «ГРАБЕЖ»

Аннотация

В статье анализируются особенности традиционного в казахском обществе института барымты. В историографии этот правовой институт получил неоднозначную оценку. Так, в одних работах барымту характеризуют как судебно-процессуальную норму коллективной самопомощи казахов, в других-как «разбой», «грабеж». В статье произведена попытка определить отличительные черты этих институтов, позволившая авторам провести разграничение между понятиями «барымта» и «грабеж». Делается вывод о том, что барымта являлась легитимным правовым институтом в том случае, когда обиженная сторона соблюдала ряд критериев при исполнении этой нормы, который позволял обществу признать правомерность претензий истца. В остальных

случаях можно квалифицировать подобного рода действия истца и его родственников как несанкционированные властью, а значит носивших противоправный характер.

Ключевые слова: история Казахстана, институт барымты, обычное право, институт биев.

Мәжитова Ж.С.¹, Омарова Б.К.², Қабылтаева С.К.³

¹ «Астана» университеті гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры,
тарих ғылым. докторы, доцент
Астана қ., Қазақстан

² тарих ғылым. канд., доцент, Қазақстан тарихы және философия кафедрасының
меңгерушісі, АҚ «Астана медицина университеті»
Астана қ., Қазақстан

³ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Қазақстан тарихы
кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы
Астана қ., Қазақстан

БАРЫМТА ИНСТИТУТЫ: ҚАЗАҚТАРДЫҢ СОТТЫҚ-ПРОЦЕССУАЛДЫҚ НОРМА РЕТІНДЕГІ ҰЖЫМДЫҚ ӨЗІНЕ-ӨЗІ КӨМЕК КӨРСЕТУ НЕМЕСЕ ЗАҢДАСТЫРЫЛҒАН «ҚАРАҚШЫЛЫҚ»

Аңдатпа

Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы барымта институтының ерекшеліктері талданады. Тарихнамада осы құқықтық институт әртүрлі бағаланады. Кейбір жұмыстарда барымтаны қазақтардың соттық-процессуалдық ереже ретіндегі өзіне-өзі көмек көрсету ретінде қарастырса, басқа жұмыстарда ол – қарақшылық, тонау ретінде көрсетіледі. Мақалада осы институттардың айқын сипатын анықтауға әрекет жасалды, сол арқылы авторларға «барымта» және «қарақшылық» ұғымдарының арасын айыруға мүмкіндік берді. Қорытындылай келе, егер өкпеленген жақ өлшем қатарын осы ережені жүзеге асырғанда сақтаса, барымтаның заңды құқықтық институт болғандығы көрсетіледі, сол арқылы қоғам талапкердің талабын заңды деп мойындауға ерік береді. Басқа жағдайларда талапкердің және оның туыстарының әрекеттерін билікпен рұқсат етілмеген деп квалификациялауға болады, демек, құқыққа қайшы мінез көрсеткендер деуге болады.

Негізгі сөздер: Қазақстан тарихы, барымта институты, адат, би институты.

Zh.S. Mazhitova¹, B.K. Omarova², S.K. Kabylytayeva³

¹ Doctor of history, associate professor, professor in humanitarian disciplines at «Astana» University
Astana, Kazakhstan

² Candidate historical scenes, Head Department of Kazakhstan and philosophy JSC «Astana Medical
University»
Astana, Kazakhstan

³ Doctor PhD, senior Lecturer of the Department of the History of Kazakhstan of the Eurasian National
University named after L.N. Gumilev
Astana, Kazakhstan

INSTITUTE OF BARYMТА: JUDICIAL PROCEDURE OF COLLECTIVE SELF-HELP OF KAZAKHS OR LEGALIZED «ROBBERY»

Abstract

The article analyzes the features of the traditional barymта institute in kazakh society. In historiography, this legal institution received an ambiguous evaluation. Thus, in some works barymта is characterized as a judicial procedure standard of collective self-help of kazakhs, in others-as «robbery», «plunder». The article attempts to determine the distinctive features of these institutions, which allowed authors to differentiate between the concepts of «barymта» and «robbery». It is concluded that barymта was a legitimate legal institution in the event that the offended party complied with a number of criteria in the implementation of this rule, which allowed the society to recognize the legitimacy of the claims of the plaintiff. In other cases, it is possible to qualify such actions of the plaintiff and his relatives as unauthorized by the authorities, which means they were illegal.

Keywords: history of Kazakhstan, institute of barymта, customary law, institute of biys.

Об особенностях института барымты можно почерпнуть много интересных сведений из дореволюционной историографии, в первую очередь – российской. Дело в том, что с началом тесных русско-казахских контактов, российские власти прилагали немало усилий к тому, чтобы получить как можно более достоверные сведения о характере местного права. Знания о судебно-правовой культуре, по мнению российских администраторов, могли помочь поступательно инкорпорировать обычное право в общеимперское. Поэтому наряду с изучением института биев, суда биев, исследовательская оптика была направлена на анализ судебно-процессуальных норм обычного права.

Следует отметить, что официальные источники относили к особенностям судебной практики казахов ее обвинительный характер, который в условиях господства родовых отношений являлся средством осуществления коллективной помощи и ответственности. Практически все архивные материалы отмечают *коллективную ответственность* рода: «В родовой жизни киргиз (здесь и далее казах.-авторы) все родовичи более или менее ответственны за одного, а один за всех, – и обида нанесенная одному – считается обидой целому роду, отчего среди их сравнительно редки убийства и другие тяжкие преступления» [1, л. 13].

На каком бы этапе ни находилось следствие, именно самопомощь родового коллектива обеспечивала истцу осуществление правосудия, будь то обнаружение и привлечение к ответственности виновного, его поимка, обращение к суду биев, в конце концов, та же барымта, которую в одиночку произвести он не сможет, – во всех этих случаях все его действия направлены коллективом, именно он является тем вектором, следование которому обеспечивало победу в суде потерпевшему. *Самопомощь потерпевшего – это ключевой момент в судебном процессе.* Даже если соблюдены все формальности судебного процесса, приведение в исполнение приговора бия во многом зависело от действий самого истца и его родственников. То есть, самопомощь означала организацию самозащиты всем коллективом и ценилась так же высоко, как и родство. Таким образом, во многих конфликтных ситуациях казахи действовали по принципу «наша безопасность, наше будущее – это наше общее дело», поэтому круговая порука, обязанность индивида поддержать «своих» в конфликтах с «чужими», быть рядом с ними на всех этапах следствия, стать соответчиком, когда искивые претензии предъявлялись кому-либо из его сородичей, укрепляли солидарность членов коллектива, позволяли «узаконенными» формами борьбы отстоять права и интересы своего сородича, а значит и всей группы.

Конечно, наиболее приемлемым вариантом для стороны истца являлось исполнение решения суда на месте переговоров, поскольку любая задержка могла привести к новой конфликтной ситуации. Стоит отметить, что в архивных материалах, раскрывающих особенности адатного права казахов, подчеркивается желание обеих сторон решить дело не только незамедлительно, но и примирением конфликтующих лиц. И на то были свои веские причины. Так, в документе «Адат Малой Орды (предания, сведенные на подобие законоположений), записанные со слов биев Менбулакской и Тамданской волостей-Бальджана Мусербаева, Утебара и Кош-багара-правителем канцелярий, начальника Аму-Дарьинского отдела, полковника Певцовым» отмечается, что «вследствие дружеских тесных отношений однородцев между собой, у них нет преступлений против гражданского права, все возникающие среди их недоразумения, тяжбы, иски и даже убийства – разбираются биями на самых патриархальных началах по совести и убеждению, и оканчиваются всегда примирением; иное дело – при отношениях с посторонним, чужим родом или родоплеменным народом, там уже действует строго адат и те же самые бии являются беспощадными и неумолимыми судьями для своих сородичей, строго преследуя малейшее уклонение от общепринятых среди всех правил, прекрасно зная, что от самого пустого случая при неудовлетворении потерпевшей стороны – может возгореться такая междоусобная война и баранта, от которой может быть уничтожен весь род (курсив наш. – авторы)» [1, л. 13-14].

История права знает множество примеров как индивидуальных, так и коллективных механизмов давления потерпевших на обидевшую их сторону. К примеру, известный специалист в области древнего права Г.В. Мальцев отмечал: «Филиппинцы ловко использовали для этого обычай гостеприимства. Кредитор со своим семейством прибывает в дом должника, и все они на правах гостей живут за счет хозяина до тех пор, пока тот не заплатит долг». Или другой пример. У африканского племени фанти (Золотой Берег): «Кредитор, обмазавшись белой глиной или пеплом, садится около дома должника, имея запас пищи только на один обед. Он заявляет должнику, что не уйдет, пока не получит весь долг до последнего гроша, а если кредитор покинет свое жилище, он пойдет за ним куда угодно». Бывали случаи, когда кредитор умирал от голода. Иногда отчаявшийся кредитор «приносил

клятву покончить жизнь самоубийством, если долг не будет уплачен до заката солнца» [2, с. 656-657]. К сожалению, способы «сидения», «гостеприимства», ритуальные самоубийства и т.д. не всегда положительно завершались для потерпевшей стороны. Правовой опыт подсказывал коллективу, что наиболее эффективным средством обеспечения удовлетворительного решения суда, договора и т.д. являлись объединенные усилия группы сородичей. Иначе говоря, коллективная сила могла настоять на «своем» праве.

В казахском традиционном обществе широко известным институтом коллективной самопомощи является барымта, о которой имеется достаточно противоречивых сведений в архивных и других материалах. Так, если в одних материалах барымта рассматривается как легитимный способ урегулирования конфликта, как институция, сложившаяся в ходе судебно-процессуальной практики кочевых племен для исполнения решений суда, то в других-она преподносится в противоположной тональности-ее представляют как «разбойничье» нападение одних аулов на другие, как «самоуправство», как проявление антироссийских настроений, как «пережиток родового строя», «самосуд», «грабеж» и т.д. [3, 13]. Так что же такое барымта-коллективная самопомощь или все-таки «грабеж»?

Для того чтобы попытаться ответить на этот вопрос полагаем необходимым подчеркнуть, что действительно значение термина «барымта» настолько широко, что его зачастую применяли к различным актам насильственного угона скота. По сути, это не совсем правильно. Нужно отличать барымту как легальный акт захвата движимого имущества, как способ решения возникшего конфликта, санкционированного бийским судом от разбоя, воровства, конокрадства. Задача непростая, если учесть, что между этими понятиями существует тонкая грань. Однако различие установить все же возможно.

В казахском обществе в виду отсутствия аппарата принуждения к исполнению решения суда биев барымта использовалась как один из видов самопомощи в рамках действующего обычного права. Барымту можно квалифицировать как особый правовой институт, позволяющий потерпевшей стороне легально захватить имущество обидчика. Причины барымты могут быть различны: желание призвать ответчика к разбирательству, заставить его выполнить решение суда; самоуправство против убийцы (стремление утолить жажду мести); желание вынудить противную сторону к пересмотру решения суда и т. д. На самом деле причин для захвата чужого имущества предостаточно.

Законы хана Тауке позволяют говорить, что барымта регулировалась адатным правом, следовательно, стала узаконенным правовым институтом [4]. Первоначально отменять или заменять ее другим правовым актом в условиях кочевого скотоводческого хозяйства представлялось невозможным: она позволяла власти контролировать отношения между общинами на законном основании. Нормы обычного права рассматривались родовыми старейшинами как закон, унаследованный от предков, поэтому почитались святыми и нерушимыми. Кроме того, не имея постоянной принудительной силы, приводящей приговор в исполнение, барымта была своего рода универсальным средством, поскольку, с одной стороны, с помощью нее родовая власть поддерживала равновесие между конфликтующими сторонами, с другой-усиливала свой авторитет и власть среди общинников.

В дореволюционных источниках барымта рассматривалась как средство урегулирования конфликтов, возникающих по самым разным вопросам. Однако чтобы барымта носила легитимный характер, существует несколько критериев, соблюдение которых позволяло обществу признать правомерность претензий истца и его действий по отгону скота. Как писал Я.П. Гавердовский: «Когда удовлетворение, или пеня, по суду положенная, обвиненными не совершается, и когда родоначальник скрывает преступника и сам уклоняется разбирать дело, тогда обиженные имеют право, собрав к себе сотоварищество из ближних своих, скот, следующий в пеню, или мзду, за преступление, тайно отгонять от аула виновного; но по прибытии с оным в свое жилище должно тотчас объявить о сем старейшине и на пути встречающимся почетным людям. Сие возмездие названо барантою (здесь и далее барымтою.-авторы)» [5, с. 390].

У А.И. Левшина барымта производилась только с разрешения старейшины аула: «Истец получает право (курсив наш.-авторы) произвести баранту, т. е. с родственниками или ближайшими своими соседями ехать в аул ответчика и тайно отогнать к себе скот» [6, с. 176-177]. В рапорте поручика Аитова от 26 февраля 1846 г. написано: «Когда по решению Бия претендатель не получит удовлетворения, по заpiresательству ли подозреваемого, или по недостатку на уличение его доказательства, но имеет уверенность, что он действительно сделал у него кражу, тогда возвращается в свой аул, объявляет о сем своим родственникам и одноаульцам и о своем предположении произвести в ауле виновного баранту, которую при удобном случае совершает с приглашенными им ордынцами» [7, с. 101].

Суть подобного поступка заключается в том, что участвующие в барымте родственники в равной доле с истцом участвуют затем и в разделе добычи. Ведь барымта-это не только удовлетворение обоснованного иска, но и возможность обелить честь своего рода. Не случайно, одно из оснований правомерности барымты-предъявление предварительной претензии самому ответчику и его родственникам (зачастую в возмещении претензии участвовал весь родовой коллектив обидчика). Необходимо было поставить в известность о готовящемся нападении все встречные аулы, а на обратном пути извещать о совершенном набеге, что придавало барымте общественный характер, она становилась социально-признаваемым правовым актом. Барымта, как правило, производилась в том случае, когда *все меры*, предпринятые истцом в свою защиту, были исчерпаны (предварительные переговоры с обидчиком и бием аула не дали положительных результатов, нежелание сторон найти общее решение, уклонение от явки в суд и т.д.) и отгон скота оставался единственным средством для возмещения ущерба. Зачастую скот отгонялся даже не у самого обидчика, а у авторитетного человека из той же кочевой общины, для того, чтобы привлечь внимание родственников ответчика и заставить их согласиться на судебное разбирательство.

Таким образом, барымта становилась последней возможностью для окончательного решения взаимных претензий, она не предполагала длительной и затяжной войны между родами, но иногда перерастала в таковую. Хотя стоит отметить, что «дальновидные и желающие добра своему народу бии, в редких случаях доведут дело до баранты, а стараются принимать все возможные меры к мирению» [1, л. 14].

Во второй половине XVIII в. происходит постепенная трансформация барымты как нормы обычного права казахов [8]. Это связано, в первую очередь, с земельным кризисом в Казахской степи, с осложнением русско-казахских отношений в приграничных районах. Отметим, что отношение к барымте российского правительства было неоднозначным, менялось в зависимости от политики и методов руководства региональной администрации, от характера самой барымты. Так, Степная комиссия*, редактируя в 1867 г. Проект положения об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областями, при решении вопроса об устройстве судебной части, предлагала оставить в ведомстве суда биев как уголовные, так и гражданские иски, возникающие между лицами одной народности. В компетенцию этого суда была отнесена и барымта, которая, по мнению Комиссии, «есть не грабеж, а обычное восстановление нарушенного права. Точно также и убийства киргиз между собою» [9].

Однако нередко барымта получала антироссийскую окраску. И если на начальном этапе колонизации имперская администрация спокойно относилась к барымте как средству урегулирования отношений между кочевыми коллективами, то впоследствии, начиная с 20-х гг. XIX в., она причисляет подобные действия к уголовно-наказуемым преступлениям. Связано это с тем, что законодательство империи инкорпорировало многочисленные местные обычаи, однако не все. Те обычаи, которые не соответствовали нормам гражданско-процессуального кодекса (воровство, грабеж, убийства), были отнесены к категории дел, не подлежащих рассмотрению суда биев. Поэтому отношение российских властей к барымте как уголовному преступлению вполне понятно и объяснимо. Признавая, что право частной собственности является естественным, «врожденным» правом каждого гражданина, нормы российского законодательства квалифицировали посягательство на собственность (в любой форме) как нарушение законного гражданского права. Такой официальный правовой дискурс привел к тому, что барымта начинает квалифицироваться как грабеж, как уголовно-наказуемое преступление.

Долговечность (в определенной степени «живучесть») барымты как правовой нормы, к которой, несмотря на все запреты, прибегали казахи, вызывала беспокойство у российских властей. Интерес представляют архивные материалы, в которых прослеживается неоднозначное отношение местных и российских властей к «популярности» этого института. Так, в 1859 г. Главное управление Западной Сибири направило письмо, в котором просило военного губернатора области сибирских киргизов собрать сведения о «том, какие именно грабежи и воровства должно относить к баранте и вообще, что должно понимать под этим словом, ...применяясь к понятиям самих киргизов об этом преступлении, испросив и оренбургского начальника» [10, л. 43]. В ответ на этот запрос в начале 1860-х гг. поступили рапорты от Областного правления оренбургскими киргизами и султанов внешних округов.

* В середине 1860-х годов была создана государственная комиссия с целью изучения социально-экономических отношений в казахских степях для приобщения этих земель к российскому административно-территориальному и правовому управлению. О работе Степной комиссии подробнее см.: Осеков Б.К. Организация и деятельность Степной комиссии (1865–1868 гг.): дис. ... канд. ист. наук. – М., 1987.

Областное правление оренбургских киргизов в своем рапорте отметило интересную деталь, а именно: «В официальный русский язык слово это вошло в употребление с 1740 г., с тех пор, как хан Абулхаир стал требовать у русского правительства, чтобы оно в отмщении (здесь и далее подчеркнуто в документе. – авторы) за грабежи и разбой киргизцев на Оренбургской линии, задержало по указаниям его тех из них, которые будут приезжать в Оренбург. В то время под барантою и разумелось единство “задержание киргизов на линии за грабежи и разбой”» [10, л. 16-16 об.]. Полагаем, что этот документ свидетельствует, с одной стороны, о политическом расколе в казахском обществе, с другой – о том, что часть местной элиты (в данном случае Абулхаир хан) считала необходимым апеллировать к властям для поддержания своего пошатнувшегося влияния.

В документе отмечалось, что впоследствии термином «барымта» стали обозначать «разбойнические и грабительские наезды между киргизами, совершаемые значительным скопищем одного рода или отделения против людей другого рода или отделения, вследствие первоначальной обиды, нанесенной которой-либо из враждующих сторон» [10].

Однако и это важно отметить, со временем оренбургские власти, знакомясь с бытом казахов, пришли к пониманию того, что барымтой следует называть не просто единичное воровство, похищение или грабеж, а действие «когда в мести за обиженного или обиженных первоначальным наездом примут участие родственники сих последних, и в свою очередь нападут на обидчиков, а эти ответят им новым наездом, и так далее. Другими словами, барантою обозначается не первоначальный грабеж, или разбой, а ряд грабежей или разбоев, последовавших за первоначальной обидою» [10, л. 13].

Важный ключ к пониманию понятия «барымта» можно обнаружить в казахских голосах, слышимых в российских документах. Они раскрывают отношение к ней самих казахов, особенно в тех случаях, когда она прямо противопоставлялась краже и разбою. Так, в рапорте старшего султана майора Таукина отмечалось, что под барымтою следует признать такое действие, когда истец не добившись удовлетворения своего иска в ауле вора, «решается тайно угнать или у самого вора или у одноаульцев его что-либо из скота-соответствующее потере его и это действие именуется между киргизами также барантою, но не считается преступлением в том убеждении, что здесь не похищается чужой собственности, а возвращается только своего» [10, л. 8 об.]. Такое же мнение относительно барымты высказали старший султан Кокчетавского округа полковник Валиханов и старший султан Баян-аульского округа подполковник Чорманов. Валиханов выделил несколько признаков законной барымты: «1. Когда какой-нибудь киргиз подвергается грабежу или угону и грабитель или угонщик не может идти в суд. 2. Когда по суду биев кто-либо приговорен за грабеж, угон или воровство к уплате скота или другого рода штрафа» [10, л. 22 об.]. Считая отношение российских властей к барымте неправильным «потому, что баранта смешивается с грабежом и набегами вообще, между тем как она не есть грабеж с корыстию и преступною целью завладеть чужим достоянием, а есть как бы средство, залог, чтобы получить законное удовлетворение» [10, л. 23-23 об.], он просил оставить дела о барымте на рассмотрение в суде биев. В рапорте подполковника Чорманова мы можем найти вполне конкретный ответ на вопрос о том, как различить барымту от грабежа, кражи. Так, он указывал, что отнесение дел с барымтой к уголовным неправильно, так как благодаря ей удовлетворяется законное требование истца-«киргизы называют: “мы получили удовлетворение барантой”, – каковое выражение по понятиям киргиз считается не в том, что понимается под словами: воровство, баранта или грабеж, а между тем подобные случаи, принимаются в буквальном смысле за грабеж и виновные подвергаются суду уголовному, чрез то содержатся арестованными несколько лет» [10, л. 32]. Далее он писал, что казахи называют грабежом такое действие, «когда, *не будучи никому должными* (курсив наш. – авторы), на них нападают или их табуны несколько человек вооруженных отнимают, скот, имущество, наносят побои и даже смерть» [10, л. 32 об.]. За такой вид преступления казахские чиновники предлагали судить виновных по общим законам империи.

Таким образом, в архивных материалах прослеживается четкое разграничение барымты как признанного кочевниками метода урегулирования спора и иных правонарушений, осуждаемых обществом. Отмечу, что все старшие султаны внешних округов просили не относить барымту к уголовным преступлениям, а отдавать дела, связанные с нею, на рассмотрение суда биев. Очевидно, у местных властей существовали серьезные расхождения в понимании этого правового института с имперской властью. Действительно, с одной стороны, активное участие в барымте родственников с обеих сторон давало местной власти реальную возможность видеть свои решения исполненными. Без нее судебные институты выглядели бы беспомощными. В таком контексте барымта, по сути, носила легитимный характер как судебно-процессуальная норма обычного права и была в определенной степени безальтернативной. С другой-участие в споре большого количества людей нередко перерастало в ожесточенный конфликт

интересов, который не всегда отвечал целям как власти, так и самих участников спора. Зачастую выигравшая судебное дело сторона устраивала «торжество победителя» таким образом, что приводя в исполнение решение суда, извлекала для себя дополнительные выгоды. Так, получив своего рода «санкцию» от судьи, потерпевшая сторона в ходе барымты в некоторых случаях старалась отогнать как можно больше скота у своего противника, провоцируя его на ответные действия. Иногда такие конфликты принимали анархический характер, выходили из-под контроля власти бия или родового правителя, порождали «эгоизм родовых групп» и, как следствие, приводили к затяжной войне. Поэтому вполне закономерно такой характер несанкционированных судом биев взаимоотношений превращался во вражду, выходящую за пределы институции барымты и перераставшую в обыкновенный разбой.

Меры правительства, направленные на искоренение барымты, привели к появлению под именем барымты мелкого грабежа, бороться с которым было некому. То есть, наряду с барымтой как процессуально-правовым институтом возник другой ее вид, несанкционированный властью, – чисто уголовный, губительно сказывающийся на положении простых кочевников.

Судя по всему, выведение властью барымты за пределы действия адата не привело к желаемым результатам, и лишний раз доказывает ее устойчивость как правовой нормы в обычном праве казахов. К такому выводу можно прийти, учитывая, что даже в первые годы советской власти барымта как средство урегулирования родовых отношений активно использовалась конфликтующими сторонами. Так, на заседании 2 сессии Губернского исполкома в марте 1924 г., губернский прокурор Т. Мустамбаев отмечал: «Распространенными видами преступлений среди киргизского населения вообще являются скотокрадство и баранта. Баранта и скотокрадство-наследие патриархально-родового быта киргизского населения. Родовая вражда возникает в самом зародыше патриархально-родового быта: и нападение одного рода на другой и поводы к этому настолько взаимны и настолько своеобразны мотивы, вызывающие это зло, что если бы кто-либо вздумал бы подвести «баранту» под действие современного уголовного права, то это был бы напрасный труд» [11, л. 40-41] (заметим, что эти понятия подразумевали разные виды преступлений). Далее прокурор отмечал, что «борьба с ними в общеустановленных судебном порядке не дает желательного результата в виду специфического характера этих преступлений, вытекающих из бытовых условий киргиз» [11, л. 46]. По мнению прокурора, ряд причин мешал борьбе с этим «злом»: «специфический» характер барымты и скотокрадства, бытовые условия казахов, сильные позиции родовой верхушки, а также слабость пролетарского аппарата. Прочное положение барымты как процессуальной нормы привело к принятию целой серии документов НКЮ республики, которые так и назывались «Циркуляры НКЮ КирАССР о борьбе с калымом, барантой, куном и др. 1925 г.» [12].

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод о том, что барымта играла серьезную роль как специализированная норма адата, позволявшая родовым коллективам в условиях кочевого хозяйства разрешать свои взаимные претензии. Захват движимого имущества в условиях кочевого образа жизни был, скорее всего, единственным узаконенным способом вынудить недобросовестного ответчика и его родственников подчиниться судебному решению или хотя бы явиться в суд, поскольку в казахском традиционном обществе отсутствовала постоянная «инфраструктура» судебных органов (полиция, органы дознания и предварительного следствия и т.д.). Отсюда вытекает понимание долговечности барымты как нормы коллективной самопомощи кочевников. Надо сказать, что для легитимности этой институции существовал ряд правил и ритуалов, соблюдение которых позволяло стороне истца на законных основаниях отстоять свое право на предмет спора. В остальных случаях захват чужой собственности казахи квалифицировали как грабеж и кража, отношение к которым, судя по источникам, было отрицательным.

Список использованной литературы:

1. РГИА. – Ф. 183. – Оп. 1. – Д. 18. – Л. 1–18.
2. Мальцев Г.В. *Месть и возмездие в древнем праве*. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2014. – 736 с.
3. *Семейная распря в Киргиз-кайсацкой степи // Час досуга*. – 1861. – № 10; Мейер Л. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства*. – СПб., 1865; Крахалев А. *Суд и следствие у киргизов Сибири // Юридический вестник*. – 1888. – Т. 28. – Кн. 1; Алекторов А.Е. *Барымта // Оренбургский листок*. – 1890. – № 22-23; *Положение следственной части в киргизских степях // Юридический вестник*. – 1889. – № 9; *Забытый. Старый барантач // Сибирский вестник*. – 1890. – № 42; Словохотов Л.А. *Народный суд обычного права киргиз // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии*. – Оренбург: Тургайская областная типография. – 1905; *Собрание киргизских законов и положение на оные Омского временного комитета // Материалы по казахскому обычному праву. Сб. 1. – Алматы: Жалын, 1998. – С. 35-91; и др.*
4. *Материалы по казахскому обычному праву. Сб. 1. – Алматы: Жалын, 1998. – 464 с.*

5. Гавердовский Я.П. Обзорение Киргиз-кайсацкой степи (часть 2-я) или Описание страны и народа киргиз-кайсацкого // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков / Сост.: И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев: Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Министерства образования и науки РК. Т. V: Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века. – Алматы: Дайк-пресс, 2007. – 625 с.

6. Левшин А.И. Левшин А.И. Образ управления и законы [казахов] // Описание Киргиз-казачьих или Киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 3. Этнографические известия. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. – С. 154-186.

7. Аитов. О киргизских обычаях, имеющих в степи силу закона // Материалы по казахскому обычному праву: Сб. Научно-популярное издание / Сост. Т.М. Культиелев, М.Г. Масевич, Г.Б. Шакаев. – Алматы: Жалын, 1998. – С. 96-107.

8. Специалист по обычному праву В.О. Бобровников подчеркнул, что «в мире не существует неизменных правовых систем». См.: Бобровников В.О. Мусульмане северного Кавказа: Обычай, право, насилие. – М., 2002. – С. 109. Под влиянием российской правовой системы некоторые нормы адата трансформировались, поменяв в определенной степени форму и содержание.

9. РГВИА. – Ф. 400. – Оп. 1. – Д. 4896. – Л. 2-2об.

10. ЦГА РК. – Ф. 345. – Оп. 1. – Д. 1608. – Л. 1-43.

11. ЦГА РК. – Ф. 1380. – Оп. 1. – Д. 27. – Л. 1-46.

12. ЦГА РК. – Ф. 1380. – Оп. 2. – Д. 12. – Л. 72-74 об.

13. Мажитова Ж.С. Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии. Монография. – М.: «КДУ», «Университетская книга», 2015. – 352 с.

ГРНТИ 03.20

УДК 94(574)

Т.Т. Далаева¹

¹к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана им.ак. Т.С. Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: tenliktd@mail.ru

ХАРАКТЕР И ЭВОЛЮЦИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ КАЗАХСКИХ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ XIX-НАЧ. XX в.в. (ПО ЛИЧНЫМ ПИСЬМАМ И ПРОШЕНИЯМ)

Аннотация

Статья посвящена изучению текстов личных писем и прошений казахских должностных лиц XIX- начала XX вв., которые представляют интерес для исследования формирования гибридной по характеру идентичности нового социального слоя. С одной стороны, очевидно, что казахи, исполнявшие властные функции на уровне внешних округов (до 1868 г.), волостей и аулов, вследствие кочевого характера повседневной жизни казахов смогли сохранить в своих руках управление на местах, тем самым в политическом отношении были мало контролируемы со стороны российской администрации. С другой стороны, в этих письмах и прошении были использованы сведения, характеризующие изменения социокультурной идентичности казахских должностных лиц, демонстрирующих принятие российских юридических и культурных норм.

Тексты их писем и прошений позволяют исследователю проанализировать каким образом и через принятие каких социокультурных норм Российской империи происходила эволюция социокультурной идентичности казахских должностных лиц.

Ключевые слова: социокультурная идентичность, казахские должностные лица, прошения, XIX-нач. XX в.в., местное управление, делопроизводство.

Т.Т. Далаева¹

¹т.ғ.к., академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының доценті
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан
E-mail: tenliktd@mail.ru

XIX-XX ғ. ҚАЗАҚТЫҢ ЛАУАЗЫМДЫ ТҮЛҒАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІГІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ МЕН СИПАТЫ (ЖЕКЕЛЕГЕН ХАТТАР МЕН ШАҒЫМДАР БОЙЫНША)

Аңдатпа

XIX-XX ғ. Басында жаңа әлеуметтік жік бірегейлігінің қалыптасуын зерттеуде маңызды болып табылатын лауазымдық қызмет атқарған қазақтардың өтініштері мен жеке хаттарының мәтіндеріне ғылыми талдау беруге

бағытталдан. Біріншіден, сыртқы диуандар (1869 ж. дейін), болыстықтар мен ауылдар деңгейінде билік қызметтерін атқарған қазақтардың жергілікті халықтың күнделікті тұрмысындағы көшпелілік сипатты негізінде өз қолдарында сақтап қалуға мүмкіндіктерінің болуы империялық әкімшілік бақылауы әлсіз орнауының бірден-бір себебі еді. Екіншіден, қарастырып отырған өтініштер мен хаттарда ресейлік заң және мәдени нормаларын қабылдануы жайлы айқын көрініс беретін, әкімшілік қызметтерді атқарушы қазақтардың әлеуметтік мәдени бірегейліктерінің өзгеруін сипаттайтын мәліметтердің болуы мәселені зерттеуде ғылыми қызығушылық арттырады.

Кілт сөздер: әлеуметтік мәдени бірегейлік, лауазым атқарушы қазақтар, өтініштер, XIX-XX ғ. бас кезі, жергілікті билік, іс-қағаз.

DalayevaTenlik¹

*¹Candidate of Historical Sciences, Associate professor of KazNPU named after Abai,
Republic Kazakhstan, Almaty.
E-mail: tenliktd@mail.ru*

CHARACTER AND EVOLUTION OF SOCIO-CULTURAL IDENTITY Of THE KAZAKH OFFICIALS OF XIX –THE BEGINNING XX CENTURIES (BY PERSONAL LETTERS AND PETITIONS)

Abstract

The article is devoted to the study of the texts of personal letters and petitions of Kazakh officials of the nineteenth and early twentieth centuries, which present the interest for studying the formation of a hybrid social identity by the nature of the new social stratum. On the one hand, it is obvious that the Kazakhs who performed power functions at the level of the outer okrugs (until 1868), volosts and auls, because of the nomadic nature of the daily life of the Kazakhs, managed to retain control in their own hands, thus, in political terms, were little controlled on the part of the Russian administration. On the other hand, these letters and petitions used information characterizing changes in the socio-cultural identity of Kazakh officials demonstrating the adoption of Russian legal and cultural norms.

The texts of their letters and petitions allow the researcher to analyze how the evolution of the sociocultural identity of Kazakh officials has occurred and through the adoption of what sociocultural norms of the Russian empire it was.

Key words: sociocultural identity, Kazakh officials, petitions, XIX-beg. XX century, local administration, officework.

Традиции внешнего оформления и внутреннего содержания документов формируются в зависимости от исторической эпохи и культурных норм народов, участвующих в процессе их создания. На территории казахов Среднего жуза в XIX в. постепенно складывается порядок прохождения документов, их разновидности и нормы организации делопроизводства в период организации внешних окружных приказов и волостной системы по Уставу 1822 г., затем происходит введение единых норм документооборота после реформ 1868 и 1891 гг.

Значительный массив документации аппарата управления во внешних округах сибирского ведомства, затем в уездных и областных органах управления составляли документы переписки. Докладные записки, рапорты и прошения относятся к документам, которые шли снизу вверх: от волостных управителей, султанов, биев и старшин в Пограничное управление сибирских казахов, пограничному начальнику сибирских казахов, военному губернатору области. Данные документы содержали сведения об общем состоянии дел или о частных проблемах, возникающих на местах. Предписания, виды, запросы, отправляемые сверху вниз, имели распорядительный характер и были обязательны к исполнению.

К числу распространенных письменных документов, поступавших от подведомственного населения, аульных старшин и волостных управителей, а также самих российских чиновников и служащих местного аппарата управления в вышестоящие инстанции, следует отнести прошения и письма. Данные документы имеют двойственный характер: с одной стороны, они отражают личностное отношение авторов к причинам, побудившим обратиться к официальным органам власти; с другой стороны, оформлены в соответствии с требованиями действующего делопроизводства и имеют определенную структуру. В целом, эти документы имеют личное происхождение, что позволяет использовать их для анализа и выявления характеристик идентичности авторов. Анализ писем и прошений позволяет проследить характер изменений в идентификации казахских должностных лиц, поступивших на службу Российской империи и принявших новые для них социокультурные нормы жизни. Как считает социолог Симонова О.А.: «В идентичности интегрируются приобретенный на данный момент социальный опыт индивида, результаты разнообразных процессов идентификации, происходящих в ходе социальных взаимодействий индивида на разных социальных сценах» [1, с. 58.]. Поскольку идентичность имеет многомерный

характер, то можно говорить о совмещении разных по содержанию политической и социокультурной идентичности у казахских должностных лиц XIX–нач. XX вв.

Обращаясь к истории письменных документов, следует отметить, что традиции письменной переписки в казахской кочевой среде получили, в основном, для развития дипломатических связей ханов и султанов в средневековье и новое время. Исследователи обращались к данным документам для характеристики политической истории Казахского ханства. Часть писем казахских ханов и султанов были опубликованы в сборниках документах, отражающих их международные контакты. Расширение методологического инструментария и междисциплинарных подходов к изучению прошлого позволило по-новому взглянуть на письма казахских ханов и султанов. Публикацией писем в двухтомном издании «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов» [2] исследователем И.В.Ерофеевой в 2014 г. были введены в научный оборот оригинальные документы, относящиеся к 1675-1821 гг. Как отметил в своей рецензии Р.Ю. Почекаев: «Целью же «Эпистолярного наследия» стала, по словам составителя сборника И.В. Ерофеевой, попытка воссоздать «жизнь каждого хана и султана в его письмах» [3, с.132.].

Традиция письменного обращения со стороны казахских султанов к российской администрации была продолжена в период проведения первых административных реформ, в которых они выражали свое отношение либо через протест или признание вводимых новых юридических норм управления казахским населением, признавшим подданство Российской империи. Тогда же получили распространение обращения и от казахских биев и старшин, которым была предоставлена возможность занимать должности в местном аппарате управления. Часть таких документов состояла из коллективных приговоров о выборе на должности волостного управителя или старшего султана, некоторые документы были оформлены в виде прошений об утверждении осуществленного выбора на местах в организуемых по реформе 1822 г. волостях и внешних округах сибирского ведомства. Примеры подобных прошений можно найти в сборнике документов «Материалы по истории политического строя Казахстана» (1960 г.) [4, с.122, 129, 137.]. Приводимые в данном сборнике прошения были опубликованы в контексте характеристики политических изменений, произошедших в ходе осуществления административных реформ 1822-1824 гг.

Публикация писем и обращений казахов к представителям российской администрации в сборнике документов и материалов под редакцией профессора Султангалиевой Г.С. «Казахские чиновники на службе Российской империи» [5, с. 191-201.] непосредственно касаются вопросов об определении на службу империи. В данном сборнике впервые были собраны архивные документы, и представлено системное изучение проблемы формирования казахского чиновничества. Письма и обращения по вопросам служебной деятельности казахов охватывают период со второй половины XIX- начало XX вв.

В конце XIX-начале XX вв. увеличилось обращение казахского населения, как напрямую, так и через доверенных лиц, к российской администрации по социально-экономическим вопросам, в частности, по проблемам землевладения и землепользования, распределения пастбищных угодий, изъятия земельных участков для Переселенческого управления министерства внутренних дел империи, в связи с ростом налогов и повинностей. Источниковедческая характеристика личных обращений казахов в плане их содержания и видов документов представлена в статье доцента Ермуханова Е.Н. [6].

Прощения от казахского населения к местной администрации в начале XX в. становятся определенной нормой. Об этом понимании смысла прошений можно встретить в произведении Абая:

*«Интернатта оқып жүр
Талай қазақ баласы –
Жаңа өспірім, көкөрім,
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы,
Ойында жоқ олардың
Шаригатқа шаласы.
Орыс тілі, жазуы –
Білсем деген таласы.
Прошение жазуға,
Тырысар келсе шамасы.
Ынсапсызға не керек*

*Істің ақ пен қарасы?
Нан таппаймыз демейді,
Бүлінсе елдің арасы.
Иждиһатсыз, минатсыз
Табылмас ғылым сарасы...»[7, с. 29].*

Таким образом, письма и прошения от казахов XIX-начала XX вв. можно разделить на две группы: 1) от казахских должностных лиц по вопросам служебной деятельности и социального обеспечения; 2) от казахского населения по социально-экономическим вопросам и проблемам землепользования и налогообложения.

В данной статье будет предложен анализ содержания писем и прошений казахских должностных лиц с целью характеристики гибридной по характеру идентичности нового социального слоя. Большинство обращений казахских должностных лиц были оформлены в виде прошений и рапортов относительно вопросов управления и исполнения служебных обязанностей. Прощения могли содержать просьбы о продлении должностных полномочий аульного старшины, волостного управителя, об отстранении от выборов конкурирующих претендентов на должность волостного управителя, просьбы об отсрочке выплаты ясака в связи с джутом и бедственным положением казахского населения, просьбы прислать в округ толмача или письмоводителя. Например, Старший султан Каркаралинского внешнего округа Турсун Чингисов обратился к омскому областному начальнику С.Броневскому в июне 1826 г.: «...по каковому случаю, за нужное признаю сверх находящегося здесь ныне одного толмача умножить сколько можно оных, ибо состоящие при султанах письмоводители из татар, мало подают надежды в точном исполнении их обязанности. А некоторые, совершенно не заслуживают никакого доверия, не только какого-либо дела, но и в обыкновенных случаях. Почему и прошу вашего высокоблагородия, по случаю нахождения ныне чиновников и толмачей при своих местах по возможности командировать в волости. Старший султан Турсун Чингисов» [8]. К этому времени прошло два года с момента открытия данного округа, были организованы первые волости, и стало очевидным необходимость присылки квалифицированных кадров для несения службы и оформления делопроизводственных документов в волостях Каркаралинского внешнего округа по нормам Российской империи. Так, волостной султан Исенбаевской волости Сартай Чингисов пишет прошение на имя и.д. пограничного начальника сибирских казахов, полковнику Ладыженскому М.В. в апреле 1839 г. об определении к нему письмоводителем казаха ГабдулхайраДербисалина. Примечательно, что в конце своего прошения он обращает внимание, что «ныне Окружный приказ намерен определить ко мне одного толмача и одного русского письмоводителя на что я не согласен, а просил определить к нам толмача русского, а письмоводителем из киргиз (казахов – Т.Д.)»[9]. Желание иметь письмоводителя-казаха Г. Дербисалина было связано с тем, что он ранее уже служил у султана С.Чингисова, следовательно, он ему доверял. Кроме того, можно говорить о стремлении видеть в должности письмоводителя этнического казаха для оформления письменной документации.

Необходимость определения письмоводителей к волостным управителям было связано с оформлением административного управления со стороны российских властей и постепенным признанием казахской аристократии новых норм взаимоотношений с российской местной администрацией. Казахи, в основной массе своей, предпочитали практику устных решений возникающих вопросов. Так, в 1831 г. в своей записке начальник штаба Отдельного сибирского корпуса, генерал-майор Г.Броневского, представленной генерал-губернатору Западной Сибири о положении в Среднем жузе, обращал внимание на следующее: «...2. Вашему высокопревосходительству известно, что простой, в полудиком почти состоянии находящийся народ киргизский чужд понятия о гражданских формах и притом так нетерпелив, что малейшую отсрочку в удовлетворении приносимой просьбы считает уже за отказ, за несправедливость. В приказах же наших гражданские чиновники посвятили себя канцелярским обрядам и тем тянут дела; притом принуждают подавать просьбы письменные. Толмачи и разные грамотные люди через сие сделали себе промысел, чем вводя в убытки дикаря-киргиза, обременяют и приказы заведением дел, тогда как разбирательство на словах, по степному обыкновению, скоро и решительно освобождало бы приказ от нетерпеливого просителя, а сего-от скуки по своему ауле. 3.Вместо того, чтобы чиновникам приказов предаваться деятельности, посещать часто кочевья, принимать искреннее участие в ограждении киргиз от обид их неприятелей и тем в пользу нового в степи устройства сблизиться с ними и выигрывать доверенность, они отличаются медлительностью, и такие же медленные разрешения получают от областного начальства; подсудимых же томят под стражей по целому году, вопреки характеристике киргиз; ибо чем скорее виновный получает возмездие по законам, тем это более делает впечатление на

них и прочих. Но чиновники наши хладнокровно тянут дела не в приласкание, а в раздражение народа. Посему, для пользы общей, я бы полагал: приказам повелеть действовать словесным судом, кроме главных преступлений, указанных в уставе; от подачи письменных просьб киргиз освободить, а словесные просьбы их записывать в книгу и, вызывая ответчиков, или командируя чиновника в аулы, решать, по степным обычаям, чрез биев и присягу по их выбору, как это обыкновенно водилось, в особенности по делам, до браков касающимся, чтобы приказы не вмешивались и предоставляли биям и набожным киргизам (но и не татарам и муллам) на суд по степному обычаю, а не по магометанскому алкорану...» [10]. Усиление позиций Российской империи в степном пространстве, создание внешних округов и организация волостной системы управления, кооптация казахов на службу в состав местных органов власти способствовало принятию социокультурных норм имперского делопроизводства.

В период восстания под руководством Кенесары Касымова происходит противостояние не только российской власти, но столкновение интересов казахов из волостей, принявших новый порядок управления по Уставу 1822 г. В прошениях от местных управителей казахских родов отражены их позиция по отношению к российской власти, признание за ними права на сбор ясака, неприятие повстанцев, их отрицательные характеристики. Так, в прошении султанов Самая Чингисова, Аймеке Джаныбекова, Досана Рустемова и волостных управителей старшин Маженя Мурзагулова, Айдерне Чокатова и Тленчи Байтубетева Учбулакского округа в Пограничное управление сибирских казахов от 20 февраля 1839 г. можно проследить произошедшие качественные изменения внутри казахского общества: «...мы испытали дерзкие нашествия мятежника султана Кенесары, следствием коего были потеря из наших волостей более семи тысяч лошадей и когда нарушено даже было права на имущества наши, которое подвергнулось разграблению шайке из его разбойников, мы, вообще киргизцы (казахи – Т.Д.) из Учбулакского округа, некоторым образом приведены теперь в ощутительное расстройство так, что кто в состоянии был и без обременения мог положенный с 1838 года ясак оплачивать, теперь он же или ему подведомственные киргизцы много или мало, лишась своей собственности, решительно приведены в невозможность исполнять требования определенной подати. Мы, облеченные в доверенность от всех нашего округа волостных управителей, вникнув со вниманием в расстроенное положение нашего народа принимаем смелость довести об этом до сведения пограничного управления, как непосредственно определенного над нами правительственного места и покорнейше просим употребить где и как следует свое представительство об отсрочке, по примеру, прочих внешних округов, положенного с 1838 по 1840 год ясака, по крайней мере еще на два или три года, и между тем взысканный уже с одной нашей Курсары-Киреевской волости за 1838 год ясак разрешить почислить в зачет будущего сбора 1839 года, а потом исходатайствовать разрешение о проверке в нашем округе народонаселения и скота, потому, что произведенное на предстоящее трехлетие изменение весьма неправильно ибо по доставленным в волости сведениям показано народа слишком много и скота у других количество слишком увеличено, а у иных очень мало» [11]. Очевидно, что это прошение написано должностными лицами с целью получить отсрочку по уплате налогов, при этом в политическом отношении они себя противопоставляют султану Кенесары Касымову, выступившего против колониальной политики Российской империи.

Ряд прошений казахских должностных лиц были связаны со стремлением их выполнять властные функции в полном объеме в пределах своих компетенций, с желанием закрепить за собой должность управителя по нормам российской имперской власти уже в первой половине XIX в. Часто, в качестве основных аргументов приводятся сведения о наличии у претендентов российских военных чинов, а уже на втором плане их знание особенностей жизни казахского населения. Прощения второй половины XIX-нач. XX вв. показывают, что среди казахов уже есть новое поколение, представители которого признают легитимность полномочий российской администрации по утверждению состава и полномочий местного аппарата власти на уровне волости и аулов.

Уже в начальный период оформления внешних округов при выборах, например, в Баян-Аульском внешнем округе на должность Старшего султана весной 1836 г. казахи используют в качестве решающего довода-наличие военного чина у предложенного выборными лицами избранника. После смерти бия Шона Едигина, первого Старшего султана, фактически состоялись выборы повторно (первые выборы организованы в марте), так как баянаульские султаны, бии, старшины и волостные управители не были согласны с той кандидатурой, которую предполагали утвердить через поддержку российского заседателя. Поэтому собравшись 12 апреля, выборщиками было отмечено следующее: «Мы же. ... приехав в точно назначенное время, 12 апреля, в присутствии его снова произвели выборы, и все султаны, волостные управители, бии и старшины единогласно избрали на должность старшего султана бия Шормана Кучукова, который исправляет сейчас эту должность и является *российским капитаном*. Он наш

избранник, а кандидатом к нему мы избрали султана, надворного советника Али Кокшалова, потому что, хотя Шорман и не султанского происхождения, но он имеет чин российского капитана и пользуется уважением народа как первый бий, хорошо знающий дела киргизов и решающий их самым справедливым образом, а потому мы, нижепоименованные, хотя и султанского происхождения, но уступаем Кучукову это звание из уважения к нему за его доброту и справедливость»[4, с. 168.]. Документ подписан 23 султанами, 4 волостными управителями, 2 биями, 12 старшинами.

В рапорте бия, волостного управителя Сиван-Киреевской волости Аман-Карагайского округа Джумана Кондубаева начальнику сибирских казахов, полковнику Н.Ф. Вишневному в апреле 1842 г. содержится жалоба на незаконное его смещение с должности волостного управителя: «...Истемисов, от имени моего выпустил донесение ложное, единственно в пользу своего, но не получив по сие время на это никакого распоряжения, я вынужденным нахожусь донести об этом на благоусмотрение вашего высокоблагородия, покорнейше прошу, распорядится открыть виновных и поступить с ними по законам, при чем имею честь присовокупить, что я должность волостного управителя исправляю семь лет, которая возложена на меня после смерти отца моего старшины Кондубая Ним..чева, без всякого упущения в течении того времени, я исправляю возлагаемое на меня правительством поручения со всею исправностью» [12].

Встречаются случаи прямого давления старших султанов внешних окружных приказов на волостных управителей с целью передачи их должности другой кандидатуре. Так, в рапорте волостного управителя Атбасарского округа Джанайдара Урунбаева военному губернатору Области сибирских казахов генерал-майору фон-Фридрихсу в июне 1863 г. содержится просьба «уволить меня от должности управителя», далее Д. Урунбаев добавляет: «...При чем присовокупаю, что сам г. Сандубаев с заседателем Кичкенттаевым делает расстройство и недоброжелательствует мне, потому что в 1862 году, при выборе Старшего султана, я избирал на эту должность не его Сандубаева, а Чокана Чингисова, более же нет никаких за мной причин» [13].

Вместе с тем сами волостные управители способны высказывать протест против своеволия Старших султанов, апеллируя к вышестоящей администрации, признавая ее право на верховенство власти. Например, в прошении волостных управителей Каркаралинского внешнего округа пограничному начальнику сибирских казахов, генерал-майору Н. Ф. Вишневному в феврале 1847 г. сказано: «Султан Дюсенбай-Чекчековской волости Турсун Чингисов, бывший прежде Старшим султаном Каркаралинского округа, не оправдал себя перед народом-богатых обирая и бедных притесняя, за что мы вынужденными нашли избрать на место его другого Старшего султана. мы убедительно и всепокорнейшее просим ваше превосходительство предписать кому следует, чтоб Турсун Чингисов и родные братья его не распространяли нелепых слухов и оставались бы покойными»[14]. Прошение подписали 8 волостных управителей, из них два султана (Джангыр Чамин и Чалгинбай Биралин-представители противоборствующих султанских группировок), остальные волостные из «черной кости».

Вместе с прошениями о получении и утверждении в должности встречаются и документы, отражающие стремление местных казахских должностных лиц защитить интересы подведомственного населения. Недовольство осуществлявшимся постепенным вытеснением с зимних и летних кочевых мест в связи с возведением пикетов и селений на территории внешних округов выказывалось и в прошениях, например, от султанов, волостных управителей, биев и старшин Кокчетавского внешнего округа его высокопревосходительству, генерал-адъютанту Н.Н. Анненкову в июле 1851 г.: «...наше начальство, учинив противное своему обещанию, водворило на наших зимовых и летних кочевых местах селения, до того и как мы еще до водворения этих новых селений, подали просьбу о стесненном положении земель ведомства Кокчетавского округа, и так, претерпевая таковое оскорбление, мы сделались уже не в состоянии иметь скотоводство, также во всяком месте учреждены пикеты, и как сии последние, так и жители селений, не допуская нас перекочевать с одного места на другое, дальше прогоняют как от зимних, так от летних кочевых мест наших. В прошлом году, от высшего начальства, последовало в Окружный приказ предписание, коим велено, чтобы между округами и волостями учинить разграничение, тогда как мы со времени отцов и дедов наших, если кто из нас мало имел, или вовсе не имел как для зимней так равно летней кочевке мест, то дружелюбиво прося один у другого обоюдно и миролюбиво кочуя на оных прокормливали свой скот. Если будет учинено подобное разрешение земель, то мы, будучи не в состоянии кочевать с одного места на другое, остается неподвижно на одном месте пять шесть месяцев, тогда скот наш от бескормицы и худобы прийдя в совершенное изнурение должен погибнуть о таковой печали и горести нашей мы даже опасались просить начальника нашего князя Горчакова, и потому обещание взимать ясак с нашего скота-то количество, какое теперь платим, и

продолжать это до второго пришествия ни мало не увеличивая?»[15]. Этот документ был подготовлен за подписью 29 человек¹, среди которых было 4 султана без должности, 9 волостных управителей (из них 1 султан по происхождению), 6 старшин, 2 заседателя, 7 биев. Подобные обращения свидетельствовали о произошедших к середине XIX в. реальных изменениях в практиках землепользования и в повседневной жизни казахского населения.

Характер обращений казахских должностных лиц внешних округов к российской администрации от прошений по различным обстоятельствам до отправления официальных рапортов с целью оповещения о чем-либо, например, о состоянии кочевий вследствие неблагоприятных погодных условий и джута, показывает, что казахи восприняли формат делопроизводственной переписки империи к 60-м гг. XIX в. Так, в 1862 г. во внешних округах Области сибирских казахов случился джут. В связи с чем и поступили рапорты Старших султанов военному губернатору области. Так, в рапорте Старшего султана Кокчетавского округа, полковника Ч. Валиханова № 14 от 15 января 1862 г. сообщалось о заледенелости в кочевьях казахов подведомственного ему округа[5, с. 140.]; в докладной записке старшего султана Атбасарского округа Дженаева № 6 от 8 февраля 1862 г. уже говорилось о воспреещении кокчетавским казахам (из Кокчетавского округа) «отравлять чужие зимовки и делать притеснения» [16] казахам его округа, это уже были ответные меры со стороны Старшего султана соседнего округа; а в рапорте Каркаралинского старшего султана К.Таукина в июле 1862 г. № 22.-о раздаче беднейшим казахам джатакам в пособие денег до 200 руб. серебром» [17]. Казахи обращались к управлявшим во внешних округах Старшим султанам в связи с возникающими проблемами в практиках повседневной жизни, в ответ получая и конкретные решения. После административных реформ 1867-1868 гг. должность Старшего султана, как и сами управляемые ими внешние округа были упразднены. Волостные управители, аульные старшины и народные судьи (бии) в волостях становятся единственными посредниками между казахским населением и российской имперской администрацией.

В конце XIX-начале XX вв. содержание прошений больше касаются вопросов признания заслуг служебной деятельности, утверждения в должности волостного управителя или его кандидата. Интересно, что, если в первой половине XIX в. одним из важных оснований утверждения в должности волостного управителя был факт нахождения в этой должности отца, а затем и сына, то теперь в конце XIX-начале XX вв. в качестве аргументации приводятся факты получения официальных наград за службу, владение русским языком с подтверждением соответствующих свидетельств об обучении. Так, например, бывший волостной управитель Атбасарской волости, Атбасарского уезда, почетный казах Беркинбай Чорманов, обращаясь к губернатору Акмолинской области в июле 1891 г. в своем прошении перечисляет свои награды за 9 лет службы и просит: «Посему, чтобы иметь *отличие от прочих киргизов* (казахов-Т.Д.) *при моих заслугах*, я осмеливаюсь покорнейше просить ... разрешить мне носить шашку по образцу, какого разрешено носить Мейраму Джанайдарову» [18]. В прошении от семи выборных Еркесайской волости Акмолинского уезда аулов № 1, 2 и 3 обратились к акмолинскому генерал-губернатору в сентябре 1913 г.: «...просим оставить в будущее трехлетие управителем нашей волости Абдрахмана Койкомбекова, а за Искандера Калфемритова поручить произвести дознание и за обман наказать. Мы, выборные 7 человек, надеемся, что Абдрахман Койкомбеков, оправдает службу его императорского величества в полном смысле слова»[19]. Однако Еркесайский волостной управитель М.Искаков удостоверил, что Искандеру Калфемритову 27 лет (в то время как, по свидетельству этих выборных ему 17 лет) и «обучался в начальной школе на Успенском руднике два года и в городе Акмолинске у частных репетиторов один год, почему он умеет хорошо говорить, читать и писать по-русски»[19, л.44], поэтому возник спорный момент между участниками выборов на должность волостного управителя.

В следующем документе-прошении от претендента на должность кандидата при волостном управителе Еременской волости Акмолинского уезда Дюсембы Алимбетова в Акмолинский уездный съезд крестьянских начальников об утверждении в должности в декабре 1913 г. приводится в качестве определяющего свидетельства также факты о грамотности и знании русского языка: «...получивший 35 шаров Магзумов не знает русской разговорной речи, и кроме того не кибитковладелец-живет при родителях, Токум Айтжанов точно так же очень мало знает разговорную русскую речь, я же, Алимбетов, учился в сельско-хозяйственной школе при интернате и имею свидетельство об успехах в науках-какое при сем прилагаю. Заявляю об этом, я почтительнейше прошу Акмолинский уездный съезд принять во внимание циркуляр г. Акмолинского губернатора от 11 апреля 1911 года за № 8239 и меня утвердить в

¹ Первым подписал это прошение султан Габайдулла Валиханов, вернувшийся из ссылки в 1847 г.

должности кандидата по управителю волости как имеющего преимущество против упомянутых выше лиц знанием русского языка и русской грамоты» [20].

Прошения и докладные от казахских должностных лиц, Старших султанов внешних округов, волостных управителей, кандидатов к ним, волостных выборных, аульных старшин свидетельствуют о том, что казахи с самого начала оформления имперского административного аппарата управления после реформ 1822-1824 гг. использовали этот инструмент воздействия на вышестоящие инстанции, принимали нормы их написания, к концу XIX-в начале XX вв. посредством подобных обращений стремились решать вопросы утверждения в должности, с целью сохранения реального контроля на местах, в волостях и аулах, в своих руках. В личных и должностных печатях уже в 1830-1840-е гг. наряду с арабской графикой для написания имени и должности владельца стали использовать кириллицу. В начале XX в. в баллотировочных листах уже встречаются подписи некоторых волостных управителей и волостных выборных на русском языке, хотя все таки значительный процент участников выборов используют для обозначения подписи знак родовой тамги и несколько реже арабскую графику. Принимая социокультурные нормы служебной деятельности в Российской империи в том объеме, в каком казахские должностные лица могли использовать для осуществления властных полномочий на местном уровне, вместе с тем они сохраняли солидарную с подведомственным населением идентичность, чтобы иметь реальные инструменты для управления и контроля.

Список использованной литературы:

1. Симонова О.А. К формированию социологии идентичности // *Социологический журнал*. – 2008. – № 3. – с. 45-61.
2. «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов / Введ., биогр., коммент., сост. и ред. И.В. Ерофеевой. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг.-696 с.; т. II. Письма казахских правителей. 1738–1821 гг. – 1032 с.-Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014.
3. Почekaев Р.Ю. Рецензия на «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов / Введ., биогр., коммент., сост. и ред. И.В. Ерофеевой. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг.-696 с.; т. II. Письма казахских правителей. 1738–1821 гг.-1032 с. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. // *Письменные памятники Востока*.-2016. – № 1 (24). – 131-135 с.
4. *Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. – 441 с.*
5. *Казахские чиновники на службе Российской империи: сборник документов и материалов / отв. ред. Г.С. Султангалиева, сост. Г.С. Султангалиева, Т.Т. Далаева, С.К. Удербаетова. – Алматы: Қазақ университеті, 2014.-418 с.*
6. Ермуқанов Е. Н. Қазақтың шағымдары мен өтініштері тарихи дерек ретінде (XX ғасыр басы) // *Қазақтарихы*.-2017.-№ 9 (156). – Қараша. – С.25- 26.
7. Абай. Қалың елім, қазағым...Өлендер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.
8. ЦГА РК. Ф. И-338. Оп. 1. Д. 458. Л. 1-2.
9. ЦГА РК. Ф. И-374. Оп.1. Д. 364. Л.2- 2об.
10. Док. № 156. // *Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. Ч.2. Алма-Ата: издательство «Наука», 1964. // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1760-1780/Kazach_rus_17_18/141-160/156.htm (дата обращения – 10 октября 2016 г.)*
11. ЦГА РК. Ф. И-374. Оп.1. Д. 187. Л. 58-59 об.
12. ЦГА РК. Ф. И-374. Оп.1. Д. 1145. Л. 9- 10 об.
13. ЦГА РК. Ф. И-345. Оп.1. Д. 831. Л. 1-1 об.
14. ЦГА РК. Ф. И-374. Оп.1 Д. 1919. Л. 1.
15. ЦГА РК. Ф. И-374. Оп.1. Д. 5232. Л. 2-5.
16. ЦГА РК. Ф. И-345. Оп.1. Д. 761. Л. 65.
17. ЦГА РК. Ф. И-345. Оп.1. Д. 761. Л. 248.
18. ЦГА РК. Ф. И-369. Оп.1. Д. 2212. Л. 87.
19. ЦГА РК. Ф. И-369. Оп.1. Д. 9316. Л. 49-51 об.
20. ЦГА РК. Ф. И-369. Оп.1. Д.9317. Л. 80-80 об.

Бимолданова А.А.¹

¹PhD докторант, КазНПУ им.Абая, г.Алматы.
E-mail: malaeva96@mail.ru

КАЗАХСКИЕ ВОЛОСТНЫЕ УПРАВИТЕЛИ И ПРАКТИКИ ИМПЕРСКОГО УПРАВЛЕНИЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ ВТОР. ПОЛ. XIX В.-НАЧ. XX В.)

Аннотация

В статье рассматривается роль казахских волостных управителей в процессах интеграции/дизинтеграции Степного края в общее пространство Российской империи. В частности, как с одной стороны, происходила адаптация казахских родовых групп к имперским практикам управления; с другой стороны, как российские областные и уездные структуры управления воспринимали выработанные в среде кочевого казахского общества формы отношения к имперской власти. Особый интерес представляет исследование механизма взаимодействия местного самоуправления и колониальной администрации через социальные практики.

Сделан вывод о том, что в указанный период процессы интеграции Степного края в единое имперское пространство усилились, но полностью преодолеть процессы дезинтеграции имперскому центру не удалось вплоть до 1917 года. Доказательством служат события восстания 1916 года в казахских волостях.

Ключевые слова: местное управление, казахские волостные управители, Степной край, Российская империя, имперское пространство, 2 половина XIX в.-нач. XX в.

А.А. Бимолданова¹,

¹PhD докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ БОЛЫСТАРЫНЫҢ БИЛЕУШІЛЕРІ: ИМПЕРИАЛЫҚ КЕҢІСТІККЕ БІРІКТІРУДІҢ НЕМЕСЕ ЫДЫРАТУДЫҢ БАСТАМАШЫЛАРЫ (XIX ғ. 2 жартысы-XX ғ. басы)

Аңдатпа

Мақалада Ресей империясының жалпы кеңістігіндегі Далалық өлкенің бірігу/ыдырау процесіндегі казак болыстары билеушілерінің ролі қарастырылады. Жеке алғанда, бір жағынан, казак рулық топтары басқарудың империялық тәжірибелеріне қалай бейімделді, екінші жағынан, басқарудың ресейлік облыстық және уездік құрылымдары көшпелі казак қоғамының империялық билікке қалыптасқан көзқарасын қалай қабылдады. Әлеуметтік тәжірибе арқылы жергілікті өзін-өзі басқару және отаршылдық билік арасындағы өзара қарым-қатынас механизмін зерттеу ерекше қызығушылық тудырады.

Аталған кезеңдегі бірыңғай империялық кеңістікке Далалық өлкені біріктіру процесі күшейтілді, алайда 1917 жылға дейін империялық орталыққа ыдырау процесін толықтай жойып жіберуі болмады. Бұған дәлел ретінде 1916 жылы казак болыстарындағы көтеріліс оқиғасын айтуға болады.

Түйінді сөздер: жергілікті басқару, казак болыстарының билеушілері, Далалық өлке, Ресей империясы, империялық кеңестік, XIX ғ. 2 жартысы-XX басы

Aigul Bimoldanova¹,

¹PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

KAZAKH VOLOST RULERS AND PRACTICES OF THE IMPERIAL GOVERNMENT (BASED ON THE MATERIALS OF THE AKMOLA REGION OF THE SECOND HALF XIXC.-BEGINNING XX C.)

Abstract

The aim of the report is to study the role of Kazakh volost rulers in the integration / disintegration of the Steppe region into the common space of the Russian. In particular, in the Steppe Territory in nomadic volosts, one can observe, on the one hand, the adaptation of Kazakh clan groups to the imperial management practices; on the other hand, how the Russian regional and county government structures perceived the forms of attitudes to imperial power developed among the nomadic Kazakh society. Of special interest is the study of the mechanism of interaction between local self-government and the colonial administration through social practices.

The conclusion is drawn that during the indicated period the processes of integration of the Steppe Territory into a single imperial space intensified, but it was not possible to completely overcome the processes of disintegration to the imperial center until 1917. The evidence is provided by the events of the 1916 uprising in Kazakh volosts.

Key words: local government, Kazakh volost rulers, steppe territory, the Russian Empire, imperial space, second half of the 19th-early 20th centuries.

Империя как политическая система, характеризуется централизованной жесткой властью, ее деятельность базируется на четком выстраивании определенных взаимоотношений между ее структурными подразделениями, как по вертикали, так и по горизонтали. Организация государственно-административной вертикали власти включает в себя в первую очередь определенный уровень подчиненности нижестоящей инстанции вышестоящей. По мнению российского исследователя Ремнева А.А.: «Империя, включая в свой состав тот или иной регион на востоке, начинала прежде всего его властное освоение, интеграцию в имперское политико-административное пространство, последовательно используя окраины как военно-экономический плацдарм для дальнейшего имперского расширения, включая их в общие большие административные группы (генерал-губернаторства, наместничества...». [1, С. 347].

По нашему мнению «властное освоение» национальных окраин в Российской империи выражалось в реформировании традиционной системы управления через подчинение ее центру. Местное административное управление в Степном крае, во второй половине XIX века после ряда реформ приобретает унифицированный характер, но вместе с тем практики взаимодействия акторов местной власти с подведомственным населением имели свою специфику и зависели от таких факторов, как этнический и конфессиональный состав, особенности норм жизнедеятельности, характер политической культуры и т. д.

На основании изучения архивных документов, в первую очередь служебной переписки, мы можем наблюдать, как российские структуры управления воспринимали выработанные в среде казахского кочевого общества формы отношения к власти.

В доколониальный период у казахов существовало два уровня властных отношений. Первый уровень – это власть хана и султанов. Ханом в казахском обществе можно было провозгласить только выходца из сословия султанов («ак-суйек»). На данном уровне доминировал принцип генеалогического родства. По мнению ряда исследователей, сфера действия генеалогической традиции избрания ханов в определенной степени регулировалась и регламентировалась в социальной практике посредством принципа меритократии [2, С. 122].

Второй уровень – это власть родоправителей («рубасы»). В отличие от представителей «ак-суйек» «рубасы» и «аулбасы» не обладали наследственными привилегиями. На этом уровне доминировал принцип меритократии, основанный на приоритетности личных достоинств индивида при выдвижении его во власть [2, С.118].

Таким образом, властные структуры в традиционном казахском обществе воспринимались в категориях меритократии и генеалогического родства. На протяжении всего XIX века в казахском обществе идет процесс замены традиционных властных структур имперскими. Это реформы 1822-1824 гг. и 1867-1868 гг. Завершающим этапом оформления институтов власти Российской империи в Казахской степи явились реформы 1886, 1891 годов.

В исследуемый нами период мы можем говорить, что формально этот процесс успешно завершен, но если взглянуть на социальные практики реализации государственной власти, то принципы генеалогического родства все еще действуют (имеют решающее влияние) при формировании местных органов управления и колониальная администрация не предпринимает (не препятствует) попыток в корне уничтожить эти принципы.

На основании архивных документов мы можем проследить многочисленные примеры, когда должность волостного управителя «передавалась» от отца к сыну, от старшего брата к младшему. Формально все требования, предъявляемые к выборам волостных управителей соблюдались, но фактически и это признают сами уездные начальники, а в начале XX века крестьянские начальники на исход выборов очень сильно влияла родовая ситуация в волости.

Прослеживается тенденция создания семейных династий волостных управителей. В Акмолинском уезде это династии Тельгозины-Чоновы (Караагачская волость), Ибрагимовы-Омаровы (Ишимская волость), Саккулаковы-Нуралины (Коржункульская волость), Джаикпаевы (Акмолинская волость) Татиевы-Азнины (Спаская волость); в Атбасарском уезде-Саркины-Жанбаевы (Атбасарская волость), Жаныбековы-Макажановы (Нельдинская волость), Джанайдаровы (Терсканская волость), Ерденовы-Биймендины (Кенгирская волость); в Кокчетавском уезде-Джантаевы-Азнабаевы (Зерендинская волость).

Почти за полвека, с 1869 по 1916 годы, из 50 волостей Акмолинской области, организованных после Положения 1868 года, более чем в 30 волостях власть «передавалась» от отца к сыну, от старшего брата к младшему брату, т.е. по родственному принципу.

Аппарат волостного управления помимо волостного управителя включал должность кандидата по управителю. Доминирования родственного принципа прослеживается и в том, что одновременно должности волостного управителя и кандидата к нему занимали отец и сын, сын и отец, родные братья (принцип родства). Это было довольно распространённым явлением при формировании местных органов управления в Акмолинской области в изучаемый период.

Еще одним примером принятия российскими властями выработанных в казахском обществе форм отношения к власти являются вопросы в административной организации волостей. Казахским населением часто инициировалось создание новых или разделения существующих волостей. Количество волостей с 1869 года по 1917 год увеличилось в два раза. Если на 1875 год в Акмолинской области существовало около 50 волостей [3, Л.3-11], то уже на 1910 год их количество составляло 100 [4, Л.14-18].

Если мы проанализируем служебную переписку по данному вопросу, то увидим, что чаще всего подоплекой разделения волостей становились межродовые отношения казахов в борьбе за должность волостного управителя. Ярким примером может служить образование Кон-Кургальджинской и Соналы-Кургальджинской волостей в Акмолинском уезде. Длительное время в Кургальджинской волости должность волостного управителя занимали представители семейства Кульчубая Умуртаева: сначала он сам, затем его сыновья Али и Абубакир Кульчумбаевы. Но как только должность волостного управителя в результате выборов переходит к семейству Кобиных, местным населением инициируется вопрос о разделении Кургальджинской волости на две. В результате в 1890 году была образована Кон-Кургальджинская волость, где уже на протяжении следующих десятилетий должность волостного управителя занимали представители семейства Кульчумбаевых.

Но как показывают архивные документы борьба за власть в Кургальджинской волости не прекращается. В рапорте господину Военному губернатору Акмолинской области от крестьянского начальника 3 участка Акмолинского уезда от 29 августа 1903 года читаем: «В Кургальджинской волости уже несколько трехлетий власть волостного управителя переходит из рук в руки то к одному то к другому из представителей двух влиятельных семейств Бердысугуровых и Кобиных». [5, Л.379-386]. Что в конце концов приводит к выделению Соналы-Кургальджинской волости в 1908 году. (см. таблицу).

Таблица

Сроки	Кургальджинская волость ¹ (Теналы-Карпыковская волость)
Трехлетие 1869-1871	ВУ ² -Кулчумбай Умуртаев, К ³ -Джұлбек Конуров и.д. временно [6, Л.9].
Трехлетие 1872-1874	ВУ-Сулеймен Асаубаев К-Бейсенбай Джанторин [7, Л.80]. 18.07.1872 г. Сулеймен Асаубаев увольняется от должности по прошению [8, Л.13]. 22.08.1872 г. утверждается согласно выбора ВУ-Али Кулчумбаев [8, Л.18].
Трехлетие 1875-1878	ВУ-Али Кулчумбаев К-Бейсенбай Джанторин [8, Л.65].
Трехлетие 1878-1880	ВУ-Али Кулчумбаев. [9, Л.361].

Трехлетие 1881-1883	ВУ-Али Кульчумбаев [10, Л.61].		
Трехлетие 1884-1886	ВУ-Абубакир Кульчумбаев К-Али Кульчумбаев [11, Л.86].		
Трехлетие 1887-1889	ВУ-Куваныш Кобин К-Джампеис Кобин [12, С.37].	Кон-Кургальджинская волость	
Трехлетие 1890-1892	ВУ-Мейрам Умурбеков К-Оспан Умурбеков [13, Л.75].	ВУ-Али Кульчумбаев, К-Абубакир Кульчумбаев [14, Л.461].	
Трехлетие 1896-1898	ВУ-Бексенул Кобин, К-Куваныш Кобин [15, Л.103].	ВУ-Тынышпай Айтбатыров К-Миирман Айтбатыров [15, Л.98].	
Трехлетие 1899-1901	ВУ-Абдильда Бердысугуров, К-Оспан Бисембаев [16, Л.137].	ВУ-Али Кульчумбаев К-Джусуп Алин [16, Л.135].	
Трехлетие 1902-1904	ВУ- Оспан Бисембаев, К- Калькей Досумбеков [5, Л.385].	ВУ-Джусуп Алин, К-Касым Кульчумбаев [17]	
Трехлетие 1905-1907	ВУ-Джусуп Куванышев [18, Л.456].	ВУ-Смагул Тюлеппергенов[18, Л.2].	Соналы- Кургальджинская волость
Трехлетие 1908-1910	ВУ-Джусуп Куванышев К-Куваныш Кобин [18, Л.456].	ВУ-Бекмухамет Алин К-Аубакир Кульчумбаев [18, Л.2].	ВУ-Сайдалы Бердысугуров К-Ермекбай Оспанов [18, Л.10].
Трехлетие 1911-1913	ВУ-Джусуп Куванышев [19, Л.24].	ВУ-Бекмагомбет Алин К- Касым Кульчумбаев [20].	ВУ-Саид Бердысугуров [21, С.115].
Трехлетие 1914-1916	ВУ-Аппас Макышев [22, Л.58].	ВУ-Бекмагомбет Алин [22, Л.58].	ВУ- Акым Джанузаков [22, Л.58].

Прим.

¹ Теналы-Карпыковская волость была переименована в Кургальджинскую в 1875 г.

² ВУ-Волостной управитель

³ К-Кандидат по волостному управителю

Похожую картину мы можем наблюдать при выделении Карагандинской волости из Спасской, Бугулинской волости из Чирубай-Нуриной, Джаксыконской из Сарыузенской, Кум-Конурской из Сарысуиской, Кентюбекской волости из Джаргаинской.

Несмотря на то, что разделение волостей экономически было невыгодно для казахского населения, так как влекло за собой увеличение расходов на содержание местного управления, уездная администрация в большинстве случаев поддерживала эту инициативу.

В процессе адаптации казахских родовых групп к имперским практикам управления ключевая роль принадлежала волостным управителям. И это прекрасно понимала уездная администрация. Волостные управители, исполняли широкий круг обязанностей. Ими регулировались общественные отношения, решались вопросы повседневной деятельности казахского населения (общественно-правовые, финансово-хозяйственные, социально-культурные и т.д.). Как отмечает исследователь Далаева Т.Т.: «Должность волостного управителя становится связующим звеном между местным населением и вышестоящей российской администрацией и важным элементом всей системы российской власти в регионе» [23,С.231].

Права и обязанности их были первоначально прописаны «Временным положением об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях» (1868 г.) [24,С.327-329]. И

окончательно утверждены «Положением об управлении областей Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской» (1891 г.) [25].

В исследуемый период они не претерпели существенных изменений. Волостные управители занимались организацией волостных съездов, и присутствовали на аульных съездах для выбора аульных старшин и кандидатов к ним. Во время съезда на волостных управителей возлагалась миссия обеспечивать порядок на этих съездах, но при этом без права вмешательства в сами выборы.

Помимо этого на волостного управителя возлагалось исполнение правительственных распоряжений и судебных решений, ведение списка кибитковладельцев в аульных обществах, наблюдение за прибылью и убылью населения и надзор за своевременным поступлением всех сборов и исполнением повинностей, а также за тем, чтобы в волостях не было неразрешенных сборов. Волостной управитель регулировал деятельность аульных обществ. Осуществлялось это посредством направления им аульным старшинам поручений и предписаний, которые поступали от уездной администрации: уездных начальников, крестьянских начальников.

Как мы видим, права и обязанности, волостных управители практически дублировали деятельность волостных старшин крестьянских волостей, что свидетельствует о достижении определенных результатов в процессе унификации системы административного управления Российской империи.

Деятельность волостных управителей полностью контролировали уездные начальники, они направляли всю хозяйственную, общественно-политическую жизнь на местах. То есть уездные начальники это были те лица, которые непосредственно контактировали с казахским населением с волостными управителями в первую очередь.

Уездный начальник имел право рассматривать все решения волостных, аульных сходов в пределах уезда. Переход аулов из волости в волость происходили лишь с разрешения уездного начальника. При несогласии с решениями органов «общественного самоуправления» уездный начальник должен был переправлять их в Областное правление. А последнее могло отменить решения съездов и сходов на основании заключения уездного начальника, если они по каким либо причинам не удовлетворяли Областное правление и уездного начальника. Также уездный начальник имел право подвергать казахское население аресту до семи дней и денежному штрафу до 15 рублей [23, С.389]. На практике уездные начальники, как правило, слишком произвольно пользовались своими правами.

Одной из основных функций, возлагавшихся на волостных управителей уездной администрацией, являлось исполнения финансово-податных и административно-полицейских обязанностей. Подтверждением этому является тот факт, что за неудовлетворительное их исполнение они наиболее часто подвергались административному наказанию: штрафу, а иногда даже аресту. А за своевременное и ревностное исполнение своих должностных обязанностей, наоборот, представлялись к поощрению: объявление благодарности приказом Акмолинского губернатора, награда похвальными листами, подарками и т.п. приказом Степного генерал-губернатора.

В рапортах уездных начальников просматривается тенденция не вмешательства в деятельность волостных управителей, особенно тех, чьи территории находились на значительном расстоянии от уездного административного центра. Им достаточно было, чтобы волость в установленные сроки вносила кибиточную подать и не было чрезвычайных ситуаций, а какими методами этого добивался волостной управитель, их особо не волновало. Такая политика явно не способствовала интеграции казахских земель в единое имперское пространство. Подтверждением этого может послужить ситуация сложившаяся в 1916 году, когда часть волостных управителей Акмолинской области открыто выступило против решения российской администрации о реквизиции на тыловые работы «инородческого» мужского населения. Об этом свидетельствуют телеграммы крестьянских начальников Акмолинскому губернатору, о не исполнении распоряжений волостными управителями и об откочевки их вместе с населением в глубь степи. В Атбасарском уезде это волостные управители Сарысульской, Кум-Конурской, Джана-Сарысульской, Айнакульской, Джана-Джездинской, Улутавской, Барчакумской волостей. В Кокчетавском уезде Аиртавский волостной управитель Алдамкулов [26, Л.69-93].

Казахские волостные управители, являясь непосредственными исполнителями строительства империи на местном уровне, по сути, становились медиаторами между колониальной администрацией и собственно кочевыми соплеменниками в вопросах реализации государственной власти и управления. Все это было на руку волостным управителям, которые чувствовали себя в какой-то мере хозяевами во вверенных им волостях. Сами уездные начальники признавали, что практически не владели ситуацией на местах.

Мы видим, что в исследуемый период процессы интеграции системы управления Степного края в единое имперское пространство усилились. Если брать внешние атрибуты местного управления

Российской империи, все они были в наличии: унифицированная процедура формирования органов местного управления, общая система наказания и поощрения, наличие единых внешних атрибутов власти (печати, знаки различия и др.). Однако говорить о полной интеграции системы управления Степного края в имперское пространство России в исследуемый период мы не можем, так как преодолеть тенденции дезинтеграции центру не удалось вплоть до 1917 года. Доказательством служат события национально-освободительного восстания 1916 года.

Список использованных источников:

1. Ремнев А.В. Региональные параметры имперской «географии власти» (Сибирь и Дальний Восток) // *Ab Imperio*. 2000. № 3–4. С. 343–358.
2. (История Казахстана: народы и культуры: Учебное пособие /Н.Э.Масанов и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. –628 с.
3. ЦГА РК.Ф.369, Оп. 1, Д. 6893, 12 л.
4. ЦГА РК.Ф.369, Оп.1, Д. 9109, 31 л.
5. ЦГА РК.Ф.369, Оп.1, Д. 3744, 490 л.
6. ЦГА РК. Ф.369, Оп.1, Д.5621, 12 л.
7. ЦГА РК. Ф.369, Оп.1, Д.2303, 88 л.
8. ЦГА РК. Ф.369, Оп.1, Д.2305, 67 л.
9. ЦГА РК. Ф369, Оп.2, Д.59а,438 л.
10. ЦГА РК. Ф.64, Оп.1, Д. 2774, 138 л.
11. ЦГА РК. Ф.369, Оп.1, Д.2310, 89 л.
12. Памятная книжка Акмолинской области на 1887 год.- Омск, 1887.- 69 с.
13. ЦГА РК. Ф.369, Оп.1, Д. 2319, 80 л.
14. ЦГА РК. Ф.369, Оп.1, Д.2166, 661 л.
15. ЦГА РК. Ф.369, Оп.1, Д.2333, 128 л.
16. ЦГА РК. Ф369, Оп.1 Д.2514, 159 л.
17. Приказы Акмолинского губернатора //Акмолинские областные ведомости.-Омск, 1901.- 17 октября.- № 42
18. ЦГА РК. Ф.369, Оп.1, Д.8964, 543 л.
19. ЦГА РК. Ф.369, Оп.1, Д.9229, 37 л.
20. Приказы Акмолинского губернатора //Акмолинские областные ведомости.-Омск, 1910.- 29сентября.-№ 39
21. Памятная книжка и адрес-календарь Акмолинской области на 1912 год.- Омск, 1912.- 146 с.
22. ЦГА РК. Ф.369, Оп.1, Д.9421, 104 л.
23. Далаева Т. Роль казахских волостных управителей в восстании 1916 года.// Восстания 1916 г. в Азиатской России: неизвестное об известном (К 100-летию Высочайшего повеления 25 июня 1916 г.): [коллективная монография] / [ред.-сост.: Т.В. Котюкова].-М.: Русский импульс, 2017.-528 с.
24. Масевич М.Г., сост. Материалы по истории политического строя Казахстана / отв.ред. С.З.Зиманов. Т.1. Алма-Ата, 1960. 441 с.
25. Положение об управлении областей Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской и об изменении некоторых статей Положения об управлении Туркестанского края. URL: <http://semirechye.rusarchives.ru/zakonodatelstvo-ob-upravlenii-turkestanskim-kraem/polozenie-ob-upravlenii-oblastey-akmolinskoy> (дата обращения: 9.02.2018)
26. ЦГА РК.Ф.369, Оп. 2, Д.22, 175 л.

ӘОЖ 94(574.42)
ГРНТИ 03.41.01

К.Р. Жириндинова¹

¹*С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, 6D020300 –«Тарих» мамандығының докторанты,
Өскемен қ., Қазақстан*

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА ІРІ БАЙЛАРДЫ ТӘРКІЛЕУ ЖӘНЕ ЖЕР АУДАРУ

Аңдатпа

Мақалада Шығыс Қазақстанда байларды тәркілеу шараларының жүргізілуі және олардың зардаптары туралы баяндалып, өлкедегі ірі байлардың тізімі мен тәркілену барысындағы жағдайлары сипатталады. Байларды тәркілеу науканының адам құқығын сақтамау және адамгершілік тарапынан талданған. Мұрағатта сақталған аудандық атқару

комитеті жиналыстарының хаттамаларында ауылдың байлары анықталып, мал-мүлкі туралы мәліметтер толығымен беріліп отырды. Сонымен қатар, арнайы есептеу шараларының нәтижелерінде мал-мүліктері есепке алынып, хаттамаларда көрсетілген.

Түйін сөздер: тәркілеу, бай, кедей, аудандық атқару комитеті, облыстық атқару комитеті, жер аудару, ұжымдастыру.

Жириндинова К.Р.¹

¹ докторант специальности БДО20300-«История»

Восточно-Казахстанский Государственный университет им. С.Аманжолова

КОНФИСКАЦИЯ И ВЫСЕЛЕНИЕ КРУПНЫХ БАЕВ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье излагается о конфискации имущества баев и ее последствиях, представляется список крупных баев края и их положение во время конфискации. Конфискация баев рассматривается как не соблюдение прав человека и гуманности. 27 августа 1928 года был принят декрет о конфискации имущества крупных баев-полуфеодалов. В деревни и аулы было направлено 4812 уполномоченных из краев и окружных органов с самыми суровыми инструкциями и широкими правами. Жестокость и неразборчивость в средствах стала основной линией их поведения. В соответствии с декретом экспроприации было подвергнуто около 700 хозяйств, у которых изъяли 144 745 голов крупного рогатого скота. Согласно документам, скот был отобран у 696 хозяйств, однако на деле эта цифра была гораздо выше. Так, только в Акмолинском округе вместо 46 хозяйств по плану, конфискации и выселению было подвергнуто более 200 хозяйств, в Петропавловском вместо 34 хозяйств-102 и т. п.

Ключевые слова: конфискация, бай, бедняк, районный исполнительный комитет, областной исполнительный комитет, выселение, коллективизация.

Zhirindinova K.R.¹

¹ PhD students in History of S.Amanzholov East Kazakhstan State University

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

CONFISCATION AND EVICTION OF LARGE BAYS IN EASTERN KAZAKHSTAN

Abstract

The article outlines the confiscation of the property of the Beys and its aftermath, a list of the major bays of the region and their position during confiscation is presented. The confiscation of the bays is seen as not respecting human rights and humanity. In 1928, a decree was passed on the confiscation of property of large semi-feudal bays. In the villages and auls were sent 4812 commissioners from the regions and district bodies with the most severe instructions and wide rights. Cruelty and illegibility in the means became the main line of their behavior. In accordance with the decree of expropriation, about 700 farms were harvested, with 144,745 head of cattle seized. According to the documents, livestock was selected from 696 households, but in fact this figure was much higher. So, only in the Akmola district instead of 46 farms under the plan, confiscation and eviction were subjected to more than 200 farms, in Petropavlovsk instead of 34 farms-102, etc.

Key words: confiscation, bye, the poor, district executive committee, regional executive committee, viction, collectivization

Ұжымдастыру үрдісімен жүргізіліп, оның негізгі бағыттарының бірі болған мәселелердің бірі-байларды тәркілеу болды. Бұл шараның қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жағдайына кері әсер еткені белгілі. XX ғасырдың 20-30-шы жылдары әлеуметтік-экономикалық үрдістер тарихшылар үшін арқашанда күрделі зерттеу кезеңі болып табылады. Оның басты себебі, бұл уақыттағы күрделі оқиғалар мен қайшылықты шаралар шын мәнінде мемлекеттік құрылыстың жүргізген саясатына, мәнін және мазмұнын айқындайтын тарихымыздағы бетбұрыс заманның бірі болып табылады.

Қазақ қоғамының экономикалық тұтқасы болған болған байларды тәркілеу-дәстүрлі мал шаруашылығының құлдырауына әсер еткен негізгі себептердің бірі.

1928 жылы 27 тамызда «Ірі байлардың шаруашылығын тәркілеу туралы» және 13 қыркүйекте «Тәркілеуге қарсылық көрсеткені үшін қылмыстық жауапқа тарту және ірі, жартылай ірі феодалдарды көшіру туралы» деп аталған екі қаулы қабылданды. Бұл қаулылардың орындалуы және нәтижелері билік органдарының қатал бақылауында болды. Бұл саясаттың жүргізілу аумағы Шығыс Қазақстанда басты мәселелердің бірі болды. Байларды тәркілеу жұмысы әр ауданда жүргізіліп, жиындар өткізіліп, байлардың іс әрекеттері осы жиындарда әшкерленді.

Мұрағатта сақталған аудандық атқару комитеті жиналыстарының хаттамаларында ауылдың байлары анықталып, мал-мүлкі туралы мәліметтер толығымен беріліп отырды. Сонымен қатар, арнайы есептеу шараларының нәтижелерінде мал-мүліктері есепке алынып, хаттамаларда көрсетілген. Мәселен, «1928 жылғы 27 тамыздағы тәркілеу бойынша қаулыны жүзеге асыру бойынша комиссия жиналысының» 1928 жылғы 8 қазандағы №13 хаттамасында Шыңғыстау аудандық комиссиясының шешімдері мен материалдары қаралып, Серғазин Ыдырыстың мәселесі анықталған [1, 130п.]. Оны ірі бай, рулық топтың басшысы және ықпалды атқамінер ретінде сипаттап, 164 бас ірі қара малы, үйі және бір киіз үйін тәркілеп, жер аудару туралы шешім қабылдаған.

Сонымен қатар, Тарбағатай ауданының тұрғыны Оспанов Канафияның арызы бойынша ауданның ірі байлары Тоғусов Андабай, Тоғусов Сұлтан және Богусов Нүрекенің тығылған 85 бас ірі қара малы табылған [2, 38п.].

Облыстық есептерді саралау барысында кедейлер байларды тәркілеу барысында екі түрлі іс-әрекет еткендігі байқалады. Сол әрекеттеріне байланысты оларды «белсенді кедейлер» және «белсенсіз кедейлер» деп бөліп қарастырған. «Белсенді кедейлер» ауыл байларын ашық көрсетіп, тыққан малдарына дейін тауып беруге тырысқан. Ал «белсенсіз кедейлер» ауыл байларын жасырып, олардың тағдырына алаңдаушылық белдіргендігін байқауға болады.

Тарбағатай ауданының №8, №9 және №10 ауылдарында партиялық ұйымдастырушылардың басшылығымен кедейлер демонстрация, митинг өткізіп, байларды тәркілеуді қолдаған.

Тарбағатай ауданының Шорға ауылында Богусов Нүрекені тәркілеу шарасы ашық түрде жүріп, оны тәркілеуге ауылға ұрандар ұстаған 900-ге жуық кедейлер келген [3, 42п.]. Басшылардың есебіне қарайтын болсақ, тәркілеудің соңы тойға ұласқан. Богусов Нүреке кедейлер алдында өзінің кеңес өкіметінің саясатына қарсы еместігін, кедейлерді қанамандығы және қиын-қыстау кезеңде оларға үнемі көмектесіп отырғандығы туралы айтып, өзін ақтауға тырысқан.

Бұл Голощекиннің аңсаған ауылдағы тап күресінің ашық көрінісі еді.

Дегенмен де байларды тәркілеуді бүкіл халық қолдады десек артық айтқандық болар еді. Оған «белсенсіз» деп аталған кедейлердің іс-әрекеттері дәлел болады. «Белсенсіз кедейлердің» іс-әрекеттерін жергілікті басшылар олардың ірі байлардың мықты ықпалында екенін және оған олардың рулық-туысқандық байланыстары әсер ететіндігін атап көрсетеді [4, 2п.]. Осы әрекеттері үшін оларды «мәдениетсіз және артта қалушылар» ретінде сипаттаған. Кейбір ауыл кедейлері байлардың малын аз мөлшерде көрсету үшін, олардың малын өздерінің малы ретінде есепке берген болатын. Қалғұты ауылдық кеңесінің жиналысында тәркіленетін байлардың тізімі қаралғанда, жергілікті тұрғындар олардың мал-мүлкін жасырып, айтпауға тырысқан [5, 39п.]. Бұл әрекеттері үшін оларды жергілікті билік өкілдері аяусыз жазалағаны да белгілі.

Кедейлердің бұндай іс-әрекетінің өз себептері бар. Себебі, қазақ қоғамы көшпелі қоғамдағы саяси-әлеуметтік, экономикалық қатынастар туыстық жүйеге негізделді. Қазақ қауымындағы қоғамдық-әлеуметтік қатынастар, көп жағдайда, туыстық қатынастармен астасып жатыр. Туыстық жүйені ылғи да қандас туыстық деп түсінуге болмайды. Көшпелілерде шынайы қандас, ортақ ататектен тараған жүйе бар да, жалпы генеалогиялық туыстық жүйе бар.

Қазақта байлар, орта шаруа және кедейлер табы болды. Дәстүрлі қазақ қоғамында қанау бүркенішті әдістермен жүргізіліп, езгі түрінде болмағандықтан, таптың қарама-қайшылық шиеленіс те болған жоқ. Оның үстіне, туыстық қағидаға негізделген рулық қауым идеологиясы байларға кедей туыстарын қанауға мүмкіндік бермеді, кедейдің өз туыстасының шаруашылығында жұмыс істеуі де қанау мазмұнын туыстық пиғылмен жеңілдетті. Сондықтан, бай-ауылдағы экономикалық және туысқандық қатынасты дамытып, оны бақылауда ұстаған тұлға.

Байлардың дүние-мүлкін тәркілеу барысында көптеген жағдайларда адам құқығы мен заңдылықтың өрескел бұзылуына жол берілді.

Шығыс Қазақстан облысының қазіргі заман тарихы бойынша құжаттар орталығында тәркілеу шараларының жүруі туралы есептер және облыстық, аудандық, ауылдық атқару кеңестерінің хаттамалары сақталып, онда тәркілеуге және жер аударуға ұшыраған байлардың тізімі берілген. Солардың ішінде Шыңғыстау ауданы бойынша байлар тізіміне назар аударайық [6, 107 п.]:

1. Сванбаев Костуған;
2. Серғазин Идрис;
3. Ақмағамбетов Ақкенже;
4. Байтаканов Ақтат;
5. Джакупов Канен;

6. Чингожин Уйпалык;
7. Аймухаметов;
8. Укубаев Жумжума;
9. Исимжанов Карибжан;
10. Базаров Тауфик;
11. Малекон Каймулла;
12. Аккозин Акылбай;
13. Бураханов Камелий;
14. Адилев Ике;
15. Укубаев Каражан;
16. Сармсаков Кожебай;
17. Адилон Асылхан;
18. Аклбаев Аскарбай;
19. Алимжанов Камаша;
20. Бураханов Садык.

Ал Тарбағатай ауданы бойынша тәркіленіп, жер аударылған байлар [6, 107 п.]:

1. Боженон Нурке;
2. Богусов Хусаин;
3. Богусов Атабай;
4. Тогусов Абдулдабек;
5. Аясбаев Байкан.

Тәркіленген және жер аударылған байлар малдарын жасыруға тырыскандығы белгілі. Бұл әрекеттері жергілікті басшылар мен кедейлердің арқасында анықталып, жасырылған малдар туралы мәліметтер есеп түрінде облыстық атқару комитетіне жөнелтіліп отырылған.

Кесте 1. Жер аударылған байлардың жасырылған малдары туралы мәліметтер [7, 26 п.]

№	Жер аударылған байлардың аты-жөні	Жасырылған мал түрі									
		Жылқы	Тай	Құнан	Сыр	Құнажын сыр	Құнан өгіз	Тайынша	Түйе	Қой	Барлығы ІҚМ-ға аударылған
1	Сакбанов Кали	2	2	-	3	-	3	-	-	-	10
2	Богусов Атабай	-	-	-	4	-	3	3	-	-	7
3	Тогусов Сұлтан	6	2	1	1	-	-	-	3	39	19,44
4	Тогусов Андабай	8	1	-	4	-	-	1	-	245	61,83
5	Богусов Нүреке	-	-	-	1	-	1	-	2	-	4
6	Кушуков Ягуде	1	1	-	1	-	-	-	-	34	9,05
7	Сергазин Шарбан	5	-	-	-	-	-	-	-	3	5,6
8	Беркболов Молдабай	40	-	-	-	-	-	-	-	-	40
	Барлығы:	62	6	1	14	-	7	4	5	321	166,92

Республиканың барлық аудандарына тәркілеуді өткізу жөнінде нұсқаулар жіберілді. Заң бойынша малы, дүние-мүлкі тәркіленіп, өзі жер аударылуға тиісті ірі байларға: көшпелі аудандарда ірі қараға шаққанда 400-ден астам малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300-ден астам малы бар, отырықшы аудандарда 150-ден астам малы бар байлар және бұрынғы сұлтандар мен хандардың ұрпақтары жатқызылды [8, 35 б.]. 1928 жылы тамыздың 30-да Қазақ АКСР ХКК-нің «Қазақстанның көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы аудандарын белгілеу туралы» арнайы қаулысы қабылданып, соған сәйкес аудандар белгіленді [8, 141б.].

Науқанды 1928 жылдың 1 қарашасында аяқтау жоспарланды, яғни бір ай ішінде бітіру керек деп шешті. Кейінірек ол тағы 10 күнге ұзартылды. 1928 жылғы 30 тамыздағы қаулыға сәйкес сонымен қатар, тәркіленгендерді жер аударуға тиісті аудандар да анықталды.

Тәркілеуге байланысты декретте әсіресе, көшпелі аудандардағы шаруа қожалықтарына деген қаталдық айқын болды. Осы көшпелі аудандағылардың малы тәркілеу мөлшерінен аз болған күннің өзінде де, егер

бұл адамдар ауылда ықпалды болса, кеңестендіруге қауіпті элемент ретінде жер аударылуға тиіс болды. Тәркілеу туралы ереже бойынша жер аударылғандардың бәрі сайлау құқығынан айырылды. Байларды тәркілеуді жүзеге асыру үшін комиссиялар құрылды. Уәкілдер бастаған комиссия мүшелері тәркілеу барысында кеңес үкіметінің нұсқауларын, яғни байларды тәркілеу туралы ережені өрескел бұрмалады. Ауыл белсенділері жоғарыдан келген уәкілдің қолдауымен тіпті ауқатты адамдарды да қыспаққа түсірді.

Республика көлемінде барлығы 696 «бай-феодалдар» тәркіленді. Қазақ қоғамында ірі байлардың көп болмағанын осы 1928 жылғы жүргізілген тәркілеу барысы мен оның нәтижелері көрсетіп берді. Алдын-ала жасалған жоспар бойынша үкімет жоғарыдағы байлардан 225972 бас малды тәркілейміз деп үміттенген еді. Бірақ үміт ақталмады, барлығы 144474 бас мал ғана тәркіленді: бұл белгіленген жоспардың 64%-і ғана. Оның себебі алдын-ала жасалынған малдың есебі дұрыс емес еді. Қазақстан басшылығы кейіннен оны мойындауға мәжбүр болды. Барлық тәркіленген малдың 10,2% отрықшы аудандардан, 83,3% жартылай көшпелі аудандардан және 6,5% көшпелі аудандардан еді. Тәркіленген малдың 118919 басы жекешаруашылықтарға (74,3%) және колхоздарға (25,7%) таратылып берілді. Тәркіленген малдар негізінде жаңадан 292 колхоз құрылды [9, 72 б.] Көптеген қазақ партия-кеңес қайраткерлері тәркілеуге қарсы шықты. Олар қазақ қоғамынның экономикалық деңгейінің төмен екенін, сондықтан да әлеуметтік сілкіністерге бармай, ауқатты шаруа қожалықтарына салық мөлшерін көбейту шаралары арқылы реттеуді ұсынды. Ал большевиктер болса бұл пікірлерге құлақ аспай, таптық принциптерінен ауытқымай, сол мақсатқа жету жолында күшпен тәркілеу идеясын жүзеге асырды.

Қазақ байларын тәркілеу Қазақстандағы күшпен ұжымдастыру саясатының бастамасы болды. Байларды тәркілеуден қазақ кедейлері материалдық жағынан да, рухани жағынан да ештеңе ұтқан жоқ. Керісінше, байлардың малын тәркілеу «қайыршыланған» ауылдар халқының өсуіне әкелді. Қазақстандағы ауқатты шаруа қожалықтарын тәркілеу мал шаруашылығының даму қарқынын тежеді.

Күштеп ұжымдастыру науқаны кезінде ауылда әлеуметтік жіктеу саясаты өте жоғары қарқынмен жүргізілді. КСРО ОАК мен ХКК-нің 1930 жылы 1 ақпанда қабылдаған «Жаппай ұжымдастыру аудандарындағы ауыл шаруашылығын социалистік қайта құруды нығайту және кулактармен күрес шаралары туралы» қаулысы негізінде ауқатты шаруа қожалықтарына қарсы ашық террор басталды [9, 158б.]. Шаруа қожалықтарынан бай-кулактарды бөліп алып, оларды тап ретінде жою жүзеге асырылды. Бай-кулактарды үш топқа бөліп жазалады. Бірінші топқа контрреволюцияшыл белсенділер жатқызылды. Ондай топқа енген шаруалар бірден тұтқындалып, олардың ісі сотқа берілді. Екінші топқа ірі кулактар жатқызылды. Бұл топқа енген шаруаларды да бірден ұстап, солтүстікке немесе жаппай ұжымдастыру аудандарынан алыс аудандарға жер аударды. Ал, үшінші топқа кулактар отбасылары жатты. Оларды сол ұжымдастыру аудандарындағы колхоздар бөлген жерлерге қоныстандырды. Енді осы шаралардың жүзеге асырылуы барысында жазалануға белгіленген топтармен қатар сол үкім шығарылып, жазаға тартылғандар арасында орташалар, тіптен кедейлер де болған.

1928–1929 жылдарда бай-кулактар есебіне алынып жазаға тартылғандар, яғни қудаланғандар есебі 54 625 болды. 1931 жылы 5500 шаруа бай-кулак ретінде аласталды. Ал енді 1928 жылғы тәркілеу кезіндегі қазақ қоғамындағы бай-феодалдар саны тек 696 ғана болғанын ескерсек, бұлардың да кімдер екені белгілі. Бұл сандарды нақты деп айту қиын, себебі жауапқа тартатын органдардың саны өте көп болды. Мысалы, 1932 жылы Юстиция Халық Комиссары өзінің өте құпия хатында барлық жауапқа тартылғандардың бар болғаны 37,3 проценті кулактар екенін, ал қалғаны қатардағы еңбекшілер екенін мойындаған [10, 116 б.].

Олардың таптық принципті жетекші орынға қоюы, соның негізінде қазақ байларын тәркілеу саясаты большевиктер өздері белгілеген жаңа экономикалық принциптер жүйесіне мүлде сәйкес келмеді. ЖЭС принциптері тікелей тәркілеу мен ауқатты қожалықтарды жоюға мүлде қайшы еді. Сондықтан да тікелей тәркілеу шарасы негізінен ЖЭС-тың мүлде тоқтатылуына әкелді.

Қазақстанда большевиктер ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құру тәжірибесінде тәркілеу саясатымен шектелмеді. Үкімет біртіндеп құрылып жатқан колхоздарға материалдық жағынан көмекті күшейту шарасының орнына, керісінше нұсқаулар беру арқылы күштеу әдістерінің кең етек алуына жол ашты. Орталық билік колхоз құрысындағы біртіндеп өз бетінше жүріп жатқан қозғалысты жоспарлы іс-әрекетке ұластырды. Мысалы: РКФСР жер халық комиссариаты мен колхоз орталығы 1928 жылғы көктемге бүкіл елде 1,1 млн шаруа қожалықтарын біріктіруді жоспарлады. Ал енді ауыл шаруашылығы кооперациялары одақтарының Одағы бұл цифрларды үш есеге көбейтіп, ұжымдастырылатын шаруа қожалықтарының санын 3 млн. жеткізді. Ал енді бес жылдық жоспарды белгілеу кезінде мемлекеттік жоспарлау комитеті бұл жоспардағы санды бес млн. жеткізді.

Үкімет органдарының бұл жоспарлаған межелерін партия ұйымы да талқылады. ХҮІІ партия съезінде бірінші бесжылдық жоспарды талқылай келе (сәуір 1929 ж.), 4- 4,5 млн. немесе жалпы шаруалар

кожалығының 16-18% ұжымдастырумен қамту керек деді. Сталиннің пікірінше бұл «бағдарлау жоспары немесе болжау жоспары емес, керісінше директивалық жоспар» болу керек. Сондықтан да ірі бай қожалықтарын тәркілеудегі жүргізілетін зорлау мен күштеу әдістері ұжымдастыру науқаны кезінде толық қайталанды. Бұл кезде партия және кеңес қызметкерлері жоспарлаған міндеттің қандай жолдармен орындалғанына қарамай, мадақталатынын, ал енді кешігіп, орындай алмаса жауапқа тартылатынын өте жақсы меңгерген еді.

Дәстүрлі қазақ қоғамының негізгі экономикалық субъектісі болған байларға қатысты кеңес өкіметінің қуғын-сүргін саясаты тәркілеу және жер аудару арқылы жүргізіліп, дәстүрлі мал шаруашылығының құлдырауына әкеп соқты. Бұл ұжымдастыру барысында жүргізілгендіктен, оның зардаптарының аштық, қазақтардың шет елге кетуі сияқты, қазақ халқының этнодемографиялық жағдайына кері әсерін тигізді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. ШҚОҚЗТҚО.-74-қор.-3-тізбек. -9-іс.-130-парақ.
2. ШҚОҚЗТҚО.-74-қор.-3-тізбек. -36-іс.-38-парақ.
3. ШҚОҚЗТҚО.-74-қор.-3-тізбек. -36-іс.-42-парақ.
4. ШҚОҚЗТҚО.-3-қор.-1-тізбек. -22-іс.-2-парақ.
5. ШҚОҚЗТҚО.-3-қор.-1-тізбек. -22-іс.-39-парақ.
6. ШҚОҚЗТҚО.-74-қор.-3-тізбек. -8-іс.-107-парақ.
7. ШҚОҚЗТҚО.-74-қор.-5-тізбек. -36-іс.-26-парақ.
8. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. *Тарих тағзылымы не дейді?* -Алматы: Ана тілі, 1993. -358 б.
9. Омарбеков Т. *20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті /Т.Омарбеков.-Алматы: Санат, 1997.-320 бет.*
10. Омарбеков Т. *Зобалаң. Күштеп ұжымдастыруға қарсылық / Т.Омарбеков Алматы: Рауан, 1994.-387 бет.*

УДК 2(09)(574) «1920/1930»
МРНТИ 03.41.01

Жангуттин Б.О.¹

¹ д.и.н., доцент КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан
Бегасилова Ж. А.²

² докторант КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ЗАКРЫТИЕ МЕЧЕТЕЙ И ЦЕРКВЕЙ В КАЗАХСТАНЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ПОДАВЛЕНИЯ РЕЛИГИОЗНОГО ИНАКОМЫСЛИЯ В 1920–1930-Е ГГ.

Аннотация

В статье анализируется государственная конфессиональная политика в Казахстане в отношении моленных домов. Были выявлены основные механизмы ликвидации церквей и мечетей. В результате исследования было замечено, что в 1920-1930 годы в Казахстане моленные дома были превращены в клубы, больницы, школы и другие административные здания, а также использованы под склады, конюшни и другие хозяйственные нужды. Кроме того мечети и церкви разбирались на стройматериалы, а иногда и служили отоплением для печей. Не редко данные здания могли приглынуться и ведомственным органам. Автором делается вывод о том, что с закрытием мечетей и церквей духовная культура населения Казахстана понесла огромные потери, последствия которых ощущались долгие годы.

Ключевые слова: государственная конфессиональная политика, церковь, мечеть

Ganguttin B.O.¹

¹ *doctor of history, associate professor of Kazakhstan KazNPU named after Abay*
Begassilova Z.A.²

² *doctoral student of the History of Kazakhstan KazNPU named after Abay*

CLOSURE OF MOSQUES AND CHURCHES IN KAZAKHSTAN AS A TOOL FOR SUPPRESSING RELIGIOUS DISSENT IN THE 1920S-1930S.

Abstract

The author analyzes the state confessional policy in Kazakhstan, regarding prayer houses. The main mechanisms were founded for the liquidation of churches and mosques. As a result of the research it was noticed that in 1920-1930 in Kazakhstan prayer houses were turned into clubs, hospitals, schools and other administrative buildings, and also used for

warehouses, stables and other household needs. In addition, mosques and churches were dismantled for construction materials, and sometimes served as heating for furnaces. Not infrequently these buildings could attract government departments. The author concludes that with the closure of mosques and churches, the spiritual culture of the population of Kazakhstan has suffered huge losses, the consequences of which have been felt for many years.

Keywords: state confessional politics, church, mosque

Жангуттин Б.О.¹

*¹Т, э. д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дің Қазақстан тарих кафедрасының доценті,
Алматы қ., Қазақстан*

Бегасилова Ж.А.²

*²Абай атындағы ҚазҰПУ-дің Қазақстан тарих кафедрасының
докторанты, Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕШІТТЕР МЕН ШІРКЕУЛЕРДІ 1920-1930-ШЫ ЖЫЛДАРЫ ДІНИ ҚАРСЫЛАСУДЫ БОЛДЫРМАУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ЖАБУ

Аңдатпа

Мақалада діні үйлеріне қатысты Қазақстандағы мемлекеттік конфессиялық саясат талданды. Шіркеулер мен мешіттерді жоюдың негізгі механизмдері анықталды. Зерттеу нәтижесінде 1920-1930 жылдары Қазақстанда діні үйлері клубтарға, ауруханаларға, мектептерге және басқа да әкімшілік ғимараттарға айналды, сондай-ақ қоймаларға және басқа да тұрмыстық қажеттіліктерге пайдаланылды. Бұдан басқа, құрылыс материалдары үшін мешіттер мен шіркеулер бұзылып, кейде пештерге отын ретінде пайдаланды. Мұндай ғимараттар жиі мемлекеттік мекемелерге де айналды. Автордың пікірі бойынша, Қазақстан халқының рухани мәдениеті мешіттер мен шіркеулерді жабу кезінде үлкен шығынға ұшырады, соның кейінгі салдарлары көптеген жылдар бойы сезілді.

Кілт сөздер: мемлекеттік конфессиялық саясат, шіркеу, мешіт.

Исследователи проблемы государственной конфессиональной политики в СССР не раз отмечали, что отношение к религиозным организациям напрямую коррелировало с общей ситуацией в стране [1, С.26]. Казахстан в данном случае не является исключением.

Конец 1920-х годов характеризуется усилением директивного планирования. Прошедший в декабре 1927 г. XV съезд ВКП (б) принял пятилетний план развития народного хозяйства, в основу которого были заложены высокие темпы индустриализации и усиление кооперирования деревни. Массовая коллективизация сопровождалась ужесточением законодательства, принимается закон о регистрации религиозных общин, происходит масштабное закрытие религиозных учреждений.

Мечети и церкви, особенно в сельской местности, превращаются в клубы, больницы, школы и другие административные здания, а зачастую были использованы под склады, конюшни и другие хозяйственные нужды. Закрытию культовых строений предшествовало, как правило, обращение трудящихся о необходимости использования того или иного молельного здания для культурно-массовых нужд.

В ряде случаев закрытие церквей и ликвидация религиозных объединений носили формально-добровольный характер. Показательным, в этом смысле, является протокол заседания актива села Архангельское, состоявшееся 24 ноября 1929 года. В данном документе наглядно показана процедура отнятия церкви, которая должна была пройти все этапы обсуждения среди простого населения страны. На собрании присутствовало 12 человек. «Вопрос об отдаче церкви поставить на детском собрании, после чего этот же вопрос вынести на заседание группы бедноты и сельсоветов, далее проработать вопрос на бедняцком собрании после чего уже вынести на общее собрание» [2, Л.2а].

Процессу закрытия Казанско-Богородской Братской церкви в Алма-Ате, так же предшествовало обращение заседание союза «Совпрос» педагогического техникума, датируемое 28 декабря 1931 года. В нем подчеркивалась, что необходимо «...для усиления антирелигиозной работы организовать в Алма-Ате комитет Безбожника, для чего просить Горсовет поставить вопрос перед всеми организациями об изъятии Казанско-Богородской Братской церкви»[3, Л.30]. За период с 29 декабря 1931 года по 5 января 1932 года в городе Алма-Ате было проведено 12 заседаний по данному вопросу среди рабочих шорной и обувной фабрик, военнослужащих, членов СВБ при школах №19 и №28. Общим для них, было единодушное принятие «решения о закрытии данного молельного дома». Как следует из протокола заседания Алма-атинского Горсовета, 15 января 1932 года принимаются ходатайства « рабочих организаций г. Алма-Ата (обувной фабрики, Шорной фабрики, Табачной фабрики, Типографии, артели Джетысу, комбината Красная Заря, и др [угих] о закрытии церкви...» [4, л. 52].

Постановлению Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров РСФСР «О религиозных объединениях» принятое 8 апреля 1929 г. [5, С. 29-45] на местах использовалось как инструмент ограничения и закрытия деятельности религиозных учреждений. Статья 29 указанного Постановления гласила: « В договоре, заключаемом верующими с городским Советом или районным исполнительным комитетом, предусматривается, что лица, принявшие здание культа и имущество в пользование (ст.28), обязуются:

- а) хранить и беречь его, как вверенное им государственное имущество;
- б) производить ремонт зданий культа, а также нести расходы, связанные с владением и использованием этим имуществом: как-то: по отоплению, страхованию, охране, оплате налогов, местных сборов и т.п.;
- в) пользоваться этим имуществом исключительно для удовлетворения религиозных потребностей [6, С.30].

Данный пункт использовался при закрытии церкви или мечети. Показательным, в данном контексте, стало постановление ЦИК Казахской АССР «Об изъятии из пользования общин верующих зданий Алма-Атинского кафедрального собора и Татарской мечети», датированное 4 ноября 1929 г.» Из документа следует, что « несоблюдение религиозным объединением обязательств договора, выражающееся в бесхозяйственном содержании здания Алма-Атинского кафедрального собора», отсутствие необходимых средств необходимых для капитального ремонта, привело к тому, что зданию « грозит полное и непоправимое разрушение». Кроме того религиозной общине были предъявлено обвинение в «случаях растраты и хищения культового имущества, превращения здания собора в общежитие церковников». Аналогичные обвинения были предъявлены в татарской мечети. Как следствие надуманных обвинений было принято постановление «договоры с религиозными объединениями на пользование зданиями собора и мечети считать расторгнутым» [7, Л.117, С.198-199].

Иногда здание мечети или церкви могло приглынуться крупной организации, как в случае с Уйгурской мечетью в городе Алма-Ата. За право занять данное культовое здание боролись такие крупные организации города, как НКВД, Осоавиахим, детский дом, трахомотозный изолятор.

Поводом для изъятия Уйгурской мечети стало то, что община верующих при Уйгурской мечети с 1930 года не выполняет правила регистрации и положения о религиозных общинах. 5 апреля 1934 года данное духовное заведение предлагалось передать ГорОНО под детский дом [8, Л.1]. Здание мечети предполагается использовать в качестве трахомотозного изолятора для больных трахомой детей. Вопрос передачи мечети под нужды больных детей называется «...катастрофическим положением, которое нужно решить в срочном порядке» [9, Л.7]. В январе 1935 года появляется ходатайство колхоза имени «Сталина» и религиозной общины уйгурской мечети о закрытии мечети и переброске ее в колхоз для постройки там клуба. Эти два ходатайства приводят в замешательство культкомиссию при Президиуме КазЦИК и в результате решения Президиума Алма-Атинского Городского Совета было удовлетворено ходатайство колхоза имени «Сталина». В феврале 1935 года комиссия по религиозным культам при президиуме КЦИКа постановляет «Учитывая, что группа верующих уйгурской мечети не возражает против закрытия мечети и передачи ее под клуб колхозу им. Сталина, кроме того, в этом колхозе имеется около 60% из верующих общины (250 человек) уйгур, которые также ходатайствуют о закрытии мечети и передачи ее под клуб колхозу, а также участок, на котором находится мечеть, отходит под строительство городка НКВД-решение президиума Горсовета утвердить. ... Закончить разборку и перевозку мечети к 20 февраля с[его].г[ода] и постройку клуба к 1-му апреля с[его].г[ода].» [10, Л. 21]. 25 февраля 1935 года уйгурская религиозная община направляет в КазЦИК заявление, которое рассматривается лишь в марте 1935 года. В нем говорится о том, что «... мечеть ежедневно обслуживает от 50 до 100 человек, ...а в праздничные дни до 2000 человек. По всему городу осталась одна единственная мечеть, это Уйгурская мечеть, указанный молельный дом был зарегистрирован ...не смотря на это, приезжали представители колхоза имени «Сталина», заявили, что эта мечеть будет сломана и увезена в колхоз. Какое отношение имеет колхоз к постройке мечети для нас совершенно не ясно, имеется ли на это разрешение превентивных органов для передачи данной мечети в колхоз, если это так мы против этого. Если государству лишь только нужны постройки мечети, то мы просим Вас оставить указанную мечеть за служителями религиозного культа»[11, Л. 22а]. На данное здание появилось очень много претендентов, в том числе, и Осоавиахим, который в 1935 году также направил прошение о передаче в распоряжение «...мечети в г. Алма-Ате на углу Октябрьской и Дзержинской улиц, переданную якобы под Уйгурский театр, но последний ее не осваивает, она сейчас продолжает стоять закрытой»[12, Л.32]. В течение двух лет шла борьба за здание Уйгурской мечети, при этом уйгуры-мусульмане достойно отстаивали данное молельное здание, добиваясь того, чтобы оно осталось в ведение их общины. 10 июня 1936 года Президиум Центрального

исполнительного комитета советов постановил «... Утвердить постановление президиума ЦИК Казахской АССР от 19 июня 1935 года об использовании Уйгурской мечети для культурно-просветительских целей» [13, Л. 69].

Не редко молельное здание мешало строительству « светлого коммунистического будущего». Так, на месте Покровской церкви в городе Алма-Ате, которая была построена еще в 19 веке, предполагалось открыть площадь Коминтерна. «Постановлением Президиума Алматинского Горсовета, согласованным с рядом ответственных товарищей, площадь Коминтерна (бывшая Покровская) отводится под массовые действия, демонстрации, парады и т.д.»

Задание на оформление этой площади разрабатывается и в ближайшее время будет заказан проект ее переустройства, с таким расчетом, чтобы самое ее переустройство можно было произвести весной 1934 года.

К сожалению, в центре этой площади ныне помещается Покровская церковь, обслуживающая верующих северо-западного района города. Кроме этой церкви в городе имеется еще 3-количество вполне достаточное для обслуживания верующих города.

Так как использование площади для вышеуказанных целей, при наличии в центре этой церкви, абсолютно исключается, то Алма-Атинский Горсовет ходатайствует перед КазЦИКом о разрешении сноса указанной церкви» [14, Л. 3].

С чувствами и переживаниями самих верующих на этот счет никто не считался. Зачастую же изъятие мечетей и церквей выглядело как насмехательство над ними. Никто не считался с духовными чувствами верующих. Весь процесс изъятия молельных домов проходил под лозунгами борьбы с неграмотностью и поднятия культурного уровня «отсталого» религиозного населения.

Вслед за такими неоднократными заявлениями, как правило, писалось коллективное письмо граждан о том, что имеется острая необходимость в здании для школы или клуба. Поскольку свободных зданий в том или ином населенном пункте, кроме мечети или церкви не имелось, в конечном итоге следовал закономерный процесс закрытия храмов и отдаче их для культурных нужд населения.

Следующий уровень, комиссия по культовым вопросам при КазЦИКе, созданная 30 мая 1931. Постоянно действующая комиссия по вопросам культов при КазЦИКе состояла из шести человек, два из них были работниками КазЦИКа, четверо представляли различные ведомства. Состав комиссии мог меняться, но менялись лишь фамилии. Так, 25 января 1932 г. ее состав выглядел следующим образом: Председатель тов. Заваритько, члены-от НКЮ-т. Мусин, от НКПроса-т. Нишанбаев; 16 января 1932 г.- Председатель Заваритько, Зам. Председателя Ярмухамедов, Представители: от НКЮ-т Меркушев, от НКПроса-т. Палаткин, от Казсовпрофа-т. Глесбаев, докладчик Ванжула, инспектор Секритариата КЦИКа; 8 января — Председатель Заваритько, Зам. Председателя Ярмухамедов, члены комиссии т. Утешев, от НКПроса-т. Палаткин, докладчик Ванжула, инспектор Секритариата КЦИКа; в 1933г.-председатель Заваритько, члены от НКЮ КазССР т. Болгарцева, от КНКПроса т. Уралов, представитель Горсовета т. Перепелкин [15, Л.Л. 2,7,10,13.]. Участие в комиссии непосредственно представителей духовенства Казахстана не предполагалось, интересы верующих не учитывались при принятии решений данной комиссии.

В случае с мечетью в городе Алма-Ата по улице Дунганская, последняя была передана Горздравотделу под абортарий [16, Л.1]. В постановлении президиума Алма-Атинского Городского совета от 28 июля 1934 года в качестве основного повода фигурирует тот факт, «... что здание давно находится в бесхозном состоянии, здание не ремонтировалось и поэтому разваливается, при этом при мечети имеется группа верующих из 4-х человек, которые не прошли необходимую регистрацию». Данная формулировка в качестве повода для ликвидации храмов прослеживается практически во всех делах по закрытию молельных домов. А сам факт того, что в священном для мусульман доме будет теперь даже не школа или клуб, а место, где прерываются будущие жизни кажется кошунственным даже сегодня, а уж для верующих того времени это было оскорблением и унижением.

Изъятие церквей и мечетей продолжалось и в последующие годы. Святые дома могли быть использованы как под определенные административные здания, так и под здания культурного толка. Но зачастую молельные дома разбирались на стройматериалы, а иногда и в качестве отопления для печей. С закрытием мечетей и церквей духовная культура Казахстана понесла огромные потери, последствия которых ощущались долгие годы.

Литература

1. Козлов Ф.Н. *Закрытие церквей как элемент государственной антирелигиозной политики в конце 1920-х – начале 1930-х годов (по материалам национальных республик Среднего Поволжья // Вестник Чувашского университета. 2014. № 1, с.26*

2. Центральный Государственный Архив (далее ЦГА) РК, ф. 789, оп.1, д. 1, л. 2а.
3. ЦГА РК, ф. 789, оп.1, д. 1, л. 30.
4. ЦГА РК, ф. 789, оп.1, д. 1, л. 52.
5. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства РСФСР, т. 2: 1929-1939, М., 1959, с. 29-45.
6. Там же, с.30.
7. ЦГА РК, ф.5, оп.19, д.137, л.117; Преодолевая религиозное влияние ислама. Сб. документов и материалов. Алма-Ата, 1990, с.198-199
8. ЦГА РК, ф. 789, оп.1, д. 37, л.1.
9. ЦГА РК, ф. 789, оп.1, д. 37, л.7.
10. ЦГА РК, ф. 789, оп.1, д. 37, л. 21.
11. ЦГА РК, ф. 789, оп.1, д. 37, л. 22а.
12. ЦГА РК, ф. 789, оп.1, д. 37, л. 32.
13. ЦГА РК, ф. 789, оп.1, д. 37, л. 69.
14. ЦГА РК, ф. 789, оп. 1, д. 31, л. 3.
15. ЦГА РК, ф. 789, оп.1, д. 25а, л.л. 2, 7,10,13.
16. ЦГА РК, ф. 789, оп.1, д. 35, л.1.

ӘОЖ 94(574).084
ГРНТИ 03.41.02

Ш.Т. Нұрман¹

*¹Т.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
Тарих және құқық институты,
Алматы, Қазақстан*

1920-ШЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕҢЕСТІК ҚОНЫС АУДАРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала 1920 және 1929 жылдар аралығын қамтитын кеңес билігінің Қазақстандағы қоныс аудару саясатының қалыптасу кезеңін қамтиды. Бұл кезеңнің ерекшеліктерін, сонымен қатар аграрлық қоныс аудару үрдісінің өнеркәсіптік қоныс аударумен толығы түсуінің Қазақстанға тікелей әсері мәселесіне көңіл аударылады. Осы кезеңдегі кеңестік отарлау және қоныс аударудың негізгі міндеттері, бағыттары және жақын мерзім мен ұзақ мерзімдік жоспарларының айқындалғанын атап көрсетеді. Кеңестік биліктің қоныс аудару саясатының таптық және ұжымдық сипатқа ие болғаны туралы архив құжаттары негізінде ой түйеді. Автор осы кезеңде қоныс аударудың берік негіздері қалыптасты деп қорытындылайды.

Түйін сөздер: Қазақстан, кеңестік билік, миграция, қоныс аудару, саясат, 1920-шы жылдар.

Ш.Т. Нурман¹

*¹К.и.н., доцент, Института истории и права при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

К ПРОБЛЕМЕ СОВЕТСКОГО ПЕРЕСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАН В 1920-Е ГОДЫ

Аннотация

Рассмотрена проблема становления переселенческой политики советской власти в 1920-1929 гг. В этот период были определены основные задачи, направления, ближайшие и перспективные планы советской колонизации и переселения в Казахстан. Отдельно раскрыта специфика переселения этого периода, в том числе появление промышленного переселения, наряду с аграрным переселением. Переселение при советской власти имело классовый характер и коллективную форму. Разработка планового переселения и централизованное руководство позволили поставить переселение на прочную основу.

Ключевые слова: Казахстан, советская власть, миграция, переселение, переселенческая политика, 1920-е годы.

Nurman Sholpan¹

*¹Candidate of Historical Sciences and Associate Professor of the Abai Kazakh
National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

TO THE PROBLEM OF SOVIET RESETTLEMENT TO KAZAKHSTAN IN THE 1920TH YEARS

Abstract

The problem of the formation of the resettlement policy of the Soviet power is considered in a period from 1920 to 1929 years. During this period the main tasks, trends, nearest and perspective plans of soviet colonization's and migration were defined. The peculiarity of the resettlement of this period, including the appearance of industrial resettlement, along with the agrarian resettlement, is separately revealed. The resettlement under the soviet power had a class character and collective form. The elaboration of planned migration and centralized direction permitted the resettlement to be firmly based.

Key words: Kazakhstan, Soviet power, migration, resettlement policy, 1920 years.

Әлемдік және қазақстандық заманауи рухани және экономикалық жаңғыру тренді миграциямен байланысты болып көрінеді. Мысалы, Европа қазіргі уақытта екінші дүние жүзілік соғыстан кейінгі ең ірі көші-қон дағдарысына тап болды. Бұл дағдарысты Таяу Шығыс пен солтүстік Африкадағы соғыстар туғызып отыр. Осыған байланысты экономикалық бай және толерантты европалықтар мигранттарға материалдық қолдау көрсету және олардың европалық қоғамға тез бейімделуіне көмектесу шараларын іздестіруде. Бұл шаралардың астарында қиналғанмен азығыңмен бөліс, жанашырлық таныт деген адамгершілік қағидалары жатыр.

Қазақстан да өзінің тарихында осындай көші-қон дағдарысын басынан кешірді. Кеше ғана 100 жылдығы атап өтілген Қазан революциясы Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы барша ұлттардың өмірі мен болмысын өзгерткен жаңа үкіметті туғызды. Кеңестік үкіметтің европалық бөлігі тұрғындарының Қазақстан аумағына миграциясын «қоныс аудару» немесе «отарлау» деп атады. Жалпы бұл процестің ұзақ уақытқа созылған тарихы бар екені белгілі. Оның сипаты да өзгеріп отырды. Бірде стихиялық түрде жүрсе, бірде ұйымдасқан формаға ие болды, бірде науқандық сипатта іске асты. Қоныс аударушылар өз еркімен көшіп келді немесе мәжбүрлеу арқылы не күштеп жер аударылды. Олардың арасында шаруа да, қала тұрғыны да кездесті. Әлеуметтік түрлі топтардың, түрлі кәсіптің, материалдық әр түрлі ахуалдағы адамдар келді. Қоныс аударған, депортацияланған жандардың талайы Қазақстанда өз тағдырларын тапты. Осы ретте зерттеушінің көкейінде жергілікті халық пен қоныс аударушылардың қарым-қатынасындағы бір-біріне бейімделу барысы, өмір сүру стратегиясы, бірегейлік санасы мен менталитетіне әсері қандай болды деген сауалдар тұрады. Бұл мәселелер бұрын да қазір де өзекті болып табылады.

Осы тұста кеңестік биліктің алғашқы онжылдығындағы Қазақстан жеріне қоныс аудару мәселесінің қалай шешілгені жөнінде ой қозғағымыз келеді.

1924 жылдан бастап Қазақстанға аграрлық қоныс аударумен қатар өнеркәсіптік қоныс аудару да қолға алынды. Ресейдің өз ішінде ауыл шаруашылығын интенсивті жүргізу мен индустрияландыруға ауысу қажеттігі көтерілді. Ал жалпы қоныс аудару ісінің мемлекеттік деңгейде қаржыландырылуы, қоныс аударушыларды агрономиялық, ветеринарлық сауаттандыру, белгіленген жерге жеткізу, сонымен қатар жер қорларын әзірлеу жұмыстары жүргізілуі дәйектелді. Қоныс аудару мекемелерінің аппараттарын күшейту, кадрларын толықтыру мәселесі де көтерілді. Жоспарлы қоныс аударуды ұжымдық бірліктерге топтастырумен ұштастыру қоныс аударудың экономикалық тиімділігін арттырады деп есептелді.

Егер 1924 жылға дейінгі құжаттарда қоныс аударудың кеңестік саясатының жай-жапсары бұлынғыр, тетіктері анықталмаған және жалпы сипатты болса, одан бергі уақытта мақсаты, міндеті, ішкі мәселелердің ұсақ-түйектері анықталып, бағыт-бағдар белгілене бастады. Қоныс аударудың шарттары: кімдер қоныс аудара алады, жер шолушылар туралы, келіп қоныстану шарттары, өз еркімен қоныс аударуға мемлекеттік көзқарас, қаржыландыру, қоныс аудару мекемелері, қоныс аудару аудандары мен қорларын анықтау мәселелері және т.с.с. жағдайлар нақтыланды.

1926 жылдың 30 шілдесінде қоныс аударудың саясаты мен міндеті туралы БҚК-інің баяндамасы тыңдалды. Қоныс аудару саясатының таптық акценті баса көрсетілді. БҚК қоныс аудару аудандарының құндылығы қайта қаралып, былай жіктелді: басты қоныс аудару аудандары-Қиыр Шығыс, Сахалин, Сібір, Карель-Мурманск. Оларда темір жол, өнеркәсіп құрылысы қатар жүргізіледі әрі бұл аудандар жалпы-одақтық қоныс аудару үшін маңызы бар деп танылды. Олармен бір мезгілде Солтүстік Кавказ, Қырым, Волга бойы және оңтүстік Орал мен Украинаның игерілген аудандарындағы бос жерлерге қоныс-

тандыруды КСРО-ның Солтүстік еуропалық бөлігінде жергілікті халықты жерге қоныстандыру бағытында қоныс аудару шаралары ұйымдастырылды. Ал, Қазақ, Башқұрт және басқа автономиялық республикаларда бос жер қорларын анықтау және жергілікті халықты жерге орналастыру әрекеттері қатар жүргізіледі. Жер қорларын шаруашылық айналымға енгізу, біріншіден, ішкі қоныстану, одан кейін басқа республикалардан қоныс аудару жолымен іске асырылады [1, 21-22].

Қоныс аударылатындар шығатын басты аудандарға мыналар жатқызылды: РКФСР-да, оның ішінде, бірінші кезекте Орталық қаратопырақты аудандар мен Батыс губерниялар, Украина мен Белоруссия [1,22].

Осы кезден бастап қоныс аударуды қаржыландырудың мына тармақтары орталықтан жүргізілді: қоныс аудару қорларын анықтау, зерттеу жұмыстары, оларды бөлу, жол салу, орманнан тазарту, суландыру, яғни пайдалануға дайындау жұмыстары; қоныс аудару аппаратының қосымша штаттарына жалақы төлеу; жалпыодақтық бюджет есебінен дайындалған жер қорларына қоныстанушыларға берілетін ссуда; қоныс аударушылардың барлық жол шығындары [1,29-31]. Бұл шығындар БҚК-інің сметасы мен КСРО бюджетінен алынатын болды. Ал жергілікті республиканың салалық халық комиссариаттары (ағарту, денсаулық сақтау, егіншілік) қажетті қаражатты өз бюджетінен қарастырды. Қаражат қоныс аударушыларды орналастыруға жұмсалды.

Бүкілодақтық Қоныс аудару комитеті 1927 жылға қоныс аударудың алдын ала жоспарын жасауға кірісті. Ол үшін одақтық және автономиялық республикаларға қоныс аудару жоспарын жасау тапсырылды.

Комитет 1926-27 жылдары жеке республикаларда жерге орналастыру жұмыстарын тексеру, қоныс аудару қорына бөлінуі мүмкін жерлерді зерттеу жұмыстарын бастады. Осы зерттеулердің барысында БҚК-і кеңейтілген қоныс аудару жоспарын жасады. Осы жылдардан бастап сөз жүзінде қоныс аударуға жабық, ал іс жүзінде қоныс аудару тоқтатылмаған Қазақстан қоныс аударуға жарайды деген зерттеуші экспедициялардың қорытындысы жасалады. Ал 1924-26 жылдары қаулыларда қайта-қайта айтылған қоныс аударуды бәсеңдету және ауыл шаруашылығын интенсификациялау мен индустриаландыру арқылы жер жетіспеушілігін шешуді қолға алу туралы нұсқаулар ойын тәсілін еске түсіреді. Бір жағынан, қоныс аударудан зардап шеккен республикаларды тыныштандыру, ал екінші жағынан зор науқанға әзірлік жүргізу үшін Ресейдің ішкі губернияларының жер проблемасын шешуге уәде бере отырып, қоныс аударушыларды қоныстандыру мүмкіндігі жоқ аудандарға таяу арада бұл істің аяқталатыны ескертілді. Бірақ жылдан-жылға қоныс аудару ісіне кең масштаб берілді. Мысалы, 1926 жылы 2 ақпанда РКФСР ЕХК-ының коллегиясы мынадай қаулы қабылдады: “Бұл шаралар (ауыл шаруашылығын интенсификациялау және индустриаландыру, артық жұмыс күшін сол жерге орналастыру-Ш.Н.) әлі лайықты дамытылып және таяу уақытта көшуге деген ұмтылысты доғара алмайды. Екінші жағынан, жері мол шеткергі аймақтар бос жерлерді пайдалану үшін қосымша жұмыс күшін қажет етеді. Әрі темір жол мен өнеркәсіп құрылысын салуды дамыту үшін БҚК белгілеген жоспар ауқымында қоныс аудару шараларының көлемін көбейту керек деп танылсын” [1,32]. Келтірілген құжаттан көріп отырғанымыздай, кеңестік қоныс аудару саясаты 1926 жылы күшейтілді. Бұл күшею қоныс аудару ісін қаржыландыру, қоныс аударуды пәрменді жүргізу, ұйымдастыру формаларын жетілдіру, қоныс аудару басқармаларын күшейту (материалдық және әкімшілік құзырет беру жағынан), қоныс аудару ісін реттеу жұмысын орталыққа бағындыруды аяқтаудан көрінді. Оның негізгі кезеңдері, біздің ойымызша, қоныс аударуды орталыққа бағындыру 1922 жылы жоспарлы қоныс аударуды бірінші орынға қоюдан басталады. 1924 жылы қоныс аудару міндеттерінің бағдарламасы жасалып, Орталық Отарлау комитетін құрумен нақтыланып, мазмұны анықталды.

Қоныс аударуды бастау және тоқтату ісін РКФСР ЕХК-ына жүктеу қоныс аударудың (одақтың) негізгі жұмыстарын орталықтан қаржыландыруды, БҚК-інің құрылуы республикалардағы жергілікті аудандық қоныс аудару басқармаларын тікелей бағындыруды және жерге орналастыру жұмыстары жүргізіліп жатқан одақтас республикалардың қоныс аудару қорын белгілеуді көздеді. Орталыққа бағындыру қоныс аударудың келесі бір ұстанымдық және заңдық негіздемесінің қалыптасу кезеңі болды. Оны мына заңдар негіздеді: 1924 жылдың 1 желтоқсанында БОАК КСРО ХКК декретімен Егіншілік Халық Комиссариатына бос жер қорлары бар аудандарға қоныс аудару құқы берілді. 1925 жылдың 10 наурызында ЕХК-ы “1925 жылы қоныс аудару мен жер шолуды ашу туралы” бұйрық-жарлық (циркуляр) жариялады. Онда Повольже, Сібір, Қиыр Шығыс аудандары қоныс аудару үшін ашық деп жарияланды [1, 127-129].

Қоныс аударудың шарттары: жоспарлы түрде және тек жергілікті органдар арқылы жүргізіледі делінді. Барлық қоныс аударушылар мүмкіндігінше ұжымдастырылды. Ұжымдастыру ауыл шаруашылық кооперациялық қоныс аудару серіктестігі жарғысы негізінде іске асырылды және кооперацияларға біріккендер ғана ссудалық несие алатын болды. 1925 жылғы негізгі қағидалар 1926 жылы да өзгертілген

жоқ. Тек қоныс аударудың материалдық жетістік талабы төмендетілді [1,132]. Егер 1926 жылғы 2 ақпандағы РКФСР ЕХК-ының коллегиясында аталған аудандармен қатар Солтүстік Кавказ бен РКФСР-дің еуропалық бөлігінің солтүстігіне қоныс аудару бірінші кезектегі маңызы бар іс деп танылса [2,32], 1928 жылы Егіншілік халық комиссариатының кеңесінде басты қоныс аудару аудандары ретінде Қиыр Шығыс, Қазақстан және Сібір деп белгіленді [1,94].

Кеңестік қоныс аудару саясатындағы тағы бір мәселе-өз бетімен қоныс аудару бұрыннан бар құбылыс. Бұл-шаруашылықтардың күйреу жағдайында жиі кездесетін құбылыстың бірі. Үкімет бірде өз бетімен қоныс аударушылыққа қарсы қатаң шаралар белгілеп отырса, бірде жұмсақтық жасады. Дегенмен, қоныс аудару ісі біржола орталықтандырылып, паспорт режимі енгізілгенге дейін сақталды.

Өз бетімен қоныстанғандар жер қатынастарын ушықтыруға себепкер болды. 1924 жылы 7 тамызда БОАК-інің “егінші тұрғындардың өз бетімен қоныс аударуына жол бермеу туралы” декреті қабылданды [1,136]. Онда өз бетімен қоныс аударатындарға жер берілмейтіні және мемлекеттік көмекке де ілікпейтіні ескертілді. Бұл декреттен кейін де өз еркімен қоныс аударуға қарсы және оны тоқтату шаралары туралы түрлі шешімдер, бұйрықтар қабылданды. Мысалы, сондай бұйрықтардың бірі (№401/91-3П-31/VII-25 ж.) өз еркімен қоныс аударуды тоқтатудың мынадай екі түрлі жолын ұсынады: біріншісі, халық арасында тек жоспарлы қоныс аударғандар және губжер басқармаларының рұқсатын алғандар ғана жермен және жеңілдіктермен қамтамасыз етілетінін кең түрде насихаттау, екінші шара, ауылдық кеңестер мен аудандық атқару комитеттеріне қоныс аудару куәлігін беруге тыйым салу және бұл құқықты тек губжер және уездік жер басқармаларына ғана беру [1, 137-138]. Осыларға қарамастан өз бетімен қоныс аудару тоқтамаған. Оның бірқатар объективті себептері бар: барлық қоныс аударушыларды жоспарға енгізу мүмкіндігінің болмауы; туыстарының қасына көшіп баруды мақсат ету және т. б.

БОАК-інің 1926 жылдың 20 қыркүйегіндегі қаулысы өз еркімен қоныс аударғандарға, егер олар мемлекет белгілеген қоныс аудару қорларына барып қоныстанған жағдайда жоспарлы қоныс аударушылармен бірдей жеңілдіктер берді.

1925 жылға дейінгі Қазақстанға өз еркімен стихиялы қоныс аудару хаос және берекесіздік алып келді. Тіпті Жерге орналастыру бас басқармасының бастығы Янковский есебінде қоныс аударудың жүйесіз және тәртіпсіз сипат алуы жер мәселесін шешуге соққы болып отыр дей келе: “В отношении переселения надо окончательно разрешить вопрос и определенно ответить, что при наличии его ни о каком землеустройстве не может быть и речи. Необходимо выбрать или землеустройство, или переселение” деп қорытындылады [3, 117]. Орталық қоныс аудару мен жерге орналастырудың қатар жүргізілуі мүмкін еместігін білген болуы керек. Жер мамандарының жетіспеуі, техникалық құралдармен жабдықтаудың шешілмеуі жерге орналастыруды қиындатып отырғанда, өз бетімен қоныс аударушылар қосымша кедергі болды.

1928 жылдың қаңтарында ОАК-і мен ХКК-і “Қоныс аударудың міндеттері, оны ұйымдастыру, қоныс аудару жоспарын жасаудың негіздері және қоныс аудару шараларын қаржыландыру туралы” қаулы қабылдады. Қаулыда басты және бірінші кезекті міндет ретінде экономикалық және саяси маңызы бар игерілмеген және жартылай игерілген аудандарды шаруашылық игеру, халқы тығыз аудандардың халқын көшіру және өз бетімен қоныс аударуды реттеу міндеттері қойылды [4,53].

Осы уақыттан кейінгі қоныс аудару саясатында жеке шаруашылықтан ұжымдық формаға көшу және қоныс аударушылардың таптық құрамын қатаң бақылауға алу басымдыққа ие болды. 1928 жылдың аяғынан бастап ауқатты шаруалар мен кулактар қоныс аударудан шеттетіліп, жоспарлы қоныс аударуға жатпайтын болды. Қоныс аударушылар құрамында бірте-бірте батырақтардың, кедейлердің саны артты.

Кеңестік саясаттың Қазақстанды астық базасына айналдыру ісі, бір жағынан, жаппай жерге орналастыруды, екінші жағынан, қазақтың көшпелі шаруашылығын отырықшыландыруды көздеді. Жаппай жерге орналастырмайынша жаппай отырықшыландырудың мүмкін еместігі және тиімді шаруашылық көзіне айнала алмайтындығы белгілі еді. Осы екі проблеманы шешіп алмай масштабты түрдегі қоныс аудару туралы да ойлауға болмас еді. Сондықтан жаппай жерге орналастыру мен отырықшыландыру қоныс аударуды бастаудың алғы шарты болды. Құжаттарда мына бір үлкен шындық мойындалды: “Қазақстанда бос жатқан жер жоқ, тек жерге орналастыру мен отырықшыландыру арқылы көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардан босатып алуға болатын жерлер ғана бар” [5].

Қазақстандағы жаппай жерге орналастыруға жұмсалатын шығын-60 млн деп есептелді. Мұндай ақша республика бюджетінде жоқ еді. Сондықтан жалпыодақтық бюджеттен қаржыландырылды. Орталықтың жауапты қызметкерлері әрдайым осыны тілге тиек етіп, өздерінің үлкен қамқорлығы деп санады. Осы факті жерге орналастыруды Орталықтың өз қалауымен іске асыруына мүмкіндік берген экономикалық әдіс болды.

Жоғарыда қарастырылған кеңестік биліктің қоныс аудару саясатындағы заңдық негізінің қалыптасуымен қатар қоныс аудару методологиясында да өзгерістер болды. Енді соларға тоқталсақ. Екінші тарауда бұл әдістердің іске асырылуы сөз болады.

Қызыл әскерлерді қоныс аудару. Әскерлік қызмет бітірушілер арасында қоныс аударуға тілек білдірушілерден құралған. Мемлекеттік тұрғыдан қызыл әскерлер жермен және жұмыспен қамтамасыз етілген. Олар бөлімше, рота болып ұйымдасқан түрде қоныстануға ыңғайлы және тиімді болды. Әскери дайындығы бар, саяси “шындалған” мұндай қоныс аударушылар пролетарлық мемлекет мүддесін қорғайтын құнды күш деп есептелген. Бірақ қызыл әскерлердің қоныс аударуына ерекше жағдай жасалып, жеңілдіктер көзделгенімен, мұндай қоныс аудару іс жүзінде күткендегідей нәтиже бермеді.

Көптеген әскерилер ауыл шаруашылығына төселе алмады. Жермен жұмыс істеу тәжірибесі жоқтар да көп болды.

Темір жол арқылы отарлау әдісін кеңестік билік патшалық өкіметтен мұра етті. Бірақ оған енгізген өзіндік ерекшеліктері, жетілдірген формалары болды. Мысалы, 20 жылдардың алғашқы жартысында Карель-Мурманскіні отарлауды толықтай темір жол өнеркәсіптік-қоныстандыру комбинаты арқылы іске асырды. Мурманск темір жолы өнеркәсіптік-көлік және қоныстандыру жөніндегі ірі комбинат болып құрылды. Комбинат өндірістік, техникалық және қаржы қызметтері бір-бірімен тығыз байланысатын күрделі механизм еді. Ал Қазақстандағы жағдай осындай өнеркәсіптік қоныстандыруды шоғырландырумен сипатталды. Түрксибті салу, Қарағанды көмір бассейнін және Балқаш мыс қорыту комбинаттарын тұрғызу құрылысына Ресейден және басқа республикалардан жұмысшылар көшірілді. Түрксиб құрылысы кезінде жұмысшылар жалдайтын корреспонденттік пунктер құрылды. Балқашқа келгендердің 60,2%-орыстар, 21,8%-қазақтар, 11,8%-украиндар болды [6].

Сонымен, 1920-1928 жылдар кеңестік биліктің қоныс аудару саясатының заңдық негізі қалыптасқан кезең болды. Бұл жылдар-Қазақстанда кең ауқымды қоныс аудару ісін бастауға ірі дайындық басталды. Алғашында қоныс аударуды тоқтату, ал сосын қоныс аударуға жаңа пәрмен беріп, орталыққа бағындыру мен реттеу жұмысының берік негізінің қалануы сияқты қарама-қарсы бағыттағы жұмыстардың бірде қатар, бірде алма-кезек ауысып отыруымен мазмұндалды.

Қоныс аударуға дайындық саяси, экономикалық сипатта болды. Саяси жағынан Қазақ автономиялық республикасын құру. Оны кеңес билігіне тәуелді етуді аяқтау. Кеңес өкіметіне қарсы ішкі күштерді бірте-бірте ығыстыру және республика тағдырын шешу мен оған ықпал ету мүмкіндігінен айыру, шеттету.

Экономикалық жағынан дайындық жерге орналастыру мен көшпелі шаруашылықты отырықшыландыру арқылы қоныс аудару жер қорын жасау мақсаты да бар еді. Партия құжаттарында бұл істер экономикалық-әлеуметтік проблеманы шешу ғана емес, сонымен қатар саяси маңызы бар іс деп танылды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Переселенческое дело. Сборник важнейших декретов и распоряжений по переселению. // Под ред. и с предисл. М.А. Большакова. М., 1927, -360 с.*
2. *Резолюция 2-го совещания НКЗ союзных и автономных республик по докладу о переселенческих мероприятиях // Переселенческое дело...*
3. *Асаинова Ж.Ж. Переселенческая политика советской власти в 1920-1925 гг. (по материалам северного Казахстана) // Эволюция государственности Казахстана (Материалы международной конференции, г. Алматы 3-5 апреля 1996 г.). Алматы, 1996.*
4. *Платунов Н.И. Переселенческая политика Советского государства и ее осуществление в СССР (1917-июнь 1941 гг.). Томск: Изд-во Томского ун-та, 1976. -283 с.*
5. *ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 486а-іс, 56-п.*
6. *ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 488в-іс, 41-п.*

Нурбекова Р.К.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, т.ғ.к.

1930-1940 ЖЫЛДАРДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІНДЕГІ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН ЖҰМЫСТАРДЫҢ БАРЫСЫ

Аңдатпа

Мақалада 1930-1940 жылдардағы Шығыс Қазақстан өңіріндегі денсаулық сақтау мекемелерінің жағдайы, дәрігерлік қызмет көрсету, ондағы әртүрлі жұқпалы аурулардың алдын-алу шаралары және әлеуметтік-қамсыздандыру саласында жүргізілген жұмыстардың барысы жайлы қарастырылады. Балалар яслилері мен бақшаларына жүйелі медициналық-санитарлық бақылау болмады. Селолық кеңестер тарапынан, денсаулық сақтау ісі бойынша комиссия, қанағаттанғысыз жұмыс істеді. Селолық кеңестер медициналық мекемелердің қызметіне толық бақылау жасап, көмек көрсетпеді. Денсаулық сақтау бөлімінің, медициналық мекемелердің үстінен басшылығы әлсіз болған. Аудандық денсаулық сақтау бөлімінде 100% венерологиялық ауруларға шалдыққандарды емдеуге жатқызу, екіқабат әйелдердегі мерез және соз ауруларын 100% зерттеу қамтылмай, венерологиялық пункт болмады. Халықтың арасында, санитарлық-ағарту жұмыстары жеткілікті жүргізілмеген.

Түйін сөздер: медициналық-санитарлық бақылау, амбулатория, дәрігерлік қызмет, фельшер, дезинфекция, жұқпалы аурулар, дәрігер, ауыз су, ясли, әлеуметтік қамсыздандыру, қаржыландыру.

Нурбекова Р.К.

к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова,

ХОД ПРОВЕДЕННЫХ РАБОТ ПО ЗДРАВООХРАНЕНИЮ И СОЦИАЛЬНОМУ ОБЕСПЕЧЕНИЮ В РЕГИОНЕ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В 1930-1940 ГОДЫ

Аннотация

В статье рассматривается о состоянии здравоохранительных учреждений, о профилактике инфекционных заболеваний и ход проведенных работ по социальному обеспечению в регионе Восточного Казахстана в 1930-1940 годы. С установлением Советской власти одним из основных приоритетов политики большевиков стала организация советской системы здравоохранения. В своих программных документах они открыто заявили, что в области народного образования во главу угла ставится проведение широких оздоровительных и санитарных мер, имеющих целью предупреждение развития заболеваний. Проблемы здравоохранения были первоочередными и острыми, так как в стране свирепствовали эпидемии всех форм тифа, холеры, малярии и других инфекционных заболеваний. Крайне не хватало квалифицированных медицинских кадров, лечебных учреждений, медикаментов. Не было достаточного финансирования.

Ключевые слова: медикосанитарный контроль, амбулатория, врачебная служба, фельдшер, дезинфекция, инфекционные заболевания, врач, питьевая вода, ясли, социальное обеспечение, финансирование.

Nurbekova R.K.¹

*¹Candidate of Biological Sciences, Associate Professor
East-Kazakhstan State University S. Amanzholova,*

PROGRESS OF WORK ON HEALTH CARE AND SOCIAL SECURITY IN THE EASTERN KAZAKHSTAN REGION IN THE PERIOD FROM 30 THE TO 40 TH YEARS OF THE XX TH CENTURY

Abstract

The article reports about the state of health care institutions, about the prevention of infectious diseases and about the progress of social security work in the region of East Kazakhstan in the 1930-1940 period. With the establishment of Soviet power, one of the main priorities of the policy of the Bolsheviks was the organization of the Soviet health system. In their policy documents, they openly stated that in the field of public education, the focus is on broad health and sanitary measures aimed at preventing the development of diseases. Health problems were top priority and acute, as epidemics of all forms of

typhus, cholera, malaria and other infectious diseases were rampant in the country. Extremely lacked qualified medical personnel, medical institutions, and medicines. There was not enough funding.

Key words: medical-sanitary control, dispensary, medical-service, paramedic, disinfection, infestious diseases, doktor, drinking water, nursery, social security, financing.

XX ғасырдың 30-40 жылдары Шығыс Қазақстан өңірі үшін өте күрделі кезең. Шығыс Қазақстан өңірінің атқару кеңестерінің шеңберінде әлеуметтік саланың бір тармағы болып табылатын дәрігерлік қызмет көрсету ісімен жергілікті денсаулық сақтау мекемелері айналысты. Халықтың денсаулығын сақтау бағытында атқарылған жұмыстардың барысы жайлы жергілікті аудандық атқару кеңестерінің денсаулық сақтау ісінде жүргізген шараларының негізінде аудандар бойынша жеке қарастырып көруге болады.

Атап айтқанда, 1932 жылы Катон-Қарағайдағы 60 медициналық-санитарлық тізбектің 7-уі фельдшерлік пункт; 1 дезинфекциялық; 1 венерологиялық; 1 туберкулездік тағы басқа мекемелер болды [1. 6].

1933 жылы аудандағы әлеуметтік қамсыздандыру бөлімі еңбек мүгедектері және олардың отбасыларына 54350 сом көлемінде, 632 адамға зейнет ақы төлеген. Еңбек мүгедектері отбасыларынан 123 адам, 14517 сом көлемінде жұмыс орнынан зейнетақы алған. Барлығы, еңбек мүгедектері мен олардың отбасыларындағы 765 адамға, 68867 сом көлемінде зейнетақы берілген [2. 121].

1935 жылы 15 мамырда денсаулық сақтау саласының қызметкерлеріне жалақыны уақытында беру жөніндегі БКП(б) Қазақстан Өлкелік Комитетінің хатшысы Л. Мирзоянның арнайы қаулысы шығады [3. 9]. 1935 жылы Шығыс Қазақстан облысының барлық атқару кеңестеріне, балалардың арасына жұқпалы сүзек ауруының көп таралып отырғандығы, бұл аурудың алдын-алу үшін, қажетті шараларды іске асыру, толық жауапкершіліктеріне жүктелетіндіктері көрсетіледі [4. 190].

1938 жылы денсаулық сақтау ісі, қаладағы сияқты, селолық жерлерде де, бірқатар емдеу мекемелерімен маманданған медициналық қызметкерлердің саны өсті. Мұнымен қоса, кемшіліктер де баршылық болды: атап айтқанда маманданған кадрлар 150 дәрігер жетіспеді; аудандарда медициналық жүйе тиянақты қаржыландырылмады; облыстық санитарлық жағдай қанағаттанғысыз болды. Аудандағы көптеген жеке ұжымшарларда моншалар болмады. Су жүйелерінің көздерінің күзет зоналары болған жоқ. Зайсанда ауыз судың сапасы зерттелмеді. Жұқпалы аурулар көбейді. Сақтандыру егу жұмыстарының орындалуы қанағаттанғысыз болып, дезо ісі дұрыс жолға қойылмады. Аудандарда дезинфекция қондырғылары болғанымен, бірақ қолданылмады.

1930-1933 жылдары Өскемен аудандық атқару комитеті эпидемиялық ауруларға қарсы, күрес жүргізу шаралары жөніндегі арнайы міндеттелген қаулылар қабылдайды [5. 4]. 1932 жылы қалада 2 емхана, 50 кереуетті 1 жұқпалы аурулар емханасы жұмыс істейді. Аудандағы денсаулық сақтау ісіне 1931 жылы 24900; 1932 жылы 65300 сом қаржы жұмсалған [6. 37]. Өскемен ауданымен, қаладағы халықтың туу және өлу процестерінің салыстырмалы деңгейі, 1940 жылдың мамыр-шілдесіндегі орташа өмір сүру көрсеткіші мамырда туу жоқ, өлу 107; маусымда туу жоқ, өлу 93; шілдеде туу 95, өлу 106; тамызда туу 108, өлу 90 болып, бұл туудан өлу көрсеткішінің жоғарылығын көрсетеді [7. 9].

Мұндай қолайсыз жағдайлар, басқа аудандардан да байқалды. Атап айтқанда, Зырян ауданында шілде айында туу 179, өлу 184; Предгорныйда туу 104, өлу 101; тамызда туу 133, өлу 109; қыркүйекте туу 105, өлу 119; Белоусовкада Киров ауданында шілдеде туу 7, өлу 23; тамызда туу жоқ, өлу 29 болды [8. 10].

Зырян ауданында халыққа тегін медициналық көмек көрсету өсті. 1935 жылы 55 кереуеттік 1 емхана болса, 1939 жылы Зырян, Лантик, Соловьевте 3 емхана және Путинцевода 105 кереуеттік емдеу орындары ұйымдастырылды. Зырындағы емханада: терапевтік хирургиялық, босандыру, инфекциялық бөлімдері жұмыс істейді. Дәрігер Новолоцкийдің жетекшілігімен хирургиялық бөлімшеде 8 айда 285 операция жасалып, оның 24-і шұғыл түрде болған. 1939 жылы емханада 6 кабинет, 25 босандыру бөлімшесі жұмыс істеді. Емдеу мекемелерінің өсуімен, медициналық қызметкерлердің саны да өсті. Егер 1935 жылы ауданда 2-3 дәрігер, 1936 жылы 9 дәрігер, 9 фельдшер, 1938 жылы 18 медбике, 1 акушер, 1939 жылы 7 акушер, 26 медбикеге дейін өсті. Емхана және амбулаторияда 1939 жылдың 10 айында 105 мың адам емделген. Онда, 4 фельдшерлік медициналық пунктте 2 дәрігер, 1 кіші және 5 орта медициналық қызметкерлер жұмыс істеген [9. 38].

1935 жылы денсаулық сақтауға 277000 сом жұмсалса, емханалар мен босану үйлерін қаржыландыру 2,5 есеге өскен. 1935 жылы 144000, 1939 жылы 376000 сомға, амбулатория 5 есеге, 19200 сомнан 36000 сомға; ясли 15 есеге, 1935 жылы 10,6 мың, ал 1939 жылы 159,9 мың сомға көбейді [10. 47].

1934 жылдан бастап 1939 жылға дейін әлеуметтік қамсыздандыру бойынша: 1934 жылы 90 зейнеткер 56215; 1935 жылы 119 зейнеткер 84331; 1936 жылы 153 зейнеткер 121279; 1937 жылы 188 зейнеткер 161431; 1938 жылы 218 зейнеткер 194827; 1939 жылы 262 зейнеткер 276847 сом зейнет ақы алған [11. 48].

Облыстық денсаулық сақтау бөлімінің Зайсан ауданына берген бұйрығында 1935 жылғы 6 сәуірдегі нұсқауға сәйкес, ұжымшарларда фельдшерлік пункттер ұйымдастыру, дәрі-дәрмектермен, байлап таңу материалдарымен жеткілікті деңгейде қамтамасыз ету, айына 2 рет аудан дәрігерлерінің медициналық көмек көрсетуді ұйымдастыру, медициналық қызмет көрсету жағдайын үнемі хабарлап отыру көзделген [11. 3].

1935-1936 жылдары Зайсан ауданында, қалада қалалық амбулатория, әйел-балалар консультациясы, диспансер, венерологиялық кабинет, қала сыртындағы амбулаториялар, 50 кереуетті аудандық емхана және қалалық балалар яслиі болды. Қалалық амбулаториядағы терапевт және тіс кабинеттері толық жұмыс істемеді. Балалар дәрігері, дәрігер-венеролог жетіспеді. 1935 жылы әйелдер консультациясынан 10442 адамнан 67 адам және ал тіс дәрігеріне 1076 адам тексеруден өткен. Вендиспансер бойынша жұмыс, тек амбулаторияда жүргізілді [12. 14].

Самар ауданында 1935 жылы 5 фельдшерлік пункт жұмыс істеді. Селоларда емдеу емханасы 15, аудан орталығындағы емханада 20 кереуеттік болды. Онда 3 дәрігер, 3 медбике, 2 акушер, 7 фельдшер қызмет көрсетті. 1938 жылдан 22 кереуеттік аудандық емхана және медициналық санитарлық-эпидемиялық станция жұмыс істеп, онда 7 дәрігер, 10 медбике, 8 акушер, 10 фельдшер болды. 1939 жылы 7 фельдшерлік пункт, 10 кереуеттік әйелдер босанатын емхана, 6 дәрігерлік амбулатория, 25 кереуеттік селолық емхана, балалар консультациясы, 1 безгек, 2 денсаулық сақтау пункттері, 2 үнемі жұмыс істеуші, 25 кереуеттік маусымдық балалар яслиі жұмыс істеген.

1935 жылы жинақ кассаларында 58 ақша салушының 6877 сомы болса, ал 1939 жылы 300000 сомға жетті [13. 70].

Самар ауданында 1935-1939 жылдары денсаулық сақтау мекемелерінің саны: фельдшерлік пункт 4/7; селодағы емханалар 15/25; босану үйі 0/10; дәрігерлік пункт 1/6; безгек пункті 1/1; ясли 2; балалар медпункті 12/25; мемсанинспекция 1/1; емхана 2/22; дәрігерлер 3/7; медбике 3/10; акушерлер 2/8; фельдшерлер 7/10 болды [14. 70].

Шығыс Қазақстан облыстық денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі Тілеуғабылов өлім көрсеткішінің көбеюі себептерін зерттеп, бақылап шаралар қолдану жөнінде, нұсқау берген [15. 2]. 1937 жылғы 21 мамырда Өскемен аудандық емханасында болған комиссияның қорытындысында, емханада операцияға жабдықталған арнайы бөлме болмағандықтан, аурулар қайда жатса, олардың көзінше операция жасалатын болған. Дезинфекциялық бөлме талапқа сай жабдықталмаған. Асхана өз талабына сай емес. Көкөніс, азық-түліктерді сақтайтын қойма бірге орналасты. Ыдыс-аяқ жетіспеді. Емханада 20 кереует-орын, есеп бойынша 25% ғана болды. Аурулар өз киімдерін және аяқ-киімдерін киді. Ауруларға ауыстырмалы құралдар жоқ. Азық негізінен көкөністер, ет сирек болды. Аудан орталығындағы емхана жайы маз болмағандықтан, жергілікті емдеу орындарының да қанағаттанарлық еместігі байқалды [16. 127]. Ауданның емдеу мекемелерінде 379 кереует-орын, 8 дәрігер, 44 орта медициналық қызметкер, 134 қызмет көрсетушілер еңбек еткен [17. 76]. Өскеменде 1 инфекциялық ауруларды емдейтін 25 кереуеттік мекемедегі дәрігер, 4 медбике, санлабораторияда 3, Белоусовка рахматоздық мекемесінде 4; барлығы 1 дәрігер, 11 медбике қызмет көрсеткен [18. 56].

1936 жылғы 27 шілдедегі КСРО Орталық Атқару Комитетінің және Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысымен көп балалы аналарға мем-лекеттік көмек ретінде 1936 жылы 3 айға 56 сомнан, 1937 жылы 392 сомнан, 1938 жылы 416 сомнан, 1939 жылы 344 сомнан жәрдем ақы берілді. 1935 жылы ауданда соғыс мүгедектеріне 300 сом зейнетақы төленді. 1938 жылы 97 азамат соғысының және басқа да жағдайларға байланысты мүгедектер тіркелді [19. 12]. Осы жылы 12 мың сом, ал 1939 жылдың 1 қаңтарында бұл контингент мемлекеттік қамтуға алынды. Мүгедектердің саны 59 адамға өсіп, 1939 жылы жергілікті бюджеттен зейнетақыға 20 мың сом бөлініп, зейнетақы алуға тағы да 24 адам тіркелді [20. 17]. Медициналық қызмет көрсету, жергілікті бюджет бойынша, мың соммен есептегенде: 1931 жылы 123,7; 1932 жылы 311,0; 1933 жылы 479,0; 1934 жылы 624; 1935 жылы 6770; 1936 жылы 10664 құрады. 1933 жылы 5 емхана, 16 амбулаторияда 141300 адам қаралса, 1934 жылы 8 емханада 16 амбулаторияда 121900 адам емделген. 1935 жылы 6 емханада 10 амбулаторияда 80850 адам емделсе; 1936 жылы 6 емханада, 10 амбулаторияда 21474 адам емделуден өткен. 1935 жылы 3 апталық және 33 науқандық балалар яслилері; 1936 жылы 3 апталық және 15 науқандық балалар яслилері болып, 90 кереуеттен тұрды. 1936 жылы 38 емдеу орны керек болса, 34 ғана болды [21. 76]. 1936 жылы Киров ауданында жұқпалы аурулардан 1 іш сүзегі, 3 бөртпе сүзегі, 1 анықталмаған сүзек, 1 қызылша, 1 көкжөтел, 425 безгекпен, 174 тұмаумен, 1 минингитпен сырқаттану жайттары кездесті [22. 16].

1937 жылы маусымда Риддер қаласында балалар яслиі, Ульяновскта босану үйі, Зайсанда, Шемонайхада балалар үйі, қазан айында Өскеменде босану үйлері салынып, жұмыс істей бастайды.

Ауданның денсаулық сақтау жүйесінде, барлығы 42 емдеу мекемелері болса, керегі 45 болған, 3-уі ұйымдастырылмаған [23. 56]. Белоусовкада 2 кабинет жұмыс істеді. 21 фельдшерлік пункттердің 9 ғана 12 фельдшермен қамтамасыз етілді. Балалар яслиі, 40 орындық балалар үйі болды. Белоусовкада малярлық пункт, санбаклаборатория, судмедэксперт, физиокабинет, рентгенкабинет, ОЗД пункті, туберкулездік пункт, қан құю пункт, жылжымалы көмек, Заульбинка селолық кеңесінде трахомдық пункт, мемсанинспекция, оспаға егу, дезопункт жұмыс істеді [24. 27]. 1937 жылы қалалық және Белоусовкадағы амбулатория 42611 ауруды, фельдшерлік пункттер 19140, хирургиялық, терапевтік, жұқпалы аурулар емханасы 15713, тубпункт 788, вендиспансер 14897, балалар-әйелдер консультациясы 4500, Белоусовка және қалалық бо-сану үйі 32930, балалар яслиі 13296 адамды қабылдаған. Балалар емханасы 4210 баланы қабылдады. Трахомалық және таз аурулар емханалары жақын Риддер, Ұлан, Катон-Қарағай аудандарының балалар үйінің балаларына қызмет көрсетті. Балалар үйіндегі орын 40 кереуетке дейін ұлғайтылды [25. 33].

Сүзекпен Тарханка және Защита деревняларының учаскелері зақымданған. Осыған орай, 1937 жылы 2744 адамға қызамышқа қарсы, 9120 шешекке, 1089 іш сүзегіне, 445 қантышқаққа, 93 дифтерияға және безгекке қарсы тәжірибелік егу жұмыстары жүргізілген [26. 29].

1938 жылы Предгорный ауданында 2454 сауатсыздардан 854 оқытылып, 900 адамның оқытылуы, ал 2479 аз сауаттылардан 285 оқытылып, 520 оқытылуы көрсетілді. Бірақ сауатсыздықты жою баяу жүрді [27. 37].

1940 жылы 25 шілдедегі Казнаркомздравтың нұсқауы бойынша, обаға қарсы ескерту шараларына орай, Зайсан аудандық денсаулық сақтау бөлімінің шекаралық зонада обаға қарсы егулер толығымен қамтылды. Зайсан қаласы 3 рет вакцинацияланды [28. 2]. 1942 жылы 18 сәуірде, Зайсан аудандық денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісіне жіберілген нұсқауда, КСРО Денсаулық Сақтау Халық Комиссары мемлекеттік комитетінің өкілі Митерва, Қытайда оба ауруының шығуына байланысты, Қытайдан (Үрімшіден) келетін адамдар контингенті және тауарларға бақылау орнату, КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің № 128 1942 жылғы 11 наурыздағы қаулысымен, 1926 жылғы халықаралық конвенцияның 6 бөлімінің 58, 61, 62 баптарына сәйкес, төмендегі орындарда: Бақты, Тополев-Мыс, Интал, Алмалы, Эмиль, Шаған-оба, Майқапшағайда шекаралық-санитарлық пункттерді орнату мәселесі қойылды [29. 45]. Ауданда аралас медициналық пункттер болды. Қаратал поселкесіндегі дәрігерлік участок 2 ұжымға қызмет көрсетті. Майқапшағай, Дайыр, Қарабұлақ, Кендірлік поселкелерінде 6 фельдшерлік участок жұмыс істеді. Босану үйлері Қуаныш, Благодарный селолық кеңестеріне болды [30. 10]. Аудандағы 20 ұжымшардың тоғызында медициналық көмек қызмет жасады. Қалғандарға бекітілген дәрігерлер қала торабы тарапынан қызмет көрсетті. Тәжірибелік көмек көрсету үшін, медучаскелік дәрігерлер бөлінді. Онымен қоса, қала емдеу мекемелері есебінен, 3 медбике ұжымның тауарлық фермаларына үнемі қызмет көрсетті. Ұжымшарларда қарапайым үлгідегі 9 дезокамера жұмыс істеді. Егудің барлығы уақытында салынды. 1948 жылдары емдеу мекемелерінде кереует күн бойынша жоспар 66,8%-ға ғана орындалды. Орындалмауы отынның болмауынан, палаталар қысқартылуына байланысты еді. Ауданда 210163 адамға, соның ішінде 10850 адамға селолық орындарда медициналық көмек көрсетілді [31. 92].

1940 жылдары Лениногор ауданында 33 кереуеттік емхана, 17 дәрігерлік мекеме жұмыс істеді. Ал, 1949 жылдары 10 дәрігерлік балалар және санитарлық мекемелерінде 1204 кереуеттік: 489 яселдік, 590 жалпы наукастарға, 60 босану үйінде, 120 санитарлық болды. Емдеу орындарында 66 дәрігер, 249 орта медициналық қызметкер қызмет көрсетті [32. 7].

Ауданда Ұлы Отан соғысының мүгедектерінің, еңбек ардагерлерінің 103 отбасылары қамқорлыққа алынып, қайтарусыз 40090 сом ақша, отын, 1309 кг бидай, 1940 кг картоп және киім бөлінді.

Марқакөл ауданында 1941 жылы 3 емхана, олардың екеуі (Боран және Горноода) 7-8 кереуеттік және біреуі Алексеевкада 25 кереуеттік; 4 амбулатория, біреуі стационарымен, 5 фельдшерлік пункт, 1 босану үйі, 1 санинспекция, 1 медбикелік пункт, 1 балалар яслиі және лаборатория болды. Ал, 1943 жылы 3 емхана, 5 амбулаторияға, біреуі стационарымен, 5 фельдшерлік пункт, 1 босану үйі, 1 санинспекция, 1 медбикелік пункт, 1 балалар яслиі жұмыс істеді. 1949 жылғы ауданда 1 қыркүйектен Алексеевкада қосымша 5 туберкулез кереуеттері, 4 амбулатория, 7 фельдшерлік пункттер ашылды. 1949 жылы 12139 ауырған адам: 194 өкпе ауруымен; 50 мерезбен; 83 геморроймен; 300 кеңірдек; 187 қышыма; 504 безгекпен, 11 қантышқақпен тіркелді. Бұл жағдай, жұмысты белгілі деңгейде жақсартуды талап етті. Қаржы бөлініп, ФАП көбейтілді [33. 248]. 1946 жылы 25 шілдеде Киров аудандық кеңесінің атқару комитетінің №156 шешімімен ШҚО ветбаклабораториясының сараптамасының негізінде, ірі қарадағы «Топалан» ауруына орай, Белоусовка поселкесін қолайсыз пункт деп жариялаған поселкеге баратын

негізгі жолдардың ескерту белгілерін, посттар қою; малдың барлық түрлеріне егу жүргізу шешімге бақылау жасау жауапты адамдарға тапсырылған [34. 157].

Катон-Қарағай аудандық қамсыздандыру бөлімінде Ұлы Отан со-ғысының 257 мүгедектері болып, 4-1 топтағы 167 адам зейнет ақы алды. 32-II топтағы; 96-III топтағы; 119 жұмысқа орналастырылды. 23 жұмыс істейтін II топтағы; 96 жұмыс істейтін II топтағы; III топтағы жұмысты қажет етуші мүгедектер; 15 соғыстан эвакуацияланған мүгедектерге 1943 жылдың 1 сәуіріне дейін 14400 сом жұмсалып, қажетті тауарлар берілді. Аудандық қамсыздандыру бөлімінде 110 еңбек мүгедектері зейнетақы алды. Өндірісте 12 адам жұмыс істеді. 1943 жылдың 1 маусымынан 1944 жылдың 1 маусымына дейін, 40671 сом жұмсалды [35. 15].

1948 жылы Күршім ауданындағы денсаулық сақтау ісінде 70 кереуеттік 3 емхана: Кумашинода 33; Чердожкта 20; Маралихада 15; Балықшыда 5 кереуеттік болды. Емханалар амбулаторияларымен Күршімде 4 дәрігер қабылдаушы; Чердожкта 2 дәрігер; Маралихада 1,5 дәрігер біріктірілді. Аудан орталығында 1 балалар әйелдер консультациясы; 1 безгек пункті; 1 санитарлық эпидемиялық станция; 1 сүт дайындайтын үй; 1 венерологиялық пункт; 2 төтенше жағдайға көмек; 3 дәріхана болды. Ауданда 16 денсаулық сақтау мен фельдшерлік, медбикелік пункт жұмыс істеді. Онда 9 дәрігер; 1 хирург; 1 педиатр; 15 фельдшерлер, 5 акушерлер; 27 медбике, барлығы 56 медициналық қызметкерлер болды. 1 жұкпалы ауру дәрігері, 1 көз дәрігері, 1 рентген, 1 гинеколог, 3 фельдшер, 5 медбике жетіспеді [36. 297].

1931 жылдың Шемонайха ауданындағы емханада 15 қызметкер жұмыс істеді. Осы жылы амбулатория 66936 адамды дәрігерлік және фельдшерлік байқаудан, оның ішінде 46494 адамды 1 рет, 20442 адамды қайтара қабылдаған. Ауданда үйге шақырумен 435 ауру қаралған. Ауданның 144 мектебі тексеруден өткен. Оның ішінде, балалар мекемесінен 7596 адам, 10346 бала шешекке қарсы егілген. Санитарлар курсы ұйымдастырылып, оны 38 адам бітіріп шыққан [37. 42]. 1940-1941 жылдары 1 стационар емхана 45 кереуеттік, босану үйі 15 кереуеттік 15, 12 дәрігер, 9 фельдшер, 14 медбике, 9 медпункт және 20 дайындалған дружиналар жұмыс істеді [38. 2]. 1941 жылдың соңында, аудандық амбулатория, рентген кабинеті, тіс дәрігерлік кабинеті, санитарлық-эпидемиялық станция ашылды [39. 162].

1949 жылы Белоусовка дәрігерлік пунктiнiң стационары 5 кереуетке, Бобровка селосындағы емхана стационарымен 10 кереуетке, Тарханкада 5 кереуетке көбейтілді. Белоусовка поселкесінде 100 орындық және кірпіш зауытында 28 орынды балалар яслилері қайта ашылған. Жұкпалы аурулар-мен күрес жүргізу үшін, жылжымалы 2 дезокамералар әкелінді. 1949 жылы дәрігерлік қызмет 1948 жылмен салыстырғанда 2 есеге, орта медициналық қызметкер 8 адамға көбейді. 1949 жылы ауданға 5 дәрігер 15 медбике келді. Дәрігерлер мен фельдшерлердің біразы мамандану курсынан өтті [31. 22]. Ауданның денсаулық сақтау ісінде, кемшіліктер де кездесті. Белоусовка медициналық-санитарлық бөлімінде, учаскелік жұмыс қанағаттанғысыз, құжаттар дұрыс жүргізілмеді. Емдеу мекемелері жұмсақ және қатты құралдармен жабдықталмады. Балалар яслилері мен бақшаларына жүйелі медициналық-санитарлық бақылау болмады. Селолық кеңестер тарапынан, денсаулық сақтау ісі бойынша комиссия, қанағаттанғысыз жұмыс істеді. Селолық кеңестер медициналық мекемелердің қызметіне толық бақылау жасап, көмек көрсетпеді. Денсаулық сақтау бөлімінің, медициналық мекемелердің үстінен басшылығы әлсіз болған. Аудандық денсаулық сақтау бөлімінде 100% венерологиялық ауруларға шалдыққандарды емдеуге жатқызу, екіқабат әйелдердегі мерез және соз ауруларын 100% зерттеу қамтылмай, венерологиялық пункт болмады. Халықтың арасында, санитарлық-ағарту жұмыстары жеткілікті жүргізілмеген. Денсаулық сақтау бөлімінің жетекшілері әрбір дәрігерлік, фельдшерлік пункттерден есепті ай сайын бақылауды қамтамасыз етпеді. Медициналық қызметкерге коммуналдық қызмет көрсетілмеді. Емдеу мекемелерін қаржыландыру қанағаттанарлық болды. Туберкулезбен күрес, өз деңгейінде болмады. Белоусовка кенінде медициналық көмек, өнеркәсіп жарақатынан күрес, жолға қойылмады. Балалар арасында асқазан, ішек, өкпе ауруларынан өлімнің көбеюі байқалды [40. 201].

1943 жылға дейін Катон-Қарағайда дәрігерлік тізбек: 3 дәрігерлік, 8 фельдшерлік, 1 акушерлік пункттерге көбейді. Онда 6 дәрігер, 1 тіс дәрігері, 12 фельдшер, 3 акушер, 1 санитарлық дәрігер, 2 медициналық зертханашы, 15 медбике қызмет көрсетті [41. 15].

1949 жылғы Ұлан ауданында 55 кереуеттік амбулаториялық 6 кабинет, 11 фельдшерлік, фельдшерлік-акушерлік пункттер, 2 әйелдер босанатын стационарлар жұмыс істеді. Бұл орындар орта арнаулы медициналық білімі бар қызметкерлермен қамтылып, мектептерде медбике және Сенное балалар үйінде фельдшер, Теректі кен руднигінде дәрігерлік пункт, безгекстанция, санэпидемстанциясы жұмыс істеуі болды. Ауданнан жылына дәрігерлердің бақылауға шығуы 7, орта қызметкерлер 15 рет болды [42. 11].

Шыңғыстай ауданында 1 емхана, онда 1 дәрігер, 2 фельдшер, қайы-рымдық бике болды. Денсаулық сақтау ісінің бюджеті жылына 615,6 сомды құрады [43. 10].

Денсаулық сақтау жұмысына қаражат бөлу, мамандар даярлау және емдеу мекемелерінің қатары өсті. 1946 жылы 18 емдеу мекемесіне 1475000 адам қаралса, 1949 жылы 21 мекемеге 16610000 адам қаралған. Медициналық кадрлар саны 2 есеге өскен. Тазалық жұмыстары едәуір жақсарып, эпидемиялық ауруларға қарсы жұмыстар жүргізілді. Ауданда 31 монша, 20 дезокамера салынды. Бірақ, ауыл-қала адамдарындағы тері-денсаулық сақтау жұмысына қаражат бөлу, мамандар даярлау және емдеу мекемелерінің қатары өсті. 1946 жылы 18 емдеу мекемесіне 1475000 адам қаралса, 1949 жылы 21 мекемеге 16610000 адам қаралған. Медициналық кадрлар саны 2 есеге өскен. Тазалық жұмыстары едәуір жақсарып, эпидемиялық ауруларға қарсы жұмыстар жүргізілді. Ауданда 31 монша, 20 дезокамера салынды. Бірақ, ауыл-қала адамдарындағы тері-венерологиялық тенге-қотыр аурулармен күрес нашар жүргізілді [40. 69].

Денсаулық сақтау ісінде, қарастырылып отырған кезеңде, біршама шаралар іске асырылды. Дәрігерлік амбулаториялар мен медициналық қызмет көрсету орындары жыл санап өсіп жатты. Бұл саланың да өзіндік кемшіліктері кездесті. Олар қандай еді? Маман кадрлардың жеткіліксіздігі; қаржыландыру тиянақты түрде жүрмеді; санитарлық жағдай қанағаттанарлықсыз (бөлмелердің жетіспеуі, операция жасау орындарының жоқтығы, асханалармен жылыту орындарының жұмыс істемеуі); дезинфекциялау қондырғылары болғанымен, оның жұмысқа қолданылмауы; жұқпалы ауруларға қарсы мерзімдік егулер дұрыс жүргізілмеуі. Санитарлық жүйедегі олқылықтар да жетерлік. Жекелеген жерлерде моншалардың жоқ-тығы, ауыз су сапасы зерттелмегендіктен, жұқпалы аурулар көбейді. Балалар яслилері мен бала бақшаларда медициналық-санитарлық бақылау болмады.

Шығыс Қазақстан өңірі бойынша, 1920-1930 жылдары 29 емханада, 55 дәрігер қызмет етіп, 2680 адам емделсе; 1930-1940 жылдары 694 емхана жұмыс істеп, 639 маманданған дәрігерлер және фельдшерлік, санитарлық қызметкерлер жұмыс атқарған. 1940 жылдары бұл салаға 179449 сом қаржы жұмсалып, 148085 адам емделген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ШҚОММ.-6-қор.-1-тізбек.-151-іс.-6-парақ.
2. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-442-іс.-121-парақ.
3. Белгінов Ә. Совдептен халықтық өкіметке /Зайсандағы алғашқы совдептің 70 жылдығына //Достық.-1981.-28 ақпан.-3-парақ.
4. Зайсан асулары: Тарихи публицистикалық очерктер. Б. Жапаров, Р.Тулкин, Б. Құдабаев, М. Байкөбекова.- Алматы.: «Баспа», 1998.-190 б.
5. Базаров С. Голощекиншілер алапаты: (Туған жер тарихындағы ақтаңдақтар. Зайсан ауданы) // Достық.-1991.-13 сәуір.-46.
6. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-96-іс.-37-парақ.
7. ШҚОММ.-5-қор.-1-тізбек.-7-іс.-9-парақ.
8. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-139-іс.-10-парақ.
9. ШҚОММ.-7-қор.-1-тізбек.-475-іс.-38-парақ.
10. ШҚОММ.-63-қор.-1-тізбек.-2-іс.-47-парақ.
11. Бақаев К. Жайнай бер, Зайсан. // Социалистік Қазақстан. 1987. 24 маусым. 3 б.
12. ШҚОММ.-5-қор.-1-тізбек.-14-іс.-14-парақ.
13. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-3-іс.-70-парақ.
14. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-3-іс.-70-парақ.
15. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-119-іс.-2 парақ.
16. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-9-іс.-127-парақ.
17. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-306-іс.-76-парақ.
18. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-521-іс.-56-парақ.
19. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-521-іс.-12-парақ.
20. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-521-іс.-17-парақ.
21. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-304-іс.-7-парақ.
22. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-373-іс.-16-парақ.
23. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-521-іс.-56-парақ.
24. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-442-іс.-27-парақ.
25. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-304-іс.-33-парақ.
26. ШҚОММ.-1-қор.-3-тізбек.-442-іс.-29-парақ.
27. ШҚОММ.-547-қор.-1-тізбек.-1-іс.-37-парақ.
28. ШҚОММ.-788-қор.-1-тізбек.-139-іс.-2-парақ.
29. ШҚОММ.-788-қор.-1-тізбек.-159-іс.-45-парақ.
30. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-139-іс.-10-парақ.
31. ШҚОММ.-3-қор.-3-тізбек.-11-іс.-22-парақ.
32. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-16-іс.-7-парақ.

33. ШҚОММ.-63-қор.-1-тізбек.-10-іс.-248-парақ.
34. ШҚОММ.-3-қор.-3-тізбек.-8-іс.-157-парақ.
35. ШҚОММ.-6-қор.-1-тізбек.-299-іс.-15-парақ.
36. ШҚОММ.-105-қор.-1-тізбек.-67-іс.-297-парақ.
37. ШҚОММ.-37-қор.-1-тізбек.-28-іс.-42-парақ.
38. ШҚОММ.-37-қор.-1-тізбек.-28-іс.-2-парақ.
39. ШҚОММ.-37-қор.-1-тізбек.-180-іс.-11-парақ.
40. ШҚОММ.-3-қор.-3-тізбек.-16-іс.-201-парақ.
41. ШҚОММ.-5-қор.-1-тізбек.-42-іс.-11-парақ.
42. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек.-9-іс.-10-парақ.

ӘОЖ 94(574) «20»
ГРНТИ 09.00.03

М.И. Амандосова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 3 курс докторанты

ШЫҒЫС ЕҢБЕКШІЛЕРІНІҢ КОММУНИСТІК УНИВЕРСИТЕТІНДЕ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРДІҢ БІЛІМ АЛУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Қазақ әйелінің кіріптарлықтан босауы, білімге ұмтылуы және саяси құқыққа ие болуы қиын тарихи кезеңде жүргізілді. Қыз балаларын оқуға тарту Ресей империясы тұсында басталды, кейінде Алаш зиялыларының қолдауымен «әйел теңдігі» мәселесі жан-жақты көтеріле бастады. Ал қазақ әйелдерінің ерлермен бірдей саяси құқыққа ие болып білім алуы Кеңестік билік орнағаннан кейін іске асты.

Бұл мақалада Шығыс елдерінде Кеңестік құрылысқа белсене қатысуға кадрларды даярлаған Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университетінде қазақ әйелдерінің білім алуы, оқуға тапсыруға түркі болған жағдайлары және университет қабырғасында қазақ әйелінің таптаурын ойларын бұзуға бағытталған жұмыстарына шолу жасалады.

Түйін сөздер: *қазақ әйелі, шығыс әйелі, кіріптарлықтан босату, коммунистік университет.*

Амандосова М.И.¹

¹Докторант 3 курса КазНПУ им. Абая

ПРОБЛЕМА ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСКИХ ЖЕНЩИН В КОММУНИСТИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ТРУДЯЩИХСЯ ВОСТОКА

Аннотация

Раскрепощение, просвещение и получение политического права казахской женщины проходили в тяжелый исторический период. Если же обучение девочек началось в период Российской империи, позднее казахская интеллигенция в обществе подняла тему «женского равенства». А полное равноправие и свободу женщины востока, в том числе и казахские женщины получили в Советский период.

В данной статье рассматривается как казахские женщины обучались в КУТВ, что с мотивировали их к поступлению в комвуз и какие мероприятия проводились в стенах университета для ломки стереотипного мышления казахской женщины.

Ключевые слова: *казахская женщина, восточная женщина, раскрепощение, просвещение, коммунистический университет.*

Amandosova M.I.¹

¹Doctoral student of 3 course KazNPU. Abay

THE PROBLEM OF EDUCATION OF KAZAKH WOMEN IN THE COMMUNIST UNIVERSITY OF THE TOILERS OF THE EAST

Abstract

The liberation, education and reception of the political right of the Kazakh woman passed in a difficult historical period. If girls education began during the Russian Empire, later the Kazakh intelligentsia raised the theme of "women's equality" in

society. And the full equality and freedom of the women of the east, including Kazakh women, were received in the Soviet period.

This article looks at how Kazakh women were trained in CUTE, which motivated them to enter the university and what activities were conducted within the university to break the stereotypical thinking of the Kazakh woman.

Key words: *Kazakh woman, eastern woman, liberation, enlightenment, communist university.*

Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университеті (ШЕКУ) басқа да жоғары партиялық оқу орындары сияқты 1920-жылдардың басында құрылған. Алғашында шығыс ұлтынан шыққан азаматтар Свердлов атындағы алғашқы Коммунистік Университетте білім алды, алайда мұнда оқуға тапсырушылар орыс тілін жетік білуі қажетті болғандықтан Орта Азия мен Солтүстік Кавказ және Қиыр Шығыс елдерін қажеттілігіне сай келетіндей кадрларды даярлай алмады. Сондықтан да Свердлов атындағы Коммунистік Университеттінен оқыту әдіс-тәсілі жағынан ерекшеленетін оқу орнын құруға мұқтаждық туындады. Алғаш рет бұл мәселені 1920 жылы Бакуде Шығыс халықтарының I съезінде Коминтерннің атқару комитетінің төрағасы Г.Е.Зиновьев көтерді, ол: «Шығыс қызметкерлері үшін әлеуметтік ғылымдар университетін» ИККИ жанында құрылған Шығыс халықтарының әрекет және насихат кеңесіне ұйымдастыруды ұсынды [1]. Біршама уақыт өткен соң 1921 жылдың 21 қаңтарында РК(б)П ОК-нің қаулысымен Мәскеуде «Шығыс курстары» ұйымдастырылды, сол жылдың 9 ақпанында курс «Университет» атағын алды [2]. Алайда Университеттің ресми құрылған күні 1921 жыл 21 сәуір деп саналады, өйткені осы күні БОАК «Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университеті» құрылғандығы жайлы қаулы жариялайды [3].

1921 жылы Университетке алғашқы студенттер Свердлов атындағы Коммунистік Университетінен шақыртылды, сол жылдың 12 ақпанында Оргбюро кеңесінде Сталин шығыс тілді студенттерді Шығыс еңбекшілерінің Университетіне ауыстыру жайлы ұсыныс білдірді [4]. Нәтижесінде, сол кезде Свердлов атындағы Коммунистік Университетінде лектор қызметін атқарып жүрген Г.Бройдо (кейінде ШЕКУ ректоры) шығыс тілді 35-40 студентті жинап алып, Шығыс халықтары үшін жаңа арнайы университет ашылғандығын жариялайды. Бұл жайлы өз естеліктерінде ШЕКУ-дің алғашқы студенттерінің бірі болған Н.Цветков баяндайды [5].

Сонымен қатар, алғашқы 1921/1922 оқу жылына студенттерді қабылдау туралы хабарлама радио арқылы таратылды, соның нәтижесінде 700-ге жуық студент оқу орнына қабылданды. 1921 жылы 1-қыркүйектегі мәліметтер бойынша студенттер құрамы мынадай: ерлер-477; әйелдер-87, яғни білім алушылардың 15 % -ын әйелдер құрады. Алайда алғашқы оқу жылында білім алушылар қатарында қазақ әйелдері болмады, жалпы сол жылдары барлық оқу орындарында татар ұлт өкілдерінің саны басым болды [6].

Қазақ әйелдері сол кезеңде басқа да Орта Азия халықтарының әйелдері сияқты қараңғылықта өмір сүріп жатты. Бірнеше ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлер мен ислам дінінің қағидалары қыз баласының ер адамнан өзін төмен санауға тәрбиеледі. Санасы осылай қалыптасқан ауылдың қыздары тіпті басқалай болады деп ойламады, сондықтан да оқуға талпынған жоқ. Осындай жағдайда қазақ халқының экономикалық артта қалғандығын және осы жолда күрделі өзгерістерді іске асыру қажеттігін түсінген, ұлт зиялылары саяси сахнаға шықты. Ресей мен Еуропаның алдыңғы қатарлы оқу орындарында білім алған, қазақ қоғамының зиялы азаматтары қазақ жерінде өте баяу жүріп жатқан үдерісті бұзып өркениетті және құқықтық санасы биік қоғамның негізін құру жолында еңбек етті. Халық санасын өзгертудегі ең негізі құрал-баспасөз беттерінде «Әйел тендігі» мәселесі көтеріле бастайды. Ақпан төңкерісінен кейін рухы оянған халық арасында әйелдердің демократиялық қозғалысы қалыптасты. 1917 жылдың сәуірінде Семипалатинск әйелдер одағының жарғысы қабылданды [7]. Алайда мұндай арагидік жағдайлар жаппай қазақ әйелінің санасының оянуына ықпал ете алмады.

Кеңес өкіметі толықтай орнаған соң 1920 жылы 4-12 қазан аралығында Орынборда Қазақстан Кеңестерінің құрылтай съезі өтті. Съезде қабылданған «Қазақ АССР еңбекшілерінің құқық декларациясында»: «...Исходя из того, что общество не может считать себя освобожденным, пока женщина остается поработоченной, киргизскую женщину, доньне рабу в общественной и семейной жизни, и в то же время безропотную работницу в хозяйстве, считать отныне равноправным членом общества с распространением на нее всех без изъятия политических и гражданских прав, являющихся завоеванием и достоянием всей массы трудящихся», – деп айтылды [8].

Қазақстан әйелдерінің санасында көп ғасырлар бойы орнығып қалған таптаурын ойлар басым болғандықтан, олар заңның берген мүмкіндіктері мен күшін түсіне алмады. Осы жайлы 1924 жылғы ІҮ Бүкілқазақтық съездің мүшесі Магдиева: «Қырғыз республикасында Кеңес өкіметі орнағанына 4 жыл болғанымен және әйелдерге еркіндік беру жайлы декрет жарияланғандығымен, қырғыз әйелдері өздерінің қараңғылығы салдарынан өз құқықтарын қорғамайды», – деп айтады [9, 14-б.].

Көптеген зерттеушілер КСРО көлемінде әйел мәселесін шешу жолын «бірегей» деп бағалайды. Өйткені құрылымы мен ұйымдастыру жағынан ерекше, партиялық деңгейде 1918 жылы «Әйелдер бөлімі» (Женотдел) құрылды. Әйелдер мәселесінің теоретигі А.М.Коллонтай «Әйелдер бөлімі» жұмысының негізгі үш мақсатын айқындап береді. Біріншісі, жұмысшы және шаруа әйелдерді коммунизм рухында тәрбиелеу және партия жұмысына араластыру; екінші, кеңестік құрылысқа әйелдерді жаппай тарту және үшінші, партия алдында әйелдерді мазалайтын сұрақтарды көтеру (ана құқығын, әйелдің еңбек құқығын қорғау т.с.с.) [10]. Әйелдер арасында жұмыс бөлімі РК(б)П Қырғыз облыстық комитетінде 1921 жылы 15 маусымда ұйымдастырылды. 1922 жылдың басында Әйелдер бөлімі Орынбор, Семей және Орал губернияларында жұмыс атқарып жатты [7]. Алайда жұмыс барысында көптеген қиыншылықтарға тап келді, ең алдымен тұрғылықты халықтың тұмысы мен салтын және тілін білетін мамандардың тапшылығы. Осы тапшылықтық орнын толықтыру мақсатында Кеңестердің жүгізген саясатына оң көзбен қараған барлық әйелдерге қысқа мерзімді курстарда оқыту және оларға партиялық білім беру белең алды.

Әйелдер бөлімінің жұмысының нәтижесінде және де ШЕКУ-дің талапкерлеріне жоспарлы орындарды бөлуде ұлты мен жынысы нақты саны бойынша қабылдау жүргізіле бастағандықтан 1922/1923 оқу жылында Бөкей губерниясынан: *Сарпеева Фатима, Бергалиева Шагиша, Ажғалиева Назипа* оқуға тілек білдіреді. Семей губерниясынан-*Оспанова Күләш*, ал Түркістан республикасынан-*Кенишинбаева Назипа* мен *Капсаямова Мариям* оқуға жіберіледі [11].

Оқуға жолдама алушылардың барлығы бірдей партиялық білімге құштар, жаңа ғасырға бейімделген әйелдер емес еді. Оқуға жөнелтілген әйелдердің санасында әлі де қазақы тұрмыс-салт басым болды. Мысалы, Бөкей губерниясынан жолдама алған Сарпеева, Бергалиева және Ажғалиева ана тілінде де, орыс тілінде хат танымайтын. Олардың оқуға тапсыруына жолдастары түрткі болған. Алайда үшеуі де оқуға қабылданбай жолдастарымен бірге кері жөнелтіледі.

Жоғары айтқанымыздай, Қазан төңкерісіне дейін демократиялық әйелдер қозғалысы басталған Семей өлкесінен оқуға жөнелтілген Оспанова Күләш 1905 жылы Семей қаласында дүниеге келген. 4 жылдық қырғыз (қазақ) тілінде ауыл мектебін аяқтаған. 17 жасында ШЕКУ-ге оқуға түсуге ниет білдіреді. Оған дейін Кеңестік партиялық мектептің 5 айлық курсы аяқтаған болатын. Қазақ, орыс және татар тілдерін жетік меңгерген. Жастығына қарамастан оқуға түскенге дейін губерниялық конференцияларда сөз сөйлеп көзге түскен. Шығу тегі шаруа болғандықтан еш қиындықсыз Университеттің даярлық бөлімінен оқуға қабылданады. 1922-1924 жылдар аралығында даярлық юәлімнің түрлі деңгейлері бойынша білім алып, тек 1924 жылы негізгі бөлімнің 1 курсына қабылданады [Оқуға тапсырушылардың көп бөлігі орыс тілінде хат танымайтын және төмен білімді болғандықтан, ШЕКУ-де 1921-1925 жылдар аралығында даярлық курсы жұмыс атқарады. Осы жылдары оқуға тапсырған қазақ студенттерінің көбісі алдымен Тілдер секциясының даярлық бөліміне, соның ішінде «Тюрк» тобына қабылданған]. Бірақ, Оспанова Күләш оқудан кейін елге қайта алмай, 1926 қайтыс болып Мәскеуде жерленеді [12].

1922 жылдан кейін ШЕКУ-ге тапсырушылардың арасында әйелдер саны оң көрсеткішке ие болғанымен, бұл қазақ даласындағы әйелдерге ықпал ете қоймайды. Тек 1930-жылдары ғана ШЕКУ-де білім алушылар қатарында қазақ әйелдері бой көрсете бастайды. Мұның себебі 1925 жылдан бастап оқуға қабылдау талаптарының өсуі еді.

1925-1929 жылдар аралығында университет сапа және ұйымдастыру жағынан жаңа деңгейге көтерілді. Біріншіден, Университетте оқу мерзімі 4 жылдық болып бекітілді [13], екіншіден, дайындық курсы жойылды [19], үшіншіден, 1927 жылдан бастап Коммунистік Университетке түсушілерге дайындық үшін жалақысын сақтай отырып, 2 айға жұмыстан босату туралы қаулы шықты [14]. Алайда осындай өзгерістерге қарамастан, іс жүзінде Университетке тапсырушылардың дайындық деңгейі төмен болып қала берді. Осы мәселе жайлы Орталық Комитеттің Үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі К.Попов түсініктеме берді: «1926/1927 оқу жылдары Университетке тапсырушыларға талаптарды жоғарылату көзделді, ол үшін ең алдымен оқуға жөнелтілетін азаматтарды дұрыс таңдау керек. Осы жұмыс дұрыс атқарылмағандықтан Ережеде көрсетілген талаптарға сай келмеседе қабылдауға тура келді», - деп баяндайды, «Жоспарлы бөлінген 227 орынға, 118 ғана адам келді, олардың 44,6 пайызы оқуға қабылданбады. Оқуға қабылданбағандардың басым бөлігі (70 пайызы) қабылдау емтихандарынан өте алмады, ал қабылданған студенттердің 70 пайызы академиялық талаптарға сай келді, қалған 30 пайызы шартты түрде қабылданды», - деп сандық дәлел келтірді [15].

1930-жылдары ШЕКУ студенті атанған қазақ әйелдері (*Абдулкаримова Халима, Узбекова Фатима, Нұрымова Қазина*) 20-жылдары оқуға тапсырушыларға қарағанда орта білімді, саяси даярлық мектебінен өткен және өз өлкесінде әйелдермен жұмыс жасағандықтан партиялық тәжірибесі мол, жергілікті жердің

ахуалымен толықтай таныс тұлғалар болатын. 30-жылдары білім алған қазақ әйелдерінің ішінде оқуын аяқтап қызмет екен тұлғалардың бірі-Абдул каримова Халима. 1920 жылдан бастап әйелдер арасында арасында жұмыс атқарған. Оқуын аяқтағанна кейін Қарағанды облысының Әйелдер секторын басқарушысы болған [16].

ШЕКУ дің оқу бағдарламасында білім алушылардың жынсына байланысты өзгешіліктер болмады, керісінше Шығыс әйелдерін ер адамдармен бір қабырғада оқыту және жиналыстарға қатыстыру арқылы тәрбие жұмыстары жүргізілді. Әйелдердің оқу бағдарламаларында партия тарихы, экономикалық география, математика, орыс тілі, гигиена, Батыс тарихы, Ресей тарихы, Кеңестік құрылыс, саяси экономика, РК(б) П тарихы сияқты пәндер жүргізілді. Алайда мұндай теориялық және жалпы білімдік пәндер Шығыс әйелін жергілікті жерде жұмыс жүргізуге даярлай алмады. Сол себепті ШЕКУ жанында «Әйелдер бөлімі» әйелдер арасында семинарлар мен дәрістер жүргізіп, үйірмелер ұйымдастырды. Семинар мен дәрістерде «Қазіргі кездегі жұмысшы әйелдің жағдайы», «Феминизм және оның таралуы», «Әйелдер арасындағы жұмысқа тарихи шолу», «Интернационал және әйелдер» және т.с.с. тақырыптар көтерілді [17].

Қорытындылай келе, Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университеті тек қазақ әйелдері үшін партиялық білім бер орталығы болып қана қоймай, сонымен қатар, коммунистік тәрбие беретін үлкен аппарат қызметін атқарды. Мұнда шығыс әйелдерінің қалыптасқан таптаурын санасын бұзу үшін жиналыстарда әйелдер мен ерлерді бірге қатыстыру және әйелдерге тән мәселелерді ортақ отырып шешу жұмыстары жүргізілген.

Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік Университеті Шығыс әйелдерінің, соның ішінде әсіресе қазақ әйелдерінің кіріптарлықтан босату (раскрепощение) саясаты үшін қызмет еткен оқу орындарының бірі деп баға береміз. ШЕКУ-де оқуға тниет білдірген қазақ қыз-келіншектерінің өмір тарихын зерделей отырып, оларды екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа қазақы салт-тұрмыс санасында басым болғандықтан ерлеріне қымет ету үшін ілесіп бірге оқуға түскендер мен Қазақ төңкерісіне дейін Алаш зиялыларының әйелдерге саяси еркіндік беру жайында жүгізген насихатының нәтижесінде санасы оянып, білім алған, кейінде сол білімін Кеңестік кезеңде дамытып қазақ әйелдеріне саяси еркіндік алып беру үшін жұмсағандар. Екінші топқа, Кеңес үкіметінің «Әйелдер бөлімінің» үгіт-насихат жұмыстарының нәтижесінде ерте партиялық жұмыстарға тартылған қыз-келіншектер енді. Олардың білім алудағы мақсаты әрі қарай осы салада партиялық білімін дамыту болды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. 1-ый съезд народов Востока. Баку. 1-8 сентября 1920 г. Стенографические отчеты. Пг.: Изд-во Коммунистического Интернационала, 1920. с. 212
2. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 17-қ., 112-т., 123-і., 6 п.
3. СУ, 1921. 5 мая. №36 с. 191
4. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ., 8-т., 1-і., 4 п.
5. Н.Цветков. Как был создан КУТВ. // Сталинец.-1931.-10 мая.-№9
6. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ., 8-т., 7-і., 1-14 пп.
7. Балгозина Р.О. Проблемы женского равноправия в исторической мысли Казахстана : Автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора исторических наук по спец. 07.00.09, 07.00.02 / Балгозина, Раушан Орымбаевна.- Алматы : [Б. и.], 2009. -50 с
8. Образование Казахской АССР. Сборник документов Алма-Ата, 1957. С. 269-272.
9. Стенографический отчет 4-го Всекиргизского съезда Советов. Издание Киргизского Центрального Исполнительного Комитета. /Под редакцией пресс-бюро съезда. 5-10 января 1924.-Оренбург, 1924.-96 с.
10. Коллонтай А.М. Задачи отделов по работе среди женщин // Марксистский феминизм: коллекция текстов /под ред. В.И.Успенской. Тверь: Золотая буква, 2003. с. 210.
11. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ., 8-т., 2-і., 22-24 пп.
12. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ., 11-т., 3015-і., 1-18 пп.
13. Тимофеева Н.Н. Коммунистический университет трудящихся Востока (КУТВ)-центр идейной подготовки коммунистических и революционных кадров Востока : автореферат дис. ... кандидата исторических наук .-Москва, 1988.-50 с.
14. Правила према в Коммунистический Университет трудящихся Востока им. Тов. Сталина на 1929/30 учебный год. Издание Ком. Ун-та. Труд. Востока им. Сталина. Москва. 1928-22-23 с.
15. Правила према в Коммунистический Университет трудящихся Востока им. Тов. Сталина на 1928/29 учебный год. Издание Ком. Ун-та. Труд. Востока им. Сталина. Москва. 1928-3-6 с.;
16. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих мұрағаты 532-қ., 11-т., 38-і., 1 п.
17. Смородина. О работе среди студенток КУТВ. //Под знаменем Ильича.-1924.-7 февраля.-№2; Д.М.Гофштейн. План работы женотдела Бюро Ячейки РКП при КУТВ на ближайшиие 3 месяца. // Под знаменем Ильича.-1924.-8 марта.-№4.

УДК 574 (048)
ГРНТИ 03.01.09

Кенжебеков К.К.¹

¹ *к.и.н. доцент кафедры «ООД» АО «Университет Нархоз» г. Алматы kkapalbek@mail.ru*

Актамбердиева З.С.²

² *к.и.н., профессор, Директор Научно-исследовательского института им. Культегина, Университет иностранных языков и деловой карьеры, z.salkeevna@mail.ru.*

РОЛЬ ОРЕНБУРГСКОГО КОРПУСА В ПОДАВЛЕНИИ ВЫСТУПЛЕНИЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА В XVIII-XIX В.В.

Аннотация

В данной статье на основе архивных и литературных источников наглядно показано, что войска Отдельного Оренбургского корпуса приняли активное участие в подавлении народно-освободительных восстаний казахского народа. Весной 1783 года уральские казаки, в очередной раз, угнали у зауральских казахов 4 тысячи лошадей, что явилось толчком к восстанию народа под предводительством батыра Сырьма Датова в 1783-1797 годах. Это было первое вооруженное противостояние казахского народа колониальным притязаниям царской России, преследовавшей цель уничтожения права казахов на свою историческую территорию. На подавление восстания были брошены отборные войска Отдельного Оренбургского корпуса. Одним из активных командиров этих подразделений был знаменитый русский полководец А.В. Суворов. В 1822 году началось национально-освободительное восстание под предводительством Жоламана Тленшина. В 1825 году карательный отряд из 500 оренбургских казаков при двух орудиях и при поддержке дружин верных царизму феодалов, разгромили сотни мирных аулов в районе восстания. В 1827-1838 годах вспыхнуло восстание под предводительством мятежного султана Каипгали Ишимова. Против движения Каипгали Ишимова были брошены карательные отряды атамана Бородина, войскового старшины Донскова, есаула Логинова, сотников Назарова и Хорошхина, из Саратова прибыла сотня донских казаков с артиллерией. Изложены факты использования царских войск и в подавлении других восстаний казахского народа.

Выявлена и обоснована степень проявления корпуса свирепым жандармом и надежной военно-охранной силой царизма, деятельно участвовавшим в осуществлении военно-экономической колонизации края, подавлении народно-освободительных движений и восстаний.

На основе проведенного исследования автор предлагает примерную оценку действиям царской России в XVIII-XIX в.в. в Казахстане. Части Отдельного Оренбургского корпуса в подавлении национально-освободительных движений казахского народа выполнили поставленные перед ним задачи и цели.

Ключевые слова: колонизация, иррегулярные войска, ландмилицкие полки, рекруты.

Kenzhebekov K.K.¹

¹ *Candidate of Historical Sciences, acting associate Professor, Department of "General disciplines" "NARXOZ University" Republic of Kazakhstan, Almaty, kkapalbek@mail.ru*

Aktamberdiyeva Z.S.²

² *Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Kultegin Scientific Research Institute, University of the foreign languages and business career, Republic of Kazakhstan, Almaty, z.salkeevna@mail.ru.*

ROLE OF THE ORENBURG CORPS IN SUPPRESSING OF THE MOVEMENT OF THE KAZAKH PEOPLE IN XVIII-XIX CENTURIES

Abstract

On the basis of archival and published sources, the article demonstrates the role of the Separate Orenburg Corps in suppressing the national-liberation uprisings of the Kazakh people. In the spring of 1783 Ural Cossacks stole 4000 horses from the Ural Kazakhs that was the impetus for the uprising of the people under the leadership of batyr Syrym Datov in 1783-1797 years. It was the first armed confrontation of the Kazakh people with colonial pretensions of imperial Russia, aimed at the destruction of the rights of Kazakhs to their historical territory. To suppress the uprising elite troops of the Separate Orenburg Corps were involved. One of the active commanders of these units was the famous Russian commander AV Suvorov.

In 1822 a national liberation uprising led Zholaman Tlenshina began. In 1825, the punitive expedition of 500 Orenburg Cossacks with two ammunitions and supported by teams of true Tsarism lords, destroyed hundreds of villages in the area of

the uprising. In 1827-1838 years a mutiny under the leadership of Sultan Kaipgali Ishimov occurred. Against the uprising led by Kaipgali Ishimov troops of Ataman Borodin, troops of sergeant Donskoy, captain Loginov, centurions Horoshhin and Nazarov were attracted, hundred Don Cossacks from Saratov arrived with artillery. The article sets out the facts of use of the king's troops in suppressing other revolts of the Kazakh people. Identified and justified degree of manifestation of fierce gendarme corps and reliable military-security force tsarist, that actively participated in the implementation of the military and economic colonization of the region, suppressing national liberation movements and uprisings.

On the basis of this study the author proposes an approximate assessment of the actions of Tsarist Russia in XVIII-XIX centuries in Kazakhstan. Parts of the Separate Orenburg Corps have fulfilled their tasks and goals in terms of the suppression of the national liberation movements of the Kazakh people.

Key words: colonization, irregular troops, landmilitary corps, recruits.

Кенжебеков Қ.К.¹

¹ *т.э.к., «Жалпы білім беретін пәндер» кафедраның доценті «Нархоз Университеті»*

Акционерлік қоғам

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, kkapalbek@mail.ru

Ақтамбердиева З.С.²

² *т.э.к., профессор, Күлтегін ғылыми-зерттеу институтының директоры, Шет тілдер және іскерлік карьера университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, z.salkeevna@mail.ru.*

XVIII-XIX ғғ. ҚАЗАҚ ХАЛЫҚЫНЫҢ КӨТЕРІЛІСІН ТҮНШЫҚТЫРУДАҒЫ ОРЫНБОР КЕДЕНІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада архив және әдеби деректерге сүйеніп Жеке Орынбор кеденінің қосындарының қазақ халықының ұлт-азаттық көтерілістерін түншықтыруына қатысуы көрнекі түрде көрсетілген. 1783 жылдың көктемінде Оралдың казактары, кезектегідей орал казактарының 4 мың атын айдап әкетті, бұл 1783-1797 жылы батыр Сырым Датов басқарған халықтың көтерілісіне түрткі болып табылды. Сол патшалық Ресейдің отарлау саясатына қазақ халықының бірінші қарулы қарсыластығы болды, қазақ халқының құқығын жою мақсатын көздеген саясатқа қарсы шықты. Көтерілісті түншықтыруға Жеке Орынбор кеденінің дара қосындары жіберілді.

Бұл бөлімшенің белсенді командирі, атақты орыс қолбасшысы А.В. Суворов болды. Оларға қарсы 1822 жылы Жоламан Тленшин басқарған ұлт-азаттық көтеріліс басталды. 1825 жылы 500 орынбор казактарынан және патшаға берілген феодалдардың сарбаздарынан тұратын екі зеңбірекпен қаруланған жазалаушы отряд көтерілісті қолдаған ауданда жүздей бейбіт ауылдардың тас-талқанын шығарды. 1827-1838 жылы бүлікші султан атанған Каипгали Ишимовтың көтерілісі лап етті.

Каипгали Ишимовтың қозғалысына қарсы атаман Бородиннің жазалаушы отрядтары, әскери зәңгі Донсковтің, есаул Логиновтің, жүзбасы Назаров пен Хорошкиннің, Саратовтан артиллериямен жүз дон казактары келді.

Зерттеу негізінде автор XIX ғ. бірінші жартысында Қазақстанда патшалық Ресейдің жүргізген отаршылдық іс-әрекеттерінің озбырлық күшін көрсетеді. Жеке Орынбор бөліктерінің қазақ халықының ұлт-азаттық қозғалысын түншықтыруда патшаның айбарлы жандармы болғанын және оның әскери-күзет күшінің дәрежесін айқындады, оны деректер арқылы негіздеп, дәлелдеді.

Түйін сөздер: отарлау, әскерлер, ландмилиц полктары, рекруттар.

Войска Отдельного Оренбургского корпуса приняли активное участие в подавлении народно-освободительных восстаний казахского народа.

Весной 1783 года уральские казаки, в очередной раз, угнали у зауральских казахов 4 тысячи лошадей, что явилось толчком к восстанию народа под предводительством батыра Сырыма Датова в 1783-1797 годах. Это было первое вооруженное противостояние казахского народа колониальным притязаниям царской России, преследовавшей цель уничтожения права казахов на свою историческую территорию. Сырым Датов и его соратники, в своем письме российским властям, писали: «Обманом желаете управлять народом, точный ваш обман и ухищрения видны, что вы нас оными хотите довести так же, как ногайцев и башкирцев: поспешить обуздать и наложить службу... и разные тяготы на нас возложить. Каковы все ваши намерения, мы поняли» [1].

На подавление восстания были брошены отборные войска Отдельного Оренбургского корпуса. Одним из активных командиров этих подразделений был знаменитый русский полководец А.В. Суворов, который откровенно заявлял: «...киргизскую толпу с Сырымом батыром, где бы оной злоумышленном виде не появился, само его весьма искоренить или на месте умертвить, какую бы ни дальнюю погоню за ним чинить ни досталось, под строжайшим воинским взысканием: равномерно то ж чинить с его главными сообщниками...» В ходе подавления восстания карательные отряды Отдельного Оренбург-

ского корпуса проявили невиданную жестокость. Так, в августе-сентябре 1790 года атаман Донсков с 1500 казаками разгромил 225 мирных кибиток. Датов сообщает в Пограничную комиссию, что атаман «причинил жестокие насилия безвинным людям, убивал женщин, а у некоторых, разрезав животы, вытаскивал младенцев и отрубал им головы». Каратели убили всего 150 и пленили 57 человек, ограбили имущества и бесчисленное множество скота. [2]

В 1822 году началось национально-освободительное восстание под предводительством Жоламана Тленшина. Цель восстания оставалась прежней-поставить заслон колонизаторской политике царского правительства, прекратить массовое изъятие земель и беспощадную эксплуатацию народа. В течение года трехтысячный отряд Жоламана Тленшина держал в тревоге весь край. Но силы были неравны. В 1825 году карательный отряд из 500 оренбургских казаков при двух орудиях и при поддержке дружин верных царизму феодалов, разгромили сотни мирных аулов в районе восстания. Казахи отчаянно защищались, погибло 195 человек, 125 взято в плен, пленных привезли в Уральскую тюрьму, где они содержались в ужасных условиях. После этого набега Жоламан Тленшин был вынужден временно прекратить сопротивление.

«Ценой крови купили казаки обладание плодоносными берегами Илека; старинные владельцы его не раз под предводительством своих батыров собирались огромными толпами и дрались насмерть, желая лучше расстаться с жизнью, нежели с кочевьем предков»-писал дореволюционный автор [3].

В 1825 году карательный отряд из 500 оренбургских казаков при двух орудиях и при поддержке дружин верных царизму феодалов, разгромили сотни мирных аулов в районе восстания. Казахи отчаянно защищались, погибло 195 человек, 125 взято в плен.

В подавлении восстания Жоламана Тленшина особую роль сыграли части Отдельного Оренбургского корпуса, численность которого к 1824 году составляла 7164 человек регулярных войск и 65704 человека казачьих войск при 710 орудиях.

В полной боевой готовности стояли полки Отдельного Оренбургского корпуса в крепостях военных линий: в Оренбурге-полк под командованием полковника Лукьянова, в Орске-полк майора Яновского, в Уральске-полк майора Лихошерстова, в Кизильске три батальона подполковника Аничкова, в Верхнеуральске-батальон майора Батнера, в Троицке-майора Карякина, в Звериноголовске-батальон майора Черкасского (ГА Ор. О. Ф. б. оп. 4. д.8846. л.л. 2 ч. 1, 2, 3 ч. 1, 2, 4 ч. 1, 2).

Но, несмотря на все эти меры, национально-освободительное движение в казахских степях не затухало, а скорее наоборот разгоралось все с большей силой. Историк А.Ф. Рязанов писал, что у казахского народа сильно было развито чувство национальной независимости и самозащиты. «Во имя их казахи не задумывались жертвовать своими семьями, имуществом и собственной жизнью. Обезоруженный и окруженный военными крепостями народ, без всяких, может быть, надежд на победу, не один раз поднимал восстание».

В 1827-1838 годах вспыхнуло восстание под предводительством мятежного султана Каипгали Ишимова.

Против движения Каипгали Ишимова были брошены карательные отряды атамана Бородина, войскового старшины Донскова, есаула Логинова, сотников Назарова и Хорошхина, из Саратова прибыла сотня донских казаков с артиллерией. В 1830 г. в боевую готовность были приведены Ново-Илецкая, Верхне-Уральская и Нижне-Уральская военные линии. Казачьи отряды в крепостях стояли наготове: в Гурьеве-сотника С. Донского, в крепости Сахарной-войскового старшины М. Донского, в Кулагинской-войскового старшины Маркова, в Сарайчиковской-сотника Бородина. Командир 3-го Уральского полка есаул Баблонов докладывал в войсковую канцелярию, что в строю находятся 8 офицеров 11 урядников и 309 казаков. 6-ой Уральский полк должен был прикрывать побережье Каспийского моря от прорывов повстанцев зимой внутрь линии [4].

Помимо этого в степь был направлен военный отряд, состоящий из трех команд. Первая команда полковника Мистрова состояла из 46 человек Орского гарнизонного батальона, 31 человека конно-артиллерийской №11 роты, 588 человек 1-го Тептярского регулярного казачьего полка, 107 человек Оренбургского казачьего полка и 30 подводчиков. Вторая команда полковника Милорадовича состояла из 44 человек Уральского гарнизонного батальона, 31 человека конно-артиллерийского №10 роты 588 человек 2-го Тептярского казачьего регулярного полка, 107 человек Уральского казачьего войска из Илецкой станицы и 30 подводчиков. Третья команда полковника Циолковского насчитывала 860 казаков Уральского казачьего войска. Всего в степь выступило 2525 человек.

Все три команды имели свой маршрут действий. Они должны были пройти по степи огненным смерчем и усмирить восставших. Первая команда полковника Мистрова выступила из Орской крепости и

по левому берегу реки Ори дошла до устья речки Мендибай. Совершив здесь привал, команда последовала далее степью до устья Мечетной реки и вверх по ней. После ночлега в верховьях реки войска совершили переход через горы Биик-Тау и вдоль речки Тобай-Там спустились до самого устья. От устья реки войска вышли на караванную дорогу и, следуя по ней, дошли до реки Илек, следуя по левому берегу Илека войска дошли до Илецкой защиты. Всего по степи было пройдено 535 верст.

Вторая команда полковника Милорадовича одновременно с первой выступила из Илецкого города и, следуя по реке Илек, дошла до речки Утва. Далее по правому берегу Утвы до ее вершины. От верховьев Утвы, войска, караванною дороною достигли реки Большие Хобды. После привала отряд двинулся вверх по реке и дошел до пересечения караванных дорог идущих в Оренбург и в Орскую крепость. Отсюда отряд двинулся к верховьям реки Малой Хобды и после ночлега, по другому берегу реки вниз до караванной дороги идущей из Хивы в Оренбург. По этой дороге отряд вернулся в Илецкую защиту, пройдя в общей сложности 530 верст по казахской степи.

Третья команда полковника Циолковского была разделена на две партии. Первая выступила из города Уральска и, совершив четыре перехода степью, вышла к вершине речки Анкаты. После привала отряд от верховьев речки Анкаты дошел до верховьев речки Малой Анкаты и вышел на караванную дорогу. По ней войска дошли до верховьев речки Уленты. Совершив здесь очередной привал, отряд караванною дороною дошел до верховьев речки Булдырты. Следующие пять переходов протяженностью 275 верст войска прошли через речки Тейлик, Калдагайда, Куил, Кумлы, Уил, Калгин, Тулге и вышли на караванную дорогу идущую в Оренбург. Отсюда отряд горами достиг верховьев реки Большой Хобды и повернул к реке Айман, по ней он достиг верховьев речки Малой Хобды и по другой стороне речки спустился до караванной дороги, идущей через защиты в Оренбург. Совершив 2 марша по этой дороге, отряд вернулся в Илецкую защиту. Первая партия третьей команды прошла маршрут протяженностью 805 верст.

Вторая партия третьей команды выступила из Сорочинской крепости. Пройдя 150 верст по степи, отряд вышел на речку Эмба, и по ней поднялся до устья речки Ганжиг Булак, затем, совершив два перехода вверх дошел до устья речки Темир. После привала, пройдя четыре перехода по реке Эмба, достиг устья речки Терескан. Пройдя вверх по речке четыре перехода, отряд вышел на караванную дорогу идущую в Оренбург. По караванной дороге войска достигли до верховьев реки Тулги. От речки отряд горами до верховьев реки Большой Хобды. От нее войска повернули к верховьям речки Малой Хобды и затем, спустившись по речке, вниз вышли на караванную дорогу идущую в Илецкую Защиту. По дороге, совершив два марша, отряд дошел до Илецкой Защиты (ГА Ор. О. Ф. б. оп. 4. д.8202. л. 27-31)

В 1836-1838 годах казахский народ вновь поднялся на вооруженную борьбу. На этот раз восстание возглавили батыр Исатай Тайманов и поэт Махамбет Утемисов.

9 ноября 1837 года из Ставки выступил подполковник Геке, с отрядом из 40 казаков и 400 человек ханского отряда, и двинулся на соединение с отрядом подполковника Меркулова, который все это время громил мирные аулы сторонников Исатай Тайманова. 12 ноября отряд Геке соединился с отрядом Меркулова и казачьей артиллерийской командой. 15 ноября сводный отряд подошел к урочищу Тас-Тюбе где встретился с пятью сотнями вооруженных всадников во главе с Исатаем Таймановым. Повстанцы сплошной лавиной устремились на отряд. Казаки в беспорядке бросились в атаку. Стремительство натиска повстанцев, явное превосходство отборных лошадей, прекрасное владение пикой и саблей внесли расстройство в ряды казаков, граничащее с паникой. Однако исход боя, как всегда, решила артиллерия, казаки выдвинули орудие на близкое расстояние и с прямого прицела в упор дали два выстрела по повстанцам. Выстрелы картечью нанесли большой урон в рядах казахских джигитов и внесли панику. Казаки, воспользовавшись этим, вновь пошли в атаку. Джигиты Исатай не выдержали натиска и стали в беспорядке отступать, по пятам преследуемые казаками, на протяжении семи верст. В ходе боя Исатай успел на скаку пересесть на свежую лошадь и скрыться. В бою при Тас-Тюбе у Исатай было убито до 60 человек, в том числе его жена и сын. Казаки понесли незначительные потери, было ранено двое и один убит. После окончания боя русский отряд захватил много скота-333 верблюда, 224 лошади, 340 коров и 1283 барана, было взято в плен несколько семейств [5].

После того как Исатай Тайманов скрылся, командование Отдельного Оренбургского корпуса, для поимки и наказания его, вновь отправило в степь подразделения корпуса. 28 июня 1838 года был отдан приказ полковнику Геке принять командование над Сводным отрядом и выступить в степь. Полковник Геке назначил в состав две сотни казаков султана-правителя Баймухамеда Айчувакова, полсотни илецких казаков, сотню Уральского 40го полка, две с половиной сотни непрямого оренбургского казачьего полка, два орудия пешей казачьей артиллерии и 50 человек пехоты. Отряд получил в воинском арсенале

двойной комплект боевых патронов. Генерал Перовский отдал полковнику Геке следующий приказ, идти в степь «рассеять скопище киргиз и захватить главных их вожаков». 6 июля сводный отряд выступил из Оренбурга и ночью достиг реки Донгуз. Находясь здесь, Геке получил сведения, что повстанцы рассеялись по степи и в высылке отряда нет никакой надобности. Вследствие этого Геке вернулся в Оренбург, но после переговоров с Перовским было решено вновь выйти в степь и продемонстрировать среди колеблющихся казахов русскую военную силу. 8 июля отряд переночевал в Илецкой защите, 9-го и 10-го, на берегу реки Большие Хобды отряд Геке соединился с отрядом султана-правителя. Здесь же Геке узнал, что слухи о рассеянии повстанцев оказались ложными и что фактически они находятся в окрестностях реки Ак-Булак. Геке поднял отряд и направился к реке, пройдя за ночь 50 верст. 12 июля у реки появился Исатай Тайманов с отрядом в 500 человек. Между отрядами произошел бой в ходе которого Исатай Тайманов был убит [6]. Более подробное описание участие подразделений Отдельного Оренбургского корпуса в подавлении восстания Исатая Тайманова мы находим у историка Шахматова В.Ф. Последнее сражение повстанце Исатая Тайманова состоялось 12 июля 1838 года. Против Исатая был брошен отряд все того же неутомимого полковника Геке, в состав которого вошли две сотни Оренбургского казачьего пока, 150 уральских казаков, 50 стрелков из линейных батальонов с двумя орудиями. Кроме этого отряду придавалась дружина султана-правителя. 9 июля отряд Геке выступил из Илецкой защиты и 10 июля соединился с отрядом Баймухамеда Айчувакова. По задуманному заранее плану, султан Айчуваков, послал в аулы Исатая шпиона казаха исыкова рода по имени Балта. Его задачей было обманном путем завлечь Исатая в ловушку. Балта сделал свое черное дело. Исатай Тайманов, взяв с собой всего 500 человек, отправился к реке Ак-Булак. 12 июля повстанцы атаковали наблюдательный пикет султана Сючалина, который был выставлен впереди отряда Геке. Пикет не выдержал атаки и бросился бежать к стоянке отряда. Отряд пришел в действие, уральцы бросились по коням, артиллерия была приведена в готовность. Через некоторое время появилось 500 вооруженных казахов во главе с Исатаем Таймановым и Махамбетом Утемисовым. Они бросились в атаку на казачий отряд, но в ходе боя, в виду превосходства противника, начали отступать. Отступление исатаевцев никак не входило в планы Геке, который задумал заманить повстанцев в мешок и окружив его уничтожить. Тогда, чтобы выполнить заранее заготовленный план и отвлечь на себя повстанцев, в бой вступила сотня Айчувакова. Исатаевцы, видя малочисленность отряда бросились на них. Султан-правитель повернул свою дружину и обратился в бегство, повстанцы начали преследование и гнались за ними до реки. И когда они настолько увлеклись погоней и потеряли бдительность, во фланг им неожиданно ударили две сотни казаков, а остальная часть-во фронт. Повстанцы не выдержали и обратились в бегство. Преследование продолжалось на расстоянии 15 верст. Во время погони за Исатаем Таймановым казак Леонтий Зеленин спешился, выстрелил и ранил под Исатаем коня. Преследователи нагнали Исатая и жестоко убили его [7].

Подавление восстания 1836-1838 годов очередной раз показывает, какие вооруженные силы и для чего держал в Казахстане царизм. Этот факт лишний раз доказывает, что мощные военные силы содержались в казахской степи не только для охраны военных линий, но и для наведения порядка за пределами линий, устранения препятствий в виде народных движений на пути достижения главной цели колонизаторов и полного завоевания богатого и необъятного края-Казахстана и Средней Азии.

Насильственный сбор верблюдов послужил поводом к восстанию Есета Котебарова в 1855-1858 годах. Специально для наблюдения за Есетом Котебаровым с Уральской линии на реку Эмбу был выслан трехсотенный отряд Уральского войска. Помимо этих мер, в феврале 1858 года, командир Отдельного Оренбургского корпуса, с целью «необходимости наказания мятежников и для предупреждения общего в степи волнения», отдал приказ выслать раннею весною на Сыр-Дарью сильные отряды. Для выполнения этого приказа было дано распоряжение сформировать вблизи Оренбурга и Орской крепости два отряда. Каждый из одного Башкирского полка, при 2-х орудиях, казачьей конной артиллерии и 50 человек штуцерных, кроме этого на Нижне-Уральской военной линии собрать 300 казаков для высылки на реку Эмба и обеспечения с этой стороны степи от покушений Есета Котебарова. Все три отряда будут находиться в связи, как между собой, так и укреплениями Сыр-Дарьинской линии». Продолжим читать дальше архивный документ. «Трехсотенный отряд Уральского казачьего войска, предназначенный для наблюдения за действиями мятежника Исета Кутебарова, выступил из станицы Калмыковской 4-го минувшего мая к бывшему Эмбенскому укреплению, под начальством того же войска подполковника Бородина, другие два отряда, составляющие сводный казачий полк, выступили: три сотни башкир из Оренбурга 16 мая и три сотни Оренбургских казаков из Орской крепости 24 мая, оба на Карабутак, где и соединились 6 июня... Сводный казачий полк располагается на лето в песках Малые Барсуки, будет действовать в связи с отрядом подполковника Бородина против Кутебарова, который по последним известиям находится с шайкой из 700 человек в южной оконечности песков Большие Барсуки.

Далее в архивах мы находим описание военных столкновений повстанцев с царскими отрядами. «В темную ночь на 1 июля киргизы... Кутебарова напали на табун (отряда подполковника Плотникова) и завязали перестрелку продолжавшуюся $\frac{3}{4}$ часа, причем казак Оренбургского войска убит и другой легко ранен. Не видя возможности преследовать Кутебарова по совершенно безводной местности и потеряв несколько лошадей от изнурения, подполковник Плотников должен был воротиться в Малые Барсуки. Отряд подполковника Бородина... не имел случая сделать поиск; действие его состояли в захвате отдельных лиц и сообщников Кутебарова.

В результате этих действий царских карателей силы повстанцев слабели. Вскоре подполковник Бородин вновь двинул свой отряд против Есета Котебарова. Он двинулся вниз по реке Эмба, а потом быстро перешел на Усть-Урт и 11 сентября напал врасплох на аулы повстанцев. Пытавшиеся сопротивляться приверженцы Кутебарова потеряли несколько человек убитыми, до 600 голов разного скота и были обращены в бегство, сам же Кутебаров скрылся в начале дела с небольшим числом всадников... подполковник Бородин прибыл в Калмыковскую крепость 3 октября.

После этого разгрома повстанцы рассыпались мелкими группами по течению Эмбы, Уила, на Устюрте, в песках Большие и Малые Барсуки, Сам, Матай, в горах Мугоджары, Донузтау. Для того чтобы Котебаров вновь не вернулся и для предупреждения сплочения повстанцев, половина сводного полка подполковника Бородина 1 октября 1858 года вновь вышла на Усть-Урт и, пробыв там 17 дней, возвратился в Орскую крепость. Так было подавлено еще одно выступление казахского народа. С каждым разом, когда карательные отряды выходили на подавление национально-освободительного движения казахского народа, их действия становились все жестче, отряды формировались в большом количестве, вокруг районов восстаний возводилось все больше военных крепостей, в которых увеличивались составы гарнизонов. Например, к 1 мая 1858 года в Новопетровском укреплении состояло 687 солдат и офицеров, в форпосте №1 –1183 человека, в форпосте №2 –189 солдат и офицеров, в Оренбургском укреплении –225 человек, в Карабутакском форпосте –96 человек (ГА Ом. О. Ф. 366. д.258 л. 13-17, д.258 л. 20-23об., Ф. 6. оп. 12. д.1762. л. 2, 2об.)

Все эти гарнизоны были вооружены нарезным огнестрельным оружием, пушками и ракетными станками, в то время как казахские повстанцы выступили со средневековыми фитильными ружьями, луками со стрелами и пиками.

Почти одновременно с восстанием Есета Котебарова, зимой 1856 года началось восстание сырдарьинских казаков под руководством батыра Жанходжи Нурмухамедова. Под его началом объединились казахские роды карасакал, кишкине-шекты, торт-кара и шекты. В конце декабря 1856 года восставшие осадили форт Казалинск. Комендант крепости доносил, что толпы киргиз «собираются близ урочища Уч-Ушкул под начальством батыра Джан-Гужа Нурмухамедова с намерением оградить первоначально непослушных им киргизов, потом сделать нападение на форт, и взяв оный, отдаться под покровительство хивинского хана, который со своей стороны обещает дать им пособие. В случае же неудачного нападения на крепость Джан-Гужа намерен сделать возможный вред укреплению, угнать с собой всех преданных нам киргиз на ту сторону Сыр-Дарьи [8].

На подавления восстания из Перовска выступил генерал-майор Фитингоф во главе карательной экспедиции из трехсот оренбургских казаков, 320 солдат при трех пушках и двух ракетных станках. Решающие бои произошли 9 и 10 января 1857 года в долине Арыкбалык, исход сражений как всегда решила артиллерия карателей. Повстанцы отступили, каратели беспощадно грабили брошенные аулы, только скота было захвачено более 20 тысяч голов.

Локальность и оборонительный характер действий повстанцев, плохая разведка и помощь царским карателям целого ряда старшин и султанов обрекли восстание на неудачу.

3 марта 1857 года командир Отдельного Оренбургского корпуса докладывал оренбургскому губернатору, «что по содержанию последнеполученных сведений от командира Сыр-Дарьинской линии, поражение нанесенное 9 января скопищам мятежного Джан-Ходжи Нурмухамедова, восстановлено спокойствие в окрестностях форта №1».

Царское правительство, предчувствуя, что их продвижение в районе реки Сыр-Дарьи вызовет недовольство коренных жителей, еще задолго до выступлений Есета Котебарова и Жанходжи Нурмухамедова, предприняло меры для усиления своих войск в этом регионе. 23 октября 1853 года Военная канцелярия Министерства отдает командиру Отдельного Оренбургского корпуса приказ за №10599, в котором говорится о формировании двух Уральских и двух Оренбургских казачьих полков. На приказе командир корпуса наложил следующую резолюцию: «Весьма важно... При этом иметь в виду, что при настоящем положении дел на Сыр-Дарье может с наступлением весны встретиться надобность

усилить и для степи наряд иррегулярных войск». В состав каждого полка было назначено 17 офицеров, 21 урядник и 550 казаков. Вооружение полки должны получить из запаса, хранящегося в войсковом арсенале, боевые патроны в Оренбургском артиллерийском гарнизоне (ГА Ом. О. Ф. 366. д.258. л. 4. Ф. 6 оп. 12 д.763. л. 2-25об.).

Конечно же, стихийно созданные отряды повстанцев, не имеющих артиллерии, не могли противостоять такой силе как Отдельный Оренбургский корпус, и потому ряд восстаний был обречен на неудачу.

21 октября 1868 года царское правительство утвердило «Временное положение об управлении в степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств», которое закрепляло колониальный порядок в степи. Уральские казахи отказались подчиниться этим реформам, платить подати и подняли восстание. Большой отряд восставших сосредоточился в районе озера Челкар, урочища Тайпак, Уленти, Шидерты и Анкаты. С 1868 по 1869 годы восставшие держали в страхе весь край, нападая на военную линию, поджигая хутора и угоняя скот у богатых казаков. Для подавления восстания в степь был отправлен карательный отряд, состоящий из казачьих сотен и артиллерии во главе с военным губернатором области и наказным атаманом генерал-майором Веревкиным. 6 июля 1869 года в урочище Жаман-Сай на реке Уил произошло решающее столкновение, в результате которого восставшие были разбиты. Более 500 участников восстания были приговорены к смертной казни.

Весной 1870 года вспыхнуло восстание казахов-адаевцев на Мангышлаке. Подавление этого восстания происходило совместно с главнокомандующим кавказской армией. Восстание было жестоко подавлено в 1873 году [9].

Таким образом, суммируя вышеизложенное, можно прийти к однозначному выводу, что войска Отдельного Оренбургского корпуса проявили себя свирепым жандармом и надежной военно-охранной силой царизма, деятельно участвовали в осуществлении военно-экономической колонизации края, подавлении народно-освободительных движений и восстаний.

С момента вхождения края в состав Российской империи практически не было ни одного мирного года, в течение двух веков на всем обширном пространстве степи происходили постоянные общенациональные, региональные, локальные и местные антиколониальные движения, восстания, волнения, конфликты и просто даже массовые драки. Это еще раз говорит о том, что присоединение Казахстана к России носило не мирный, добровольный, а насильственный, завоевательный характер.

И в этом не последнюю роль сыграли воинские части Отдельного Оренбургского корпуса, отряды которого активно использовались царским правительством как для обороны военных линий, крепостей, форпостов и станиц, так и для грабежа мирных аулов и подавления национально-освободительных движений.

Подводя итог вышеизложенному материалу можно прийти к следующим выводам:

- Период до 1783 года, т.е. до восстания Сырыма Датова, характеризуется утверждением русской власти в казахских степях, захват земель и притеснение коренных жителей как на высоком государственном так и на низшем уровне;
- Вследствие такой политики происходит прозрение казахского народа, которое выливается в виде национально-освободительных движений;
- Части Отдельного Оренбургского корпуса в подавлении национально-освободительных движений казахского народа выполнили поставленные перед ним задачи и цели.

Литература

1. Абылхожин Ж.Б., Бурханов К.Н., Кадырбаев А.Ш., Султанов Т.И. Страна в сердце Евразии. Алматы.- 1998.- (с.). с. 155.
2. Материалы по истории Казахской ССР. Т. IV. с. 135, 137.
3. Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. с. 73.
4. Исторический опыт защиты Отечества. Алматы. - 1999.- (с. 375). с. 107.
5. Шахматов В.Ф. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова. Алма-Ата.- 1946.- (с.252,2). с.187-189.
6. Рязанов А.Ф. 40 лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838).с. 292-293.
7. Шахматов В.Ф. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова. Алма-Ата.- 1946.- (с.252,2). с.223-226.
8. Исторический опыт защиты Отечества. с. 132.
9. Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. Алматы: Казахстан.- 1994.- с. 58.

Г.Б. Қозғамбаева¹

¹ т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚР, Алматы қаласы
gulnar.kozgambaeva@mail.ru

АЛАШОРДА ҮКІМЕТІНІҢ ҚҰРЫЛҒАНЫНА 100 ЖЫЛ

Аңдатпа

Мақалада Алаш партиясы ұлттық саяси күш ретінде осыдан 100 жыл бұрын Алашорда үкіметін құрып өзінің автономиясын жариялап, қазақ мемлекетінің іргетасын қалады. Алаш қайраткерлері ғасырда дүниеге бір келетін тұлғалар. Олардың әрқайсысы қазақ халқына бағыт бағдар беріп, жол салушы шамшырағы болды. Алашорда үкіметінің 100 жылдық мерейтойына орай, 2017 жылы 30-31 қазан күндері әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде «Ғасырлар тоғысындағы Алаш идеялары» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция өтті. Конференция мәжілісінде Отандық және шетелдік ғалымдар Алашорда үкімет мүшелерінің көпсалалы еңбектеріне талдау жасалды. Сондай-ақ тақырып аясында өзекті мәселелерді қамтыған зерттеулер мен еңбек-тер және монографиялар қарастырылып, олардың еңбектеріне үлкен баға берілді.

Түйін сөздер: Алашорда, конференция, революция, ұлт, қоғам.

Г.Б. Козгамбаева¹

¹ КазНУ им. аль-Фараби

ОБРАЗОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛАШОРДЫ (100 лет)

Аңдатпа

В статье рассматривается 100 лете образование и деятельность Алаш Орды. Деятели «Алаша» и представители казахской управленческой элиты, научной и творческой интеллигенции заложили фундамент казахской государственности. Деятели «Алаша» были феноменами, рождающимися раз в столетие. Каждый из них был маяком, светочем для народа. К 100-летию «Алашорды» Казахском Национальном университете имени аль-Фараби 30-31 октября 2017 году было организовано международная научно-теоретическая конференция. На пленарном заседании конференции ученые историки обсуждали многопрофильных деятельности алашской интеллигенции в отечественной и зарубежной истории. А также было рассмотрено несколько исследовательских работ и монографии нашего времени по данной проблеме. Авторами было оценено труды алашских личностей которые они внесли в развитию общество.

Ключевые слова: Алашорда, конференция, революция, нация, общество

G.B. Kozgambayeva¹

¹ KazNU im. al-Farabi

EDUCATION AND ACTIVITY OF ALASH ORD (100 years)

Abstract

The article deals with the 100th anniversary of the formation and activities of the Alash of the Horde. The figures of "Alash" and representatives of the Kazakh administrative elite, scientific and creative intelligentsia laid the foundation of the Kazakh statehood. Actors of "Alash" were the phenomena born once in a century. Each of them was a beacon, a light for the people. Actors of "Alash" were the phenomena born once in a century. Each of them was a beacon, a light for the people. On the occasion of the 100th anniversary of Alash-Orda, the al-Farabi Kazakh National University, an international scientific and theoretical conference was organized on October 30-31, 2017. At the plenary session of the conference, the historians of the scientist discussed the multifaceted activities of the Alash intelligentsia in the domestic and foreign history. And also several research papers and monographs of our time on this issue were considered. The authors evaluated the works of the Alash people who contributed to the development of society.

Keywords: Alashorda, conference, revolution, nation, society

Алаш партиясы ұлттық саяси күш ретінде осыдан 100 жыл бұрын Алашорда үкіметін құрып өзінің автономиясын жариялап, тәуелсіз қазақ мемлекетін құруды көкседі. Қазақстанның барлық облыстарынан өкілдер қатынасқан алғашқы бүкіл қазақ съезі 1917 жылдың 21-26 шілдесінде Орынбор қаласында болып өтті. Күн тәртібінде 14 мәселе тұрды: мемлекеттік басқару жүйесі, қазақ облыстарының автономиясы, жер мәселесі, халықтық милицияны құру, земство, халыққа білім беру, сот, дін мәселелері, әйелдер

құқығы, Құрылтай жиналысын шақыру және оның қазақ облыстарындағы сайлауына дайындық, бүкілресейлік мұсылмандар съезі, саяси партия құру, Жетісу облысындағы оқиға, қазақтардың Киевте өтетін Бүкілресейлік Федеративтік кеңеске және халыққа білім беру мәселесі бойынша Петроградта ұйымдастырылатын комиссиясының жұмысына қатысуы [1,101б.]. Бұл жиынға қатысқан делегаттар ұлттық автономия, жер мәселесіне, және қазақ саяси партиясын құру мәселелеріне басты назар аударды. Съездің басталуына бір ай уақыт қалғанда "Қазақ" газетінің беттерінде автономия мәселелеріне арналған мақалалардың, 1917 жылдың 24 маусымдағы санында «Егер автономия қажет екені нақты түсінікті болса, онда қазақтар үшін анағұрлым көкейге қонымдысы қандай түрі мемлекеттік автономия немесе федеративтік автономия ма? Егер біз аймақтық автономия түріне келсек, онда оның негізі болып территория немесе мәдени ерекшелік алына ма? Қазақтар тәуелсіздікке талаптана ала ма немесе оған басқа халықтармен одақта қол жеткізе ала ма?» деп, жазылды [1,102б.]. Съезд қарарларында «Қазақ облыстары территориялық ұлттық автономия алулары тиіс» – деп, көрсетілді [2,19б.]. Аталған мәселелермен қатар съезде қазақ ұлттық саяси партия "Алаш" құрылды. Оның қарарларында "Қазақ" партиясының құрылғандарының қажеттілігін мойындай отырып, съезде қазақ өкілдері атынан бүкілресейлік мұсылмандық кеңесте осы партияның бағдарламасын жасауды тапсырады, оның үстіне саяси бағдарламаның негізіне демократиялық, федеративтік, парламенттік республика құрылсын деген талап қабылдануы керек, – деп жазылды [2,20 б.].

XX ғасырдың басындағы Алаш партиясына топтасқан қазақ зиялылары ұлттың ұлылығын сақтауда бар күш жігерлерін салды. Ұлттық тарихымызды өскелең ұрпаққа насихаттау, бүгінгідей тәуелсіз мемлекеттігіміздің негізін қалау жолында күрес жүргізген «Алашорда» үкіметінің 100 жылдық мерейтойына орай, 2017 жылы 30-31 қазан күндері әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде «Ғасырлар тоғысындағы Алаш идеялары» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция өтті [3]. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияны ҚазҰУ-дың Тарих, археология және этнология факультеті, республикалық «Ақжол» демократиялық партиясы және Түркия Республикасының Түрік тарихы қауымдастығы мен Гази университеті бірлесіп ұйымдастыруымен болып өтті. Конференцияны Тарих археология және этнология факультетінің деканы М.С. Ноғайбаева жүргізіп, кіріспе сөз сөйледі. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ректоры, ҚР ҰҒА-ның академигі Ғ.Мұтанов құттықтау сөзімен бастап: «Бүгінгі конференцияда алаш қайраткерлерінің ел үшін жасаған қызметтері олардың ұлттық идеяға адалдығы, 1917 жылы екінші жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметінің құрылды. Өкінішке орай, алаш азаматтарының арман-мақсаттары сол кезеңдегі тарихи жағдайларға байланысты жүзеге аспай қалды. Бірақта асыл азаматтардың іс-әрекеттері мен рухани еңбектері ел есінен ұмытылмады. Қазақ зиялыларының 100 жыл бұрынғы армандары бүгінгі таңда жүзеге асты», – деп түйіндеді.

Конференцияның пленарлық мәжілісінде Түркия Республикасынан делегация бастап келген Түрік тарихы қауымдастығының президенті, т.ғ.д., профессор Рефик Туран өзінің құттықтау сөзінде: «Түрік халқы атынан атажұртқа ыстық сәлемін әкелгенін айтты. Екі мемлекетті жақындастыратын басты фактор-екі халықтың түбі бір туыстығы, өткен тарихының ортақтығы, этнолингвистикалық жақындығы мен бауырластығы. Түбі бір түркі жұртына әлемнің екінші ұстазы атанған әл-Фараби мен Қожа Ахмет Ясауидің ортақ мұралары туралы пікірін білдірді. «Алашорда үкіметінің» құрылғанына 100 жыл толу мерекесіне орай өткізіліп жатқан халықаралық конференцияда тәуелсіз қазақ мемлекеттігін құру жолында құрбан болған қазақтың зиялыларының ерең еңбектері болып табылады. Ғасырлар бойғы арманы орындалған тәуелсіз қазақ елін, атажұрттағы түркі халқын шын жүректен құттықтаймын. Алаш орданың құрылғанының 100 жылдық датасымен Түркия республикасының 94 жылдық мерекесі тұспа тұс келіп отыр. Сондықтан екі ел арасындағы түркі халықтарына ортақ тұлғалар мен Алашорда үкіметінің жүргізген саясаты және ондағы жеке тұлғалар туралы зерттеулер осы жылдың қараша айының соңында Анкара қаласындағы өтетін конференцияда жалғасын табады» деп, бүгінгі конференцияның жұмысы жемісті, жастарға өнеге болсын!» деген тілегін білдірді [4,6б.].

Алғашқы баяндаманы ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың профессоры, белгілі алаштанушы-ғалым Мәмбет Құлжабайұлы Қойгелдиев «Алаш қозғалысы: жаңа фактілер мен тұжырымдар» деген тақырыпта жасаған баяндамасында: «Алаш қозғалысы-қазақ халқының рухани жаңғыруы, мемлекеттік дербестігі және атамекен жерінің тұтастығы үшін жүргізген күресі, яғни қазақ елінің ұлт-азаттық қозғалысы. ... Сонымен бірге алаштық зиялылармен жүргізілген тергеу материалдарының мынадай ерекшеліктері бар. Алаш зиялыларын репрессиялық аппараттың тұтқындары ғана емес, олардың берген жауабын тек осы тұрғыдан қабылдау жеткіліксіз. Тұтқындағы зиялылар-өздеріне орасан зор жауапкершілік жүгін артқан ұлт-азаттық қозғалыс қайраткерлері Советтік идеологиялық аппарат Алаш идеясын өшіруге көп күш салды, бірақ оны өшіре алған жоқ. Халық

жадында «ошақта шоқ бар» деген ұғым сақталған. Алаш ақыны Мағжанның айтқанындай, біз оның жалын болып жанатынынына сенеміз!» [5, 30-31бб.]. деп болашаққа сеніммен қараған Алаш орда зиялыларының үміті бүгінгі күнде ақталғаны туралы тұжырымды ойлар айтты. Келесі баяндамашы Түркия Республикасы Анкара қаласындағы Гази университетінің Түріктану ғылыми-зерттеу орталығының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор, Хүлия Касапоғлу Ченгел «Түркістан әдебиетіндегі Алаш» деген тақырыпта баяндамасын қазақ тілінде жасады. Ғалым Мұстафа Кемал Ата Түріктің Түркия Республикасының 10 жылдығында сөйлеген сөзінде: «Бүгін Кеңестер Одағымен доспыз, көршіміз. Бұл достық бізге керек. Бірақ ертеңі не болатынын ешкім де кесіп айта алмайды... Дүние жүзі жана бір деңгейге жетуі мүмкін. Міне, сол кезде Түркия не істеуі керектігін білуі тиіс... біздің бұл досымыздың басқаруында тілі бір, сенімі бір, тегі бір бауырларымыз бар. Олармен арадағы рухани көпірді: тіл-көпірі, сенім көпірін нығайту арқылы және оқиғалар бөлген тарихымыз ішінде бірігуіміз керек» деген сөздерінен бастап, түбі бір түркі халқының тарихи тамыры тереңде жатқанын және оның бүгінгі күнде зерттейтін тарихы мен ондағы тарихи тұлғалары ортақ. Сондай тақырыптың бүгінгі күнде өзектісі Алаш зиялылары және олардың қызметі мен әдеби мұралары. Ғалым Алаш зиялыларының әдеби шығармалары негізінде баяндама жасады. Ұлттық сөз өнеріне, оның өрісті өркендеуіне өлшеусіз үлес қосқан Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Міржақып Дулатұлы, Әлейхан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы және т.б. қазақ зиялыларының әдеби мұраларына бірсыпыра тоқталып өтті. Қазақ зиялыларының еңбектерінің қай-қайсысында да елдік мұрат-мүдде, ұлттық құндылықтар мен руханият ісінің түйінді тұстары мен тәрбиелік тағылымдар кеңінен көрініс беретіндігіне қысқаша талдау жасады. М. Дулатұлы мен М. Жұмабайұлының шығармалары туралы өлең жолдарымен мысалдар келтірді. Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ» атты өлеңдер жинағында, ақынның бостандық, азаттық, теңдік тақырыптарын оқу, өнер, білім, өркениет мәселелерімен байланысты қозғағанын айта келе,

Көзінді аш, оян, қазақ, көтер басты, Өткізбей қараңғыда бекер жасты., деген өлең жолдары арқылы жастарды отаншылдыққа шақыруы, ақынның күрескерлік, азаматтық тұлғасы анық танылғандығына баға берді. Ал Мағжан Жұмабайұлының өлең жолдары мен шығармаларында тек қазақ халқын ғана емес жалпы түріктік идея көтергенін, түркі халықтардың бәрінің болашағынан үміт күтетіндігін айта келе, ақынның:

*Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты-
Қырандай күшті қанатты.
Мен жастарға сенемін!,*

деген өлең шумақтарын әсерлі оқып, конференцияда қатысып отырған жастардың бойына рух пен күш беріп, жастарды жігерлендіре түсті [4, 66.].

Пленарлық мәжілісте Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, т.ғ.д., профессор З.Е. Кабылдинов, ҚР Президенті Архивінің директоры, профессор Б.Ә. Жапаров, ҚР ҰҒА құрметті академигі, Орталық Азиядағы дәстүрлі өркениеттерді зерделеудің РФЗ орталығының директоры, т.ғ.д., профессор Т.О. Омарбеков, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Отырар кітапханасы» ҒО директор орынбасары Д.А. Махат, ҚР ҰҒА корр. – мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор Б.Б. Кәрібаев және т.б. Екі күнге созылған конференцияның он панельден (секциядан) тұратын мәжілісінде Түркия, Ресей, Қырғызстан, Монғолия және архивтер мен мемлекеттік мекеме басшылары, республиканың басқа да жоғары оқу орындарының ғалымдары қатысты. Халқаралық конференцияның панельдік мәжілісінде шет мемлекеттер мен отандық ғалымдар жасаған баяндамалары барысында Алаш қозғалысы жетекшілерінің өзгелермен терезесі тең автономия туралы идеялары тар таптық саяси шеңбермен шектелген мекендігін, олар ұлттық мемлекет құру мұратын әйгілі 1905 жылғы патша самодержавиесіне қарсы петицияны ұйымдастырудан бастап, Алаштың Жалпы қазақтық съездеріне дейінгі аралықта қазақ жерін талаған Ресейлік отаршылдық жүйені құрту, патшалық самодержавиені жою, монархиялық басқаруды республикамен алмастыру, Ресей құрамында болса да өзгелермен терезесі тең автономияға ие болу арқылы саяси жүйені түбірімен өзгертуге бағытталған асқақ саяси идеяны ұстанғандығы туралы пікірлерін ортаға салды. Алаш қайраткерлерінің сол кезеңдегі қоғамдық санада ақиқат жолы болып көрінген тап күресін мүмкіндігінше қантөгіссіз, бейбіт жүзеге асыру жолдары туралы мәліметтер және олардың өмірі мен қызметтері жайында мұрағат құжаттары мен тың деректер негізінде пікір таластар мен талдау жасалды. Тартымды да тартысты өткен конференцияда алыс және жақын шет елдерден келген ғалымдар мен отандық тарихшылар өз ойларын ортаға салып, Алаш

партиясы мен Алаш орда үкіметіне қатысты әлі де зерттеуді қажет ететін, қыры мен сыры ашылмаған мағлұматтардың көп екендігін айтты. Конференция аясында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ғылыми кітапханасының кіші конференция залында ҚР ҰҒА академигі, көрнекті алаштанушы ғалым Мәмбет Құлжабайұлының «Алаш қозғалысы» атты монографиясының екінші кітабының тұсаукесеріне ғалымның әріптес досы, ҚР ҰҒА академигі, т.ғ.д., профессор Т. Омарбеков, т.ғ.д., профессор Д.Махат, ақын, Халықаралық Алаш сыйлығының лауреаты Қазыбек Иса және т.б. қатысты. Панелдік мәжілісті т.ғ.д., Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі Б.Кәрібаев жүргізіп, өзінің ізгі тілегін білдіріп, М.Қ.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» атты бірінші кітабында: «XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының отарлық езгі мен ортағасырлық мешеулікке қарсы күресі, Әлейхан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов бастаған саяси қайраткерлердің тәуелсіз мемлекет-Алаш автономиясын құру жолындағы жаңкешті еңбектерін туралы мәліметтер мұрағат құжаттары мен тың деректер негізінде жазылғандығы туралы тоқталып өтті [6]. Ал, ҚР ҰҒА құрметті академигі Т.О. Омарбеков алғы сөзінде М.Қ.Қойгелдиевтің талай жылдар мұрағат сөрелерінде сарғайған жаңа деректер мен құнды материалдарды жинақтап, көп жылдық зерттеулер нәтижесінде жазылған «Алаш қозғалысы» атты монографиясының II кітабымен таныстырды. Кітаптың тұсау кесер рәсімін Түркия Республикасы Түрік тарих құрылымының президенті, профессор Ратиф Туран және ғалымның әріптес досы, ҚР ҰҒА академигі, профессор Талас Омарбеков рәсімдеді. Кітап 2017 жылы Мектеп баспасынан шығып, көпшілік назарына ұсынылып отыр. XX ғасырдағы Алаш ұлт-азаттық қозғалысы ірі екі кезеңнен тұрады. Алғашқы кезеңінің (1905-1917жж.) оқиғалары мен ерекшеліктері монографиялық зерттеудің бірінші кітабында баяндалады. Азаттық қозғалыстың екінші кезеңі (1917-1932жж.) советтік биліктің қалыптасуы мен жүргізген реформалық шараларына тұспа-тұс. Зерттеу жұмысының екінші кітабы азаттық үшін күрестің осы мезгілдегі бағыттары мен ерекшеліктерін көрсетуді мақсат етеді. Кітап студент жастарға, тарихшы мамандарға, сондай-ақ қалың оқырманға арналған [5].

Тағдырлары қайғылы аяқталғанына қарамастан, Алаш қайраткерлері елі мен жерінің, қазақ ұлтының қамын ойлап, оның жарқын болашағы үшін күресті. Олардың идеялық мұрасы саяси санасы толыққан, тәуелсіздік идеясын ту еткен бүгінгі ұрпаққа аманат, атқарған ерен істері өнегелі өсиет болып табылады.

XX ғасырдың басында қазақ халықын өркениетке сүйреген саяси күрескерлер, ұлтының тағдырын ойлаушы зиялылар тобы ғасырда бір дүниеге келетін тұлғалар болатын. Олар ұлты үшін аянбай қызмет етті, көздегені-халықтың мүддесі болды. Өткен ғасыр басында қалыптасқан қазақтың ұлттық кәсіби саяси элитасы «халық жауы» деген жасанды жаламен жойылды. Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде «...қазақ халқының кейбір данышпан перзенттері мен көсемдері тарихтың қарғыс атқан тұзағында тұншықты, ұлттың амандығы үшін олар тарихтың тәлкегіне көнуге мәжбүр болды» деп атап көрсетті [7,165б.].

Алайда 1917 жылы билік басына келген большевиктер Алаш партиясының мүшелерінің қазақ ұлтының мүдесін көздеген бағдарламасын жүзеге асыруына мүмкіндік бермеді. Осылайша, күллі қазақтың ұлттық рухын жою мақсатында әуелі Алаш зиялыларының соңына түсіп, оларды соттады, жер аударуды, соңында ату жазасына кесті.

Алаш қайраткерлері өз заманында жасаған жоспар-бағдарлама бүгінгі тәуелсіз қазақ елін басқару, дамытып-өркендетуге, яғни жаңа дәуірге лайықты жасалды. Алаш қайраткерлері қазақ халқы толық тәуелсіздік алған жағдайда елді қалай басқарып, дамыту, ішкі-сыртқы саясатты жүргізудегі және көрші мемлекеттермен жақсы қарым-қатынаста болу жолдарының бәрін нақты көрсетіп, белгілеп берген болатын. Алаш азаматтарының есімдері халқымыздың жадында мәңгі сақталады. Ел тағдырының мәні азаттықтыққа қол жеткізіп, тәуелсіз мемлекеттілікті сақтау болса, осы жолда қаншама алаш зиялылары тәуелсіздік үшін күрес жолын жалғастырды. Кешегі өткен кеңестік дәуірде тарихы тереңде жатқан қазақ елін жоққа шығаруға бағытталған әрекеттерге тойтарыс беріліп, «қазақ жері» деген ұғымның сақталып қалу жолында ерен еңбектер атқарылды.

Алаш идеясы, Алаш қозғалысы әліде таразылайтын тың тақырып. Әліде оның қайраткерлері толықтай зерделеніп болған жоқ. Алаш идеясын жүзеге асыруда оның көсемдері тың серпіліс, жаңа тыныс берген, олар өз әрекеттері арқылы Алаш идеясының өміршеңдігі ұрпақтар сабақтастығында екенін ұғындырып кетті.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер:

1. *Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. V томдық. – IV том. Кеңестік кезеңдегі Қазақстан. -752 бет.*
2. *Хасанаева Л.М. Қазақстандағы саяси партиялар мен қозғалыстар тарихы (XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басы). //Тар.ғыл. кан. дис. ... автореф.-А., 2001. –31 бет.*
3. *Қазақ үні. Ұлттық портал. Елдің ең қымбат құндылығы. <http://www.qazaquni.kz/2017/11/07/77108.html>*
4. *Қозғамбаева Г.Б. Жүз жылдық арман. // Айқын.-№166 (3238).-3 қараша, 2017.-6 бет.*

5. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп баспасы, 2017.- 396б.

6. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп баспасы, 2008.- 480 б.

7. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында.-Алматы: Атамұра, 1999.-240 бет.

ӘӨЖ 930 (092)
ГРНТИ 03.01.09

А.Сайлауқызы¹

¹докторант, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ,
Астана қ., Қазақстан

Қ.Сақ²

²Ф.э.к, ЕҰУ профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ,
Астана қ., Қазақстан

АЛАШ ИДЕЯСЫ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ БРЕНДІ ЕКЕНДІГІН ТАРИХИ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ АЛҒЫШАРТТАР АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Әлемдік жаһанданудың қарқыны күшейген бүгінгі таңда ұлттық құндылықтар негізінде әр елдің өзіндік бет-бейнесін қалыптастыру, аймақты танытатын геобрендингін дамыту, халықтың тарихи әлеуеті арқылы жаңа сапа мен беделді айқындайтын ұлттық брендинг ұғымдарының қолданыс аясы мен тиімділігін арттырудың қажеттілігі күннен күнге артып келеді. Дәл осы тұрғыдан алғанда қазақ тәуелсіз журналистикасының жарқын үлгілерінің бастауында тұрған, ХХІ ғасырда да өз өзектілігін жоймаған, қайта ұлт бірлігі мен бірегейлігінің, жаңа талаптарға ұмтылысының, ұлттық бірегейлігінің алғышарттарын айқындап беретін Алаш публицистикасының түйінді идеялары ұлттық бренд атты үлкен ұғымға сай келетін қабілетке ие деп баға беруге болады.

Бұл мақалада ұлттық брендинг өлшемінің негізгі қағидалары мен талаптары талдана келіп, ол алғышарттарға Алаш көсемсөзінің қаншалықты сай келетіні, қандай параметрлер арқылы дәлелденетіні, ол түсінікке қандай тарихи негіздер бар екендігі, бұл ұстанымға әлемдік брендинг және коммуникация өкілдерінің бағасы қандай екендігі хақында сараптаулар, салыстырулар мен талдаулар жүргізілген.

Түйін сөздер: Алаш көсемсөзі, ұлттық брендинг, идеология, тәуелсіз журналистика, публицистика, гудвил, мемлекет, имидж, геобрендинг.

А.Сайлауқызы¹

¹докторант, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева,
г.Астана, Казахстан

Қ.Сақ²

²К.ф.н., профессор ЕНУ, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева,
г.Астана, Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИДЕИ АЛАШ КАК НАЦИОНАЛЬНОГО БРЕНДА КАЗАХСКОЙ НАЦИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСТОРИЧЕСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ ПРЕДПОСЫЛОК

Аннотация

В нынешнее время растущие темпы мировой глобализации требуют необходимости создания национальной идентичности на основе национальных ценностей, развития геобрендинга узнаваемости региона и повышения эффективности и масштабов использования концепций национального брендинга с помощью исторического потенциала народа, который определяет репутацию и новое качество. Именно в этом контексте можно сказать, что лежащие в основе ярких примеров независимой казахской журналистики, не потерявшие свою актуальность и в ХХІ веке ключевые идеи публицистики Алаш, определяющие предпосылки национального единства и оригинальности, новые требования и национальную идентичность соответствует великой концепции над названием национальный бренд.

В данной статье анализируются основные принципы и требования критерия национального брендинга, как соответствует публицистика Алаш его предпосылкам, по каким параметрам доказаны, какие существуют истори-

ческие основы, а также проведены сравнение и анализ касательно оценки представителей глобального брендинга и коммуникации по данной позиции.

Ключевые слова: публицистика Алаш, национальный брендинг, идеология, независимая журналистика, публицистика, гудвил, государство, имидж, геобрендинг.

A.Sailaukyzy.¹

*PhD student of the Eurasian National University named after L.N.Gumilev,
Astana, Kazakhstan*

K.Sak²

*²Professor, Eurasian National University named after L.N.Gumilev,
Astana, Kazakhstan*

ACTUAL ISSUES OF FORMING THE ALASH IDEA AS A NATIONAL BRAND OF THE KAZAKH NATION USING HISTORICAL AND MODERN PRECONDITIONS

Abstract

Nowadays, the growing pace of globalization requires the creation of a national identity based on national values, the development of geo-branding of the regional recognition and increasing the effectiveness and scope of using the concepts of national branding with the help of the historical potential of the people, which determines reputation and new quality. In this context we can say that the key ideas of Alash's journalism, which determine the preconditions of the national unity and originality, new demands and national identity, which correspond to the grand concept named-the national brand, are the underlying examples of independent Kazakh journalism that have not lost their relevance in the 21st century.

This article analyzes the basic principles and requirements of the national branding criteria, how well the Alash journalism corresponds to its preconditions, by what kind of parameters are proved, what are the historical basis, and comparisons and analysis are carried out regarding the evaluation of the global branding and communication representatives on this matter.

Key words: Alash journalism, national branding, ideology, independent journalism, journalism, goodwill, state, reputation, geo-branding.

Осыдан бір ғасыр бұрын өзінің кемел дамуына келіп, ұлтты ұйыстырып, жаңа идеяға жетелеген Алаш қайраткерлері өздері мықты негізін қалыптастырған көсемсөз айдынындағы озық ойлар мен тұжырымдарын халықтың санасына әсер етуші пәрменді күш деп білді. Қоғамдық пікір туғызу арқылы қоғамдық сананы қалыптастырушы зор ықпалға ие көсемсөз қуаты бүгінгі таңда да деректілігімен, әсерлілігімен, нақтылығымен, шынайылығымен тәуелсіз журналистиканың басты қуаты ретінде қызмет етіп келеді.

Ел президенті Нұрсұлтан Назарбаев: «Алаштың басты мақсаты қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, заманға бейімдеу еді. Бұл біздің қазіргі жедел жаңғыру, яғни, модернизация бағытымызға да сай келеді. Алаш арыстары бізге мемлекеттілік идеясын ту етіп көтеруді табыстап кетті... Алаштың асыл аманаты бізге тарихи-мәдени бірегейлігімізді, қарапайым тілмен айтсақ, қазақы қалпымызды қасиеттеп сақтауға міндеттейді», [1] деп айтқанындай, Алаш көсемсөзінің ұлттың бірегей мұрасы ретіндегі, мемлекеттік идеяның генераторы ретіндегі функциясын айқындап, оны бүгінгі ұрпақ игілігіне жарату-басты парыздың бірі. Енді осы тарихи миссияны заманауи брендинг ракурсында талдар болсақ, бұл құндылығымызды елімізді таныту мен бағалатудың зор тетігі ретінде көрсетуге, қолдануға, зерттеуге үлкен мүмкіндік бар деп сеніммен айта аламыз.

Алаш көсемсөзі мынадай функцияларды атқарды:

- ✓ *Қазақ бірлігін, ауызбіршілігін нығайтты;*
- ✓ *Қазақтың ұлт болып қалыптасуына ұйытқы болды;*
- ✓ *Халықты демократиялық принциптерге баули отырып, жаңа идеяға, жаңа мақсаттарға жетеледі;*
- ✓ *Саяси құрылымдағы өзгерістерді баспасөз арқылы таратып, қарапайым тілмен ұғындырды;*
- ✓ *Ел тұрғындарының сауаттылығын көтерді: тарих, дін, жер, медицина, экономика және тағы басқа тақырыптардағы салмақты көсемсөздері арқылы көпшіліктің таным, талғамын көтерді;*
- ✓ *Ел мен жердің, дін мен тілдің тұтастығын нығайтуға үлес қосты;*
- ✓ *Халықты ұйыстырып, мемлекетшілдік идеяға жұмылдырды.*

Кезінде Алаш зиялылары патша өкіметінің құлауын, елдегі революциялық төңкерістерді ұлт мақсатына пайдалануды көздегенін тарихтан білеміз. Халық мақсаты ел болу еді. Қазақ мемлекеттілігін қалпына келтіруді мұрат еткен зиялыларымыз қазақ жеріндегі өзге де ұлт өкілдерін бір мақсатқа жұмылдыру үшін Алашорда Уақытша Ұлттық кеңесінің 25 мүшесін бекіткенде, оның 10 мүшесін

казактар арасындағы орыс және басқа ұлт өкілдеріне қалдырғанын қолда бар тарихи құжаттардан білеміз. Мұны біртұтас мемлекетті құрудағы ішкі үйлесімділік пен қалың көпшілікті ортақ мүддеге бағыттаудың үлгісі деп бағалаған жөн. «Бүгінгі рухани жаңғыру Алаш зиялыларының арман-мүддесін, алдына қойған мақсат-міндеттерін іс жүзіне асырып отыр. Тұтас халықтың қазіргі замандағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру-ұлтымыздың мәңгіліктігінің негізгі кепілі», дейді бұл туралы тарих ғылымдарының докторы, профессор Мұқтар Әбілсейіт. [2] Ол табиғи байлықпен емес, адамдарының білім және ғылымдағы, өнердегі бәсекеге қабілеттілігімен айқындалады. Бір сөзбен айтқанда, ұлтымыздың кескін-келбеті, этностық бірегейлігі, тілі мен ділі-аса маңызды мәселе, ұлттық құндылық.

Тәуелсіз Қазақстанның дара жолында бізі өзіміздің ұлттық идеяларымыз бен жалпыхалыққа ортақ ұлттық құндылықтарымызды да жаңғыртып, дамыту керекпіз. Сонымен бірге ұлттық брендтердің көмегі арқылы өз менталитетіміздің ерекшелігін, өз даму жолымыздың даралығын сипаттайтын ерекшелігімізді насихаттау жолдарын іздеп, осы саладағы еңбектерді дамыту-замана талабы. Ол ұлттық брендтердің қатарына мәдени, әдеби мұрамызбен қатар, Алаш идеясы өрнектелген көсемсөз мұрамызды да, бейбіт түрде-қаламның ұшымен, біліктілік күшімен жүзеге асқан ұлт-азаттық қозғалыстың, ұлттың ауызбірлігінің, ұйысуының лидерлері болған көшбасшыларымызды да жатқыза аламыз.

1905-1917 жылдары «Алаш» ұраны қазақтың ұлттық қайта өрлеу идеясы, ұлттық жаңа мәдениет пен жаңа ұлтты қалыптастырудың бағдарламасы, ұлттық мемлекетті қайта қалпына келтіру жолындағы күрестің әнұраны және туы болды. Ең қызығы, қазір көп айтылатын «Үлкен Еуропа» концепциясы Түркі елдерінің бірлігі тұжырымынан кейін дүниеге келген. Нақтырақ айтар болсақ, XX ғасырдың екінші жартысында, пантюркизм идеясынан соң бір ғасырдай уақыттан соң туған. Олай болуының себебі, түптің түбінде әрбір ел өзінің дербестігі мен бірегейлігін сақтай отырып, түптің түбінде бірлікке, ынтымақтас-тыққа, ауызбіршілікке ұмтылу арқылы күшеюді мақсат етпесе, жаңа заман толықынында бағдарынан айрылып қалуы мүмкін екеніне көздері жетті.

2017 жылдың қараша айында Париждегі брендинг саласының білгір де тәжірибелі мамандарымен кездесу барысында француздың ұлттық бренд тарихының ерекшелігімен және пастулаттарымен тереңірек танысуға мүмкіндік алдық. Дәл сол жерде коммуникация маманы, ф.ғ.д., профессор Т.Ю. Лебедева ханым Алаш мұрасына қатысты пікірін білдіріп, оның қазақ елінің ұлттық бренді болу мүмкіндіктері туралы алғышарттарды ортаға салды. Ұлттық брендтер қауымдастығы болып саналатын Кольбер комитетінің (Le Comité Colbert) жетекшілерінің бірі Лоран Деннекэн (Laurent Dhennequin); профессор, коммуникация менеджері Жан Франсуа Флао (Jean François Flaio); Франциядағы қоғаммен байланыс саласының үздігі, Сорбонна университетінің профессоры Жана Пьер Бодуан (Jean Pierre Beaudoine); “Occurrence” Коммуникация бағдарламаларының тиімділігін бағалау институтының президенті, әрі бас директоры, профессор Ассаель Адари (Assael Adari), брендтер бойынша креативті директор Элен Капгра (Helen Carrgra); Францияның ең беделді «Le Point» апталық журналының бас редакторы Этьен Жернель (Étienne Gernelle) және француз коммуникациясының корифейі Жак Сегела (Jacques Séguéla) жүргізген кәсіби дәрістерді тыңдау барысында «ұлттық бренд» ұғымының қалыптасу алғышарттары мен оны дамыту тетіктеріне және медиакоммуникациялар түрі, трендтер мен технологияларға қатысты біршама толық ұғым қалыптастыруға мүмкіндік алдық. Олардың сөзінен ұғынғанымыз, әр елдің, әр ұлттың бренд туралы алғышарты болу үшін келесідей талаптар керек:

1. Халық ұлттық мұрасын, руханиятын терең түсіну үшін коммуникация мамандары, журналистер мен мемлекет басшылары мүдделі болуы тиіс.

2. Ұлттық мұраларды зерттеп, зерделеп, оны қорғау мен насихаттау ісімен ауқымды түрде, мемлекеттік деңгейде ұзақ жылдарға жоспарлап айналысу керек.

3. Ұлттық мұраны, ұлттық брендті қалыптастыруда мемлекетте айқын жоспар болуы тиіс. Онда тәуекелшілдік деңгейі мен проблемалар аудиты жасалынуы қажет.

4. Ел мен елдің, мәдениет пен мәдениеттің коммуникациясында «қарым-қатынастың эмоционалдық деңгейіне» басымдық беру қажет.

5. Ұлттық руханият та-ұлттық өнім. Оның гудвилі (ағылш. «goodwill», мағынасы: қосымша әсерден туған жоғары бағалау, репутация) жоғары боуы үшін тарихи алғышарттарды тиімді қолдану қажет.

6. Әрбір әлемге танылатын ұлттық брендке өзіне сай оқиға (сторителлинг- storytelling) жазылғаны жөн. Өзге ел екінші бір елді жақсы баяндала білген әсерлі оқиғасы арқылы қабылдайды. Ал оған шынайы тарихи жағдайлар алғышарт болса, онда оның құны бірнеше есе арта түседі.

7. Ақпараттық технологияның барлық мүмкіндігін пайдалана отырып, ұлттың руханиятын зор эмоция сыйлайтын тың өнім ретінде ұсына білу жоғары кәсібилікті талап етеді.

8. Қоғамдық пікір билігі өте пәрменді. Оған әсер ету оңай емес. Интеллектуалдық әлеуеті жоғары елдердің қоғамдық пікірін БАҚ қалыптастыра алмайды, оны енді тарихи сана, әлеуметтік жағдай,

экономикалық мүдде, діни сенімі мен ішкі түйсігі қалыптастырады. Сондықтан, халықтың санасын көтеру шаралары қарқынды жүргені жөн.

9. Кез келген ұлттық идеяны таратпас бұрын, олардың бәрінің тоғысатын бір желісі, ортақ мақсаты, жалпы бір драйвері болуы аса маңызды.

10. Ұлттық брендингті дамыту-ең бастысы, ұлттық мәдениетті дамыту екенін ұмытпаған жөн.

Байқап отырсақ, Алаш көсемсөзі мен оның лидерлері қалдырған идеялар мен мол мұра-осы аталған талаптардың үдесінен толықтай шыға алатын асыл қазынамыз. Бір ғана «сторителлинг» (әңгімелеп беру, оқиғаны баяндау) талабына байланысты айтсақ, біздің Алаш қайраткерлерінің өмірі мен шығармашылығы, белсенді азаматтық күрес жолы романдар мен көпсериялы фильмдерге арқау бола алатын шиеленісті де, өнегелі оқиғаларға толы. Оның алғашқы қарлығашындай болып, сценарист Сержан Зәкерұлы мен режиссер Мұрат Бидосовтың «Тар заман» атты көпсериялы фильмі жуырда ғана отандық телеарнаның бірінен көрсетілді. Алаштанушы ғалымдар ондағы кейбір деректерге қатысты сын айтып жатса да, жалпы Алаш идеясы мен қайраткерлерінің еңбегін бұқараға танытудағы оң қадам деп бағалар едік. Міржақып Дулатұлы: «Адассам-халқыммен бірге адастым, сәулелі жарық жолға ұмтылсам-ұлтыммен қосылып ұмтылып бағамын» деген сөзінде нағыз мемлекетшілдік идея, бүтін бір ұлттың идеологиясы мен негізгі ұстанымы айқын көрініс тапқан. Бұл жерде ұлтына деген шексіз сүйіспеншілік қана емес, сонымен қатар туған халқына деген адалдық, жанашырлық, ізгілік, зор энтузиазм мен құрметтің ізі жатыр. Ол идеялар бүгінгі таңда да өте өзекті, әрі мемлекеттік ортақ идея ретінде қызмет етуге толық қабілетке ие. Соңғы отыз жылға жуық зерттеліп келе жатқан Алаш қайраткерлерінің еңбегі мен шығармашылығы, күрескерлік өмір жолы том-том кітапқа арқау болды. Әлі зерттеп бітпеген дүние де жеткілікті. Дегенмен, зерттеулердің нәтижесін ескере отырып, бұл құндылығымызды келесі сатыға шығаратын уақыт келді деп санаймыз.

«Тарих жолымен жер жүзіндегі жұрттар екіге бөлінеді: өнерлі, талапты қатардан қалыспаған жұрттар. Бұларды тарихи жұрттар дейді. Еуропа һәм Азия халықтары, Америка және Америкадағы өнерлі халықтар (еуропалық тұқымдары)-бұлар тарихи жұрттар. Екінші: неше мың жылдан бері қалыпта тұрған, ілгері баспаған, аң сияқты халықтар-тарихсыз халықтар», деген екен Алаш лидерлерінің бірі Мұхаметжан Тыншыбай. Өркениеттің өріне қарай халқын жетектеген ұлт серкелері тарихы бай туған ұлтының әлем сахнасында лайық орын алуы жолында аянып қалмады. Ал ұлттық брендті қалыптастыруда тарихтың маңызы зор екені бұлтартпас шындық. Иоганн Гёте: «Тарихтың бізге беретін ең үлкен сыйы-ол оятқан энтузиазм» деп тегін айтпаған. Өйткені, Алаш арыстарын туған тарихының қайнарларынан нәр алып, саяси-қоғамдық қызметіне содан қуаттанып, шабыт алса, бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның жаңа буыны, тәуелсіз журналистикасы кешегі Алаш публицистерінің еңбектерінен сәуле іздеуі-зандылық. Алаш көсемсөзінің ұлттық бренд ретіндегі мүмкіндігі мен рөлі хақындағы мүмкіндіктерді одан әрі тарқатпас бұрын, ұлттық брендинг ұғымына үңіліп көрсек.

Ұлттық брендинг-елдің беделін қалыптастыру мен басқаруды мақсат ететін қызмет түрі мен білім, ғылым саласы. [3] Ол сол елдің орналасу аймағымен, яғни аймақтық маркетингпен тығыз байланысты. Бұл саланың қалыптасып, дамығанына аса көп уақыт болған жоқ, салыстырмалы түрдегі жаңа ғылым түрі дей аламыз. Ұлттық брендинг пен мемлекеттің ұлттық имиджі сырттай бағалау арқылы санада қалыптасып, маңызға ие болатын қасиетке ие. Ұлттық брендинг саласын ең бірінші болып зерттеген ол Саймон Анхольт болатын. Ол-1998 жылы «ұлттық бренд» деген ұғымды әлемдік айналымға енгізген адам. Соңғы 12 жылда 40 елдің үкіметімен жұмыс жасап, ұлттық бірзділік, абырой-бедел, қоғамдық дипломатия, инвестиция тарту, мәдени байланыстар бойынша жұмыс жасаған. [4]

Мәселен, Мұстафа Шоқайдай Алаш зиялысының Еуропадағы ізі қалып, нақты тұрғын үй мекен-жайлары анық болса да, соны тарихи жәдігер мен дәлел ретінде пайдалануға ықыластың болмауына байланысты болып отыр. Салыстырмалы параллелизм жасар болсақ, француздың «Шанель», «Сан Лоран» сынды ұлттық брендтерінің Парижде іргесі қаланған ескі үйлерін сол брендтердің мұражайы етіп, әлі күнге дейін сол елдің имиджі мен тарихынан хабар берер құрал ретінде пайдаланып отыр. Бұл тұрғыдан келгенде, Мұстафа Шоқайдың Парижде жиырма жылға жуық өмір сүрген кезінде тұрған үш үйі осындай идеяға алғышарт болуға толық мүмкіндігі бар деп ойлаймыз. Мәселен, 1923 -1930 жылдар аралығында тұрған Руи Бауи көшесіндегі үйі (16 Rue Vauyn de Perreuse), 1930-1933 жылдар аралығында тұрған Руи Парменте (48 Bis rue Parmentier), 1933-1969 жылдар аралығында басында ерлі-зайыпты Шоқайлар тұрған, кейін Мұстафа қайтыс болған соң оның жары Мария Шоқай тұрғыны болған Скуар дө ле Фонтен (7 Square de la Fontaine) көшесіндегі үйлерді мемлекетаралық келісіммен мұражай етуге мүмкіндік жолдарын қарастыруға болушы еді. (Елисей даңғылы бойынан 65 млн еуроға зәулім сарай алғанша, одан он есе арзан бағаға ұлт мұрасына қызмет етер мәңгілік игілікті алу әлдеқайда ақылға

қонымды болары анық).

«Ұлттық бренд ұғымы тек бір жекелеген елдің төл өнімімен шектелмейді, ол сонымен қатар саясаттағы квинтэссенциясын да таба алады» деді, бізбен болған әңгімесінде коммуникация маманы Жак Сегела. Өмірінде 20 президенттің сайлауалды науқанын жүргізіп, шебер коммуникация тәсілдері арқылы оның 19-ын жеңіске жеткізген журналист, ұлттық руханияттың саясатқа ықпал ету дәрежесін осылай жоғары бағалайды. «Мен ел мен аймақтың имиджін, материалды және материалды ғана емес, активтердің басын бір арнада қалай біріктірсем деп ұзақ ойландым. Бұл жерде материал емес, байлық рухани қазына мен тарихтың рөлі өте ерекше екенін айта кеткен жөн» деді ол. [5, 3-б.]

Ұлттық брендинг-бүгінгі таңда көптеген елдердің зор қызығушылығын тудырып отырған сала. Мәселен, Канада, АҚШ, Ұлыбритания, Жапония, Қытай, Оңтүстік Корея, ОАР, Жаңа Зеландия және бастыс Еуропаның көптеген елдері бұл ұғымды, осы саланы өз мүддесіне сай пайдалануды бастап кеткен. Anholt-GfK Roper Nation брендтерінің индексіне ұлттық брендтер келесідей алты қағида бойынша түзіледі:

• **Адамдық капитал:** Халықтың білім деңгейі, жұмыс күшінің біліктілігі, қоғамның ашықтығы мен қонақжайлығы, қырғиқабақ жағдайлары мен алғышарттары секілді көптеген қағидалар бойынша сараптау жүргізіледі.

• **Әділетті билік:** Әр мемлекеттің билігіне қатысты қоғамдық пікірлер сараланып, ол биліктің құзиреттілігі мен сенімділігі, әділеттілігі мен жауапкершілігіне қатысты пікірлер жинақталады. Әрбір индивидтің демократия, әділ сот, кедейлік және қоршаған орта секілді салаларға қатысты басқарушы үкіметке қарым-қатынасы сараланады.

• **Экспорттық тауарлардың сапасы:** Әр мемлекет өндіретін тауарлар мен өнімдерге, қызмет түріне қатысты қалыптасқан түсініктер. Бұл тұрғыда тұтынушының белгілі бір тауар түрін немесе қызмет түрін арнайы іздеп баруы немесе одан қашқақтап, бойын аулақ ұстау жағдайлары да ескеріледі.

• **Туризмдік тартымдылық:** Елге барып саяхаттауға деген қызығушылық дәрежесі, ол елдегі тарихи, табиғи және мәдени туристік көрікті, қызықты жерлердің тартымдылығы бағаланады. [6, 213-226 б.б.]

• **Инвестициялар мен иммиграциялар:** Әр елдің тіршілік етуге қолайлы жағдай жасап, халықты өзіне тарта білу тартымдылығы анықталады. Ол жерде білім алу мен жұмыс жасау мақсатындағы әлеуметтік және экономикалық жағдайлар мен мүмкіндіктерге иек артатыны мәлім.

• **Мәдени мұра:** Әр елдің мәдени, рухани мұрасына қатысты әлемдік көзқарас, халықаралық сараптау мен қабылдау дәрежесі айқындалады. Ол әрине, ең алдымен тарихи, мәдени қазына. Оның ішінде сол тарихи жағдайлар өрнектелеген әр елдің дерекнамасын, өткен күндерден нақты хабар берер публицистикасын да жатқыза аламыз. Сонымен қатар, әлемдік сарапшылар бұл салаға кинематографияны, музыка, көркем өнерді, қылқалам өнерін, әдебиетті және спортты жатқызады.

Осыдан біз ұлттық брендингтің мемлекеттік имиджді қалыптастырудағы негізгі алғышарттық рөліне көз жеткіземіз. [7]

Негізі әлеуметтік және саяси ғылымдар үшін ұлттық имидж мәселесі тың сала емес. Әлемдік тарихқа көз жүгіртер болсақ, әрбір елдің басшысы өз мемлекетінің өзге елдер алдында абыройының жоғары болып, мәртебесінің арта түсуін ойлаған. Сол кезеңнен бері қоғамның даму қарқынының әсерімен, елдің абыройы мен мәртебесі, яғни мемлекеттік имиджді деген ұғым брендинг жолы арқылы барынша айқын көрініс табады. Осылайша, елдің бренді оның баға жетпес қазынасы, байлығы, абыройы екені анықталады. Себебі, біздің «Алтын адамнан» басталатын тарихи жәдігерлеріміз сияқты ұлттық ой-сананың ренессансы қызметін атқарған Алаш көсемсөзінің бірнеше жылға созылған қызметі мен ондаған жылға созылған әсері және ең бастысы, оның ХХІ ғасырдағы еліміз үшін де өміршеңдігі біздің рухани және материалдық байлығымыз ретіндегі рөлін арттыра түседі. Өйткені, бүгінгі таңда «мемлекеттің имиджі» ұғымы «мемлекеттік бренд» ұғымына бара бар келіп тұр. Бұл тұрғыдан алғанда, С.Анхольттің «Елдің брендин қалыптастыру» еңбегіндегі негізгі тұжырымына сәйкес, елдің бренді-оның баға жетпес зор капиталы, себебі ол мемлекеттің даму бағытын айқындайтын артықшылыққа жол салатын стратегиялық қадам. [8, 57-64 б.б.] Бұл жердегі ұлттық брендтің ұлт пен мемлекет үшін бірнеше функциясы бар дей аламыз. Олар:

- *Ұлттық мақтаныш сезімі арқылы халықты ұйыстырып, бірлігін арттырады.*
- *Қоғамды ортақ идеялар мен мақсаттарға жұмылдырады.*
- *Мемлекет туралы ақпараттың артуы арқылы сол ел туралы оң қоғамдық пікірдің қалыптасуына әсер етеді.*
- *Қоғамдық пікір қалыптастырған қоғамдық сана арқылы елді батыл дамуға жетелейді.*

СВІ (city brand index) жүйесі бойынша әлемнің 18 еліндегі 17 500 респонденттен (18 бен 64 жас аралығы) сауалнама алғанда, белгілі бір ел туралы түсінік негізінен эмоционалдық және материалдық

емес құндылық негізінде түзілетіні анықталған. [5, 32-б.] Ұлттық брендтің трансляциясы бұқаралық сипатқа ие. Ол әлеуметтік қабаттарды қамтитын жолдар арқылы жүзеге асады. Бұл тұрғыдан алғанда, ең тиімді, әрі пәрменді жол ретінде ұлт руханияты, сыртқы саясат, инвестициялық саясат, туризм сияқты құралдар көмекке келетінін жоғарыдағы сөзімізде айтып кеттік. Дәл осылардың көмегі арқылы «Бұл ел қандай мемлекет?», «Бұл мемлекет туралы әлем халық не ойлайды?» деен негізгі екі сұраққа жауаптар қалыптасады. Бір айта кетерлік жайт, әр елдің рухани, саяси, экономикалық және мәдени ахуалы арқылы осы негізгі сұрақтарға берілген жауап тұрақты мемлекеттік имидждің қалыптасуына жол ашады.

Жүйелей келгенде, Алаш қайраткерлерінің де публицистика арқылы жеткен идеялары осы функцияларды атқаруға толық қабілетті деп тұжырым жасауға болады. Себебі, олардың елді жаңа сатыға көтеріп, дербестігін ала отырып, ілгері дамыту мақсаты алдымен әлемдік ең тиімді жолдарың бірі деп мойындалған демократиялық принциптерге сүйенді.

Алаш қайраткерлері:

- ✓ Ұлттың бірлігінің артып, жалпыға ортақ ұлттық сананың мызғымас беки түсуі үшін еңбек етті.
- ✓ Публицистиканың пәрменімен ел мен жер, тіл мен діл, дін мен сенімге қатысты өзекті проблемаларды адам құқы қадірленетін тиімді демократиялық принциппен шешуді ұсынды.
- ✓ Туған халқының отарлаушы елдің езгісінен шығып, жеке, дербес, мақсаты айқын тәуелсіз ел болу әлеуетін көсемсөз арқылы бағамдап, саяси белсенді қадамдарымен қазықтады.
- ✓ Құқықтық алғышарт ретінде өзге ұлт пен этностардың да құқының қорғалуын, бірақ ең алдымен мемлекет құраушы ұлттың тапталған мүдделерінің қалпына келуін талап етті.
- ✓ Жаңа идеялардың барлығына білім арқылы: саяси, құқықтық, экономикалық сауаттылық және өзге дамыған елдердің тәжірибесіне сүйене отырып, тың, өзіндік ұлттық ерекшелікті ескерген жаңа даму моделін түзді.

Міне, осы аталған сипаттамалардың барлығы Алаш идеясының ұлттық брендинг саласындағы салмағын арттыра түсері сөзсіз. Ұлттық брендингтің тұжырымдамасы негізінен адамның белгілі бір ұлтқа тиесілі екендігін түсінуге бағытталған жеке басын куәландырады. [9, 113-120 б.б.] Бұл сол елдің азаматы болып үлгермеген өзге ұлт өкілдеріне осы ақиқатты мойындау арқылы мемлекеттің толыққанды мүшесі болуға қадам жасауы үшін мүмкіндік беріліп, өздерін елдің толыққанды азаматы ретінде тануға жол ашады және оларды «өз» мемлекетін сақтауға және оны дамытуға ынталандырады, яғни ұлттың бірлігін арттырады деген сөз.

Мұндай бірігудің қайнар көзі ретінде мемлекет туралы идеялар жүйесін қалыптастыратын әлеуметтік-мәдени кешен, яғни ұлттың руханияты, мәдени мұрасы қызмет етеді. Осылайша, тиімді ұлттық брендтің қалыптасуы үшін ең бірінші әлеуметтік-мәдени кешеннің мазмұнын айқындау керек. Ол сөз болып отырған ұлттық бренд туралы түсініктер мен ұғымдарды тудырады. Екіншіден, ұлттық брендтің бірегейлігін анықтап, оның қолданыстағы мүмкіндіктері мен тиімділігін айқындау қажет. Үшіншіден, ұлттық бірлікті күшейтіп, қоғамның өзара тығыз қарым-қатынасын сәйкестендіруді тиісті түрде жобалау керек.

Осы аталған құндылықтарымыздың парқына бара отырып, 2017 жылдың көктемінде Елбасы Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын жариялап, жаһандану жағдайындағы ұлттық жаңғырудың, ұлттық кодты сақтаудың мән-маңызына тоқталған болатын. Нақты айтар болсақ, «XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде? Меніңше, басты кемшілігі-олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз тануында. Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады, -дей келе, осы ұлттық қазынаны сақтау мен насихаттауға байланысты өз ойын былай деп тұжырымдайды.-Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты-сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Бұл-тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы...» [10]

Қорытындылай келгенде, жоғарыда айтылған дәйектер мен деректерді саралай отырып, Алаш принципі мен Алаш көсемсөзінің негізгі идеясы қазақ ұлтының ұлттық бренді ретінде танылуға, жалпыадамзатқа ортақ бірлік пен ынтымақ идеясы ретінде насихатталуға, алдағы болашақтың өзекті жоспарларына, айқын мақсаттарына, келешек шамшырағына айналуға әбден лайық екеніне көз жеткіземіз. Алайда халықаралық деңгейде ұлттық бренд ұғымын пісіріп алып шығу үшін, алдымен Қазақстанның ішінде сол ұлттық брендіміздің жан-жақты қалыптасып, орнығуын, генетикалық код ретінде танылу жолдарын пысықтап алуымыз керектігі айқын.

Ол жолдар келесідей болуы мүмкін:

- *Бұқараландыру: газет-журнал, теле-радио, интернетте көбірек ақпарат тарату;*

- Ғылыми негіз сату: алаштанушы ғалымдардың салалық зерттеулер жасауына мүмкіндік туғызып, «Алаш идеясы» берендінің ғылыми негізін қалау;
- Кітаптар шығару (ұзақ мерзімді әсері бар концептуалды ғылыми-көпшілік еңбектер жазу);
- Кинолар түсіру (кинотетарларға арналған; көпсеріалды сериялар, деректі фильмдер дайындау);
- Мемлекеттің даму жолында нақты идеяларды ұлттық бағдарламалар мен Заң шығаруда пайдалану және оның қолданылып жатқанын насихаттап отыру;
- Алаш идеясын зерттеудің мемлекеттік институтын құру және өзіндік халықаралық, әсіресе түркі тілдес елдерге тарайтын ғылыми журналын ашып, шығару;
- Медикоммуникацияның халықаралық мамандарымен жұмыс жасау: ұлттық брендіміздің тарихи негіздері мен болашақтағы мүмкіндіктерін тиімді бағалап, өзге елдердегі тәжірибеге сүйене отырып, халықаралық талаптарға сай бағдарламаны жасап беруге білікті, тәжірибелі мамандардың кеңесіне жүгіну, зерттеулер жасау;
- Отандық мамандарды даярлау: ұлттық брендинг, геобрендинг, «Алаш-бренд» бойынша тарих, журналистика, этнология, филология, философия және тағы басқа ғылым салаларындағы мамандардан бәсекеге қабілетті, жоғары білікті, бірнеше тілді еркін меңгерген медикоммуникация мамандарын даярлауды жүзеге асыру.

Мемлекеттің халықаралық беделі мен бет-бейнесінің қалыптасуына, оның адамзаттық құндылықтарды мұрат еткен тарихы мен сол қағидаларды қазіргі таңда да қолданып отырған қоғамы, сол қоғамның өз мұрасына деген көзқарасы мен ауызбірлігі әсер ететінін түсіне аламыз. Алаш көсемсөзінің мән-маңызына тереңнен бойлаған сайын, оны бүгінгі күннің игілігіне жарату деген мақсатымыз айқындала, күшейе түсуі заңдылық. Оған негіз де жеткілікті. Заманауи коммуникация технологиялары мен ақпарат құралдары пайдалана отырып, бренд-коммуникацияны дамытуға зор мүмкіндіктер ашылады. Репутациялық, яғни ел мен жердің, ұлт пен халықтың беделін айқындар капиталдың құнын білу, парқына бару, оны жаңғырту арқылы ұлттық брендіміздің қадіріне жете аламыз. XVIII ғасырдағы ағылшын саясаткері Э.Берк айтқандай, «Тарих дегеніміз-өлгендер, тірілер мен әлі туылмағандар арасындағы одақ». Тәуелсіздікті құрметтеу, тәуелсіз елдің азаматы бола білу, оның қасиеті мен қадірін түсінудің айқын жолы-өз халқының жүріп өткенін білуге, құрметтеуге барып тірелетініне сөз жоқ. Қаншама бабаларымыз бостандық жолында қалам ұшымен, білім күшімен күреске шығып, «ұлтшыл, халық жауы» атанды. «Дәл осыдан 100 жыл бұрын еркіндікті, бостандықты аңсаған ата-бабаларымыз «Алаш» деп бар қазаққа ұран тастады. Сол тар жол, тайғақ кешуде өз өмірін, қарақан басын құрбандыққа шалды», дейді бұл туралы тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Дәметкен Сүлейменова. [1] Ал алаштанушы ғалым Сақ Қайраттың сөзімен айтар болсақ: «Алаш азаматтары түгел ақталып, олардың қаймана қазақ қамын жеп жазған асыл мұралары шаң қапқан мұрағат қоймаларынан қотарылып алынып, жинақ болып жарық көріп, ұрпақ көз қуанышы, жан қуатына айнала бастаған бүгінгі заманда тарихи шындық салтанат құруы керек». [11, 17-б.]

Өткен ғасыр басындағы ұлтымыздың алыптарының қазақ әлеміне шоқ жұлдыздардай жарқырап шығуы елдегі саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен тығыз байланысты болатын. Олардың көксеген арманы ХХ ғасырдың басында бой көтерсе, ғасырдың аяғында орындалды, ал осы ғасырда жаңғырып, биік мақсаттарға ұмтылдыруы тиіс. Ендеше, қазақ журналистикасының кешегі тарихының дерегімен, Алаш лидерлерінің озық идеяларының дәнін алу арқылы қазақ қоғамы халықаралық аренадағы бүгінгі және келешектегі өзінің лайықты орны мен бағасын алуға жоғарыда талдап көрсетілген әлемдік медикоммуникация құралдарын тиімді пайдалана отырып жүзеге асыруға, ұлттық брендіміз етіп қалыптастыруға толық мүмкіндігі бар деп сеніммен айта аламыз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Сүлейменова Д., Тәуелсіздік тарихында Алаш қайраткері Иса Қашқынбаевтың өз орны бар [электронды ресурс] –2011- URL: http://www.inform.kz/ru/tauelsizdik-tarihynda-ash-kayratkeri-isa-kashkynbaevtyyn-oz-orny-bar-d-suleymenova_a2405339 (алынған күні: 20.02.2018)
2. Әбілсейіт М., Рухани жаңғыру және Алаш зиялылары [электронды ресурс] –2017- URL: <https://aikyn.kz/2017/07/22/21182.html> (алынған күні: 20.02.2018)
3. Уикипедия ашық энциклопедиясы, Ұлттық брендинг ұғымы туралы мақала [электронды ресурс] –2011- URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B1%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B3 (алынған күні: 20.02.2018)
4. Саймоном Анхольтпен сұхбат (сұхбат алушы: Арам Араратян), [электронды ресурс] –2015- URL: <http://www.mediamax.am/ru/news/interviews/13053> (алынған күні: 20.02.2018)
5. Лебедева Т.Ю. Геобрендинг: практическая коммуникация в продвижении территорий-Париж: «Harmattan», 2014

6. Anholt S. *Branding Places and Nations.* / Clifton, R., Simmons, J. & Ahmad S. (eds), *Brands and Branding, Princeton, NJ: Bloomberg Press, London*

7. Штанько М.А., *Национальный бренд как основа государственного имиджа [электронды ресурс] –2015- URL: <https://research-journal.org/politology/nacionalnyj-brend-kak-osnova-gosudarstvennogo-imidzha/> (алынған күні: 20.02.2018)*

8. Анхольт С. *Создание бренда страны.* // *Бренд-менеджмент.*-№1.-2007.

9. Штанько М.А. *Генезис проблемы конструирования политической реальности в философской традиции.* // *Известия Томского политехнического университета.*— №6.-Т. 313.)

10. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы [электронды ресурс] –2017- URL: http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynynbolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy?q=%D1%80%D1%83%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%B8%20%D0%B6%D0%B0%D2%A3%D2%93%D1%8B%D1%80%D1%83 (алынған күні: 20.02.2018)

11. *Алаш көсемсөзі: жер мәселесі. (Көптомдық, 1-том), Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» 2017., Ғылыми жоба жетекшісі және жалпы редакциясын басқарған: Қ.Сақ.*

УДК 94(574).084.6

ГРНТИ 15.09.11

Г.Х. Халидуллин

д.и.н., профессор КазНПУ им. Абая

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ И ЕЕ СИЛОВЫХ ОРГАНОВ В ПРОВЕДЕНИИ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И КОНФИСКАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению противоречивых вопросов политики советской власти в проведении силовой коллективизации и раскулачивании в аулах и деревнях Казахстана. Изучение сферы материального производства является сегодня, пожалуй, одной из самых болевых точек развития нашего переходного общества. Проблемы, с которыми имеет дело современность, возникли не сегодня. Она имеет свою предисторию, которая корнями уходит в ни такой уже далекое прошлое, а именно в период сталинской аграрной революции 1920-1930-х годов. Именно тогда силовым образом были разрушены традиционные организационно-хозяйственные и социальные структуры на руинах которых была создана советская альтернатива в виде колхозов и совхозов. Структуры эпохи великого перелома испытывают сегодня сильнейший кризис и, по сути сходят с исторической арены.

Ключевые слова: кулачество, зажиточны, товарищество, ликвидация, фискальная политика, хозяйство, тройка, ОГПУ, НКВД ЦИК, контрреволюция, крестьянство, хозяйство, выселение, колхознолог, полуфеодалы, полупомещики, противоречье.

Г.Х. Халидуллин

тарих ғылымдарының докторы, профессор Абай атындағы ҚазҰПУ.

ҚАЗАҚСТАНДА КЕҢЕС ӨКІМЕТІ БІЛГІНІҢ ЖӘНЕ ОНЫҢ КҮШ АГЕНТТІКТЕРІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ТӘРКІЛЕУДІ ЖҮРГІЗУ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Мақалада Кеңес үкіметінің 20-30 жж. қазақ ауылдарында жүргізілген ұжымдастыру және кулактарды тап ретінде жою жөнінде жүргізілген асыра сілтеушілік саясатына мән бере отырып, оның қазақ шаруаларына тигізген зиянды ықпалдарының зардаптарын ашып көрсетеді. Сол жылдары қазақ ауылындағы аштық пен демографиялық жағдайдың ахуалын аша көрсетеді.«1928 жылдың 8 тамызы мен 5 қыркүйегінде» ҚАКСР ОАК Президиумы “Барлық Қазақстан еңбекшілеріне” атты үндеулер жариялады, онда тәркілеудің мақсаты мен дәлелдері, байлардың ауыл тұрғындарын “аяусыз және қатал қанауын” жалғастырып, оларды “қайыршылық пен мәңгілік қараңғылықта” ұстап отыр деген айып тағылды. Бұл үндеулердің мақсаты алдағы науқанды білетін тұрғындарға әлде бір жұбатұшылық жасап қана қоймай, сонымен бірге оларға тәркілеу объектілеріне қатысты бағыттан адастыру болды.

Тірек сөздер: кулак, бай-манаптар, жою, салық, саясат, шаруашылық, үштік, ОГПУ, НКВД, ЦИК, шаруа қожалықтары, жер аудару, қарсылықтар, контрреволюция, орташа байлар.

G.H. Khalidullin

Doctor of Historical Sciences, Professor KazNPU them. Abay

POLITICS OF THE SOVIET AUTHORITY AND ITS FORCES IN THE CONDUCT OF ENFORCED COLLECTIVISM AND CONFISCATION IN KAZAKHSTAN

Abstract

This article is devoted to studying of inconsistent policy issues of the Soviet power in carrying out power collectivization and dispossession of kulaks in auls and the villages of Kazakhstan. Studying of the sphere of production of goods is today, perhaps, one of the most painful points of development of our transitional society. Problems with which the present deals, arose not today. It has the prehistory which roots consigns to such already remote past, namely during Stalin agrarian revolution of the 1920-1930th years. Then in a power way traditional organizational and economic and social structures on which ruins the Soviet alternative in the form of collective farms and state farms was created were destroyed. Structures of an era of a great change experience the strongest crisis today and, posut descend from the historical arena.

Keywords: a kulachestvo, are prosperous, association, elimination, fiscal policy, economy, three, OGPU, Peopled Commissariat for Internal Affairs, CEC, counterrevolution, peasantry, economy, eviction, колхознолог, semi-feudal lords, semi-landowners, contradiction.

Период «вытеснения и ограничения» эксплуататорских элементов в деревне, и последующий переход к политике ликвидации кулачества как класса ни по сути, ни по характеру между собой не отличались. Еще до провозглашения Москвой своего политического курса в казахских аулах осуществлялось сильнейшее давление на зажиточные и середняцкие слои населения. В 1928 году, например, началась кампания по чистке коллективных хозяйств от «социально нужных элементов», которая приняла массовый характер и продолжалась вплоть до «победы социализма» в деревне. Так, партийно-советская комиссия, работавшая в южных районах Казахстана с 15 по 24 февраля 1928 года, из 8 колхозов, охваченных проверкой, «вычистила» 29 человек, которые подпали под следующие категории: «а) баи; б) лица, имеющие индивидуальное хозяйство; в) аткаминеры; г) муллы, старшины; д) родственники мулл». Когда чиновная фантазия не шла дальше этих определений, то навешивался привычный ярлык «эксплуатор» [1]. В марте 1929 года такая же комиссия из колхоза им. Ерназарова Темирского района Актюбинского округа исключила 8 баев, из Акчийской артели-2 торговцев, артели им. Голощекина-3 «зжиточных». «Из-за преобладания кулаков» были ликвидированы товарищества «Интернационал» и «Труд бедноты», что в Новороссийском районе того же округа, товарищества «Майское», «Красномайское», «Украинец» Мартукского района. Чисткой и ликвидацией были охвачены колхозы Акбулакского, Илекского и других районов округа [2].

В связи с письмом Казкрайкома ВКП(б) всем окружкам «О чистке колхозов от кулаков и баев» от 13 августа 1929 года [3], подобные меры приняли повсеместный характер, охватив почти все колхозы. Предлагаемые мероприятия по изоляции кулаков и баев «обосновались» активным сопротивлением их колхозному строительству, хотя оно сколько-нибудь в массовых масштабах тогда еще не имело места.

Имущие слои деревни и аула подвергались гонениям и вне колхоза, что особенно наглядно было видно по фискальной политике советской власти. Почти в каждом документе о сельхозналоге подчеркивалась необходимость «более полного выявления и обложения кулацких хозяйств в индивидуальном порядке» (по фактической доходности, а не по нормам) [4], что открывало простор для всяких беззаконий и произвола. Этому же способствовала и путаница в отношении установления критериев определения кулацких и байских хозяйств. В соответствии с постановлением Совнаркома СССР «О признаках кулацких хозяйств, в которых должен применяться кодекс законов о труде» (21 мая 1929 года) к таковым относились все крестьянские хозяйства, обладавшие одним из следующих признаков: систематическое применение наемного труда, наличие мельницы, маслобойни, крупорушки и тому подобного промышленного предприятия, в которых применяется механический двигатель; систематическая сдача в наем постоянно или на сезон оборудованных помещений под жилье или предприятие; занятие торговлей или ростовщичеством, коммерческим посредничеством или наличие других нетрудовых доходов (в том числе служители культа). К кулацко-байским хозяйствам относили и те, у которых «размер дохода, исчисляемого при обложении единым сельхозналогом, превышал 300 рублей на едока и 1 500 рублей на хозяйство».

Комиссия Молотова, занимавшаяся разработкой конкретных аспектов ликвидации кулачества, разделила его на три категории. Кулаки и баи первой категории по специальному указанию наркома юстиции СССР от 3 февраля 1930 года подлежали немедленному аресту и заключению в концлагеря, а руководители и вдохновители контрреволюционных выступлений приговаривали к расстрелу.[5] Оперативным расследованием дела кулаков данной категории занимались «тройка», созданные при

ОГПУ. Семьи осужденных подлежали высылке в отдаленные районы [6].

Относящиеся к вопросу о ликвидации кулацких хозяйств документы-постановление ЦК ВКП(б) от 30 января 1930 года и постановление ЦИК и СНК СССР, а также РСФСР от 14 февраля 1930 года были приняты, когда раскулачивание кулаков и баев развернулось уже повсеместно.

В соответствии с ними ЦИК и СНК КАССР 19 февраля 1930 года приняли постановление «О мероприятиях по укреплению социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством и байством» [7]. Согласно директиве сплошной коллективизации отменялось действие закона о разрешении аренды земли и о применении наемного труда в единоличных крестьянских хозяйствах. Советским органам на местах предоставлялось право «в районах сплошной коллективизации... выселить и расселить кулаков, баев, полупомещиков, полуфеодалов в отдельные округа Казахстана и в пределах округа-в отдельные его районы, на новых, отводимых им за пределами колхозных хозяйств участках, с конфискацией всего имущества, за исключением оставляемого им в размерах, минимально необходимых для ведения хозяйства».[8]

Кулацко-байским хозяйствам запрещались без разрешения районных исполкомов как переселение так и распродажа имущества. Практическим воплощением в жизнь лозунга о ликвидации кулаков и баев занималась республиканская комиссия при Казкрайкоме партии, куда входили представители ЦИК и ОГПУ. Она рассматривала и утверждала контингент районы сплошной коллективизации и кулацко-байских хозяйств, подлежащих ликвидации, намечала районы расселения этих хозяйств. Кроме того, во всех округах создавались оперативные тройки из представителей исполкомов и ОГПУ, секретаря окружкома партии. В своих действиях они руководствовались Секретной инструкцией ЦИК СССР, от 4 февраля 1930 года, в которой предписывалось следующее: «В районах сплошной коллективизации мероприятия по ликвидации кулацких хозяйств осуществить немедленно, а в остальных районах-по мере действительного массового развертывания коллективизации. Общее число ликвидируемых кулацких хозяйств по всем районам должно составлять около 3-5 процента» [9].

Предварительно крайкомом был утвержден список 20 районов, где должны были проводиться акции по ликвидации кулачества и байства. Сообщая об этом окружным комитетам партии, крайком в секретной телеграмме потребовал от них, чтобы в районах, не вошедших в данный список, были приняты «самые жесткие меры ограничения кулачества: быстрый тщательный учет всего байско-кулацкого имущества, особенно рабочего скота, средств производства; установление контроля, наблюдения». В случае самоликвидации хозяйств и их переселения, казкрайком требовал осуществить немедленную конфискацию имущества [10].

19 февраля 1930 года Наркомат юстиции КАССР к ранее определенным 20 районам сплошной коллективизации добавил еще два района: Иссыкский и Калининский Алма-Атинского округа [11]. Ликвидация кулачества и байства в Казахстане должна была завершиться досрочно-к 1 апреля 1930 года, т.е. на месяц раньше, чем по стране в целом [12].

Казкрайкомом ВКП(б) было запланировано выселить за пределы мест проживания 30 тысяч кулацких семей. Для их размещения в республике было определено 9 районов [13], в основном пустынные участки вдали от железных дорог и промышленных центров. Одним из крупных пунктов выселения казахстанских кулаков также стало побережье Аральского моря.

12 февраля 1930 года нарком земледелия Токтабаев и начальник ОГПУ Алыпанский телеграфировал в Кызыл-Орду о намеченных для расселения кулаков пунктах: «Для вселения кулаков, выселяемых из других районов, в Вашем (т.е. Кызыл-Ординском) округе намечены: 1) для 3 000 семей-побережье Аральского моря, за исключением южной стороны; 2) районы озер Телекуль, Ащиккуль вместе с системой реки Сарысу вверх по течению; затем прилегающие близко к Сарысу районы, Джетыконур, низовые Каракенгир, Тогускен, захватывая часть Сырдарьинского округа с протяжением 400-600 километров для 5 000 семейств» [14].

В числе других, столь же отдаленных и малообустроенных, районов «кулацкой ссылки» указывались:

«Западное побережье озера Балхаш-2 тысяч хозяйств; побережье Каспия (Жилокосинский район Гурьевского округа)-2 тысяч хозяйств; Акадырлинский, Кусмурунский, Каширлинский районы, побережье рек и озер Керей, Кыпчак, Денгиз (Акмолинский округ)-5 тысяч хозяйств; Кустанайский округ-от Тургая до границы Акпобинского округа (в песках Турсун, Аккум, побережье Аккол, р. Жылаишык)-1 500 хозяйств; от Иргиза до побережья озера Челкар (Актюбинский округ)-1500 хозяйств; от реки Эмба, Сагыз и Шаган до песков Большие Барсуки (Актюбинский и Гурьевский округа)

- 2 тысяч хозяйств; районы гор Чингис, Дегелен и Мыржык (Семипалатинский и Каркаралинский округа)

- 2 тысяч хозяйство[15].

Комиссия по подготовке и осуществлению мер по ликвидации кулачества как класса при Казкрайкоме партии на своем заседании от 23 января 1930 года, обсуждала и вопрос об устройстве кулаков численностью 30 тысяч человек, высланных в Казахстан из России и Украины. Они должны были поселиться в тех же районах, что были определены и для казахстанских кулаков [16]. Из прибывших в республику 4 294 спецпереселенцев были расселены в районе Аральского моря. Пункты расселения их Аральске, Кок-Арале, Куланды, на острове «Возрождение» и других местах были подчинены 15 и 19 комендатурам сперва ОПТУ, затем НКВД [17]. Каждое поселение не должно было превышать 50 хозяйств. Остров «Возрождение» до 1930 года был местом заключения для людей, приговоренных к расстрелу.

Установленный «жесткий недельный срок представления конкретных сведений» об условиях передвижения кулаков к месту прибытия, так и распределительных пунктах, не говоря уже о пунктах поселения, оказался нереальным. То же можно сказать о решении республиканской комиссии по раскулачиванию от 23 января 1930 года, обязавшем органы ОПТУ в двухдневный срок предоставить сведения о персональном составе кулацких хозяйств, подлежащих выселению [18]. Округа в спешном порядке высылали республиканским партийным и советским органам сведения о раскулаченных хозяйствах. Сведения эти столь разноречивы, что обозначить точный контингент раскулаченных сейчас практически не представляется возможным. Опираясь на официальные сведения, известные историки Г.Дахшлейгер и К.Нурпеисов указывают, что к концу января 1930 года в 60 районах республики была осуществлена ликвидация 3 123 кулацко-байских хозяйств [19]. А.Турсунбаев же утверждает, что на 1 января 1930 года в тех же 60 районах республики было ликвидировано 19 163 кулацких хозяйств [20]. Столь разительное противоречие в данных о раскулаченных хозяйствах свидетельствуют о том, что первоначальные «победные реляции» не соответствовали действительности.

Даже в марте 1930 года составлялись списки хозяйств, подлежащих раскулачиванию, определялись категории, районы выселения и т.п. В этой связи вызывает интерес протокол заседания комиссии Казкрайкома ВКП(б) от 1 марта 1930 года, на котором рассматривался вопрос об окончательном утверждении «цифр по районам ликвидируемых кулацко-байских хозяйств по второй категории». Как следует из документа, всего по Казахстану было установлено 2 450 кулацких хозяйств, относимых к данной категории. Наибольшее число было «обнаружено» в Уральском округе, где раскулачиванию по второй категории подлежало 510 хозяйств [21]. Комиссия установила срок прибытия выселяемых кулацко- байских хозяйств на побережье Аральского моря и на станции Аральск не позднее 15-20 марта 1930 года.

Списки кулаков, отнесенных к первой категории, составлялись непосредственно органами ОПТУ, они немедленно брались под арест, приговаривались к расстрелу или выселялись за пределы республики. Комиссия вынесла решение такого содержания: «Все остальные подлежащие ликвидации кулацко-байские хозяйства, за исключением отнесенных к первой категории, должны быть расселены в других районах этих же округов» [22].

Наибольшее количество кулаков было «выявлено» по третьей категории. В некоторых округах республики контингент хозяйств всех трех категорий доходил до 10-11 процентов всех хозяйств района [23], вместо нормы 5-6 процентной определенной Секретной инструкцией ЦИК СССР. Например, в одном Кармакчинском районе Кызылординского округа было «раскулачено» и конфисковано 287 байских хозяйств [24], в Акбулакском районе Акпобинского округа-150 хозяйств [25].

Раскулачиванию подвергались не только зажиточные, но и середняцкие, и даже бедняцкие слои, так называемые «подкулачники». В Таусскомаулсовете Западно-Казахстанской области, к примеру, 20 «кулаков», среди которых оказались: Медеталиев Сейпсали, имевший в 1928 году 8 десятин посевов, 9 коров, 2 лошади, 2 верблюда, 30 овец; Бияков Заки, владевший 13 десятинами, 17 коровами, 10 лошадьми, 5 верблюдами, 45 овцами [26]. Такая же участь постигла середняков Нуринского района Карагандинской области Аймагамбет Омирбекова, Айдар Омарулы.

Раскулачивание должно было продемонстрировать непреклонность властей в их стремлении подавить крестьянскую оппозицию. Угроза быть включенными в списки кулаков и баев нависла над всеми сельчанами, что толкало их целыми селами и аулами записываться в колхозы. В ходе коллективизации и раскулачивания органы ОГЛЮ параллельно активизировали свою деятельность по «разоблачению антисоветских элементов». Так, в одной из телеграмм ОГЛЮ из Сырдарьинского округа сообщалось: «В ходе проведения политических мер за 1929-1930 годы по линии ОГЛЮ привлечено к уголовной ответственности 122 хозяйства, осуждено судами 703 хозяйства. В 11 районах, охваченных сплошной

коллективизацией, возбуждено уголовное дело против 827 баев и кулаков» [27].

В телеграмме окружной «тройки» посланный, в Казкрайком партии Кулсартов, Макин и Костенко, сообщалось: «Подвергнуты конфискации: в Келесском районе 250 хозяйств, Ирджарском-180, Беловодском-120, Караспанском-100, Аулие-Атинском-310, Жуалинском-160, Туркестанском-220, Каратасском-205, Сайрамском-150, Бадамском-200, Арысском-200 хозяйств». Кроме того, в районах сплошной коллективизации выявлено 1 258 баев-кулаков, еще не задетых конфискацией» [28]. Если, по данным этой «тройки», только Сырдарьинскому округу было подвергнуто конфискации 2 095 хозяйств и еще 1 258 хозяйств баев-кулаков ожидало своей участи, то весьма несложно представить всю масштабность разгрома наиболее состоятельных в экономическом отношении крестьянских хозяйств.

Работа по раскулачиванию велась не только в течение 1930 года, но и в последующий период. Только в одном 1931 году Актюбинский исполком на своем заседании 41 раз обсуждал вопрос о ликвидации баев и кулаков [29]. В местности «Саура» Мангистауского района было зарегистрировано 54 бая-кулака, из них 12-лишены избирательных прав, остальные подвергнуты конфискации [30]. В этом районе перегибы приняли такие изощренные формы, что, например, Узакбай Матанулы попал в список зажиточных за то, что он торговал «тезеком» (навозом), хотя он был бедняком, как говорится, не имевшим ни кола ни двора [31].

Казкрайком настойчиво добивался «очистки колхозов от байско-кулацких и других антиколхозных элементов» [32]. Масштабы раскулачивания в Казахстане пока не поддаются точной оценке, но известно, что только в 1930-1931 годы численность крестьян, отправленных в ссылку за пределы Казахстана, достигла 6 765 человек [33]. По всей вероятности, подавляющее большинство из них составили хозяйства, отнесенные к первой категории.

Кампания по раскулачиванию привела к очередным перегибам, о чем уже 18 марта 1930 года Крайколхозсоюз информировал вышестоящие властные органы [34]. Раскулачиванию подверглось население районов, не входивших в список сплошной коллективизации. Из-за массового недовольства, вызванного перегибами, крайком партии вынужден был срочной телеграммой сообщить окружкомом о недоступности раскулачивания середняков, а также в районах, не охваченных сплошной коллективизацией. В телеграмме также указывалось: «В национальных районах сплошной коллективизации число байских хозяйств, в отношении которых должны быть приняты известные меры, не должно превышать по всем трем категориям двух-трех процентов по отношению ко всему количеству хозяйств этих районов» [35].

Но это предостережение осталось очередной отпиской, поскольку оно не было подкреплено никаким механизмом для исполнения и сводилось на нет другими документами, требовавшими усиления борьбы против кулаков и баев. В секретном бюллетене Наркомата юстиции КАССР от 25 ноября 1930 года указывалось: «В условиях усиливающегося сопротивления со стороны кулаков необходимо с ними вести еще более решительную борьбу». Объединенный пленум Казкрайкома партии и Краевой контрольной комиссии, состоявшийся 3-7 февраля 1931 года, потребовал принять срочные меры по чистке колхозов от кулаков, баев и других «подрывных элементов» [36]. А в декабре 1931 года в целях оказания «конкретной помощи» Казкрайком партии принял решение об установлении дополнительных признаков кулацко-байских хозяйств для обложения единым сельхозналогом. Эта директива была воспринята силовыми органами, в частности, Наркоматом юстиции республики как результат слабого выявления кулацко-байских хозяйств.

По некоторым оценкам, в Казахстане было раскулачено свыше 3 процента, в то время как этот показатель по РСФСР составлял менее 1 процентам [37]. К марту 1930 года тюрьмы Казахстана были переполнены. Число заключенных превысило 22 тысячи человек [38]. Поэтому в Казкрайком поступали просьбы «в целях разгрузки тюрем и экономии средств» отправить осужденных на камышитовые разработки, или пересмотреть некоторые дела в связи с их сомнительностью [39]. До 1 июня 1930 года из тюрем было освобождено 12 тысяч человек, в основном середняки и бедняки [40].

Раскулачивание и другие виды репрессии охватили не только все слои населения, но и хозяйственные и общественные организации крестьянства. В ходе создания новых колхозов и комбедов было широко развернут процесс их «чистки» от кулаков и других «нежелательных» элементов. Например, на общем собрании бедняков-батраков Баутинского сельсовета Мангистауский район от 5 марта 1930 года было признано кулаками 9 человек, 11 уволено «за недобросовестное отношение к работе» [41]. 17 мая 1931 года по решению кедейкома (комбеда) 15-ш аула из членства в колхозе были исключены: И.Калиев, Н.Кожаметов, М.Жумаев, О.Игисинов, Н.Тлепов, Е.Айткозиев, Ж.Козыкенов [42], которые были обвинены в том, что пользовались в своем хозяйстве наемным трудом. А это считалось одним из главных

«классовых» признаков со всеми вытекающими отсюда последствиями.

Тысячи казахских шаруа были осуждены за убой скота. В одной из информаций Казкрайкома ВКП(б) указывалось, что «борьба со злонь: убоем и разбазариванием скота идет, главным образом, по линии административно-судебных репрессий» [43]. В конце января 1932 года было принято известное постановление ЦИК и СНК КАССР «О мерах по сохранению поголовья, борьбе с хищническим убоем и разбазариванием скота», но уже задолго до него были осуждены за подобные деяния тысячи людей. Так, по данным Наркомюста КАССР на 20 марта 1930 года, всего по Казахстану было осуждено «за злостный убой скота», 1 924 человека, возложен штрафов на общую сумму 493 211 рубль. Социальный состав осужденных выглядел следующим образом: кулаков и баев –1 271; зажиточных –172; середняков –107; бедняков и прочих –26 [44].

В соответствии с указанным выше постановлением от 31 января 1932 года виновным за убой скота и «преступно-небрежное обращение со скотом» предусматривались различные сроки уголовной ответственности. В частности кулаки, баи и частные скупщики «за незаконный убой и умышленное изувечение скота или иные злостные действия» подлежат уголовной ответственности по ст. 79 УК, предполагавшей лишение свободы до 2 лет [45].

Существовал и ряд других документов, в соответствии с которым крестьянина могли привлечь к административной и уголовной ответственности. Одним из них было печально знаменитое Постановление ЦИК и СНК от 7 августа 1932 года «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и коопераций и укреплении общественной (социалистической) собственности», которое называлось в народе «законом о колосках». Оно предусматривало за хищение всех упомянутых видов собственности высшую меру наказания-расстрел с конфискацией имущества, лишь при смягчающих обстоятельствах –10 лет лишения свободы с той же конфискацией. Для лиц, насильем и угрозами побуждающих колхозников выйти из колхоза, применялось заключение в концлагерь сроком от 5 до 10 лет. При этом на такие дела амнистия не распространялась.

Ряд постановлений ЦИК СССР, ЦИК и СНК СССР и ЦК ВКП(б), а также постановлений и разъяснений к ним Пленума Верховного Суда СССР действие закона от 7 августа вопреки его прямому смыслу распространяли на деяния, в которых усматривалось посягательство на общественную собственность: расхищение свеклы во время копки и перевозки; обман в деле учета колхозной продукции, колхозного труда и урожая; саботаж сельскохозяйственных работ, кража семян, «вредительское преуменьшение нормы высевки»; «вредительская работа по пахоте и севу, ведущая к порче полей и снижению урожая»; «умышленная ломка тракторов и машин и уничтожение лошадей»; «хищение и разбазаривание кормов, предназначенных для колхозных и совхозных лошадей»; использование не по прямому назначению хлопка; злостное расхищение, разбазаривание или умышленное сокрытие подлежащего к сдаче хлопка» и т.д.

Повседневная практика применения закона от 7 августа была поистине чудовищной. По этому закону во множестве случаев суду предавались лица, совершившие мелкие хищения. Некоторые лица, например, собирали колосья с колхозного поля после уборки урожая, этого оказалось достаточно для предания их суду, хотя работа колхоза на данном поле была полностью завершена.

19 августа 1932 года Наркомат юстиции СССР на закрытом заседании коллегии, обсудив указанное постановление, принял решение «Об охране общественной (социалистической) собственности и укреплении колхозного строя» и предложил судам за кражу колхозного имущества приговорить обвиняемого к высшей мере наказания-расстрелу, а «подкулачников», под которыми имелось в виду рядовые колхозники и шаруа, к лишению свободы на срок до 10 лет [46].

Голощекин, опираясь на этот Закон, все неурядицы и провалы в республике пытался свалить на кулаков и баев, которые, по его словам, чтобы навредить социализму, становились «бригадирами, машинистами, кладовщиками, счетоводами, сторожами, пастухами» [47].

Сталинский закон от 7 августа 1932 года, решения ноябрьского (1932 года) Пленума ЦК ВКП(б), декабрьского Пленума Казкрайкома партии стали директивной основой для еще большего нажима на крестьянство аула и деревни. Те слои, которые сопротивлялись политике коллективизации, были объявлены антисоветскими элементами, со всеми вытекающими последствиями. Отсюда резкое увеличение масштабов репрессий в первой половине 1933 года, хотя 21 января 1933 года решением Политбюро ЦК ВКП(б) Ф.Голощекин был снят с поста первого секретаря, а на его место назначен Л.И. Мирзоян. За январь-июнь 1933 года органы ОГПУ Казахстана арестовали 13160 человек, т.е. почти столько, сколько они репрессировали за весь 1931 год. В целом за первый год действия Закона от 7 августа 1932 года было осуждено 33 345 человек [48]. В большинстве случаев судьбы этих людей решались

«тройками». За пять лет, с 1929 по 1933 годы, «тройкой» ОГПУ в Казахстане, по неполным данным, было принято решение в отношении 23 963 лиц, из них к высшей мере наказания-расстрелу было приговорено 3 386 человек, заключено в концлагеря на срок от 3 до 10 лет –13 151 человек [49]. Однако эти сведения следует считать слишком заниженными. Ведь на 7-й Всеказахстанской конференции сам Голощекин говорил, что за 1928-1930 годы в ходе хлебозаготовок и посевных кампаний было подвергнуто репрессиям всего 56 498 крестьян, из которых осуждено 34 121 [50].

По имеющимся данным, общая численность раскулаченных крестьян по Казахстану в 1930 году составила свыше 165 тысяч человек [51]. Если учесть, что раскулачивание и чистка колхозов от «антисоветских» элементов продолжались в течение всего периода 1931-1933 годы, то общее число подвергнутых репрессиям было гораздо большим. И лишь после июльского (VI) Пленума Казкрайкома, вынужденно осудившего грубые ошибки и извращения в национальной политике, машина репрессий начала несколько сбавлять обороты. Однако выступление Сталина 11 января 1933 года, в котором говорилось, что кулаки все еще не уничтожены, что они затаились и «замаскировались», вызвало новую волну кампании по выявлению антисоветских элементов в лице бригадиров, кладовщиков, счетоводов и даже председателей колхозов. 29 августа 1933 года прокурор республики дал указание областным прокурорам усилить борьбу в связи с массовыми кражами зерна, «организованными кулаками и баями» [52]. В связи с этим «растет число» фактов «группового уголовного бандитизма», «симуляции ограбления», «мошенничества», «преступной халатности», «злоупотребления служебным положением», «растраты и подлога», «хищения и кражи» [53] и т.д. Виновные в совершении подобных действий и даже за «намерение» совершить то или иное «преступление» подвергались строгим судебным преследованиям. Кража полмешка лука с колхозного поля квалифицировалась как групповой уголовный бандитизм [54]. В спецсводке Акпобинского областного отдела ОГПУ от 15 ноября 1933 года отмечалось, например, что «хищение хлеба и хищнический убой скота носят массовый характер» [55]. Объектом репрессий становятся председатели колхозов, агрономы и зоотехники. Любые неурядицы, падеж скота от болезни, кража скота или нескольких колосьев пшеницы приписывались к антисоветским действиям баев и кулаков. В указанной сводке Акпобинского ОГПУ говорилось: «Наличие всех отмеченных выше ненормальностей в колхозах, способствует засоренности последних чуждым кулацко-байским и преступным элементом, пролезшим в руководящие звенья колхозов» [56]. В числе таких чуждых элементов называются, например, Нурушев Балгимбай (колхоз «Октябрь» Аральского района), Балмагамбетов и Оспанов (колхоз «1 мая» Акбулакского района), Жусупов (колхоз «Кумсайский» Аральского района), которые работали председателями и секретарями колхозов, но ранее были баями и подвергнуты судебным преследованиям [57]. В результате донесений ОГПУ такие люди подвергались немедленным арестам. Массовая чистка колхозов продолжалась и в последующие годы.

Репрессиям подвергались целые аулы. Так, в конце февраля 1934 года Акпобинским областным отделом ОГПУ была выявлена «байско- хищническая группировка» в ауле № 9 Хобдинского района, а летом того же года раскрыта им «опасная антисоветская группировка» в 12-м аулсовете Темирского района. В первом случае группе «баев» в лице Жаманкулова Ж., председателя аульного совета, Утемуратова Д., секретаря колхоза, Султанова Г., секретаря колхоза, Жармишева А., председателя колхоза, Аймурзаева Н., бригадира колхоза, а также рядовых членов колхоза Сарынова, Суиншалиева А., Ракова Б., были предъявлены обвинения: а) в массовом убое скота; б) расхищении колхозного хлеба; в) хищении продовольственной помощи путем составления фиктивных списков [58]. Начальник областного отдела ОГПУ Адамович и начальник ОПО облотдела Духович дали указание райотделу ОГПУ «группу ликвидировать, арестовать, привлечь к уголовной ответственности, с оформлением дела на тройку» [59].

По 12 аулсовету Адамович и Духович привлекли к уголовной ответственности сразу 29 человек [60]. Ими были: Туребеков И., председатель аулсовета №12, он же «руководитель группы, выходец из байско-торгашеской семьи»; Жалекешев У., двоюродный брат Туребекова, «аткаминер», парторг колхоза «Кумсай»; Мекежанов Доскаир, «бай, брат матери отца Туребекова», колхозник; Жалекешев К., родной брат Жалекешева У., «аткаминер», завхоз колхоза «Кумсай»; Клышев М., «аткаминер», председатель аулсовета №16; Жарылгасов Боранбай, сват Туребекова, заместитель председателя аулсовета №12; Мирманов М., мулла и т.д. Обвинения были сформулированы следующим образом: «Следственными материалами по делу 12-го аулсовета установлено, что в ауле №12 и входящих в него колхозах «Копа», «Кумсай», «Карасу» на протяжении ряда лет, начиная с 1931-1932 года существовала организованная из лжеактивистов, уголовного и байско-аткаминеровского элемента группировка, которая, пользуясь связями с районными руководящими работниками и получая от последних поддержку, заняла все руководящие и хозяйственные участки в ауле и колхозах систематически вела хозяйство аулов и колхозов

к экономическому упадку путем организации массового хищения хлеба, скота, кражи семян и недосево на протяжении ряда последних лет и т.д.» [61].

Таким образом, становится ясным, что цель сталинского закона от 2 сентября 1932 года заключалась в попытке свалить вину за массовый голод и экономическую катастрофу на низовой партийно-хозяйственный и советский аппарат в лице председателей колхозов, бригадиров, кладовщиков, парторгов, завхозов и т.д. Применительно к казахскому аулу, следственные органы называли всех их в совокупности «аткаминерами», дав этому социальному понятию антисоветское толкование.

Подобная целевая установка в условиях массового голода, демографической катастрофы и хозяйственной разрухи определила масштабы и размах жестоких расправ и репрессий в казахском ауле. На преследования и репрессии крестьяне ответили массовым сопротивлением, включавшим в себя как обыденные, так и открытые формы.

В литературе о политических противоречиях того периода преобладают описания и анализ открытых политических действий, но такой подход является слишком узким и не может дать адекватного представления об отношении народных масс к политике властных структур поскольку, исследование, не принимающее во внимание обыденные формы сопротивления шаруа, существенно искажает действительность. К ним, в частности, можно отнести такие виды скрытого протеста, как: распространение слухов, злословие, притворное согласие, нерадение при выполнении работ, симуляция, уклонение, саботаж, поджоги, анонимные угрозы, потворничество лицам, проявляющим нелояльность к власти и т.д. Подобные прозаические, на первый взгляд, средства борьбы крестьянства имели повсеместный характер, поскольку открытое неповиновение было чревато прямыми репрессиями.

Список использованной литературы:

1. ЦГА РК, ф. 1145, оп.5, д.517, л. 196-197.
2. ЦГА РК, ф.247, оп. 1, д.207, л. 43-44.
3. *Собрание законов. 1929. № 12. Ст. 102,103.*
4. *Омарбеков Т.О. Политическая репрессия против крестьянства // Вестник КазГУ. Серия ист., 1998, № 8, с.35.*
5. ЦГА РК, ф.1380, оп.1, д.243, л. 1.
6. *Там же, л.5.*
7. *Собрание узаконений и распоряжений КАССР, 1930г. № 6. С. 110-112.*
8. ЦГА РК, ф. 1380, оп. 1, д.243, л.87.
9. ЦГА РК, ф.1380, оп.1, д.243, л.59.
10. *Там же.*
11. *Архив Президента РК Ф-141, оп. 1, д.2969, л. 4,14-17.*
12. *Архив Президента РК, ф-141, оп.1, д.2969, л.14-17.*
13. *Там же, л.4*
14. *ГосархивАктюбинской области, ф. 13, оп.1, д.339, л.48.*
15. *Народ не безмолствует. А.,.*
16. *ГосархивАктюбинской обл., ф.13, оп.3, д.339, л.50,52.*
17. *Там же*
18. *Архив Президента РК, ф.141, оп.1, д.2969, л.4.*
19. *Дахилейгер Г. Ф., Нурпеисов КН. История крестьянства советского Казахстана. А-А., 1985, т. 1, с.207.*
20. *Турсунбаев А.Б. Победа колхозного строя в Казахстане. С. 131.*
21. ЦГА РК, ф.1145, оп.2, д.526, л.19.
22. *ГосархивАктюбинской области, ф.9, оп.1, д.447, л.13.*
23. ЦГА РК, ф.1145, оп.2, д.526, л.18.
24. *ГосархивКзылординской обл., ф.5, оп.2, д.331, л. 1.*
25. ЦГА РК, ф. 1145, оп 2, д. 526, л. 21.
26. *Турсунбаев А.Б. Указ, соч., с. 77; История советского крестьянства М., 1986, т. 2, с.22.*
27. *Госархив Южно-Казахстанской обл., ф.29, оп 1, д. 604, л.7.27*
28. *Там же.*
29. *Госархив Актюбинской области, ф. 30, оп. 1, д. 19, л. 1390.*
30. *ГосархивМангистауской обл., ф.244, оп.1, д.20, л.99.*
31. *Там же, л. 162.*
32. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней //Колл, авторов А-А., 1993, с. 314.*
33. ЦГА РК ф.1145, оп 2, д. 527, л. 81.
34. *ГосархивКзылординской обл., ф.5, оп.2, д.326, л.46.*
35. *Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов (1928- 1937гг.).-А-А., 1981, т. 2, с. 127.*

36. ЦГА РКФ-5, оп.210, д.61, л.58.
37. ЦГА РК, ф.1380, оп.2, д.384, л.27.
38. ГосархивАктюбинскомобл., ф.9, оп.1, д.446, л.2.
39. Омарбеков Т. Мениікиелеріқалайжойылды? //Ақиқат. 1993. № 9, 67 б.
40. ГосархивМангыстауской обл., ф.17, оп.1, д. 40, л. 19.
41. Там же, д. 37, л. 10-11, 32.
42. ЦГА РК, ф.30, оп. 6, д. 55, л. 118.
43. Там же, ф.1145, оп.2, д. 527, л. 193.
44. Коллективизация сельского хозяйства Казахстана 4.1, с. 495-496.
45. См. Коллективизация сельского хозяйства Казахстана.Важнейшие постановления (1927-193 5гг.).-М, 1957, с. 423-424.
46. ЦГА РК, ф. 1380, оп. 1, д. 268. л. 57.
47. Коллективизация сельского хозяйства Казахстана. 4.1, с. 546-547.
48. ЕгеменҚазақстан, 1992,22 декабрь.
49. История Казахстана с древнейших времен до наших дней.- А.-А., 1993, с.308; ЦГА РК, ф.1380, оп. 2, д. 413. л.9.
50. 7-я Всеказахстанская конференция ВКП(б). Стенографический отчет,-А-А, 1930, с. 84.
51. Там же.
52. ЦГА РК, ф.1380, оп. 1, д. 271. л. 120,
53. Госархив Актюбинском обл., ф.13, оп. 1, д.399, л. 14-22.
54. Там же, л. 16.
55. Тоже, д.339, л.3.
56. Там же, л.9.
57. Там же, л. 10.
58. Там же, оп.3, 385, л.42-43.
59. Тамже,л.45.
60. Там же, д.395, л.45.
61. Там же.

УДК 958.45
ГРНТИ 09.03.11

Г.Т. ЖОРАЕВА

*Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты
Түркістан, Қазақстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru*

СЕМЕЙ ОБЛЫСЫНА ТАТАРЛАРДЫҢ ҚОНЫСТАНУЫ БОЙЫНША СЯСИ- ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ТАРИХЫ (XIX ғасырдың II жартысы-XX ғасырдың бас кезі)

Аңдатпа

Бұл мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кездерінде татар ұлт өкілдері Қазақстанның Жетісу, Сырдария, Торғай, Орал, Ақмола және Семей облыстары мен Закаспий облысының Маңғышлақ уезіне қоныстанып, елдің саяси-экономикалық өміріне етене араласуы зерттелген. Олардың санының жыл артқан сайын, жылдан-жылға өсе түсту, демографиялық жүйесі қарастырылған. Қазақ жеріне татарлардың қоныстана бастауы елде саяси-әлеуметтік және экономикалық қатынастарының дамуына үлкен әсерін тигізуі, Қазақстанда татарлардың көбірек қоныстанған мекенінің бірі-Семей облысы туралы мағлұмат берілген. Татарлардың сауда үйлерін, мешіттер мен медреселер ашып, өнеркәсіп орындарында тұрмысқа қажетті өнімдерді шығаруы сөз болған.

Кілт сөздер: татарлардың қоныстанған мекені, саяси-әлеуметтік, экономикалық қатынастар, «Татар слободка-сынын» салыну тарихы, жолжазба (күнделік), ұлт өкілдері, статистикалық комитет, халық санағы, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, татарлардың сауаттылығы мен ұстанған діні т.б.

ЖОРАЕВА Г.Т.

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи,

кандидат исторических наук
Туркестан, Казахстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru

ИСТОРИЯ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО И ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РАССЕЛЕНИЯ ТАТАР В СЕМЕЙСКОЙ ОБЛАСТИ (II половина XIX-начало XX вв.)

Аннотация

В статье проводится исследование прямого участия представителей татарской национальности, расселившихся в Жетысуской, Сырдарьинской, Торгайской, Уральской, Акмолинской и Семипалатинской областях, а также в Мангышлакском уезде Закаспийской области во второй половине XIX-начале XX вв., на политическую и экономическую жизнь страны. Рассматривается увеличение количества татарского населения и их демографическая система, а также рост влияния на социально-политические и экономические отношения в стране. Представлены сведения о месте наибольшего расселения татар-Семипалатинской области, о создании ими торговых домов, мечетей, медресе и предприятий по выпуску предметов быта.

Ключевые слова: место проживания татар, социально-политические, экономические отношения, история построения «Татарской слободки», рукопись (дневник), представители национальности, статистический комитет, перепись населения, обычаи и традиции, грамотность и религия татар.

ZHORAYEVA G.T.

*Candidate of historical sciences, the Khoja Ahmed Yasawi International
Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan; e-mail: guljamal-77@mail.ru*

HISTORY OF SOCIAL-POLITICAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF TATAR DISTRIBUTION IN THE SEMEI OBLAST (2nd half of 19-the early of 20th century).

Abstract

This article deals with the researches of the direct participation of Tatar nationality representatives settled in the Zhetysu, Syrdarya, Torgai, Urals, Akmola and Semipalatinsk regions, as well as in the Mangyshlak Uyezd of the Transcaspian region in the second half of the 19th and the early of 20th century on the political and economic life of the country.

The increase number of the Tatar population and their demographic system, as well as the growth of influence on socio-political and economic relations in the country is considered. Information that the Semipalatinsk region was the place of the Tatar's greatest settlement, about the creation of trade houses, mosques, madrasah and enterprises for the production of household items is provided.

Key words: the Tatars residence, socio-political, economic relations, the history of the Tatar Slobodka construction, the manuscript (diary), representatives of the nationality, the statistical committee, the census, customs and traditions, literacy and religion of the Tatars.

Қазақ жеріне татарлардың қоныстана бастауы елде саяси-әлеуметтік және экономикалық қатынастарының дамуына үлкен әсерін тигізді. Қазақстанда татарлардың көбірек қоныстанған мекенінің бірі-Семей облысы. 1868 жылы Семей облысының құрамына 5 уезді. Олар Семей, Зайсан, Қарқаралы, Павлодар және Өскемен уездері. Облыстың орталығы Семей қаласы болды.

Тарихшы-ғалым Ж. Қасымбаев Семей қаласында “Татар слободкасының” салыну тарихын 1795 жылға жатқызады. Өйткені, бұл жылы Ертіс өзені тасып, жағалауындағы барлық құрылысты шайып кеткендіктен қаланың коменданты болған Гейциг үйлерді басқа жерге салуды бұйырған. Семей қаласының оңтүстік бөлігіне салынған үйлерде татар ұлт өкілдерінің көбірек қоныстануына байланысты “Татар слободкасы” деп аталды. Слободка салынғаннан кейін татар саудагерлері бірігіп Қонақ сарайын (Гостинный двор) салған.

1830 жылы Семей қаласында бар-жоғы 54 отбасы ғана қоныстанып, олардың араларында бірнеше ғана татар отбасылары болған. Жалпы 1882 жылғы есеп бойынша Семейде 12 ұлт өкілдері өмір сүрді, оның 3642 адамы татар ұлтынан болды [1]. Қалада көптеген татар ұлт өкілдерінің тұрғандығын Л.К.Полтарацкий де өзінің “Южные склоны Алтая-Живописная Россия” деп аталатын еңбегінде растады [2].

В.В. Радлов 1862 жылы жазған жолжазбасында (күнделігінде): “Семей әжептәуір үлкен қала. Мұндағы тұрғындардың саны 6 мыңға жуық. Орыстың саны соның үштен бірінен аспаса, қалғандары татарлар мен

қазақтар”, – деп жазса [3], ал А.И. Завалишин 1867 жылы Мәскеуде жарық көрген “Батыс Сібір көріністері” атты үш томдық көлемді еңбегінде татарлардың ислам дінін қатты ұстанып, мұнда олардың 10 мешіті бар екендігі, мұсылмандардың айт мерекесінде татарлар мен қазақтар бар жақсы киімдерін киіп, бір-біріне қонаққа барып бір жырғап қалатындығын сүйсіне отырып әңгімелейді [4].

Статистикалық комитеттің 1882 жылдың 15 наурызында жүргізілген бірінші халық санағы бойынша Семейде 12 ұлттың өкілдері тұрған екен. Оны мына кестеден көруге болады.

Кесте 1-Омбы және Семей қалаларында тұрған ұлт өкілдері

Омбы	Семей
Орыстар-99,40 %	35,48 %
Қазақтар-1,12 %	36,62 %
Татарлар-0,66 %	22,85 %
Сарттар (өзбектер) және басқа ұлт өкілдері-7,8 %	2,85 %
	2,20 %

Кестеден байқағанымыздай, Омбы қаласымен салыстырғанда Семейде тұрған татарлар басым болған. Орыстар қаланың 35,48 пайызын, қазақтар 36,62 пайызын, ал жалпы саны төрт мыңның үстіндегі татарлар мұндағы халықтың 22,85 пайызын құраған. Олар өз әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін берік ұстанған. Ресей империясының географиялы-статистикалық сөздігінде Семейдегі татарлар, бұқарлықтар, ташкенттіктер қаланың өзге тұрғындарынан киім киістері арқылы ерекшеленгендігі және әйелдері бетін жауып жүргендігі және татарлардың көпшілігі жаз айында егін шаруашылығымен айналысқаны айтылған [5].

А.Е. Врангельдің Ф.М. Достоевский турасындағы естелігінде Семейдегі “Татар слободкасы” жөнінде “ең үлкен үйлері ағаштан тұрғызылған, әйелдері мен гаремдері үшін терезелері ішкі аулаға қарай салынған”-деп жазады. Сонымен қатар Врангель татар үйлері биік қоршаулармен қоршалғанын, үйлерінде бірде-бір ағаш жоқтығын да келтіреді. “Татар слободкасында” ерекше көзге түсетін академик Каржинскийдің жобасы бойынша тастан қаланып салынған мұсылман мешіті болды [6]. Негізінде қалада мешіт салу мәселесі генерал-губернаторлардың арнайы рұқсатымен ғана шешілді. Бастапқы кезде татарлар жоғарғы орындарға мешіт ашуға рұқсат сұрауға өтініш берді. Бұл өтініш бірнеше орындарда қаралып, не үшін салынатындығын және не мақсат көздегендігін айқындағаннан кейін ғана құпталынды. Мәселен, Семей қаласында мешіт салу үшін Барнауылдың 2-ші гильді (дәрежелі) көпесі Витколла Уәлиұлы Ғатиев жоғарғы орынға рұқсат сұрап өтініш жазған [7]. Ішкі Істер Министрі Семей облыстық әскери губернаторына жіберген 1357 нөмірлі хатында қала ахуны Ахмет Мұхаметовтың бұл мешітті салуға еш қарсы еместігін, мешіт салудың барлық қаражатын В. Ғатиев өзі көтеретіндігін келтірген [8].

Қалада бірінші уездік училищенің ашылуы тек орыс балаларының оқуына ғана емес, қаладағы мұсылман балаларының оқуына да мүмкіндік берді. Училищенің оқушылары жылдан-жылға көбейіп отырды. Бұл оқу орынмен қатар қалада мұсылман мектептері мен медреселері де болды. Мәселен, татарлардың ашқан 9 жеке меншік мектебі болып онда мұсылман халықтарының (татар, қазақ, өзбек және т.б.-Г.Ж.) 479 баласы оқыған [1].

Орталық есептеу комитетінің облыстағы халық санын таптық жағдайына қарай топтарға бөлген кезде көпестердің саны 1033, яғни, олар 0,15 пайыз екендігі анықталған. 316 көпестің 50 пайызы әрі текті, әрі құрметті атаққа ие болған. Олардың ішінде 19-ы татар ұлт өкілдері еді [9].

1897 жылдың 28 қаңтарындағы санақ бойынша Семей облысында жалпы 684590 адам мекен етті. Оларды уездерге шақсақ, Семей уезінде-156801, Зайсанда-95072, Қарқаралыда-171655, Павлодарда-157487, Өскеменде-103575 тұрған.

Халық көп шоғырланған қалалардың бірі-Семей қаласы болды. Онда 26246 адам қоныстанды. Пайызбен есептегенде 3,83% жетті. Облыстың басқа қалаларына келсек, Өскеменде-8721, Павлодарда-7738, Қарқаралыда-4451, Зайсанда-4402, Көкпектіде-2980 адам қоныс тепті.

1897 жылғы санақ бойынша облыстың 40219 халқы сауатты болған. Олардың 33502-і ер адамдар да, ал 6717-і әйелдер еді. Бұл 5,87 пайызды құрады.

Семей облысында қоныстанған татар ұлт өкілдерінің саны 9940 болды. Мұның ішінде 5071-і ер, ал 4869-ы әйелдер болып, 1,45% құрады. Облыстың Семей, Зайсан, Көкпекті, Қарқаралы, Павлодар, Өскемен сияқты ірі қалаларында 7607, ал уездік ауылдарда 2333 татар ұлт өкілдері мекен етті.

Облыс татарларының кәсіпкерлік жағынан сараптасақ, олардың өнеркәсіп орындарынан басқа жерлерде 832 (олардың 440-ы ерлер, 392-і әйелдер), кен өндірісін қазу жұмыстарында 2880 (1457-і ерлер, 1423-і әйелдер), өңдеу орындарында 1701 (883-і ерлер, 818-і әйелдер), жол қатынастарында 667 (299-ы ерлер, 368-і әйелдер), сауда орындарында 3127 (1588-ерлер, 1839 әйелдер) және басқадай қызметте 733

(404 ерлер, 329 әйелдер) жұмыс істеген.

Бұл өлкедегі татарлардың көпшілігі мұсылман дінін ұстанды. Мәселен, облыс бойынша мұсылман дінін ұстанғандардың саны 9922 (олардың 5061-і ерлер, ал 4861-і әйелдер) болса, оны уездер мен қалаларға бөліп шаққанда, уездерде 1948 татарлар мұсылман дінінде болған.

Мұсылман дінінен басқа 18 татар православие дінін ұстанған. Жалпы облыстың уезд, қалаларындағы осы екі дінді ұстанғандардың санын төмендегі кестеден көруімізге болады.

Кесте 2-Семей облысындағы татарлардың сауаттылығы мен ұстанған діні

№	Уездер мен қалалар	Прав. дін-гі ерлер	Прав. дін-гі әйелдер	Сауатты ерлер	Сауатты әйелер	Мұс-ман дін-гі ерлер	Мұс. дін-гі әйелдер	Сауатты ерлер	Сауатты әйелдер
1.	Семей уезі	2	-	1	-	693	528	144	62
2.	Семей қ.	5	3	2	-	2797	2873	1176	723
3.	Зайсан уезі	1	3	1	1	13	8	7	-
4.	Зайсан қ.	1	-	1	-	197	201	102	31
5.	Көкпекті қ.	-	-	-	-	224	219	84	52
6.	Қарқаралы у.	-	2	-	-	48	24	29	5
7.	Қарқаралы қ.	-	-	-	-	224	232	117	37
8.	Павлодар у-і	-	-	-	-	103	85	44	15
9.	Павлодар қ.	-	-	-	-	295	266	134	41
10.	Өскемен уезі	1	-	-	-	240	206	104	68
11.	Өскемен қ.	-	-	-	-	227	219	96	58
	Барлығы	10	8	5	1	5061	4861	2037	1092

Семей қаласында 30 бен 39 жас аралығында татарлардың 776-ы (392-і ерлер, 384-і әйелдер) сауатты болып, олардың арасында 32-і (24 ер, 8 әйел) орыс тілін, ал 291-і (188-і ерлер, 103-і әйелдер) өзге тілдерді жетік білген. Ал 40 пен 60 жастағылардың 5678 (2802 ерлер, 2876 әйел) сауатты болып, оның 208-і (158-і ерлер, 50-і әйелдер) орыс тілін, 1692-і (1019-ы ерлер, 673-і әйелдер) өзге тілдерді білген. 30 бен 60 жас аралығындағы татарлардың 3 ер адамы және 1 әйелі жоғарғы оқу орындарын бітірген.

Ал Семей уезінде 40 пен 60 жас аралығында 3497-і ер адамдар мен 3404 әйелдер (барлығы 6901) сауатты болса, олардың 169 ері мен 53 әйелі орыс тілін, ал 1153 ер, 732 әйелдер өзге тілдерде сөйлей білген. Олардың арасында 1 ер адам жоғарғы оқу орнын бітірген. Зайсан уезінде 40 пен 60 жас аралығындағы 867 татарлар сауатты болды және олардың 96-ы орыс тілін, ал 182-і өзге тілдерді татар тілімен қатар алып жүрген.

Санақ бойынша Қарқаралы уезінде 530 татарлар тұрып, олардың 33-і орыс тілін, ал 154-і өзге тілдерді жақсы меңгеріп, жоғарғы оқу орнын 1-і (ер адам) тәмамдаса, ал Павлодар уезіндегі 749 сауаттылардың 74-і орыс тілін, 160-ы өзге тілді жақсы білген. Өскемен уезіндегі 893 сауатты татарлардың 42-і орыс тілінде, ал 284-і өзге тілдерді қатар алып жүрген [10].

Семей облысындағы татарлардың атқарған қызметі мен шаруашылығына келсек, қарулы күш саласында-64, христиан емес діни орындарда-31, жеке кәсіпшілікпен-299, оқу орындарында тәрбиеші болып-21, жер шаруашылығында-541, мал шаруашылығымен-53, құрылыс жұмыстарымен-233, ағаш өңдеумен-15, киім тігумен-121, азық-түлік тауарларын сатумен-273, астық сатумен-29, мата және киім сатумен-211 адам айналысқан.

Семей қаласында қызмет еткен татарларды бөліп қарастырсақ, әкімшілік және сот, полициялық орындарда-6, қоғамдық және таптық қызметте-3, қорғаныс күштерінде-45, христиандық емес діни орындарда-20 жұмыс істеген. 1909 жылы Семей облысында тұратын татарлар мен сарттардың саны 18741-ге жеткен [11]. Ал 1914 жылы татарлар 1,9% құрады [12].

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кездерінде татар ұлт өкілдері Қазақстанның Жетісу, Сырдария, Торғай, Орал, Ақмола және Семей облыстары мен Закаспий облысының Маңғышлақ уезіне қоныстанып, елдің саяси-экономикалық өміріне етене араласа бастады. Олардың саны жылдан-жылға өсе түсті. Көптеген татарлар сауда үйлерін, мешіттер мен медреселер ашты, өнеркәсіп орындарында тұрмысқа қажетті өнімдерді шығара бастады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Касымбаев Ж. История города Семипалатинска. (1718-1917 гг.) –Алматы, 1998. -276 с.
2. Отчества наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом значении. -Т.ХІ. -СПб., 1885.

-375 с.

3. Сейсенұлы Д. Отандастар немесе кешегі, бүгінгі Семей татарлары туралы сөз // Егемен Қазақстан.-2002, 12 қаңтар.-№ 8.

4. Завалишин И. Описание Западной Сибири. -Ч.3. -Москва, 1867. -145 с.

5. Географическо-статистический словарь Российской империи. -СПб., 1873. -Т. IV. -С.348.

6. Врангель А.Е. Воспоминания о Ф.М. Достоевском в Сибири. -СПб., 1912. -264 с.

7. ҚР ОММ. 15-қ., 1-т., 101 а-іс. 2-п.

8. ҚР ОММ. 15-қ., 1-т., 101 а-іс. 6-7-п.

9. Игібаев С. XIX ғасыр соңындағы Семей облысының халқы // Қазақ тарихы. -1997. -№ 2. 35-37-бб.

10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издания Центрального комитета Министерства внутренних дел под редакцией Н.А. Тройницкого. Семипалатинская область. -Т. 84. -СПб., 1905. -139 с.

11. Обзор Семипалатинской области за 1909 г. -Семипалатинск, 1910. -116 с.

12. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана. (численность, размещение, состав). -Алма-Ата: Наука, 1981. -112 с.

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

УДК 339.9
ГРНТИ 03.09.03

Атаева Т.Т. ¹

¹преподаватель, магистр социальных наук

Маметай М.А. ²

²магистрант

ЕНУ им Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

НЕФТЯНАЯ ЭНЕРГЕТИКА СОВРЕМЕННОГО КИТАЯ

Аннотация

Стремительное развитие китайской экономики в новом столетии имело большое влияние на трансформацию системы глобальных взаимоотношений на энергетическом рынке. Сегодня Китай официально вышел на второе место в мире по показателям роста национальной экономики, обогнав Японию, а по объемам импортируемых сырьевых ресурсов уступает только США. За последние десять лет импорт нефти в эту страну увеличился в три раза и темпы роста продолжают неуклонно расти, что вынуждает китайское руководство искать новые источники и пути доставки энергетического сырья в страну.

Ключевые слова: Китай, экономика, нефтяная индустрия, энергетическая безопасность.

Т.Т. Атаева ¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ оқытушысы, әлеуметтік ғылымдар магистрі

М.А. Маметай ²

²магистрант

ЗАМАНАУИ ҚЫТАЙДЫҢ МҰНАЙ ЭНЕРГЕТИКАСЫ

Аңдатпа

Жаңа ғасырдағы Қытай экономикасының қарқынды дамуы энергетикалық нарықтағы жаһандық қатынастар жүйесін трансформациялауға үлкен әсерін тигізуде. Бүгінгі таңда Қытай ресми түрде Жапонияны басып озып, ұлттық экономиканың өсуі бойынша әлемде екінші орынға шықты және импорттық шикізат бойынша АҚШ-тан кейінгі екінші орында. Соңғы он жылда бұл елге мұнай импорты үш есе өсті және тұрақты түрде өсуде, бұл қытайлық басшылықтың елге энергия шикізатының жаңа көздері мен жеткізу жолдарын іздеуіне мәжбүр етеді.

Түйін сөздер: Қытай, экономика, мұнай саласы, энергетикалық қауіпсіздік.

Т.Т. Атаева ¹

¹ teacher, master of social sciences of L.N. Gumilyov ENU

М.А. Mametay ²

² Master student

THE OIL ENERGETICS OF MODERN CHINA

Abstract

The rapid development of the Chinese economy in the new century had a great impact on the transformation of the system of global relations in the energy market. Today, China officially came out on the second place in the world in terms of growth of the national economy, ahead of Japan, and in terms of imported raw materials is second only to the United States. Over the past ten years, oil imports to this country have tripled and growth rates continue to grow steadily, forcing the Chinese leadership to look for new sources and ways of delivering energy raw materials to the country.

Key words: China, economy, oil industry, energy security.

Китай-это страна с населением в 1,3 млрд. человек и экономикой, которая стабильно растет в среднем на 8-10% в год. В последнее десятилетие экономическое развитие в Китае увеличил спрос на нефть. Однако рост китайской добычи нефти не смог обеспечить устойчивое быстрое экономическое развитие, что неизбежно привело к увеличению импорта или квот на нефть. Согласно статистическим данным правительства США по энергетической информации (EIA), потребление нефтепродуктов в Китае превзошло Японию в 2003 г. и впервые стало вторым по величине в мире после Соединенных Штатов, в среднем он потреблял 5,56 млн. баррелей сырой нефти в день [1, с. 146]. Зависимость Китая от импорта нефти в 2004 г. Достигла 40%, а в 2007 г.-69.3 млрд. куб.м, то есть увеличение на 20 млрд кубометров. EIA прогнозирует, что к 2025 г. Китай будет потреблять по меньшей мере 12,8 млн. баррелей нефти в день, из которых 9,4 млн. будет зависеть от импорта, хотя Китай объявил о недавнем открытии новых запасов нефти и газа и обеспечил некоторый рост добычи нефти в будущем.

На нефтегазовом рынке Китае доминируют пять нефтяных компании: PetroChina, Sinopec, China National Offshore Oil Corporation (CNOOC), Группа компаний Sinochem Group и Yanchang Petroleum (государственная компания провинции Шэньси). Sinopec контролирует 46 процентов общей мощности по переработке нефти, в то время как PetroChina составляет 31 процент. Остальная часть обрабатывается небольшими нефтеперерабатывающими заводами. CNOOC фокусируется на разработке нефтяных месторождений на шельфе и имеет ограниченные мощности по переработке.

China Petroleum and Chemical Corp., известный как Sinopec, является нефтегазовым и химическим гигантом с более чем 440 млрд. долл. консолидированной выручки. В 2014 г. компания произвела около 361 млн. баррелей сырой нефти. Sinopec занимает первое место в этом списке на основе консолидированного дохода, но это второй по величине производитель сырой нефти в Китае.

Sinopec ведет обширные операции по всей цепочке поставок нефти, от разведки и бурения до розничной продажи на более чем 30 000 автозаправочных станций. Sinopec была основана в 1998 г. После реорганизации своей предшественницы компании China Petrochemical Corporation. Sinopec выпустил акции на Гонконгской фондовой бирже в 2000 г., с тех пор он был зарегистрирован на Шанхайской и Нью-Йоркской фондовых биржах.

Китайская национальная нефтяная корпорация или CNPC является вторым по величине производителем сырой нефти в Китае, имеет внушительный объем выручки и промышленного производства. В 2014 г. компания сообщила о более чем 425 млрд долл. консолидированных доходов и добычи почти 1,2 млрд. баррелей сырой нефти. Как и Sinopec, CNPC управляет предприятиями по всей длине цепочки поставок нефти-от первоначальной разведки до розничной торговли.

Китайская национальная нефтяная корпорация, известная как CNOOC, была создана в 1982 г., для разведки и добычи нефти и газа в морских водах Китая. С тех пор она превратилась в международную компанию, деятельность которой развивается более чем в 40 странах. В 2014 г. CNOOC предоставила более 95 млрд долл. консолидированной выручки.

Помимо разведки и добычи нефти и газа, CNOOC также занимается переработкой, энергетикой, розничным маркетингом, инженерными и техническими услугами.

Sinochem Group была основана в 1950 г. в результате реорганизации крупнейшей международной торговой компании «China National Chemicals Import & Export Corporation». Sinochem Group остается крупнейшей химической компанией в стране, но расширила свою деятельность, включая энергетику, недвижимость, сельское хозяйство и финансовые услуги.

Sinochem Group сообщила о консолидированной выручке более 77 млрд. долл. в 2014 г. В 2003 г. она начала серьезное развитие своего нефтегазового бизнеса и с тех пор приобрела права на 39 блоков запасов нефти и газа в 11 странах. Объем добычи составляет более 25 млн. баррелей нефти, что ставит его на пятое место по добытой сырой нефти в Китае. Три дочерних предприятия такие как, Sinochem International, Franshion Properties и Sinofert, котируются на Шанхайской фондовой бирже.

Yanchang Petroleum занимается разведкой и добычей нефти и газа, а также операциями по ее переработке в разных точках мира. В 2014 г. консолидированная выручка компании составила около 2,9 млрд. долл., а добыча-91,5 млн. баррелей [2].

Нефтяная промышленность Китая начала развиваться с конца 1950-х годов. В области геологоразведки КНР тесно сотрудничала с СССР-крупным производителем нефти. С помощью советских специалистов в 1959 году в Маньчжурии было открыто крупнейшее нефтегазоносное месторождение под названием Дацин (геологические запасы нефти составляют 6,36 млрд. тонн, а природный газ-1 трлн куб. м на глубине 1-4 км).

Совместная разработка месторождения была приостановлена из-за осложнения международных отношений между СССР и КНР из-за прекращения Советским Союзом помощи Китаю в ядерной области. Москва отозвала своих специалистов, оборудование и потребовала выплаты долгов, а также сократила поставки нефти в Китай. Таким образом, Китай был вынужден разрабатывать месторождение Дацин самостоятельно, в сложных условиях, в отсутствие современных технологий и соответствующей инфраструктуры.

Китайское руководство приняло решение устранить зависимость экономики Китая от импорта нефти. После Дацина в начале 1960-х годов были открыты другие нефтяные месторождения, которые работали в ускоренном темпе под руководством министра нефтяной промышленности Кана Шиен. Таким образом, к началу 70-х годов Китай смог обеспечить нефтью не только себя, но и своих соседей [3].

В середине 1970-х гг. прошлого века вице-премьер Дэн Сяопин и другие руководители КНР пришли к пониманию того, что доктрина «самообеспечения» экономики Китая, которая действовала до тех пор, не является жизнеспособной. Китаю необходим доступ к международным технологиям и оборудованию для модернизации экономики и возобновления экономического роста. Таким образом, стратегия самообеспечения Китая изменилась до стратегии ее открытости. Историческое решение о начале политики «реформ открытости» было провозглашено на третьем пленуме ЦК КПК в 1978 г.

Сяопин решил расширить экспорт нефти, что превратило китайскую нефтяную промышленность в один из основных источников притока иностранной валюты в экономику [4]. Самый близкий рынок был в Японии, который стремился уменьшить зависимость от поставок с Ближнего Востока.

Благодаря поступлениям от экспорта нефти китайские нефтяники начали импортировать современные буровые установки, сейсмическое и техническое оборудование, что значительно расширило инновационные возможности отрасли.

К 1993 году национальная нефтяная промышленность перестала идти в ногу с потребностями быстрорастущей экономики. Правительство КНР столкнулось с задачей покрыть дефицит энергоресурсов за счет импорта. Экономическая дипломатия получила практическое решение этой проблемы.

Необходимо было модернизировать структуру нефтяной промышленности, основа которой была заложена еще в 1980-х гг.. В этой связи CNPC, Sinopec, CNOOC была предоставлена определенная самостоятельность.

Следующим шагом в конце 1990-х гг. стала радикальная перестройка этих национальных корпораций, чтобы сделать их современными, технологически продвинутыми и более независимыми. Вскоре все три компании осуществили IPO на международных рынках, что позволило им играть свою роль в нефтяном бизнесе [3].

Нефтяная политика правительства в основном описана в документе «*Техническая политика: энергетическая политика Китая 2012*», в которой описываются статус, деятельность и цели развития энергетики в Китае. Политика правительства также направлена на ускорение разработки и использования нетрадиционных нефтегазовых ресурсов, в том числе метана угольных пластов, сланцевого газа и масла и нефтяного песка. Среднесрочная политика направлена на совершенствование строительства магистральных сетей для сырой нефти, нефтепродуктов и природного газа, что увеличит долю перевозок, которые производятся по трубопроводам.

В будущем возможно открытие отрасли для частных инвесторов, а также изменения административных регламентов по нефтяному запасу и защите нефтегазовых морских трубопроводов.

Повышение эффективности государственного сектора является ключевой целью нового руководства, которое объявило в ноябре 2013 г. реформу основного сектора SOE («гибридная реформа собственности»). Частные инвесторам предложено инвестировать в государственные компании, принадлежащие государству. Например, China Petroleum & Chemical Corporation (SINOPEC) обсуждала с 25 инвесторами вопрос возможных продаж за 17,5 млрд. долл. одного из своих подразделений [4].

Нефтяные ресурсы Китая в основном распространены на северо-востоке, наиболее дефицитными областями являются провинции Тибет, Юньнань и Гуйчжоу на юго-западе [5, с. 53].

Восемь нефтяных и газовых месторождений, таких как Пинху, также были обнаружены в Сиху-Саге в центральном бассейне Восточно-Китайского моря к востоку от провинции Чжэцзян.

Добыча нефти в Китае не может удовлетворить потребности экономического развития. Согласно среднесрочным и долгосрочным прогнозам зарубежных и китайских энергетических агентств в стране и за рубежом, разрыв между спросом и предложением растет из года в год. По оценкам, разрыв достигнет к 2020 г. 230 млн. тонн, к тому времени ожидается, что 70% нефти необходимо будет импортировать. Даже в 2006 г. объем импорта был больше объема производства, а баланс запасов был отрицательным. Поэтому ситуация с поставками нефти в Китае не вызывает оптимизма [6].

Однако, полагаясь на свои собственные ресурсы, Китай в любом случае не может обеспечить устойчивое быстрое экономическое развитие в ближайшие десятилетия. Чрезмерная зависимость от импорта нефти, несомненно, создает большие международные риски и будет связана с ограничениями и проблемами западных стран. Расширение источников нефти и их диверсификация станет проблемой, с которой Китай столкнется в ближайшей перспективе. Международные эксперты также постоянно отмечают, что энергетическая безопасность страны является ключом к диверсификации энергетики [7].

В КНР действует специальная Государственная канцелярия по нефтяным резервам и Энергетическое управление в составе Госкомитета по развитию и реформам. К настоящему моменту правительство Китая разработало 12-ю энергетическую пятилетку. На основе данного документа выстроен план действий по продвижению энергетической политики Китая, а также обозначены приоритетные задачи, реализация которых, по замыслу разработчиков программы, позволит укрепить систему национальной безопасности КНР в области энергетики.

В качестве стратегических задач в рамках новой энергетической концепции Китая можно выделить следующие направления развития национального энергетического комплекса страны:

- укрепление своих собственных энергетических резервов, поиск нефтяных ресурсов, увеличение финансирования зарубежных исследований, разработка новых проектов, различные формы продвижения международного импорта нефти, создание и улучшение системы запасов нефти;
- стратегический нефтяной резерв является вопросом национальной обороны и безопасности, в этой связи правительство выделяет кредиты с низким процентом и оказывает политическую поддержку строительным проектам нефтяных предприятий [8].

В настоящее время более половины импорта нефти в Китае приходится на Ближний Восток, а на Саудовскую Аравию-около 17 %. Поставки нефти с Ближнего Востока являются самыми небезопасными для Китая. Поэтому Китаю необходимо активизировать усилия по расширению диверсификации источников импорта нефти и обеспечению безопасности поставок нефти. Они должны извлечь уроки из практики Японии, чтобы сократить объем импорта на Ближнем Востоке и разрыв импорта между несколькими крупными странами-импортерами нефти и регионами, чтобы избежать чрезмерной зависимости от одной страны или региона.

В последние годы Китай последовательно инвестировал в нефтяную промышленность Казахстана, Венесуэлы, Судана, Ирана, Перу и Азербайджана. Такая активность вызывает у Запада впечатление, что китайская нефтяная промышленность атакует по всему миру и конкурирует с транснациональными нефтяными компаниями.

В то же время Китай активно продвигает нефтяную дипломатию, продолжает укреплять нефтяное сотрудничество с Россией, Западной Африкой, со странами Центральной Азии и другими регионами. Вместе с тем увеличивает долю импорта нефти с относительно низким риском и разрабатывает новые маршруты трубопроводного транспорта для снижения риска импорта нефти. Кроме того, Китай должен принимать более активное участие в АТЭС, АСЕАН, Международном энергетическом форуме, Всемирной энергетической конференции, Азиатско-тихоокеанском пакте по развитию климатического партнерства.

Для повышения эффективности нефтяной политики Китаю необходимо использовать разумный баланс между спросом и предложением, совершенствовать инвестиционную и налоговую сферу и привести ее в соответствии с международными стандартами цен. Кроме этого необходимо создание и совершенствование системы технических стандартов, общенациональной сети мониторинга экономии топлива.

В плане импорта природных ресурсов Китай делает особую ставку на иранскую нефть, которая составляет около 12% от всего нефтяного импорта КНР. В случае возникновения конфликтной ситуации в Иране, спровоцированной внутренним политическим противостоянием или внешним воздействием со стороны США и Израиля, китайская экономика может серьезно пострадать от нехватки в поставках углеводородов.

В связи с этим Пекин поддерживает тесные связи с иранским руководством. После подписания в 2004 г. китайско-иранских долгосрочных нефтегазовых контрактов Иран стал играть значимую роль в обеспечении энергетической безопасности КНР. В этом контексте предлагаются возможности прокладки трубопровода от Ирана до Китая через территорию Центральной Азии [9].

Однако в данный момент существует ряд препятствий, вследствие которых идея не получает большой популярности среди предполагаемых участников проекта. Среди них можно отметить:

- геополитические мотивы для реализации проекта наземного трубопровода из Ирана в Китай вполне обоснованы, чего нельзя сказать про экономические и технические моменты. В частности, морской путь доставки остается намного экономически конкурентным альтернативным сухопутным видам транспорта;

- по мнению экспертов, реализация указанного проекта может поставить вопрос о принятии Ирана в ШОС. Хотя Китай и выступает за принятие Ирана в Организацию, другие участники ШОС не проявляют свою заинтересованность в присутствии ИРИ в качестве полноправного участника.

Наряду с наращиванием объемов импорта ближневосточных углеводородов китайские власти в последние годы стали уделять внимание остальным странам-поставщикам энергоресурсов, в первую очередь, африканским государствам. Благодаря активному проникновению китайских энергетических компаний в африканские страны, Пекин за последние несколько лет смог несколько снизить зависимость от импорта ближневосточной нефти.

Сегодня страны Африки становятся вторым крупным поставщиком нефти в Китай, обеспечивая около 27% всего нефтяного импорта страны. Исходя из этого, Пекин намерен продолжать развивать африканский вектор своей энергетической политики. При этом необходимо отметить, что африканская нефть решает только одну из двух проблем энергетической безопасности КНР-зависимость от ближневосточной нефти. Вторая проблема-обеспечение безопасных маршрутов доставки сырья через Малаккский пролив остается открытой. Учитывая это обстоятельство, Китай взял курс на развитие внутриконтинентальных наземных транспортных коммуникаций для поставок нефтегазового сырья в страну.

По оценкам китайских исследователей, важную роль в этом плане будут играть Россия и страны Центральной Азии. Причем эти страны, помимо транзитных возможностей, также могут экспортировать собственные природные ресурсы. Так, Пекин планирует создать целую сеть нефте- и газопроводов из Восточной и Западной Сибири, а также из Казахстана, Узбекистана и Туркменистана, которая будет покрывать часть китайских потребностей.

Свою актуальность в плане обеспечения энергетической безопасности КНР приобретает вопрос о соперничестве глобальных центров силы за доступ к энергоресурсам, где Китай оказывается в невыгодном положении. Практически все основные страны-поставщики нефти и газа уже находятся в зоне традиционного влияния, с одной стороны США и стран Запада, с другой-России и Индии. Поэтому во внешней энергетической политике Китая особое место занимают страны экспортеры углеводородных ресурсов в Юго-Восточной Азии (Индонезия, Таиланд, Малайзия) и Центральной Азии (Казахстан, Туркменистан, Узбекистан) [7].

Итак, китайская нефтяная политика не может не влиять на мировой рынок нефти. По оценкам Международного энергетического агентства, потребление Китая в 2030 г. вырастет до 13,1 млн баррелей в сутки. Страна вкладывает значительные средства в альтернативные источники, но даже 25 атомных станций, находящихся в процессе строительства, будут иметь менее 1 процентов его потребностей. Баланс спроса и предложения-все-таки один из фундаментальных факторов, влияющих на цены. Сейчас, по разным оценкам, превышение предложения над спросом составляет 1–1,5 млн баррелей в сутки.

Китайские нефтяные компании отреагировали на инвестиции в добычу нефти по всему миру, от Анголы и Судана до Казахстана. Однако в 2006 г. общий объем зарубежной продукции, принадлежащей китайским фирмам, составил всего 0,675 млн. баррелей-менее 19 процентов от их импорта. Это означает, что Китай продолжает оставаться зависимым от ближневосточной нефти, причем половина ее импорта поступает из Саудовской Аравии и Ирана в одиночку. Как и во всем мире, Китай станет еще более зависимым в будущем [10].

В лучшем случае Запад и Китай могли бы сотрудничать для управления уменьшающимся пулом нефти на Ближнем Востоке, распределяя ресурсы наравне и совместно гарантируя безопасность.

Таким образом, нефтегазовая промышленность Китая имеет нефтяные компании, акции которых зарегистрированы на международных фондовых биржах, а добыча нефти растет из года в год. Вместе с тем, Китай разработал свою стратегию, направленную на привлечение иностранных инвестиций с одновременным освоением рынков Африки, Ближнего и Среднего Востока, Центральной Азии и других регионов.

Список использованной литературы:

- 1 Даркенов Қ.Ғ. Әлемдік саясат пен экономикадағы АҚШ пен Қытай арасындағы бәсекелестік. // Жаһандану заманындағы аймақтану мәселелері. 2014 жылғы ғылыми мақалалар жинағының кезекті басылымы.-Астана: ЖШС Мастер ПО, 2014-352 б
- 2 J. William Carpenter. The 5 Biggest Chinese Oil Companies (SNP) | Investopedia. 2015, September 15. <https://www.investopedia.com/articles/markets/091515/5-biggest-chinese-oil-companies.asp#ixzz56xA19wFS>
- 3 Никитина М.Г., Пыжик С.А. Нефтяная дипломатия Китайской народной республики. // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского.// Серия «Экономика и управление». Том 27 (66). 2014 г. № 1. С. 94-100.

4 Xiong Jin, Zhao Yan and Zhao George. Oil and gas regulation in China: overview

[https://content.next.westlaw.com/Document/Id4af1a8d1cb511e38578f7ccc38dcbee/View/FullText.html?contextData=\(sc.Default\)&transitionType=Default&firstPage=true&bhcp=1](https://content.next.westlaw.com/Document/Id4af1a8d1cb511e38578f7ccc38dcbee/View/FullText.html?contextData=(sc.Default)&transitionType=Default&firstPage=true&bhcp=1)

5 Кызжибек Ибрай. Нефтегазовый комплекс Китая. // Журнал KAZENERGY 2007. № 4 (8). С. 52-57

6 BP Statistical Review of World Energy <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy/oil.html>

7 陶丽萍 (Tao Liping). 国际油价下跌对中国经济的影响 (Влияние снижения цен на нефть на экономику Китая) 2015-02-15 <http://www.sic.gov.cn/News/81/4260.htm>

8 孙春醒 (Sun Chun-wook). 日本石油全球化战略对我国的影响分析 (Влияние японской стратегии глобализации нефти на Китай) 2010-07-29 http://www.mlz.gov.cn/zljc/201007/t20100729_727862.htm

9 Вэнь Цзинь Юнь. 石油地缘政治-中亚篇 (Нефтяная геополитика-Центральная Азия). // Hai Tong Securities: 2015 Oil and Gas Investment report. 2016-02-12

10 Топалов А. Кумаи спасает нефть. // Газета.ru 28.05.2015 <https://www.gazeta.ru/business/2015/05/27/6735569.shtml?updated>

УДК 94(38)

ГРНТИ 03.09.21

Вдовин В.Н.¹

¹ профессор Алматинского филиала Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, кандидат политических наук, доцент истории

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТИРАНАМИ АКРАГАНТА И СИРАКУЗ КУЛЬТУРНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО РЕСУРСА ВЛАСТИ В БОРЬБЕ ЗА УКРЕПЛЕНИЕ СВОЕГО ГОСПОДСТВА В ПОЛИСЕ

Аннотация

Использование раннегреческими тиранами Акраганта и Сиракуз культурно-идеологического ресурса власти, позволяло им придать своему господству легитимный характер. Активизация в области строительства и религиозной политики оправдывала себя общим расположением большинства граждан полиса к проводимым мероприятиям правителя, поскольку они обеспечивали их материальным заработком и соответствовали духовным потребностям. Акрагант и Сиракузы, находясь под властью тиранов, превратились в мощный культурный центр Сицилии.

Ключевые слова: тирания, полис, Сицилия, Акрагант, Сиракузы, Фаларид, Ферон, Гелон, Гиерон.

Вдовин В.Н.¹

¹ профессор Санкт-Петербург гуманитарлық кәсіподақтар университетінің Алматы филиалының саяси ғылымдардың кандидаты, доцент тарих
E-mail: vdovin.valery@mail.ru

ИГЕРУШЛІК РАННЕГРЕЧЕСКИМИ ТИРАНАМИ АРА АКРАГАНТЕ ЖӘНЕ АБЫЗДЫҢ МӘДЕНИЕТТІ-РАУАЯТТЫҢ ҚОРЫНЫҢ СИРАКУЗАХ, СОҢҒЫ СОМДА ӨЗІНІҢ ҮСТЕМДІГІНІҢ ТӨЗІМДІ МІНЕЗДІ ҚОЙДЫ

Аңдатпа

Пайдалану раннегреческими тиранами Акраганте және Сиракузах, мәдени-идеологиялық ресурстың билік мүмкіндік берді соңғы беруге өзінің үстемдігіне тұрақты сипатқа ие. Жандандыру және құрылыс саласында діни саясатты оправдывала өзіне жалпы орналасуымен азаматтардың көпшілігі полисін өткізілетін іс-шаралар билеушісі, өйткені олар қамтамасыз ететін олардың материалдық еңбекақысына сәйкес келуі және рухани қажеттіліктерін. Акрагант және Siracusa, болған под-деді айналды қуатты мәдени орталығы Сицилия.

Бұлақты сөздер: тирания, полис, Сицилия, Акрагант, Сиракузы, Фаларид, Ферон, Гелон, караматан

Vdovin V.N.¹

¹ *the professor of Almaty branch of the St.-Petersburg Humanitarian University of trade unions, the candidate of political sciences, the senior lecturer of history*
E-mail: vdovin.valery@mail.ru

THE USE OF THE TYRANTS OF AKRAGAS AND SYRACUSE CULTURAL-IDEOLOGICAL RESOURCE IN THE STRUGGLE TO CONSOLIDATE THEIR RULE IN THE POLICY

Abstract

The usage by early Greek tyrants in Akragas and Syracuse of a cultural-ideological resource of authority, allowed the latter to give a steady character to their domination. Stirring up in the field of construction and religious policy justified itself by general support of the majority of citizens in the policy the actions conducted by the governor since they provided them with their material earnings and corresponded to their spiritual needs. Akragas and Syracuse, being under the pressure of tyrants, turned into the powerful cultural center of Sicily.

Keywords: tyranny, policy, Sicily, Akragas, Syracuse, Falakras, Pheron, Gelon, Hieron.

Раннегреческая тирания являлась типичным характерным явлением в эпоху становления древнегреческой цивилизации. На ее долю выпала историческая роль в формировании греческого полиса и полисной демократии, классическим примером которой являлись Афины. Это была политическая форма диктатуры, основанная на принципах единоличного правления, лишённого легитимности и традиционного порядка.

Одним из ресурсов власти на который тираны опирались как в процессе борьбы за власть, так и в период правления, являлся культурно-идеологический. Особенно эффективно этот ресурс проявил себя в строительной и религиозной деятельности. Именно этот ресурс помогал тирану придать своему господству в полисе легитимный характер, и тем самым продлить его существование.

Тиранические режимы возникали не только в Балканской Греции, но и в зонах греческой колонизации, к числу которых относилась Сицилия.

Греки рано начали колонизовать Сицилию в виду ее особого географического положения, несмотря на то, что Сицилия задолго до их вторжения уже была заселена коренными жителями.

Наиболее крупными полисами Сицилии, в которых сложились тиранические режимы являлись Акрагант и Сиракузы.

Акрагант был основан в 582-581 гг. до н.э. по инициативе гелорцев, давших колонии гелойские установления (Phuc. VI, 4). В основании Акраганта приняли участие также греки с островов Эгейского моря, особенно Родоса и прилегающих к нему мелких островов (Phuc. VI, 4, 4; Strabo VI, 272; Pindar. Olimp. II, 66).

Историческая традиция сохранила нам имена двух тиранов Акраганта: Фаларида и Ферона.

Фаларид, сын Леодама, прибывший в Акрагант с острова Астипалея (Ps.-Phalar. Ep., IV, 35; Tzetz. SM., I, 643; XII, 453), одного из Спорадских островов близ Родоса (Strab., X, 5, 14), выдвинул свою кандидатуру на пост главного смотрителя за строительством храма Зевса (Arist. Pol., V, VIII, 4), надеялся с помощью этой должности повысить свою известность как покровителя богов. Кроме нанятых «иноземцев», купленных узников и приобретенного материала для начала строительства, он получил в свое распоряжение общественные деньги и стал распоряжаться ими в своих собственных интересах. Затем, воспользовавшись случаем хищения материалов со строительства, Фаларид получил от граждан полиса добро на обнесение акрополя стеной. Когда все жители города вышли на празднество Фесмофории, Фаларид со своими людьми напал на граждан, «убил большинство мужчин, став господином женщин и детей, стал тираном» (Polyaen., V, I, 1).

Строительная деятельность тирана должна была стать главным козырем в его внутривосточной стратегии, и была направлена на укрепление авторитета в общине, не требуя при этом от Фаларида проявления истиной природы правителя-узурпатора. К тому же в пользу тирана решался вопрос о занятости и материальном достатке граждан. Строительство стен и укреплений обеспечивало безопасность в отношении как самого Фаларида, так и граждан Акраганта. (О начале сооружения стен вокруг акрополя см. Полиен (Polyaen V, 1, 1). Археологические раскопки датируют эту стену второй четвертью VI в. до н.э. [4. P.312-314]). Строительство храмов придавало власти тирана сакральный характер.

При Фалариде в Акраганте были возведены круглые по форме алтари, два теменоса, часовня и маленький храм, датирующиеся второй четвертью-серединой VI в. до н.э. и относящиеся к последним годам правления тирана. Тиран изыскивал средства на строительную деятельность за счет доходов,

получаемых в результате военных операций.

Полиен (Polyaen, V, 1, 1) приписывает Фалариду строительство храма Зевса Полиея. «Идентифицировать этот храм, — отмечает М.Ф. Высокий, — по археологическим остаткам храмовых сооружений на акрополе невозможно. Упомянутый здесь культ — это культ Зевса-покровителя общины, т. е. Зевса Атабирия. Акрополь Акраганта следует идентифицировать с горой на Сицилии (Tim. FgrHist., 566, F 39 a-b): Тимей сопоставляет священную гору Атабирион на Родосе, одной из метрополий Акраганта, и гору с аналогичным названием на Сицилии, а из Полибия (IX, 27) известно, что на акрополе Акраганта находился храм Зевса Атабирия, так что более чем вероятно, что гора Атабирий на Сицилии — это и есть акрополь Акраганта» [1. С. 59].

В храме Афины в Линде Фаларид совершил посвящение, которое представляло собой кратер с изображением титаномахии и Кроноса, пожирающего детей у Реи. Кроме того, тиран оставил надписи, одна из которых гласила: «Дедал дал меня в дар Кокалу», другая — «Фаларид из Акраганта (посвятил) Афине Линдской» (Lind. Chron. FgrHist., 532, F 27).

Фаларид прекрасно понимал, что главным средством превращения его власти из нелегитимной в легитимную могла стать религиозная деятельность, поэтому тиран стремился показать себя в этом вопросе лидером. Через него должна была осуществляться связь с храмом и богом. Помилував в свое время Харитона и Меланиппа (Athen., XIII, 602), Фаларид уже проявил богоугодничество Аполлону, за что продлил срок тиранического господства в общине.

Следующий акрагантский тиран Ферон, пришел к власти в 488 г. до н.э. после свержения тирании Фаларида (Pindar, Ol, II, 82, III, 68; См. также: Diod. IX, 30).

Согласно сведениям Полиена, благодаря использованию религиозного ресурса, а именно снабжению деньгами, выделенными ему из государственной казны в качестве ссуды для строительства храма Афины, отряда копьеносцев, Ферон захватил власть в городе и стал тираном (Polyaen., VI, 51).

Как и его предшественник, Ферон уделял большое внимание строительной политике, прекрасно осознавая важность этого ресурса в укреплении своего господства в полисе. Полиен сообщает нам сведения о строительстве храма Афины на акрополе (VI, 51), который был достроен (Schol. Pind. Ol., II, 15 d; ср.: Polyb., IX, 27, 7).

Ферон проявлял заботу о развитии архитектуры и искусства в Акраганте. В этой связи необходимо отметить храм Геракла [8. Р. 155]. Диодор сообщает нам о том, что в его строительстве активно применялся труд пленных в результате победы у Гимеры в 480 году (Diod., XI, 25, 3).

По сообщению Диодора, при Фероне Акрагант значительно расширился, что поставило власть перед необходимостью разобрать могилу Миноса (Diod., IV, 79, 4). К востоку от Олимпейона сооружаются две большие агоры.

Среди других общественных сооружений следует отметить строительство большого подземного трубопровода для поступления и вывода из города воды (Diod., XI, 25, 3) [9. Р.295-296], а также большой роскошной общественной купальни, в которую вода поступала из рек и ручьев, и пруда для разведения рыбы, созданного вблизи (Diod., XI, 25, 4; Athen., XII, p. 541).

После победы над карфагенянами увеличивается объем храмового строительства. Это, прежде всего, храм Зевса Олимпийца, построенный в честь победы у Гимеры, ставший примером величайшего мастерства скульпторов полиса. Скульптурные группы «Гигантомахия» и «Взятие Трои», по всей видимости, украшали фронтоны храма. Мраморная статуя эфеба, являвшаяся примером традиции имитации бронзовой работы тщательным полированием, возникшей в начале V в., происходит из данного храма.

Недалеко от храма Зевса располагались храмы Деметры, воздвигнутый вслед за храмом Зевса, а также Диоскуров, возведенный во второй четверти V в., в котором Ферон мог исполнять должность верховного жреца [3. Р.132].

Строительная деятельность осуществлялась и на присоединенной к Акраганту территории. Ярким примером является Гимера, захваченная Фероном, в которой был воздвигнут храм Победы, строительство которого дало мощный толчок развитию этого района. Этот храм был создан по акрагантским образцам и акрагантскими же мастерами.

Ферон стремился привлечь к своему двору известных деятелей науки и искусства, среди которых были Пифагор Регийский и аттический мастер, создавший статую эфеба; поэт Симонид Кеосский (Marmor Parium, 57; Callim. Aet., III); Пиндар, по всей видимости, побывавший в Акраганте в 476 г. (Ol., II; III). Ферону Пиндар посвятил вторую и третью Олимпийские оды. С домом Эменидов Пиндар поддерживал дружественные связи и после смерти Ферона; один из крупнейших врачей того времени Павсаний, сын Анхита, из Гелы (Empedocl., 1; 2 (Diehl); Diog. Laert., VIII, 2, 60-61; 65); архитектор, строитель грандиоз-

ного подземного водопровода Феак (Diod., XI, 25, 3).

Занимаясь строительством сакральных комплексов, Ферон, видимо, большую роль в своей внутренней политике отводил своим жреческим обязанностям, так как род Эменидов, к которому принадлежал Ферон, мог являться владельцем наследственной должности верховного жреца Диоскуров (см.: Pind. OL, III, 38-40).

Культ Диоскуров существовал с момента появления в Акраганте первых колонистов и, возможно, был связан с основанием полиса, поэтому был весьма почитаем (см.: Aristarch. Apud Schol. Pind. OL, III, 1 a, d). В честь Диоскуров отмечался праздник-Феоксении (Geofevia-Schol. Pind. OL, III, 1 a), обрядовый смысл которого состоял в ритуальном угощении статуй богов. Сам Ферон руководил празднеством и приносил соответствующие жертвы (Schol. Pind. OL, III, Geofevia; 1 c). Высокое положение Ферона в жреческой иерархии помогло ему придать своей власти легитимный характер.

Упрочению власти Ферона в Акраганте, приданию его господству легитимного характера, способствовало активное участие тирана в общегреческих агонах. Ферон одержал победу на Олимпийских играх (Pind. OL, II; P. Оху., 222; Serv. ad. Verg. Aen., III, 704; ср.: Schol. Pind. OL, II, Inscr.), что повысило его личный авторитет среди подданных и укрепило позиции в полисе, оказало влияние на рост политической карьеры. Эта победа была достигнута в 476 г. до н.э. [5. P.90].

Успехи тирана представлялись окружающим результатом божественного расположения к нему. Ферон, будучи жрецом Диоскуров, установил празднование этой победы и приурочил его к празднику Феоксений (Pind. OL, III). Победа на олимпийских состязаниях носила прежде всего религиозный и политический смысл, и могла означать дополнительный ресурс в деле упрочения власти в полисе.

Сиракузы являлись одной из первых колоний в Сицилии (См.: Strab. VI, 2, 4; Thuc. VI, 3). Основателями Сиракуз считают коринфян.

Первым тираном Сиракуз был Гелон, тиран Гелы, принадлежавший к династии Дейноменидов.

В области внутренней политики Гелон большое внимание уделял строительной деятельности. Став тираном Сиракуз, Гелон принял все меры к укреплению города (Hdt., VII, 156). Были проведены широкие ремонтные и строительные работы в области фортификационных сооружений. Еще до битвы при Гимере началось строительство ионического храма в самосском стиле, достроенный после войны [6. P. 330; 7. P. 112].

На средства от добычи, полученной в результате победы у Гимеры, были построены храмы Деметры и Коры в Неаполе (Diod., XI, 26, 7; Cic. In Ver., LIII, 119), посвящена часть добычи в храмы Сиракуз и Гимеры (Diod., XI, 25, 1). В Олимпии Гелон воздвиг сокровищницу со статуей Зевса и тремя панцирями (Paus., VI, XIX, 7); статую Зевса в храме Зевса Олимпийского украсил золотым плащом большой тяжести (Cic. De nat. Deorum, III, 83); украсил Пифийское святилище (Athen., VI, 231 f): был изготовлен золотой треножник, вес которого составил 16 талантов и отправлен в Дельфы Аполлону в знак благодарности за победу у Гимеры (Diod. XI, 26, 7).

На месте старого Афинейона был воздвигнут новый храм, повторяющий храм Победы в Гимере, «что можно объяснить желанием Гелона иметь в Сиракузах собственный памятник победы, поскольку сама Гимера оставалась во владениях Ферона» [1. С. 20].

Гелон активно строил храмы Деметры и Коры на подвластной ему территории. Он построил храм в Сиракузах и собрался воздвигнуть еще один в Этне, однако осуществить задуманное не успел в виду смерти (Diod., XI, 26, 7). Д. Мертенс допускает возможным сооружение Гелоном в это время водопровода [6. P. 331].

Гелон привлекал ко двору мастеров из различных регионов греческого мира, чьи творения прославляли его как правителя Сиракуз. Ионический храм в Сиракузах, построенный в самосском духе, мог быть построен одним из самосских мастеров [6. P. 330].

Скульптор Бион, сын Диодора из Милета, создал треножник и Нику, посвященных Гелоном в Дельфы [1. С. 209].

В Сиракузах работала также группа скульпторов из Афин.

Что касается покровительства Гелоном науки, то он, по сравнению с Гиероном, был «чужд наукам» (Ael. VH, IV, 15). Весь период правления Гелона отмечен пребыванием в Сиракузах лишь одного представителя письменной культуры-комедиографа Эпихарма (Suda, s. v.; Anonym. Byz. De com., II, 4).

Прекрасно понимая религиозно-политический смысл победы на олимпийских играх, Гелон переманил кротонца Астила в Сиракузы, который одержал победу в беге, двойном беге (Paus., VI, 13, 1), а также в беге с оружием (первую победу на олимпийских играх Гелон одержал будучи еще тираном Гелы, когда его квадрига победила на Олимпийских играх. В честь этой победы в Олимпии были поставлены

бронзовая колесница-квадрига и статуя самого Гелона (Paus., VI, 9, 4-5)).

Гелон скончался от водянки, которой страдал последний год, находясь при этом в зените своей славы (Plut. De Pyth. orac, XIX, 403 B-C; Arist. fr. 486 (Rose) = Schol. Pind Pyth., I, 89 a).

Преемник Гелона Гиерон, как и его предшественник, прекрасно понимал значение культурно-идеологического ресурса в усилении собственных позиций в полисе.

Гиерон был наследственным жрецом культа Деметры и Керы и основателем культа Зевса Этнейского (Schol.Pind.Ol.,VI, 158 a).

Гиерон, подобно Гелону, большое внимание уделял участию в священных общегреческих играх, особенно Олимпийских и Пифийских, с целью придать своей власти в полисе божественный характер. Гиерон одержал победу в трех Олимпийских (Pind. Ol., I; Schol. Pind. Ol., I, Inscr. a; Bacch.,V; Bacch., III; Schol. Pind. Ol.,I, Inscr. ab; Paus.,VI, 12, 1; VIII, 42, 8) и трех Пифийских играх (Pind., Pyth., III, 73; Schol. Pind. Pyth., I; III, Inscr. a; Pind. Pyth., I; Schol. Pind. Pyth., I, IV), в благодарность за победу на которых он сделал богатые приношения в Олимпию (Paus.,VI, 12, 1; VIII, 42, 8) и Дельфы (Plut. De Pyth. or.VIII, 397F).

Как сообщают источники, Гиерон, «пристрастился к наукам» (Ael. VH, IV, 15) и «высоко ценил в людях образование» (IX, 1), что позволило ему создать при дворе кружок, в состав которого входили крупные деятели культуры, среди которых был виднейший представитель греческой хоровой лирики Пиндар, приглашенный на Сицилию на празднование Олимпийских и Пифийских побед Гиерона и Ферона Акрагантского. Большую часть времени, проведенного в Сицилии, он находился при дворе Гиерона (Vita Pind., 7; Schol. Pind. Pyth., I, Inscr. a; 1 a). При дворе Гиерона находился Симонид Кеосский (Arist. Rhet., II, 1931 a, 9-12; Vita Pind., 7; Cic. De nat. deorum, I, 60; Paus., I, 2, 3), который затем переселился в Акрагант, где и умер (Marmor Parium, 57). Гиерон пригласил к себе известного поэта и драматурга Эпихарма (Marmor Parium, 71; Plut. Diet. reg. et due, 19, 5; Jamb. De vita pyth., 266) (Г. Вебер высказывает сомнение по поводу пребывания Эпихарма при дворе Гиерона, как и ставит под сомнение вообще развитие комедии как жанра при тиранах [10. S. 54]), поэта и философа Ксенофана Колофонского (Tim. FgrHist., 566 F 133; Plut. Diet. reg. et due, 19, 4; Clem. Alex. Strom.,1, 64), трагика Эхила, (Marmor Parium, 59; Vita Sophocl., 35; Paus., I, 2, 3), написавшего «Персов» (Schol. Aristoph. Rana, 1028; Vita Aeschyl., 18) и «этнейцев». Тираны проявляли определенный интерес к возникновению трагедий [2. С. 109-111].

Гиерон понимал выгоду от деятельности кружка и поэтому не скупился на его существование. Хотя случаи, когда Гиерон все-же проявлял скупость имели место, о чем свидетельствует Плутарх (Plut. Diet reg. et due, 19, 4).

Активно проводится строительная политика. Перестраиваются Наксос [9. P. 297] и Катана-Этна. В Сиракузах сооружается первое в истории этого города здание амфитеатра на 1400 мест [8. P. 53].

При дворе Гиерона работали местные мастера, например, архитектор Дамокоп, построивший театр [8. P. 53], группа скульпторов и граверов из Афин, которые работали не только в Сиракузах, но и Леонтинах, Катане-Этне [7. P. 99, 128-129; 1. С. 241 (сноска 306)].

Гиерон умер в 467 г. в Катане-Этне (DiocL, XI, 66, 4) от мочекаменной болезни (Arist., fr. 216 (Rose); Schol. Pind. Pyth., I, 89 a; Plut. De Pyth. orac, XIX, 403 B-C), которой страдал в течение нескольких лет (Pind. Pyth., III), где и был похоронен (Strab., VI, II, 3). После смерти Гиерон был героизирован в Катане-Этне (Diod., XI, 66, 4).

Таким образом, использование раннегреческими тиранами Акраганта и Сиракуз культурно-идеологического ресурса власти, придавало их господству легитимный характер. Активизация в области строительства и религиозной политики оправдывала себя общим расположением большинства граждан полиса к проводимым мероприятиям правителя, поскольку они обеспечивали их материальным заработком и соответствовали духовным потребностям. Акрагант и Сиракузы, находившиеся под тиранов превратились в мощный культурный центр Сицилии.

Список использованной литературы:

1. Высокий М.Ф. История Сицилии в архаическую эпоху.-СПб, 2004.
2. Янковский А.И. Раннегреческая тирания и возникновение трагедии // Античный мир. Проблемы истории и культуры. Сборник научных статей к 65-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова.-СПб, 1998.
3. Bernabo Brea L.Musei e monumenti in Sicilia.-Novara, 1958.
4. Dunbadin T. J. The Western Greeks. The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 B.C.-Oxford, 1948.
5. Moretti L. Olimpionikai: i vincitori negli antichi agoni olimpici.-Roma, 1957.
6. Mertens D. Greek Architecture in the West // The Western Greeks. Classical Civilization in the Western

Mediterranean. – London, 1996.

7. Ross Holloway R. *The Archaeology of Ancient Sicily.* - London; New-York, 1991.

8. Santonocito C. *Divagazion sui teatri greci in Sicilia* // SA. - Vol. 9. - 1970.

9. Di Vita A. *Urban Planning in Ancient Sicily* // *The Westrn Greeks Classical Civilization in the Western Mediterranean.* - London, 1996.

10. Weber G. *Poesie und Poeten an den Hofen verhellentischer Monarchen* // *Klio.* - Bd. 74. - 1992.

ӘОЖ 94(574)"652"

МРҒТТ 03.09.25

Т.Н. Мухажанова¹

т.ғ.к., доцент Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Г.С. Беделова²

² т.ғ.к., доцент Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

П. Нұсқабай³

³ PhD., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Раймбекова М.Т.⁴

гуманитарлық ғылымдар магистрі

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы.

«Ортағасырларда Шығыс Еуропаны бағындырған Хазар қағанатының тарихынан»

Аннотация

Аталмыш мақалада орта ғасырларда Еуропаның шығыс бөлігін қоныстанған Хазар қағанатының қалыптасуы мен саяси тарихы қарастырылады. Тайпалық бірлестіктің қалыптасуының алғышарттары, саяси-әлеуметтік факторлар барысы мен қағанаттың құрылымы басты назарға алынды. Хазар қағанаты өз заманында алғашқы феодалдық мемлекет құрған, мықты қаруланған тұрақты әскері бар, үш дінді бір тудың астына біріктіре алған және екі бірдей үлкен астанасын қалыптастырып, араб жаугершілігінің еуропаға таралуына тосқауыл болған бірден-бір мемлекет. Сонымен қатар, зерттеу жұмысында хазар қоғамында өзекті орын алған діннің рөлі, әсіресе ислам дінінің таралуына ықпал жасаушы факторларға басты көңіл бөлініп, араб жазба деректері негізінде талдау жүргізіледі. Хазартанушы зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалынды.

Кілт сөздер: Хазар, бұлғар, Семендер, Итиль (Еділ), Баланжір, Византия, Русь, князь.

T.N. Muhajanova¹

¹ Candidate al-Farabi Kazakh National University

G.S. Bedelova²

² Candidate al-Farabi Kazakh National University

P.N. Nuskabai³

³ PhD al-Farabi Kazakh National University

M.T. Raimbekova⁴

al-Farabi Kazakh National University, Department of World History, Historiography and Source Studies

«ON THE HISTORY OF KHAZAR KHANATE SEIZED EAST EUROPE IN MEDIEVAL HISTORY»

Abstract

This article reflects political history and formation of the Khazar khanate, which was founded in the Middle Ages in Eastern Europe.

The main attention is paid to the problems of prehistory of the emergence of a tribal union, socio-political history and the state structure of the Khanate. The Khazar Khanate was the first feudal state, had its own regular army, with two great capitals and three religions, and also was an barrier to the Arab invasion to Europe. Also, the article reflects the role of the Islamic religion in the public life of the Khanate and for this the author analyzed Arabic written sources. Also, materials of scientific researchers on the history of the Khazar Khanate were used.

Key words: Khazar khanate, Middle Ages, Eastern Europe, socio-political.

Мухажанова Т.Н.¹

¹ к.и.н., доцент КазНУ имени аль-Фараби
Беделова Г.С. ²

² к.и.н., доцент КазНУ имени аль-Фараби
Нускабай П.Н. ³

³ PhD КазНУ имени аль-Фараби
Раймбекова М.Т. ⁴

⁴ магистр гуманитарных наук

КазНУ имени аль-Фараби, кафедра Всемирной истории, историографии и источниковедения

ИЗ ИСТОРИИ ХАЗАРСКОГО КАГАНАТА ПОКОРИВШИХ СРЕДНЕВЕКОВУЮ ВОСТОЧНУЮ ЕВРОПУ

Аннотация

На данной статье рассматривается политическая история и возникновение Хазарского каганата, который возник в средние века в Восточной Европе. Главное внимание уделено на проблемы предысторию возникновение племенного союза, социально-политическую историю и государственную структуру каганата. Хазарский каганат в свое время являлся первым феодальным государством, имел собственное регулярное войско, с двумя великими столицами и тремя религиями, а также был преградой для арабского нашествия в Европу. Также в статье рассматривается роль исламской религии в общественной жизни каганата и для этого автор анализировал арабские письменные источники. А также были использованы материалы научных исследователей по истории Хазарского каганата.

Ключевы слова: Хазар, булгар, Семены, Итиль(Волга), Баланжир, Византия, Русь, князь.

Кіріспе

Қазіргі заманда Отандық ғылым мен әлем тарихы салаларында Батыс пен Шығыс халықтарының өркеніетті тұрғыда қатынас жасауына терең мән беріліп, түрлі зерттеулер негізінде жаңа концепциялар туындауда. Әрине мемлекет тарапынан қабылданып жатқан жаңа бағдарламалар негізінде аталған шаралар жүзеге асырылуда. Ел басының «Рухани жаңғыру-болашаққа бағдар» атты мақаласында мәдени даму арқылы төл құндылықтарымызды дамытуға жол ашты [1]. Мәдени құндылықтар тарихпен тығыз байланысты екеніне еш күмән жоқ. Сондықтан өміршең төл мәдениетіміздің тарихы тереңнен бастау алатыны белгілі болғанмен оның әліде тың зерттеулерді талап ететіні белгілі. Түркі тілдес халықтардың орта ғасырлардағы тарихы, мәдениеті, әлеуметтік құрылымы күрделі және кешенді зерттеуді талап ететін күрделі мәселелердің бірі. Шығыс Европаның далалық аймағына қоныс аударған Хазар қағанатының тарихы әлем тарихымен ұштасып жатқан мәселелердің бірі.

Әдістер

Тақырыптың мақсаты ерте ортағасырларда Еуропаның шығыс бөлігін қоныстанып, алғашқы феодалдық мемлекеттер құрған түркі тайпасы-Хазар қағанатының үздіксіз саяси соғыстар жүргізуінің негізінде тарихын ашу.

Хазар қағанаты өз заманында алғашқы феодалдық мемлекет құрған, мықты қаруланған тұрақты әскері бар, үш дінді бір тудың астына біріктіре алған және екі бірдей үлкен астанасын қалыптастырып, араб жаугершілігінің еуропаға таралуына тосқауыл болған бірден-бір мемлекет. Хазарлардың тарихы жөнінде жазба деректер мол. Әсіресе араб саяхатшыларының хазарлар туралы мәліметтері өте көп; Ибн Фадлан, әл-Масуди, Ибн Хаукаль т.т. Авар қағанатының тарихына қатысты жазба мәліметтер мен хазарларға қатысы деректердің басты ерекшелігі жоғарыда айтқандай өте көп араб жазбалары мен қатар еврей хаттары. Яғни мұсылман дінінің таралуына байланысты, экспанциялық барлау саясатына да байланысты араб-парсы жазбалары хазарлардың тарихының түрлі салалары бойынша мәліметтер қалдырған. Дәлірек айтатын болсақ, Хазар қағандығы (650-969 жж.) құрылған, орта ғасырлық мемлекет. Батыс Түрік қағандығында 630-651 жылдары дулу мен нушеби тайпалары арасында азамат соғысы жүрді. Нушебилер Орта Азияның бай қалаларына арқа сүйеп, Қытаймен одақтасты. Дулу бастаған жауынгер көшпенділер шығыс түрік ханзадасы Юйгу шадқа сүйенеді. Ал хазарлар нушеби құрамында еді. Осы кезеңде күшейіп алған Таң әулиеті қағандықтың батыс иеліктерін басып алды. Нушебилердің өз арасында да наразылықтар туындап, Қытайды жақтаған Иби-Шегуй ханды қуып жібереді. Дулу тайпасынан шыққан Дулу Хэлу Шаболо хан билікті тартып алған соң, хазарлар іштей бөліне бастады. Хазарлардың алғашқы билеушісі жергілікті билеушілерден емес, тақтан қуылған түрік қағаны болды.

VII ғасырдың ортасында Түрік қағандығының еуропалық бөлігінде түркі тілде сөйлейтін екі тәуелсіз саяси құрылым-Хазарлар мен Бұлғарлар құрылды [2]. Хазар қағандығы өз қуатын арттыру мақсатында көрші тайпаларды, әсіресе, туыстас, бірақ жаулық көзқарастағы бұлғарларды бағындыруға кіріседі.

Бұлғарлар жеңіліс тауып, Ботбай басқарған бір бөлігі оларға бағынады.

Дегенмен византиялық жылнамаларда Атилла қайтыс болған кезде Еділдің төменгі сағасында хазарлар тұрған дегенде мәліметтер бар. Олар VI ғасырда Еділ мен Дон өзені аралығы мен Кавказды билеп тұрған болатын. Сол ғасырдың екінші жартысына қарай сібірлерді өздеріне қосып алып, тез күшейе бастады. Атап айтқанда «Феофан Жылнамалары» [3], К.Богрянородныйдың [4] еңбектерінің құндылығы зор.

Хазарлардың көршілерімен болған қарым-қатынасы жөнінде Сасанитдердің Кавказдың оңтүстігін басып алып, жергілікті тайпаларды өзіне бағындыра бастауынан сескенген хазарлар византиялықтармен одақтасуға мәжбүр болды. Хазарлар 627-628 жылдар арасында кавказдықтарды бағындырды. Сол батыста хазарлардың қолдануына арқа сүйеген Византия армиясы Иранның ішкі өлкелеріне дейін сұғына кіріп, зор жеңістерге жетті.

Хазар қағандығы-Батыс түркі қағандығының, ыдырауынан кейін төменгі Еділ бойы мен Солтүстік Кавказдың шығыс бөлігінде VII ғасырдың ортасында құрылған алғашқы феодалдық мемлекет. Астанасы-Семендер (Дағыстанда). Кейін Итил қаласы болды (Төменгі Еділде). Хазар қағандығы Солтүстік Кавказды, Еуропадан Днепрге дейінгі жерлерді иеленді. Хазарлар-түркі тегінен шыққан халық, олар Шығыс Еуропада IV ғасырдағы хундар заманында пайда болды. VI ғасырда хазарлар Бірінші (Батыс) Түркі қағандығының құрамына кірді, олар түркі тілінде сөйледі. Ол туралы Орхон-Енисей жазуларында айтылады. Хазар тілі Бұлғар және чуваш тілдерімен тығыз байланыста.

Хазар-Араб арасындағы қақтығысты үлкен тарихи құбылыс деп бағалау керек. Себебі мұсылман жаугершілігіне қарсы тұруы хазарлардың әскери жағынан мықты ұйымдасқандығының дәлелі және дәл сол кезеңде Шығыс Еуропада оларға тең келетін әскер болмады десек артық айтақан болмас едік. Хазарлар Еуразияда араб экспансиясымен соғысқан түркі тілді алғашқы мемлекет болды. Кавказда 642 жылы арабтармен бірінші шайқас өтті. Бірінші соғыс кезінде арабтардың әскербасы мерт болып, хазарлар жеңіске жетеді. Шайқас Баланжір атты жерде өтеді, бұл хазар ханының ордасы тұрған жер еді. Кейінірек хазарлар ордасы орын ауыстырып Самандарға көшеді, содан кейін Еділ (Итель) бойына қоныстанады. Арабтар мен хазарлардың екінші соғысы 772-773 жылдары болады, бұл жерде хазарлардың жолы болмай, олар жеңіліс табады.

Хазар қағандығы 735 жылы Кавказдың арғы бетінде арабтардан жеңілді. VIII ғасырдың басында Византияның әсерінен хазарларға христиан діні тарала бастады. Арабтар ислам дінін, Византия христиан дінін енгізуге тырысты. VIII ғасырдың бірінші жартысында (731 ж.) Солтүстік Дағыстандағы хазарлардың бір тобы иуда дінін қабылдады. VIII ғасырдың аяғы мен IX ғасырдың басында хазарлар ұрпағы-Обадия Хазар қағандығын басқарды да, өздерінің мемлекеттік дінін иуда деп жариялады. Дегенмен хазарлар мұсылман мәдениетін дәріптеуші Хорезммен көрші еді. Нәтижесінде 764 жылы хазарлар хорезмдіктерге және кавказдың мұсылман аймақтарына қарсы жорық жасады. Хазар елі және олардың бас қаласы Еділ (Итил) тікелей халифатпен, мұсылман елімен шекаралас болды.

Орыстардың Еділ бассейніне қол сұғуынан бұрын Хазарлар шығыс славян әлеміне шабуылдап өткен еді. (біз IX ғасырдың екінші жартысында бірнеше славян халқы хазар қағанына салық төлегенін орыс шежірелері арқылы білеміз.) Хазарлар солтүстікке тереңдеп енген бұл кезде орыстар әлі нормандар деп аталатын. Орыстар швед тілінде сөйлеген кезде солтүстік Новгородқа жақын жерде тұрған орыс князі қаған шенін иемденгені де тарихтан белгілі. Кейіннен орыс патшасының өз туыстарына, балаларына неміс сөзінен шыққан «князь» термині жиі қосылып, тұрмыста қолданылып кетті. IX ғасырда Балтық теңізінен Қара теңізге дейінгі аймақ орыстар құрған мемлекет болды. Орыстар хазар хандығынан бірнеше рет соққы жеді. Нәтижесінде 910-915 жылдары Святослав Каспий теңізіне-Хазарияға Камадая бастаған шапқыншыларын жіберген кезде оларды хазарлар жойып жібергені де тарихтан белгілі.

Мұсылмандар дерегі бойынша орыстардың 943-944 жылдары жасаған шапқыншылығы кезінде Кавказ мұсылмандарының бас қаласы-Бердье, сондай-ақ хазарлар қоныстанған жерлер тонауға түсіп, қиратылған. Святославтың үшінші жорығы 965 жылы Хазар қандығына қарсы бағытталды. Бұдан соң бірнеше жыл бойы хазарлар Дағыстанға шектескен жерімен қоса орыстардың қол астында болды. Бірақ көп уақыт өтпей-ақ орыстар өзі жаулап алған жерді тастап кетті де, кейін Хазар қағандығы қайта қалпына келді. Ресей үшін бұл сәтті уақыт болды. Егер Святослав Итилде қалып қойған болса, онда орыстар мұсылман әсеріне еріксіз тап болар еді.

Бұл оқиғаның барысын түсіну үшін князь Святославтың басқа жерлердегі әрекетіне назар аудару керек. Оның нормандарға және Батыс Еуропаға жасаған жорықтары алғашында тонаушылық сипатқа ие болды. Орыстардың Каспий теңізіндегі алғашқы қимылдары да осылай болатын.

964-965 жылдары орыс князі Святослав Игоревич Еділге жорық жасап, Хазар қағандығын талқандады.

Хазар қағандығы Х ғасырда түгелімен ислам дініне кірді.

Ішкі қайшылықтары мен көшпелі халықтардың шабуылынан талқандалған Хазар қағандығы ХІ ғасырдың басында өмір сүруден біржола қалды.

Хазар мемлекетінің құлауына орыстардың жеңісінен басқа мынадай себептер өсер етті: түркі тайпаларының арасында «кундар» немесе «кайилар» деп аталатын түркілердің сонау шығыстағы бір бұтағы осы аласапыран жылжулар кезінде Сырдарияның төменгі ағысындағы ғұздардың иеліктеріне бірінші болып бас сұққан болатын. Осыдан бұрынырақта ғұздардың жартысы ислам дінін қабылдап, екінші жартысымен қырқысып жатқан. Осы қырқысудың арқасында ғұз немесе түрікмен халқының жартысы парсы еліне қоныс аударған. Олар алдыңғы Азияда Селжуктар империясын құрды. Ғұздардың екінші жартысының ұрыс салып батысқа қарай жылжуы Хазар хандығының құлауын тездетті. Хазарлар туралы соңғы деректі араб тарихшысы Ибн әл-Асирдің жазын, курдтардың қолбасшысы Фазлун 1030 жылы хазарларға жорық жасағаны туралы баяндайды.

Хазарлар хандығы YII-IX ғасырлар арасында үздіксіз өсіп ұлғая берді, хандықтың шығыс шекарасы Жайық (Орал) өзенінен бастап, батысқа Дон өзеніне дейін, ал солтүстікте Мәскеу маңынан, оңтүстіктегі Аралға дейін созылып жатты. Бұл аумақтың ішінде Бұлғарлар, мажарлар, толып жатқан фин қауымдары, славяндар, кавказдық құрама халықтар т.б. тайпалар аралас-құралас тіршілік етті. Сонысына қарамай, сол бір заманда аталмыш ұлан-байтақ өңірде біршама тыныштық, жайлы өмір сүру мүмкіндігі жасалған болатын.

Хазарлар хандығының құлауы. IX ғасырдың екінші жартысында Еділден өтіп шабуылдай кірген печенегтер хазарлардың апшысын қуырып, сарсануа түсірді. Хазарлардың күн көріс көзі болған сауда-саттық ісі тығырыққа тірелді. Ақыры Х ғасырдың соңын ала хазарлардың туы жығылып күйреді. Қолда бар дерек көздерінде келтірілген мәліметтер тым аз болғандықтан нақтылы қай жылы Хазар теңізі (Каспий) деп аталғаны белгісіз. Бұл да сол хазар халқының атынан қалған бір белгі еді.

Хазар халқы мен хазар мемлекеті YII ғасырдан Х ғасырға дейін Еділдің төменгі сағасында өмір сүрді. Бұл батыл әрі жауынгер тайпа болды. Хазарлар елі Қара теңізден Каспий теңізіне дейінгі аумақты алып жатты. Хазарлар түріктер болды және алғашқы уақытта олар Батыс түрік қағанатының құрамына енді. Кейін олардың қарауынан шығып, өз елдерін құрды.

IX ғасырдағы орыс жылнамаларында Днепр бойындағы тайпалар хазарларға сансыз ақ терілермен немесе қарулармен, қылыштармен алым-салық төледі делінген, ал Х ғасырда сол алым-салық олардан ақшалай алынған.

Исламдық (арабтық) жазбаларда хазарлар тамаша егіншілер және шебер балықшылар деп айтылады. Соларда хазарлар жері кең және су қоймаларына бай, әсіресе қыста судың молдығы соншалықты, балық пен жануарларға бай сансыз көлдер пайда болады. Сол көлдердегі балықтар семіз болып келіп, оларды хазарлар өз майына қуырады. Су тартылған көктем мен жазда хазарлар астық егеді. Сөйтіп, бір жерден хазарлар екі өнім: қыста-балық, жазда-бидай жинады.

Кезінде хазарлар мұсылмандықты қалай қабылдағаны туралы тамаша аңыз бар. Өз халқына мұсылмандықтың, христиандықтың және иудаизмнің бірін таңдап алу үшін хазар қағаны өзіне үш ірі діннің өкілдерін шақырады. Қаған христианинді және иудейді тыңдап болған соң, өз құлағын исламды уағыздаушы Фараби ибн Қораға тосады және одан осы қарсаңда көрген түсін жорып беруді сұрайды. Бұл түсінде оған періштелер келіп, хазарлар қағанның істі жүргізуіне наразылығын білдіреді. Сонда Фараби ибн Қора: «Сіздің түсіңізде періште санадан әлде ашылудан көрінді ме? Әлде ол сізге алма ағашы түрінде, әлде басқа түрде келді ме?»-деп сұрайды. Қаған періште оған бірінші (сана) адамнан да, екіншісінен де (ашылу) және үшіншісінен де (алма ағаш түрінде) келген жоқ дейді. Содан кейін Фараби ибн Қора қағанға: «Әрине, періште біріншісі де, екіншісі де және үшіншісі де болған жоқ. Мәселе оның мүлдем басқа періште болғанында. Бұл Адам Рухының періштесі. Сіз өзіңіздің серіктестеріңізбен соған дейін көтерілгіңіз келеді. Бұл сіздің игі ниетіңіз және бұл жақсы. Бірақ сіз бәріне тек түсіңізде көретін Адамды теңестіргіңіз келеді, оны шын адам жасамақ боласыз, оны кітапқа жазғандай етіп жазып алғыңыз келеді. Бұл сіздің қылығыңыз және бұл дұрыс емес. Мәселе сізде қасиетті кітап Құранның жоқтығында», ал сіз осының өзінде өз кітабыңызды жасағыңыз келеді, Қасиетті кітап бізге жоғарыдан сыйланған, оны сіз біздерден алыңыз, бәрімен біздермен бөлісіңіз, бәрінде, істе де, ниеттеріңізде бізбен бірге болыңыз және өз кітабыңызды өзіңіз жасауға талпынбаңыз ...» – дейді. Бұл сөздерден кейін хазарлар қағаны Фараби ибн Қораны құшақтап, халықтың исламды қабылдағаны туралы жарлық шығаруға бұйырыпты мыс.

Нәтижелер

Хазарлардың қалалары туралы араб саяхатшылары мен орыс жылнамаларында өте жақсы келтірілген. Айталық, ірі қалалары бар, сауда-саттық жақсы дамыған мемлекет деп Итиль-ортағасырлық қаласын ерекше атаған. Хазар қағанатының VIII-X ғасырлардағы астанасы. Еділдің төменгі сағасында, осы күнгі Астрахан қаласынан 15 км. жерде орналасқан. Хазар тарихын зерттеуші М.И. Артамонов қалаға байланысты деректерді жинастырып, жүйеге түсірді [5]. Себебі осы зерттеуші бірнеше жылдар бойы осы қалаға қазба жұмыстарын жүргізудің нәтижесінде «Хазар тарихы» деген кешенді ғылыми еңбек туындады. Бұл Артамоновтың ерең еңбегі деп білем, хазар тарихы үшін. Әрине одан кейін де бірнеше орыс ғалымдары қалам тартып хазар тарихы жөнінде С.А. Плетнева [6], А.П.Новосельцевтар [7] зерттеп еңбектерін жазды. Хазарлардың арабтармен соғысы кезіндегі ұстанған тактикалары мен соғыс өнері жайында И.Г. Семенова зерттеген болатын [8]. Дегенмен М.И. Артамоновтың зерттеуі алғашқы және кешенді зерттеу деп қазіргі күнде өзектілігін жоғалтпаған зерттеу деп бағалар едім. Ия шет ел ғалымдары да хазар тарихын зерттеуде В.П. Голденнің [9], К.А. Брукстың [10] еңбектерін атауға болады. Итиль атауы Еділ өзені атымен тікелей байланысты. Қаланың аумағы өзеннің екі жағасын және ортадағы кішігірім аралды алып жатқан. Ол туралы бірнеше ортағасырлық жазба деректерде құнды мәліметтер сақталған. Хазар қағаны Иосиф Испаниядағы бір лауазымды адамға жазған хатында үш қаласы бар екенін, біреуінде өзі тұратынын айтып өтеді. Әбул-Қасым ибн Хаукал мұнда екі негізгі бөлік бар екенін айта келе, оларды Итиль және Хазарен деп ажыратады. М.И.Артамоновтың пікірі бойынша, қала үш жерде орналасқанымен, негізінен, екіге бөлінген және ол екеуінің өз атаулары болған. Бұлар IX ғасырда Ханбалық және Сарашен деп аталса, X ғасырда Итиль және Хазарен атауларына ие болған. Деректер Итиль өте маңызды, бай, мәдениетті шаһар болғанын дәлелдейді. Онда бірнеше халық өкілдері өмір сүрген. Олардың негізгілері-арасынан қаған әулеті шыққан түркі тілдес хазарлар және басқа түркілер, славяндар, еврейлер. Халықтың басым көпшілігі мұсылман дінін ұстанған. Ибн Хаукал мұсылман дініндегілердің саны 10 мың адам дейді [11]. Басқа тұрғындар христиандар мен иудейлер. Қаладағы 30-ға жуық мешіттің көбінде ислам қағидаларын үйрететін оқу орындары болған. Сондай-ақ, басқа діндердің мінәжат орындары, моншалар, базарлар болған. Екі жағалау мен арал аралығында кемелер мен қайықтар жүзген. Хазарлар, олардың ішінде қаған мен оның әулеті қаланың батыс бөлігін қоныстанған да, шығыс жағында қарапайым тұрғындар, қолөнершілер, саудагерлер тұрған. Итиль тұрғындары егіншілікті, балық аулауды жақсы игерген. Тіпті сыртқы айналымға шығатын тауарлардың маңызды бір бөлігін балық желімі құраған. Мал шаруашылығымен шұғылданған. Баспаналардың негізгі түрлері-жеркепелер, ағаш тіреулі үйлер мен киіз үйлер, ал қалған сарайлары күйдірілген кірпіштен салынған. Итиль тұрғындары қаған бастап жазда жайлауға, қала сыртына шығып, күзде қайтып отыруды дәстүрге айналдырған. Хазарлар мен Киев Русінің арасындағы қақтығыстар 965 жылы князь Святослав шапқыншылығы кезінде қаланың қирауына әкеп соқты.

Қорытынды

Қорыта келгенде әлем тарихында ойып тұрып орын алған хазарлардың тарихы әлі-де кешенді және тың зерттеулерді талап ететін өзекті мәселелердің бірі. Жауынгер Хазар қағанатының этникалық құрылу тарихында түркі тілде сөйлейтін, Орта Азиядан шыққан тайпалық бірлестіктер негізін қалады. Әрине, шығыстық яғни түркі қаны бар хазар қағанатын жасаушылардың белсенді соғыс қимылдар жүргізуі-сол заман талабы. Сол заманның талабын олар жүз пайыз орындады деп тұжырым жасауға негіз бар. Себеі, Араб экспанциясына тосқауыл болып, Византия империясын мен Европа жерін адал қорғап, діннің енуіне мүмкіншілік бермеген мықты жабдықталған Хазар әскеріне сол заманда тең келетін әскери құрылым болмағанын олар дәлелдеп берді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Назарбайев. «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру»// Егемен Қазақстан, 2017.26.04
2. Erdal M. *The Khazar Language // The World of the Khazars: New Perspectives.* Brill, 2007.-P. 75-107, русский перевод Эрдал М. *Хазарский язык // Хазары, сб. статей.-М., 2005. -С.125-139.*
3. Феофан *Летопись.* М., 1980 ж.
4. К.Богрянродный «Об управлении империей» М., 1991 г.
5. Артамонов М.И. *История хазар.-СПб., 2001.-С.182-183,186; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.-М.,1990.*
6. Бердібай Р. *Түбі бір түрікпіз.* Астана, 2002.
7. Плетнева С. А. *Хазары.-М., 1976.-С. 68*
8. Новосельцев А. П. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.-М., 1990.*
9. Семёнов И. Г. *Военная тактика хазарской армии в период войны против Арабского халифата в 706-737 годы // Материалы XVII международной ежегодной конференции по иудаике. Вып. 31. Т.2.-М., 2010.-С. 7-15.*
10. B. Golden. *Khazar studies: achievements and perspectives // The World of the Khazars: New Perspectives.* Brill,

ӘОЖ 378 (574)

ГРНТИ 03.01.17

*Л. Н. Нурсултанова*¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Аймақтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, т.ғ.д

*М. Қ. Санатова*²

²магистрант

АМЕРИКА ҚҰРАМА ШТАТТАРЫ МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада АҚШ пен ҚР-ның білім саласындағы қатынастары қарастырылған. Білім беру ынтымақтастықтың маңызды салаларының бірі болып саналады. Сонымен қатар, «Болашақ» бағдарламасы аясында АҚШ-та оқитын қазақстандық студенттердің оқудағы сандық және сапалық көрсеткішінің қарқыны зерттелді. АҚШ «Болашақ» бағдарламасының стипендиаттарының саны бойынша жетекші елдердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: білім беру бағдарламалары, «Болашақ» шәкіртақы бағдарламасы, студенттік алмасу бағдарламасы, Бейбітшілік корпусы, Халықаралық білім беру институты

*Л.Н. Нурсултанова*¹

¹д.и.н, ассоциированный профессор,

ЕНУ им Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*М.К. Санатова*²

²магистрант

СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ СОЕДИНЕННЫМИ ШТАТАМИ АМЕРИКИ И КАЗАХСТАНОМ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В этой статье рассматриваются отношения между США и РК в области образования, которая является одним из важнейших направлений сотрудничества. Также исследуется динамика данной сферы: качественные и количественные показатели учебы казахстанских студентов, которые обучаются в США по программе «Болашақ». США являются одной из лидирующих стран по количеству обучающихся стипендиатов программы «Болашақ».

Ключевые слова: образовательные и стипендиальные программы «Болашақ», академическая мобильность, Корпус мира, Международный институт образования.

*L.N. Nursultanova*¹

¹Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of L.N. Gumilyov ENU

*M.K. Sanatova*²

²Master student

COOPERATION BETWEEN THE UNITED STATES OF AMERICA AND KAZAKHSTAN IN THE SPHERE OF EDUCATION

Abstract

This article examines the relationship between the US and Kazakhstan in the field of education, which is one of the most important areas of cooperation. The dynamics of this sphere is also explored: qualitative and quantitative indicators of the study of Kazakh students are shown, who study in the USA under the Bolashak program. The USA is one of the leading countries in terms of the number of scholarship holders of the Bolashak program.

Key words: educational and scholarship programs "Bolashak", academic mobility, Peace Corps, International Institute of Education.

АҚШ-тың Қазақстандағы білім беру саясаты Америка Үкіметінің қабылданған Заңына сәйкес 1992 жылы іске асырыла бастады. Бастапқыда екі ел Үкіметі арасында шарттық база жасалды, шарттар келісілді, қатысушыларға белгілі бір талаптар қойылды. Осы қатынастар кезеңінде Қазақстан-Америка білім беру ынтымақтастығы ҚР Білім және ғылым министрлігі мен Бейбітшілік корпусы арасындағы 2000 жылғы 3 мамырдағы келісім негізінде, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі мен Қазақстандағы АҚШ Бейбітшілік корпусы арасындағы 2008 жылғы 5 қарашадағы өзара түсіністік туралы Меморандум негізінде жүзеге асырылады [1].

Білім беру саясатын жүзеге асыру барысында Құрама Штаттар азаматтардың кең ауқымын тартуға мүдделі. Сондықтан оқушыларға, студенттерге, оқытушыларға, аспиранттарға, докторанттарға, зерттеушілерге, қоғамдық ұйымдар өкілдеріне алмасу бағдарламалары мен оқу бағдарламаларын енгізді. Алмасу бағдарламалары мәдениет басқармасының ең маңызды элементі болып табылады. Академиялық, мәдени және кәсіби алмасу бағдарламалары қоғамдық дипломатия үшін ең тиімді құрал деп есептеуге болады. Олар Америка Құрама Штаттары мен басқа елдердің азаматтары арасында ақпарат алмасуға және өзара түсінушілікті нығайтуға көмектесуге арналған.

Қазақстандағы АҚШ-тың білім беру бағдарламалары 1992 жылы күшіне ене бастады. Бірінші осындай бағдарлама сенатор Билл Брэдлидің бастамасымен құрастырылған FLEX жобасы, ол орта мектептің оқушыларына арналған коммерциялық емес бағдарлама болып табылады. Бағдарлама 1992 жылы АҚШ конгресі тарапынан мақұлданды және екі ел арасындағы мәдениет пен өзара түсіністікке қол жеткізу құралы ретінде қабылданды. Бағдарлама АҚШ Мемлекеттік департаменті арқылы толық қаржыландырылады. Бағдарламаның арқасында бір оқу жылы ішінде қатысушы американдық мектепте оқып, американдық отбасында тұрып, АҚШ-тың қоғамдық өміріне белсене араласады. FLEX алмасу бағдарламасы барлық орта мектептің студенттері үшін бірегей тәжірибе және тамаша өмір мектебі болып табылады. Бұл бағдарламада тілдік тәжірибенің маңызы зор, себебі барлық қатысушылар ағылшын тілін жетік меңгереді. Жиырма бес жыл ішінде FLEX алмасу бағдарламасы 26 мыңға жуық мектеп оқушыларына (олардың 1800-ден астамы Қазақстаннан келген оқушыларға шәкіртақы бөлді).

Сонымен қатар, Қазақстандық жоғары оқу орындарындағы 1-3 курс студенттеріне арналған Еуразиялық студенттік алмасу бағдарламасы (GLOBAL UGRAD) жұмысын бастаған болатын. Бұл бағдарламаны АҚШ Мемлекеттік департаментінің білім беру және мәдени бағдарламалар департаменті бағдарламасы мен IREX (Американдық Халықаралық зерттеулер мен биржалар кеңесі) өткізеді. Сондай-ақ, олардың жобасы Teaching Excellence and Achievement Program (TEA) болды, профессорларға арналған бағдарлама ғылыми дәрежені тағайындамайды, бірақ американдық университеттерде тағылымдамадан өтуге мүмкіндік берді [2].

Фулбрайт бағдарламасы түлектер мен жас мамандарға АҚШ-та магистр дәрежесін алуға мүмкіндік береді. Дж. Уильям Фулбрайттың бағдарламасы американдықтар мен әлемнің түрлі елдерінің арасында өзара келісімге келу мақсатында 1946 жылы құрылған. Бүгінгі таңда, Фулбрайт бағдарламасы әлемдегі танымал және беделді бағдарламалардың бірі болып табылады. Осы бағдарламаның жүздеген түлектері саясат, білім, журналистика және жеке секторда жоғары лауазымдарға ие.

Хьюберт Хамфри атындағы стипендиялық бағдарлама қазақстандық мамандарды 10 айдың ішінде АҚШ-тың жоғары оқу орындарында біліктілігін арттыру мүмкіндігін ұсынады. Хьюберт Хамфридің үміткерлері көшбасшылық потенциалы мен мемлекеттік немесе жеке сектордағы қоғамдық жұмыстарға қатысуы негізінде тандалады.

Қазақ тілін оқытуға арналған Фулбрайт бағдарламасы (FLTA), бұл бағдарламаның мақсаты американдық университеттерде шет тілді (қазақ тілі) оқытуды жетілдіруге көмектесу және сонымен қатар серіктес мемлекеттердің ағылшын тілі мұғалімдеріне ағылшын тілін меңгеру дағдыларын жетілдіру, олардың американдық қоғам мен мәдениет туралы ой-өрістерінің кеңеюіне мүмкіндік беру. Қазақ тілін оқытуға арналған Фулбрайт бағдарламасы 9 айға созылады және академиялық дәреже бермейді. FLTA бағдарламасының қатысушылары АҚШ-тағы университеттер мен колледждерде қазақ тілін оқытуға көмектеседі, сондай-ақ кездесулер өткізеді, мектептен тыс іс-шараларға және жергілікті қоғамдастықтармен бірлесе отырып жобаларға қатысады.

1993 жылы Қазақстан шетелде оқу үшін «Болашақ» президенттік шәкіртақылық бағдарламасын іске қосты. Бұл бағдарлама Қазақстандық жастарды әлемдегі ең үздік университеттерге тәрбиелеу маңыздылығының белгісі болды. «Болашақ» әлем бойынша танылған бағдарлама, шетелдің жоғары оқу орындарында оқу үшін Қазақстандық студенттерге төленетін шәкіртақы бағдарламасы. Алғашқы жылдары шәкіртақы саны өте шектеулі болды, 20-50 көлемінде. Кейін осы бағытта оқитын студенттер саны арта бастады. Осы кезеңде түлектердің белгілі бір тобы қалыптасты. Шәкіртақы алушылардың күш-жігері мен

тәжірибесін біріктіру мақсатында, сондай-ақ еліміздің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін қазақстандық жастардың белсенділігін арттыру және қуатты Қазақстанды құруға ықпал ету бағытында 2001 жылдың наурызында бастамашы топ ҚР Президентінің халықаралық «Болашақ» стипендиясы түлектерінің қауымдастығының негізін қалады. «Болашақ» қауымдастығы мен оның мүшелері түрлі консультативтік органдардың жұмысына қатысу арқылы тиісті шешімдерді қабылдау үшін сарапшылық алаң ретінде қызмет көрсетеді. Атап айтқанда, қауымдастық қызметі аясында бірқатар шаралар ұйымдастырылады. Яғни, түрлі білім беру семинарлары, акциялар, оның ішінде «Болашақ сабағы» дәрістері, «Болашақ жастар үшін», «Өзіңнен баста», «Жас сарапшы» және басқа да жобалар өткізіледі. «Болашақ» бағдарламасы қазақстандық жастардың болашағы үшін ойластырылған бір аса игілікті шара.

Америка Құрама Штаттары «Болашақ» бағдарламасымен стипендиаттарды іріктеу үдерісіне көмектесу және осы бағдарламаға қатысатын АҚШ-тың жоғары оқу орындарының санын кеңейту үшін ынтымақтасады. Осы бағдарлама құрылғаннан бері 1993 жылы 12,5 мыңнан астам Қазақстандық «Болашақ» стипендиясын алды, оның 2315-і АҚШ-та оқуын аяқтады [3].

АҚШ «Болашақ» бағдарламасының стипендиаттарының саны бойынша жетекші елдердің бірі болып табылады. Қазіргі уақытта АҚШ-та 358 «Болашақ» стипендиаты оқиды. Оқу АҚШ-тың 60-тан астам жоғары оқу орындарында өтеді. Ең танымал мамандықтар: «Ақпараттық технологиялар және жүйелер», «Мұнай-газ ісі», «Экономика. Қаржы. Есеп және аудит; Бағалау», «Сәулет. Құрылыс», «Қалалық даму», «Қоғамдық денсаулық сақтау, эпидемиология», «Журналистик, «Жұртшылықпен байланыс», «Құқықтану» және т.б.

Сонымен қатар, АҚШ-тың 37 университеті 2016 жылы «Болашақ» халықаралық стипендиясын тағайындау конкурсының жеңімпаздарын даярлауға ұсынылған жетекші шетелдік жоғары оқу орындарының, шетелдік ұйымдардың тізіміне енгізілді. «Халықаралық бағдарламалар орталығы» өкілдері Қазақстан Республикасының АҚШ-тағы Елшілігінде қызмет атқарады, олар АҚШ-та оқып жатқан студенттермен жұмыс істейді [4].

Бүгінде бағдарлама қатысуға ниет білдіргендер саны 10 мың адамнан асты. «Болашақ» бағдарламасы мемлекетіміздің дамуында аса маңызды орын алды. Алдымен, олар- білім, ғылым, ұлттық мәдениет пен өнер, денсаулық сақтау, экономика салалары үшін жаңа кадрлар. Жобаға қатысушылардың әрбір екіншісі қазіргі таңда жекеменшік және мемлекеттік бағыттағы Қазақстан компанияларында қызмет атқарады. 19%-ы ұлттық компаниялар менеджерлері, 4%-ға жуығы халықаралық ұйымдарда, сондай-ақ Қазақстанның үкіметтік емес ұйымдарында жұмыс істейді. Жалпы, бітірушілердің төрттен үші экономиканың белгілі бір салаларында және азаматтық қоғам институттарында еңбек етеді. Ұйымдар мен мемлекеттік мекемелерде «болашақтықтардың» 25%-ға жуығы жұмыс істеуде. Оның ішінде- мемлекеттік басқару жүйесінде жүргендері-барлық бітірушілердің 19 пайызы. Қазіргі кезде «Болашақ» бағдарламасы бойынша 2 мыңға жуық инженер-техник мамандар даярланды. Олар-металлургия, инновациялық жобалар мен технологиялар, энергетика, телекоммуникация салаларының қызметкерлері. Индустриялық-инновациялық жобаны іске асыру-Қазақстанды шикізаттық тәуелділіктен алып шығатын мүлде жаңа кәсіпорындарды құруды білдіреді.

Жиырма жыл ішінде қазақ халқы «Болашақ» деген сөзді естіген кезде көз алдарында озық ойлы, жан-жақты, талантты және де патриот жастарды елестетеді. Қазіргі таңдағы Қазақстанның нәтижелі «үздік бағдарламасының» бірі деп айтуға негіз бар. Әртүрлі кезеңдерде оқыған «Болашақ» шәкіртақысының көптеген түлектері бүгінгі күні өздерінің шетелде жинаған білімдерін қолдана отырып, әрі кәсіби дәрежелерін тұрақты арттыра отырып мемлекетімізді дамыту үшін қызмет атқаруда. Жылдам қарқынмен дамып отырған әлеуметтік саясат, экономика, заманауи қажеттіліктер елімізді дамыту үдерісіне әлемнің үздік университеттерінен білім алған, жоғары білікті мамандарды тартуды қажет етеді [5].

Қазақстан Республикасының білім беру бағдарламаларында Бейбітшілік корпусы маңызды рөл атқарады. Бұл ұйымның мақсаты азаматтардың білім деңгейін көтеру, басқа мемлекеттердің американдықтарды жақсы түсінуіне жәрдемдесу. Бейбітшілік корпусының штаб-пәтері Вашингтон қаласында орналасқан және Президент Әкімшілігіне есеп береді, бұл ұйымды АҚШ Конгресі қаржыландырады. Бейбітшілік корпусы Қазақстанда ағылшын тілін үйрету үшін өз жұмысын мектептерде, университеттерде және шағын бизнесті дамыту орталықтарында бастады. Алғашқы 50 еріктілер тобы Алматыға 1994 жылдың маусым айында келді. Содан бері жыл сайын 50-60 адам келеді. Өз жұмысын бастағанға дейін, еріктілер, Корпус өкілінің айтуынша, қарқынды үш айлық оқудан өтеді. Бейбітшілік корпусында 3 бағдарлама анықталды. Біріншісі-ағылшын тілін оқыту және әдістемелік орталықтарды дамыту. Экономикалық дамудың екінші бағдарламасы Қазақстанның кәсіпкерлерін қолдауға бағытталған. Үшінші-экологиялық бағдарлама.

Америка үкіметі АҚШ-та қысқа және ұзақ мерзімді бағдарламалар көлемінде білім алуға 100-ден астам қазақстандықты жыл сайын жібереді. Бағдарламалар кең аудитория өкілдеріне, орта мектеп оқушыларынан бастап аспиранттар мен ғалымдарға арналған. Құрама Штаттарда оқуын аяқтағаннан кейін көптеген түлектер Американдық бағдарлама түлектері Клубына бірігеді. Клуб мүшелері экономика мен бизнестің әртүрлі секторларында жұмыс істейді, бизнес жобаларын құрып, Құрама Штаттарда оқуға арналған конкурсқа қатысуға ниет білдірушілерге кеңес береді [6].

Екі ел арасында білім беру саласындағы қарым-қатынас нығая түсуде. Білім беру саласында АҚШ Қазақстан Республикасының оқу орындарында студенттік алмасуды ұйымдастыруға техникалық көмек көрсетеді, американдық мұғалімдерді оқу бағдарламаларына қатысуға және мұғалімдер арасында тәжірибе алмасуға шақырады.

Бүгінгі таңда қазақстандық жоғары оқу орындары 30-дан астам американдық білім беру және ғылыми орталықтармен ынтымақтасады. Бұл бағытта Назарбаев университеті маңызды рөл атқарады, ол көптеген американдық университеттермен, соның ішінде Карнеги Меллон, Дьюк Университеті, Питтсбург және Гарвард университеттерімен тиімді қарым-қатынас орнатқан. Осы бағытта денсаулық сақтау, биотехнология, энергетика, сейсмология, су шаруашылығы, ақпараттық технологиялар және қоршаған ортаны қорғау салаларында ғылыми зерттеулер жүргізілуде [7].

Шетелдік білім беру мекемелерінің жұмыс істеуі туралы заңдар қабылданғаннан кейін Қазақстанда шетелдік оқыту стилі енгізіле бастады. Мысалы, Алматыда КИМЭП Университетінің академиялық қызметі, Өскемендегі Қазақ-Американдық еркін университеті, Алматыдағы Қазақстан-Америка бірлескен университетінде Америка Құрама Штаттарының жоғары оқу орындарымен бірдей сабақтар өткізілетіні туралы айтуға болады.

Қазақ-Американдық еркін университетінің қамқорлығымен жүргізілген барлық зерттеулер ең алдымен отандық дәстүрлер мен қазіргі заманғы тәжірибе негізінде ғылыми және ғылыми-өнеркәсіптік зерттеулердің мазмұнын және құрылымын жаңарту, ғылыми-зерттеу және өндіріс процестерінің көп өлшемділігі мен интеграциясын қамтамасыз етуге бағытталған. Ғылыми зерттеулер ғылыми конференциялар, халықаралық студенттік ғылыми-практикалық конференциялар, ғылыми семинарлар арқылы жүзеге асырылады.

Американдық университеттермен білім беру саласында белгілі бір байланыстар бар, сол байланыстың бірі Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті. Бұл оқу орнында 15 американдық профессорлар түрлі факультеттерде сабақ өткізді. Сонымен, «халықаралық қатынастар» мамандығының студенттері үшін Нью-Мексикодағы Америка университетінің профессоры Грегори Глиссон бірнеше рет дәріс оқыды. Астанада «Назарбаев Университеті» бірегей университетінің ашылуын ескере отырып, ғылым мен техника саласындағы Қазақстан мен АҚШ арасындағы әріптестік бағыт қалыптасты. Мұндай ынтымақтастықтың практикалық мәселелерін 2011 жылдың соңына дейін АҚШ Мемлекеттік департаментінің жоғары лауазымды тұлғалары республикаға барған кезде талқылады. Осылайша, Қазақстан Республикасы мен Америка Құрама Штаттары арасындағы ынтымақтастықтың көп қырлы екендігі және оны одан әрі дамытудың келешегі сөзсіз екені айқын [8].

Бүгінгі таңда, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті АҚШ-тың 20 университетімен байланыс орнатқан. Олар Солтүстік Дакота университеті, Массачусетстегі халықаралық зерттеулер институты, Рочестер технологиясы институты, Монтерейдің Халықаралық зерттеулер институты, Калифорния Университеті, Нью-Мексико Университеті және т.б. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ студенттері мен оқытушылары келісім-шарт, меморандумдар шеңберінде осы жоғары оқу орындарында оқып, тәжірибе алмасып, бірлескен ғылыми жобалармен айналысады. Еуразия ұлттық университетінде Америка университеттерінің үздік оқытушылары дәріс береді.

Қазіргі әлемде білім қоғамның тұрақтылығы мен дамуының басты факторы ретінде қарастырылады. Қазақстан білім беру жүйесін модернизациялау бойынша жұмыс жүргізіліп жатқан елдердің бірі болып табылады. Осы мақсатпен Қазақстан Республикасының Премьер-министрінің орынбасары Д.Н. Назарбаеваның тапсырмасы бойынша 25 қараша 2015 жылы АҚШ елшілігі мен Қазақстандағы USAID өкілдері арасында кездесу өтті. Кездесу барысында қазақстандық мектептер, колледждер мен университеттер үшін кадрларды даярлау саласындағы перспективалық бағыттарды дамыту, ағылшын тілін оқыту әдістемесі және университеттердің екі жақты әріптестігін кеңейту мәселелері талқыланды.

Нәтижесінде, американдық тараппен қолданыстағы бағдарламалар шеңберінде Министрліктің мынадай ұсыныстары талқыланды және әзірленуде:

- американдық ғалымдар мен мамандардың (8-9 апта) білім беру бағдарламаларын жаңарту, педагогикалық білім беруді жаңғырту шеңберінде студенттерді оқыту әдістемесі бойынша консультациялар жүргізу;

- университеттерде, мектептерде және колледждерде ағылшын тілінің мұғалімдері АҚШ-тың жоғары оқу орындары өткізетін ағылшын тілін оқыту әдіснамасы бойынша онлайн курстарға қатысуы;
- жалпы білім беру мектептері мұғалімдеріне және колледждеріне ТЕА бағдарламасының финалистеріне арналған гранттар санын арттыру;
- қазақ мектептері мен университеттеріне ағылшын тілін үйрету үшін ағылшын тілі пәнінің еріктілерін тарту және кеңейту;
- 2016 жылы АҚШ университеттерімен серіктестік қарым-қатынастарды дамыту әдістемесі бойынша Қазақстан ЖОО өкілдері үшін сессия өткізу;
- жетекші американдық университеттермен екі дипломдық білім беру бағдарламаларын әзірлеу;
- Америка елшіліктері арқылы американдық университеттермен және ұйымдармен серіктестікті кеңейту.

2016 жылы американдық тарап қазақстандықтарға білім саласына, оның ішінде ағылшын тілінде арнайы білім беруге 3,3 млн. АҚШ долларын ұсынды [9].

Американдық университеттер халықаралық студенттерге гранттар береді. Алайда, «грант» деген сөздің мағынасы Қазақстанда түсінгенімізден біршама ерекшеленеді. Қазақстанда «грант» деген сөз тегін білім және ай сайын стипендия алу болып табылады, ол студенттерге тұру, тамақтану, кітаптар алу және т.б. шығындарды өтеуе көмектеседі. Бірақ АҚШ-та гранттар әртүрлі. Мысалы, гранттың бірінші түрі барлық шығындарды жабуы мүмкін, екінші түрі грант тек оқу ақысын ғана төлейді, бірақ студент өзіндік шығындарды өтейді, үшінші түрі гранттың ішінара төлейді, ал студент қалған соманы және шығындарды өз бетінше төлейді. Негізінен, санатқа қарамастан қаржылай көмек студентке тек бір оқу жылына беріледі және егер студент жақсы академиялық жетістікке қол жеткізсе ғана шәкіртақы ұзартылуы мүмкін. Егер студенттің GPA мөлшері талап етілгеннен төмен болса, грант келесі жылға ұзартылмайды.

Қазақстандағы АҚШ елшілігінің мәдениет және білім бөлімінің маманы Меган Тетриктің айтуынша, жыл сайын елшілік UGRAD мәдени алмасу бағдарламасының аясында бір академиялық семестрге АҚШ университеттеріне 5 қазақстандық студентті жібереді, ал Қазақстаннан 100-ге жуық оқушы FLEX бағдарламасы бойынша американдық мектептерде бір жыл оқу мүмкіндігіне ие. Сондай-ақ АҚШ педагогикалық дағдыларды жетілдіру бойынша алты апталық курстарға 4 қазақстандық мұғалімді жібереді. Әр жазда қазақстандық ЖОО-ның 5-6 студенті көшбасшылық әлеуетті дамытуға бағытталған бес апталық оқудан өтеді. Сонымен қатар, Америка әртүрлі салаларда мамандарды қолдайды, оларды үш апта бойы мемлекеттерге өздерінің әріптестерімен IVLP бағдарламасы арқылы тәжірибесімен бөлісуге жібереді. Биылғы жылы АҚШ инклюзивті білім беру саласында алты қазақстандық мамандарды екі айлық оқуға жіберді және ADA бағдарламасы арқылы қатысушылар инклюзивті білім беруді дамытуға өз үлестерін қосатынына американдықтар кәміл сенеді. АҚШ Мемлекеттік департаменті Қазақстанның бес қаласында Шымкентте, Ақтөбеде, Қарағандыда, Алматыда және Астанада орналасқан EducationUSA оқу орталықтарын қаржыландырады [10].

2016 жылы «Шетел ғалымдарын тарту» бағдарламасына сәйкес АҚШ мемлекеттік жоғары оқу орындарының мемлекеттік бюджет есебінен 29 шетелдік сарапшы лекциялар жүргізу және қазақстандық ЖОО-да мастер-класс өткізуге және дәріс беруге шақырылды.

«Студенттердің академиялық ұтқырлығы» бағдарламасы аясында 2016 жылы АҚШ-қа 50 қазақстандық Питтсбург мемлекеттік университеті (16), LADO халықаралық институты (2), Теннесси технологиялық университеті (17), Миссисипи штатының мемлекеттік университеті (7), Iowa University (1), Shoreline Community College (4), Пенсильвания университеті (1) және St Cloud State University (2) оқуға түсті.

Қазақстанда жыл сайын шетелдік студенттер мен профессорлардың саны көбеюде. Олар Қазақстанда оқып, ғылыми тағылымдамадан өтіп, көшбасшылық дәрістерге қатысады.

«Russian Overseas Flagship Program» бағдарламасы аясында орыс тілі және әдебиетті оқу үшін Американдық халықаралық білім беру кеңесі 24 американдық студенттерді Эль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетіне жіберді. Қолданыстағы талаптарды ескере отырып, американдық студенттер бір академиялық жылын (2015 жылдың 25 тамызынан 2016 жылдың 10 маусымына дейін) филология, әдебиет және әлем тілдері факультетінде аяқтады. Шетелдіктер орыс тілін қарқынды үйренуге, кәсіби курстардан өту мүмкіндігіне ие болды. Бұл бағдарлама орыс тілінде мәдениетаралық диалогты оқытудың тиімділігін арттыруға ықпал етті.

«Флагман» бағдарламасы бойынша оқыту жақсы нәтиже көрсетті. соңғы оқу жылында 23 студенттің ішінен 2 студент IV мемлекеттік деңгейдегі сертификат алды, 19 адам үшінші деңгейлі сертификат иегері

атанды. Сертификат невробиолог пен қаржыгер, экономист және психолог, саясаттанушы және сәулетші, әлеуметтанушы, лингвист, биоинженер және физик, дипломат және аудармашы қызметіне орналасуға артықшылық береді.

Американдықтардың студенттік өмірінің мәдени бағдарламасы толық және қызықты. Олар Қазақстандағы тарихи-мәдени орындарға, соның ішінде, үнемі мұражайлар мен көрмелерге барады.

Мамандардың біліктілік деңгейін үнемі көтеру, алдыңғы қатарлы технологияларды енгізу және білім беру бағдарламаларын табысты аккредиттеу нәтижесінде жіне белсенді академиялық ұтқырлықтың арқасында қазақстандық ЖОО шетел азаматтарына тартымды болып келе жатқанын айта кету керек.

2017 жылғы 17 қарашада Астанада жоғары оқу орындарының алғашқы қазақстандық-америкалық форумы өтті. Форумға американдық және қазақстандық 80-нен астам жоғары оқу орындарының өкілдері, сондай-ақ ҚР Білім және ғылым министрлігінің және Қазақстандағы АҚШ елшілігінің өкілдері қатысты. Форумның басым міндеті университеттердің серіктестігі (екі дипломдық бағдарлама, тәжірибе, шетел студенттерін тарту), ағылшын тілінің мұғалімдерін оқыту, американдық тәжірибені зерттеу және алмасу болды. Форумның жұмыс бөлімінде Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің өкілдері Қазақстандағы білім беру реформасының барысы туралы, Орталық Азиядағы білім беру орталығын дамытуға, жоғары оқу орындарының академиялық және басқарушылық дербестігін кеңейтудің аспектілеріне, қазақ тілін оқытудың үштілді оқытуға көшуіне қатысты таныстырудан басталды. Форум барысында американдық тарап Қазақстандағы жоғары оқу орындарының серіктестігі тұрғысынан үштілді оқыту, ойлау стратегиясын әзірлеу және дамыту, 21 ғасырда ағылшын тілінде білім беру бағдарламаларын әзірлеу туралы баяндамалар жасады. Форум шеңберінде секциялық отырыстар барысында қазақстандық тарап американдық жоғары оқу орындарымен ағылшын тілін оқытушылардың тәжірибесін үйренуге және әріптестік қарым-қатынастарды нығайту мәселелерін талқылау мүмкіндігіне ие болды [11]. Бүгінде шетелде білім алу қазақстандық талапкерлер арасында нақты құбылыс. Жыл сайын шетелге оқуға келген 25 мың қазақстандық студенттен («Болашақ» бағдарламасы бойынша оқитын студенттерді қоспағанда) 2000-ға жуық адам Американың жоғары оқу орындарына түсуде. Қазақстан мен Америка Құрама Штаттары арасында бакалавриат студенттерінің американдық университеттер мен колледждерге түсуіне ықпал ететін бірқатар шаралар бар. Халықаралық білім беру институты ең танымал бағдарламаларды жүзеге асыруға жауапты.

Американдық университеттер қазақстандық студенттер санын арттыру мүдделі. Қазақстандық студенттердің арасында ең танымал университеттер Houston Community College, Penn State University, Purdue University, Boston University, University of Texas, сондай ақ, ең танымал оқу бағдарламалары инженерлік, техникалық, гуманитарлық және бизнес мамандықтары болып табылады. Сонымен қатар, жақында жазғы тілдік бағдарламалар мен MBA бағдарламаларына қызығушылық артып келеді. Қазақстандық жастардың АҚШ-тың ең үздік жоғары оқу орындарында білім алуына бірегей мүмкіндігі бар, мұнда шетелдік студенттерге жыл сайын мемлекеттік қаржыландыруға арналған кем дегенде 100 грант бөлінеді.

Халықаралық білім беру институтының мәліметтері бойынша АҚШ-тың жоғары оқу орындарының бакалавриат және магистратура бағдарламаларында оқитын қазақстандық студенттер саны 2010-2011 оқу жылынан 2011-12 оқу жылына дейін 2,5% -ға өсті, бұл 2010 және 2011-2011 оқу жылдарының ішінде 1890 және 1938 студенттер 2014-2015 оқу жылында Қазақстаннан 2017 оқушы АҚШ-та оқуға түсті. Бакалавриат бағдарламаларына 65%, магистратурада 18%, ал қалған 20% -ы дипломдық және тәжірибеден өту бағдарламаларында. Қазақстандық студенттер АҚШ-тың 49 штатындағы университеттер мен колледждерде оқиды, ең танымал штаттар-Калифорния, Техас, Массачусетс, Оклахома, Нью-Йорк және Пенсильвания.

Астанадағы АҚШ елшілігінің мәдениет және білім бөлімінің аға маманы Меган Тетриктің айтуынша, 2015-2016 оқу жылында АҚШ-та 1 935 қазақстандық білім алды. Оның айтуынша, қазақстандық студенттердің көбісі рейтингі бойынша жоғары оқу орындарын таңдайды. Бұл жақсы, бірақ студенттер АҚШ-та 4000-нан астам аккредиттелген университеттер бар екенін білуі керек, сондықтан таңдау үлкен. «Оқушылар өздерінің академиялық көрсеткіштерін жетекші университеттің талаптарына сәйкес келетіндігін бағалауы керек. Егер көрсеткіш жақсы болса, онда оқушылар қалаған университетке аман-есен түсе алады. Егер көрсеткіш төмен болса, онда олар басқа университеттерді табу керек. Жақсы жоғары оқу орны-бұл студенттің өзі және университетті таңдаудағы екінші фактор гранттың болуы», - деді АҚШ елшілігінің мәдениет және білім бөлімінің аға маманы Меган Тетрик [9].

Қорытындылай келе, Америка Құрама Штаттары мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастар терең ынтымақтастықтың арқасында жалғасуда. Соңғы 25 жылда біздің елдер энергетикада және қауіпсіздікте

тығыз жұмыс істеді, бірақ қазір бұл серіктестік басқа салаларға да таралды. Білім беру ынтымақтас-тықтың маңызды салаларының бірі болып табылады. АҚШ-та мыңдаған қазақстандық студенттер оқиды. Қазақстанға оқуға келген Америка Құрама Штаттарының студенттері де өсіп келеді. 25 жыл ішінде Қазақстаннан шамамен 10 мыңға жуық студент Құрама Штаттарда оқыды. Американдық университеттер қазақстандықтарды қабылдауға қызығушылық танытады, себебі шетел студенттері өз тәжірибелерімен және өмірге көзқарасымен бөліседі. Құрама Штаттар Қазақстан үкіметіне 2050 жылға дейін үштілділік қоғам құруға көмектесуге дайын екендігін білдірді. Америка Құрама Штаттары ағылшын тілін оқытуға қол жетімділікті жақсарту және Қазақстанда ағылшын тілінің мұғалімдерінің жаңа ұрпағын дайындауға арналған бағдарламаны ұсынады. 2017 жылы 2800-ден астам қазақстандық ағылшын тілі мұғалімдері біліктілігін арттыру бойынша интернет-семинарларға қатысты.

2018 жылы американдық мұғалімдер Қазақстанның аймақтарында ағылшын тілін оқыту әдістемесін жетілдіруге көмектеседі. Ағылшын тілі бағдарламасына қол жеткізу үшін Микрошәкіртақы бағдарламасы жағдайы төмен отбасылардан шыққан 480 жас студенттерге жазғы мектептерге барып, жазғы лагерьлерге қатысуға көмектесті, АҚШ қазақстандық журналистерге ағылшын тілін меңгеруді қаржыландырады, 230 қазақстандық журналистің біліктілігін арттыруға жәрдемдеседі [12].

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Казахстан и США на новом витке развития. Общественно-политическая газета «Литер», 2018, 11 января, https://liter.kz/ru/articles/show/41459-kazahstan_i_ssha_na_novom_vitke_razvitiya*
- 2 *Комлякова Ю.Ю. Политика США в сфере образования в некоторых государствах Центральной Азии: Казахстан, Кыргызстан. //Культура и образование, 2015. №4 (59). С. 3-6.*
- 3 *«Халықаралық бағдарламалар орталығы» интернет-ресурс bolashak.gov.kz*
- 4 *Жарасов А. А Историческое описание сфер сотрудничества Республики Казахстан с Соединенными Штатами Америки. //Вестник КазНУ им Аль-Фараби// Серия историческая, 2015. №3(74) . С.201-202.*
- 5 *Назарбаев Н. Ә «Болашақ»- біздің сенімді стратегиялық таңдауымыз. Егемен Қазақстан, 2015. №30. С. 7-9.*
- 6 *Кузнецов Е.А Некоторые аспекты сотрудничества между Республикой Казахстан и Соединенными Штатами Америки на современном этапе. //Вестник КазНПУ//Серия Международные отношения, 2016. С.3-4.*
- 7 *Госсекретарь Казахстана и посол США в РК обсудили вопросы укрепления сотрудничества в сфере образования. Информационное агентство Kazakhstan Today, 2015, 23 июня https://www.kt.kz/rus/politics/gossekretarj_kazahstana_i_posol_ssha_v_rk_obsudili_voprosi_ukreplenija_sotrudnichestva_v_sfere_obrazovaniija_1153606127.html*
- 8 *Абдрисаев Э.К Представитель Госдепа США о взаимоотношениях со странами ЦА и перспективах дальнейшего сотрудничества. ИАЦ «Кабар», 2018, 13 января <http://kabar.kg/news/predstavitel-gosdepa-ssha-o-vzaimootnosheniakh-so-stranami-tcentral-noi-azii-i-perspektivakh-dal-neishego-sotrudnichestva/>*
- 9 *Малакишинова А. Н В посольстве США в РК рассказали, как получить грант на американское образование. Информационно-аналитический портал informБЮРО. 2017,20 октября <https://informburo.kz/novosti/v-posolstve-ssha-v-rk-rasskazali-kak-poluchit-grant-na-amerikanskoe-obrazovanie-.html>*
- 10 *Посольство и Консульство США в Казахстане Американские профессора обсудили трехязычное образование с казахстанскими коллегами, 2017, 17 ноября , <https://kz.usembassy.gov/ru/kaz-usa-education-forum-ru/>*
- 11 *Сулейменова А. Т Возможности обучения и путешествия в США. Forbes Kazakhstan.2015, 13 октября https://forbes.kz/process/education/amerikanskaya_techta/*
- 12 *Информационный бюллетень: Казахстан и США-экономическое партнерство в XXI веке. Официальный сайт Президента Республики Казахстан, 2018, 17 ноября <http://www.akorda.kz/ru/events/informacionnyi-byulleten-kazahstan-i-ssha-ekonomicheskoe-partnerstvo-v-xxi-veke>*

ӘӘЖ 674.23
МРНТИ 03.81.09

Р.Р. Оспанова

тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті

**ҚАЗАҚСТАН- ҰЛЫБРИТАНИЯ ІСКЕР ТОПТАРЫНЫҢ БІРЛЕСІП ЖҰМЫС ЖАСАУЫНА
ЖОЛ АШУ БАРЫСЫНДАҒЫ ЕЛБАСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ
(1992-2007 жж.)**

Аңдатпа

Мақалада 1992-2007 жылдардағы Қазақстан- Ұлыбритания іскер топтарының бірлесіп жұмыс жасауына жол ашу барысындағы Елбасының қызметі баяндалады. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2000

жылдың қарашасында Лондонға жасаған ресми сапары екі елдің өзара қарым-қатынасына жаңаша серпін берген ерекше маңызды сапар болғаны Қазақстан Республикасының және Білім және ғылым министрлігі мен Британ кеңесі арасындағы Қазақстан-Британ техникалық университетін құру туралы меморандумға қол қойылғандығы жайында тарихи ұстанымдар негізделген. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Ұлыбританияға сапарын әлем елдерінің бұқаралық ақпарат құралдары жан-жақты көрсетіп, насихаттағандығы және аса маңызды елдер қатарында қарым-қатынасты әрі қарай дамыту мәселесінің өткен жолы талданған. Мақала барысында 1994 жылғы Елбасының 20 наурыздағы Ұлыбритания еліне ресми сапармен барғандығы және ресми қарсы алу салтанаты аяқталғаннан кейін Елбасы Лондондағы Қазақстан Республикасының сауда үйінің ашылу салтанатына қатысқандығы баяндалған. Онда Елбасы Н.Ә. Назарбаев ресми сөз сөйлеп салтанатты түрде оны ашуға басшылық жасады. Ол өзінің сөзінде Қазақстандық және британдық бизнесмендер алдында 1991 жылғы Лондонға келген сапарынан екі елдің қарым-қатынасы бірша тереңдей түскендігін атай отырып, Қазақстанның сыртқы сауда айналымы көлемі жағынан Англияның белді орын алатын елдер қатарында екендігін атап өтті

Тірек сөздер: Қазақстан, Ұлыбритания, Қазақстан-Британ университеті, іскер топтар

Р.Р. Оспанова¹

¹ кандидат исторических наук, доцент КазНПУ им. Абая

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЛАВЫ ГОСУДАРСТВА В ПРОЦЕССЕ ОТКРЫТИЯ КАЗАХСТАНСКО-БРИТАНСКОГО ДЕЛОВОГО СООБЩЕСТВА(1992-2007)

Аннотация

В статье описывается деятельность Главы государства в процессе открытия совместной работы казахстанско-британских деловых кругов в 1992-2007 годах. Официальный визит Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева в Лондон в ноябре 2000 года стал важным визитом, который дал новый импульс отношениям между двумя странами. Подписан меморандум о создании Казахско-Британского технического университета между Министерством образования и науки Республики Казахстан и Британским советом. История малярии основана на исторических принципах. Визит Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева в Великобританию широко продемонстрировали мировые СМИ и проанализировал прошлые тенденции в развитии отношений между наиболее важными странами.

В статье также говорится, что президент Республики Казахстан совершил официальный визит в Королевство Великобритания 20 марта 1994 года, и глава государства принял участие в церемонии открытия Торгового дома Республики Казахстан в Лондоне после официальной церемонии встречи. Глава государства Н.А. Назарбаев Назарбаев официально молчал и руководил им. Он отметил, что отношения между двумя странами углублялись во время его визита в Лондон в 1991 году перед казахстанскими и британскими бизнесменами, отметив, что внешнеторговый оборот Казахстана входит в число наиболее развитых стран мира. Ключевые слова: Казахстан, Великобритания, Казахско-Британский университет, бизнес

Ospanova R.R.¹

¹ candidate of historical sciences, associate professor KazNPU them. Abay

THE WORKING PARTY OF THE KAZAKH-BRITISH FRIENDSHIP SOCIETY (1992-2007)

Abstract

The article states the work of the state in the process of opening a joint Kazakh-British military operation in 1992-2007. The official visit of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to London in November 2000 with a major visit, which is a new impulse of relations with two world countries. The memorandum of understanding was signed between the Kazakh-British Technical University and the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan and the British Council. The history of mensheviks is based on historical theories. Visiting President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev's visit to the Great Britain was a major part of the world's SME project and explored the trends in the development of relations between the two countries. It also states that the President of the Republic of Kazakhstan has officially paid a visit to the Kingdom of Great Britain on March 20, 1994, and the state part of the state hosted the opening ceremony of the Trade House of the Republic of Kazakhstan in London after the official ceremony. The title of the state Nursultan Nazarbayev is officially silent and handed over to the President. He recalled that the two countries' relations with Britain in the mid-1990s, with their British and British businessmen, seemed to be the result of the outbreak of a breakthrough in the world of Kazakhstan.

Ключевые слова: Казахстан, Великобритания, Казахско-Британский университет, бизнес

Ел тәуелсіздігін алған алғашқы жылдарда Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Ұлыбританияда бірнеше мәрте сапармен болды. Оның барлығы екі мемлекет арасындағы ынтымақтастықты дамытуға тікелей арқау болғаны анық. Мысалы, 1994 жылғы наурыздағы сапары мемлекеттер арасындағы өзара

ықпалдастықты тереңдетуге жол ашып, Қазақстан-Британ ынтымақтастығының шарттық-құқықтық негізін қалаған құжаттарға қол қойылды.

Арада біраз уақыт өткенде, 1995 жылдың соңы мен 1996 жылдың басында Қазақстан мен Ұлыбритания арасындағы екіжақты экономикалық қатынастарды реттейтін екі шешуші келісім-Қосарланған салық салуды болдырмау туралы келісім мен Инвестицияларды қолдау мен өзара қорғау туралы келісім күшіне енді [1].

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2000 жылдың қарашасында Лондонға жасаған ресми сапары екі елдің өзара қарым-қатынасына жаңаша серпін берген ерекше маңызды сапар болғанын атап өткен жөн. Оның барысында Қазақстан басшысының Королева II Елизаветамен кездесуінде Нұрсұлтан Назарбаевты Королева Қазақстанда саяси және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге, елде заңдылық пен демократияны орнықтыруға, сондай-ақ жаһандық ауқымда ядролық қаруды таратпау ісіне сіңірген еңбегі үшін Біріккен Корольдіктің жоғары наградасы-Қасиетті Михаил және Қасиетті Георгий орденімен марапаттаған еді. Сапар кезінде екі елдің әскери саладағы ынтымақтастығы туралы құжаттарға және Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі мен Британ кеңесі арасындағы Қазақстан-Британ техникалық университетін құру туралы меморандумға қол қойылған болатын. Бүгінде қол қойылған сол құжаттар негізінде Қазақстан-Британ университеті құрылып, жұмыс істеп жатыр.

Қазақстан тәуелсіздігін алғалы бері екі елдің арасындағы байланыстар, делегациялар алмасулар толастаған жоқ. Мысалы, 1996 жылдың қарашасында Король отбасының мүшелері мұрагер ханзада Чарльз, 1993 жылдың шілдесінде ханшайым Анна, ал 2002 жылдың қыркүйегінде II Елизаветаның немере інісі Герцог Глостерский келіп қайтты. Ұлыбританияның Қазақстанға деген ұстанымын Еуропалық Одақ аясынан да анық көруге болады. Өйткені, Ұлыбритания Еуропалық Одақ елдері арасынан 1996 жылы бірінші болып Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасында келісімге қол қойылған[2].

2007 ж. Мемлекет басшысы сапар барысында Біріккен Корольдіктің Королеvasы II Елизаветамен және Ұлыбританияның Премьер-Министрі Тони Блэрмен, басқа да жоғары лауазым иелерімен кездесіп, Қазақстан мен Ұлыбритания арасындағы қарым-қатынасты әрі қарай тереңдету мәселелерін талқылады. Елбасының сапары барлық жағынан сәтті болды. Тәкаппар ағылшын халқы тәуелсіз Қазақстанды экономикасы жақсарған, саяси тұрақтылығы бекем орныққан, халықаралық дәрежеде маңызды рөл атқаратын мемлекет ретінде жаңа қырынан таныды.

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен Ұлыбритания Премьер-Министрі Тони Блэр кездесуден соң бұқаралық ақпарат құралдары өкілдеріне бірлескен баспасөз мәслихатын өткізді. Сөз алған Президент пен Премьер-Министр Қазақстан мен Ұлыбританияның өзара қатынастары жыл өткен сайын нығайып келе жатқандығын, екі ел арасындағы ынтымақтастық енді әрі қарай дамып, тереңдей түсетіндігін ашық мәлімдеді. “Ұлыбритания үшін Орталық Азиямен, оның ішінде Қазақстанмен тұрлаулы ынтымақтастық орнату ерекше маңызды,-деді осы жөнінде Тони Блэр.-Біз Астананың Бүкіләлемдік сауда ұйымына кіру қадамына қолдау білдіреміз. Еуропалық Одақ пен Қазақстан арасындағы әріптестік қатынастарды нығайту бастамасын Лондон өзіне алады”[3].

Ал Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан алдына әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына қосылу мақсатын қойып отырғандығын, Бүкіләлемдік банк Қазақстанды дүние жүзінде қарқынды дамып келе жатқан және инвестиция үшін аса тартымды 20 мемлекеттің қатарына қосқанын атап көрсетті. “Қазіргі кезде біз ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілік дәрежесі секілді аса маңызды көрсеткіштер бойынша көшбасшы мемлекеттердің тобына кіру ниетін көздеп отырмыз,-деді Қазақстан Президенті.-Осыған байланысты біздің елімізде Индустриялық-инновациялық бағдарлама жүзеге асырылып жатыр. Оның бірінші кезеңі табысты аяқталды”.

Негізінен ол қауіпсіздік мәселелеріне бағышталды. Бұған Қазақстан Президенті нақты мәліметтерді келтіре отырып, “Еліміздің қауіпсіздігі ядролық қарудан өз еркімізбен бас тартқаннан кейін зиян шеккен жоқ,-деді Нұрсұлтан Назарбаев ағылшын журналисінің қойған сұрағына байланысты.-Кеңестер Одағы ыдыраған кезде Қазақстан көлемі мен қуаты жағынан әлемде төртінші орын алатын ядролық-зымырандық әлеуетке ие еді. Біз бойымыздан осының бәрінен бас тартуға күш таба білдік”. Мемлекет басшысы, сондай-ақ Иран, Ауғанстан және Ирак мәселелеріне қатысты да пікірін ашық мәлім етті[4].

Мемлекет басшысы Ұлыбританияға сапары барысында Лондон қор биржасындағы (бұған өткен жолғы мақалада кеңірек тоқталғанбыз) сауда-саттықтың ашылу салтанатына қатысып, одан кейін Лондон металдар биржасында болған еді. Лондон әлемдік қаржы орталығы, әрі халықаралық сауда орталығы саналады. Қаланың тарихы мен керемет көрінісін қоспағанда, оның атын әлемге әйгілеп тұрған орынның бірі-Лондон металдар биржасы.

Лондон металдар биржасы 1877 жылы шет елдерден импортталатын түсті металдардың үлкен бөлігін орталық рынокта қамтамасыз ету үшін құрылған. Онда мыс, қорғасын, мырыш, алюминий, күміс, никель

металдарына мәмілелер жасау жүзеге асырылады. Биржа металдарының ресми бағасы әлемдегі барлық өндірушілер мен тұтынушылардың ұзақ мерзімдік келісім-шарттарды бекітуі бойынша белгіленеді. Жасалған барлық мәмілелерге Халықаралық тауарлы-клирингтік палатасы кепілдік береді. Бұл рынокта мәмілелер мен қызмет көрсетулерді өз мерзімінде қамтамасыз ету үшін қажет. Клирингтік палатаға мүше болу мәселесін палатаның директорлар кеңесі шешеді, ол тәуелсіз орган болып табылады.

Металдар биржасының сауда күні құрылғаннан бері онша көп өзгерген жоқ. Алғашқы кезеңдерде сауда-саттық бормен еденге дөңгелектене сызылып, тіке дауыстап шақыру арқылы жүргізілген. Бүгінде басқаша, сауда жасалатын зал ішіне айналдыра қызыл түсті былғарымен қапталған 36 жұмсақ орындық қойылған. Сауда жасаушы трейдерлер осы орындықтарда орналасады, бірін-бірі көріп отырады. Сауда кезінде олардың ешқайсысына артықшылық берілмейді. Клиенттер өз тапсырыстарын сауда алаңындағы брокерлер мүшелері арқылы береді. 36 орындықтың айналасына ағаш дінгек орнатылған. Шеңбердің сыртындағы жасыл түсті еденде трейдерлердің кабинасы орналасқан. Ал трейдерлер өзара мәмілелерді айқайлап жүзеге асырады. Байқауымызша, мыс металы саудасы трейдерлер арасында ерекше талас тудыратын секілді.

Биржадағы сауда тәулік бойы жүреді. Дегенмен, түсті металдар саудасы Лондон уақыты бойынша ертеңгі сағат 7 мен кешкі сағат 19 аралығында қыза түседі. Биржа мамандарының айтуынша, саудаға күннің бірінші жартысында негізінен азиялық фирмалар, екінші жартысында АҚШ-тың компаниялары қатысады. Саудаға шығарылған металдар биржаның қойған талабы деңгейіне сәйкес келуі қажет. Онсыз сауда-саттық орынтағына отыра алмайсың.

Қазақстандық-британдық іскер топтардың бас қосқан конференциясы осы күнге дейін тарихын жоймаған, қайта уақыт өткен сайын айшықтана түскен Лондонның көне де тарихи орындарының бірі-Лондон-сити мэрінің резиденциясы-Мэншн-хаус ғимаратында өтті. “Қазақстан-ілгерілеу жолы” тақырыбындағы бұл конференцияға Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен Лондон-сити мэрі лорд Джон Статтард қатысып, сөз сөйледі.

– Қазақстан Лондон-ситиге жақсы таныс,-деді конференцияны ашқан Лондон-ситидің бұрынғы мэрі Майкл Сейвора.-Бес жыл бұрын Қазақстанда болғанымда Қазақстанның және жас Астананың даму қарқынын көріп, ризашылық сезімге бөленген едім. Осындай тамаша қалаға міндетті түрде тағы барғым келеді. Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың бұл ресми сапары екі елге және Лондон-сити мен Қазақстан арасындағы байланысты дамытуға қызмет етеді деген нық сенімдемін.

Осы пікірді конференцияда сөз алған Лондон-сити мэрі Джон Статтард та қуаттады. Сондай-ақ ол Қазақстан Президентінің басшылығымен жүргізіліп жатқан экономикалық саясатқа жоғары баға беріп, Қазақстанның шетел инвестициясын тартудағы ерекше белсенділігін атап өтті. Оның айтуынша, Қазақстанның инвестиция тартуға мүмкіндігі мол, оның тасқыны әлі де өсе бермек. Оның ішінде британдық инвесторлар да бар. “Біз Қазақстанның БСҰ-ға кіруін қолдаймыз. Ол келесі жылы жүзеге асады”, деді Джон Статтард.

Ал Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың еліміздің бүгінгі және болашақтағы дамуына қатысты сөзін британдық бизнесмендер аса ықылас қойып, мұқият тыңдады. Көпшілігі кітапшаларына жазып алып та жатты. Өйткені, Мемлекет басшысы нақты мәліметтерді келтіре отырып, қолмен қойғандай жинақы түрде қадап айтып берді. Бизнеспен айналысатындарға басқа емес, осындай дәлдік керек. Әсіресе, британдық кәсіпкерлерге.

– Орталық Азия елдеріне салынған шетелдік инвестицияның 80 пайызы біздің елдің үлесіне тиеді,-деді Нұрсұлтан Назарбаев.-Бүгінде Қазақстан экономикасына әлемнің 60 мемлекеті өз инвестицияларын бағыттап отыр. Енді республика аймақтық ірі инвесторға айналды және ТМД елдеріндегі көптеген жобаларды жүзеге асыруға қатысуда.

Елбасы бұдан кейін британдық бизнесмендер назарын Лондон қор биржасына акцияларын орналас-тырған қазақстандық компаниялардың әлеуетіне аударды. Сөзінің қорытындысында Нұрсұлтан Назарбаев Лондон-сити мэрі Дж.Статтардты келесі жылы Қазақстанға сапармен келіп қайтуға шақырды[5].

Қазақстан басшысы Лондонға сапары барысында осындағы “Қазақмыс Ріс” компаниясының офисінде де болды. Мұндағы кездесуге компанияның құрылымдары жетекшілерінің барлығы арнайы келген екен. Нұрсұлтан Әбішұлы компанияның еліміздегі және шет елдердегі қызметін сұрастырып, соған сәйкес компания басшысына тапсырмалар берді.

Бұл сапардың көп ерекшеліктерінің тағы бірі-екі елдің ынтымақтастығын дамытуды көздейтін екі құжатқа қол қойылуында. Еуропа істері жөніндегі мемлекеттік министр Джев Хунның атап өткеніндей, Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Ұлыбританияға ресми сапары Қазақстанның Біріккен Корольдік үшін маңызды екендігін тағы бір дәлелдеді. Екі елдің экономикалық ынтымақтастығы жаңа

сатыға көтерілді. Ал Сыртқы істер министрі Қасымжомарт Тоқаев өз әріптесінің пікірімен келісетіндігін білдіріп, Қазақстан мен Ұлыбритания ЕҚЫҰ және басқа да халықаралық ұйымдар аясында өзара түсіністікпен байланыстар жасап келе жатқандығын атап өтті.

Ұлыбритания экономикасы миллиардтармен емес, триллиондармен есептеледі. Ел экономикасының жетекші салалары-мәшине және автомобиль жасау, металл өңдеу, электр техникасы, химия, мұнай өндіру, көмір, аэроғарыш, авиация, тігін, аяқ-киім және тамақ өнеркәсібі, көлік байланысы, тағы басқалар. Қолда бар мәліметтерге қарағанда, 2005 жылдың соңына қарай Ұлыбританияның экономикасы 6,01 триллион фунт стерлингті құраған. Бұл көрсеткіш осының алдындағы жылмен салыстырғанда 119 миллиард фунт стерлингке көп. Ал Ұлыбритания ІЖӨ-сі өсімі 2006 жылдың екінші тоқсанында 0,7 пайыз болды. Инфляция деңгейі тамыз айында тұтыну құны деңгейі бойынша 2,5 пайыз құрады.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Ұлыбританияға сапарын әлем елдерінің бұқаралық ақпарат құралдары жан-жақты көрсетіп, насихаттады. Оның бір парасы газетіміздің өткен нөмірінде жарияланды. Сол ақпараттарда атап көрсетілгендей, Қазақстан Президентінің Лондонға сапары жемісті болды. Тұманды Альбион елі мен Қазақстан арасы бұрынғыдан да жақындап, алдағы уақытта екі елдің ынтымақтастығы жаңа сатыға көтерілетін болады. Бұған Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың осы сапары ерекше серпін береді.

Мақаланы Нұрлан Айтахан мырзаның электронды хатымен қорытындыласақ дейміз. “Еліміздің мәртебелі басшысы Нұрсұлтан Назарбаев тұманды Альбион өлкесіне ат басын бұрып, темірқазық қадады, – дейді хатында Нұрлан Айтахан.-Он бес жыл ішінде тәуелсіз Қазақстан шет елдерге өзін қуатты, ынтымақты, бай және өркениетті ел ретінде танытуын біз, шет елдегі қазақтар үлкен қуанышпен қабыл алдық. Президент сапары барысында: “Қазақстан бұрынғы кеңес мемлекеті емес, Қазақстан-Қазақстан!” және “Қазақстан халқының да Британия халқына ұқсас қасиеті бар”, деп айтқаны еліміздің Тәуелсіздігін әлемге паш етіп тұр. Ұлы елімді, Ұлы Қазақстанды әлемге танытқан Президент Нұрсұлтан Назарбаевқа мың рахмет!”.

Сыртқы істер министрі Қасымжомарт Тоқаевтың Ауғанстан жөніндегі халықаралық конференцияның «Есірткімен күрес» секциясында сөйлеген сөзі (Лондон, 2006ж. 31 қаңтар). Мен Ауғанстан жөніндегі келісімге қолдауымызды көрсететін осы конференцияға ілтипат білдіріп, шақырғандары үшін Ұлыбритания мен Ауғанстан үкіметтеріне шынайы ризашылығымды айтқым келеді. Баршамызға белгілі, есірткі өндірісінің террорлық іс-әрекетті жебеуге, әлеуметтік, экономикалық бар. Ауғанстандағы есірткі өндіру ісінің ауқымы бұл проблеманы шешу үшін осы ел өкімет орындарының халықаралық қауымдастықпен ұзақ мерзімді ынтымақтастықты қажет ететіндігін дәлелдеп отыр. Қазақстан 2005 жылы апиын алқаптарының азаюына алып келген Ауғанстан мен Ұлыбритания үкіметтерінің Ауғанстандағы есірткіге қарсы бағдарламаларға қатысушы халықаралық институттармен ынтымақтастығын терендету жөніндегі қадамдарын қолдайды. Сонымен қатар, осы бағытта бізге ұзақ жол жүруге тура келеді, өйткені статистика мәліметтері көрсетіп отырғандай, Орталық Азиядағы есірткіге байланысты қылмыстың деңгейі соңғы 10 жылда 5 есеге кебейген және жағдай одан әрі ушыға түсуде. Қазақстан есірткіге қарсы іс-қимылдарды біріктіру мен үйлестірудің маңыздылығын толығымен сезіне отырып, Ауғанстанмен екі жақты, сондай-ақ көп жақты негізде тығыз ынтымақтасуға әзір. Осы орайда біздің еліміз келесі іс-шараларды жүргізуді ұсынады және жүзеге асыратын болады. 1. Қазақстан Ауғанстан Ислам Республикасының Есірткімен күрес жөніндегі министрі Хабибулла Кадери мырзаның үстіміздегі жылғы Қазақстанға жоспарланып отырған сапары кезінде екі ел арасындағы есірткінің өндірісі мен оны тасымалдауға қарсы іс-қимыл жөніндегі ынтымақтастықты жолға қою мәселелерін талқылайды. 2. Қазақстан Ауғанстанмен өзара іс-қимылдардың құқықтық базасын құру мақсатында Есірткі құралдарының, психотропты заттардың, олардың аналогтары мен прекурсорларының заңсыз айналымына және оларды теріс пайдалануға қарсы күрестегі ынтымақтастық туралы келісімге қол қоюды жоспарлап отыр. 3. Алдағы сәуір айында өтетін Қазақстан-ауған сауда-экономикалық ынтымақтастығы жөніндегі үкіметаралық комиссияның 1-ші отырысында Ауғанстанның ауыл шаруашылығын қайта құру, соның ішінде апиын көкнәрін егуге қарсы шара ретінде мәдени дақылдар тұқымдарымен, ауыл шаруашылығы құрал-жабдықтарымен және минералды тыңайтқыштармен қамтамасыз ету жөніндегі көмекке баса назар аударылады. 4. Біз есірткілердің заңсыз айналымына қарсы кедергілер орнату және ынтымақтастықтың тиімділігін арттыру үшін Ауғанстанның ұлттық заңнамасын Орталық Азия елдерінің заңдарымен бірегейлендіруді ұсынамыз. 5. Қазақстан Ауғанстан төңірегінде есірткіге қарсы халықаралық белдеу құру процесін тездетуге шақырады. Осы мақсатта біз БҰҰ-ның Орталық Азиялық Өңірлік Ақпараттық және Үйлестіру орталығын (ОАӨАҰО) құру жобасын іске асыруға белсенді түрде қатысамыз. Бұл Орталық есірткіге қарсы қызметті, жалпы хал-ахуалды талдап отыруды және қатысушылар арасында ақпараттар

алмасуды алға жылжытудағы үйлестіруші өңірлік орган болады. Ауғанстанның аталған Орталық жұмысына қатысуы оның тиімділігін арттыра түседі. Үстіміздегі жылғы 7-8 ақпанда Ташкент қаласында БҰҰ-ның Есірткі және қылмыс офисінің ұйымдастыруымен Орталық Азиядағы есірткіге бақылау саласында өзара түсіністік меморандумына қатысушы мемлекеттер Сыртқы істер министрлерінің кездесуі өткізіледі. Осы кездесу барысында Қазақстан, Әзербайжан, Қырғызстан, Ресей, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан арасында Орталықтың орналасу орны туралы келісімге қол қою жоспарланған. Біз бұл Орталықтың офисін Алматыда орналастыруды ұсынамыз. 6. Есірткі құралдарының заңсыз айналымына қарсы күрес жөніндегі өзге өңірлік құрылымдар арасында мен Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт Ұйымының (ҰҚШҰ) маңызды рөлін атап көрсетер едім. Жақында ҰҚШҰ Қазақстанда «Канал-2005» бірлескен операциясын табысты түрде жүзеге асырды. Біз Ауғанстанның, АҚШ, Үндістан және Моңғолияның құқық қорғау ведомстволарын келесі операцияға қатысуға шақыруды жоспарлап отырмыз. Сондай-ақ ҰҚШҰ Ауғанстан бойынша осы елдің үкіметімен ынтымақтастықты ілгерілету үшін Жұмыс тобын құрды. 7. Есірткі тасымалымен күрес жөніндегі басқа да аймақтық күш-жігерлер Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ) шеңберінде қолға алынуда. ШЫҰ-ға қатысушылардың географиялық ендігін ескере отырып, біз бұл Ұйымда осы саладағы ортақ күш-жігерлерімізге табысты үлес қосатындай қажетті әлеует бар деп батыл айта аламыз. Өткен жылы саяси және экономикалық ынтымақтастықпен бірге есірткі тасымалына қарсы күрестегі өзара іс-қимылды ілгерілету үшін ШЫҰ-Ауғанстан байланыс тобы құрылды. Біз Лондон конференциясының есірткі жасаушылардың іс-әрекетіне оңтайлы ортаны түпкілікті жою бойынша бірлескен күш-жігерлерді жұмылдыру ісінде табысқа жететіндігінен үміттіміз. Қазақста бұл проблеманы бірлесе отырып тиімді түрде шешпесе, гүлденген демократиялық Ауғанстанды құрудың мүмкін емес екендігіне күмәнсыз. Есірткіге қарсы күрес жеңіс тарихы болуы керек. Ауған келісімінің табысы тұрғысынан сөйлесек, бұл біз үшін аса маңызды[6].

Алматыда «Қазақстанның болашағына инвестициялар» атты халықаралық конференция басталды. Ұлыбритания үшін Қазақстан стратегиялық серіктес болып табылады. Біз жан-жақты қарым-қатынастарды тереңдете түсуге мүдделіміз. Бұл туралы шілденің 5-і күні Алматыда ашылған «Қазақстанның болашағына инвестициялар» атты халықаралық конференцияда Ұлыбританияның Инвестиция және сауда мәселелері жөніндегі арнаулы өкілі жоғары мәртебелі Йорк Герцогы мәлім етті.

Оның айтуынша, Қазақстанның мұнай-газ саласындағы инвестициялары көлемі бойынша екінші орында тұрған Ұлыбритания қарым-қатынастарды тек шикізат өндіруде емес, білім беру, ақпараттық технология салаларында да арттыруға мүдделі. Жақында ғана тәуелсіздік алған Қазақстан әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына ену стратегиясы секілді болашаққа үлкен жоспарлар құрып отыр. Әрі оны орындауға елде барлық мүмкіндіктер бар екенін жеткізген Ұлыбритания өкілі мемлекеттің инновацияның қозғаушы күші болып табылатын шағын және орта кәсіпкерлікке аса жоғары деңгейде көңіл бөліп отырғанын атап өтті. Конференцияның ашылу салтанатында сөз алған Қазақстанның Индустрия және сауда министрі Владимир Школьник 2005 жылы Қазақстан мен Ұлыбритания арасындағы сауда айналымы 40 пайызға артып, 700 млн. долларды құрағанын айтты. Министрдің айтуынша, жақында уран өндіру бойынша әлемде бірінші орынға шыққалы отырған Қазақстан инвесторлардың қызығушылығына ие болды.

Конференция аясында экономикадағы тұрақтылықты қамтамасыз ету, инвестициялық мүмкіндіктер, Қазақстанның қаржы банк секторы секілді тақырыптарға отырыстар өткізіледі [7].

Мемлекеттердің экономика, сауда, саясат, соның ішінде халықаралық қауіпсіздік мәселелеріндегі әріптестігі жаңа стратегиялық деңгейге өтуде-Мемлекет басшысының Ұлыбританияға үш күндік сапары аясындағы қазақстан-британ келіссөздерінің қорытындысы осындай, – деп хабарлайды ҚазАқпарат. «Еуропаның Қазақстанмен жаңа сапалы қатынастары ашылып жатыр», деп есептейді Ұлыбритания Премьер-министрі Тони Блэр. «Қазақстан әлемнің маңызды өңірінде орналасқан, әрі тез өсіп дамып келеді»,-деді Премьер.-Бізге тұрақты әріптестер керек[8]. Сондықтан мен Ұлыбритания Қазақстанның сауда мен экономика саласындағы ғана емес, саяси қатынастарда да басты әріптестердің бірі болғанын қалаймын». «Бүгінде Қазақстан экономикалық реформаларда көш басында болып, ашық нарықтық экономикасы бар ел ретінде танылып, Дүниежүзілік банк оны әлемдегі инвестиция үшін тартымды 20 елдің қатарына қосып, біз ғаламшардағы бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру міндетін қойып отырғанда, бізге Ұлыбританияның қолдауы қажет-ақ», [8] деп атап көрсетті ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев.

Сонымен қорыта келгенде 1991 жылы қазан айында Президент Н. Назарбаев Лондонда арнаулы сапармен болды. Қазақстан мен Ұлыбритания арасында дипломатиялық қатынас 1992 жылғы 19 қаңтарда орнатылған болатын.

Мақала барысында 1994 жылғы Елбасының 20 наурыздағы Ұлыбритания еліне ресми сапармен барғандығы және ресми қарсы алу салтанаты аяқталғаннан кейін Елбасы Лондондағы Қазақстан Республикасының сауда үйінің ашылу салтанатына қатысқандығы баяндалған. Онда Елбасы Н.Ә. Назарбаев ресми сөз сөйлеп салтанатты түрде оны ашуға басшылық жасады. Ол өзінің сөзінде Қазақстандық және британдық бизнесмендер алдында 1991 жылғы Лондонға келген сапарынан екі елдің қарым-қатынасы бірша тереңдей түскендігін атай отырып, Қазақстанның сыртқы сауда айналымы көлемі жағынан Англияның белді орын алатын елдер қатарында екендігін атап өтті. Осы 1994 жылдың 21 наурызында Елбасы Н.Ә. Назарбаев Англияның пример-министрі Дж.Мейджормен кездесуі өтті. Екі жақты келісім барысында бейбітшілік және өзара түсінісушілік, білім, ғылым және мәдени салаларда әріптестік келісімі жөнінде декларацияға, сондай-ақ, экономика және білім беру, ғылым, мәдениет салаларындағы ынтымақтастық туралы келісімдерге қол қойылды. Сонымен қатар екі тарапты салық салымын болдырмау конвенциясына, әуе хабарламалары келісіміне, сыртқы саяси ведомствалар арасындағы ынтымақтастық декларациясына қол жеткізілді.

Қазақстан-Британ қатынасының дамуына 1994 жылғы 20-23 наурыздағы Президент Н. Назарбаевтың Ұлыбританияға ресми сапары зор әсер етті. Қазақстан Президентінің сапары кезінде "Қазақстан-Британ" сауда-өнеркәсіп кеңесінің бірінші мәжілісі өтті. Осы жылдың 22 наурызында Қазақстан республикасының президенті Н.Назарбаев Букингем сарайында болып, коралева II Елизаветамен кездесті. Осы күні Н.Ә. Назарбаев Королевалық халықаралық қатынастар институтында лекция оқыды.

1993-1999 жылдары Ұлыбритания Қазақстан экономикасына жалпы көлемі бір миллиард 146 миллион доллар қаржы жұмсады. 2002 жылы екі ел арасындағы сыртқы сауда айналымының жалпы көлемі 388 миллион доллардан асты. Біздің елімізде 212 британ компаниясының өкілдігі бар, олардың ішінде 80 бірлескен кәсіпорын жұмыс істейді, "Бритишгаз" және металлургия саласында "Испат-Кармет" ерекше белгілі. Қазақстанның Еуропадағы елдермен мемлекет аралық қатынастары мынадай реттілікпен дамуда: Германия, Ұлыбритания, Франция, Италия, Нидерланды, Польша, Чехия, Венгрия және т.б.

2003 жылғы 10-14 қыркүйекте екі ел арасындағы қорғаныс министрліктері ынтымақтастығының бес жылдық жоспарына қол қойылды. Ұлыбританиямен Қазақстан арасындағы әскери ынтымақтастық 1998 жылдың желтоқсан айынан басталды. 2003 жылғы 4 шілдеде екі ел арасындағы қорғаныс министрліктерінің 2003-2004 жылдарға арналған ынтымақтастық жоспарына қол қойылды. Ұлыбритания қорғаныс министрлігімен 2003 жылы әскери-техникалық ынтымақтастық орнатылды. Осы негізде жеңілдетілген қаржы көлемінде Қазақстандық спутниктің ұшырылуы жөнінде екі ел арасысында келісімге қол қойылды. Елбасының салихалы саясаты негізінде Қазақстанмен Ұлыбритания арасында жүйелі саясат орнады және үнемі даму үстінде.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. *Сындарлы он жыл.* – Алматы, 2003.- б.186, 234
2. Назарбаев Н.Ә. *Ғасырлар тоғысында.* – Алматы, 1996.- б. 272-275
3. Назарбаев Н.Ә. *Тәуелсіздігімізге бес жыл.* – Алматы: Қазақстан, 1996.- б. 516, 573
4. Абдулпаттаев С. // *Азия құрлығындағы елдер-халықаралық қатынастар жүйесінде. Ақиқат.* 2005., №9, 12-14 бб.
5. Құланбай Ә. *Салихалы саясатқа салмақ салған сапар.*// *Саясат.*
6. «*Казахстан Сегодня*» ақпараттық агенттігі. 2008.-31.03
7. Назарбаев Н.Ә. *Еуразиялық одақ-тығыз қарым-қатынас орнатудың оңтайлы жолы* // *Егемен Қазақстан,* 2004, 3 сәуір.
8. Абдулпаттаев С. *Европа в системе международных отношений.* // *Вестник КазНПУ им. Абая. Серия международная жизнь и политика.* 2005., №1. С.26-29
9. Токаев К. *Внешняя политика Казахстана в период глобализации.*-Алматы,2000. 584 с.

Д.Мукатова¹

¹тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., e-mail: dana.nazar-06@mail.ru

ЕЖЕЛГІ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ ДАМУЫ

Аңдатпа

Мақалада Ежелгі Ұлы Жібек Жолының негізгі бағыттары және тарихи дамуы талданған. Автор тарихи зерттеулер негізінде Ұлы Жібек жолының көне бағыттарына тоқталған. Сонымен қатар мақала барсында халықаралық саудаға Орта Азиядағы Зеравшан және Қашқадария аңғарында орналасқан соғдылық саудагерлер араласа бастауы жөніндегі деректерді саралаған.

Жібек жолының Қазақстан жеріндегі бөлігі батыстан шығысқа бағытталған. Шаштан (Ташкент) шыққан жол Тұраб асуынан асып Испиджабқа барады. Испиджаб Қытай жолжазбаларында «Ақ өзендегі қала» деп аталғаны белгілі, ал XI ғасырда Махмұд Қашғари «Сайрам-Испиджаб деп аталған қаланың қалдығы сақталған».

Тірек сөздер: Ұлы Жібек жолы, Жетісу, сауда, тармақтар, халықаралық қатынас, Орта Азия

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДРЕВНЕГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Мукатова Д.¹

¹доктор исторических наук КазНПУ им. Абая

Аннотация

В статье анализируются основные направления и историческое развитие древнего Шелкового пути. Автор фокусируется на древних направлениях Шелкового пути, основанных на исторических исследованиях.

Одним из замечательных достижений древних цивилизаций по праву считается Великий Шелковый Путь. Впервые в истории человечества на гигантских просторах от Средиземноморья до Тихого океана он соединил различные страны и народы, связал их материальную, художественную и духовную культуры. Многие века по этому пути осуществлялся обмен идеями, технологиями, ремеслами, верованиями. Шёлк был хотя и главным, но далеко не единственным товаром, который перевозился по трансконтинентальному пути. Из Центральной Азии вывозились кони, весьма ценимые в Китае, военное снаряжение, золото и серебро, полудрагоценные камни и изделия из стекла, кожа и шерсть, ковры и хлопчатобумажные ткани, экзотические фрукты-арбузы и персики, курдючные овцы и охотничьи собаки, леопарды и львы. Из Китая караваны везли фарфор и металлическую посуду, лакированные изделия и косметику, чай и рис. В дорожных мешках купцов можно было найти слоновые бивни, носорожьи рога, черепаховые панцири, пряности и многое другое. За время путешествия с востока на запад шёлк и специи проходили через десятки рук. В связи с этим историки ведут речь о путешествиях именно товаров и технологий, а не людей.

Ключевые слова: Великий шелковый путь, Жетісу, торговля, филиалы, международные отношения, Центральная Азия

D.Mukatova¹

¹doctor of historical sciences KazNPU named after Abay

MAIN DIRECTIONS AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE ANCIENT SILK ROAD

Abstract

The article analyzes the main directions and historical development of the ancient Silk Road. The author focuses on the ancient directions of the Silk Road, based on historical research.

One of the remarkable achievements of ancient civilizations is rightly considered the Great Silk Road. For the first time in the history of mankind, on the vast expanses from the Mediterranean to the Pacific, he connected various countries and peoples, connected their material, artistic and spiritual cultures. For many centuries, along this path, there was an exchange of ideas, technologies, crafts, and beliefs. Silk was, although the main, but by no means the only commodity that was transported along the transcontinental route. Knights highly valued in China, military equipment, gold and silver, semi-precious stones and glassware, leather and wool, carpets and cotton fabrics, exotic fruits-watermelons and peaches, sheep's sheep and hunting dogs, leopards and lions, were exported from Central Asia. From China, caravans were transported with porcelain and metal utensils, lacquerware and cosmetics, tea and rice. In the traveling bags of merchants one could find elephant tusks, rhinoceros horns, tortoise shells, spices and much more. During the journey from east to west silk and spices passed through dozens of hands. In this regard, historians are talking about the travel of goods and technology, and not people.

Keywords: Great Silk Road, Zhetysu, trade, branches, international relations, Central Asia

Ұлы Жібек жолы қалыптасқаннан кейін көп ұзамай халықаралық саудаға Орта Азиядағы Зеравшан және Қашқадария аңғарында орналасқан соғдылық саудагерлер араласты. Соғдылардың Шығыс Түркістан мен Қытайдағы Ланчжоу, Дуньхуан, Чаньан сияқты қалаларда сауда орталықтары болды. Мысалы, Дуньхуанда бір мыңдай соғдылықтар өмір сүрді. Соғдылықтар Жібек жолымен Жапонияға, ежелгі Жапон астанасы Нара қаласына да жетті. Мұндағы храмдардың бірінде соғды тілінде жазылған қолжазба сақтаулы тұр.

II-V ғасырларда Жібек жолы шығыстағы Чаньаннан басталып, Хуанхе өткелі арқылы Ланчжоу ауданына, одан әрі Тянь-Шаньның солтүстік сілемдерін бойлай Такла-Макан шөлі солтүстігі мен оңтүстігінен айналып өтіп, Ұлы қытай қорғанының батыс шегіне жеткен. Солтүстік тармағы Хами, Тұрпан, Бесбалық, Шихо жазиралары арқылы Іле өзеніне; орталық тармағы Чаочаннан Қарашар, Ақсуға және Бедел асуы арқылы Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауына; оңтүстік тармағы Дуньхуан, Қотан, Жаркент арқылы Бактрияға, Үндістан мен Жерорта теңізі жағалауына жеткен-бұл «Оңтүстік жолы» деп аталады. Ал «Солтүстік жолы» Қашқардан Ферғанаға, одан әрі Самарқан, Бұхар, Мерв арқылы Хамадан мен Сирияға барады [1].

VI-VII ғасырларда Қытайдан Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан арқылы Батысқа апаратын жол жиі пайдаланылды. Бұрынғы Ферғана арқылы өтетін жол бұдан гөрі әрі қысқа, әрі қолайлы болатын. Мұндай өзгерісті былайша түсіндіруге болады. Біріншіден, Орта Азиядан өтетін сауда жолдарын қарамағында ұстаған түрік қағанының ордасы Жетісуда болды. Екіншіден, Ферғана арқылы өтетін жол жергілікті билеушілердің жиі қақтығыстары салдарынан қауіпті бола бастады. Үшіншіден, түрік қағандары мен оның төңірегіндегі бай адамдар теңіз асып келген тауарларды ірі сатып алушылар болды.

Осылайша бұл басты жолға айналды да, елшілік адамдары мен сауда керуендері негізінен осы жолмен жүрді. Жүздеген жылдар ішінде жаңадан бірнеше тармақтар қосылып, кейбір қалалар қирап, сауда орындарының жойылуына байланысты енді бір соқпақтары жоғалып кетіп жатты. Алайда, Жібек жолының бұл бағыты ешқашан тоқтап қалған емес. Сөйтіп, VI-VIII ғасырлардағы негізгі жол Сирия-Иран-Орта Азия-Оңтүстік Қазақстан-Талас аңғары-Шу аңғары-Ыстықкөл қазан-шұңқыры-Шығыс Түркістан бағытында өтті. Тағы бір бағыты жоғарыда айтылған жолға Византиядан шығып Дербент, Каспий маңы далалары-Маңғыстау-Арал маңы-Оңтүстік Қазақстаннан келіп қосылды. Сасандық Иранға қарсы Батыс Түрік қағанаты мен Византия сауда-елшілік одақ құрған кезде жол Иранды айналып өтті. Кейінірек, IX-XII ғасырларда бұл бағыттағы жолмен Орта Азия, Орта және Таяу Шығыс, Кіші Азия арқылы Сирия, Египет, Византияға баратын жолдан гөрі азырақ жүре бастады. Бірақ континенттегі саяси жағдайдың өзгеруіне байланысты елшіліктер, көпестер мен басқа да жолаушылар бұл жолды XIII-XIV ғасырларда қайта жандандырды[2].

Қазақстанның Оңтүстігі мен Жетісу өлкесі Жібек жолы аймағына енбей тұрғанда ежелгі көшпелі тайпалар мен отырықша халықтар қатысуымен жасалған өзіндік мәдениет болды. Этникалық жағынан көшпенділер де, отырықшы халықтар да біртекті немесе бірыңғай этносаясат астына біріккен. Отырықшылар мен көшпенділер мәдениетінің бірін-бірі толықтыруы, бір-біріне әсері дүниежүзілік дамудағы басты желі болып табылады. Мұндай жинақтау негізінде Қазақстан мен Орта Азия халықтарының қол жеткен табыстарының нәтижелері жатыр. Осы аумақты мекендеген халықтардың шығу тегі туралы деректер де осында жатыр. Б.з.-дан бұрынғы VI-III ғасырларда бұл жерді көшпелі және жартылай көшпелі сақ тайпалары мекендеген, олардың жоғары мәдениеті болғандығына біз Бесшатыр Есік, Тегіскен, Ұйғарақ сияқты көптеген бейіт – қорғандарды қазу кезінде көз жеткіздік. Сақтар сол кезде-ақ Қытаймен, Үндістанмен, Таяу және Орта Шығыс елдерімен қарым-қатынаста болған. Бұған сақ ақсүйектерінің қабірінен табылған айналар, шетжерлік жоғары көркемөнер туындылары дәлел. Б.з.-дан бұрынғы II-I ғасырлардағы үйсіндер мен қаңлылар мемлекеті өмір сүрген, Жібек жолы жаңадан салына бастаған кезде мұнда рим әйнегі мен теңгелері, қытай жібегі, айналар мен лак жалатылған ыдыстар, Сасандық Иранның мөр тасты жүзіктері келе бастаған.

Осы кезде Шу, Талас, Сырдария аңғарларында мұнарлы қабырғалармен қоршалған бұрынғы егінші қоныстарының орнында қала орталықтары пайда болады. Бұл қалалардың көпшілігін археологтар Тянь-Шань тау алды аймағынан, Арыс өзенінің аңғары мен Сырдарияның орта және төменгі ағыстарынан тауып зерттеді. Әсіресе Арал маңындағы құрғақ шөлді аймақтағы, Жетіасар шатқалындағы қалалар жақсы сақталған. Әлі күнге дейін күн қақтаған сары қабырғалары қаңқиып, садақ атуға арнайы жасалған тесіктері үңірейіп, шексіз жазық даланы бағып тұр.

VI ғасырдың екінші жартысында Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан Кореядан Қара теңізге дейінгі кең-байтақ жерде құрылған ірі көшпелі мемлекет – Түрік қағанатының құрамына енді.

VI ғасырдың аяғында қағанат екі-Шығыс Түрік және Батыс Түрік қағанаттарына бөлінеді. Батыс Түрік қағанатының орталығы Жетісу, ал Астанасы Суяб қаласы болды. Нақ осы кезде Жібек жолы тармағы жанданып, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы қалалық феодалдық мәдениеттің дамуына үлкен үлес қосады. Жетісуда жаңадан бірқатар қалалар бой көтеріп, Оңтүстік Қазақстандағы жол бойында орналасқан қалалар тез дами бастады.

Деректер б.з.-дан бұрынғы I ғасырда тек екі-ақ қала-Жетісудағы үйсіндер астанасы Үйгу және Оңтүстік Қазақстандағы қаңлылардың астанасы Битянь ғана болғандығын мәлімдесе, VII ғасырдасюань–Цзян бірнеше ондаған қалаларды атайды. Олардың ең ірілері Суяб, Траз және «Ақ өзендегі қала» – кейінен Испиджап аталған қала болған. Жібек жолы Орта Азия, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда XIV ғасырға дейін өмір сүріп келді, кейіннен жиі болып тұрған қақтағыстар мен соғыстар зардабынан бұл жердегі қалалардың күйреуі және Қытайда теңіз жолының ашылуына байланысты біртіндеп маңызы кеміп, ақырында мүлде ұмытылып кетті.

Жібек жолының Қазақстан жеріндегі бөлігі батыстан шығысқа бағытталған. Шаштан (Ташкент) шыққан жол Тұраб асуынан асып Испиджабқа барады. Испиджаб Қытай жолжазбаларында «Ақ өзендегі қала» деп аталғаны белгілі, ал XI ғасырда Махмұд Қашғари «Сайрам-Испиджаб деп аталған қаланың қалдығы сақталған. Қалаға әр түрлі елдерден келген көпестер аялдаған, Бұхар мен Самарқанның саудагерлері мұнда сауда орындарын, керуен сарайларын тұрғызған. Ал Испиджабтың сауда адамдары Бағдат қаласында Мерв, Бұхар, Балх және Хорезм көпестерімен қатар өз сауда орындарын ашқан. Испиджабтан шыққан керуендер шығысқа қарай Шараб, Будухкет, Керуен-Сарай, Тамтадж, Абардадж қалалары арқылы Таразға беттеген. Олар құлдарды, боялмаған мата, қару-жарак, мыс пен темір тасыды.

Талас жазығында кездесетін ең алғашқы ірі қала Жамукент, содан кейін барып керуен Таразға жетеді. Тараз VI ғасырдан белгілі ежелгі қала. Нақ осы қалада 568 ж. түрік қағаны Дизабұл Византиядағы II Юстиннің Земарх бастаған елшілігін қабылдап, Иранға қарсы әскери одақ құру және жібек саудасына байланысты мәселелерді қараған. Деректерде Тараз «саудагерлер қаласы» деп аталады. Әрі ол әуелі түркештердің, кейін қарлұқтар мен қарахандықтардың астанасы болған.

Тараздың қасында іргетасын бұхарлықтар қалаған Жамукент қаласы бар. Оның аты VI ғасырдың деректерінде кездеседі. Бұхардан шыққан соғдылықтарды Жамук деген адам басқарған екен, қала соның атымен аталыпты. Археологтар Жамукенттің жұртын Талас аңғарынан, Жамбылдан қашық емес, Талас өзенінің оң жағындағы Михайловка селосының төңірегінен тапты. Қираған қала жұртын қазір қостөбе деп атайды.

Талас аңғарының таулы бөлігіндегі ірі күміс кен орындары бар жерлерден Шелжа, Күл және Текабкей сияқты белгілі қалалар табылды.

Аңғардың жазық бөлігінде Атлах қаласы болған, бұл қалада 751 ж. арабтар мен қытайлар ықпал ету аймағы үшін шайқасқа түскен. Тараздың маңында, Талас өзенінен төмен қарай солтүстікке жүретін жолында Адахкент пен Дех Нуджикес қалалары болған, ал монғол шапқыншылығы кезіндегі деректерде Янчи, Янчи-Балық және Кенжақ қалаларының аты аталады.

Талас аңғары мен Таразға керуендер Ферғана аңғарынан Шайтал жотасындағы Шапас асуы және Талас Алатауындағы Қарабура асулары арқылы да келіп тұрды. Бұл жол тармақтарын Жібек жолының «ферғаналық» және «жетісулық» бағыттары байланыстырды.

Тараздан әрі жол шығысқа қарай шөл даламен Құлан қаласына жеткізеді. Тараз бен Құланның арасындағы жер қарлұқтар иелігінде болды. Бұл екі арада жол Касрибас, Кулшуб және Жұлшуб қалаларын басып өтеді. Касрибас жұртты Қырғыз жотасындағы ежелгі соқпақ бойында жатыр, қазір ол Ақыртас үйінді деген атпен белгілі. Ол тастан қаланған, жобасына қарағанда замок, сияқты құрылысты еске салады. Кулшуб Өрнек қаласының орнында тұрған, қазба кезінде бұл мешіті, әскерлерге арналған жатақ үйі бар, айналасын кәсіпкерлер тұрақтары қоршаған күшейтілген бекініс екені анықталды.

Құлан қаласын қытайлықтар Цзюйлень деп атаған, ол түрік елдерінің Мәуереннахрмен шекарасында тұрған әсем қала ретінде белгілі болды. Жолжазбаларға қарағанда ол Тараздан шығысқа қарай орналасқан, қазіргі Луговой селосының орнында тұрған. Құланның шығысында бір-бірінен бірдей қашықтықта Мерке және Аспара қалалары орналасқан.

Жұлдан шыққан жол Сарығқа, одан кейін «түрік қағанының қаласы» Кирмирауға апарды[3].

Кирмираудан кейін жол Жетісудағы ірі қалалардың бірі Науакетке жеткізеді. Бұл атау жаңа қала дегенді білдіреді. Науакет түрік қағандарының резиденциясы және соғдылықтар қаласы ретінде белгілі. Қазіргі Қызылөзен және Новоивановка селоларының арасындағы Қызылөзен жұрты осы Науакет қаласы деп есептеледі.

Науакеттен кейін жол Жетісудағы ірі қала Суябқа әкеледі. Ол батыс түріктердің, кейін түркештер мен қарлұқтардың астанасы болған. Бұл қала туралы қытай және араб саяхатшылары X ғасырға дейін қала

шежіре жолдарында аталмай кетті. Астана міндеті әуелі қарахандықтардың, кейін қарақытайлардың астанасы болған Баласағұн қаласына көшеді де XIII ғ. бас кезінде оны қарақытайлар қиратады. Кейін қала жөнделіп бой көтереді, бірақ XIV ғасырда қайта қиратылады, тек қана жартылай құлаған сарайлар, мешіттер мен мұнаралар, құлпытастағы жазулары бар бейіттер ғана бір кезде мұнда қайнаған тіршілік болғандығын білдіріп жатты. Археологтар бұл қалалардың орнын анықтады: олар қазір Тоқмақ қаласының төңірегінде, бір-бірінен 5 шақырым қашықтықта орналасқан Ақбешім және Боран қала жұрттары.

Суябтан кейін Жібек жолы Ыстықкөлдің бірде солтүстік, бірде оңтүстікжағалауын бойлай жүрді. Оңтүстік жолда керуендер ірі қала Жоғарғы Барысханды басып өтті, ал солтүстік жол аты бізге белгісіз бірнеше керуен-сарайлар қалдырған. Бұл екі тармақ жол Бедел асуында қосылады да, одан асып барып Жібек жолы Қашғар мен Ақсуға жетеді.

X –XII ғасырларда Жібек жолының бір тармағы Іле аңғарын оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай кесіп өтті. Тармақ Науакетте бөлініп шығып Пенджикентке барады, одан кейін Қастек асуынан өтіп, Іле Алатауының солтүстік баурайына жеткізеді. Асуға Баласағұннан шыққан екінші жол да келеді. Бұл жол Шу және Іле өзендерінің аралығында суайырық құрайтын қасиетті Ұрын-Ардж тауына бағыт ұстаған. Бұл тауды VII-VIII ғасырлардағы қытай қолжазбаларында «Цзедань» деп атаған.

«Бұл тауда,-деп жазады деректер,-он рудың қағандары билеушілер мен ақсақалдарды ел билеу ісіне бекіту жұмысын жүргізген». Ұрын-Ардж атауы қазіргі Ұзынағаш селосының атында сақталып қалған. Жібек жолы қазіргі Қастек, Қаскелең, Алматының орнында тұрған шағын елді мекендерді басып өтіп, қазіргі Талғар қаласының солтүстік шетінде орналасқан Талхиз қаласына жеткен. Мұнда таудың етегінде, Талғар өзенінің оң жағалауында орта ғасырлық ірі қаланың қираған жұрты жатыр. Талхиз сауда жолындағы ірі орталық болған.

Іле аңғарына Құланның шығып, Аспара немесе Түзкен арқылы Шудың ортаңғы және төменгі ағысында орналасқан қалаларға баратын жол болды. Тасөткелден өткен жол Шу-Іле тауларының солтүстік беткейімен жүріп, Балхаш маңына аялдайды. Шу өзенінің ағысына бойлай жүріп, Қаратаудың солтүстік сілемдеріндегі қалаларға апарады.

Талхизде Жібек жолы тармақтанады. Оңтүстік жолы Есік, Түрген, Шелек арқылы Борохудзир ауданындағы Іле өзенінің өткелінен өтеді, содан кейін Іленің оң жағалауымен осы жаққа Ыстықкөл аңғарынан келетін жолға қосылып, Қорғас арқылы Алмалыққа жетеді. Осы жол тармағы бойынан археологтар Есік, Түрген, Лавар, Шаған, Шелек ірі қалаларының жұртын тапты. Іленің оң жағалауында жол, қазіргі Көктал және Панфилов поселкелерінің жерін басып өткен. Көкталдың орнында Ілебалық деген қала тұрған.

Талхизден шыққан солтүстік жол тармағы Талғар өзенін бойлай Қапшағай шатқалы төңірегіндегі Іле өзенінің өткеліне дейін барды. Өткелден өткен соң жол Шенгелдіге, одан әрі Алтынемел асуынан асып Көксу аңғарына түскен де, қазіргі Дунгановка селосының орнындағы Екіоғыз қаласына барып жеткен. Ол Іле аңғарындағы ең үлкен қала болған. 1253 ж. сапар шегіп келген монах Вилгельм Рубруктың айтуы бойынша, бұл қалада ирандық көпестердің сауда орындары болған. Рубрук қаланы Эквиус деп атайды. Екіоғыздан шыққан жол Қаялыққа (Қойлық)-қарлұқ жабғуының астанасына апарады. Қаланың базарларымен атағы шыққан және онда мұсылмандармен қатар христиандардың да шіркеуі болған. Бұл жайлы француз королі IX Людовиктің монғол ханы Мөңкеге барған елшісі және жоғарыда аталған Вилгельм Рубрук жазбалары хабарлайды.

Қаялық IX-XIII ғғ. басында Іле аңғарының солтүстік-шығыс бөлігін жайлаған қарлұқтардың астанасы болды. Рубруктың жазбасына қарағанда, Қаялықтың онша алыс емес жерде христиандық елді мекен болған, Жібек жолы оның да үстінен өткен. Одан әрі жол Тентек өзенінің аңғарына қарай жүреді, Алакөлдi айналып өтіп, Жоңғар қақпалары арқылы Шихо аңғарына шығады, одан кейін Бесбалықты, Дуньхуанды басып Қытайға ішкерілеп кетеді.

Алакөлдiң оңтүстік-батысында XIII ғ. саяхатшылары «аймақ астанасы» деп атаған қала тұрды. Ол қазіргі Көктұма селосының маңы. Кейін бұл жерді көл суы басып кеткен.

Жібек жолының қазақстандық бөлігіндегі тірек нүктелерінің бірі, Еуропа Земархтың жүрген ізімен баруға болатын жолдың бастауы-Испиджаб қаласы.

Испиджабтан шыққан керуен арыс өзеніндегі Арсубаникетке, Отырарға тоқтап одан әрі Сырдарияны бойлап Арал маңына беттейді.

Сырдарияны бойлай жүретін керуен жолындағы ең ірі қалалар-Отырар мен Шауғар. Отырар аты Арыстың Сырдарияға құяр жерінде орналасқан ірі қала жұртының атауы ретінде әлі күнге дейін сақталған.

Отырар көптеген керуен жолдары түйісетін қала болған. Одан шыққан бір жол Шауғарға, екіншісі Сырдариядан өтіп, Весидж қаласына барады. Одан кейін жол екі айырылып, жоғарғысы Сырдарияны өрлеп, оғыз қалалары Сүткент арқылы Шашқа, төменгісі Жентке кетеді. Осы жерден Қызылқұм арқылы

Хорезм мен Үргенішке, одан Еділ бойы мен Кавказға жол салынған. Жібек жолының бұл тармағы XIII ғ-да Еділдің сағасында алтынордалық Сарайшық қаласы салынған кезде өте қызу қозғалысқа толы болды.

X-ғ. да Отырар жазирасындағы басты қала болған Кедер қаласы өмір сүрді. Ол барлық елдердің саудагерлері бас қосатын орын ретінде аталады.

Шауғар VIII ғ. деректерінен белгілі, қазіргі Түркістанның қасындағы Шүйтөбе сол қаланың орны деп есептеледі. «Шауғар»-«қара тау» деген мағына береді, Қаратаудың баурайында орналасқан қала бұл атына толық сай келеді. Қазіргі Түркістанның орнында, Шауғармен қатар, X-XII ғасырларда атақты ақын, сопы Ахмет Иассауи өмір сүріп, мұсылман дінін уағыздаған Йасы қаласы болды[4].

Шауғардан шыққан жол оғыздардың астанасы Жаңакент қаласына, одан әрі Қызылқұм арқылы Хорезмге барды.

Жент пен одан оңтүстік-батысқа қарай орналасқан Сығанак қалалары XII-ғасырда Қыпшақ мемлекетінің астанасы болды.

Шауғардан кейінірек Йасыда Тұрпан асуы арқылы жол Қаратаудың солтүстік баурайына шығып, Сырдарияны бойлай созылып жатқан екінші жолмен түзу параллель жасай жүріп отырды. Бұл жол XIII-XIV ғасырларда қызу қозғалысқа толы болды. Нақ сол жолмен Солтүстік Арал маңынан Монғолияға қарай армян патшасы Гетуман мен монах Рубрук жүріп өткен. Бұл жол бойында Созақ, Уростан, Құмкент, Сұғылкент қалалары тұрған.

Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу арқылы өткен негізгі Жібек жолынан солтүстік пен шығыс Қазақстанға да тармақтар шығады. Олар Орталық және Шығыс Қазақстандағы Дешті-Қыпшақ, кейіннен Сарыарқа аталған далаға, Ертіс жағалауына, Алтай мен Монғолияға апарады. Бұл жерде атты көшпелілер салған Дала жолы болатын. Алайда Қазақстанның далалы аудандарын көшпелілер ғана мекендеген жоқ. Мұндағы егіншілікке қолайлы-Сарысу, Кеңгір, Жезді өзендерінің аңғарларында, Ұлытау бөктерінде, Ертіс жағалауында орта ғасырларда егіншілік және қалалық өмір салты пайда болып, дамыған. Мыстың, қалайы, қорғасын, күмістің бай кен орындары мұнда қола дәуірінде игеріле бастаған, кейінірек кен қазушылар, металл қорытушылар, мыс және күміс бұйым жасаушы шеберлер қалашықтары пайда болды. Мал, жүн, тері, металл шикізат қорына бай Орталық Қазақстан аудандары сауда байланыстары жүйесіне, оның ішінде халықаралық саудаға тартылып, көптеген керуен соқпақтары арқылы Жібек жолына жалғастырылды.

Отырардан шыққан жол Арсубаникет қаласын, Арыстанды, Шаян өзендері аңғарын, Қаратаудан аласа жоталарын басып өтіп, Шауғар мен Йасыдан шыққан жол Тұрпан асуы арқылы, Сауран мен Сырғанақтан, Янгикеттен шыққан жолдар Орталық Қазақстан далаларына жетіп, Сарысу мен Кеңгір, Торғай мен Есіл жағалауларын жалғастырған. Мұнда археологтар құлаған қабырғаларының сарқыны сақталған төртбұрышты болып келген: Болған ана, Жаманқорған, Нөгербек дарасы, Домғауыл, Милықұдық, Ормамбет елді мекендерінің орнын тапты. Олардың айналасынан көптеген молалар ашылды, тіпті Жошы хан және Алаша хан кесенелері сияқты сәулет өнерінің ескерткіштері де бар.

Янгикенттен шыққан жол солтүстік-шығысқа беттеп, Білеуті өзенін жағалай Қоңырат пен Қарсақпайға әкелді. Орталық Қазақстанға әкелетін сондай-ақ отырардан шығып Шауғар мен Ақсүмбедегі Торғай асуы арқылы Сарысу сағасына, одан әрі Ұлытау өзенін өрлеп барып Есіл мен Ертіс өзендеріне кететін сарысу жолы болды. Ең қысқа жол Созақ арқылы шу сағасына, одан әрі Бетпақдаланы басып Жезказған ауданына жеткізді. Тараз қаласынан шығып Талас өзенін құлдилап, Мойынқұм, Бетпақдала арқылы Атасу өзені жағалауына жеткізген «Хан жолы» деп аталатын соқпақ кейінгі кезге дейін пайдаланылған.

Ибн Бахр мен әл-Идрисидің мәліметтеріне қарағанда Тарздан шығып адахкес және Дех-Нуджикес қалаларын басып өтетін сауда жолы Ертістегі қимақтар хақаны ордасына соғып, одан әрі Енисейдегі қырғыздар еліне кеткен. Әрбір үш жыл сайын қырғыздарға жібек артқан керуен жөнелтіліп отырған.

Іле аңғары Орталық Қазақстанмен Шу-Іле тауларының солтүстік беткейін, Шу өзенінің сағасын басып Сарысу жағалауына жеткен жол арқылы байаныс жасаған. Тағы бір маңызды қатынас жолы Шеңгелді ауданынан шығып, қоңқал және Бодула керуен жолы арқылы Балқаш маңына, одан әрі ортасу өзенін, Ақпақ және Ағашада қала жұрттары бар Іле өзенінің жанама тармағын бойлай Балқаш жағасына, содан кейін ені 8 шақырымдай бұғаз жасап көлдің оңтүстік және солтүстік жағалауларын қосып жатқан Ұзынарал түбегін кесіп өтеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Баласағұн Ж. Құтты білік. Алматы, 1986. 127-б.
2. Байпақов К.М. Ерте орта ғасырдағы Отырар алқабының кейбір тарихи этнографиялық мәселелері. Қаз.ССР.ҒА хабаршысы. 1985. № 1. 9 б.
3. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. Алматы «Жалын» 1994 ж. 41 б.
4. Мусин Ч. Қазақстан тарихы. Алматы 2003 ж. 33 б.

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

УДК: 94(574)+338.48:93(574)
МРНТИ 11.25.41

Алдашева А.А.¹

¹*к.и.н. старший преподаватель кафедры страноведения и туризма КазНПУ им. Абая, Республика
Казакстан, г. Алматы. e-mail: aldashieva75@mail.ru*

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВНУТРЕННЕГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В данной статье рассматривается история развития международного туризма Казахстана. Туризм – сложное, разностороннее и многообразное явление, имеющее важное значение для развития экономики, политики и культуры как отдельного государства, так и ряда государств, различных по уровню развития экономики, политическому строю, системе государственного управления, идеологии, этническому составу населения, жизненному укладу. Оказывая значительное влияние на развитие национальной экономики и мировой торговли, международный туризм одновременно является фактором политической стабильности и развития государственности, источником позитивного валютного баланса во внешнеэкономическом обмене и реальным символом мирного прогресса. Исторический анализ развития туризма в Казахстане чрезвычайно важен для определения вклада Казахстана в мировую экономику, политику и культуру, для оценки перспектив взаимовыгодного международного социально-экономического и культурного сотрудничества. Реализуя туристский продукт, страна формирует активный валютный баланс, компенсирует валютными поступлениями пассив по другим статьям платежного баланса, ускоряет инвестиционный процесс, получает возможность развития остальных регионов и модернизации индустрии. Геополитическое положение Казахстана, расположенного в центре материка Евразия, сложный этнический состав, стремление к формированию открытой рыночной системы в экономике вызвали необходимость ведения миролюбивой внешней политики.

Ключевые слова: международный туризм, политическая стабильность, внешнеэкономическая стабильность, национальная экономика.

Алдашева А.А.¹

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ елтану және туризм кафедрасының т.ғ.к., аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: aldashieva75@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ІШКІ ТУРИЗМІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстанның халықаралық туризмінің даму тарихына ерекше көңіл бөлінген. Халықаралық туризм бұл халықаралық экономикалық байланыстардың айрықша түрі болып табылады, қазіргі кезде жедел дамып келеді. Халықаралық туризм шетел валютасының белсенді көзі болып табылады және де ол мемлекеттің төлем балансына әсер етеді. Халықаралық туризм көптеген елдердің экономикасына ғана емес, соныме қатар олардың әлеуметтік-мәдени ортасына, экологиясына да әсерін тигізеді. Халықаралық туристер деп өз елінен басқа елдерге саяхаттайтын, бүкіл әлемдік сауда ұйымының статистикасына тіркелген азаматтарды атайды. Туризмнің даму қарқыны бүкіл әлем бойынша жылдан жылға ұлғаюда. Қазақстан азаматтары белсенді турист болып, өз отанымыздың табиғатын жақсылап білуді көздеп, оның барлық жерлердің табиғаттын, салт-дәстүрі мен мәдениет ерекшеліктерін танып білуде. Туристік саланың өзіндік сипатының болуы оның ресурстарының жаңарып отыруымен, экономиканың басқа секторларымен салыстырғанда тәуелсіздігімен ерекшеленеді. Туризм индустриясының дамуының көлемі мен бағыты халықтың орналастыру, қозғалыс, тамақтандыру, көңіл көтеру құралдарындағы сұранысына негізделеді.

Кілт сөздер: халықаралық туризм, туризмінің дамуы, маршрут, саясат, туристік қызмет .

Aldasheva A.A.¹

¹*Candidate of history Kazakh National Pedagogical University named after Abay Almaty Republic
Kazakhstan. Regional Geography and Tourism Department .
Almaty. e-mail: E-mail: aldashieva75@mail.ru*

FEATURES OF DEVELOPMENT OF INTERNAL TOURISM ARE IN REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The geopolitical location of Kazakhstan, located in the center of Eurasia, a complex ethnic composition, the desire to create an open market system in the economy made it necessary to conduct a peaceful foreign policy. Kazakhstan announced to the world about their positions as soon as proclaimed independence. "The Republic of Kazakhstan its relations with other states based on the principles of international law", -declared in the Constitution of the Republic of Kazakhstan.

The economic conditions of ability to live which are the economic base of tourism have changed, and this business factor has essentially limited participation in tourism of many social strata. The balance between astronomical and working hours, defining extraworking hours has changed. Which is possible for immutable employment and leisure. In a number of departments there were instead of one annual two truncated holidays during different seasons. Levels of knowledge and erudition of the population, public health, an urbanization, character of labor and family-household activity have changed. Simultaneously with it the turistko-excursion system has changed and has accordingly changed vision of a situation and prospects. The thesis about successful geographical and geopolitical position of Kazakhstan which became an ordinary stamp in works of the authors far from knowledge tourism of technologies is doubtful. World practice has proved that high cost of the entry visa reduces quantity of tourists.

Key words: international tourism, development of tourism, route, policy . tourism services.

Казахстан, обладая уникальными природными ресурсами и самобытной культурой кочевого народа, имеет огромный нереализованный потенциал для развития туризма на международном и региональном рынках. Туристический потенциал рекреационных ресурсов и историко-культурного наследия позволяет республике гармонично интегрироваться в международный рынок туризма и достичь интенсивного развития туризма в стране. Это обеспечит устойчивый рост занятости и доходов населения, стимулирование развития смежных с туризмом отраслей и увеличение притока инвестиций в национальную экономику. Международный туризм охватывает поездки путешествующих лиц с туристскими целями за пределы страны постоянного жительства. В международном туризме выделяют две его формы-выездной и въездной, которые различаются по направлению туристского потока. Один и тот же турист может быть классифицирован как въезжающий и выезжающий одновременно в зависимости от того, по отношению к какой стране описывается его перемещение. Различают страну происхождения туриста, которую он покидает, и страну назначения, куда он прибывает. В первом случае речь идет о выездном, во втором-о въездном туризме. Международный туризм как вид экономической деятельности имеет следующие особенности:-в отличие от внешней торговли основан не на обмене товарами и услугами, а туристами, т.е. живыми людьми;-туристические услуги не мобильны, они не могут следовать за покупателем и не подлежат хранению;-в предложениях отсутствует гибкость. Итак, международный туризм прошел в своем развитии долгий путь и сегодня является одной из наиболее успешно развивающихся отраслей мирового хозяйства. Как и любая другая сфера хозяйственной деятельности, индустрия туризма является весьма сложной системой, степень развития которой зависит от степени развития экономики страны в целом. Итак, международный туризм прошел в своем развитии долгий путь и сегодня является одной из наиболее успешно развивающихся отраслей мирового хозяйства. Как и любая другая сфера хозяйственной деятельности, индустрия туризма является весьма сложной системой, степень развития которой зависит от степени развития экономики страны в целом [1].

Были обозначены наиболее перспективные направления внутреннего туризма. Одним из них стал экологический туризм. Были выделены регионы, имеющие ресурсы для этого вида туризма, через которые к тому же пролегает маршрут Шелкового пути: Алматинская, Жамбылская, Южно-Казахстанская, Восточно-Казахстанская и Акмолинская области. Для развития экотуризма область обладает уникальным набором природного разнообразия: Кольсайские озера, река Или, Чарынский каньон, Ясенева роща, поющие барханы, национальный парк "Алтын-Емель", горы Заилийского Алатау. К числу туристских ресурсов, характеризующих Казахстан, относят уникальный мавзолей Ходжи Ахмеда Яссауи и Арыстан Бабы, Капчагайское водохранилище, озеро Иссык, Большое Алматинское озеро, Тургенское ущелье, ледник Туок-Су, пик Хан-Тенгри, наскальные изображения Тамгалы. Необычайно богатый природный ландшафт представлен разнообразными климатическими поясами. С юга, запада и востока

его обрамляют горы Тянь-Шань, Алатау, Тарбагатай, Алтай. На западе раскинулось Каспийское море-кладовая осетровых пород рыбы и нефтяных месторождений Казахстана. В степях Сарыарки расположено уникальное озеро Балхаш, восточная часть которого пресноводная, в то время как в западной части вода соленая. Несравненной красотой отличаются озера Алаколь, Маркаколь, Тенгиз и Зайсан, реки Сырдарья, Урал, Есиль, Тобол, Иртыш, Или, Чу. Жемчужиной Казахстана является санаторно-курортная зона в сосновых лесах Кокшетау с многочисленными живописными озерами.

Изменились материальные условия жизнедеятельности, являющиеся экономическим фундаментом туризма, и этот экономический фактор существенно ограничил участие в туризме многих социальных слоев. Изменился баланс между астрономическим и рабочим временем, определяющий вне рабочее время, которое возможно для непреложных занятий и досуга. В ряде ведомств появились вместо одного годового два укороченных отпуска в разные сезоны. Изменились уровни информированности и образованности населения, общественного здоровья, урбанизации, характер трудовой и семейно-бытовой деятельности.

Международный и внутренний туризм в каждой стране базируется на социальной политике, которая связывает планы туристского развития с планами социально-экономического развития. Поэтому важно определить цели и ресурсы политики развития туризма, оценить воздействие этой политики на производство, потребление, окружающую природную и социальную среду.

Реализуя туристский продукт, страна формирует активный валютный баланс, компенсирует валютными поступлениями пассив по другим статьям платежного баланса, ускоряет инвестиционный процесс, получает возможность развития остальных регионов и модернизации индустрии. Вывоза валюту в обмен на туристский продукт другой страны, государство создает пассивный платежный баланс, инвестируя капитал в экономику другой страны.

Основными направлениями деятельности различных стран в области международного туризма являются: развитие, модернизация и расширение материально-технической базы туризма, подготовка и воспитание кадров занятых в сфере туристской деятельности, популяризация и дальнейшие совершенствование организованного туризма, включая социальный и молодежный. Значительное внимание уделяется повышению экономической эффективности иностранного туризма, а также улучшению качества предоставляемых услуг [2]. При этом существуют особенности в общественно-экономическом и культурном статусе туризма развитых и развивающихся стран.

Единообразное развитие мирового и казахстанского туризма устанавливается из наличия общих форм, методов и содержания туристской деятельности: индивидуальных и групповых туров, транспортного туризма с использованием гостиниц и турбаз, культурно-познавательного и других видов туризма, продвижения на рынок туристского продукта путем рекламы, выставок и других мероприятий, общественных и государственных турорганизаций, транспортных отраслевых турорганизаций, акционерных обществ, предприятий со смешанным иностранным и отечественным капиталом, филиалов за границей, частных и правительственных предприятий, правовой базы, идеологического обеспечения, туристских ресурсов в виде историко-культурных, природных, промышленных, лечебных и других объектов. Их общность устанавливается для разных исторических периодов и стран.

Международный туризм способствует мировой интеграции и глобализации созданием различных межгосударственных и неправительственных, коммерческих и общественных организаций: научных, журналистских, транспортных лингвистических, технических, гостиничных, ресторанных.

Туристский потенциал страны определяется географическими, климатическими, природными, ископаемыми, минеральными, сельскохозяйственными, индустриальными, научными, технологическими, трудовыми и культурно-историческими ресурсами. Он представляется на международных форумах, участие в которых особенно важно для новых государств, потому что на этих форумах представители сотен стран обмениваются информацией во всех ее формах. Примечательно, что туристская деятельность, замыкая на себе множество различных отраслей науки, культуры, сельского хозяйства и промышленности, содействует всесторонней демонстрации достижений этих отраслей не международном уровне, а также самого туризма. Международный туризм наряду с другими видами экономических, культурных, социальных, научных и технических связей государств является важным фактором укрепления взаимного доверия и вносит значительный вклад в решение таких проблем, как поддержание мира, укрепление дружеских взаимоотношений между государствами. Туризм-явление взаимообусловленного и исторически складывающегося сочетания национальных и интернациональных факторов [3].

Туризм обладает огромной стабилизирующей возможностью в осуществлении многовекторной внешней политики государств мира, так как в туристской деятельности участвуют множество секторов экономики развитых стран и лидеров сегодняшнего мира.

Список использованной литературы:

1. Камшыбеков, Т.К. Туризм в Казахстане: проблемы, пути решения, перспективы развития / Т.К. Камшыбеков. - Б.: БГИЭК, Москва, 2015- С.205.
2. Гуляев В.Г. Организация туристской деятельности, Москва, 2014-С.143
3. Барчукова Н.С. Международное сотрудничество государств в области туризма, Москва, 2015- С.25.

УДК 34.4
ГРНТИ 02.41.01

Айтбаева Р.Т.¹

¹к.и.н. кафедры Регионоведения ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

С.Т. Тайшанова²
²докторант

КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ФРАНЦИИ СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

Французская Республика является одной из наиболее развитых и влиятельных стран Европейского Союза. Данное государство заинтересовано в расширении сфер своего влияния, в особенности на территории развивающихся государств. В статье рассматривается опыт внешней политики Франции по продвижению национальной культуры для зарубежных аудиторий на примере новых независимых государств Центральной Азии, образовавшихся в результате распада СССР. Показано традиционно важное место внешней культурной политики Франции в стратегии сохранения и усиления её планетарного влияния в качестве великой державы. Особое внимание автор уделяет анализу форм и методов реализации внешней культурной политики Франции в данном регионе в свете приоритетов двустороннего сотрудничества.

Ключевые слова: Франция, Центральная Азия, культура, искусство, наука, образование.

Р.Т. Айтбаева¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Аймақтану кафедрасының т.ғ.к.

С.Т. Тайшанова²
²докторант

ФРАНЦИЯНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІМЕН МӘДЕНИ-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Франция Республикасы Еуропалық Одақтағы ең дамыған және ықпалды елдердің бірі болып табылады. Бұл мемлекет әсіресе дамушы мемлекеттер аумағында ықпал ету салаларын кеңейтуге мүдделі. Мақалада КСРО ыдырағаннан кейін қалыптасқан Орталық Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттерінің мысалында шетелдік аудиторияға ұлттық мәдениетті насихаттау бойынша Францияның сыртқы саясатының тәжірибесі қаралады. Францияның сыртқы мәдени саясатының дәстүрлі маңызды орыны планеталық әсерді ұлы держава ретінде сақтау және нығайту стратегиясында көрсетілген. Автор екі жақты ынтымақтастықтың басымдықтары аясында осы аймақтағы Францияның сыртқы мәдени саясатының жүзеге асырылу нысандары мен әдістерін талдауға ерекше назар аударады.

Түйінді сөздер: Франция, Орталық Азия, мәдениет, өнер, ғылым, білім.

R.T. Aitbayeva¹

*¹Candidate of Historical Sciences
of the Department of Regional Studies of L.N. Gumilyov University*

S.T. Taishanova²

²PhD Student

CULTURAL-HUMANITARIAN COOPERATION OF FRANCE WITH THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

Abstract

The Republic of France is one of the most developed and influential countries in the European Union. This state is interested in expanding its spheres of influence, especially in the territory of developing states. The article examines the experience of France's foreign policy on promoting national culture for foreign audiences by the example of the newly independent states of Central Asia formed as a result of the collapse of the USSR. The traditionally important place of France's foreign cultural policy in the strategy of preserving and strengthening its planetary influence as a great power is shown. The author pays special attention to the analysis of the forms and methods of implementing France's foreign cultural policy in this region in the light of the priorities of bilateral cooperation.

Keywords: France, Central Asia, culture, art, science, education.

Распад в 1991 году Советского Союза на 15 республик заставил Францию, как и другие страны ЕС, обратить своё внимание на развитие дипломатических отношений не только с правопреемницей СССР-Российской Федерацией, но и с новыми независимыми государствами Центральноазиатского пространства. Дезинтеграция в 1991–1992 годах прежде единого политико-экономического пространства привела Париж к мысли о необходимости учитывать в развитии отношений как общую ситуацию на территории бывшей сверхдержавы, так и специфику конкретных регионов и стран, ранее входивших в Советский Союз.

Так, в современной структуре МИД Франции диалог с бывшими союзными республиками (за исключением Прибалтики) курирует дирекция континентальной Европы, в составе которой три отдела. Сфера деятельности одного из них-Россия и страны Восточной Европы (Молдова, Украина, Беларусь), сфера другого-страны Кавказа и Центральной Азии, тогда как третий отдел дирекции занимается отношениями Франции и балканских государств [1].

Эволюция французской политики в отношении практически всех стран Центральной Азии (за исключением Казахстана) проходила примерно по одной и той же схеме. После того как в 1992 году Париж установил дипломатические отношения с пятью центральноазиатскими республиками, последовал кратковременный период некоторого развития двусторонних связей, однако к тому времени Франция не имела существенных интересов в регионе.

Основным объектом внимания Франции в Центральной Азии является Казахстан. Республика, граничащая с Россией и Китаем, территория которой в пять раз больше Франции и на экономику которой приходится 2/3 ВВП региона, естественным образом рассматривается Парижем в качестве ключевого партнёра в Центральной Азии.

Отправным точкой сотрудничества двух стран стало признание Францией независимости Казахстана 7 января 1992 г. Затем последовало установление дипломатических отношений-25 января того же года. В марте 1992 г. было открыто Посольство Франции в Казахстане, а в июле 1993-го-Посольство РК во Франции [2].

Соглашение в области культуры и искусства содержит 11 статей, в которых обозначены прямые контакты между культурными и художественными учреждениями, общественными организациями, учебными заведениями, фирмами, фондами, а также между гражданами двух стран. В них также получили освещение вопросы сотрудничества в сфере подготовки кадров, контакты в области архивного дела, проведения Дней кино, обмен художественными и документальными фильмами.

Очевидно, что культура в двусторонних отношениях всегда выступает тем связующим звеном, которое сближает народы. Наглядным примером такого сближения может служить ставшее уже традиционным для Казахстана празднование Международной недели франкофонии. Примечательно, что в Казахстане, который не является франкоговорящей страной, эта неделя празднуется с особым размахом.

Так, в 2006 г. Неделя франкофонии в Казахстане открылась спектаклем Карагандинского театра французской пьесы «Я тебя люблю», созданной по произведениям А. Моруа, Ж. Кокто и Г. де Мопассана,

а в 2007 г. в честь этого праздника Казахстан посетила французская группа «L'odeur des gens». В 2008 г. в Караганду приехал французский кукольный театр, а в кинотеатре им. Ленина прошла трансляция двух франкоязычных фильмов, и в очередной раз приехала музыкальная группа-«El gafla». Концерт оказался настолько удачным, что солист группы пригласил всех присутствующих подняться к нему на сцену и вместе повеселиться [3].

Подобного рода мероприятия проходят ежегодно в рамках Недели франкофонии при совместной поддержке Посольства Франции и Французских Альянсов в Казахстане.

Под эгидой последних в 2010 г. состоялась также презентация документального фильма французского режиссера Катрин Пеш «Яблоко: от Эдемских садов до ГМО». Примечательно, что сама Катрин Пеш в течение длительного времени изучала историю яблок Джунгарского Алатау.

Следует заметить, что не менее успешно проходят и казахстанские мероприятия во Франции. Так, в 1997 г. во Франции праздновалось 100-летие со дня рождения Мухтара Ауэзова. В 1998 и 1999 гг. состоялись «Казахские сезоны во Франции»-концерты исполнителей классической и казахской народной музыки. Осенью 1998 г. в Париже проходила Неделя казахского кино. С 2000 г. под патронажем и при финансировании МИД Франции осуществляется международный проект-сотрудничество Парижской высшей национальной консерватории музыки и танца и Казахской национальной консерватории им. Курмангазы [4].

18 октября 2001 г. состоялась торжественная церемония открытия памятной стелы, посвящённой Мустафе Шокаю. Кроме того, была достигнута договоренность с руководством Национального института восточных языков и цивилизаций Франции о передаче Правительству Казахстана копий исторических материалов и документов из архива Мустафы Шокая, который провёл последние годы своей жизни во Франции.

Знаменательным моментом в двусторонних культурных отношениях явился 2006 г., когда в Париже при содействии Посольства РК во Франции состоялся малый Курултай казахов, проживающих в Европе. В Париж на малый Курултай съехались около 1000 делегатов из Германии, Бельгии, Швейцарии, Швеции, Норвегии и других стран Европы.

Казахстан и Франция сотрудничают также в сфере науки и образования, причём образование является одним из приоритетных направлений межправительственного сотрудничества двух стран. Это подтверждают и представители французских властей, указывая в числе наиболее перспективных направлений партнёрства между двумя странами развитие экономических отношений и университетского сотрудничества.

Так, в 1994 г. была создана Национальная высшая школа государственного управления (НВШГУ), которая сотрудничает с французской Национальной школой администрации. Кроме того, специальное соглашение подписано с французским Национальным центром по университетским и школьным делам. Данное соглашение предоставляет возможность казахстанским студентам обучаться в вузах Франции по линии президентской стипендии «Болашақ». Вместе с тем с 2010 года Университет Лотарингии, являющийся одним из лучших учебных заведений Франции, участвует в подготовке казахстанской научной элиты, сотрудничая с КазНУ им.Аль-Фараби и КазНТУ им. Сатпаева, на базе которых был открыт франко-казахстанский Центр геознергетики [5].

Другим совместным проектом, реализованным совсем недавно в данной сфере, стало создание Французского Университета «Сорбонна-Казахстан» в Алматы. В ходе ознакомительной поездки в Казахстан Марека Хальтера, французского писателя, общественного деятеля, Президента двух французских университетских колледжей в России, несколько университетов выразили намерение о заключении партнёрства. В итоге выбор остановился на Казахском национальном педагогическом университете им. Абая (КазНПУ), который является старейшим ВУЗом Казахстана, открытым 1 сентября 1928 года. С французской стороны этот проект получил поддержку Научного центра высшего образования «Сорбонна Города Париж» (PRES Sorbonne Paris Cité).

В рамках сотрудничества между Министерством образования и науки РК и Посольством Франции было открыто десять школ в Астане, Алматы, Костаная, Караганде, Шымкенте, которые заключили договор о поэтапном открытии групп по раннему изучению французского языка со 2-класса. Помимо этого, в Казахстане была создана Казахстанская Ассоциация учителей и преподавателей французского языка уже на первом одноимённом республиканском съезде [6].

Следующей страной, вызывающей повышенный стратегический интерес Французской Республики в свете геополитического и экономического положения, является Узбекистан.

В настоящее время отношения между Узбекистаном и Францией развиваются позитивно во все сферах. Следует отметить, что плодотворные связи между народами Узбекистана и Французской Респуб-

лики имеют многовековые истоки. Их ярким свидетельством является переписка между Сахибкираном Амиром Темуром и французским королем Карлом VI, которая велась в начале XV века.

Французская Республика признала независимость Республики Узбекистан 3 января 1992 г. Дипломатические отношения между двумя странами установлены 1 марта 1992 г.

С июня 1992 г. в Ташкенте функционирует Посольство Франции. С марта 1995 г. в Париже осуществляет деятельность Посольство Узбекистана [7].

Чрезвычайный и Полномочный посол Республики Узбекистан во Франции Равшан Усманов вручил верительные грамоты Президенту Французской Республики Франсуа Олланду 26 октября 2012 г.

Ярким свидетельством взаимодействия культур и традиций Франции и Узбекистана, а также плодотворного развития дружественных связей между двумя странами является установление побратимских связей между городами Руэй-Мальмезон-Бухара, Лион-Самарканд, а также Версаль и Хива.

Во Франции осуществляют свою деятельность Ассоциация по изучению искусства и истории эпохи Темуридов, созданная в 1988 г., Ассоциация «Авиценна-Франция», созданная в 2004 г. В апреле 1998 г. в Ташкенте создано общество дружбы «Узбекистан-Франция».

Деятели искусства Франции также принимают активное участие в организуемых в Узбекистане международных культурных мероприятиях.

Музыкальные группы из Франции принимали участие во всех десяти Международных музыкальных фестивалях «Шарк тароналари» в г. Самарканде, проводимых каждые два года с 1997 г.

Ряд университетов Узбекистана имеет соглашения и протоколы о сотрудничестве с такими вузами Франции, как Университет «Париж-Сюд», «Париж I Пантеон-Сорбонна», Университет «Париж IV», Гренобльский университет, Университет Ницца София Антиполис, Университет «Бретань-сюд», Институт политических исследований г.Тулузы, Национальный институт восточных языков и цивилизаций (INALCO), Тулузский университет, университет «Paris Pantheon-Assas II», Высшая архитектурная школа г.Версаля [8].

Дальнейшему укреплению сотрудничества в сфере образования способствуют подписанные за последние два года Меморандум о сотрудничестве между Академией Государственного Управления при Президенте Республики Узбекистан и Национальной школы администрации ФР (2012 г.), Меморандум о сотрудничестве между Ташкентским государственным институтом востоковедения и Французским институтом восточных языков и цивилизаций (2012 г.), Протокол намерений о сотрудничестве в области подготовки кадров между Национальной школой подготовки магистрантов ФР и Высшими учебными курсами Генеральной прокуратуры РУ (2012 г.), Ташкентским Государственным юридическим университетом и Университетом г. Тулузы (2013г.).

Все последние годы Франция остаётся мировым лидером по количеству направляющихся в Узбекистан туристов. Ежегодно Узбекистан посещают до 10-15 тыс. французских туристов.

Представители Государственного комитета по развитию туризма, НАК «Узбекистон хаво йуллари», туристических компаний Узбекистана ежегодно принимают активное участие в международной туристической выставке «TOP RESA» в г.Париже, являющейся крупнейшей профессиональной выставкой по выездному туризму во Франции [7].

Следующим стратегическим направлением развития культурных связей Франции является Кыргызская Республика.

Дипломатические отношения между странами были установлены 28 февраля 1992 года. Кыргызстан одна из первых стран в Центральноазиатском регионе, которой Франция стала оказывать грантовое и техническое содействие. В настоящее время она является одним из наиболее важных по значимости партнеров для Кыргызской Республики, в том числе и в рамках сотрудничества в международных организациях.

В настоящее время между двумя странами ведется комплексный диалог на всех уровнях. В 2006 году Сенатор и выборный председатель французской парламентской делегации в Ассамблее Союза Западной Европы госпожа Жозетт Дюрье, представляющая также Совет Европы и Венецианскую Комиссию, посетила Кыргызстан с официальным визитом. Во время встреч госпожи Ж. Дюрье с членами Правительства, стороны признали весьма перспективным двустороннее сотрудничество, реализующееся на плановой основе. Госпожой Ж. Дюрье были отмечены динамичные процессы в стране, которые являются отличительными чертами Кыргызстана, что позволяет рассматривать нас как основную страну для деятельности европейских и международных организаций в Центральноазиатском регионе [9].

Со дня установления дипломатических отношений с Францией кыргызско-французские отношения в сфере культуры получили достаточно большой размах, который в свою очередь способствовал популяризации французского языка и культуры в нашей республике.

Сегодня в Кыргызстане при активном участии Посольства Франции с большим успехом развернул свою деятельность Офис «Альянс Франсез», задачей которого является преподавание французского языка и распространение французской культуры. В Кыргызском Национальном Университете действует кыргызско-европейский факультет с преподаванием ряда предметов на французском языке. В Ошском Государственном Университете основано отделение французского языка на факультете романо-германской филологии. При Кыргызском Государственном педагогическом университете им. Арабаева открыт Институт Европейских цивилизаций, где преподавание ряда предметов ведется на французском языке, не говоря уже о старейшем отделении французского языка факультета иностранных языков Кыргызского Национального Университета. Около 20 000 детей и взрослых изучают сегодня в Кыргызстане французский язык [10].

Кыргызстан и Франция активно сотрудничают в многостороннем формате. В рамках таких международных организаций как ООН, ОБСЕ, Европейский Союз и многих других.

Министерство иностранных дел КР проводит системную и созидательную работу по выведению отношений с Францией на высший уровень взаимовыгодного и стратегического партнерства, который отвечает национальным интересам Кыргызстана.

9 ноября 2017 г. Чрезвычайный и Полномочный Посол Франции в Республике Казахстан Микаэль Ру, директор ИФЕАК (IFEAC) Катрин Пужоль, руководитель Французского Альянса в Бишкеке Ишенова Гузель встретились с директором Национальной библиотеки Кыргызстана им. Алыкула Осмонова Жылдыз Бакашовой. Во время встречи стороны обсудили перспективы развития связей между библиотекой и Посольством Франции в КР, Французского Альянса в Бишкеке.

В рамках встречи состоялось подписание Меморандума о сотрудничестве между Французским Альянсом в Бишкеке и Национальной Библиотекой КР.

Меморандум предполагает расширение сотрудничества в области культуры и продвижения французского языка в Кыргызстане, а также совместное проведение конференций, выставок, показ фильмов, литературных вечеров, круглых столов и семинаров.

В рамках Меморандума будут осуществляться бесплатные курсы французского языка для сотрудников библиотеки, развитие сотрудничества Национальной библиотеки КР с партнерскими французскими организациями, в частности, с Национальной Библиотекой Франции, а также для прохождения учебы во Франции открыт Информационный центр «CampusFrance» для студенческой аудитории библиотеки [11].

Подписание Меморандума дает возможность координации совместных усилий по развитию международного культурного сотрудничества, созданию и реализации совместных гуманитарных проектов. Это событие стало возможным благодаря сотрудничеству Посольства Франции в Республике Кыргызстан с Национальной библиотекой КР. Также при поддержке Посольства Франции осуществлен ремонт французского зала библиотеки, оснащен компьютерным оборудованием, мебелью и элементами декора.

Еще одной страной, успешно реализующей взаимоотношения с Францией, является Таджикистан. Дипломатические отношения между Республикой Таджикистан и Французской Республикой были установлены 3 марта 1992 года.

Посольство Французской Республики в г. Душанбе было открыто 3 ноября 2001 года. Посольство Республики Таджикистан в г. Париж открылось в 2013 году.

Таджикистан и Франция наладили взаимоотношения в сферах культуры и образования на основе Соглашения между Правительством Республики Таджикистан и Правительством Французской Республики о сотрудничестве в культурной и научно-технической областях (с декабря 2002 года). Согласно этому соглашению в г. Душанбе действует Культурный центр «Бактрия» (Бохтар), который ежегодно организует культурно-образовательные мероприятия, в том числе Неделю франкофонии, показ французских фильмов, выставку книг и картин, конкурсы французского языка и т.п. В то же время, в КЦ «Бактрия» проводятся курсы французского языка для желающих [12].

Начиная с 3 октября 2013 года в Национальном институте восточных языков Французской Республики таджикский язык внедрен в программу обучения под названием «таджикский язык и культура».

Для желающих обучаться во Франции, с сентября 2016 года в Культурном центре «Бактрия» (г. Душанбе) открылся офис программы Агентства по высшему образованию Франции «Campus France».

Что касается французского языка, то можно указать на его особый статус в качестве языка дипломатии, использовавшегося долгое время в западном мире. Французский-общее наследие более 50-ти стран мира, язык, объединяющий 220 миллионов человек, говорящих по-французски во всём мире, и, наряду с английским, -рабочий язык Организации Объединенных Наций.

В рамках своей деятельности КЦ «Бактрия» вот уже на протяжении 15 лет организует выставки работ таджикских и зарубежных (включая французских) художников и фотографов, проводит концерты музыки различных жанров с непосредственным участием известных зарубежных певцов и музыкальных групп, спектакли, фестивали поэзии, различные семинары, недели фильмов той или иной страны, встречи театралов, праздники музыки, различного рода мастер-классы, интеллектуальные конкурсы и массу других культурных мероприятий [13].

Следует особо отметить тот факт, что начиная с 1998 года, каждую весну отмечается Неделя Франкофонии, которая позволяет широкой публике ощутить богатство и разнообразие французского языка. В 2015 году в эта неделя прошла в Душанбе в 13-й раз. Её организаторами являются Культурный центр «Бактрия», посольство Франции в Душанбе, Швейцарский Офис по сотрудничеству в Таджикистане и ряд других партнёров. Программа Недели включает в себя фестиваль различного рода фильмов (в том числе мультипликационных и короткометражных), концерты, спектакли и другие красочные культурные мероприятия на французском языке.

«Бактрийский» центр и организуемая им Неделя Франкофонии содействуют культурному обмену и встречам между студентами, преподавателями и всеми желающими изучать французский язык, литературу и культуру, продвижению французского языка и культуры на таджикской земле, диалогу культур и сближению народов двух дружественных стран-Таджикистана и Франции.

Ко всему вышесказанному о культурном сотрудничестве хотелось бы непременно добавить, что за последние 5-6 лет Постоянное представительство Республики Таджикистан при ЮНЕСКО, а затем и Посольство Таджикистана в Париже торжественно отмечали во французской столице Международный праздник Навруз. Это красочное событие позволило представить французскому народу, как официальным лицам, так и интеллигенции, богатство и величие древней культуры таджикского народа, достижения его многообразного искусства и ремесла, традиционные блюда и национальную одежду. Несколько раз Навруз с успехом отмечали и под Эйфелевой башней, и на реке Сена.

Несмотря на то, что за 24 года с момента установления дипломатических отношений Таджикистан и Франция приложили немало усилий и реализовали дюжину проектов сотрудничества, сегодняшний уровень взаимодействия и достигнутые результаты, с учетом огромных возможностей обеих стран, не могут удовлетворить взаимовыгодные интересы сторон и оставляют желать лучшего. Франции, как стране с гигантским потенциалом и ресурсами, на наш взгляд, следует оказывать еще большую поддержку Таджикистану в его социально-экономическом развитии [13].

Наконец, последней, самой закрытой страной Центральной Азии, но также представляющей определенный интерес для Французской Республики, является Туркменистан.

Международный день франкофонии учрежден международной организацией франкоговорящих стран в целях обогащения культурного и лингвистического разнообразия в мире, достижения толерантности и согласия между народами, и ежегодно отмечается во многих странах мира. В Туркменистане праздник франкофонии проводится с 2004 года, предоставляя замечательную возможность приобщиться к французскому культурному наследию на родном языке этого народа, внесшего огромный вклад в сокровищницу мировой культуры.

Традиционно программу торжества составляет выставка организаторов акции, в которую вошли различные информационные материалы, посвященные истории и культуре Франции, творческие конкурсы для молодых граждан Туркменистана-знатоков французского языка, стремящихся проявить свои таланты в поэзии, пении, театральном искусстве, переводческой деятельности. В их числе и учащиеся Французского культурного центра, действующего в Ашхабаде [14].

Проведение в Ашхабаде фестивалей франкофонии является важным вкладом в дальнейшее укрепление и развитие традиционно дружественных отношений между Туркменистаном и Францией, в том числе в культурно-гуманитарной сфере.

Таким образом, принимая во внимание разнообразие форм и методов культурной работы французских внешнеполитических институтов на центральноазиатском пространстве, а также показатели популярности и авторитета французской культуры в странах данного региона, можно отметить, что внешнеполитический механизм Франции в этой области представляет собой эффективный образец применения культурной дипломатии ради достижения внешнеполитических целей Франции. Система французского цивилизационно-гуманитарного присутствия в странах Центральной Азии включает в себя комплекс культурных, научных, образовательных и информационных мероприятий различного рода, проведение которых координируется органами государственной власти Республики Франции.

Список использованной литературы:

1. Лаумулин М. Геополитические процессы в исламском мире. - Алматы: КИСИ при Президенте РК.-2011.-С.5.
2. Куаньшиев Д. О. Сотрудничество Казахстана и Франции в современных условиях: историко-компаративный аспект. Автореф. дисс. на соискание уч. ст. канд. истор. наук. Алматы, 2010.
3. Актуальные проблемы внешней политики Казахстана / Под ред. К.К. Токаева.-М.: Русский раритет, 2008.-416 с.
4. Сотрудничество РК с Французской Республикой // mfa.kz/rus/index.php?evropa=1&selected=26
5. Смагулова Г.М., Бахмацкая М. Казахстанско-французское сотрудничество на современном этапе: 90-е годы ХХ-начало ХХІ вв. // Вестник КарГУ.-2010.-№6.-С.66-74
6. Курлякова Н. Казахстан-Франция: музыка наших встреч. URL: <http://kazpravda.softdeco.net/print/1327716247>
7. Отношения между Республикой Узбекистан и Францией // <https://ouzbekistan.fr/ru/%D1%83%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD-%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F-2/>
8. Николаева Ю. В. Проблемы реформирования внешней культурной политики Франции в начале ХХІ века. // Вестник СПбГУ.-Серия 6.-2014.-№1.-С.55-62
9. Перспективы партнерства между Кыргызстаном и Францией // <http://www.pr.kg/news/kg/2008/09/09/7508/>
10. Посольство Франции в Кыргызстане предоставляет возможность двум кыргызстанцам отправиться на две недели в Париж // <http://kyrgyzembassy.ru/?p=523#.Wh7u-0pl IU>
11. Меморандум о сотрудничестве между французским альянсом в Бишкеке и национальной библиотекой КР // http://nlkr.gov.kg/index.php?option=com_content&task=view&id=1987&itemid=1
12. Отношения Таджикистана с Францией // <http://mfa.tj/?l=ru&cat=92&art=193>
13. Шарипов Ф.А. История становления и развития взаимоотношений Республики Таджикистан с Французской Республикой // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики.-2016.-№1 (66)-С.53-62
14. Франция и Туркменистан будут развивать деятельность культурных центров // http://gundogar-news.com/index.php?category_id=5&news_id=5933

УДК 070.15(476)(043.3)
МРНТИ 02.15

К.Ш. Байсултанова¹

Саяси ғылымдарының кандидаты, ҚазХҚжӘТУ доценті

Д.Сабырқызы²

¹Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ магистранты
Мамандығы «6М020900-Шығыстану»
Алматы, Қазақстан

ҚЫТАЙДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ИМИДЖІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ МӘДЕНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі кезеңде «жұмсақ күш» тұжырымдамасын енгізудің құнды негізі болған және Қытайдың халықаралық имиджінің қалыптасуына әсер еткен қытай мәдени және философиялық ойлары қарастырылады. Ежелгі замандағы көрші мемлекеттермен қарым-қатынастарда сәтті пайдаланылған елеулі мәдени әлеует, қазіргі Қытайдың қоғамдық дипломатия стратегиясын қалыптастырудың бастапқы нүктесі болды. Авторлар ашық қақтығыстарға қарағанда, қарсыластарға әсер етудің «жұмсақ» құралдарын пайдаланудың көпжылдық тәжірибесі мен «дипломатиялық әдістерге» басты назар аудару, жетекші орынға шығу идеясына сәйкес келеді деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: «жұмсақ күш», халықаралық имидж, дипломатия, сыртқы саясат.

Байсултанова К.Ш.¹

¹доктор политических наук, КазУМОиМЯ им. Абылай хана

Д. Сабырқызы²

²магистрант КазУМОиМЯ им. Абылай хана

Специальность «БМ020900-Востоковедение»

Алматы, Казахстан

КУЛЬТУРНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ИМИДЖА КИТАЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается китайская культурно-философская мысль, которая послужила благодатной почвой для внедрения концепции «мягкой силы» на современном этапе и повлияла на формирование международного имиджа Китая. Серьезный культурный потенциал, который успешно использовался при взаимоотношениях с соседями в древности, в современных условиях стал отправной точкой для выстраивания стратегии публичной дипломатии Китая. Авторы пришли к выводу, что многовековой опыт использования «мягких» средств воздействия на оппонентов и упор на дипломатические методы, нежели открытый конфликт, оказался созвучен с идеей завоевания лидирующих позиций мирными методами.

Ключевые слова: «мягкая сила», международный имидж, дипломатия, внешняя политика.

Baisultanova Kulipa Sharipkanqyzy¹

¹doktor of political sciences, KazUmOmYA them. Abylai Khan

D. SabyrkyzyI

IUndergraduate of Orientalism of Ablaikhan

KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan

CULTURAL AND PHILOSOPHICAL BACKGROUND OF THE FORMATION OF IMAGE OF CHINA

Abstract

This article deals with Chinese cultural and philosophical thought, which served as a fertile ground for the introduction of the concept of "soft power" at the present stage and influenced the formation of China's international image. Serious cultural potential, which was successfully used in relations with neighbors in antiquity, under modern conditions became the starting point for building the strategy of China's public diplomacy. The authors came to the conclusion that the centuries-old experience of using "soft" means of influencing opponents and focusing on diplomatic methods rather than open conflict, was consonant with the idea of winning leading positions by peaceful methods.

Keywords: "soft power", international image, diplomacy, foreign affairs.

Қытайдың дәстүрлі сыртқы саяси доктринасын талдай отырып, «жұмсақ күш» тұжырымдамасына сәйкес тұстарды көрсетуге болады. Ежелгі және ортағасырлық Қытайдың сыртқы саяси доктринасы «әлем-ғарыш» деген екі деңгейлі жүйе түсінігіне негізделген. Оның жоғарғы деңгейі үштік жүйеде құрылған, ол «аспан, жер, адам» деген құрамдастардан тұрады. Аспан-ең негізгі, барлық нәрсенің тудырушысы, ал қытайлық император Аспанның жердегі «өкілі» (Аспан Ұлы) болды. Осылайша, Орталық мемлекеттің билеушісі бүкіл «әлем-қоғамның» (төменгі деңгейдің) ұйымдастырушысы болды. Жүйенің төменгі деңгейінде Аспан асты (бүкіл әлем) орналасты, оның ортасында Орталық мемлекет (Қытай) болды. Басқа сөзбен айтқанда, Қытай императоры бүкіл Аспан астына (әлем) жауапты болды. «Орталық мемлекет аймағында тараған Қытай императорына тән игі әсер «дә күші» оның шегінен сыртқа, яғни, Аспан астына да тарауы қажет. Ол «дүниенің төрт бұрышының варварларын» түрлендіріп, оларды Қытай өркениетінің құндылықтарына тартуы қажет» [1, 110 б.].

Әлем және ондағы өзінің орталық орны туралы түсінік Қытайдың көршілерімен қарым-қатынасының ерекшелігін анықтады. Алайда, қытайлардың өз ұлтын «варварлардан» артық санау батыстық мағынадағы ұлтшылдықпен тең, әрі қате. Қытайлар өз өркениетін басқалардан артық деп есептемеді. Керісінше, оны өркениеттің жалғыз орталығы деп, моральдік және этикалық тұрғыда салыстыруға келетін этностың бар болу мүмкіндігін жоққа шығарды. Генри Киссинджер «Қытай туралы» кітабында

АҚШ пен Қытайдағы миссионерліктің табиғатын талдағанда, АҚШ-тың өз құндылықтарын бүкіл адамзат үшін әмбебап деп есептеп, жағдайы төменірек халықтардың игілігі үшін таратты, ал Қытай өз құндылықтарын болуы мүмкін жалғыз дұрыс құндылықтар деп есептеп, басқа мәдениеттерге үлгі болды» [2, 33 б.]. Осылайша, қытай императорының шетелдіктерді Қытай өркениетіне тартуын қытайлықтар құндылықтар жүйесіне мәжбүрлеу деп емес, керісінше, «варварларды» жалпы, өркениетке тарту ретінде қабылдады.

Сыртқы саясаттағы «жұмсақ» тәсілдердің сипатын көрсететін Қытай философиялық ойының тағы бір ерекшелігі-күштік әсер көрсетуді болдырмау, оның орнына қарым-қатынастарда адамгершілікті, қажет болса қулықты қолдану. Конфуцийшілдіктің негізгі постулаттарына сәйкес, мінсіз билеуші физикалық күшке емес, моральға сүйенуі қажет. «Мэн-цзы» (б.з.б. IV-III ғғ.) трактатында «нағыз билеушіге» (ван) «гегемон» (ба) қарсы қойылып салыстырылған. Егер ван билікте игі күш (дэ) пен адамгершілікті (жэнь) қолданса, ал ба «адамгершілікті елемей, күш қолданған» [3, 365 б.]. Осы құндылықтық мақсаттардың ықпалымен, Қытайдың дәстүрлі сыртқы саяси доктринасы «варварлармен» (Аспан астының шеткері аймақтарында қоныстанған халықтар) өзара әрекеттестікте басты назарды «императордың игі ниетіне» аударып, кейбір ерекше жағдайларда ғана күш қолдануға сүйенуі қажет деп есептеді» [3, 161 б.].

Қазіргі қытайлық зерттеушілер «жұмсақ күш» тұжырымдамасын түсіндіруде философ Лао Цзыға сүйенеді. «Дао дә цзин» трактатында ол «жұмсақтың» «қаттыдан» артықшылығына ерекше көңіл аударады: «Барлық тіршілік иелері мен өсімдіктер туылған сәтінде нәзік және әлсіз, ал өмірінің соңғы сәтінде кұрғақ әрі шіріген. Қатты және берік-өлетін нәрсе, ал нәзік және әлсіз-өмірін жаңа бастаушы нәрсе. Сондықтан, қуатты әскер жеңбейді және берік ағаш құриды. Күшті және қуатты нәрседе нәзік және әлсіздің артықшылықтары жоқ» (§76); «су-әлемдегі ең әлсіз және жұмсақ тіршілік, дегенмен, қатты әрі берікті еңсеруде жеңілмес күш, оған тең келер ешнәрсе жоқ. Әлсіздер мықтыларды женеді, жұмсақ қаттыны жеңіп шығады» (§78)[4].

Сунь Цзының «Соғыс өнері» әскери өнер туралы трактатында жеңісті мемлекеттерді дипломатиялық әдістермен, әскери әрекеттерсіз бағындырумен анықтайды: «күз рет соғысып жеңген-үздік емес, соғыспай бағындырған-үздік» [5, 34 б.]. Сунь Цзының «соғыстың басы саясаттың сәтсіздігін білдіреді» деген пікірін Джозеф Най «жұмсақ күштің» негізгі идеясын көрсетеді деп белгілейді: қарсыласқа қатаң күш қолданбай, өз еркімен бағынуға мәжбүрлеу жоғары өнер болып табылады. Батыс пен қытайлық әскери көзқарастарды салыстыра отырып, Генри Киссинджер «Егер батыстық стратегия үшін әскердің жауынгерлік күші мен соғыстағы жеңіс санына назар аударылса, ал қытайлықта-үстем психологиялық бағдар мен жеңістер саны маңызды [2, с.42]. Соғыстан аулақ болып, мақсаттарға қулықты қолдану арқылы жету У Цзының әскери трактатында ерекше мән берілген: «соғыс-қарсыласты қарумен жоюда емес, алдау және қулықпен қарусыз пайда көру» [6, 112 б.].

Қытай саясатының бұл ерекшелігін жалпылай отырып, 1966 жылы американдық Конгресстің тыңдауында Қытаймен қатынас мәселелері бойынша есептеме авторлары Қытай тарих барысында әскери экспансияға емес, көршілерімен алым-салықтық күрделі қатынастарға сүйенді. Яғни, әскери күш емес, өркениеттік әлеует оның аймақтағы көшбасшылық орнын белгілеуші негіз болды [7].

Бүкіл тарихы бойынша Қытай сыртқы саяси мәселелерді шешуде тек жұмсақ әдістерді қолданды деп сену қате. Қытай тарихындағы әр кезеңінде мемлекеттің бейбіт емес әрекеттері көрініс табатын оқиғалар да болды.

Кейбір зерттеушілер, солардың ішінде Николас Калл мен Ван Хунин қытайдың «бет, жүз» тұжырымдамасын атап айтады, ол имидж және позициялану мәселелерімен байланысты. Қытайдың мәдени дәстүрінде имидж түсінігі легитимділікпен [8] тығыз байланысты, яғни, «бетін жоғалту» шынайы сәтсіздік болып табылады. Сол себепті, Қытай тарихы бойынша имиджге үлкен назар аударылған. Мысалға, империялық Қытайдың вассалдық жүйесі материалдық пайдаға нұқсан келтіретін жағдайда да «ережені сақтау» мен «бетін жоғалтпауға» шақырады: «вассалдар» ұсынатын «сыйдың» жауабы ретінде императордан алатын сыйларының құндылығы өте жоғары болды. Жібек және фарфор сияқты құнды тауарларды алу үшін мұндай жағдайды жиі пайдаланушы жалған аттылардың болуына қарамастан, қытайлықтар үшін «мұндай теріс іс-әрекет» «тарихшыларға» «вассалдар» санын ерікті түрде кеңейтуіне қосымша мүмкіндіктер туғызды [9, 195 б.]. Ресми белгілерді бұлай сақтау маңызды рөл атқарды, себебі билеушінің өз халқының алдындағы және осы жүйеге қатысушы мүшелерінің алдындағы легитимділігін ұстап тұрды.

Батыстық үлгіден айтарлықтай айырмашылығы бар көршілерімен орнатқан өзіндік ерекше қатынастар ХХ ғасырдың басында мәжбүрлі өзгерістерге ұшырады. ХІХ ғасырдың ортасында қайта құрулар болған, ол кезде еуропалық державалармен өзара әрекеттестік Қытайдың халықаралық қатынастардың келісімдік жүйесіне еріксіз қосылуын талап етті. Өзара түсініспеушілікке себеп болған бұл ауыртпалы үрдіс нәтиже-

сінде (дәстүрлі қытай санасында ХХ ғасырға дейін «ұлт», «қоғам» немесе «егемендік» деген түсініктерді білдіретін терминдер болмады) дәстүрлі құндылықтық мақсаттар сырттан келген тұжырымдамалармен араласты. Сонымен қатар, В.А. Корсунның айтуынша «ХХ ғасырдағы Қытай тарихы көне құрылымдарды «сындыру» мен «шайып тастаудың» куәсі емес, керісінше, олардың трансформациясы мен біртіндеп қытайлық негізге «тізу» туралы болып келеді» [9, 196 б.]. Ғасырлар бойы қалыптасып, тұрақтанған көршілермен қатынастың дәстүрі, әлемдегі өзінің орны туралы түсініктер қытайлардың санасынан бірден ізсіз жоғалып кете алмады, Қытайдың сыртқы саясатының болашақтағы даму ерекшелігін анықтады. Басқа жағынан, мемлекет тап болған бұл жаңа жағдай әлемді тану мен ондағы орнын анықтауда өзінің өзгертулерін енгізді.

Қорытындылай келе, ежелде қалыптасқан философиялық негіз «жұмсақ күш» тұжырымдамаларын қазіргі кезде енуіне жақсы негіз болып, Қытайдың халықаралық имиджінің қалыптасуына әсер етті. Біріншіден, ежелде көрші мемлекеттермен қарым-қатынастарда сәтті қолданылған, ал қазіргі жағдайларда Қытайдың ашық дипломатиясының шыққан негізі болып табылатын байыпты мәдени потенциал. Екіншіден, қарсыластарға әсер етудің «жұмсақ» құралдарын қолданудың көпғасырлық тәжірибесі мен дипломатиялық әдістерге басымдық, бейбіт жолмен көшбасшылық позициясына шығу идеясымен ұштасады. Үшіншіден, ашық дипломатияның құралдары әлемдегі мемлекет имиджіне байланысты мәселелерді шешуде релевантты болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Самойлов Н.А. Культурно-историческое наследие и внешняя политика современного Китая. // Культурное наследие в современной политической и социальной практике стран дальнего Востока и Юго-Восточной Азии. Сборник статей. / Отв. Ред. Б.Г. Доронин. - СПб.: СПбГУ, Восточный ф-т; Изд-во РХГА, 2011. -90-113 бб.

2 Киссинджер Г. О Китае. -Изд-во Астрель, 2013. -635 б.

3 Духовная культура Китая: энциклопедия: в 5 т./ гл.ред. М.Л. Титаренко; Ин-т Дальнего Востока РАН.-М.: Вост. Лит., 2006-2009.-Т.1 Философия/ред. М.Л. Титаренко и др.-727 б.

4 Лао Цзы Дао дә ұзин перевод Ян Хиниуна. [Электронды ресурс] Режим доступа: <http://www.lib.ru/POECHIN/lao1.txt> (дата обращения: 12.12.2017 г.)

5 Сунь Цзы Искусство войны.-Центрполиграф, 2016.-192 б.

6 У-цзы. Перевод и комментарий // Конрад Н. И. «Избранные труды. Синология»-М., 1977.-304 б.

7 U.S. Policywith Respectto Mainland China: hearingsbeforetheUnitedS tates Senate Committeeon Foreign Relations, Eighty-Ninth Congress, secondsession, on Mar. 8, 10, 16, 18, 21, 28, 30, 1966. [Электронды ресурс] Режим доступа: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=umn.31951d01984992t;view=1up;seq=557> (дата обращения: 09.01.2018 г.)

8 Wang Hongying National Image Building: A Case Study of China (paper presented at International Studies Association Conference in Hong Kong) [Электронды ресурс] Режим доступа: <http://isanet.ccit.arizona.edu/archive/wang.html> (дата обращения: 15.01.2018 г.)

9 Корсун, В.А. Китайский «мировой порядок»: альтернативная интерпретация исторической трансформации внешнеполитической парадигмы / В.А. Корсун // Китай в мировой политике: учебноеиздание / отв. ред. А.В. Торкунов. – М.: РОССПЭН.-173-199 бб.

ӘӨЖ 327(574:51)

МРНТИ 11.25.91

А.Далелхан¹

¹ҚР Президенті жанындағы МБА Дипломатия институтының PhD докторанты,

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ аға оқытушысы, Астана, Қазақстан

e-mail: dalelkhan@gmail.com

ҚАЗАҚ-ҚЫТАЙ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа

Мақалада Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы қарым-қатынастардың құқықтық негіздері жан-жақты қарастырылған. Екі мемлекет арасында осы уақытқа дейін екі жақты жасалған келісім-шарттар төрт санатқа бөліне отырып, көп салалы қазақ-қытай қатынастарының нақты сипаты көрсетілген. Қазақстан мен Қытай қатынастарын жан-жақты жолға қоюға байланысты шараларға бағдар болған басты құжаттар бір топқа жатқызылса, екі ел үкіметі арасындағы ынтымақтастық тетіктерін жетілдіруге қатысты құжаттарды екі жақты келісімдердің екінші санатын құраған. Ал стратегиялық ынтымақтастықты жоспарлау және үйлестіру

құжаттары үшінші санатты құраса, төртінші санатқа екі ел арасындағы сан тарапты ынтымақтастықты жандандыруға бағытталған келісімдер енгізілген.

Сондай-ақ, мақалада жан-жақты стратегиялық әріптестіктер болып табылатын Қазақстан мен Қытай арасындағы кейбір өзекті мәселелер сөз етілген. Екі ел арасындағы тығыз қарым-қатынастарға бастау болған қазақ-қытай мемлекеттік шекараларын анықтау мәселелеріне нақты баға берілген. Және ҚР мен ҚХР арасындағы қатынастардың «Белдеу және жол» бастамасы аясында одан әрі даму барысы талқыланған.

Түйін сөздер: қазақ-қытай қатынастары, стратегиялық әріптестік, шекара мәселелері, көп жақты ынтымақтастық, сауда-экономикалық байланыс, «Белдеу және жол» бастамасы, «Нұрлы жол»

А.Далелхан¹

*¹PhD докторант Института дипломатии АГУ при Президенте РК,
Старший преподаватель ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: dalelkhan@gmail.com*

ОСНОВАНИЕ ПРАВОВОЙ БАЗЫ КАЗАХСКО-КИТАЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ И ИХ БУДУЩЕЕ РАЗВИТИЕ

Аннотация

В статье всесторонне рассматривается правовая база отношений между КНР и РК. Все заключенные до этого момента двусторонние договора разделены на 4 категории, и показаны особенности многосторонних казахстанско-китайских отношений. Документы, которые определяют основные направления многосторонних отношений между двумя странами, включены в первую категорию. А межправительственные договоры, способствующие развитию механизмов всестороннего сотрудничества, составляют вторую категорию, договоры о планировании и координации стратегического сотрудничества третью категорию. К четвертой категории относятся договоры по углублению всестороннего сотрудничества между двумя государствами.

В статье также обсуждаются некоторые актуальные вопросы сотрудничества между Китаем и Казахстаном, которые на сегодняшний день являются всесторонними стратегическими партнерами. Даны оценки процессу по определению государственных границ, которые положили начало тесному сотрудничеству между КНР и РК. Обсуждается дальнейшее развитие казахско-китайских отношений в рамках китайского мега-проекта Инициатива «Один пояс, Один путь».

Ключевые слова: казахско-китайские отношения, стратегическое партнерство, вопросы границы, многостороннее сотрудничество, торгово-экономические отношения, Инициатива «Один пояс, Один путь», «Нурлы жол»

A.Dalelkhan¹

*¹PhD student of the Institute of Diplomacy,
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan,
Senior teacher of the L.N.Gumilyev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
e-mail: dalelkhan@gmail.com*

THE BASIS OF THE LEGAL FRAMEWORK OF THE KAZAKH-CHINESE RELATIONS AND THEIR FUTURE DEVELOPMENT

Abstract

This article discusses the legal basis of relations between the China and Kazakhstan. All bilateral treaties between the two countries are divided into 4 categories. The documents that define the main directions of multilateral relations between the two states are included in the first category. And intergovernmental agreements that promote the development of comprehensive cooperation mechanisms constitute the second category, agreements on planning and coordination of strategic cooperation the third category. The fourth category includes treaties to enhance comprehensive cooperation between the two countries.

The article also discusses some relevant issues of cooperation between China and Kazakhstan. There were given assessments to the process of defining state borders, which laid the foundation for close cooperation between China and Kazakhstan. And article discussed the further development of the Kazakh-Chinese relations within the Chinese Belt and Road Initiative.

Key words: Kazakh-Chinese relations, strategic partnership, border issues, multilateral cooperation, trade and economic relations, Belt and Road Initiative, Nurly zhol

Қытай Халық Республикасы Қазақстан Республикасының стратегиялық әріптесі болып табылады. Екі-жақты қарым-қатынастар тату көршілік, өзара түсіністік және сенімді әріптестік негізінде дамып келеді. Екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастар бір бағытта ғана емес, саяси-экономикалық және әскери-

қауіпсіздік салаларынан бастап адамдар арасындағы *people-to-people* форматында да кең көлемді сипат алып отыр. Соңғы жылдардағы халықаралық тәртіптің біртіндеп өзгеріп, жаһандық экономикалық байланыстардың ядросы Азия аумағына ауыса түсуіне байланысты қазақ-қытай қарым-қатынастары да басқаша сипат алуда. Еліміздің нарығында жұмыс жасап жатқан қытайлық компаниялардың санымен қатар сапасы да арта түсуде. Бұған дейін қытайлық ірі инвестициялар негізінен еліміздің мұнай-газ салаларына құйылып келген болса, қазірде экономиканың басқа салаларына да құйыла бастады.

ҚХР төрағасы Си Цзиньпиннің 2013 жылы Астанада Назарбаев университетінде әлемге жария еткен «Белдеу және жол» бастамасы Қазақстан мен Қытай арасындағы көп салалы қарым-қатынастарға жаңаша дем беріп отыр. ХХІ ғасырда қайта жаңғырған Ұлы Жібек жолының бел ортасында орналасқан Қазақстан қытайлық мегажобадан ұтары орасан зор екені анық. Алайда елімізде бұрыннан қалыптасып отырған синофобияның әсерінен аталмыш жобаға да қатер ретінде қарайтындар аз емес. Қытаймен тең деңгейлі әріптес болу мүмкін емес деп пайымдайтындар жаңа жоба Қазақстанның экономикалық дамуы Қытайға одан бетер бағынышты ете отырып, нәтижесінде саяси тұрғыдан әрекет ету аясы тарыла түседі деп болжайды.

Қазақстанның геосаяси орналасуы елдің ішкі-сыртқы саясаты үшін аса үлкен сын екені белгілі. Еліміздің мұхитқа шығар тіке жолы болмауымен қатар, Ресей мен Қытай тәрізді жаһандық супердержавалардың ортасында орналасуы ел билігін үлкен саяси ойындарға белсене араласып, сыртқы саяси ұстанымын жүз ойланып, бір кесуге мәжбүрлеп отыр. Қазақстанның геосаяси жағдайын жете бағалай білген ел билігі тәуелсіздік алған жылдардан бастап көпвекторлы сыртқы саясат ұстануының себебі де сондықтан. Ортақ тарих, экономикалық интеграция, рухани үндестік және *people-to-people* форматындағы қарым-қатынастардың тереңдігіне байланысты Ресей Федерациясы еліміздің сыртқы саяси басымдықтарында бірінші орында тұруы заңдылық [1]. Ал егер Си Цзиньпиннің Назарбаев университетінде жасаған баяндамасында ұсынылған бастамалар толықтай орындалып жатса [2. 339 б.], болашақта Қазақстан өзінің сыртқы саяси басымдықтарын қайта қарауға мәжбүр болмай ма деген заңды сұрақ туындайтыны анық. Елдің сыртқы саяси басымдықтарының өзгеруі мемлекеттің ішкі тұрақтылығы мен ұлттық қауіпсіздігіне нұқсан келмей ме деген үрей халықаралық қатынастардан хабары бар жандардың бәрін алаңдатары белгілі. Қоғамды ойландырып отырған осы сұрақтар елдің сыртқы саясатының болашақта даму бағытын айқындайтын өзекті мәселелер болып табылады.

1992 жылдан басталған Қазақстан мен Қытай арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастар бүгінгі таңда сан салалы стратегиялық әріптестікке ұласып отыр. 2005 жылдың 4 шілдесінде екі мемлекет «Стратегиялық әріптестікті орнату және дамыту туралы бірлескен декларациясына» қол қоя отырып, екіжақты қарым-қатынастарды жаңа бір белеске шығарған болатын. Қытайдай алып мемлекетпен стратегиялық әріптес болу кез келген мемлекет үшін сыртқы саясатындағы үлкен жетістік екені анық [3. 82 б.]. Алайда әлемдегі екінші экономика болып табылатын супердержава Қытай мен экономикасы әлемдік нарықтағы мұнай бағасына тәуелділіктен әлі де болса арыла алмай келе жатқан Қазақстан арасында тең деңгейлі стратегиялық әріптестік болуы мүмкін бе? Көптеген саясаттанушылар мен сарапшылардың алдыға тартар уәжі осы мәселе екені жасырын емес.

Бұған дейінгі тарихи кезеңдермен салыстырғанда анағұрлым әділетті болып табылатын бүгінгі күнгі әлемдік тәртіп пен халықаралық құқық нормаларын қатаң сақтай отырып, ұлттық мүдделерімен қатар жалпы адамзаттық құндылықтарды мақсат ететін қазіргі халықаралық қатынастарда мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастардың құқықтық базасы ерекше рөл атқарады. Өткен ғасырдың орта тұсында үстемдік құрған саяси реализмнің бүгінгі әлемдік тәртіптің талаптарына мүлде сәйкес келмейтіндігі көп жағдайда есепке алынбай жатады. Мемлекеттің дәстүрлі әскери қуаттылығы заманауи қауіп-қатерлерден толыққанды құтқара алмайтындығы, бүгінгі экономикалық көрсеткіштердің ертенгі күнгі дағдарыстарға төтеп бере алмайтындығын уақыт өзі көрсетіп отыр. Қытай мен Қазақстан арасында тең деңгейлі стратегиялық әріптестік болуы мүмкін емес деп пайымдаушылар осы мәселені есепке алмай отырғандығын атау керек.

Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастардың болашағына баға беру үшін тәуелсіздік алған жылдан бері бастау алған екі жақты қарым-қатынастардың құқықтық базасына кеңінен тоқталып өткен жөн. Екі мемлекет арасындағы байланыстардың бүгінгі күнге дейінгі даму динамикасын жан-жақты түсінбейінше, болашағын болжау мүмкін емес. Қазіргі таңдағы көпсалалы қазақ-қытай қарым-қатынастарын реттеп отырған осы уақытқа дейін екі тарап қол жеткізген стратегиялық құжаттарды сараптай отырып ғана екі мемлекет арасындағы әріптестікке нақты баға беруге болады.

Бүгінгі күнге дейінгі Қытай мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастардың құқықтық және институционалдық негізін құрайтын екі мемлекет арасында үкіметтік деңгейде қол қойылған келісім-шарттарды негізінен төрт санатқа бөлуге болады.

Біріншісі, екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастарды нақтылау бойынша құжаттар. Бұл жерде көпсалалы қазақ-қытай қатынастарын жан-жақты жолға қоюға қатысты шараларға бағдар болған басты жеті құжатты атау керек. Олар: «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасында дипломатиялық қарым-қатынастар орнату туралы бірлескен коммюнике» (1992 жылдың 3-қаңтары), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы көпжақты ынтымақтастықты ХХІ ғасырда одан әрі жетілдіре түсу туралы бірлескен декларация» (1999 жылдың 23-қарашасы), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы татукөршілік, достық және ынтымақтастық туралы келісім» (2002 жылдың 23-желтоқсаны), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының стратегиялық әріптестік орнату және дамыту туралы бірлескен декларация» (2005 жылдың 4-шілдесі), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы жан-жақты стратегиялық әріптестікті дамыту туралы бірлескен декларация» (2011 жылдың 13-маусымы), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының жан-жақты стратегиялық әріптестікті одан әрі тереңдету туралы бірлескен декларациясы» (2013 жылдың 8-қыркүйегі), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының арасындағы жан-жақты стратегиялық әріптестік қатынастарының жаңа кезеңі туралы бірлескен декларациясы» (2015 жылдың 31-тамызы). Аталмыш құжаттар екі мемлекет арасындағы қатынастарды достық және кооперативтік әріптестік деңгейінен жан-жақты стратегиялық әріптестік деңгейіне дейін жеткізіп отыр.

Қытай Халық Республикасы өзінің сыртқы саяси ұстанымында стратегиялық әріптестікке айрықша мән беретін ел екенін атау керек. Қытай Қазақстанмен стратегиялық әріптестік орнатқан 2005 жылға дейін әлемнің жиырмаға жуық ғана мемлекетімен стратегиялық әріптестік орнату туралы келісімдерге қол жеткізген болатын. ҚХР өзінің құрылған 1949 жылдан бері дербес мемлекет ретінде сыртқы саясатын жүргізіп келгендігін, және КСРО-мен байланысы салқындаған жылдардан бастап үшінші әлем елдерінің көшбасшысы болуды мақсат еткендігін ескерсек, ХХІ ғасырдың басына дейін Қытайдың тек жиырмаға жуық елмен ғана стратегиялық әріптестік орнатқаны ойландыратын сұрақ. Оның себебі ҚХР өзінің сыртқы саяси ұстанымдарында «стратегиялық әріптестік» ұғымын 1993 жылдан бастап ғана пайдалана бастаған болатын. ҚХР тұңғыш реті стратегиялық әріптестікті Латын Америкасында айрықша қарқынмен дамып келе жатқан, жаңа индустриальды елдердің көшбасшысы болып табылатын Бразилиямен 1993 жылы ресми түрде орнатқан болатын. Кейіннен 1996 жылы ҚХР бұрынғы КСРО елдері қатарынан бірінші болып Ресей Федерациясымен стратегиялық әріптестік орнатты. Ал 2001 жылы Латын Америкасындағы социалистік ел болып табылатын әрі зерттелген мұнай қоры бойынша әлемдегі бірінші мемлекет Венесуэламен стратегиялық әріптестік қатынастарын орнатқан болатын. 2004 жылы Қытай еуропалық дамыған мемлекеттер Ұлыбритания, Франция, Италия, Испания елдерімен стратегиялық әріптестік орнатса, 2005 жылы Үндістан, Индонезия, Тайланд, Сингапур және Қазақстан сияқты елдердің стратегиялық әріптесі атанды. Ал Греция, Оңтүстік Африка Республикасы және Корей Республикалары сынды экономикалық даму бойынша алдыңғы қатарлы мемлекеттер тек 2006-2008 жылдары ғана Қытай Халық Республикасымен стратегиялық әріптестік орнатқан болатын.[4, 150-152 бб.] Бұл дегеніміз Қытайдың сыртқы саясатында Қазақстанның қаншалықты маңызды орынға ие екендігінің дәлелі.

1992 жылы бастау алған қытай-қазақ қарым-қатынастарының стратегиялық әріптестік деңгейіне көтерілу жолында тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жас қазақ дипломатиясының алдында тұрған үлкен мәселелердің бірегейі ҚХР мен Қазақстан Республикасы арасындағы мемлекеттік шекараны анықтау сұрағы болды. Бұған дейін қазақ пен қытай шекара мәселелері бойынша жеке-дара келіссөздер үстеліне ешқашан отырмаған болатын. Қазақ-қытай шекаралары патшалық Ресей мен Цин империясы, кейіннен КСРО мен ҚХР арасындағы келісім-шарттар негізінде реттеліп келген еді. Ал 1969 жылы Даман аралы мен Жалаңашкөлдегі совет-қытай қарулы қақтығыстарының негізгі себептері шекара мәселелері болғанын ескерсек, Қазақстан үшін Қытаймен ең алдымен шекара мәселелерін шешіп алу тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында елдің сыртқы саясаттың күн тәртібінде тұрған ең өзекті мәселелердің бірі болғанын байқау қиын емес. Осы тұста ҚХР да жаңадан дербес ел болған Қазақстанға шекара мәселелері бойынша өктемдік жасамай, екі елдің мемлекеттік шекараларына қатысты шешілмей келген сұрақтарды неғұрлым тезірек шешуге ынтылау болғанын ерекше атау керек.

Қазақстан Республикасы 1993 жылы 18 қазанда Пекинде қол қойылған «ҚР мен ҚХР арасындағы достық қарым-қатынастар негізі туралы бірлескен декларацияның» 13-ші бабына сәйкес бұрын КСРО мен ҚХР арасында жасалған барлық шарттарды толығымен таныған болатын. Қазақстан үкіметі ҚХР-мен шекара мәселелері бойынша келіссөздер жүргізу мақсатында ұстанымдарды айқындау үшін өз жарлығымен арнайы жұмыс тобы құрады. Құрамына сыртқы істер министрлігінің, шекаралық әскер, геодезия және картография басқармасының және шекаралас аймақтағы жергілікті билік органдарының өкілдері

енген арнайы жұмыс тобы қытай-қазақ қатынастарының болашағын айқындайтын аса маңызды сұрақты реттеуге кіріскен-ді. КСРО мен ҚХР арасындағы бұрын жасалған шарттарды Қазақстанның тануы себепті Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы шекарасының 85%-ы дау туғызбады. Даулы аймақтардың бірі болып табылатын Шығыс Қазақстан облысындағы Марқакөл ауданына қарасты Николаевка ауылы, тарихи шарттарға сәйкес Қытайға тиесілі болғанымен, келіссөздер нәтижесінде аталмыш ауыл Қазақстан Республикасының иелігінде қалды. Ал Марқакөл ауданындағы Қызыл-Үй-Енке жерінде орналасқан аймақты 1930 жылдан бастап қытайлықтар игеріп, қоныстанғандықтан, Қазақстан бұл жерлерді Қытай Халық Республикасының құрамында қалдыруды жөн деп табады. Сонымен қатар, Шығыс Қазақстан облысындағы Мақаншы ауданының бір бөлігін және Алматы облысы облысының Алакөл ауданының бір бөлігін алып жатқан аумақты қазақстандық шаруашылық иелері игергендіктен, бұл аудан Қазақстан Республикасына берілді. 20 раундтан тұратын келіссөздер нәтижесінде екі мемлекет ортақ шекараның 90%-ын айқындап, 1994 жылы 26 сәуірде Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында мемлекеттік шекара туралы келісімге қол қойылды. 1783 шақырымдық қазақ-қытай шекарасын анықтаған келісім 1995 жылдың 11 қыркүйегінде ратификациялық грамоталар алмасуларынан кейін заңдық күшіне енген болатын. Ал бұл келісімдерден тыс қалған екі аймақ Шоған-Оба мен Баймырза белеңдері аудандары және Сарышілде өзені аумағына (Алматы облысы, Алакөл ауданы) қатысты құжаттарды қытай-қазақ бірлескен делегациясы үш жылға жуық уақыт талқылап, 1998 жылдың шілдесінде бір тоқтамға келген еді. Шоған-Оба, Баймырза, Сарышілде өзені аймағындағы ҚР мен ҚХР шекарасының өтуі туралы келісім Елбасы Н. Назарбаев пен ҚХР төрағасы Цзян Цзэмин 1998 жылы 4 шілдеде Алматыда қол қояды. 1999 жылы 7 сәуірде өз күшіне енген келісім бойынша даулы болға 944 шаршы шақырым аймақтың 537 шаршы шақырымы (57%) Қазақстанға, 407 шаршы шақырымы (43%) Қытайға берілді [5, 102-149 бб.].

Қазақ пен қытай арасындағы мемлекеттік шекараны анықтау бойынша мәселелер қысқа мерзім ішінде оң шешімін табуы ҚР мен ҚХР қарым-қатынастарының жаңа бір белеске шығуына себеп болды. Геосаясаттан гөрі геозкономика басымдық алған ХХІ ғасырда Қазақстан мен Қытай екі жақты байланыстардың келесі кезеңінде экономикалық сипаттағы ынтымақтастықты жандандыруды мықтап қолға алды. Қазақстан мен Қытай арасында үкіметтік деңгейде қол қойылған келісім-шарттардың *екінші* санатына екі ел үкіметі арасындағы ынтымақтастық тетіктерін жетілдіруге қатысты құжаттарды жатқызуға болады. Олардың қатарынан үш негізгі құжатты бөліп атаған жөн. Нақтырақ айтсақ, олар: Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметі арасындағы сауда-экономикалық және ғылыми-техникалық ынтымақтастық бойынша қазақ-қытай үкіметаралық комиссия құру туралы келісім (1992 жылдың 26-ақпаны), Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметі арасындағы Қазақстан-Қытай ынтымақтастық комитетін құру туралы келісім (2004 жылдың 17-мамыры) және Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасының бірлескен коммюникесі (2011 жылдың 23-ақпаны). 1992 жылғы келісім бойынша сауда-экономикалық ынтымақтастық бойынша комиссия вице-министрлер деңгейінде жұмыс жасап келген болса, 2004 жылы вице-премьерлер деңгейінде жұмыс істейтін комитет деңгейіне көтерілді. Аталмыш комитет құрамына сауда-саттық, көлік қатынастары, теміржол, кеден, ғылым және техника, қаржы, энергетика, геология, гуманитарлық, қауіпсіздік салалары бойынша подкомитеттер енді. Екі жақты қарым-қатынастардың сан саласын қамтыған комитет 2012 жылы премьер-министрлер деңгейіне көтерілді. Қазіргі таңда екі мемлекет орталық үкімет деңгейінде «жыл сайынғы премьер-министрлер кездесуі + Қазақстан-Қытай ынтымақтастық комитеті + 10 подкомитет» форматындағы ынтымақтастықтың ресми платформасында жұмыс жасап келеді. Үкіметтік деңгейдегі көп саланы қамтитын тұрақты комитеттің жұмыс жасауы екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастарда туындап жататын өзекті мәселелерді дер кезінде шешу мүмкіндігін беріп отыр. Қазақстан мен Қытай үкіметінің дипломатиялық қатынастар орнатқан жылдан бастап көп салалы ынтымақтастықты жүзеге асыру бойынша тетіктерді құруы және оны уақыт талабына сай жетілдіріп отыруы екі елдің жан-жақты стратегиялық әріптес болуға ынталы екендігін көрсетеді. Және оған екі тапатың да аса құлықты екендігін баса айту керек.

Қазақстан мен Қытай арасындағы ынтымақтастықты үйлестіру және оны дамыту тек екі жақты тұрғыда ғана емес, көп жақты форматта да дамып келе жатыр. Екі мемлекет Шаңхай ынтымақтастық ұйымы, Азия-Еуропа форумы, Азиядағы ынтымақтастық диалогы, Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөніндегі кеңес сынды халықаралық ұйымдар мен кеңестер шеңберінде де көп салалы ынтымақтастықтарын дамытуда.

Екі ел арасындағы келісім-шарттардың *үшінші* санатына стратегиялық ынтымақтастықты жоспарлау және үйлестіруге қатысты құжаттарды жатқызамыз. Олардың қатарынан алты құжатты баса атауға

болады. Яғни Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы 2003-2008 жылдардағы ынтымақтастық бағдарламасы (2003 жылдың 3-маусымы), ХХІ ғасырдағы Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының ынтымақтастық стратегиясы (2006 жылдың 20-желтоқсаны), Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметі арасындағы экономиканың шикізат емес секторындағы ынтымақтастық бағдарламасы (2007 жылдың 18-тамызы), Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы экономикалық ынтымақтастықты дамытудың орта мерзімді бағдарламасы (2020 жылға дейін) (2013 жылдың қыркүйегі), Өндірістік және инвестициялық ынтымақтастықты жетілдіру бойынша үкіметаралық шекті келісім (2015 жылдың 31-тамызы), Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы "Нұрлы жол" жаңа экономикалық саясатын және "Жібек жолының экономикалық белдеуін" салуды ұштастыру жөніндегі ынтымақтастық жоспары (2016 жылдың 2-қыркүйегі).

Аталмыш құжаттар екі жақты қарым-қатынастардың маңызды салаларындағы шараларды ұйымдасып, нақты жоспарлар мен бағдарламаларды жүзеге асыруға септігін тигізіп отыр. Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап бастау алған қазақ-қытай экономикалық қатынастары негізінен экономиканың бір-екі саласында ғана жүргізіліп келді. Қытайдан келген ірі инвестициялар еліміздің негізінен мұнай-газ салаларына құйылған болса, Қазақстанның Қытай нарығына шығарған басты тауары да сол мұнай мен газ болып қала берді. Соңғы жылдары екі ел арасындағы байланыстар экономиканың басқа салалары бойынша дами бастағаны қытай-қазақ қатынастарының жаңа бір кезеңге көтерілгенінің белгісі болып табылады. Екі мемлекеттің өзара ынтымақтастықтарында басымдықты негізінен шикізат емес салаларға беруін стратегиялық әріптестіктің жаңа белесі деп бағалаған жөн. ХХІ ғасырдың ең ірі жаһандық жобасы деп бағаланып отырған «Белдеу және жол» бастамасы екі елдің инфрақұрылым, көлік қатынастары және өндірістік салалардағы ынтымақтастықтарының одан бетер тереңдей түсуіне себеп болып отыр. Екі мемлекеттің қол жеткізген құны 26,8 млрд. АҚШ долларын құрайтын 51 бірлескен кәсіпорын құру туралы тоқтамдары соның айғағы [6]. Олар азық-түлік, тігін салаларынан бастап, инженерлік технология, машина жасау сияқты дәстүрлі өнеркәсіптермен қатар биотехнология, балама энергиясы сынды заманауи салаларды қамтымақ. Қазірдің өзінде машина құрастыру, жеңіл өнеркәсіп, болат балқыту және цемент өндіру сияқты оншақты бірлескен кәсіпорындар жұмыстарын бастап үлгерді.

Төртінші санатқа жататын құжаттар екі ел арасындағы сан тарапты ынтымақтастықты жандандыруға бағытталған келісімдер болып табылады. Олардың қатарынан сауда-экономикалық ынтымақтастықты жетілдіру, инвестицияны қорғау, әділетсіз бәсекелестікке жол бермеу, қос салықты жою, салықты төлеуден жалтарудың алдын алу, технологиялармен алмасу, кедендік бақылау, тауар инспекциясы, банк қызметтері, көлік тасымалы, транзит, сауда жолдары, логистика, Ляньюнган порты, минералды ресурстарды зерттеу, мұнай және газды өндіру әрі тасымалдау, мұнай және газ құбырлары, «Қорғас» халықаралық шекарамаңы ынтымақтастығы орталығы туралы құжаттарды осы санатқа жатқызуға болады. Аталмыш құжаттар екі мемлекет үшін аса маңызды болып табылатын экономикалық қарым-қатынастарды нақты жүзеге асыруға арқау болып отырған ынтымақтастық тетіктері болып табылады.

Ұлттық валютамыздың күрт құнсыздануы Қазақстанның сыртқы сауда-саттық байланыстарына үлкен сын болғаны белгілі. Еліміздің экономикалық көрсеткіштерінің төмендеуіне тікелей девальвацияның әсер еткені анық. Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда қатынастарына жаңаша дем беру мақсатында екі мемлекет банк-қаржы саласында бірқатар нақты қадамдар жасады. 2011 жылдың 13 маусымында ҚХР мен ҚР-ның орталық банктері 150 млрд. теңге (7 млрд. юань) көлемінде үш жылға арналған валюта свопы туралы екі жақты келісімге қол қойды. 2014 жылдың 14 желтоқсанында дәл сондай көлемдегі үш жылға арналған валюталық свопинг келісіміне қол жеткізілді. Және Қытай валютасы renminbi 2014 жылдың 25 қыркүйегінен бастап Қазақстанның қор биржасы валюта алаңында юань-теңге валюталық жұбымен сауда-саттыққа түсетін болды [7].

Қазіргі таңда ҚХР-ның Қазақстанның экономикасына құйған тікелей инвестициясының көлемі 42,8 млрд. АҚШ долларын құрап отыр. Елімізде 2945 Қытай тарапынан қаржыландырып отырған кәсіпорындар тіркелген [8]. Олардың басым көпшілігі мұнай-газ салаларында қызмет жасап жатқаны жасырын емес. Жоғарыда аталғандай, болашақта Қытайлық инвестицияның Қазақстан экономикасының басқа салаларына көптеп құйылатындығына сенім мол.

Қазақстан мен Қытай арасындағы көп салалы қарым-қатынастар мен терең ынтымақтастықтардың одан ары ҚХР-ның бүгінде мықтап қолға алған «Белдеу және жол» бастамасы аясында одан бетер тереңдей түспек. Қазіргі таңда қазақ қоғамында аталмыш қытайлық жобадан тек қатер күтетіндер саны аз емес. Жалпы Қытайға қатысты мәселелердің барлығына үрке қарау халқымызға жат қасиет емес. Оның басты себебі ежелден халқымызға «аманаттай» болып қалған «Ақыр заман болғанда қара қытай қаптай-

ды» деген сөз екені анық. Бүкіл әлемдегі синофобияның басты себебі қытай халқының саны. Қытайдың соңғы жиырма-отыз жыл көлеміндегі қарыштап дамуы әлемдегі синофобияның деңгейін арттырмаса төмендеткен жоқ. Алайда барлығы Қытай дамуының көршілес мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігі үшін жағымды жағын байқай бермейді. Қытайдың соңғы жылдары жүргізген халықтың әлеуметтік жағдайларын жақсартуға бағытталған саясаты нәтижесінде төменгі таптан орта тапқа өткен адамдардың саны 70 млн. құрап отыр [9]. Қытайдағы орта тап санының көбеюі-өңірлердегі синофобияның деңгейін төмендететін жағымды құбылыс. Өз елінде қарны тоқ адамның өзге елге тентіремейтіні анық жайт. Сол себептен де Қытайдың дамуынан тек қатер көре беру дұрыс болмас.

Қытай бас болып отырған «Белдеу және жол» бастамасы ең алдымен инфрақұрылымдық жоба. Негізінен экспортқа негізделген Қытай нарығы сыртқы қатынас жолдарын жетілдірмесе елдің үздіксіз дамуы тоқырауға ұшырайтынын қытайлық билік жақсы түсінеді. Қазақ даласын басып өтетін қытайлық жол жаһандық жобаның бір парасы ғана. Әркім өз еншісін іздеген «Белдеу және жол» жобасынан қалыс қалсақ, ол еліміз үшін кешірілмес үлкен стратегиялық қателік болмақ. Қазақ Елі қауіпсіздігінің кепілі өзгелерден тығылып оқшаулану немесе бір елдің қолтығына кіріп одақтасу емес, барлық елмен тең дәрежелі тығыз қарым-қатынастарға түсу.

Қытай билігі «Белдеу және жол» жобасын жүзеге асыруда Қазақстанды сенімді стратегиялық әріптес ретінде әрқашан өзгелерге үлгі етіп отырады. Бұл Қытайдың жылы сөйлеп қазақтың қойны-қорасына кіргісі келгендігінен емес, бұл қазақ билігінің стратегиялық көреген саясатының нәтижесі. Си Цзиньпин өз жобасын Астанада 2013 жылы жария етпестен бірнеше жыл бұрын Қазақстан Елбасының тапсырмасы бойынша қазақстандық ірі инфрақұрылымдық жоба «Нұрлы жол» бағдарламасын жүзеге асыруды бастап кеткен болатын. Құны \$9 млрд. құрайтын «Нұрлы жол» бағдарламасы елдің ішкі жол қатынастарын жетілдіре отырып, Қазақстанның транзиттік мүмкіндігін арттыруға бағытталған еді. Бір-бірімен үндесіп қабыса кеткен «Қытай арманын» арқалаған Си Цзиньпиннің Жібек жолы мен қазақты «Мәңгілік Елге» бастаған Нұрсұлтанның «Нұрлы жолы» қытай-қазақ достығының символына айналуы тиіс. Екі ел халқының игілігіне айналатын бастамаларды қатер ретінде көріп, оған үрке қарау ешкімге ұтыс әкелмейді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2014-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы. [Электронды ресурc].-2014.-URL:<http://mfa.gov.kz/kz/content-view/kontseptsiya-vneshnoj-politiki-rk-na-2014-2020-gg> (Кірген уақыты: 25.01.2018)
2. Си Цзиньпин. Ел басқару жөнінде.-Астана: Фолиант баспасы, 2017. 560 бет.
3. Далелхан А. Қазақ-қытай қарым-қатынастарының стратегиялық басым бағыттары. Мемлекеттік басқару және қызмет халықаралық ғылыми-талдау журналы, №2, 2016 ж. -81-88 бб.
4. 赵华胜. 中国的中亚外交. (China's Central Asian Diplomacy).-北京: 时事出版社, 2008.-464 页.
5. К.Л. Сыроежкин. Казахстан-Китай: От приграничной торговли к стратегическому партнерству. Книга 3. Сборник документов.-Алматы. 2010
6. 周翰博. 中国投资激活哈萨克斯坦发展潜力. 《人民日报》2017年08月13日. 03 版
7. 张宁. 中哈经济对接合作的成果与前景. [Электронды ресурc].-2017.-URL:http://euroasia.cssn.cn/xsyj/xsyj_zywg/ (Кірген уақыты: 27.01.2018)
8. 根据商务部2017年度《对外投资合作国别(地区)指南》整理, 商务部“走出去”服务平台. [Электронды ресурc].-2018.-URL:<http://fec.mofcom.gov.cn/article/gbdqzn/> (Кірген уақыты: 27.01.2018)
9. Xi Jinping's report at 19th CPC National Congress. [Электронды ресурc].-2017.-URL:http://www.chinadaily.com.cn/china/19thcpcnationalcongress/2017-11/04/content_34115212.htm (Кірген уақыты: 27.01.2018)

УДК 327.7
ГРНТИ 03.01.17

Касенова Б.Б. ¹, Оспанова А.Н. ²

¹ Докторант кафедры «Регионоведение» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

² Заведующая кафедрой «Регионоведение» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, PhD, ассоциированный профессор, г. Астана, Казахстан

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФОНДЫ ФРГ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: УНИКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ГЕРМАНСКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

Политические фонды Германии, являясь уникальными по организационной структуре и особенностям работы, способствуют решению внешнеполитических задач Германии иногда регионального характера. Созданные после Второй мировой войны фонды целями деятельности ставят содействие укреплению демократии, институтов рыночной экономики и западных цивилизационных ценностей в странах переходного периода и в том числе в республиках Центральной Азии. В ближайшие годы для немецких политических фондов актуальным останется содействие борьбе с новыми нетрадиционными угрозами безопасности.

Для Казахстана опыт политических фондов Германии очень привлекателен, поскольку он способствует укреплению правового государства, демократического гражданского общества и проведению выверенной внешней политики.

Ключевые слова: политические фонды, германская внешняя политика, партнерские НПО, демократия, рыночная экономика, новые угрозы безопасности.

Касенова Б.Б. ¹, Оспанова А.Н. ²

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан

² Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының меңгерушісі, PhD, қауымдастырылған профессор, Астана қ., Қазақстан

ГФР-НЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ САЯСИ ҚОРЛАРЫ: ГЕРМАНДЫҚ СЫРТҚЫ САЯСАТТЫҢ БІРЕГЕЙ ҚҰРАЛДАРЫ

Аңдатпа

Жұмыс ерекшеліктері мен құрылымдық ұйымдасу сипаттамасы бойынша бірегей болып табылатын Германия саяси қорлары Германияның, кейде аймақтық сипаттағы да, сыртқы саяси міндеттерін шешуге ықпал етеді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін құрылған қорлардың мақсаты-демократияны нығайту, нарықтық экономика институттарын және батыс өркениеті құндылықтарын өтпелі кезең елдеріне, оның ішінде Орталық Азия елдеріне енгізу болып табылады. Алдағы уақытта неміс саяси қорлары үшін өзекті мәселе-қауіпсіздіктің жаңа дәстүрлі емес қауіп-қатерлерімен күресу болып қалады.

Қазақстан үшін Германиядағы саяси қорлардың тәжірибесі өте тартымды, өйткені ол заңның үстемдігін арттыруға, демократиялық азаматтық қоғамды нығайтуға және сыртқы саясатты дұрыс жүргізуге көмектеседі.

Түйін сөздер: саяси қорлар, герман сыртқы саясаты, серіктес ҰЕҰ, демократия, нарықтық экономика, қауіпсіздіктің жаңа қауіп-қатерлері.

Kassenova B. ¹., Ospanova A. ²

¹ Candidate to PhD of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Head of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, PhD, Associate Professor, Astana, Kazakhstan

POLITICAL FUNDS OF GERMANY IN CENTRAL ASIA: UNIQUE TOOLS OF THE GERMAN FOREIGN POLICY

Abstract

Political funds of Germany, being unique on organizational structure and features of work, promote the solution of foreign policy problems of Germany sometimes of regional character. The funds created after World War II by the purposes of activity put assistance to strengthening of democracy, institutes of market economy and the western civilization values in the countries of a transition period and including in the republics of Central Asia. An assistance to fight against new nonconventional threats to security will be relevant for the German political funds in the next years.

Experience of political funds of Germany is very attractive to Kazakhstan as it promotes strengthening of the constitutional state, democratic civil society and carrying out the verified foreign policy.

Key words: political funds, the foreign policy of Germany, partner NGO, democracy, market economy, new threats to security.

В последние годы в условиях ужесточения борьбы с международными террористическими организациями усиливается роль неправительственных организаций, которые отчасти выполняют гуманитарные миссии там, где бессильны официальные структуры. Появилось понятие "инструментализация НПО" и усиливается роль диалога культур. В этом контексте НПО незаменимы. Они могут быть задействованы на различных направлениях внешней политики-от внешней культурной политики до политики обеспечения безопасности [1, с. 182]. Они идут в регионы подчас в условиях дипломатических казусов и напряженности без поддержки государства, без гарантий безопасности и без значительного финансового обеспечения. На уровне европейской и трансатлантической политики подобная работа способствует «разгрузке» официальных внешнеполитических структур.

В германской внешней политике уникальную роль играют политические фонды, в Центральной Азии широко представленные, прежде всего, фондами Ф.Эберта и К.Аденауэра. Фонд Ф.Эберта и фонд К.Аденауэра, два фонда больших так называемых «народных» партий ФРГ-СДПГ и ХДС. В силу своей величины они получают и больше средств для работы, как глобальных (бюджетных), так и целевых (министерских). Являясь одновременно и инструментами, и субъектами немецкой дипломатии, они не просто влияют, но иногда и определяют внешнеполитическую стратегию. В чем же уникальность данных внешнеполитических институтов? Начиная с 60-х гг. XX века ненавязчиво, толерантно они повлияли на создание демократичных политических систем и либеральных экономических структур, новых, ориентированных на западные ценности, политических элит во многих развивающихся странах. Данные политические режимы охотно шли на сближение и сотрудничество. Можно привести множество примеров, когда немецкие политические фонды успешно работали даже в условиях обвинений их во вмешательстве во внутренние дела страны. Например, в таких вопросах как статус Тибета в отношениях с Китаем, необходимость демократизации политической системы в отношениях с Ираном, Чили, Заиром.

Фонды не просто тесно связаны с политическими партиями, а являются «близкостоящими» («nahestehende») к ним, этот статус зафиксирован решением Федерального Конституционного Суда от 1986 г. Этот статус дает право на финансирование из госбюджета помимо политических партий и в то же время в связи с ними. Фонды-не инструменты своих партий. Они достаточно самостоятельны в своих решениях. Это-предпосылка их финансирования отдельно от партий. Но в фондах работают люди, принадлежащие к данным партиям, нередко-бывшие политики, отошедшие от активной работы. Ввиду этого фонды очень часто принимают решения и реализуют проекты в ключе партийной работы и стратегии.

Задачами политических фондов являются: политическое образование в духе близкостоящей партии; политико-консультативная работа для партии; научно-исследовательская работа для партии и государства; оказание содействия в реализации внешнеполитических государственных задач и в распространение демократических ценностей и стандартов; поддержка стипендиями немецких и зарубежных студентов университетов Германии; содержание доступного для пользователей партийного архива. Работая в этих странах, они привносят вклад в создание имиджа Германии и Евросоюза.

К партнерским организациям политическим фондам можно отнести идеологически близкие тому или иному фонду или партии негосударственные организации, научно-исследовательские центры и университеты. К инструментам относят информационные и образовательные программы, семинары и конференции, консультации экспертов и различные формы стипендий. К примеру, фонд Ф. Эберта предпочитает такие формы работы как сотрудничество с профсоюзами, поддержка молодых журналистов (стипендии, волонтераты в немецких СМИ), поддержка структур местного самоуправления (считается, что сильное местное самоуправление-предпосылка демократизации), политический диалог.

Кроме политической деятельности фонды приносили значительный вклад в улучшение двусторонних отношений. Этот аспект доминировал в их деятельности в Европе, США и Японии, и позже занял значительное место в работе фондов в странах Восточной Европы и СНГ, в частности в Центральной Азии.

Зарубежную деятельность политических фондов нельзя оценить только как дополнительную к государственной внешней политике, особенно если речь шла о развивающихся странах или о странах Восточной Европы и СНГ. Научно-исследовательская работа фондов и разработка структурных проектов в странах-партнерах-вот ключевые направления деятельности фондов. Также как и «мозговые центры» США немецкие политические фонды играют ключевую роль в формировании внешнеполитической стратегии Германии, давая глубокий анализ международных и внутривнутриполитических факторов развития страны. Например, при поддержке Фонда им.Ф.Эберта Аналитический центр библиотеки Первого Президента РК-Лидера Нации подготовил в 2017 г. исследование: «Центральная Азия 2027: меняющийся стратегический ландшафт. Вероятные сценарии на 10 лет вперед». В исследовании использовалась методология сценарного прогнозирования перспектив развития Центральной Азии как единого региона в ближайшие 10 лет и впервые был применён подход интеллектуального краудсорсинга. Данный труд является продуктом коллективного научного исследования с участием представителей всех стран региона. Авторы рассуждают о возможных сценариях регионального развития, о будущих вызовах и перспективах, о смене поколений и влиянии этой смены на развитие региона, о поиске новых моделей экономического роста, об угрозах и рисках регионального развития [2].

О Центральной Азии как регионе чаще всего пишут за пределами региона. Эксперты из всех стран Центральной Азии все чаще встречаются, чтобы обменяться мнениями о существующих возможностях и проблемах в регионе. Экспертная группа «Алматинский клуб» пытаются усилить дискуссию по Центральной Азии в Центральной Азии. Благодаря их междисциплинарному составу авторы пытаются не только объединить различные национальные точки зрения, но и объединить различные научные подходы. Цель группы-не находить оптимальных решений региональных проблем, а стимулировать размышления и дискуссии и тем самым способствовать центрально-азиатскому политическому дискурсу [3].

Немаловажную роль для формирования официальных внешнеполитической концепций Германии играют организация информационных программ для политиков, сообщения, делаемые фондами как по запросам официальной дипломатии, так и для "своих" фракций в бундестаге, обязательные регулярные отчеты руководителей бюро фондов, включающие в себя анализ актуальных политических событий и характеристики ведущих политических сил. Также и при разработке программ гуманитарной помощи федеральное правительство в числе прочих опиралось на информацию, поступающую от фондов, на их опыт и на установленные ими в политических кругах контакты [4]. Результативность работы фондов систематически проверяется министерствами и ведомствами, предоставляющими им средства для реализации проектов, в частности, Министерством экономического сотрудничества и развития и МИД ФРГ.

Работа политических фондов в странах постсоветского пространства варьировалась в зависимости от характера германских внешнеполитических концепций по отношению к этим странам. По мнению Светланы Погорельской, доктора философии Боннского университета и старшего научного сотрудника РАН, одного из ведущих специалистов по германским фондам, данные фонды поддерживают демократические силы, но их деятельность отличается от работы американских НПО. И хотя иногда фонды обвиняют даже в содействии и финансировании «цветных революций» в странах СНГ, они лишь целенаправленно сотрудничали с партиями и движениями, ориентирующимися на ЕС, и это понятно. Они в своей работе в странах СНГ и в частности Центральной Азии идут своим путем структурной поддержки развития стабильной демократии. Еще в начале 1990-х гг. генсек фонда Аденауэра Отфрид Хеннинг так сформулировал задачу фондов в третьем мире: «Мы хотим изменить структуры». Руководство политических фондов осознает и всегда осознавало, что структуры в долгосрочном плане изменяются снизу, с уровня местного самоуправления, а не сверху, не путем замены политических элит на прозападные. Структурные реформы как в экономике, так и в политике необходимо реализовывать

постепенно, поэтапно. В этом немецкие политические фонды готовы оказывать всяческое содействие государствам СНГ, поскольку стратегической целью их деятельности помощь в становлении устойчивых демократических институтов и гражданского общества.

Модель немецких политических фондов уникальна в мире, поскольку она сочетает в себе характеристики гражданского общества, почти полное государственное финансирование и близость к партиям в организационной форме. Политические фонды в значительной степени финансируются за счет средств федеральных и государственных органов. Необходимым условием для этого является поддержка фонда партией, представленной в Бундестаге, по крайней мере, в течение двух законодательных периодов. Размер финансовой поддержки определяется по результатам национальных и федеральных выборов. Средствами, среди прочего, являются так называемые глобальные средства федерального министерства внутренних дел. Учебные гранты и стипендии предоставляются Федеральным министерством образования и исследований и Федеральным министерством иностранных дел. Финансирование проектов, которое играет важную роль в международной работе, в частности, осуществляется Федеральным министерством экономического сотрудничества и развития. Все расходы подлежат нескольким проверкам органами, такими как Федеральный суд по аудиту и бухгалтеры. Начиная с своей международной деятельности в 1962 году, немецкие политические фонды создали представительства за рубежом, более чем в 100 странах [5, s.10]. Существующие в данном формате только в Германии политические фонды основными своими задачами видят политическую образовательную работу за рубежом и содействие демократии. За рубежом фонды могут реализовывать свои проекты независимо от задач германской дипломатии, но чаще всего действуют в ключе и в интересах внешней политики своей страны.

Германские политические фонды уже более двадцати лет активно действуют в Центральной Азии. В настоящее время функционируют шесть немецких политических фондов, Фонд Конрада Аденауэра (ХДС), Фонд Фридриха Эберта (СПД), Фонд Генриха Бёлля (Альянс 90 / Зеленые), Фонд свободы Фридриха Науманна (FDP), «Фонд Розы Люксембург» («Левый») и «Фонд Ханса Зяйделя» (ХСС), только три (Фонд Конрада Аденауэра, Фонд Фридриха Эберта, Фонд Ханса Зяйделя) представлены одним или несколькими представительствами (офисами) в республиках Центральной Азии, со штатом в основном от 4 до 9 местных сотрудников. Фонд Фридриха Эберта является единственным германским фондом с офисами в четырех из пяти центрально-азиатских государств и уже более 20 лет активно работает в регионе.

Немецкие политические фонды в Центральной Азии

Фонд	Страны /регионы	Начало деятельности начиная с	Контактные данные	Руководитель представительства и персонал	Программные направления деятельности	Доход от деятельности и (общий доход за 2015г., в млн.евро)
Фонд Конрада Аденауэра (KAS)	Казахстан	1994	Представительство (офис) в Казахстане- РК, г.Астана, пр.Кабанбай батыра 6/3-83, тел.+7 71 72 92 50 13, факс: + 7 71 72 92 50 31, e-mail: info.kasachstan@kas.de официальные сайты: http://www.kas.de/kasachstan/ http://www.facebook.com/kasburoastana/	Томас Хельм (5 местных сотрудников)	-политика и СМИ, -муниципальное самоуправление, -политическое образование.	152,9
	Региональные программы в Центральной Азии	1994	Региональные программы в Центральной Азии-РУ, г.Ташкент, ул.Сарбог 38 тел.+99 871 215 52 01, факс: + 99 871 255 30 94, e-mail: info.zentralasien@kas.de	Доктор Томас Кунце	-образование (в т.ч. в Кыргызстане), -работа со СМИ (в т.ч. в Кыргызстане и Узбекистане), -(в т.ч. в Кыргызстане), -исследование сталинизма, -деятельность	

					гражданского общества, -региональное сотрудничество, -диалог (экспертные беседы, переговоры)	
Фонд Фридриха Эберта (FES)	Казахстан	1993	Представительство (офис) в Казахстане-РК, г. Алматы, пр.Богенбай батыра 42 А, тел.+7 727 291 41 08, факс: + 7 727 291 03 64, официальные сайты: http://www.fes-centralasien.org/de/fes/fes-zentralasien/kasachstan.html http://www.facebook.com/fes.kz	Генриэтте Кифер (9 местных сотрудников)	-демократия, -экономика и социальное обеспечение, -правовое государство и права человека, -гражданское общество, -внешняя политика и политика безопасности	163,2
			Представительство (офис) в Казахстане-РК, г. Астана, ул.Достык 1 тел.+7 71 72 50 46 13,	(3 местных сотрудника)		
	Узбекистан	1995	Представительство (офис)-РУ, г.Ташкент, ул.Кибрай 8, тел.+998 71 268 00 60, +998 71 268 00 97, факс: + 998 71 140 02 61, e-mail: fes_tashkent@fes.uz	Соуправление из офиса в Казахстане (4 местных сотрудника)		
	Кыргызстан	1993	Представительство (офис)-КР, г.Бишкек, ул.Московская 154, тел.+996 312 624 237, тел.+996 312 663 077, факс: +996 312 664 852, e-mail: fes_bishkek@infotel.kg официальный сайт: http://www.fes-kirgistan.org	Александр Розенплентер		
	Таджикистан	2002	Офис закрыт в 2017 году			
Фонд Фридриха Науманна (FNSt)	Проектный офис для России и Центральной Азии	1993 (в России), 1996 (в Казахстане, Киргизстане, Узбекистане), 2008 (в Таджикистане)	Проектный офис для России и Центральной Азии-РФ, г.Москва, ул.1-я Тверская-Ямская 23/1,2 тел.+7 495 232 65 30, e-mail: moskau@fnst.ru официальные сайты: http://www.fnst.ru http://www.facebook.com/fnfrussia	Юлиус фон Фрейтаг-Лорингхофен (5 местных сотрудников)	-преодоление скрытой изоляции, -толерантность, -рыночная экономика, свободная (безбарьерная) торговля	54,4
Фонд Розы Люксембург (RLS)	Региональный офис Россия/Центральная Азия/Кавказ	2003	Региональный офис Россия/Центральная Азия/Кавказ-РФ, г.Москва, Тверской бульвар 22/1 тел.+7 495 780 43 47, e-mail: info@rosalux.ru официальные сайты: http://www.rosalux.ru	Керстин Кайзер (6 местных сотрудников)	-доступ в официальные структуры и пространство для инициатив в области миграции, -гендерного	53,6

			http://www.facebook.com/Фонд - Розы-Люксембург-филиал-в-Москве-878968472213536/		равенства, -социальное государство, -историческая память, -концепции устойчивого регионального развития, -развитие малых и средних городов как жизненных пространств	
Фонд Ханса Зайделя (HSS)	Кыргыз-стан, Казахстан	2009	Офис-КР, г. Бишкек, ул.Панфилова 237, 101-104 тел.+996 312 623 119, e-mail: kirgistan@hss.de официальные сайты: http://www.hss.de/centralasia/de/kirgistan/html http://www.facebook.com/HannsSeidelStiftungZentralasien	Доктор Макс Георг Майер	-поддержка эффективности муниципального и государственного управления, местных органов власти, полицейского сектора и сектора гражданского общества	66,3
	Таджикистан		Офис-РТ, г. Душанбе, ул.Носира 33 тел.+992 446 257 309, факс: +992 372 241 786, e-mail: tadschikistan@hss.de			
<p>Источник: Zeitschrift «Zentralasien-Analysen». Lena Heller, Dénes Jäger. Die politischen Stiftungen in Zentralasien. №120, 22.12.2017, S.11-13 (журнал Центральная Азия-анализы. Лена Хеллер, Денс Хангер. Политические фонды Германии в Центральной Азии. №120, 22.12.2017, С.11-13, на сайте http://laender-analysen.de/zentralasien/pdf/ZentralasienAnalysen120.pdf s.11-13)</p> <p>Перевод автора</p>						

Проекты фонда свободы Фридриха Науманна и фонда Розы Люксембург управляются соответствующими региональными офисами в Москве. Фонд Генриха Бёлля в настоящее время не активен в регионе. В своей работе в Центральной Азии фонды сосредоточены на содержании, которое напоминает цели их политической партии. Например, Фонд Розы Люксембург фокусируется на работе против социальной несправедливости и выступает за расширение доступа к общественному пространству для людей с ограниченными возможностями. Приоритетами фонда Конрада Аденауэра являются продвижение принципов рыночной экономики, социального рынка, верховенства закона, диалога по вопросам внешней политики и политики безопасности. В работе фонда Ханса Зайделя основное внимание уделяется укреплению целостности местного самоуправления в странах ЦАР. Это должно быть достигнуто путем обучения институтов гражданского общества, средств массовой информации и местного самоуправления.

Для достижения целей деятельности политические фонды активно сотрудничают с местными партнерскими организациями. Например, Фонд Фридриха Науманна в Кыргызстане сотрудничает с Центром свободного рынка Центральной Азии, который фокусируется на таких вопросах, как прозрачность, гражданские права, верховенство закона, рыночная экономика и свободная торговля. Фонд Розы Люксембург сотрудничает с НПО ШТАБ (Школа теории и активизма, г. Бишкек), которая занимается социалистическим наследием, а в семинарах и публикациях критически решает текущие проблемы киргизского общества с левой точки зрения. Сложностями в работе политических фондов является не всегда четкая координация работы из-за географической удаленности региона от Германии, необходимость постоянного согласования работы с местными государственными органами. В этом ключе многие исследователи отмечают необходимость проведения системного независимого исследования о

характере, трудностях и успехах работы немецких политических фондов в странах СНГ и в частности в Центральной Азии.

Фонды реализуют многие важные проекты в нашей стране, например Фонд Ф.Эберта за последние 10 лет-проекты «Диалог между работодателями и сотрудниками на рабочем месте: законодательная комиссия и административные процедуры- подходы к решению рабочих конфликтов», «Некоммерческий сектор в Казахстане: происхождение, структура и регулирование», исследовательский проект «Экономическое сотрудничество Казахстана с ЕС и с Евразийским экономическим союзом: социально-экономические аспекты», «Союз кризисных центров», «Оценка реализации стратегии Gender в Казахстане на 2006-2016», «Международный опыт по охране прав человека», «Школа региональной политики», «Защита и безопасность деятельности журналистов и прав человека», «Качество юридического образования в РК: поиск новых стандартов качества» и т.д. [6].

В отличие от многих западных НПО, очень часто сеющих раздор и политическую смуту в странах пребывания, немецкие политические фонды являются уникальными организациями. Не следует их упрекать во вмешательстве, обвинять, изгонять и т.д.-у них можно многому научиться, причем необязательно тому, чему они учат (ибо "учения" эти обусловлены текущими политическими интересами), а, скорее, тому, как умело они это делают. Многолетний опыт успешной работы в различных странах мира дает фондам право гордиться собой и делает их интересными для всех, кто осознает необходимость развития неправительственных инструментов внешней политики, ибо в глобализирующемся мире внешнеполитическое значение подобных организаций будет все более возрастать [1, с. 183].

Таким образом, с одной стороны, политические фонды действуют за рубежом в общих рамках внешнеполитических концепций федерального правительства, выполняя те задачи, которые нельзя было реализовать на уровне официальной дипломатии, а с другой стороны, и сами вносят свой вклад в формирование и развитие данных концепций. В ближайшие годы для немецких политических фондов актуальным останется содействие борьбе с новыми нетрадиционными угрозами безопасности, в частности борьбе с глобализирующимся терроризмом.

Для Казахстана опыт политических фондов Германии очень привлекателен, поскольку он способствует укреплению правового государства, демократического гражданского общества и проведению выверенной внешней политики. Сегодня немецкие фонды достаточно успешно функционируют в Центральной Азии, в частности в Казахстане, на своем примере показывая как НПО может способствовать укреплению экономических, политических, культурных связей между государствами.

Список использованной литературы

1 С.В.Погорельская. *Неправительственные организации и политические фонды во внешней политике Федеративной Республики Германия. М., 2007.-207 с.*

2 Исследование: «Центральная Азия 2027: меняющийся стратегический ландшафт. Вероятные сценарии на 10 лет вперед» [Электрон.ресурс].-2017.-URL: <http://www.fes-centralasia.org/ru/statja/centralnaja-azija-2027-menjajuschij-sja-strategicheskij-landshaft-verojatnye-scenarii-na-10-let-vpered.html> (дата обращения: 03.01.2018)

3 Презентация экспертной группы CAPG „Almaty-club“ на конференции ESCAS. [Электрон.ресурс].-2017.-<http://www.fes-centralasia.org/ru/statja/prezentacija-ehkspert-gruppy-capg-almaty-club-na-konferencii-escas.html> (дата обращения: 04.02.2018)

4 Светлана Погорельская. *Немецкие политические фонды-вовсе не американские демократизаторы* [Электрон.ресурс].-2016.-URL:<http://www.eurasia.expert/nemetskie-politicheskie-fondy-amerikanske-demokratizatory/> (дата обращения: 10.12.2017)

5 Die Zeitschrift «Zentralsaien-Analysen». Lena Heller, Dénes Jäger. *Die politischen Stiftungen in Zentralasien. №120* (22.12.2017), S.10-13

6 Фонд Эберта сегодня [Электрон.ресурс].-2017.-URL:<http://www.fes-centralasia.org/ru/> (дата обращения: 17.01.2018)

У.М. Джолдыбаева¹

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің академик Т.С.Садықов атындағы
Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҰ-НА МҮШЕ МЕМЛЕКЕТТЕРІМЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЙМАҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯҒА ЫҚПАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада Азия аймағындағы ең іргелі құрылым-Шанхай ынтымақтастық ұйымының халықаралық қатынастар жүйесіндегі рөлі және Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттерінің осы ұйымға қатысуы мәселелері қарастырылады. Қазақстан үшін ШЫҰ-ға қатысу оның геосаяси ұстанымын нығайтуда маңызы зор. Қазіргі кезде қауіп-қатерлерге дара қарсы тұру мүмкін емес болғандықтан, Орталық Азия мемлекеттері аймақта орнықтылық, тұрақтылық және қауіпсіздікті қамтамасыз етуге талпыныс білдіруде және бұл мүдделі елдердің күш-жігерін біріктіріп жұмсауды қажет етеді.

Тірек сөздер: халықаралық қатынастар, Қытай, Шанхай, ұйым, мемлекеттер, Орталық Азия, қауіпсіздік.

Джолдыбаева У.М.

кандидат исторических наук,

доцент кафедры истории Казахстана КазНПУ им. Абая

СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА С ГОСУДАРСТВАМИ СТРАН УЧАСТНИЦ ШОС И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В РЕГИОНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются роль в системе международного сотрудничества одной из самых основных в Азиатском регионе структур-Шанхайской организации сотрудничества, а также вопросы участия в данной организации Казахстана и государств Центральной Азии. Для Казахстана участие в ШОС важно с точки зрения укрепления своей геополитической направленности. Поскольку в настоящее время невозможно в одиночку противостоять глобальным вызовам времени, центральноазиатские государства выражают стремление к обеспечению устойчивости, стабильности и безопасности в регионе, что требует объединения усилий заинтересованных стран.

Ключевые слова: международные отношения, Китай, Шанхай, организация, государства, Центральная Азия, безопасность.

Joldybaeva U.M.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Kazakhstan KazNPU named after Abay

KAZAKHSTAN'S COOPERATION WITH THE SCO MEMBER STATES AND ITS IMPACT ON INTEGRATION PROCESSES IN THE REGION

Abstract

The article examines the role of international cooperation in the system one of the most basic structures in the Asian region-the Shanghai Cooperation Organization , as well as the participation in the organization of Kazakhstan and the Central Asian states . Kazakhstan participated in the SCO is important in terms of strengthening its geopolitical orientation. Since it is currently impossible to stand alone against the global challenges of time, the Central Asian states have expressed the desire for sustainability, stability and security in the region, which requires the joint efforts of the countries concerned.

Keywords: international relations, China, Shanghai, organization, states, Central Asia, safety.

Тәуелсіздік орталықазиялық республикалар халықаралық қатынастардың субъектісі ретінде әлемдік сахнада сыртқы мемлекеттермен жоғары дәрежеде мемлекетаралық байланыс орнату мүмкіндігіне Кеңес Одағы ыдыраған соң ие болғаны белгілі. Орталық Азия аймағы жаңа кезеңге қадам басқан сәттен өзінің геосаяси және геоэкономикалық ерекшелігіне байланысты әлемдік қауымдастықтағы ең ірі мемлекеттердің назарын аударған стратегиялық маңызды аймаққа айналды. Өңірдегі елдердің тиімді әрі қолайлы

географиялық орналасуы көршілес екі мемлекетпен тығыз қарым-қатынас орнатуға жағдай туғызуда. Орталық Азия мемлекеттері-Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстанның геосаяси тұрғыдан Қытаймен шекара-лас болуы олардың қарым-қатынасының маңызды факторы бола алады. Осы орайда ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың: «ШЫҰ көпқырлы сауда-экономикалық ынтымақтастық пен гуманитарлық байланыстарды дамытуда үлкен әлеуетке ие. Оның үстіне «алтылық» орналасқан аймақтағы геосаяси ахуал бірінші кезекте көлік әлеуетін пайдалануда тиімділігімен ерекшеленеді», -деген пікірі орынды [1].

Сондай-ақ, Қытайдың Орталық Азия елдеріне қатысты саясатында ортақ қағидаттарымен қатар ұстанымдары мен ерекшеліктері де бар екені аян. Соңғы жылдары әлемдегі ірі мемлекеттердің ішінде Қытайдың экономикалық дәрежесінің артуы бүкіл әлемді таң қалдырып отырғаны мәлім, яғни 1979 жылдан бастау алған реформалардың қорытындысы бойынша мемлекет үлкен жетістіктерге қол жеткізуде. Соған байланысты белгілі америкалық саясаткер: «Қазірдің өзінде Қытай мемлекеті геосаяси жағынан құрлықтағы ықпалды мемлекеттердің қатарында тұр. Оның көршілес елдермен салыстырғанда әскери және экономикалық қуаты әлдеқайда жоғары. Сол себепті, Қытай өзінің тарихи, географиялық, экономикалық талаптарына байланысты аймақтағы ықпалын арттыра түсері анық», -деп оның тек аймақтық қана емес, әлемдік держава ретінде танылып отырғанына назар аударады. [2]. Ынтымақтастық орнату мақсатында тараптарды арасындағы байланыстардың ұзақ мерзімді тату көршілік және достық негізде құрылуының мәні де аса маңызды. Қытайдың Орталық Азиядағы саясатындағы өзекті мәселенің бірі-аймақтағы саяси қауіпсіздікті сақтау мәселесі алдыңғы қатарда тұрғаны баршаға мәлім. «Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының» құрылуының өңірдегі қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтаудаатқаратын рөлі де зор. Ендігі кезекте аталған құрылымның тарихына тікелей тоқтар болсақ, Шанхай Ынтымақтас-тық Ұйымы (ШЫҰ)-1996 жылы құрылған халықаралық ұйым болып табылады. Мемлекет басшылары-ның алғашқы кездесуі Қытай Халық Республикасының Шанхай қаласында өткендіктен, «Шанхай бестігі» деген атауға ие болды. Ұйымның алғашқы құрылтайшылары: Қазақстан, Қырғызстан, Қытай, Ресей және Тәжікстан мемлекеттері болатын. Сондай-ақ, сол жылы бес мемлекеттің басшылары Шанхайда және Мәскеуде кездесіп шекара аумағында әскери сенім шараларын күшейту, сондай-ақ, шекарадағы әскери іс-қимылды қысқарту және сенім шараларын күшейту келісімдеріне қол қойды. Сонымен қатар мемлекет-тердің арасындағы кездесулер ауқымы да кеңейіп, тараптар саяси, қауіпсіздік, сыртқы байланыс, эконо-мика және сауда салаларындағы тиімді өзара әріптестік дәрежесіне көтерілді. Сондықтан Шанхай ынтымақтастығы Қытай мен Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан арасындағы шекаралық ауданда-рында сенім мен әскери күштерді қысқартудың негізін қалай алды. Шанхай және Мәскеу қалаларында 1996-1997 жылдары бес мемлекет басшылары «Шекаралық аудандарда әскери салада сенімді нығайту туралы» және «Шекаралық аудандарда әскери күштерді қысқарту туралы» келісімдерге қол қойды. [3] 1998 жылы Алматы кездесуі, 1999 жылы Бішкек кездесуі, 2000 жылғы Душанбе кездесуі нәтижесінде қабылданған Декларациялар мемлекеттердің түрлі салалардағы ынтымақтастығының тереңдей түскенін көреміз.

«Шанхай бестігінің» бес жылдығына орай ұйымдастырылған ұйымға қатысушы мүше-мемлекеттері-нің басшылары және Өзбекстан Президенті И.Кәрімов 2001 жылдың маусым айында Шанхайда кездесті. Бұл кездесуде Өзбекстан мемлекеті де ұйымға мүше болып кірді. Осы кезден атқарылған іс-шаралар нәтижесінде «Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымы» деген атауға ие болды. [4] Ал 2001 жылдың 14 қыркүйегінде Алматы қаласында алты мемлекет басшыларының алғашқы кездесуі өткізіліп, онда аймақтық экономикалық ынтымақтастық мәселелері қозғалды. Кездесу нәтижесінде ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер үкіметтері арасындағы меморандумға қол қойылды. Құжатта аймақтық экономикалық ынтымақтастықтың негізгі міндеттері мен бағыттары айқындалған. Аймақтағы ең іргелі құрылым-Шанхай ынтымақтастық ұйымының халықаралық қатынастар жүйесіндегі рөлі оған қатысушы мемле-кеттердің саяси, экономикалық және әскери әлеуетімен айқындалады. Ұйым аясында 2003 жылы қабылданған көпжақты сауда-экономикалық ынтымақтастық бағдарламасы және оны іске асыру жоспарында, бірінші кезекте, тауарлар мен капиталдың, қызмет көрсету мен технологиялардың еркін қозғалысына септігі тиетін 11 сала бойынша 127 жоба жүзеге асырылуда. Қауіпсіздік мәселелері негізінде құрылған Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы экономикалық бағытта айтарлықтай алға жылжып, халықаралық қатынастарда үлкен беделге ие ұйымға айналып отыр. ШЫҰ кеңістігі азиялық та, еуропалық та құрлықты қамтиды. Ұйымға мүше мемлекеттердің халқы әлемнің жартысын құрайды. Аймақтың аса бай табиғи қорлары мен ауқымды рыногы Ұйымның жедел дамуына игі ықпалын тигізери даусыз. Сондықтан біз бұл ұйымның жұмысына барынша белсенді қатысуға мүдделіміз. Қазақстан Республикасы Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына мүше болу оның сыртқы саясатындағы басты міндеті деп біледі, себебі ұйым аймақтық және жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде мол үлес қосатын

бірден-бір қабілетті құрылым болып табылады. Қазақстан өзге тараптардың қарауына энергетика, көлік, телекоммуникация және агроөнеркәсіп кешеніне қатысты 20-ға жуық жобаны ұсынлы. Бұл орайда қоршаған ортаны қорғау мен Орталық Азия өңірі үшін күрмеуі қиын болып тұрған су қорларын пайдалану мәселелеріне де баса көңіл бөлінгенін айта кеткен жөн [5].

Сонымен қатар ШЫҰ аясында оған мүше мемлекеттер мына негізгі қағидаттарды ұстанатындығын жариялағандығын айту маңызды. Олардың қатарында: Біріккен Ұлттар Ұйымының мақсаттары мен принциптерін ұстану; тәуелсіздікті, егемендікті, аумақтық тұтастықты сақтау, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, өзара күш қолданбау; Ұйымға мүше барлық мемлекеттердің тең құқылы болуын қадағалау; барлық мәселелерді өзара кеңесу арқылы шешу; басқа мемлекеттерге немесе ұйымдарға қарсы бағытталған одақтарға бірікпеу; басқа мемлекеттермен және аймақтық ұйымдармен әртүрлі диалогқа, пікір алмасуға жүгіну, әріптестікте ашықтық көрсету көзделген. Сол себепті ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің көпқырлы сауда-экономикалық ынтымақтастығы бағдарламасына қол қойылып, алдағы жылдарға арналған ұзақ мерзімді экономикалық қарым-қатынастардың іргетасы қаланып, бағдарламаның негізгі міндеттері және оларды жүзеге асырудың тетіктері карастырылды және Ұйым Декларациясы жарияланды. Аталған құжатта Шанхай ынтымақтастық ұйымын құру ұйымға мүше мемлекеттердің сырттан қандай да болмасын төнетін немесе төнген қауіп-қатерлерге қарсы тұру, өз мүмкіндіктерін тиімді пайдалану және өзара әріптестікті нығайту мақсатында айқындалды. ШЫҰ хартиясы мен Шанхай ынтымақтастық ұйымын құру жөніндегі Декларацияға сәйкес ұйымның негізгі мақсаттары белгіленді. Негізінен алғанда, бұл ұйымға мүше-мемлекеттер арасында өзара сенім, достық, тату көршілік қарым-қатынастарды нығайту; саяси, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, білім беру, энергетика, көлік, экология т.б. салаларда тиімді әріптестік шараларын дамыту; ортақ күш қолдану арқылы аймақтағы бейбіт өмірді, қауіпсіздікті және тұрақтылықты қамтамасыз ету, демократиялық, әділ әрі ұтымды саяси, экономикалық халықаралық тәртіп орнатуға жағдай жасау болып табылады.

Аталған алты мемлекеттің үкімет басшыларының Пекиндегі 2003 жылдың 23 қыркүйегінде өткен кездесуінде экономикалық ынтымақтастықты қарқынды жүргізу жөнінде стратегиялық шешім қабылданды. «Экономика саласында біз атқаруға тиісті шаралар мынадай: қазіргі қолданылып жүрген экономикалық аймақты нығайту; Ортаазиялық даму банкінің ролі мен мәртебесін көтеру; көпсалалық кедендік одақ жасау; ортақ ауылшаруашылық нарқын құру; бірыңғай сыртқы экономикалық саясат жүргізу; бірыңғай транспорт жүйесін жасау; үш жақты ұлтаралық компанияларды нығайту; «ортақ нарық» жасау және ақыр соңында, болашақта бірыңғай валюта жүйесін құру» [8]. ШЫҰ мүше елдер басшыларының астана қаласындағы 2005 жылғы шілде айында кездесуінің маңызы зор. Онда Ауғанстандағы жағдайдың тұрақтануына сәйкес әскери инфрақұрылым объектілерін Қырғызстан мен Өзбекстан мемлекеттерінен шығару қарастырылды, яғни Қытай ОА елдерімен ШЫҰ шеңберінде ықпалдастықты нығайта беретінін аңғарамыз. [6]

Қазіргі кезде ШЫҰ шеңберіндегі әріптестік қоғамдық өмірдің түрлі салаларында (қауіпсіздік, көлік, мәдениет, төтенше жағдайлардың алдын алу, олардың салдарын жою; құқық қорғау қызметі және т.б.) мәселелерді қамтып отыр. Қазақстанның ШЫҰ-ға мүше мемлекеттермен тең дәрежедегі сұхбатқа мақсатты түрде қатысуы Қазақстанның аймақтағы ұстанымын молайтып, ұйымның қағидаттарына сәйкес мемлекеттер арасында өзара сенімділік пен түсіністікті нығайтуына үлес қосады. Қазақстан Республикасы өңірдегі ынтымақтастықтың болашақтағы бастамалары мен жобаларын аса белсенділікпен жүзеге асыруда атқаратын қызметі орасан. Қазақстан Республикасы 1996 жылдан бері Ұйымның шеңберінде ұйымдастырылған өзара іс-қимылдардың, соның ішінде лаңкестікке қарсы әскери жаттығулардың, ғылыми конференциялар мен форумдардың тұрақты әрі белсенді қатысушысы болып, ШЫҰ құқықтық базасының нығаюына өз үлесін қосуда. Сондай-ақ, еліміз 2006 жылы Бейжін қаласындағы лаңкестікке қарсы құрылған ШЫҰ хатшылығының және Ташкент қаласындағы Өңірлік атқарушы комитеті жанындағы тұрақты өкілдікті құрған алғашқы мемлекет. [4]

Бүгінде Шанхай ынтымақтастық Ұйымы Орталық Азиядағы өңірлік ынтымақтастықтың ең тамаша үлгісі болып табылады, ал 2004 жылы 15 қаңтардан Пекинде ШЫҰ-ның Хатшылығы өз жұмысын бастаған болатын. Жыл өткен сайын ШЫҰ ынтымақтастықтың жаңа салаларын қамтып, нәтижесінде 2006 жылы Ұйымға мүше мемлекеттердің парламенттері, жоғарғы соттары басшыларының, білім министрлерінің алғашқы кездесуі болып өтті. Осы орайда, бұл ұйым аясында отын-энергетика саласында өзара әріптестік нығайып, экономика, сауда, көлік пен коммуникация салалары мен мәдениет министрліктерінің кездесулері де үнемі өткізіліп тұратынын айту қажет. Бұл Шанхай ынтымақтастық ұйымы маңызы зор іргелі өңірлік құрылымға айналып отырғандығының бір дәлелі бола алады. 2004 жылы ШЫҰ БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының бақылаушы ұйымы мәртебесіне ие болып, 2005 жылы ТМД

мемлекеттері хатшылықтарында өзара түсіністік жөніндегі Меморандумы қабылданды. Ұйымға мүше мемлекет басшылары 2007 жылғы тамыздың 16-сында Бішкек қаласында өткен Саммитте мемлекеттердің ұзақ мерзімді тату көршілік, достық және ынтымақтастық жөніндегі Шартқа қол қойды. Аталған жиында мемлекет көшбасшылары Бішкек декларациясына қол қойып, ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің халықаралық ақпараттық қауіпсіздік жөніндегі іс-қимыл жоспарларын бекітті. Астана қаласында 2005 жылы 5 шілдеде ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер басшыларының кезекті саммитінде Астана мәлімдемесі жасалды. Шанхайдың Саммитінде 2006 жылғы 15 маусымда Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттердің аумақтарында терроризмге қарсы бірлескен іс-шараларды ұйымдастыру мен оны өткізу тәртібі жөнінде және 2007-2009 жылдарға арналған ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күреске бағытталған бағдарлама қабылданған болатын.

Қазіргі кезеңде ШЫҰ-ның басқа да ТМД және Еуроодақ құрамындағы мемлекеттер арасындағы халықаралық дәрежедегі қатынастары нығайтып, оның қызметіне БҰҰ-ның Даму Бағдарламасы, Ұлттық Қауіпсіздік Шарт Ұйымына мүше мемлекеттер де зор ынталылық танытуда. ШЫҰ аясында білім, мәдениет, туризм және спорт салаларында өзара ықпалдастық шаралары жүргізілуде. Осы тұрғыдан келгенде Қазақстан үшін Шанхай ынтымақтастық ұйымына қатысу үлкен маңызға ие. Бүгінде ШЫҰ бірқатар күрделі мәселелерді шешуге атсалысты: атап айтқанда, мүше мемлекеттер арасындағы белгісіздік пен түсініксіздік проблемалары күн тәртібінен түсті, шекаралық мәселелер шешілді, мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарды тұрақты түрде реттеп отыратын форум құрылды. Сонымен бірге әлемдік тәжірибеде сенім шаралары жөніндегі уағдаластық және шекаралық мәселелерді шешуде қарулы күштерді қолдануды шектеу мемлекеттер тарапынан үлкен қолдау тапты. Қытайдың Қазақстанмен, Қырғызстанмен, Ресеймен және Тәжікстанмен шекаралас аймақтарында сенім шараларын бекемдеу мен қарулы күштер қолдануды шектеу жөніндегі келіссөздер Қазақстан-Қытай мемлекеттік шекарасын делимитациялау және демаркациялау процестерімен, сондай-ақ талас туғызатын аудандарға қатысты проблемаларды шешумен тығыз байланысты болды. Бұл екіжақты Қазақстан мен Қытай арасындағы шекарааралық мәселелерін реттеуге мол мүмкіндіктер беруде. Қарым-қатынастарды нығайтудың көпқырлылығы қазіргі қоғам дамуының ортақ тенденциясы болып табылады және халықаралық жағдайдың тұрақтылығына зор ықпалын тигізері сөзсіз. [7]

Бүгінгі күні ШЫҰ әлемдегі халықаралық ынтымақтастыққа бағытталған ашық ұйым ретінде танылып, біздің мемлекетіміз ШЫҰ-ға мүше мемлекеттермен ынтымақтастығын аймақтық интеграцияның тиімді құралы ретінде бағалап, оны сыртқы саясаттағы басымдықтардың бірі ретінде қарастырады.

Ұйым беделінің артуына ШЫҰ-ға қосылуға тілек білдіруші елдер қатарының толастамай отырғаны айғақ бола алады. Мысал ретінде Монғолияның 2004 жылғы маусымда өткен Ташкент Саммиті барысында, бақылаушы ел мәртебесіне ие болғандығын айтуға болады. Бүгінгі таңда Ұйымға мүшелікке Пәкістан енді және оған еруге қызығушылық танытып отырған мемлекеттер қатарында Ауғанстан, Үндістан, Түркия, Иран, ЕО мемлекеттері, АСЕАН және ТМД елдері тараптарынан байқалуда.

Біздің еліміз. ШЫҰ тиімділігін арттыруда әскери ынтымақтастықтың нормативтік құқықтық базасын жетілдіру жұмыстарын жүргізуде зор белсенділік таанытты. Қазақстан үшін ШЫҰ-ға қатысу оның геосаяси ұстанымын нығайтуда маңызы зор. Қазіргі кезде қауіп-қатерлерге дара қарсы тұру мүмкін емес болғандықтан, Орталық Азия мемлекеттері аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге талпыныс білдіруде оған мүдделі елдердің күш-жігерін біріктіріп жұмсауды қажет етеді. Осыған орай, Қазақстанның ШЫҰ-ға қатысуы, сондай-ақ АҚШ-пен және НАТО-ның басқа да елдерімен әскери саладағы ынтымақтастықты кеңейтуі қауіпсіздікке қатер төнетін тұста қосымша әскери-саяси ресурстарды тартуға мүмкіндік береді. [8]

Ұйымға мүше мемлекеттер қауіпсіздікке тек әріптестік жолымен ғана әрі Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының әріптестік сипаттағы мемлекетаралық қатынастарымен қатар, жаңа үлгідегі аймақтық әріптестікке негізделген шараларды бірлесе әрекет ету арқылы ғана қол жеткізетініне сенімі мол.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан.-2006.-2 наурыз.*
2. *Бжезинский З. Великая шахматная доска.-Москва: Международные отношения, 2000.-С.196.*
3. *Китай в мировой политике.-М. РОССПЭН, 2001.-528 с.*
4. *Каримов И.А. О национальной государственности, идеологии независимости и правовой культуре.-Ташкент. 1999.-439 с.*
5. *Касенов У.Т. Безопасность Центральной Азии: глобальные, региональные и национальные проблемы.-Алматы. 1998.-280 с.*

6. Лукин А. *Шанхайская организация сотрудничества: проблемы и перспективы*-«Ситуация в Центральной Азии и Шанхайская организация сотрудничества: четвертая международная конференция-2004 // Китай (ШИМИ), 2004.-с. 221-246.

7. Сыроежкин К.Л. *Взаимоотношения Китая с государствами Центральной Азии // Казахстан-Спектр.-1999.-№ 1(11). С. 86.*

8. Трофимов Д. *Шанхайский процесс-от «Пятёрки» к «Организации сотрудничества»: итоги 1990-х, проблемы и перспективы развития. // Центральная Азия и Кавказ.-2002.-№2.-с. 97.*

УДК 913

МРНТИ 04.71.21

T.B. Nauryzbayeva¹

*¹MA student Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Astana, Kazakhstan*

L.N. Nursultanova²

²Doctor of Historical Sciences, Associated professor

USA-CUBA: A NEW IMPETUS FOR BILATERAL RELATIONS

Abstract

The article is devoted to bilateral relations of the USA and Cuba in the period of the presidency of Barack Obama, during which there was a shift in the semi-century conflict between the two countries. As history showed, the embargo imposed on Cuba did not bring the expected result and the Obama administration chose an alternative way of interaction, that should benefit both countries. The authors study the preconditions of this political decision and the dynamics of its development.

Key words: The United States, Cuba, Barack Obama, embargo, Latin America

T.B. Наурызбаева¹

¹магистрант

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Л.Н. Нурсултанова²

²т.ғ.д., қауымдастырылған профессоры

Астана, Қазақстан

АҚШ-КУБА: ЕКІ ЖАҚ ҚАРЫМТАНЫСТАРЫНЫҢ ЖАҢА ИМПУЛЬСЫ

Аңдатпа

Бұл мақала Барак Обаманың төрағалығы кездегі екі ел арасындағы жарты ғасырға созылған қақтығысты өзгерткеле АҚШ пен Куба мемлекетінің екі жақты қатынастарына екі жақты қатынастарына арналды. Тарих көрсеткендей, Кубаға салынған эмбарго нәтиже көрсетпеді. Соғдықтан Обаманың әкімшілігі екі елдің пайдасына жұмыс істеудің баламалы әдесін тандаған. Автолар саяси шешімнің алғышарттарын және оның даму қарқысын зерттейді.

Түйін сөздер: АҚШ, Куба, Барак Обама, эмбарго, Латын Америка

T.B. Наурызбаева¹

¹магистрант

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Л.Н. Нурсултанова²

²д.и.н. ассоциированный профессор,

Астана, Казахстан

США –КУБА: НОВЫЙ ИМПУЛЬС ДВУСТОРОННИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ

Аннотация

Статья посвящена двусторонним отношениям США и Кубы в период президентства Барака Обамы, в ходе которого произошел сдвиг в полувекovém конфликте двух стран. Как показала история, эмбарго, наложенное на Кубу не принесло ожидаемого результата и администрация Обамы выбрала альтернативный путь взаимодействия,

который должен был принести пользу обеим странам. Авторы исследуют предпосылки этого политического решения и динамику его развития.

Ключевые слова: США, Куба, Барак Обама, эмбарго, Латинская Америка

The review of the American-Cuban conflict is impossible without an analysis of its historical background. The roots of this confrontation did not arise yesterday. Relations between countries were largely predetermined by US foreign policy in the middle of the twentieth century. However, in the new century current realities and policy of the governments of these countries also significantly influenced on development of their relations.

Foreign and Soviet historiography paid great attention to this problem in 1960-1980s, but together with indisputable values of these works, many of them have one-sidedness. In modern time there are also high qualified experts specializing on study of political development of Latin America countries. In this article materials of the experts such as Wiliam M. Leogrande, Shanon O'Neil, A. S. Shishkov, Daniel P. Erickson have been used. As well as information from official websites of the USA Congress, the White House, different think tanks were applied.

After the Republican nominee Donald Trump won the 2016 election for President of the United States, the country's foreign policy has undergone significant transformations. Changes were spread to all directions, the main idea of which was the revision and possible cancellation of the key foreign policy initiatives of his predecessor Barack Obama. Among them is withdrawal of forces from Iraq and Afghanistan, health insurance system, direct intervention in the military conflict in Libya, and a warming in relations with Cuba after 50 years of freezing can be underlined [1].

So on the first day of taking office Trump signed a decree on the withdrawal of the country from the Trans-Pacific Partnership (TPP) and announced a review of the "nuclear deal" with Iran, calling it "the worst deal in US history". In addition, uncomplimentary epithets deserved a long term and successful association between the US, Mexico and Canada-NAFTA by which it was required to revise the terms of the agreement. As for the achieved results with Cuba the forty-fifth president of the USA stated: "I am canceling the last administration's completely one-sided deal with Cuba". He called the agreement with Havana "terrible" and highlighted that "it sows violence and instability in the region" [2]. Subsequent to this event, restrictions on the travel of American citizens to the "Freedom Island" were reestablished, as well as the ban for American businessmen to cooperate with organizations that are under the control of the Cuban military.

In the history of international relations of the USA with Latin America the American –Cuba relations always took special place, in which Cuba was considered as an «axis of evil», "pariah state" and was economically and socially isolated for long 50 years. Relations between the two countries have been linked to distrust and antagonism since 1959 from the time when Fidel Castro overthrew the US-backed regime in Havana and created a socialist state ideologically close to the Soviet Union. During the next half of a century one by one the US administration pursued a policy aimed at isolating the island country economically and diplomatically.

The first and one of the significant restriction has been done by D. Eisenhower and was directed to sugar-the main Cuba export product. In July 1960 a law on the suspension of purchases of Cuban sugar was signed, as a response to the nationalization by the Cuban government of all plants and plantations owned by US companies. But these actions didn't stop the revolutionary government of the island and even lead to the nationalization of the telecommunication and electric companies, banks and refineries. Following D. Eisenhower the next US President JF Kennedy continued the policy of strengthening sanctions against Cuba and eventually imposed a full economic embargo [3].

The Caribbean crisis that took place after the mentioned events, impacted on further exacerbation of the relations of two countries.

The failure of the policy on removing Castro caused periodic disputes between the US politicians as to whether the policy of rapprochement could improve the state of affairs in the interests of the United States [4]. Cuba's position between the two superpowers provided Washington with an incentive to normalize relations and if it were possible to withdraw Cuba from the influence of the Soviets. It was an aim of early attempts for tentative rapprochement taken by the president JF Kennedy, the G. Ford's state secretary H. Kissinger and the president J. Carter.

In each case, the demands of the United States were less focused on domestic political and economic measures against Cuba, than on its foreign policy, in particular, on Cuba's support for revolutionaries abroad and military ties with the USSR. The initiative of Kennedy has been interrupted by his murder. Attempts of Kissinger and Carter met with failure because the link of Cuba and the USSR was unbreakable. When Cuba sent its force with technical and material support of the USSR to Ethiopia, Washington considered this fact as escalation of the Cold

War and returned to its policy of isolation and economical rejection. With the end of the Cold War rationale of the US national security has been removed. Without Soviet economic and military support Cuban army have been minimized to the forces of internal defense. Cuba was not able to maintain the most part of its military equipment due to lack of fuel and spare parts. The total number of personnel on active military service has decreased by more than 80 percent from almost 300,000 to 49,000 [5].

These events could not but affect foreign policy of Cuba, which withdrew its troops from African countries and stated that it will no longer stand to revolutionary movements in this region. This fact has been noted in the annual reports of the USA global terrorism departments, where it was mentioned that Cuba doesn't has sufficient resources and willing to reestablish diplomatic and economic contacts with neighboring countries. After 2000s in the US reports Cuba was mentioned only once as a source of threat on the issue of possible mass migration during the process of power transfer from Fidel Castro to his brother Raul. Thereafter this threat was discarded as power transferring went smoothly and favorable changes have been outlined.

It was obvious that both Cubans and Americans of Cuban origin who formed a large community in the Florida state expected warming of relations between the countries. This chance could not be lost, and during the 2008 election campaign, Democratic candidate for President Barack Obama declared that it was time for the United States to get onto direct diplomacy with Cuba and made the assurance that he would meet with Raul Castro, who replaced his brother as president and from whom they waited for reforms and policy mitigation in many sensitive issues.

Democrats needed to get 30% of the votes so that this southern state, traditionally considered republican would make a choice in favor of a representative of the Democratic Party. Prior to this only B. Clinton managed to do this in 1996 after signing the Law on Cuban Freedom and Democratic Solidarity or so called the Helms-Burton Act, which aimed to complicate Havana's access to external financing and create risk -related and unstable business -environment for foreign companies, that invest in this Caribbean country. The core of the legislation was that ultimately, restrictions and obstacles for investing in the Cuban economy could lead to the collapse of the Cuban regime or at least seriously undermine slow but stable economic recovery started after 1993. Obstacles for investing were lawsuits and restrictions on travel for foreign companies and other organizations that allocate money for the development of the island, which often use the US assets expropriated in the early days of the revolution thereby supporting this fact of expropriation. The right to sue foreign companies was also granted to Cubans who became US citizens after expropriation in order to support further increase potential impact of legislation [6].

Turning again to the presidential campaign of 2008, it is worth to note that other representatives of the Democratic Party H. Clinton and J. McCain followed habitual way of criticizing Cuba in order to enlist the support of conservative Cuban Americans. B. Obama chose alternative way and instead of focusing on conservative voters, he placed an emphasis on moderate electorate of the Cuban community. He promised to begin to establish contacts with Cuba and put an end to the restrictions for Cuban Americans on remittances and travel for meeting with relatives. As a result, he received 35% of votes in Florida and showed that it is possible to take a moderate position regarding the Cuban issue despite the fact that it is mainly republican constituency. In the 2012 elections Obama has got almost a half of Florida's electorate votes. It can be said that Obama changed the internal political dynamics on this issue, forcing society to think about expediency of the previous political agenda towards the island [7].

After several weeks in the new position Obama and his administration as promised simplified restrictions on remittances and travel, which allowed for Cuban Americans to send unlimited amounts to Cuba, and for US citizens to travel to the island for educational and religious purposes. Comparatively in the period of economic and social blockade Americans of Cuban origin could visit their relatives only once per four years for no longer than 14 days. Further Obama continued moderate easing in the mentioned directions. [8].

In 2009 B. Obama and his Secretary of State H. Clinton have made significant progress in the field of the island's domestic policy, including the release of some political prisoners, leniency towards the Church and other democratizing measures [9]. However these measures were not met very approvingly by Cuban leaders as they saw a threat to the sovereignty of the country.

Further bilateral relations between Washington and Havana remained stalled during the first term of B. Obama's presidency. But the shifts in the Cuban system itself took place as it was dictated by their necessity.

Raul Castro took up a post of the First Secretary of the Central Committee with intention of reforming the country's economic model. Hyper-centralized system of state planning copied from the Soviet Union resulted in economic stagnation and labor market distortion that rewarded people for leaving high- skilled occupations to work in tourist sector. Raul's solution was to pursue a Cuban-style market socialism reminiscent of the Chinese

and Vietnamese experiences. He unleashed market forces in agriculture and urban services, expanded the small private sector, sought foreign direct investment, and demanded that state enterprises become self-sufficient or close their doors.

At the same time, besides of economic improvements reforms touched upon a question of people's individual freedom. In 2008 government legalized the purchase of cell phones and computers. Few years later it legalized sales of private automobiles and real estate.

And finally, Castro made clear for his people that he is open for discussion of further development of Cuba [10].

At first, Washington seemed not to notice these transformations. But, as R. Castro's resolute steps accumulated, it became clear that Cuba is undergoing profound economic reorientation and that political decompression was real, but limited. In such political environment interaction became more attractive, as it gave an opportunity to the United States influence the trajectory of change in Cuba, but not stand aside. Increasingly, the idea of bringing down the Cuban regime through economic sanctions looked less and less beneficial. A White House fact sheet citing Obama's speech: "We know from hard-learned experience that it is better to encourage and support reform than to impose policies that will render a country a failed state" [11].

In addition to the White House, a significant role in shaping the policy towards Cuba was played by the Congress, which was responsible for the adoption of laws that strengthened and sometimes weakened various US economic sanctions. As it was mentioned earlier the US policy consisted mainly from the economic and political isolation of Cuba together with informational pressure via official mass media in the fields of human rights and democratization [12]. However according to the report of the UN of 2009 on human rights for the last fourteen years, the embargo reached opposite result in this issue on the island, as social, cultural and economic rights of Cuban citizens have been infringed dramatically [13]. Thus, the ineffectiveness of the policy pursued indicated the need for a review of relations with Havana.

After re-election for a second term, Obama again began to talk about easing the policy towards Cuba, especially as more and more Americans expressed their support for the positive renewal of relations between the countries, since 50 years of isolation and sanctions did not bring a proper result. American companies were deprived of opportunity to earn in the Cuban market and according to various estimates, as a result of the embargo, they lost from \$ 1.2 to \$ 4.3 billion a year [14]. But, these figures are not so significant for such a strong economy as the US, but catastrophic for Havana. According to experts, Cuba suffered a loss of \$ 125.9 billion over the years of the embargo [15].

Fidel Castro's retirement and appointment his brother Raul as a new leader brought to both Cubans and Americans a hope to transformation in bilateral relations and call off the blockade. The next important fact, considered as a sign of rapprochement, was the handshake between B. Obama and R. Castro at the funeral of N. Mandela.[16]. It was the first but not last handshake of two states leader as it has been shown by further sequence of events.

During the 7th Summit of the Americas in 2015, held in Panama, the first official meeting of the leaders of the United States and Cuba took place. The central working event of the summit was a plenary meeting at which the heads of all 35 delegations presented a speech. In accordance with the reglament, the performance of each leader should not exceed 8 minutes. But in reality, no one met this norm. And the leader of Cuba announced his intention in advance, jokingly remarking that after the scheduled time, he can speak for another 48 minutes for eight minutes for every six meetings that Cuba was not invited to [17].

In his speech, Barack Obama announced that changes in US policy towards Cuba will begin a new era in the history of Latin America, focusing on the fact that the Cuban leader is at the same table with them and this is a historic moment. Progress in relations between the United States and Cuba, as American President assured the public, meets the interests of the whole continent.

Castro, speaking after Obama, once again urged the US to exclude Cuba from the list of State Sponsors of Terrorism, and assured that such a step would be viewed by Havana as positive. He confirmed that Cuba is ready to enter into a dialogue with the US, but this dialogue should be conducted with respect for its interests. In addition, the Cuban leader recommended to the US to continue taking steps to lift the economic blockade from the island [18].

The next important event between the two states was the resumption of the work of diplomatic missions in Havana and Washington. Cuban Foreign Minister Bruno Rodriguez called the opening of the embassy in Washington "a historic event." "From the walls of this building we will tirelessly work to strengthen political, economic, scientific and sport ties between our countries," he said. Later on August 14, 2014 the Secretary of State of the White House John Kerry arrived in Cuba for the official opening of the embassy and a flag-raising ceremony. [19] In his speech he said: "It's time to inform the world that we wish all the best to one another."

According to the words of the Secretary of State, he does not believe that the next US president will "dump" efforts aimed at normalizing relations with Cuba [20].

Then in March 2016 an official visit of B. Obama to Cuba took place within the framework of his Latin American tour. It is worth to note that this is the first official visit of the President of the United States for the last 88 years. However, during this visit, no fundamental agreements were signed [21]. Both the United States and Cuba have a number of requirements for the further development of relations.

Politicians of both countries made it clear that there are still many issues that need to be resolved. Apparently for these reasons, the basic terms of the embargo are preserved and can only be lifted if approved by Congress, which expects that Cuba will comply with US demands for democratization and respect for human rights, while Havana in return wait for replevy of the Guantanamo military base [22].

However, despite the results achieved, the elected president Donald Trump considers the new relationship with Cuba unprofitable for the United States. In spite of the fact that the state of Florida, where a large number of Cuban Americans live and have supported him in the elections of 2016, he decided to re-enter the relations between the countries in the regime of "cold war" [23].

Thus, Obama's foreign policy achievements towards Cuba are under threat and have already been partially devalued by the 45th US president. Yet one cannot underestimate the fact that there have been positive changes in the policy of the US and Cuba and have moved from hostility to mutual coexistence and understanding that previous measures against one another require to be changed.

References

1. Шишков. А.С. Политика администрации Б. Обамы в Латинской Америке // Проблемы национальной стратегии, 2015, № 4 (31), PP.44-65.
2. Dan Merica, Trump unveils new restrictions on travel, business with Cuba, <http://edition.cnn.com/2017/06/16/politics/trump-cuba-policy/index.html> (Reference date: 08.12.2017).
3. US-Cuba relations timeline, <https://www.cfr.org/timeline/us-cuba-relations>, (Reference date: 10.12.2017).
4. William M. LeoGrande and Peter Kornbluh, *Back channel to Cuba: the hidden history of negotiations between Washington and Havana* // Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2014.
5. Philip Brenner, John Kirk, Marguerite Rose Jiménez and William M. LeoGrande, *A contemporary Cuba reader: the revolution under Raúl Castro* // Lanham, MD: Rowman & Littlefield 2014, P.73.
6. *The Impact of the Helms-Burton Legislation on Foreign Investment in Cuba*, https://www.ascecuba.org/asce_proceedings/the-impact-of-the-helms-burton-legislation-on-foreign-investment-in-cuba/ (Date of reference: 25.12.2017).
7. William M. Leogrande, *Normalizing US–Cuba relations: escaping the shackles of the past* // *International Affairs*, 2014, PP. 474-488.
8. Забродина Е., Глава МИД Кубы обвинил США в возвращении к политике «холодной войны», <https://www.rg.ru/2017/06/19/glava-mid-kuby-obvinil-ssha-v-vozhraashchenii-k-politike-holodnoj-vojny.html> (Reference date: 26.12.2017).
9. Barack Obama, 'Our main goal: freedom in Cuba' // *Miami Herald*, 21 Aug. 2007, <http://www.politifact.com/florida/statements/2014/dec/23/mario-diaz-balart/2008-obama-said-normalization-cuba-would-require-d/> (Reference date: 26.12.2017).
10. Mimi Whitefield, *Building the new Cuban economy* // *Miami Herald*, 13 Dec. 2014, <http://www.miamiherald.com/news/nation-world/world/americas/cuba/article4458040.html> (Reference date: 4.01.2018).
11. White House, Office of the Press Secretary, *Fact sheet: charting a new course on Cuba*, 17 Dec. 2014, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-pressoffice/2014/12/17/fact-sheet-charting-new-course-cuba> (Reference date: 4.01.2018).
12. Shannon K. O'Neil, Nelson and David Rockefeller, *US-Latin America relations*, <https://www.cfr.org/conference-calls/us-latin-america-relations>, 2014 (Reference date: 9.12.2017).
13. *The US embargo against Cuba*, Amnesty International publications, <https://www.amnestyusa.org/pdfs/amr250072009eng.pdf> (Reference date: 13.12.2017).
14. Фаляхов Р., Как и зачем США проводят экономическую блокаду Кубы, <https://www.gazeta.ru/business/2017/08/27/10861040.shtml?updated> (Reference date: 2.12.2017).
15. Куба оценила потери от санкций США в \$4,6 млрд за год, *Republic*, 09.2016, <https://republic.ru/posts/73271> (Reference date: 5.01.2018).
16. Vesti.ru, Обама удивил американцев поведением на панихиде по Манделе, <https://www.vesti.ru/doc.html?id=1165973> (Reference date: 8.12.2017).
17. Исторический Саммит Америк с участием Кубы завершился в Панаме // *РИА Новости*, 12.04.2015, https://ria.ru/s_america/20150412/1058068816.html (Reference date: 5.01.2018).
18. *Speech by Raúl Castro at the Summit of the Americas*, <https://www.liberationnews.org/speech-raul-castro-summit-americas> (Reference date: 10.01.2018).

19. США и Куба открыли свои посольства в Гаване и Вашингтоне// *Риа Новости*, 21.07.2015, <https://ria.ru/world/20150721/1139197118.html> (Reference date: 14.01.2018).

20. Джон Керри завершил визит на Кубу// *ТАСС*, 15.08.2015, <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2188445> (Reference date: 14.01.2018).

21. Визит Барака Обамы на Кубу: "похоронить холодную войну"// *Euronews*, 23/03/2016, <http://ru.euronews.com/2016/03/23/president-barack-obama-recognisessanctions-imposed-on-cuba-have-not-worked> (Reference date: 16.01.2018).

22. Mark P. Sullivan, *Latin America and the Caribbean: Key Issues and Actions in the 114th Congress*// *Congressional research service*, 2011 <https://fas.org/sgp/crs/row/R43882.pdf> (Reference date: 20.12.2017).

23. *Trump is returning Cuba policy to the Cold War*// *NY Times*, <https://www.nytimes.com/2017/11/21/opinion/trump-cuba.html>, 2017 (Reference date: 20.12.2017).

УДК 327:314.72

МРНТИ 11.25:05.11.27

З.Д. Шаймарданова¹, А.Устемирова²,

¹ *доктор исторических наук, доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана*

² *докторант по специальности «6D020200-Международные отношения», Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана*

КИТАЙСКАЯ МИГРАЦИЯ КАК ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ И ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ФАКТ

Аннотация

Китайская миграция, известная еще в XIX в., представляет собой как геополитическую и экономическую реальность. В статье представлены 4 волны китайской внутренней трудовой и международной миграции, дана характеристика каждой волны, выделены их особенности. Отдельное внимание обращено на последнюю волну международной китайской миграции, отмечены ее две особенности: проживание и работа вне сложившейся китайской диаспоры. Другая особенность заключается в том, что современные китайские мигранты представляют молодежь в возрасте 22-35 лет. В экономическом плане представлены некоторые предложения для интеграции мигрантов в рынок труда в целях снижения этнической напряженности обеспечения безопасности.

Ключевые слова: китайская трудовая миграция, международная миграция, глобализация, хуку.

З.Д. Шаймарданова¹, А.Устемирова²,

¹ *тарих ғылымдарының докторы, доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті*

² *докторанты, «6D020200-Халықаралық қатынастар», Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті*

КЫТАЙ КӨШІ-ҚОНЫ ГЕОСАЯСИ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДЕРЕК РЕТІНДЕ

Аңдатпа

XIX ғасырдан орын алып отырған Қытай көші-қоны геосаяси және экономикалық шынайылық болып отыр. Бұл мақалада қытай ішкі және халықаралық еңбек көші-қонының 4 легі туралы айтылып және де ерекшеліктері көрсетіліп отыр. Аса басты назар соңғы халықаралық қытай еңбек көші-қонына, яғни қытай диаспорасының тұрғылық өмірі мен еңбек ету ерекшеліктеріне аударылған. Бұл мәселедегі тағы бір ерекшелік – қытай мигранттары көбінесе 22-35 жастағы жастар болып отыр. Экономикалық салада еңбек нарығында мигранттар интеграциясы үшін этникалық тұрғыдан қауіпсіздік қамтамасыз ету мақсатында ұсыныстар берілген.

Тірек сөздер: қытай еңбек көші-қоны, халықаралық миграция, жаһандану, хуку.

Z.D. Shaimardanova¹

¹ Doctor of Historical Sciences, Ass.Prof., Kazakh Ablai Khan University of International relations and World Languages

A.Ustemirova¹

² PhD student, specialty «6D020200-International Relations », Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

CHINESE MIGRATION AS GEOPOLITICAL AND ECONOMIC FACT

Abstract

Chinese Migration, well-known since 19th century, represents geopolitical, as well as economic reality. The article denotes about 4 waves of Chinese internal labour and international migrations, additionally, providing with characteristics of each wave, highlighting features. The distinct consideration is referred to the last wave of Chinese international migration, which has two particularities: living and working beyond the prevailing Chinese diaspora. The second feature is submitted as modern Chinese migrants that present the youth between 22-35 years old. As far as economic plan is concerned, some requirements for integration of migrants into labour market are set, in order to decrease the tension of provided ethnic security.

Key words: Chinese labour migration, international migration, globalisation, hukou.

Китайские кварталы стали появляться на территории постсоветского пространства, как некогда они создавались в больших западноевропейских городах. В XX веке принято выделять три волны китайской миграции:

1. Начало XX в.
2. 1978-1985 гг.
3. 1990-2010 гг., совпадает с экономическим подъемом Китая.

Некоторые эксперты полагают, что идет четвертый этап миграции китайцев, имеющий свои характеристики и особенности, не свойственные предыдущим этапам.

Китайская диаспора развивается на протяжении веков и в настоящее время насчитывает от 30 до 50 млн. человек во всем мире. Традиционными странами китайской иммиграции являются страны Юго-Восточной Азии и Северной Америки [1]. Европа, хотя переживала также потоки из Китая во второй половине XIX века, в настоящее время насчитывает лишь 6% мировой китайской рабочей силы против 14% в Америке.

Российский исследователь Т.Н.Юдина разработала классификацию миграции на основании следующих критериев:

- по правовому-законная и незаконная;
- по территориальному-международная и внутренняя;
- по мотивам-добровольная, среди которой выделяется трудовая: экономическая, профессиональная, воссоединение с семьей, и вынужденная: беженцы и перемещенные лица;
- по срокам-постоянная и сезонная;
- по целям-поиск убежища, получение статуса беженца, воссоединение с семьей, «утечка умов», учебная и т.д. [2].

Для нас интерес представляет миграция по территориальному критерию и по мотивам. По территориальному критерию китайская миграция имеет два уровня: локальный (внутренняя миграция) и международный.

Трудовая миграция представляет тип добровольной миграции, т.е. по мотивам, и, как мы видим, подразделяется, в свою очередь, на экономическую и профессиональную.

По территориальному признаку выделяются внутренняя миграция и международная.

Компартией Китая (КПК) была разработана и утверждена в 1958 г. система бытовой регистрации-*hukou* / хуку. Эта система ограничивала внутреннюю миграцию и создавала социальные проблемы. До этого времени внутренняя миграция была строго запрещена в Китае. Система *hukou* лишала сельских жителей возможности переезжать в относительно процветающие промышленные регионы. Китайцы зависели от системы нормирования труда, каждая семья могла получать пайки только в том месте, на которую распространялся их хуку. Хуку распространялся и на устройство на работу и в школу, поиск и на аренду жилья. Поэтому для сельской семьи было почти невозможно выживать за пределами хуку. Вместе с тем, каждое китайское хозяйство должно было предоставлять строго определенное количество агропродукции, будь то зерно или другие продукты, объемы которых были очень высокими и требовали

трудоемких затрат. Но система хуку создала избыток рабочей силы в сельских районах, что привело к тому, что много молодых рабочих, мужчин и женщин, остались без работы, результируя миграцию на восточную промышленно развитую побережную линию, положив начало второй волны миграции. В восточной части с созданием специальных экономических зон активизировались инвесторы [3].

Вторая волна трудовой миграция была обусловлена форсированной урбанизацией и глубокими преобразованиями в экономике Китая в конце 1970-х-1980 гг. С 1978 г. правила хуку стали более гибкими.

Были введены временные разрешения на работу на непродолжительный период в другом регионе Китая. Сельское население в больших количествах мигрировало в города, часто нелегально, где они считались гражданами второго сорта. Социальные услуги для них были недоступны. Они не могли купить автомобиль или квартиру, потому что не имели постоянной прописки в городах, где они работали и временно проживали.

Внутренняя трудовая миграция имела значительные социальные последствия. Основную массу трудовых мигрантов составляли сельские работники с низким уровнем образования и не имеющие квалификации. Языковая ситуация дополняла проблемы. Например, прибывшие мигранты из Синьцзяня не говорили на языке пекинцев. Это было удобно властям, т.к. между собой эти трудовые мигранты не могли общаться и организовывать забастовки. Отсутствие опыта работы на промышленных предприятиях и лингвистические барьеры приводило к тому, что трудовые мигранты выполняли не сложную и грязную, но опасную работу. Выполняемая работа имела другие характеристики: работа по вызову, т.е. в любой момент, без четко установленного графика, отсутствие оплаты за переработанные часы, отсутствие отпуска и системы социального страхования сельских работников в городе. Кроме того, трудовые мигранты проживали в перенаселенных помещениях, работали без медицинского наблюдения [4]. Профсоюзы не могли им помочь, что содействовало увеличению чувства неуверенности и безысходности. Например, в промышленной тайваньской группе «Foxconn Technology», известной своим качеством работы, скоростью, системой обслуживания и эффективностью, работает более миллиона сотрудников. В 2010 г. имело место 18 случаев самоубийства. Сотрудники оценивают свою работу в этой кампании очень сложной и организованной на строгой командной системе и контроля.

Растущая пропасть между местными городскими и сельскими трудовыми мигрантами приводила к росту напряженности. Демонстрации молодых стали чаще. Если в 1999 г. их было 120 000 случаев, то в 2008 г. – 900 тыс. с требованиями улучшения условий труда и повышения зарплат.

Урбанизация является ключевым элементом индустриализации и экономического роста любой страны. Это также важный фактор в развитии системы потребления. В результате форсированной урбанизации Китай столкнулся в конце 1980-х гг. с большим экономическим разрывом между прибрежным городским и сельским населением. Городское население выиграло от инвестиций, а сельское население не имело возможности воспользоваться ими. Этот разрыв между городским и сельским населением является одним из последствий урбанизации страны.

В 1970-2010 гг. внутренняя миграция привела к тому, что 70% роста городского населения было обусловлено именно ей. На 25 самых густонаселенных городов в 2000 г. приходилось 30% населения. В 2000-2010 гг. этот показатель достиг 60% населения. В целом, из 54% городских китайцев каждый пятый является мигрантом. В 2011 г. городское население Китая впервые превысило сельское население. По итогам 2015 г. 38% населения Китая проживает в восточном регионе вдоль узкой береговой линии, где проживает 65% городского населения [5].

С полной отменой системы хуку на протяжении 1990-х годов начинается третья волна внутренней трудовой миграции. Рост урбанизации и отмена системы хуку привели к еще большему не соответствию городского и сельского населения в Китае. Как мы отметили выше, разница статусов сельского и городского населения создает двойственную социальную ситуацию для китайцев.

Население, живущее в сельской местности не имеет тех же форм социальной защиты, что городское население.

В январе 2008 г. государство ввело новый закон о заключении трудового договора в целях защиты интересов рабочих-внутренних мигрантов крупных заводов. Ключевыми положениями этого нового закона являются:

- запрет на увольнение без уважительных причин сотрудников, которые более десяти лет работают на предприятии,
- право каждого работника получать регулярные пособия социального обеспечения,
- установление правил работы в сверхурочное время,
- установление испытательного срока [6].

Эти ключевые положения, как правило, обеспечивают большую защиту для внутренних мигрантов и способствуют повышению их уровня жизни. Определяя эти правила, Китай, на наш взгляд, стремится обеспечивать дешевой рабочей силой предприятия. Особенно те, которые заняты в реализации проекта «Экономический пояс Шелковый путь», который в контексте китайской миграции может иметь положительные и отрицательные характеристики.

Однако улучшение условий труда и заработной платы привело к новой диспропорции: малые и средние предприятия переместились в соседние страны, такие как Вьетнам и Камбоджа, которые в настоящее время более конкурентоспособны, чем Китай.

Одна из самых актуальных современных проблем это оставленные в сельской местности дети. Не имея разрешения для лечения в государственных больницах и другим социальным услугам хуку заставляло родителей оставлять своих детей в деревнях на попечение стареющих родителей и родственников [7].

Согласно последней государственной переписи по внутренней миграции в Китае, 61 млн. детей трудящихся-мигрантов (mingong) живут в сельской местности без родителей, которые уехали на работу в большие прибрежные города. Это один из самых серьезных и тяжелых последствий трудовой внутренней миграции в угоду экономического роста Китая. В среднем 35,6% китайских детей в сельской местности живут без родителей, до 44%-в провинциях Хэнань, Аньхой и Сычуань. Причин такой ситуации несколько: отсутствие нормальных условий жизни для детей и низкая заработная плата трудовых мигрантов. В ноябре 2012 г. пять детей погибли от отравления углекислым газом после того, как разводили огонь в мусорном контейнере, чтобы согреться. В июне 2015 г. четверо детей трудящихся-мигрантов в возрасте от 5 до 13 лет покончили жизнь самоубийством [7].

После этих драм, возмущивших население, власти в Пекине решили разработать меры по регулированию внутренней и международной миграции. В 2014 г. План национальной урбанизации сопровождался объявлением о реформе вида на жительство в целях укрепления прав трудящихся и содействия расширению городов.

Этапы международной китайской миграции совпадают с этапами внутренней трудовой миграции. Не находя лучшей работы и лучших условий в стране, трудовые китайские мигранты направляются в зарубежные страны. Китайская международная миграция, как и внутренняя, достигла больших размеров с начала реализации политики «открытых реформ» в 1978 г. Мигрировали, в основном, из южных регионов Китая и направлялись в Америку и Европу. Последняя была привилегированным направлением. Однако шансы найти там работу были незначительные. Рынок труда в ресторанном бизнесе, предпочитаемый китайскими мигрантами, был наполнен. Китайские мигранты вынуждены искать другие виды деятельности в других странах мира. В течение 1990-х годов в столицах Северной Европы, таких как Дания или Нидерланды, а также в восточноевропейских странах, таких как Чехия, Венгрия и Румыния появились китайские кварталы, со своей собственной организацией. О социальной адаптации и социальной занятости трудовых китайских мигрантов свидетельствует тот факт, что в настоящее время в Европе издается более 30 наименований китайских газет. Китайские кварталы стали появляться и в российских крупных городах, Москва, Санкт-Петербург и др.

По оценке экспертов, отличительная характеристика международной китайской трудовой миграции конца 1970-х-это новые мигранты, квалифицированные, рожденные в коммунистическом Китае и воспитанные в коммунистической идеологии, но забывшие о ней в стране-реципиенте. Но на них делает ставку китайское правительство как на силу модернизации страны.

К 2020 г. центральные власти намерены урегулировать ситуацию в 100 миллионов мигрантов, проживающих за пределами Китая, разрабатывая программу по возвращению китайцев в страну. Мотивируя это решение тем, что возвращение в страну позволит открыть вновь и обрести свою идентичность, снова войти в среду, к которой они принадлежат. Во-вторых, люди получают возможность воссоединения семей.

Отметим, что явление трудовой миграции создает проблемы, как в странах происхождения, так и в странах-реципиентах.

Международная китайская миграция приобретает новые формы отношений внутри мигрантов старой и новой волны. То есть меняются форматы комплексной циркуляции миграции. Другая характеристика-сформировавшиеся квалифицированные мигранты-астронавты: когда член китайской семьи, как правило, отец, оставляет ее в стране-реципиенте, возвращается работать в Китай. Дети растут в неполной семье, остаются с родственниками или друзьями. Это не только формат международной китайской миграции, это процесс формирования новой формы транснациональной идентичности.

В Китае после 2010 г. начался отток молодых образованных и квалифицированных людей, представляющий четвертый этап миграции. Отток молодых образованных и квалифицированных людей представляет особенность международной трудовой миграции и ее отличительной характеристикой.

Особое внимание приковано к группе этих молодых мигрантов. В китайском обществе среди молодежи растет культ успеха и позитивных изменений, подкрепляемый желанием преуспеть, в том числе и в школе, семье и на рабочем месте.

Новые китайские мигранты-это молодые квалифицированные китайцы в возрасте 22-35 лет. Причем они мигрируют и внутри своего государства и на международном уровне в крупных городах.

Но еще одна отличительная особенность молодых международных китайских мигрантов заключается в том, что молодые китайцы предпочитают жить вне китайской диаспоры в стране-реципиенте. Новые китайские мигранты, пребывая в страну с уже сложившейся и укрепившейся китайской диаспорой, предпочитают не вступать с ней в контакты, т.е. ничто не объединяет старых и новых иммигрантов. Отношения между этими группами не всегда дружелюбны. Отношения развиваются только на уровне обыденного общения.

Главный вопрос китайской миграции молодых-смена профессиональной среды, места пребывания. Это связано с трансформацией менталитета, с тем, что в Китае есть некая экономическая неопределенность, что есть идея необходимости самостоятельности, быть или стать своего рода героем китайского общества, иными словами героем глобализации.

Это молодое поколение в целях поиска лучших социально-экономических условий может повлиять на долгосрочный экономический рост страны. Потеря человеческого интеллектуального капитала приводит к снижению производительности в Китае, ухудшению навыков, сокращению налоговых поступлений, снижению уровня потребления. Денежные переводы и использование международной сети диаспоры могут частично смягчить эти потери. Тем не менее, страна происхождения мигрантов должна воздействовать на факторы, которые вызывают перемещение их населения. Президент Узбекистана Ш.Мирзиёев, говоря о погибших 52 соотечественниках, впервые признал, что родина не смогла создать условий для мигрантов.

В странах-реципиентах прибытие может вызвать социальную напряженность, отодвигая безопасность, вызывая политический шок, как это было с миграционным потоком в Европе. Миграция также может иметь экономические выгоды с точки зрения увеличения производительности. Кроме того, мигранты, в основном трудоспособного возраста, могут быть средством правовой защиты перед лицом стареющего населения, как полагают некоторые аналитики.

Китайская трудовая миграция стала геополитическим и экономическим фактором, имея отрицательные и положительные характеристики. К положительным сторонам можно отнести следующее:

- китайская миграция располагает значительными финансовыми средствами,
- наблюдается преемственность китайского бизнеса: от отца к старшему сыну, от старшего сына к сыновьям, от сыновей в братьям отца и т.д.

Негативные последствия международной трудовой миграции не совсем явны, особенно для молодых людей, которые ищут более лучшей жизни.

В экономическом плане, в плане точек сопряжения и несопряжения китайской трудовой миграции с местным рынком труда представляется целесообразным осуществлять политику быстрой интеграции посредством следующих инструментов:

- выработка эффективной политики на рынке труда,
- доступ мигрантов к образованию,
- стимулирование и поощрение предпринимательства мигрантов.

Эти инструменты помогут китайским трудовым мигрантам находить и удерживаться на рабочие местах. Наряду с лучшей социальной интеграцией будет снижаться этническая напряженность в общества, обеспечивая национальную и международную безопасность.

References

1. *From the Commercial Correspondent // The daily union.-1850.-February 14.-P.3; The dangers that environ us // Richmond enquirer.-1856.-May 30.-P.1; The Chinese in California? // Wheeling daily intelligencer.-1858.-July 26.*
2. Юдина Т.Н. Миграция: словарь основных терминов.-М.: Издательство РГСУ; Академический Проект, 2007.-472 с.
3. Chan , Kam Wing; Buckingham W. Is China Abolishing the Hukou System? // *The China Quarterly*.-2008.-V.195.-P.582-606.
4. Meyerhoefer C., Chen C. *The Effect of Parental Labor Migration on Children's Educational Progress in Rural China // Review of Economics of the Household*.-2011.-№ 9(3).-P. 379-396.
5. Moreno C. *La première migration urbaine au monde : le Nouvel An chinois [Электрон.ресурс].-2016.-URL: <https://lumièresdelaville.net/le-nouvel-an-chinois-> (дата обращения: 8.01.2018).*

6. Cai, Fang; Wang M. *Labour Market Changes, Labour Disputes and Social Cohesion in China // OECD Development Center Working Papers.-2012.-№ 307.-P.43.*

7. *Chine : 61 millions d'enfants "laissés en arrière" vivent sans leurs parents travailleurs migrants // Revue de presse Chine.-2016.-21 octobre.*

УДК 323.2

ГРНТИ 03.01.09

Зайниева Лилия Юсуповна¹

¹д. полит. н., профессор

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г.Алматы

e-mail: zainieval@mail.ru

К ВОПРОСУ О СТАНОВЛЕНИИ ПОЛИТОЛОГИИ КАК УЧЕБНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ

Аннотация

В статье показано значение высшего образования в развитии молодого поколения, особенно в связи с проведением в Казахстане Третьей модернизации. Модернизация общественного сознания требует возрастания в образовательном процессе роли политологии. В статье показана ее ценность для подготовки высоко-квалифицированных специалистов и ответственных граждан. Особо выделена целесообразность исследования вопроса о времени и месте начала преподавания политологии как учебной дисциплины.

Ключевые слова: образование, политология, воспитание, ЮНЕСКО, Московский университет им. М.В.Ломоносова, политика, молодежь.

Л.Зайниева¹

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор

САЯСАТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ОҚУ ПӘНІ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада жас ұрпақтың дамуында жоғары білімнің маңыздылығын, әсіресе, Қазақстанда жүргізіліп жатқан Үшінші модернизацияның әсері көрсетілген. Қоғамдық сананы модернизациялау үшін білім беру үдерісінде саясаттану ғылымының рөлін арттыру қажет. Мақалада жоғары білікті мамандар мен жауапкершілігі мол азаматтарды дайындауда бұл ғылымның құндылығы айқындалған. Саясаттану ғылымы оқу пәні ретінде өтілуінің басталу уақыты мен орны жүйелі түрде зерттелген.

Кілт сөздер: білім беру, саясаттану, тәлім-тәрбие, ЮНЕСКО, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу университеті, саясат, жастар.

L.Zayniyeva¹

¹ Yu., doctor of political sciences, professor of department of political science and political technologies (al-Farabi KazNU)

TO A QUESTION OF FORMATION OF POLITICAL SCIENCE AS SUBJECT MATTER

Abstract

The value of the higher education in development of the younger generation, especially in connection with carrying out in Kazakhstan Third modernization is shown in the article. Modernization of public consciousness demands increase in educational process of a role of political science. Its value for training of highly qualified specialists and responsible citizens is shown in article. The expediency of a research of a question of time and the place of the beginning of teaching political science as subject matter is marked especially out.

Keywords: education, political science, education, UNESCO, Moscow university of M.V. Lomonosov, policy, youth.

Укрепление молодежной группы населения является важнейшим фактором продвижения государства. Приоритеты, выдвинутые в Послании Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность», предполагают активное участие молодого поколения в их реализации. Новые достижения страны будут работать на развитие самого молодого поколения страны. Положительное значение имеет совершенствование человеческого капитала,

в русле которого особый акцент сделан на улучшение образования в качестве центрального звена новой модели экономического роста. Особое внимание в Послании обращено на патриотическое и духовно-нравственное воспитание молодежи [1].

Осуществление Третьей модернизации сливается в один благотворный поток с модернизацией общественного сознания, идущей в Казахстане по инициативе Главы государства. В число первых направлений модернизации входят переход казахского языка на латиницу и «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке» по общественным и гуманитарным наукам. Президент указал, что необходимо «создать условия для полноценного образования студентов по истории, политологии, социологии, философии. Наша гуманитарная интеллигенция должна быть поддержана государством путем восстановления гуманитарных кафедр в вузах страны. Нам нужны не просто инженеры и медики, но и люди, хорошо понимающие современность и будущее». Перевод в ближайшие годы 100 лучших учебников мира позволит молодым людям приобщиться к достижениям мировой науки в области гуманитарного знания, обеспечит новый качественный уровень подготовки студентов. Важно, чтобы такое приобщение коснулось студентов всех специальностей различных учебных заведений республики. «Каждый казахстанец должен понимать, -подчеркнуто в статье,-что образование-самый фундаментальный фактор успеха в будущем. В системе приоритетов молодежи образование должно стоять первым номером. Если в системе ценностей образованность станет главной ценностью, то нацию ждет успех» [2].

В образовательном процессе заметна роль политологии. Прямая поддержка идеи развития и популяризации политической науки наблюдается со стороны ЮНЕСКО. Еще в 1948 году эта организация рекомендовала преподавание политической науки, а с 1949 года при ЮНЕСКО функционирует Международная ассоциация политической науки (МАПН), которая объединяет, координирует, поддерживает связи с национальными ассоциациями политологов.

По мере усложнения развития общества, расширения участия граждан в его делах возрастают требования к уровню понимания и осознания политики, влияющему на качество принимаемых политических решений и осуществление политических действий. Эта способность не приходит стихийно, а формируется в ходе систематического приобретения знаний и получения профессии. Данный процесс должен органически сливаться с воспитанием у человека патриотизма, высокой гражданственности и культуры, политической ответственности и порядочности. Неоценимы такие качества, как толерантность, готовность к компромиссу и партнерству, стремление к консенсусу, умение выражать и защищать свое мнение, разрешать конфликты и укреплять государственность, критически мыслить. Поэтому политическая образованность должна выступать неременной составляющей профессиональной компетентности всех специалистов. Овладение основами политологии-важнейшее условие успеха политических реформ, ибо любые социальные перемены начинаются, прежде всего, с сознания людей. Необходимость обеспечения подготовки высококвалифицированных выпускников и ответственных граждан актуализирована «Всемирной декларацией о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры», принятой Всемирной конференцией по высшему образованию, собравшейся в Штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже в октябре 1998 года [3, 509].

Повысилось внимание к политологии в России. МГУ им. М.В.Ломоносова и Санкт-Петербургский государственный университет пополнились специальными факультетами. В Обращении к коллективу академик В.А.Садовничий отметил, что появление нового факультета «в известном смысле это воссоздание, восстановление традиции преподавания политических наук в Московском университете. Достаточно вспомнить о том, что уже в проекте организации нашего университета, который М.В.Ломоносов передал И.И.Шувалову для утверждения императрицей Елизаветой Петровной, значилась-среди первых десяти кафедр-кафедра политики. А с 1804 года по 1835 год в Московском университете работал факультет нравственных и политических наук, где обучались студенты, многие из которых прославились в нашем Отечестве как на поприще государственного служения, так и на ниве общественной деятельности». Актуально положение и о том, что при развитии политологии необходимо «...опираться на сложившиеся исторические традиции и учитывать современный опыт преподавания политических наук в классических университетах мира, поскольку политология-одна из самых динамично развивающихся научных дисциплин социально-гуманитарного цикла» [4, 5].

Данное Обращение опубликовано в изданной в 2009 году книге «Очерки истории политической науки в Московском университете (1755-1835)». Ее авторы справедливо отмечают осведомленность немногих о том, что политика как предмет изучения общественных дисциплин начала преподаваться в старейшем вузе России, Московском университете, еще в ХУШ веке. Поэтому из-за отсутствия других публикаций и с целью довести до читателя указанную научную информацию в данной статье будет неоднократное обращение к вышеназванному ценному источнику.

Принятое в 2008 году на заседании Ученого совета МГУ им.М.В.Ломоносова решение о создании факультета политологии основывается не только на возросшей за последние годы востребованности подготовки специалистов-политологов, но и наличием традиций академической преемственности преподавания политических дисциплин в этом университете. Уже с момента открытия учебного заведения в нем была предусмотрена кафедра политики, а в 1804 году, как уже отмечалось выше, открылся нравственно-политический факультет, на котором велась подготовка студентов по таким специализациям, как политика, дипломатика, политическая экономия и др.

Не случайно преподавание политики в Московском университете было инициировано М.В.Ломоносовым. В России в середине ХУШ века наука главным образом была представлена именно М.В.Ломоносовым-человеком-«энциклопедией». Думается, что предложение создать кафедру политики среди первых десяти кафедр университета возникло у него не без причины. В первый год учебы М.В.Ломоносова в Марбургском университете курс политики читал Христиан Вольф, работавший в Марбурге в 1723-1740 годах. Х.Вольф изучал в Венском университете богословие, но к концу обучения увлекся математикой и философией. Цель государства, по его мнению,-то, что соответствует благу индивида; наиболее достойно для индивида его умственное просвещение и государство должно заботиться об этом. Вполне вероятно, что как прилежный ученик М.В.Ломоносов бывал на лекциях данного ученого.

Представляет интерес, как понимал М.В.Ломоносов политику в качестве учебной университетской дисциплины. В упоминавшемся выше письме И.И.Шувалову о проекте создания Московского университета, написанном летом 1754 года, М.В.Ломоносов подчеркивает, что для полноценной работы юридического факультета необходим «... профессор политики, который должен показывать взаимные поведения, союзы и поступки государств и государей между собою, как были в прошедшие веки и как состоят в нынешнее время». Таким образом, напрашивается вывод, что М.В.Ломоносов понимал политическую науку как науку о государстве (и о взаимодействии государств) в широком смысле. В «Очерках истории политической науки в Московском университете» отмечается особое место политической тематики и в его лирике. Хвалебные оды ученого были посвящены таким российским государям, как Елизавета Петровна, Екатерина Великая, Петр Великий. М.В.Ломоносов формирует идеал монарха в лице Петра I в назидание современным правителям. Если на Западе «идеальный государь»-это по преимуществу «философ на троне», то в России сама жизнь Петра I и масштабы его дел свидетельствовали, что идеальный государь-это «работник на троне». И если государыня-императрица, в отличие от Петра I, не может самолично заниматься постройкой кораблей и водить в бой армии, то ее долг сделать так, чтобы это могли делать люди, действительно думающие о благе и славе России.

В первые годы лекции в университете не делились по факультетам. В 1758 году впервые появилось подразделение университета на юридический, медицинский и философский факультеты. Юридический факультет состоял из трех ординарных профессоров по кафедрам: всеобщей юриспруденции (натурального, народного и римского права), российской юриспруденции (внутреннего государственного права) и политики. Ординарные профессора заведовали кафедрами и читали основные курсы лекций.

Наука ХУШ века отличалась сильной персонифицированностью, а общее состояние той или иной отрасли научного знания зависело от того, кто возглавлял кафедры или факультеты учебных заведений. И если какой-то курс не читался, то не было, соответственно, и кафедры. Публичные лекции в университете могли читаться либо на русском, либо на латинском языке. Это зависело как от предмета, так и национальной принадлежности лектора, учитывая, что в первые десятилетия истории университета преподаватели в основном принадлежали к европейской школе. Однако самостоятельность заграничной профессуры была существенно ограничена-ни один ученый не мог читать в университете курс лекций на тему, не утвержденную специальным собранием университетского руководства. В то же время существовали и приватные лекции, за которые слушателями вносилась отдельная плата. Перед началом учебного года (полугодия) объявлялись темы читаемых профессорами лекций. Думается, этот опыт заслуживает внимания, учитывая распространение в настоящее время процесса мобильности преподавателей, довольно широкое привлечение к преподаванию в вузах Казахстана специалистов из зарубежных стран.

В 1790 году в Московском университете ежемесячно стал выходить «Политический журнал», состоящий в основном из переводов статей иностранных журналов. Он знакомил своих читателей в лице студентов, государственных лиц с состоянием российской юридической и политической науки, с материалами о зарубежной политике и политической мысли.

За первые полвека существования Московского университета в рамках юридического факультета процесс становления политической науки достигает, как отмечается в «Очерках истории политической

науки в Московском университете», качественно нового уровня. Согласно новому университетскому Уставу, принятому в 1804 году, создается нравственно-политический факультет. В «Очерках ...» употребляется и идентичное, судя по содержанию, понятие «нравственно-политическое отделение». Факультет условно делился на под-отделения, в зависимости от выбранной студентами специализации. Например, если студент желал получить дополнительные знания в области «политико-юридических дисциплин», он должен был сдать соответствующие экзамены, которые подразделялись на главные и вспомогательные. К первым относились дипломатия и политическая экономия, ко вторым – юридические науки, а также история, статистика и познания латинского языка. Подготовка учащихся по юридическим дисциплинам отличалась глубиной; многие вопросы, касающиеся изучения политики, рассматривались в рамках юридических дисциплин. Предполагалось, что многие из выпускников этого отделения по окончании университета свяжут свою деятельность с государственной службой, где востребованными являются знания нормативно-правовой сферы. Университет приобретает функцию подготовки кадров для государственного аппарата.

В соответствии с новым уставом университета, принятым в 1835 году, на базе прежних четырех отделений создаются юридический, философский и медицинский факультеты. Нравственно-политический факультет расформируется. Значительная часть его дисциплин переходит на юридический факультет, другая – на философский. Несмотря на закрытие нравственно-политического факультета, период 1755-1835 годов можно считать важным этапом становления и развития политической науки в России. Научные разработки преподавателей того времени испытали значительное влияние европейских мыслителей, однако не представляют собой некритическое заимствование идей западных просветителей. Они имеют много общего с учебным планом преподавания политических наук в современном МГУ, а многие дисциплины отвечают стандартам курсов, читаемых ныне студентам политологических специальностей [4, 5, 6, 27, 28, 29, 31, 61, 65, 69, 70, 86, 100, 119, 120].

Однако проблемы, поднятые в «Очерках истории политической науки в Московском университете», содержащих научно-аналитический текст и многочисленные приложения, не стали предметом исследований российских авторов и авторов других стран, особенно тех, кто специализируется на изучении политической мысли России, развитии политологии в целом. Информация о роли Московского университета в становлении политологии отсутствует практически и в учебной литературе.

Так, Р.Т.Мухаев в своем учебнике «Политология» отмечает, что политическая наука появилась как академическая дисциплина во второй половине XIX века сначала в США, а затем и в Европе [5, 3]. В зарубежном учебнике Э.Хейвуда говорится, что в 1870-х годах курсы «политической науки» были введены в университетах Оксфорда, Парижа и Колумбийском [6, 17].

Анализ целого ряда учебников и учебных пособий показывает, что речь идет почти повсеместно о начале преподавания политологии именно в Колумбийском колледже или Колумбийском университете США.

Приведем некоторые примеры. Так, в учебнике В.П.Пугачева и А.И.Соловьева «Введение в политологию», выдержавшем четыре издания, зафиксирована такая информация. Некоторые ученые, говорится в нем, считают формальным началом политологии как самостоятельной науки образование в первой половине XIX века правовой школы в Германии, другие же – преимущественно американские авторы – датируют ее возникновение второй половиной XIX века и связывают, прежде всего, с именем Френсиса Лейбера. Он в 1857 году начал читать в Колумбийском университете курс лекций по политической теории [7, 26].

В коллективном учебнике под редакцией А.С.Тургаева и А.Е.Хренова «Политология» возникновение политологии как науки и как профессионального вида деятельности относится к концу XIX века. Годом «рождения» политической науки считают 1880-й год, когда Совет правления Колумбийского колледжа (позже-Колумбийского университета) по инициативе Дж. Берджеса принял решение о создании Высшей школы политической науки. Как считают некоторые исследователи, отмечается в учебнике, «основателем систематического исследования политики в Соединенных Штатах» является профессор того же университета Ф.Либер. В 1886 году под эгидой Колумбийского университета стало выходить первое серийное издание по политологии «Ежеквартальник политической науки» [8, 14].

В двух коллективных учебниках «Политология» с участием В.И.Буренко говорится, что в качестве самостоятельной учебной дисциплины политология имеет сравнительно небольшую историю. Во второй половине XIX века в Колумбийском колледже была открыта кафедра истории и политической науки. В 1872 году во Франции основана первая школа политических наук «Приватная школа политического образования», в которой готовилась правящая элита для государственного аппарата [9, 4, 9].

В учебном пособии Е.А.Погорелого Политология: кредитно-модульный курс» подчеркнуто, что термин «политическая наука» был предложен в 1857 году американским ученым Ф.Либером для кафедры, проводившей исследование в области политики [10, 29].

В учебнике Г.И.Козырева «Политология» указывается, что со второй половины XIX века политология начинает приобретать современный облик, становится самостоятельной, независимой академической дисциплиной. В 1857 году в Колумбийском колледже была создана кафедра «История и политическая наука». В 1880 году в этом же колледже организуется первая школа политических наук [11, 40-41].

В учебнике «Политология» под редакцией В.А.Ачкасова и В.А.Гуторова говорится, что с середины XIX века политология формировалась в первую очередь как академическая дисциплина. Первая самостоятельная кафедра политической науки возникла в 1856 году в США при Колумбийском колледже. Ее создателем и главой был немецкий эмигрант Ф. Либер [12, 26].

Отличается несколько учебник Ю.В.Ирхина «Политология». В нем, в контексте информации о том, что звание профессора «нравственных и политических наук» существовало в России с начала XIX века, что оно подразумевало обучение и воспитание студентов в русле официальных требований, и здесь многое зависело от личных качеств каждого профессора, упоминается, что М.Ю. Лермонтов обучался в течение года на просуществовавшем недолгое время политическом отделении Московского университета [13, 35].

Хочется надеяться, что представители политической науки, прежде всего России, обратятся к истории Московского университета первого столетия его деятельности и представят объективную и истинную картину относительно начала преподавания политологии, особенно в учебной литературе.

Привлекая внимание к расширению и повышению качества преподавания политической науки, целесообразно подчеркнуть актуальность профессиональной подготовки политологов, непременно использования их в работе с учащейся молодежью, формирования умения студентами и магистрантами применять полученные знания в жизни. Сочетание теории и практики благотворно сказывается на усвоении предмета, на подготовке молодых людей к вступлению в сложнейший мир политики.

Список литературы:

1. *Казахстанская правда, 31 января 2017.*
2. *Казахстанская правда, 13 апреля 2017.*
3. *См. Ильинский И.М. Образовательная революция.-М.: Изд-во Моск. гуманитар.-социальн. академии, 2002.*
4. *Блинов В.В., Ваганов И.Е., Кирсанова Е.Г. и др. Очерки истории политической науки в Московском университете (1755-1835) / под ред. А.Ю.Шутова. М.: Аспект Пресс, 2009.*
5. *Мухаев Р.Т. Политология. Учебник. М.: Проспект, 2010.*
6. *Хейвуд Э. Политология. Учебник для студентов вузов / пер. с англ. под ред. Г.Г.Водолазова, В.Ю.Бельского. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005.*
7. *Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Учебник для студентов вузов. 4-е изд, перераб. и доп. М.: Аспект Пресс, 2002.*
8. *Волков В.А., Зверинцев А.Б., Иваишкова Т.В. и др. Политология. Учебное пособие / под ред. А.С.Тургаева, А.Е.Хренова. СПб.: Питер, 2005.*
9. *Буренко В.И., Журавлев В.В., Кафырин Е.А. и др. Политология / Учебник / под ред. В.И.Буренко, В.В.Журавлева. М.: Издательство «Экзамен», 2005; Буренко В.И., Ледяев В.Г., Меркулов В.В., Пеньковский Д.Д., Сквоиков А.К., Шабров О.Ф. Политология. Учебник. М.: Кнорус, 2012.*
10. *Погорельый Д.Е. Политология: кредитно-модульный курс. Учебное пособие. Изд. 3-е, перераб. и доп. Ростов-н-Д: Феникс, 2007.*
11. *Козырев Г.И. Политология. Учебное пособие. М.: ИД «ФОРУМ»: ИНФРА-М, 2010.*
12. *Ачкасов В.А., Ачкасова В.А., Гуторов В.А., Ланцов С.А., Полякова Н.В. Политология. Учебник для бакалавров / под редакцией В.А.Ачкасова, В.А.Гуторова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2012.*
13. *Ирхин Ю.В. Политология. Учебник. 2-е изд., доп. М.: Издательство «Экзамен», 2007.*

УДК 323.3
ГРНТИ 03.01.39

Zayniyeva L.Yu. ¹

*1 doctor of political sciences, professor of department of political science and political technologies
(al-Farabi KazNU), Almaty
e-mail: zainieval@mail.ru*

N.A. NAZARBAYEV AND EDUCATION OF YOUTH

Abstract

In article "N.A. Nazarbayev and education of youth" is emphasized exclusive attention to youth of the Head of state. Education is distinguished from all complex of the questions connected with daily support of younger generation of the country. Constant improvement of the educational sphere provides development of youth as a strategic resource of society. The analysis of Messages and N.A. Nazarbayev's performances convincingly demonstrates to it.

Keywords: education, youth, state youth policy, Message, modernization, university, international cooperation.

Л.Зайниева ¹

¹ тарих ғылымдарының докторы, профессор

Н.А. НАЗАРБАЕВ ПЕН ЖАСТАР БІЛІМІ

Аннотация

«Н.А. Назарбаев пен жастар білімі» мақаласында елбасының жастарға ерекше көңіл бөлетіні туралы сөз қозғалады. Еліміздің өскелең ұрпағын қолдау мәселесінің кешенді сауалдарының арасында көбінесе "білім беру" тақырыбына ерекше көңіл бөлінеді. Білім беру сферасын үнемі жетілдіріп отыру қоғамның стратегиялық ресурсы ретінде жастардың дамуын қамтамасыз етеді. Бұған Н.А. Назарбаевтың Жолдау анализі мен сөйлеген сөздері дәлел бола алады.

Кілт сөздер: білім беру, жастар, мемлекеттік жастар саясаты, Жолдау, модернизация, университет, халықаралық әріптестік.

Зайниева Лилия Юсуповна¹

¹ д-р полит. н., профессор

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы
e-mail: zainieval@mail.ru*

Н.А. НАЗАРБАЕВ И ОБРАЗОВАНИЕ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В статье «Н.А. Назарбаев и образование молодежи» подчеркивается исключительное внимание к молодежи Главы государства. Среди всего комплекса вопросов, связанных с повседневной поддержкой подрастающего поколения страны, выделяется образование. Постоянное совершенствование образовательной сферы обеспечивает развитие молодежи в качестве стратегического ресурса общества. Об этом убедительно свидетельствует анализ Посланий и выступлений Н.А. Назарбаева.

Ключевые слова: образование, молодежь, государственная молодежная политика, Послание, модернизация, университет, международное сотрудничество.

In advance of Kazakhstan the youth direction holds a specific place. It occurs, first of all, thanks to attention and versatile activities for support of the younger generation from the President of the Republic of Kazakhstan-the Leader of the nation N.A. Nazarbayev, an appreciation of his role in life of society. In the Message "Strategy Kazakhstan-2050 the youth is defined as the engine of a new political policy of the state [1].

Therefore the youth direction in development of the Kazakhstan state amplifies. The legislation on youth develops; there is a search of the most acceptable organizational forms of government by the youth sphere. The Law "About the State Youth Policy" existing nowadays is adopted in 2015. In 1991-1993 the State committee of the Republic of Kazakhstan for youth functioned. Further by the next reorganization of state bodies by youth structures in various ministries began to be engaged. The longest time such structure was under authority of the Ministry of Education and Science, nowadays-the Ministries of affairs of religions and civil society.

In 2008 Council for youth policy at the President of Kazakhstan is formed. At the meeting which has taken place in December, 2017 reports of ministers of affairs of religions and civil society, work and social protection of the population, national economy, science and education on measures for employment and employments of youth, including rural have been heard. In Kazakhstan there are 8,5 million people of economically active population from whom about 2,1 million-youth up to 30 years. According to the ministry of affairs of religions and civil society for the last 15 years unemployment rate among youth has decreased almost three times-from 13% in 2002 to 4% in 2017. As a result of implementation of the program of development of productive employment and mass business 21 thousand youth are directed to training with technical and professional education, by short-term professional education it is captured 30,1 thousand people, the microcredits have received 1,1 thousand people, 163,6 thousand young people are employed. At a meeting the plan of work of Council for 2018 has got approval [2].

Councils for affairs of youth at akims of areas, cities of Astana and Almaty which at the request of the President are headed by them personally work. For deeper studying of youth problems at the initiative of the Head of state the Youth research center is formed. The importance is attached by N.A. Nazarbayev to development of youth movement. Milestones of this process it is necessary to celebrate the forum of young Kazakhstan citizens which has taken place in 1996 and also creation in 2002 of Congress of Youth of Kazakhstan association. The president has participated in both actions. In the republic the number of the youth organizations has increased. There were youth wings in political parties from which "Zhas Otan"-wing of the party of Nur Otan is distinguished. For the purpose of association of school students at the initiative of the President the Uniform organization "Zhas Ulan" for children and young people is formed. At Assembly of the people of Kazakhstan the youth republican association "Zharasym" is created.

The President pays special attention to education of youth, mobilizing both internal resources, and external. Ways of development of youth due to improvement of education are designated in Messages of the President of Kazakhstan, other documents, especially in his lectures before students of the leading higher education institutions of the country. It performances "To economy of knowledge through innovations and education" at the Euroasian national university of L.N. Gumilev (on May 26, 2006), "Kazakhstan in the post-crisis world: intellectual break in the future" in Al-Farabi Kazakh National University (on October 13, 2009), "The innovative industry of science and knowledge-a strategic resource of Kazakhstan in XXI a century" and "Kazakhstan at way to society of knowledge" to Nazarbaev Universitete (according to December 7, 2010 and on September 5, 2012). "Education is a value and a basis of success both the certain person, and the country in general",-the President in a lecture in Nazarbayev the university in December, 2010 has emphasized [3]. In June, 2015 the Head of state has participated in a ceremony of delivery of diplomas to the first graduates of this university. In the book "Kazakhstan Way" which is the direct address to younger generation, the President has revealed process, exclusively useful to young people, which is formed in the educational sphere: "In the course of education of people gains not only knowledge, but also ability to look for new opportunities for their application. For this reason I consider that the high education level is and high abilities of the owner" [4, 360].

It is natural that the Head of state connects knowledge acquisition with strengthening of positions of young people in society in general. This situation is in details formulated by N.A. Nazarbayev in the speech on 1 Congress of youth of Kazakhstan on September 6, 2001. The main task of state policy the President has designated creation of conditions for full self-development and self-realization of the Kazakhstan youth. Basic elements of social support are provided by the state. But beyond their limits everything depends on the person, especially young, on his aspiration to education. Therefore it is necessary to form among youth a study cult, a cult of knowledge [5, 240]. A bit later, performing with a lecture at the Euroasian national university of L.N. Gumilev, N.A. Nazarbayev has noted that "any teacher whatever good and professional he was won't be able to teach anything the student if that doesn't reach for knowledge if he doesn't want to become the professional, highly qualified specialist" [6].

The President's thought of a cult of knowledge is actualized by the major problems which are put forward by it in the Message of 2017 "The third modernization of Kazakhstan: global competitiveness". In the solution of the designated tasks the big part is assigned to improvement of the human capital in line with which the emphasis is placed on improvement of education as the central link of new model of economic growth. In the Message the attention to patriotic and spiritual and moral education of youth is also paid [7]. Problems of education have taken the worthy place in program article of the President "A prospect: modernization of public consciousness". In her the directions of modernization of consciousness both society in general, and each citizen are formulated. Among these directions the cult of knowledge is especially important. "Each Kazakhstan citizen has to understand;-it is emphasized in article,-that education-the most fundamental factor of success in the future. In the

system of priorities of youth education has to stand the first number. If in the system of values the education becomes the main value, then the nation is waited by success". One of projects is called "New humanitarian knowledge. 100 new textbooks in Kazakh" on public and to the humanities. The president has specified that it is necessary "to create conditions for full education of students on history, political science, sociology, philosophy. Our humanitarian intellectuals have to be supported by the state by restoration of humanitarian departments in higher education institutions of the country. We need not just engineers and physicians, but also people who are well understanding the present and the future" [8].

The translation in the closest years of 100 best textbooks of the world will allow young people to join achievements of world science in the field of humanitarian knowledge, will provide new qualitative level of training of students. It is important that such familiarizing has concerned students of all specialties of various educational institutions of the republic. High level of humanitarian preparation-guarantee of successful development of other projects designated in article of the President, successful modernization of public consciousness in general.

Any reforms begin with readiness of people for changes. It is natural that the Message of the President to the people of Kazakhstan "New opportunities of development in the conditions of the fourth industrial revolution" begins with this thought: "Today world,-it is said in it,-enters an era of the Fourth industrial revolution, an era of profound and rapid changes: technological, economic and social". In this document is defined that Kazakhstan should make for adaptation to these changes. These are ten tasks-powerful and considerable which will demand from citizens of the country of considerable efforts, responsibility and readiness. Among these tasks industrialization formation as leader of introduction of new technologies, further development of resource potential, "clever technologies" for development of agro-industrial complex, increase in efficiency of transport and logistic infrastructure, fight against corruption and rule of law, effective public administration, etc.

The basis of modernization of the country has designated the human capital. It is the seventh task of the document. Such major components as the first-class health care and health of the nation, qualitative employment and a fair social security system act as her structural parts. But the paramount place was absolutely reasonably taken by questions of education, his new quality. In the Message it is emphasized that "it is necessary to accelerate creation of own advanced education system covering citizens of all age. Development of ability to continuous adaptation to changes and assimilation of new knowledge has to become a key priority of educational programs".

It should be noted provisions of the Message about improvement of quality of teachers of all education levels. In this regard the President has formulated such measures as development at the universities of the country of pedagogical departments and faculties, decrease in load of pupils at schools, placement on the Internet of video lessons of the best teachers of various educational institutions, strengthening of retraining of teachers, salary increase of teachers depending on their transition to the updated maintenance of a training material and categories which need to be appropriated through the national test.

In the Message all education levels are captured. The thought of training of youth for new technological way, to integration of the younger generation in the research and industrial and technological environment is considerably allocated. This strengthening of quality of teaching mathematical and natural sciences on all education levels; creation in all regions on bases of palaces of school students of network of children's science and technology parks and business incubators with all necessary infrastructure, including computers, laboratories, 3D-printers; harmonious addition with modern technical maintenance of pithiness of training, further development of educational resources, connection to the broadband Internet and equipment with a video equipment of schools. Special attention is paid on updating of programs of training in technical and professional education with involvement of employers and taking into account the international requirements and digital skills. It is indicated the need of continuation of implementation of the "Free Vocational Training for All" project. In the context of the tasks facing the higher education need of increase in number of the graduates trained in information technologies, work with artificial intelligence and "big data" is designated. In research such areas as metallurgy, oil and gas chemistry, an agrarian and industrial complex, bio-and IT technologies [9] have to be the priority directions.

It should be noted that N.A. Nazarbayev noted importance of technical education for development of the state and earlier. This thought passes in many documents and publications of the President. Still acting on P Congress of youth of Kazakhstan on November 13, 2002 N.A. Nazarbayev has emphasized that it is necessary to look and realize in a new way a role of technical education that in national model of education this vital sector has to reach a dominant position as already in the near future technical specialists will become a core of sustainable social and economic development of the country. Therefore it is necessary to consider a question of increase in prestigiousness of technical professions [10, 287]. In the Message "Kazakhstan in new global reality: growth, reforms, development" N.A. Nazarbayev has specified that technical and professional education has to become

one of the main directions of investment policy. In this document also indissoluble communication between receiving technical education and development of working specialties is highlighted [11]. The deep respect for representatives of labor professions has been expressed by the President at the Republican forum of youth which has taken place on December 1, 2016. During the performance N.A. Nazarbayev directly addressed young people, gave their achievements, has emphasized that the backbone of any economy-the working person. The president has paid also attention to rural youth, the youth occupied in business and science, to graduates of the Bolashak program, in general to development of education in the country [12].

Modern conditions demonstrate foresight of the President. However the attention to technological aspect of development of society doesn't belittle value of spirituality. "Capacity-building of the nation demands further development of our culture and ideology. Sense "Ruhani zhangu" in it,-it is noted in the Message.-The Kazakhstan citizen knowing the history, language, culture, at the same time modern, knowing foreign languages, having the advanced and global views" [13] has to become an ideal of our society. And it is important to remind one more position of the President. Through all text of the Message it is concrete or in a context there passes the thought of an indisputable role of youth in advance of the country. The situation stated to them in 2006 at a lecture at the Euroasian national university of L.N. Gumilev, to very conformably modern realities. "I always considered and I consider that the youth has to be in vanguard of our reforms. Energy and initiative of young people, their tendency in the future in many respects will become the key to success of our initiatives. The younger generation is opened to the new ideas, thinks globally, thinks categories of the future. Today, when we begin to think seriously of positioning of Kazakhstan in the global world, these qualities of youth are very demanded" [14].

In the educational sphere as it was stated above, N.A. Nazarbayev attaches great value to use of external resources. It is, first of all, the international presidential Bolashak program, other forms of education of young people abroad. Great opportunities are given by integration of Kazakhstan into the world community, entry into various associations of the states. Acting on XI the congress of the Euroasian Association of the universities which has taken place in March, 2009 at the Euroasian national university of L.N. Gumilev, the President of Kazakhstan as the special direction of integration requiring considerable attention called work with youth. "Without efforts in this direction,-he has emphasized,-the new generation of our citizens can lose binding thread which pulls together our people. We shouldn't allow it ... It is necessary to keep on a system basis various shape of youth exchanges between our countries, interaction between the youth organizations and youth leaders" [15, 90].

Performing with an assembly lecture in Al-Farabi Kazakh National University, N.A. Nazarbayev has designated one more important aspect of education which is directly connected with foreign policy of the country. "Today,-he has noted,-it is important to look at educational processes as it is possible more widely. Each person should impart ability to do, ability to study, ability to live, ability to live together in the modern world. It the "four pillars of education" formulated by UNESCO" [16]. It is expedient to coordinate this educational aspect to development of youth cooperation within associations of the states with participation of Kazakhstan. It concerns, for example, the Collective Security Treaty Organization, the Shanghai Cooperation Organization and the Meeting on interaction and measures of trust in Asia. Cooperation in a channel of the Commonwealth of Independent States is of particular importance. In 1993 has taken place a meeting of heads of public authorities for youth of the countries entering about the Commonwealth. On November 25, 2005 the Agreement of these states on cooperation in the youth sphere according to which at Executive committee of the Commonwealth Council for affairs of youth works has been signed. Tasks of Council are consideration of the questions connected with implementation of the Agreement, development of recommendations about the relevant directions of youth policy, rendering assistance in implementation of national programs, synthesis of experience of various states and international organizations in the sphere of work with youth. About two representatives from each state are a part of Council: the head of public authority for youth and the representative of the public and other associations participating in realization of the state youth policy.

In 2010 Heads of states of the region have accepted the Strategy of the international youth cooperation until 2020 representing set of the coordinated approaches to main objectives, tasks and forms of youth communications. One of main objectives of this cooperation is disclosure of educational potential of the younger generation, and the priority direction-ensuring his equal access to quality education, introduction of new forms of education.

In 2012 the Inter-parliamentary Assembly of the State Parties of the Commonwealth of Independent States has adopted the model Law "About the State Youth Policy". It is based on the legislation and the international agreements of the states of the Commonwealth. On the other hand, he can be widely used at improvement of the national legislation in the sphere of youth policy. The law is the act of advisory nature containing the general for

the states of the region of a task and direction in the area connected with youth policy. Among the main directions of the state youth policy, it is emphasized in the Law, the state support of young citizens in education, education and development is. Coordination of activities of executive power for realization of the state youth policy is carried out by authorized body of executive power concerning youth policy. For the most effective implementation of the state youth policy on single questions creation of interdepartmental councils and commissions at officials, bodies of legislative and executive power can practice.

During cooperation communications between government institutions in education, directly educational institutions, the youth organizations develop, various events are held. Differs in constancy of the practician of meetings of youth of border territories, especially Kazakhstan and Russia.

All this testifies to need of detailed publicizing of such practice of work. The constant analysis, certainly, is useful to understanding of the processes happening among young people. The international research "Image of the Past, Present and Future in Consciousness of Youth" demonstrates to it, for example. The offer on his carrying out was stated by the Center of sociological and political researches of the Belarusian state university which has found support from Council for affairs of youth of the Commonwealth countries. The research in April-June, 2016 is conducted. His object was the student's youth. The research has shown that need for broader informing youth through mass media about activity of the Commonwealth of Independent States, various areas of work, an essence of the happening integration processes, progress, a role of the certain states in collaboration of the Commonwealth remains. Council for affairs of youth has taken into consideration the report on results of the conducted pilot sociological research and has decided to handle an issue of creation of permanent international research consortium for the organization, taking into account experience of carrying out in the states of the Commonwealth of researches on a youth perspective, monitoring of position of youth of the Commonwealth countries.

Thus, in N.A. Nazarbayev's activities for support of youth of the country questions of education take the exclusive place. In his improvement the President sees not only guarantee of development of each young man, but also all Kazakhstan society.

The list of the used sources

- 1 *Казахстанская правда, 15 декабря 2012.*
- 2 *Казахстанская правда, 27 декабря 2017.*
- 3 *Казахстанская правда, 8 декабря 2010.*
- 4 *Назарбаев Н.А. Казахстанский путь.-Караганда, 2006.*
- 5 *Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 2001 год.-Астана: Деловой Мир Астана, 2009.*
- 6 *Казахстанская правда, 27 мая 2006.*
- 7 *Казахстанская правда, 31 января 2017.*
- 8 *Казахстанская правда, 13 апреля 2017.*
- 9 *Казахстанская правда, 10 января 2018.*
- 10 *Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 2002 год.-Астана: Деловой Мир Астана, 2010.*
- 11 *Казахстанская правда, 1 декабря 2015.*
- 12 *Казахстанская правда, 2 декабря 2016.*
- 13 *Казахстанская правда, 10 января 2018.*
- 14 *Казахстанская правда, 27 мая 2006.*
- 15 *Назарбаев Н. Интеграция-слишком важное дело, чтобы доверять ее только политикам! // Когда мысль-материальна.-М.: Худож. лит., 2012.*
- 16 *Казахстанская правда, 14 октября 2009.*

УДК 355. 233. 231.1 (045)
МРНТИ 11.25.41

Қ.Ж. Нұрбай¹

*¹т.ғ.д., Қазақ агротехникалық университетінің профессоры,
Астана қаласы, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ПАТРИОТИЗМІ: БАСТАУЛАРЫ, ДӘСТҮРЛЕРІ, САБАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Мақалада Отанға деген сүйіспеншіліктің қалыптасуы, бастаулары мен дәстүрлері «қазақ» ұғымының шығу тарихын талдау негізінде қаралады. «Қазақ» атауының «қыпшақ» атауымен бір мезгілде, VIII ғасырда пайда болуы жайында болжам жасалған. Автордеректерді талдай келе Отанға деген сүйіспеншілік пен отандық сана сол кездегі түркеш, қарлұқ тайпалары мекен еткен ортада қалыптасты және оның мән-мағынасы мен мазмұны кейінгі кезеңдерде де өзгермеді деген қорытынды жасаған.

Түйін сөздер: отансүйгіштік, қазақ, қыпшақ, бастаулары, дәстүрлері, сабақтастық.

Қ.Ж. Нұрбай¹

*¹д.и.н., профессор Казахского агротехнического университета имени С. Сейфуллина,
г. Астана, Казахстан*

КАЗАХСКИЙ ПАТРИОТИЗМ: ИСТОКИ, ТРАДИЦИИ, ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

Аннотация

В статье рассматриваются истоки и традиции казахского патриотизма на основе анализа самого термина «казақ». Отмечается, что этноним «казақ» мог возникнуть в VIII веке одновременно с этнонимом «кыпчак». На основании анализа источников автор делает вывод, что формирование казахского патриотизма связано с казахскими племенами этого периода тюркеш и карлук, и что духовно-нравственные ориентиры казахского патриотизма сохранились и в последующие периоды.

Ключевые слова: патриотизм, казах, кыпчак, истоки, традиции, преемственность.

K.Zh. Nurbai¹

*¹d.p.s., professor of the S. Seifullin Kazakh agrotechnical university,
Astana, Kazakhstan*

KAZAKH PATRIOTISM: ORIGIN, TRADITIONS, CONTINUITY

Abstract

In this article are investigated the origin and traditions of Kazakh patriotism on the base of analysis of the term “kazakh”. It is noted, that ethnonym “Kazakh” could appear in VIII century meantime with the ethnonym “kypchak”. On the base of source analysis, author comes to conclusion, that spiritual and moral guide of Kazakh patriotism rest in succeeding periods

Key words: Kazakh patriotism, Kazakh, kypchak, origin, traditions, succession.

«Отан отбасынан басталады» деп бекер айтылмаған болса керек, өйткені «отбасы», «Отан» – екі егіздей түбірі бір мағыналас ұғымдар. Осы орайда «Отанның» түп-қазығы «отбасы» болғандықтан, бастауын отбасынан алатын туған жерге, Отанға деген сүйіспеншіліктің түп-тамыры қайда деген сұрақ туындайды. Оның жауабын табу үшін, сөзсіз алғашқы қазақ мемлекетінің, қазақ тайпаларының тарихына, олардың ұлттық құндылықтары мен ұлттық дүниетанымы турасында сөз қозғап, тереңінен үңіліп қарағанымыз абзал.

Қазақ ғалымдары «қазақ» деген сөз алғаш рет VIII ғасырға жататын қытай жазба деректемелерінде кездеседі дейді («Тан патшалығы тарихында») [1, 19, 122-123 б.; 2, 297 б.]. Сондай-ақ, араб саяхатшысы әрі жазушысы Мұхамет Аль-Ауфидің XIII ғасырда Үндістанда жазған кітабында «Алтайды мекендеген қарлықтар... тоғыз ұлысқа бөлінген, бұлардың ішінде үш тайпа шығыл, үш ұлыс қазақ бар», -деп айтқаны назар аударатын жайт [1, 19-20 б.]. Өйткені қарлықтардың Алтай мен Тарбағатайдан қазіргі оңтүстік-шығыс Қазақстан, Жетісу аймағына VIII ғасырдың ортасында (750-760 жж.) қоныс аударғаннан кейін барып түркеш тайпасымен бірігіп саяси одақ құрғанын ескерсек қарлық тайпалық одақтың ішінде қазақ

ру-тайпаларының болғаны күмән тудырмайды. Бұл ойымызды қазақтың ғұлама ғалымы А. Марғұланнның «Түрік қағандығы құлағаннан кейін (744-745 жж. – Қ.Ж.Н.) Сырдария өзені бойында «Алаш» деген атпен саяси одаққа біріккен көне қазақ тайпалары еді», – дегені дәлелдейді [3, 123 б.]. XIII ғасырда Алаш одағы Шығыс Дешті-Қыпшақ жерінде (қазіргі қазақ жерінде) «Алты арыс Алаш елі» түрінде сақталған, Ақ Орданың негізгі халқы осы «Алты Алаш елі» болды деп ойын түйіндейді ғалым [3, 123-124, 131]. Моңғолияның танымал түріктанушы ғалымы И. Қабышұлының «... ал қазақ халқы болса, осы кезден бастап көптеген рулар мен ұлыстардан құралған Қарлұқ одағының негізін қалады. Демек, қазақтың халықтық негізіне алғашқы ұйтқы болған-Түркеш пен Қарлұқ одағы екен», – деп бұл пікірге қосылады («Еліміз Алаш, керегеміз алаш» деген ұғым сол кезде қалыптасқан көрінеді – Қ.Ж.Н.) [4, 71 б.]. Орхон-Енесай түрік жазбаларында олар «үш қарлық» («үш ұлыс қазақ») деген атпен сақталғаны белгілі, сондай-ақ Қарлық қағандығы 200 жылға жуық уақыт қазақ жерінде дәуірлеп қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына елеулі үлес қосқаны тарихқа әйгілі [5, 142 б.; 6, 306, 310 б.].

Түркеш-Қарлық Алаш (Қазақ) одағының, кейіннен Қазақ хандығының ірге тасы киелі Жетісу өңірінде құрылғанын есепке алсақ «Риг-Веда» мен «Авестада» сақталған құнды мәліметтерге сүйеніп жазған кейбір зерттеушілердің «біздің дәуірімізден 2000 жыл бұрын ғылым мен жазу-сызуды меңгерген, өркениеттің жоғарғы сатысында тұрған арийлердің (қола дәуіріндегі андронов мәдениетіне тиесілі арийлер деген ортақ атпен танылған малөсіруші тайпаларын меңзейді-Қ.Ж.Н.) атамекені қазіргі Түркістандағы Жетісу аймағы болған», – деп айтқан пікірлерінің өзектілігі арта түседі [7, 166, 168-169 б.].

Қарлықтардың түркештермен бір одаққа бірігіп VIII-X ғасырларда ерекше күшейгендерін араб жазба деректерінен білеміз. Мәселен, 775-785 жылдары Мысыр Елінде (Египетте) билік еткен Аббасид халифы Аль-Махди өзінің әкімшілігін басқаруға сенімді адамы Йахия-ибн-Даут Аль-Хараси есімді түрік мамлюгін тағайындайды (бір қызығы, дәл осы 775 жылы Қарлық қағаны ислам дінін қабылдайды) [8, 166-167 б.]. Арабтардың түрік көшпенділерімен тығыз байланыс орнатуы VIII ғасырдың екінші жартысынан басталды деуге негіз бар, өйткені 751 жылы өткен әйгілі Талас өзені бойындағы шайқаста (Атлах қаласының түбінде) араб әскері түрік атты әскерінің көмегімен қытайлықтарды тас-талқан етіп жеңгеннен кейін, олар өздерінің әскери күштерін ержүрек көшпелі түрік жауынгерлерден жасақтауын үрдіске айналдырған (арабтар көшпелі мен отырықшы түрік тайпаларын ажырата білген және көшпенділерін ғана «қытшақтар» деп атаған екен) [8, 138-139 б.]. Тағы мысал: 868-905 жылдар аралығында Мысыр Елінде билік жүргізген Ат-Тулунидтер әулетінің тегі қыпшақ болғанын осы әулеттің негізін қалаған Ахмад-ибн Тулунидің әкесі Аббасид халифы Аль-Мамунға Хорезм шахының сый ретінде берген қыпшақ мамлюгі Тулун болған деген дерек дәлелдейді (Хорезм шахтарының әскерлері көшпелі түріктілдес қанлы-қытшақтардан жасақталғандары және әйелдерінің де тегі қанлы-қытшақ болғандары тарихқа мәлім [1, 185 б.; 6, 424 б.; 9, 21-22 б.]) [8, 167-168 б.]. Оғұз тайпаларының ішінде де қазақ тайпаларының болғаны анық (кейбір ғалымдардың пікірі бойынша қазақтың үш жүзіне негіз болған оғұздардың «үш оқ» тайпасы, сондай-ақ «қарлықтар мен оғұздардың... әдет-ғұрыптары да ұқсайды» [10, 41, 43 б.]) [10, 41 б.].

Біздің пайымдауымызша жоғарыда есімі аталған Йахия-ибн-Даут Аль-Харасидің ұлты қазіргі тілмен айтсақ қазақ болған. Тарихшы-ғалымдар ауызша және жазба деректерді зерттеу негізінде түріктөктес халықтарының ішінде қазақ, қырғыз, моңғолды ғана көшпенділер қатарына жатқызады [4, 130 б.; 11, 252 б.; 12, 16 б.]. Алайда қазіргі моңғолдардың түріктөктес ата-бабаларының сол кезеңде мұсылман болмағандарын, сондай-ақ тунгус-мәнжур орман тайпаларымен сіңісіп көп араласқандарының әсерінен ана тілдерінің өзгеріске ұшырағанын, қырғыздардың тым алыста, Енесай өзені алқабын мекендегендерін (Ұйғыр қағандығын тізе бүктірген Қырғыз хандығы) ескерсек, сөзсіз көшпенді қаңлы-қыпшақ тайпаларының негізінен қазақ болғандары күмәнсіз (әрине, олардың арасында оғұз-түрікмендер де болды, өйткені IX-X ғасырларда қазіргі оңтүстік Қазақстанда, астанасы Сырдария өзені бойындағы Янгикент қаласы болған Оғұз хандығының өмір сүргендігі белгілі [10, 41 б.]).

Академик М. Қозыбайтегі «... жазба деректер... «қазақ» атауының... тарихи шығуының ерте екендігін дәлелдейді..., ол алғашқыда жеке ру-тайпалардың аты ретінде жарыққа шыққан»-деп айтқан зерттеуші-ғалым Н. Мыңжанның пікірін қолдайтынын жазады [13, 10 б.]. Ғалымның айтуынша «қазақ» пен «қыпшақ» этнонимдері тарих сахнасына қатар шығып «қазақ» деген ру қыпшақ халқының құрамында өзге ру-тайпалар сияқты «қыпшақ» атын жамылып жүрген, және «қазақ» атауының даңқы қыпшақ одағы әлсіреген, өше бастағанда ғана әйгілі болды» (қытшақтар, керісінше қазақ халқының құрамына жеке тайпа ретінде кірген-Қ.Ж.Н.) [13, 8-10 б.]. «Қазақ» ұлт аты болудан бұрын ру-тайпа аты болған, ұзақ ғасырлар өту барысында біртіндеп тіл, территория, әдет-ғұрып және мәдениет бірлігіне қол жеткізген халық аты болған деген көзқарас барған сайын көптеген жазба және шежірелік аңыз деректермен дәлелденіп отыр», – дейді қытайтанушы-ғалым Ж. Мырзақанұлы [10, 35 б.].

З.Қинаятұлы, Н.Мынжан, М.Қани сынды қазақ ғалымдары да «қазақ» деген этникалық топтардың пайда болуын қыпшақ тайпасы қоныстанған аймақпен байланыстырады [2, 299-300 б.]. Ал «қыпшақ» деген сөз ұлттық бояуы бар атау ретінде (*этноним ретінде*) жазба деректемелері бойынша алғаш рет ұйғыр қағаны Элетміш Білгенің моласында табылған және VIII ғасырға жататын (759-760 жж.) «Селенгі тасына» жазылған («*түрік-қытшақ*» нұсқасында) [14, 118-119 б.]. Демек, «қазақ» пен «қыпшақ» этнонимдері бір уақытта (VIII ғасырда) және бір аймақта тарих сахнасына шыққан деуге негіз бар (*қыпшақтардың ата-қонысы солтүстік-батыс Алтай таулары мен шығыс Қазақстан, Ертіс алқабында болған* [14, 117, 127 б.; 15, 86 б.; 16, 43 б.]).

Қыпшақтардың аталған өңірді III-V ғасырларда (*қытшақ тайпасына тиесілі әйгілі «жоғарғы Обь мәдениеті»*), кейін VIII ғасырдың екінші жартысы мен X ғасырларда (*қимақ-қыпшақтардың «Сросткин мәдениеті»*) мекендегендерін археологиялық деректер арқылы білеміз [14, 82, 117, 127 б.; 17, 40 б.]. Соңғы кезең ұлы Түрік қағандығының құлауымен (744-745 жж.) тұспа-тұс келеді. Қыпшақтарға тиесілі жоғарыда аталған екі мәдениетке де ортақ ұқсастық болған, атап айтқанда адам мәйітімен бірге жылқыны көму рәсімі жаппай сипатталған [14, 82, 127 б.].

Бүгінде «қазақ» атауының тарих сахнасына алғаш рет шығуы жайлы әралуан пікірлердің айтылып жүргені рас (VIII, X-XI, XIII ғғ.), алайда біз жоғарыда айтып өткеніміздей бұл VIII ғасырға тиесілі деп есептейміз [6, 329, 428 б.; 13, 10 б.]. Олай деп айтуымыздың себебі VII ғасырдың соңы мен VIII ғасырдың бас кезінен бастап «Түркеш», «Түркеш-Алаш ұлысы» (*ғалымдар түркешті ежелгі үйсіннің орнын басып, дулаттың ішіндегі ең күштісі, қазақ шежіресінде «сары үйсін» атымен шыққан тайпа ретінде қарастырады* [10, 34, 37, 45 б.]) деген атпен көне қазақ тайпалары Батыс-Түрік қағандығында («*Он оқ Елінде»*) билікке келіп, кейіннен Алтайдан ауып келген қарлықтардың қол астына бірігеді [10, 45 б.]. Түркеш қағандығы «... Алтай тауынан Тянь-Шань тауына, Баркөлден Арал теңізіне дейінгі аумақтағы он оқ тайпасын түгел биледі. Оның негізгі орталығы ежелгі үйсіндердің ата-мекенінде болды» [1, 132 б.]. Ал қарлықтардың Жетісу жеріне қоныс аударуының негізгі себебі Түрік қағандығының біріккен ұйғыр-қытай әскерінен жеңіліске ұшырап құлауы болды.

Қазақ ғалымдары Қытай тарихшысы Су Бей Хайдың пікірін негізге алып түркештер қазақ тобына жататын көне түріктер және Түркеш қағандығын алғашқы Қазақ мемлекеті дейді [1, 126 б.; 5, 123-124 б.; 10, 37, 45 б.]. Ж. Мырзақанұлы «Түркеш қағандығы дәуірінің қазақ тарихын зерттеуде төтенше маңызды бір дәуір екендігін көрсетеді», – деп салихалы ой айтады [10, 45 б.].

Енді түркеш тайпасының ұлттық құндылықтары, ұлттық дүниетанымы жайында айтсақ, Отан-сүйгіштік, Отаншылдық сияқты әрбір қазаққа киелі ұғымдар бастауын солардан алатынына жазба деректемелерінде сақталған мағлұматтар дәлел бола алады. Олардың өмірдегі мақсаты (*кейінгі дәуірдегі қазақтарда сияқты*) олар үшін қасиетті ұғым болып саналатын «отбасы-ру-мемлекет» атты үштік қағидаға негізделген үйлесімдікте өмір сүру болды десек қателеспейміз [5, 134 б.; 6, 302 б.]. Көшпелі қазақ қоғамында отбасы мен одан әрі қарай өрбіп жалғасатын аталық тектің (*рудың*) қаншалықты маңызды орын алатынын оның ру-тайпалық негізде құрылғаны байқатады, өйткені қазақтардың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мен заңдары, ұлттық құндылықтары мен дүниетанымы-барлығы рулық қарым-қатынасқа негізделген еді. Біздің пікірімізше аталған үштік қағиданың мән-мағынасын көне түрік «қан» ұғымы арқылы түсіндіруге болатын сияқты. Өйткені бұл сөздің түпкі мағынасы көне түрік тілінде «әке» деп аударылса [18, 50 б.], отандық сананы қалыптастырудың түп-өзегі, «үштік қағиданың» бірінші бөлегі «отбасы», яғни «әке» екенін байқатады. Түркештердің «үштік қағидаларының» екіншісі, туыстық негізде құрылған «ру» ұғымының астарында көне түрік және қазіргі қазақ тілінде туыстық байланысты білдіретін кәдуімгі адам ағзасындағы «қан» деген мағына жатыр. «Қан» сөзінің үшінші баламасы көшпелі түрік тайпаларының мемлекетін, елін басқаратын «қан-хан» деген мағынаны білдіретінін ескерсек, оның «үштік қағиданың» үшінші бөлегі, «мемлекет» ұғымымен байланысатынын байқаймыз (*оғұз тілінің ықпалымен «қан» «ханға» айналған*).

Сонымен, түркештердің ұлттық құндылықтары «отбасы (қан-әке-отбасы)-ру (қан-қандастық-рубасы) – мемлекет (қан – мемлекет басшысы – елбасы)» атты үштік жүйеге негізделгені байқалады, былайша айтқанда отағасы-отбасы-рубасына, рубасы-елбасына айналған. Танымал түріктанушы-ғалым С. Кляшторныйдың «Структура авестийского скотоводческого социума (*қола дәуіріндегі арийлер мен турлар тайпаларына тиесілі андронов мәдениеті – Қ.Ж.Н.*), т.е. воплощение космического порядка среди людей предельно проста: глава дома, глава рода... и глава страны (*царь*)», – деп жазғаны ойға ой салатын мағынасы тереңде жатқан сөздер деп білеміз [14, 30 б.]. Түрік халықтарының ынтымақ-бірлігін аңсап, тәуелсіздігі үшін күрескен әйгілі түріктанушы-ғалым, ойшыл З.В. Тоганның айтуынша түркештер әскери жорыққа шыққанда шайқаста қаза болған жауынгерлерінің сүйектерін еттен ажыратып, теріге орап елдеріне әкеліп жерлеген екен [5, 132-133 б.].

Біздің болжамымыз бойынша Түркеш-Қарлық Алаш одағы қазіргі тілмен айтсақ Керей-Арғын одағы болғанға ұқсайды. Қытай тарихшы-ғалымы Шуе Зун Жынның айтуынша, Түркеш қағандығын «түркеш», «шеп», «шимойын» атты 3 тайпа құрған болса, қағандар алғашқы екі рудан шыққан екен [1, 130 б.; 5, 125 б.]. Қазақ шежіресі бойынша аталған 3 тайпа қазақ руларымен, дәлірек айтсақ керей тайпасымен байланысты болып шығады [1, 122, 158-159 б.]. Этнограф-ғалым Г. Потаниннің пікірі бойынша да керей тайпасы сары үйсіннен, яғни түркештен тарайды [19, 52 б.; 1, 122, 158-159 б.]. И. Қабышұлының «Түркеш ханы Сұлудың: «Түрік жерінде елім қалды» деп арман етуіне қарағанда Керей, Найман хандығы мен меркіт, қонырат тайпалары Моңғолия жерінде қалып қойғанын меңзесе керек», - деп жазғаны олардың қазақ ру-ұлыстары болғанын байқатады [4, 70 б.].

«Ал қарлықтар Одағы (*Алтай-Қарлық*) кезінде дәуірлеген тайпалардың бірі-болат-қарлықтар (*арғындар*)» болғанын академик М. Қозыбайтегі жазған [13, 10 б.; 10, 40 б.]. Ж. Мырзақанұлы да «болат қарлықтар Орта жүз қазақтарының ата-бабалары болған» дейді [10, 46 б.]. Ғалымның айтуына қарағанда «... арғындарды арысын айтқанда... ғұндарға, берісін айтқанда қазақ даласында және Орта Азияда 170 жылдан астам дәурендеген Қарлық одағына байланыстырады» [10, 45 б.]. Сондай-ақ, алғашқы болып, анығын айтсақ 1456-1459 жылдары Керей мен Жаныбек сұлтандарының соңынан ерген керейлер мен арғындар болғанын Алаш қайраткері, әйгілі зерттеуші-ғалым М. Тынышбаев жазған еді [20, 76, 84, 113 б.].

Араб жазба деректерінің мәліметтері бойынша, Мысыр Елінде қыпшақ мәмлүктері билік жүргізген уақытта мемлекеттік маңызы бар мәселелер «сыйаса» (*қазақ тіліндегі «саясат» сөзінің шығу тегі арабтың сөзі болса керек*), яғни «үш йаса-ясы» атты заңдар негізінде қаралып, мұсылмандық «шарифат» заңдары екінші орында тұрған [8, 134-135 б.]. Отансүйгіштіктің үлгісі ретінде тағы дерек келтірсек қыпшақ мәмлүктері жат елде өмір сүрсе де арнайы үкім шығарып әр сәрсенбі күні белгіленген жерде жиналып қымыз ішуді дәстүрге айналдырған екен [8, 154 б.].

Отанға деген сүйіспеншіліктің мән-мазмұны Қазақ хандығы тұсында, кейінгі патшалық және кеңестік отаршылдық заманда да өзгермеген, қазақ халқы үшін басты мақсат тәуелсіздік пен ынтымақ-бірлікке жету болды. XX ғасырдың бас кезінде, қазақтың басына қиын заман туғанда ұлттық құндылықтарды ұран еткен, түріктілдес халықтардың ұлт-азаттық қозғалысына басшылық еткен, ұлттың (*түркістандық ұлтының*) саяси һәм рухани көсеміне айналған ұлы тұлға Мұстафа Шоқайдың мақсаты да ұлт тәуелсіздігі үшін күресу болды [21, 237 б.].

Белгілі түрік ойшылы, қоғам қайраткері Зия Гөкалптың пікірі бойынша «ұлттық ынтымақты күшейту үшін бәрінен бұрын отансүйгіштік моралін (*патриотизм*) күшейту қажет» [22, 272 б.]. Ежелгі түрік-қыпшақ тайпаларында «отансүйгіштік моралі өте күшті болған. Ешқандай түрік өз елі, яғни ұлты үшін өмірін... пида етуден тартынбайтын. Өйткені ел Көктәңірінің жер бетіндегі көлеңкесі болатын» [22, 273 б.]. Қазақтың ұлы алашшыл ақыны Мағжан Жұмабай да:

*«Не көрсем де Алаш үшін көргенім,
Маған атақ ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де Алаш өлмес, көркейер,
Істей берсін қолдарынан келгенім!», –*

деген сөздерімен Отаны үшін, ұлты үшін өзін құрбан етуге дайын екендігін өлеңмен жырлаған [23, 315 б.]. Түріктердің ортағасырлық ғалымы, түрік тілдерінің білгірі М. Қашғари «замандастарын... Отанды сүюге, адал, шыншыл, тұрақты болуға шақырады...» [24, 185 б.].

Бүгінде өскелең ұрпақтың Отанға, оның тарихы мен дәстүріне, тілі мен мәдениетіне, еліне, жеріне деген сүйіспеншілігін, ұлттық рух пен азаматтық сананы қалыптастыру үшін руханилыққа бару, дінге, иманға жығылу керек. Өйткені ата-бабаларымыз үшін адами, рухани құндылықтар бірінші орында тұрды. «Қазақ шешендерінің қалдырған мұраларына зер салсақ адамның шынайы мәні оның руханилығында екендігі айқын көрінеді» [25, 407 б.]. Ұлы ғалым «Ш. Уәлиханов қазақ қауымында рухани болмыстың басқа этностарға қарағанда әлдеқайда жоғары тұратындығын...» айтқан [24, 407 б.]. Сонымен қатар, «адам затының жер бетіндегі тіршілік дүниесіндегі шынайы жолы тек руханилықпен байланысты болып танылған» [25, 407-408 б.]. Алаш азаматы Мағжан Жұмабай үшін «... руханилыққа басымдық беру дәстүрі...» аса маңызды [26, 295-296 б.].

Жастарды отаншыл, отансүйгіш болып ата-ананы, үлкенді сыйлауға, имандылық пен адамгершілік қасиеттерге негізделген Саржан-Кенесары Қасымұлы, Мұстафа Шоқайұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабай сынды ұлы бабаларымыздың келешек ұрпаққа мирас етіп қалдырған өсиет сөздері мен істерін үлгі тұтып, ой-санасына сіңіріп тәрбиелеудің маңызы зор. Ұлы түрік ойшылы Йолығ тегін ескер-

тіп кеткендей ұлттық дәстүрден, тілі мен ділінен, бабалар өсиет еткен жолдан ажырамаған ұрпаққа өзге мәдениеттің шексіз ықпалында қалудың қауіпі жоқ [26, 214, 231 б.]. Жастар рухты, жігерлі болса Отанын, ұлтын, елін, жерін шынайы сүйетіні күмәнсіз.

Сөзімізді қорытындылай келе айтарымыз «отансүйгіштік», «отаншылдық», «ұлтшылдық» деген сөздер мән-мағынасы тең ұғымдар, сондықтан да Түркеш-Қарлық Алаш (Қазақ) дәуірінен бастап кешегі «Алашқа» дейін жалғасып келген тарихи сабақтастықты үзбесек, ұлы бабаларымыз біздерге мирас еткен өсиетін бұзбасақ, ұлттық болмысымызды, ұлттық санамызды, ұлттық құндылықтарымызды жоғалтпай сақтасақ ғана болашағымыз жарқын болмақ [27, 60 б.].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Мұратхан Қани. Қазақтың көне тарихы. Алматы: «Жалын», 1993.
2. История Казахстана в пяти томах. 2 том. Алматы: «Атамұра», 1997.
3. Әлкей Марғұлан. Шығармалары. 13 том. Алматы: «Алатау», 2012.
4. Ислам Қабышұлы. Тұран әлемі. Алматы: «Санат», 2007.
5. История казахской государственности (древность и средневековье). Алматы: «Адамар», 2007.
6. История Казахстана в 5 томах. 1 том. Алматы: «Атамұра», 2010.
7. Е.П. Савельев. Древняя история казачества. Москва: «Вече», 2010.
8. Батыршаұлы Бақытты. Мысыр мамлұқ мемлекетінің Деишті-Қыпшақпен байланыстары. XIII-XV ғғ. Алматы, 2005.
9. С.Г. Кляшторный. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-Петербург, 2003.
10. Жақып Мырзақанұлы. Қазақ шежіресінің жазба тарихи деректермен байланысы жөнінде // Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары. 1993, № 1.
11. Аристов Н.А. Этногенез и этническая история казахского народа (из серии «Библиотека казахской этнографии»). Павлодар: ТОО «ЭКО», 2005.
12. Радлов В.В. Труды по казахской этнографии (из серии «Библиотека казахской этнографии»). Павлодар: ТОО «ЭКО», 2005.
13. Манаи Қабаиұлы Қозыбайтегі. Ата тарихы туралы сыр // Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары. 1993, № 1.
14. С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алматы: «Рауан», 1992.
15. В. Бартольд. 12 лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы: «Жалын», 1998.
16. Лев Гумилев. Хунну. Хунны в Китае. Москва: «Айрис Пресс», 2003.
17. Ю.С. Худяков. Роль древних тюрок, кыргызов, кимаков и кыпчаков в трансляции культурных достижений в лесостепные и таежные районы Сибири в эпохи раннего и развитого средневековья // Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации. Сб. материалов международной научной конференции. Алматы: «Дайк-Пресс», 2008.
18. Древние тюркские диалекты и их отражение в современных (тюркских) языках. Фрунзе: «Глім», 1971. Под редакцией Батманова И.А.
19. М.С. Муканов. Абак-Кереи // Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары. 1993, № 1.
20. Мухамеджан Тынышбаев. История казахского народа. Алматы: «Сана», 1998.
21. Мустафа Шокай. Туркестан-наша общая колыбель (Туркестан в документах личного архива М. Шокая 1920-1940 гг.). 1 том. Алматы: «Қазығұрт», 2011.
22. Тарих адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық. Түркі халықтарының тарихи ойы. 10 том. Астана: «Фолиант», 2006.
23. Әбдімәлік Нысанбаев. Қазақстанның философиялық мұрасы және оның маңызы. // Әлемдік философиялық мұра. 20 томдық. Қазіргі түркі философиясы. 20 том. Алматы: «Жазушы», 2009.
24. Азиз Нарынбаев. Махмұд Қашғари шығармашылығындағы түркі халықтары көзқарасының бейнеленуі. // Әлемдік философиялық мұра. 20 томдық. Қазіргі түркі философиясы. 20 том. Алматы: «Жазушы», 2009.
25. Д. Раев, Ж. Молдабеков. Билердің бірлік идеясы және битану. // Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20-томдық. Қазақ би-шешендерінің дүниетанымы және философиясы. 9 том. Астана: «Аударма», 2007.
26. Ә. Нысанбаев. Мағжан дүниетанымы туралы сөз. // Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20-томдық. XX ғ. басындағы қазақ философиясы. Астана: «Аударма», 2008.
27. Ә. Нысанбаев, Н. Аюпов. Түркі фәлсафасы жайында // Әлемдік философиялық мұра. 20-томдық. Қазіргі түркі философиясы. 20 том. Алматы: «Жазушы», 2009.

УДК 930.85 (574).
ГРНТИ 03.01.21

Ерсінай Пірімбетова¹

¹*Нархоз университетінің доценті, т.ғ.к.*

ЖАҢА ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНҒА ТИГІЗЕР ЫҚПАЛЫ

Аңдапта

Автор Ұлы Жібек жолының ежелден бастап Еуропа мен Азияны ғасырлар бойы саяси-экономикалық және мәдени жағынан байланыстырудағы маңызын ашады. Оның біртіндеп жаңаша қоғамдық құбылыс-тарға негіз болғанын: мәдениеттің элементтерін тасымалдаумен қатар айырбас сауданың орнына дүниеге тауар-ақша қатынасының, көптеген елдердің төл ақшасының пайда болуына ықпал етіп, халықаралық деңгейде жүзеге асуының тарихи маңызын көрсетеді. Сонымен қатар керуен сауда жолдарын қазіргі заманға бейімдеп қайта жаңғыртудың біздің елімізге тигізер ықпалын дәлелді келтіреді. Қазіргі Жаңа Жібек жолының мәніне тоқталады.

Кілт сөздер: Жібек, сілемдер, үдерістер, бекет, жаһандану, инвестор, желі, идея.

Ерсінай Пірімбетова¹

¹*Доцент университета Нархоз, кандидат исторических наук.*

РОЛЬ НОВОГО ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация

Автор раскрывает значение Великого Шелкового пути в древних временах, завоевавшего важное место в политическом, экономическом и культурном контексте Европы и Азии на протяжении веков. Это был постепенный переход для создания новых изменений в общественных отношениях наряду с трансформацией элементов культуры. Вдобавок, вместо обменно-торговых отношений складывается новое направление товарно-денежных отношений. В статье отображается постепенное появление во многих странах денежных единиц, которое повлияло на международный уровень развития. В свою очередь автор аргументирует свое мнение о возрождении Великого Шелкового пути, о его влиянии на развитие Современного Казахстана и придает особую значимость на становление Нового Шелкового пути.

Ключевые слова: Шелк, тракты, процессы, сообщений, интеграция, инвестор, сеть, идея.

Ерсінай Пірімбетова¹

¹*Associate Professor of the University of Narcio, Candidate of Historical Sciences.*

THE ROLE OF THE NEW GREAT SILK ROAD IN THE DEVELOPMENT OF MODERN KAZAKHSTAN

Abstract

The author reveals the importance of the Great Silk Road from ancient times, which has gained an important place in the political, economic and cultural context of Europe and Asia for centuries. It was a gradual transition to create new changes in social relations along with the transformation of cultural elements. In addition, instead of exchange-trade relations, a new direction of commodity-money relations is emerging. The article shows the gradual appearance of monetary units in many countries, which influenced the international level of development. In turn, the author argues his opinion on the revival of the Great Silk Road, its impact on the development of modern Kazakhstan and attaches special importance to the formation of the New Silk Road.

Key words: Silk, tracts, processes, communication, integration, investor, net, idea.

Археология ғылымының материалдық деректеріне сүйене отырып, халықаралық қатынастардың, дипломатияның нысанына айналған Ұлы Жібек жолының тарихының б.з.д. II мың жылдықта басталғандығын білеміз. Ұзындығы 7мың км. созылып Шығыспен Батысты байланыстырған керуен жолдардың желісі. Ежелден Ұлы Жібек жолының ең ұзын тармақтары Қазақстан мен Орта Азия аймақтары арқылы өтті.

Құрлық жолы біртұтас сауда жолына айналып, оның бойында ірі қалалар пайда болды. Жібек жолын жағалай орналасқан мемлекеттердің экономикалық жағдайы жақсарып, беделі артты. Бақылаушыға айналып, беделі артқан ежелгі мемлекеттің бірі туралы: «Қаңлы елі Ұлы Жібек жолының орталық бөлігінің

бірін алып жатты және оның Сырдария өзенін бойлай солтүстік-батыс жақтағы Жайық өңіріне, Еділ бойына және одан әрі Солтүстік Кавказ бен Қара теңіз өңіріне беттейтін тармақтарын бақылап отырды» [1] деген дерек бар. Біртіндеп айырбас сауданың орнына дүниеге тауар-ақша қатынасы келді. Көптеген елдердің төл ақшасының пайа болуына жол ашты. Ұлы Жібек жолы ғасырлар бойы экономикалық, саяси, мәдени қарым-қатынасты халықаралық деңгейде жүзеге асырды. Ірі сілемдері жан-жақты дамытушылық қызмет атқарды. Түрлі әлеуметтік топ қарым-қатынасқа түсті, ірі сауда керуендерімен жиһангерлер, дін таратушы миссионерлер, өнер адамдары, елшілер, ақын-шайырлар ағылып келіп жатты. Әсіресе, IX-XII ғасырларда қалыптасқан қала мәдениеті жағдайында қолөнер мен сауда дамыған кезде отырықшы өркениет көшпелілердің экономикалық қарым-қатынастарының қажетті құрамды бөлігіне айналды. Осы әрекеттер арқылы өзара халықаралық мәдени, сауда қатынастары, жаңа технологиялар, қолөнер ісі, түрлі деңгейдегі дамып, әлемдік діндер орнықты. Көшпелілер отырықшы халықтардың бір-бірімен мәдениет алмасуына, олардың бірінен екіншісіне мәдени үдерістердің ауысуына себепші болды. Көшпелілер миграциясы, олардың бір отырықшы елдерден кейін келесі бір отырықшы халықтарды жаулап алуы арқылы мәдени диффузия іске асып отырды. Жібек жолының негізін қалаушы болған ежелгі Қытай елі еді.

Ол Қытайдың алғашқы астанасы Чанъань (Қазіргі Сиань) қаласынан басталды. Бұл қаланың-іргесі б.з.д. 3100 жыл бұрын қаланып, 13 династия алмасқанша Қытайдың саяси-экономикалық орталығының қызметін атқарды [2]. Ұлы Жібек жолының бастауы болған Сиань мәдениеті мен тарихы бай қала. Ол Еуропа мен Азияның түрлі елдеріне қытай жібегі, фарфоры мен басқа да тауарларын жеткізетін Жібек жолының ең бастапқы бекетіне айналды.

Ғасырлар бойы Ұлы Жібек жолы арқылы саудагерлер, миссионерлер саяхат жасап, осы сапарлар нәтижесінде түрлі байланыстар орнады. Сауда байланыстары ғана емес мемлекеттер мен халықтар арасында дүниетанымдық көзқарастар мен мәдени алмасулар жүрді, қолөнер ісі, технологиялар, діни нанымдар тарады. Қытай жібегінің құндылығы соншама сол заманда тіпті валюта ретінде қолданылды. Мемлекет аралық қарыздарды жібекпен өтейтін жағдайлар орын алды. Осы қасиеттерімен байланыстыра отырып, XIX ғасырда алманиялық ғалымдар К. Рихтгофен мен А.Херман бұл сауда жолын «Ұлы Жібек жолы» деп атады [3]. Ұлы Жібек жолы Орта Азия, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу Арқылы XIV ғасырға дейін, яғни бұл аймаққа Ақсақ Темірдің билігі күшейіп, оның құрған империясы Ұлы Жібек жолына бақылау орнатқан кезеңге дейін қызу жүріп отырған. Осы уақыттан бастап бұл жердегі саяси дағдарыстар, соғыстар, қалалардың күйреуіне, мәдениеттің құлдырауына әкелді. Осы себептерге байланысты Ұлы Жібек өз қызметін тоқтата бастады. Бұл жағдайға басты себеп болған Қытай мен Еуропа арасындағы теңіз жолының ашылуы сонымен қатар бәсекелестер арасындағы ірі қақтығыстар еді. Ұлы Жібек жолы мәні жағынан-адамзат өркениеті жасаған тарихи ескерткіштердің бірі, әлем тұрғындарының дамуға деген құштарлығының көрінісі. Адамзат тарихында өшпестей із қалдырды.

Уақыт талабына сай Ұлы Жібек жолы қайта жаңғырып жатыр. 1987 жылы Парижде ЮНЕСКО-ның Бас конференциясында «Жібек жолы – диалог жолы» атты халықаралық жоба қабылданды. Оған Грекия, Португалия, Египет, Италия, Қытай, Индонезия, Оман, Моңғолия, Шри Ланка, бұрынғы Кеңестер Одағы қатысты. «Адамды қоршаған орта, жер мен теңіз қорлары», «Мәдениет және болашақ» атты бағдарламалар бекітілді. Осы бағдарламаларды іске асыруға қатысты. 1991 жылы Қазақстанда «Жібек жолы» атты Ұлттық комитет құрылды. Ұлы Жібек жолы көне дәуірде де, қазір де Еуразия халқы үшін мәдени байланыс, саяси рухани мәселелерді шешуде маңызы зор. Осы бағдарлама шеңберінде Ұлы Жібек жолының тарихи маңызын зерттеу қолдау тауып көптеген жаңа деректер ғылыми айналымға түсті.

Ежелгі Жібек жолын қайта жаңғырту идеясы еуроазиялық кеңістіктегі жаңа интеграциялық үдерістер тұжырымдамасы ретінде ұсынылған болатын. Бұл жоспар Ұлы Жібек жолы бойымен сауда дәліздерін салуға бағатталған ірі жобалардың дайындалуына сонымен қатар интеграцияның күшеюіне әкелді. Интеграциялану өзінің мәні жағынан жаһандық және аймақтық болып екіге бөлінеді. Аймақтық интеграция белгілі бір аймақтағы елдердің біріңғай экономикалық сипатына қарай ынтымақтасуы барысында жүзеге асырылса, ал сонымен қатар орын алатын жаһандық яғни сыртқы интеграцияның ауқымы кең. Осы тұста айтып кететін жағдай, жаһандық интеграция жағдайында ұлттық менталитет пен тұтастықты сақтау басты мақсат болуы тиіс.

ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Астанада өткен Азия даму банкі басқару кеңесінің отырысында: «Ежелгі Жібек жолын қайта жандандыру экономикалық, әлеуметтік дамуға, саяси тұрақтылыққа негіз болып, ақыр аяғында осы жолдың бойында орналасқан елдердің қарыштап дамуына, бейбіт өмір сүруіне алып келеді» [5] – деген еді. Бұл идеяның қолдаушысы ретінде

Қытай Халық Республикасының төрағасы Си Цзиньпин де өз пікірін білдірді. Қытай көшбасшысы 2013 жылы қыркүйекте Қазақстанға жасаған ресми сапары барысында Ұлы Жібек жолы бойымен экономикалық дәлізді бірігіп салуды ұсынды.

Сол кездесуден кейін көп кешікпей Сиань қаласына баса назар аударылды. Қазір бұл қала Шэнси провинциясының әкімшілік орталығы-Солтүстік-Батыс Қытайдағы ең үлкен қала. Сиань "Жібек жолы экономикалық белдеуінің жаңа бастапқы бекеті" атты қала құрылысының жобасын бастады. Бұл инфрақұрылым құрылысын жандандыру мен екіжақты тиімді сауда-саттықты дамытудың "жол картасы" іспетті жоба. Инфрақұрылымдық бастаманы жүзеге асыру ісінде Қытай Қазақстанға иек артуға мүдделі. Қазақстан-Батыс пен Шығыс арасыдағы өзара ықпалдастық байланыстарды біріктіретін маңызды көпір. Осы арқылы біздің елімізде саяси әрі экономикалық мүддені көздейді. «Бір белдеу-бір жол» бастамасы жаңа геоэкономикалық парадигма қалыптастыруға мүмкіндік беретінін, оның табысты іске асуы, жинақтап алғанда, 4,4 млрд адам тұратын елдерге пайда әкелетіні туралы дәлелді материалдар баспасөз беттерінде айтылып жүр. Нарықтың тұсында кез- келген мемлекет өзінің жан-жақты дамуында бәсекелестік жағдайдан тыс қала алмайды. Бәсекелестік қабілетті сақтап, ары қарай дамуына ішкі-сыртқы факторлар әсер етеді. Соның ішінде мемлекеттің географиялық жағынан орналасуының өзіндік мәні бар. Әрине, жасыратыны жоқ, су жолдарының арзан тиімді екені анық. Бірақ әлемде ашық теңізбен шектеспейтін 48 ел бар. Соның бірі-Қазақстан. Қазақстанның географиялық жағынан Еуроазия материгінің дәл ортасында орналасуы интеграциялық дамуға мүмкіндіктер жасайды. Оның үстіне бүгінгі таңда интеграциясыз, оқшау дамуда мүмкін емес. Қай кезде де көршілес елдермен тығыз қарым-қатынас орнатып жан –жақты дамудың қажеттігі қазіргі Қазақстан үшін аса тиімді.

XXI ғасырда адамзат тарихына ықпал ететін саяси-экономикалық және мәдени маңызы бар бұл жобаны әлемдік деңгейде алғашқы болып көтерген тағы Қытай болып отыр. Жаһанданудан таса қала алмайтын және қалғысы келмейтін мемлекеттер бұл іс-шараны қолдап, қызу араласып кетті. Қытайдың ХХІғ. екінші он жылдығынан бастап қарқынды дамуына себеп болып отырған 2009 жылдан бастап орын алған ғаламдық қаржы дағдарысы салдарынан Батыс елдері мен Американың нарықтары тоқырап қалғандығы. Оның үстіне Қытайдың жалпы сауда жолдарын дамытуға байланысты ежелден келе жатқан тәжірибесіде ықпал еткен болар. Осыған байланысты Қытай, Орталық Азия елдеріне оның ішінде Қазақстанның негізі инвесторына айналды.

Қаржыландыруды, одан пайда түсіруді өзінің негізгі мақсатына айналдырған Қытай «Жаңа Жібек жолы» жобасын бастау қарсаңында тағы бір маңызды қадам жасады. Ол-жоғарыдағы бастамаға қаржылық негіз болатын «Азия инфрақұрылымды инвестициялау банкі» (АІВ) құруды қолға алуы.

Әлем назарын аудартып отырған «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» халықаралық көлік дәлізінің ұзындығы – Шығыс Қытайдағы Ляньюнган портынан Ресейдің Санкт-Петербург қаласына дейін 8 мың 445 шақырым. Соның ішінде құрлықтық дәліз Ресейден нақты алсақ, Санкт-Петербургтан басталып, Қазақстанның Ақтөбе, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл және Алматы облыстары арқылы барлығы 2787км. жерді басып өтіп Қорғас кеден бекеті арқылы Қытай асады. Заманауи автожолға қойылар талап та аз емес. Оның ең бастысының бірі-жаңа жолдардағы автокөліктер сағатына 200 шақырым жылдамдықпен жүруі туралы. Сонда қазіргі Қазақстандағы бар жолдардың 2309 шақырымын халықаралық талапқа сай жөндеу қажет болады екен. Бұл жағдайда кесе көлденең тұратын мәселе орындалатын жұмыс сапасы, жобалар негізінде салынған және салынғалы жатқан объектілердің халықаралық деңгейде орындалуы. Өйткені, республикамызда жоғарғы оқу орындары логистика менеджменті мамандарын дайындауды соңғы он жылда ғана қолға алып отыр. Бұл заман талабынан туындаған жаңа мамандық. Ол-көп салалы көліктік логистика. Сондықтанда елімізде бұл сала тың әрі толық шешімін таппаған мәселе қатарына жатады. Ендігі жерде өзге елдердің тәжірибесін қабылдай отырып, Қазақстанда да көліктік логистика сферасын дамыту арқылы халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын жақсартуға ықпал етуіне негіз бар. Оның бір дәлелі Жезқазған-Бейнеу темір жолы желісі бойына салынып жатқан 13 станция, 30 разъезд, 20 мың жұмыс орынының ашылуы көңілден шығарлық жағдай. Қазіргі таңда азаматтарды жұмыспен қамтамасыз ету, жалақыны уақытында беру сияқты мәселелерді дәл осы жобаларды іске асыру барысында шешуге мүмкіндіктер туады.

«Белдеу және жол» бастамасының аясында бірнеше жаңа қадамдар дүниеге келді. Оның ішінде Қытайдың «Жібек Жолының экономикалық белдеуі» жобасы, Индонезия ұсынған «XXI ғасырдың теңіз Жібек жолы идеясы». Бұның қай-қасысыныңда жан-жақты маңызы зор. Азия мен Еуропаны ғана емес, Африканы да жалғастыратын халықаралық дәліздермен қатар, Оңтүстік Қытай теңізінен бастап, Азияның оңтүстігін айналып өтетін су жолдарының іске қосыларыда жоспарланып отыр. Сонымен қатар Ұлы Жібек Жолының негізі болып туризм саналады. Қазіргі таңда Дүниежүзілік туристік ұйымның маңызы арта түсті. Ұйым 19 мемлекет қатысатын трансқұрлықтық туризмнің концепциясын жасады. Оған Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Қазақстан, Тәжікстан, Иран, Грузия, Армения, Әзірбайжан, Қытай, Пәкістан, Түркия, Жапония, Үндістан т.б. Ұлы Жібек жолының бойындағы мемлекеттер кірді.

Жаңа Ұлы Жібек Жолының бойындағы тарихи ескерткіштерді халықаралық сұранысқа ие боларлықтай етіп деңгейін көтеру уақыт күтпінмейтін талап болуы тиіс. Бұл тұрғыда елімізде «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша да біраз шаруалар жүзеге асырылды. Қазақ жерінде біздің заманымызға дейінгі III-II ғасырларда салынған тарихи-мәдени ескерткіштер өте көп. Осыны ресурс көзіне айналдырып, тартымды туризм кілтін жасауға мүмкіндіктер жеткілікті. Бұған дейін Қазақстан Жібек жолының бойындағы 8 ескерткішті Дүниежүзілік мұралар қатарына кіргізген еді. Енді Оңтүстік Қазақстан мен Қызылорда облысы, Сырдария өңірінен 16 тарихи ескерткіш сондай-ақ басқада аймақтардағы ескерткіштер де қарастырылып әлемдік мұралар тізіміне Ұлы Жібек жолының тармақтары ретінде енгізу қолға алынууда.

«Бір белдеу-бір жол» жобасын жүзеге асыру барысында интернационализм мәселесіне баса назар аудару керектігі өзінен-өзі айқын. Өйткені жоба аясында халықтардың бірігу процесі жүреді. Бұл өзге елдерге, әсіресе Қытайға тиімді болғанымен қазақ ұлтына тиімді емес. Ұлттық санаға байланысты тәрбиелік мәні бар іс-шаралар еліміздегі мектептер, орта буынды және жоғары оқу орындарының басты назарында болуы керек. Ойымды қорыта келе, Жаңа Ұлы Жібек жолының Қазақ елі үшін түптеп келгенде берері мол: жаңа қоныстар, жұмыс орындары пайда болады, инфрақұрылым дами түседі. Көліктік логистика: автобандар, темір жол торабы, жаңа порттар, транзиттік әуе жолдары іске қосылады. Туризмді дамыту қолға алынады. Бастысы-жаңа мамандықтар ашылады, сол мамандарды дайындауда өз отандастарымыздың саны басымдық танытса еліміздің ертеңінің игілігіне асар еді. Әрине, бұл бірер жылдың көлемінде бітер жұмыс емес, болашағы бар жоба.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы, I-том, Алматы: 1996. - б.287.
2. Н.Алдабек. Ұлы Жібек жолы және қазіргі замандағы Орталық Азиядағы интеграциялық үрдістер// Ақиқат-2008. - №12, -б.165.
3. Байпақов К, Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Алматы: 1992. -б.103.
4. Қазақстан Ұлттық Энциклопедия, 9-том, Алматы: 2007. -б.48.
5. Н.Ә.Назарбаев. Астанада өткен Азия даму банкі басқару кеңесінің отырысы [Электрон.ресурс]. -2014. URL: <http://www.kazinform.kz/rus/article/2659850> (қараған күн: 27.02.2018)
6. Ұлы Жібек жолы.-Алматы: ҚАЗАҚСТАН-ЗАМАН, 2014.
7. «Белдеу және жол»: алғашқы нәтижелер не дейді? -Алматы: Егемен Қазақстан, 2017.
8. Еуропа мен Азия арасын жаңа "Жібек жолы" жағалайтын болады.- Алматы: Қазақ газеті, 2012. -1 б.

ӘӨЖ 316.334.2
МРНТИ 04.51.27

Kurmanbaeva L. T.¹

*candidate of philosophical Sciences. D., associate Professor chair of "History Kazakhstan and socio-humanitarian disciplines", Kazakh Academy of transport and communications named after M. Tynyshpayev
Almaty city, Kazakhstan*

Syzdykova S.M.²

*Kazakh State Women's Pedagogical University, master of sociological science, senior teacher,
Almaty, Kazakhstan.*

Saurbaeva R.S.³

*Kazakh State Women's Pedagogical University, master of sociological science, senior teacher,
Almaty, Kazakhstan*

SOCIAL SECURITY: CONCEPTUAL POWDER, OBSERVATION.

Abstract

In the article the authors consider the concept of "social security" and its essence. The above criteria create for each subject the unique potential of socio-psychological safety as a set of terms and conditions necessary to develop, maintain and preserve the integrity of the subject in relations. This potential 'interacts' with external threats of the social world (and sometimes with internal threats of subjective nature), creating the possibility to counter these threats or be subjected to them.

Thus, one can understand the socio-psychological safety as a state of dynamic balance between the internal potential of the subject and external conditions, determined by harmonic and satisfactory relationships characterized by safety (no

deformations, violations and constraints, as well as tolerance in relationships). This allows to realize the spiritual and psychic capacity of the subject in the process of his life and to preserve his integrity.

Key words: social security, security, sociology, security in transport.

Құрманбаева Л. Т.¹

*филос.ғ.к., «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының» доценті,
М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы қ., Қазақстан*

Сыздықова С.М.²

*әлеуметтік ғылым магистры «Қоғамдық-гуманитарлық пәндер кафедрасының» аға оқытушы
Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университеті.
Алматы қ., Қазақстан*

Саурбаева Р.С.³

*әлеуметтік ғылым магистры «Қоғамдық-гуманитарлық пәндер кафедрасының» аға оқытушы
Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университеті.
Алматы қ., Қазақстан*

ӘЛЕУМЕТТІК ҚАУІПСІЗДІК: КОНЦЕПТУАЛДЫ БЫҢАЙЛАР, ТҮСІНІГІ.

Аңдатпа

Бұл мақалада мақала авторлар «әлеуметтік қауіпсіздік» ұғымына жан-жақты талдау жасаайды және оның мәнін қарастырады. Ғылыми критерийлер әрбір субъект үшін әлеуметтік-психологиялық қауіпсіздіктің бірегей әлеуетін, қарым-қатынаста пәннің тұтастығын сақтау, дамыту және сақтау үшін қажетті жағдайлар жиынтығы ретінде жасайды. Бұл әлеует әлеуметтік дүниенің сыртқы қатерлерімен (кейде субъективті сипаттағы ішкі қауіп-қатерлермен) өзара әрекеттеседі, осы қауіп-қатерлерге қарсы тұру немесе оларға ұшырау мүмкіндігін тудырады. Осылайша, әлеуметтік-психологиялық қауіпсіздікті субъектінің ішкі потенциалы мен қауіпсіздікте сипатталатын үйлесімді және қанағаттанарлық қатынастармен анықталған сыртқы жағдайлардың (деформациялар, бұзушылықтар мен шектеулер жоқ және қатынастарда төзімділік) арасындағы динамикалық тепе-теңдік жағдайы ретінде түсінуге болады. Бұл өз өмірінің барысында субъектінің рухани және психикалық қабілетін түсінуге және оның тұтастығын сақтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: *әлеуметтік қауіпсіздік, қауіпсіздік, әлеуметтану, көліктегі қауіпсіздік.*

Құрманбаева Л. Т.¹

*к.филос. н., доцент кафедрасы «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины»,
Казахская академия транспорта и коммуникации имени М.Тынышбаева,
г.Алматы, Казахстан*

Сыздықова С.М.²

*Магистр социальных наук, старший преподаватель кафедры социальных и гуманитарных наук
Казахский государственный женский педагогический университет.
Алматы, Казахстан*

Сауырбаева Р.С.³

*Магистр социальных наук, старший преподаватель кафедры социальных и гуманитарных наук
Казахский государственный женский педагогический университет.
Алматы, Казахстан*

СОЦИАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ, ОСОБЕННОСТИ.

Аннотация

В статье авторы рассматривают понятия «социальная безопасность» и ее сущность. Научные критерии создают для каждого субъекта уникальный потенциал социально-психологической безопасности как набор условий, необходимых для развития, поддержания и сохранения целостности субъекта в отношениях. Этот потенциал «взаимодействует» с внешними угрозами социального мира (а иногда и с внутренними угрозами субъективного характера), создавая возможность противостоять этим угрозам или подвергаться их воздействию.

Таким образом, можно понять социально-психологическую безопасность как состояние динамического баланса между внутренним потенциалом субъекта и внешними условиями, определяемыми гармоническими и удовлетворительными отношениями, характеризующимися безопасностью (без деформаций, нарушений и ограничений, а также толерантности в отношениях). Это позволяет реализовать духовную и психическую способность субъекта в процессе его жизни и сохранить его целостность.

Ключевые слова: социальная безопасность, безопасность, социология, безопасность в транспорте.

This problem is likely possible to solve with correlating the psychological safety with other basic psychological categories. It seems that when studying the psychological safety, one needs to take into consideration the 'human factor': the subject. Based on the concept of the subject and various studies, we can assume that a category of attitudes may become the 'primary' or 'basic' concept in the study of psychological safety. Brushlinsky A.V. noted, "A man as a subject not only and not just 'consume' information, experiencing various effects The man 'generates' the information ... because in the course of his activity and communication he undergoes a process of self-determination, occupies a certain position in life, and therefore highly selectively treats everything that affects him in the course of his life..." (Brushlinsky, 1996, p. 41-42).

In such a way, it appears that the concept of 'attitude' will allow, on the one hand, to consider the safety as a psychological category and, on the other hand, to identify its socio-psychological orientation. This is due to a number of reasons: instability in the economic, political and social life; stressful and psychogenic effects of various origin; the increasing number of man-made emergencies; the increasing social ill-being, society polarization (differentiation of social classes with various economic status), the growth of crime (terrorism, fraud, crimes against a person), the decreasing frequency and effectiveness of interpersonal contacts. The undisputed fact is that the problem of psychological safety becomes the center of a sufficiently large number of studies attempting to describe conditions for the psychological safety of human from different points of view, to create a psychological safety model and a model of secure person, to identify safety factors and determinants. However, the variety of offered grounds to review the psychological safety only 'extends' a list of its diverse models, conditions, possible safety factors and determinants taking us away from the 'core' of the problem.

In order to understand and identify the safety, it is necessary to consider it as a system of subject's attitudes to the world, himself and Others. Describing the activity of the subject, Rubinstein S.L. (1969) pointed out that the essential moment is not a course of events itself, but above all a man's attitude to what is happening. He pointed out that various attitudes act as a condition for human existence, and there are always two interconnected attitudes—a man and self-presence, a man and another man. All forms of relations (human relations with the world) constitute the essence of the subject. All this gives grounds to believe that relationships represented by a set of personal features and manifested in a man's relation with objective reality, are the conditions that provide a certain level of human activity (including his activity, social activity), on the one hand, and determine the internal feeling, state and features of the subject (general life satisfaction), on the other hand, which is the basis of psychological safety.

Human relations are diverse and multi-dimensional. However, relations with Others and attitude to Others in many respects are crucial for the sense of safety, security and integrity of the subject. Rubinstein S.L. wrote, "I do not exist without others; I and others co-exist... I determine myself in all my relations with people, in all my attitudes to all people—to humanity as the whole and the unity of all people." (Rubenstein, electronic resource).

Given that each subject is interconnected with many Others, it gives rise to a system—a system of relations. Violation of the system (for example, 'loss' of at least one of its elements due to the break in relations) decreases its resistance, unbalances all of its elements, and leads to tension within the system. Thus, the existence of a threat and danger for at least one element (a subject) gives rise to a danger for all others. This fact determines the need to talk about the socio-psychological safety as a phenomenon that occurs in the process of communication and relationship between people.

When reviewing the socio-psychological safety, it is important to answer the question of what category the psychological safety belongs to: is it a process, condition or feature? Let's refer to each of the concepts. They are presented in the order of dynamism, variability. Accordingly, the state is a characteristic of the object, taking into account, on the one hand, the dynamics of changes and, on the other hand, the integrity and the relative stability of the system. This means the human condition in general is determined by his attitude, actual interpersonal and social status, activity and adaptation objectives to the environment and situation (Kulikov, 2000, p. 12). Human's state reflects his interaction with inhabitable environment, social space. Changes in this environment (even minor) lead to certain changes in the man, in his integrity, and cause his transition to a new state (Kulikov, 2000). Such an understanding of the reviewed phenomenon provides an opportunity to consider the socio-psychological safety as a special state caused by a certain system of attitudes in general and by interpersonal relationships in particular.

Defining the SPS as a special state, it is necessary to describe conditions for its origin and criteria for its evaluation.

Assuming that the socio-psychological safety is based on the subject's relations with other people, we can indeed assume that basic conditions for the socio-psychological safety (in accordance with the SPS structure: emotional-motivational components, cognitive and conative components) are as follows. First, satisfaction with interpersonal relationships, which is understood as an indicator of positively estimated relationships, which allow realizing the needs and interests of subjects in these relations. Its criterion is high satisfaction or dissatisfaction. Second, harmonious nature of relations, which are considered as consent, agreement, peaceful co-existence or consistency of opinions, attitudes of both the subject to his relationships with others and those with whom he enters into relationships. Its criterion is high harmony or disharmony in these relations. Third, the safety which is, on the one hand (objective measure), understood as the absence of disturbances and difficulties in the relationship and, on the other hand, assumes human resistance to adverse effects (insults, threats, coercion, neglect, manipulation, and so on). The main criterion of safety is tolerance or intolerance.

The above criteria create for each subject the unique potential of socio-psychological safety as a set of terms and conditions necessary to develop, maintain and preserve the integrity of the subject in relations. This potential 'interacts' with external threats of the social world (and sometimes with internal threats of subjective nature), creating the possibility to counter these threats or be subjected to them.

Thus, one can understand the socio-psychological safety as a state of dynamic balance between the internal potential of the subject and external conditions, determined by harmonic and satisfactory relationships characterized by safety (no deformations, violations and constraints, as well as tolerance in relationships). This allows to realize the spiritual and psychic capacity of the subject in the process of his life and to preserve his integrity.

The combination of all SPS criteria makes it possible to talk about different types of SPS potential, which can be divided into groups with different content orientation. In order to study types of the socio-psychological safety, a pilot study was conducted. For the purpose of solving this problem the questionnaire entitled 'Socio-Psychological Safety Potential of the Subject' (SPSP) was developed with 27 questions aimed to study the relationship harmony and satisfaction and safety of the subject. The results were analyzed (quantitative and qualitative analysis) separately for each criterion (harmony, satisfaction and safety) and in general (aggregate analysis of the SPS potential).

Standardized methods (Relationship Color Test by Bazhin E.F., Etkind A. M.; Subjective Evaluation of Interpersonal Relations (SEIR) by Dukhnovsky S.V.; General Communicative Tolerance Diagnostic Method by Boyko V.V.) were applied to verify and monitor the reliability of results provided by the SPSP questionnaire.

The study involved 165 people aged 20 to 30 years, both men and women, who are senior students (TTI SFU) and people working in various professional fields (a man-to-man professional activity). This age is characterized by the formation and development of the system of interpersonal relations, which differ by their multi-dimensionality and cover all areas of human life. Gained social experience in a certain way is refracted by personality and is manifested in social attitudes, relationship patterns and forms the basis for the formation of the SPS potential.

It was found that 38% of respondents described their relationships with other people as harmonious, satisfactory and 'secured' from adverse effects (in this case the respondents themselves were characterized by relatively high communicative tolerance which was proved by the Communicative Tolerance Method). In general, this group can be described as a group with a high SPS potential (prevalence of three positive criteria or two of three criteria: harmony, satisfaction, safety). When answering the questionnaire, the respondents of this group (67%) noted that their relationships with others could be described as friendly, trustworthy and attractive and they would not want to change these relations. At the same time, in relationships with others they feel protected from threats and neglect (73%) and almost not protected from public humiliation and enforcement to do something against their will (56%>). Choice of color associations in the 'my relationship category' is of particular interest in this group (average value of the group's rank correlation coefficient $r = 8.7$). Preference is given to green-red color. Choice of such colors suggests that respondents evaluate their relationships as stable, creative, where independence, understanding, compassion and friendliness take place. It is worth noting that red color is also interpreted as caution at danger. It is important to emphasize that despite favorable trends generally identified in this group, individual SPS criteria allow us to consider different options for their manifestation. Only 45% of respondents in this group can be characterized as having a high SPS potential (their relationships are harmonious, bring satisfaction and are characterized by safety). Accordingly, this makes up 17%. The rest of respondents in this group are characterized by criteria combinations such as harmony and satisfaction, but low safety (high

frequency of difficulties in communication, medium communicative tolerance with a tendency towards lower values (18%). The same number of respondents (18%) are characterized by high satisfaction and safety, but low harmony (and even disharmony) in relationships that may be due to any disagreements of temporary nature; 19% respondents of the group with a high SPS potential have harmony and safety in relationships, but low satisfaction with the relationships. Emotional needs of this group are likely not adequately satisfied in interpersonal relationships.

Another group participating in the study is a group of subjects with a low SPS potential, which is characterized by negative direction in all three criteria or two of three criteria: disharmony, dissatisfaction, low safety (high frequency of difficulties in communication, tendency towards intolerance). In general, these respondents make up 17%. They described their relationships with others as complex and tense and they would like to change them. They call 'reaping of the benefit' (resolve the issue 'in their favor') as one of the important characteristics of their relationships (along with good communication and desire to have a good company). The need to build relationships with others usually brings them down (48% in this group), because in general they describe their relationships as hazardous, containing the threat. Choice of color associations in the 'my relationship category' is characterized in this group by red-purple and blue-brown colors. This suggests that relationships, on the one hand, are evaluated as selfish, unjust, but strong and confident (average value of the group's rank correlation coefficient $r = 19.2$). All actions within these relations are directed to objects (other people) that attract, arouse interest. The purpose of these actions is to impress. On the other hand, these relations are assessed as conscientious, compliant, dependent, and quiet. Respondents in these relationships may feel peace (based on color interpretation) only by eliminating a state of physical discomfort and by ensuring attention from others.

It is important to emphasize that in this relatively small group (low SPS potential) only 16% of respondents are characterized by negative results in all three criteria. They are accounted for 3% (5 persons). This result can be explained by the fact that the study involved people with good experience of regulating their social relationships, i.e. self-regulation. Thus, the majority of respondents are able to 'adjust' their relations and make them balanced.

The third group of respondents (45%) can be described as a group with the 'uncertain' potential since a meaningful value of criteria (all three or two of three criteria) is within a 'neutral' range (between harmony-disharmony, satisfaction-dissatisfaction, safety-unsafety) that requires to improve both results and research methods applied.

Summarizing the above, it can be noted that relationship as a basic psychological category can act as a building factor for psychological safety in general and socio-psychological safety in particular. Accordingly, SPS is a state reviewed as a dynamic manifestation of the subject's psychology in every moment of his life. An integral system of all sides of the subject's relations, which has an impact on SPS, is resulted from a complex interaction of different mechanisms and functions engaged in the processing of incoming information. This information is not always completely controlled by consciousness. Accordingly, the subject's SPS in many cases may be of irrational, multi-valued or uncertain nature. Like any state, SPS is an integral feature of human attitude to the surrounding environment in a certain period of time with respect to how his potential, opportunities and status (at the moment) correspond to his own aspirations, expectations, plans and hopes, and peculiarities of his social interaction. In such a way, when ensuring the socio-psychological safety, forming the tolerance to various negative psychological effects, it is necessary to take into account the diversity of relationships, their multidimensionality and the nature of socio-psychological status of every subject.

References

1. "Kazakhstan-2050" Strategy is a new political course of the established state. Address of N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. 2012 December 14. www.adilet.zan.kz.
2. Kulikov L.V. Problem of Describing Mental States // *Mental States / Edited by Kulikov L.V. St. Petersburg: Petersburg, 2000.*
3. Myasishev V.N. *Psychology of Relations. M.: Publishing House of the Institute of Practical Psychology. Voronezh: NGO MODEK, 1995.*
4. *Strategy of the life. Alibek Abulkhanova, Slavskaya KA, M: "The Case" 1991*
5. *Fundamentals of engineering psychology Sagyndykhchva Zh.K. Almaty 2004*
6. Brushlinsky A.V. *Safety Subject and Safety of the Subject // Problems of Informational and Psychological Safety / Edited by Brushlinsky A.V., Lepsky V.E. M.: Publishing House of the Institute of Psychology under the Russian Academy of Sciences, 1996, p. 39-43.*

Қ.С. Ыдырыс ¹

¹ PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
«Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы

С.С. Ыдырыс ²

² экономика ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы»
кафедрасының профессоры

М.Е. Мунасипова ³

³ экономика ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының доцент м.а.

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫ МЕН ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа

Мақаланың басты мақсаты қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңде қалыптасқан әлемдік жүйедегі РФ мен ҚХР-дың өзара қарым-қатынасын талдау және екі ел арасында саяси, сауда-экономикалық, мәдени және қауіпсіздік мәселелері тұрғысынан орын алуы мүмкін бақталастық пен ынтымақтастық салаларын анықтау арқылы болашаққа қатысты болжамдар жасау болып табылады.

Түйін сөздер: Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, халықаралық саясат, стратегиялық әріптестік, қауіпсіздік

Ыдырыс Қ.С. ¹

¹ PhD, старший преподаватель кафедры «Международные отношения»,
Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

Ыдырыс С.С. ²

² доктор экономических наук, профессор кафедры
«Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого
университета им. Х.А. Ясауи

Мунасипова М.Е. ³

³ кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Экономика и финансы» Международного
казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

АНАЛИЗ ОТНОШЕНИЙ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация

Главная цель статьи-проанализировать отношения между Россией и Китаем в эпоху после окончания «холодной войны» и будущие перспективы развития отношений, выявив области конкурентоспособности и сотрудничества, которые могут иметь место в контексте политических, торгово-экономических, культурных и проблем безопасности между двумя странами.

Ключевые слова: Российская Федерация, Китайская Народная Республика, международная политика, стратегическое партнерство, безопасность

*Ydyrys K.S.*¹

¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations, PhD, ydyrys.kanat@mail.ru

*Ydyrys S.S.*²

²Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Doctor of Economic Sciences, Professor, serikbay-s@mail.ru,

*Munassipova M.E.*³

³Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Candidate of Economic Sciences, munasipova62@mail.ru

ANALYSIS OF THE RELATIONS BETWEEN THE RUSSIAN FEDERATION AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AT THE PRESENT STAGE

Abstract

The main goal of the article is to analyze the relations between Russia and China in the post-cold-war era and future prospects for the development of relations, identifying areas of competitiveness and cooperation that can take place in the context of political, trade-economic, cultural and security issues between the two countries.

Key words: Russian Federation, People's Republic of China, international policy, strategic partnership, security

Әлемнің алпауыт мемлекеттерінің санатына жатқызылатын Ресей Федерациясы (РФ) мен Қытай Халық Республикасы (ҚХР) арасындағы байланыстар әрқилы кезеңдерде әртүрлі сипатта өрбіген. Кейде қос мемлекет арасында соғыс оты тұтанса, енді бір кезеңде ынтымақтастық пен әріптестік байланыстар белең алған. Десек те, тарих қойнауына үніле зер салғанда екі елдің тарихы мен тағдыры бір-біріне ұқсас екенін көреміз. Геосаяси тұрғыдан өз алдына шоқтығы биік елдерге баланатын РФ мен ҚХР-дың қос құрлықтың қақ ортасында орналасып қана қоймай, қазіргі заманғы геосаяси теориялар бойынша жаһандануға бет бұрған бүгінгі әлемдегі өз алдына шешуші рөлге ие мемлекеттердің қатарына енуі оларды бір-біріне жақындастыратын маңызды факторлар болып табылады. Ең әуелі, Ресей мен Қытайдың сан ғасырлардан бері әртүрлі ұлттар мен ұлыстардан құралған алпауыт империялардың тарихи хәм мәдени мұрагерлері саналатынын айта кетейік. Жалпы алғанда екі мемлекеттің тарихи, саяси, сауда-экономикалық, мәдени және қауіпсіздік салаларындағы ортақ сипаттары мен ерекшеліктері аталмыш екі елдің кейде бір-бірімен одақтасуына, кейде бір-бірімен бақталасуына түрткі болған.

РФ да, ҚХР да батыс елдерімен қаншалықты көпбағытты ынтымақтастық орнатса да, батыс елдері тарихи және мәдени себептерге байланысты оларға стратегиялық одақтас немесе серіктес ретінде қараған. Қырғи-қабақ соғыс кезінде қос мемлекеттің социалистік идеологияны ұстануы олардың бір-біріне деген сенімін нығайтуға мұрындық болған. Осылайша, қос мемлекет те қарсы тараптың ұстанымы мен дүниетанымына құрметпен қарап, сыртқы саясаттарын шынайы негізде қалыптастыруға тырысқан.

1991 жылы КСРО-ның ыдырауы екі полюсті әлемдік жүйенің құлауына септігін тигізіп, осы кезеңнен бастап халықаралық саясатта бір полюсті әлемдік жүйе мен көп полюсті әлемдік жүйені аңсаған мемлекеттер арасында бақталастық пен күрес шиелене түскен. Әсіресе, бұл тенденция Еуразия аймағында анық байқалған. Алайда, жаһандық және өңірлік күштердің жалпы Еуразия аймағындағы күшқуаты мен ықпалын арттыра отырып, дұшпан тарапты ауыздықтау хәм бақталастықта жеңіске жету үшін, ең әуелі, Еуразия аймағындағы әртүрлі субаймақтарды қатаң бақылауға алуы тиіс болды. Осыған орай, РФ мен ҚХР да жалпы Еуразия аймағындағы беделі мен ықпалын нығайту үшін жақын маңдағы Орта Азия, Таяу Шығыс, Оңтүстік Кавказ, Балқан түбегі, Шығыс Азия секілді субаймақтарға көз тіге бастаған [1].

Мақаланың тақырыбы Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасы қатынастарының тарихы мен бүгінін талдауға негізделгендіктен, қос мемлекеттің қай салаларда өзара бақталастыққа кіруі немесе өзара ынтымақтастық орнатуы мүмкін екенін анықтау және осы салаларды дамытудың әртүрлі сценарийлерін жоспарлау екі елдің болашақтағы қарым-қатынасының қай бағытта және қалай өрбитінін болжамдауға мүмкіндік береді. Мақаланың маңызы осы мәселелерді жан-жақты талдай отырып, дұрыс тұжырымдар қалыптастырумен ерекшеленеді. Осылайша, Еуразияның аса маңызды аймағында орналасқан Ресей мен Қытайдың саяси, сауда-экономикалық, мәдени және қауіпсіздік салаларында бір-бірімен бақталастыққа кіру ықтималдықтары мен өзара ынтымақтастық орнату жолдарын қарастыру мақаланың маңызын аша түседі. Сонымен қатар, «Араб көктемі» процесінің нәтижесінде елеулі өзгеріске

ұшыраған Таяу Шығыстағы саяси режим мен Украина және «Ауғанстан-2014» синдромы өзектілігін күшейтіп, зерттеліп отырған тақырып аясындағы басты мәселелердің шешімін табу керектігін одан сайын айқындауға көмектеседі [2].

Оның үстіне, жаһандық күш-қуатынан бас тартқысы келмей отырған РФ қазіргі таңда және орта мерзімде Қытаймен достық һәм әріптестік байланыс орнатуға тырысып бағуда. Осыған орай, РФ мен Қытай арасындағы қарым-қатынастың екі бағытта дамып жатқанына куә болудамыз. Олар-РФ мен ҚХР арасындағы әртүрлі салаларды қамтитын тікелей екіжақты қарым-қатынастар мен қос мемлекеттің көшбасшылығымен құрылған аймақтық және жаһандық ұйымдар аясындағы байланыстар болып табылады. РФ аймақтағы мемлекеттермен жақсы көршілік, достық һәм ынтымақтастық байланыстар орнату саласында екі не көпжақты келісімшарттар түзіп, екіжақты һәм топтық ұйымдар мен одақтар құруда. Осылайша, осы одақтар арқылы жақын төңірекке өз ықпалы мен күшін сездіруге ұмтылуда.

Ресейде де, Қытайда да әлі күнге дейін осы тақырыпқа қатысты жан-жақты зерттеу жұмыстары жүргізілмеген. Қорыта келгенде В.В.Путиннің 2000 жылы билік басына келуімен бірге Ресейдің бар мүмкіншіліктерін пайдаланып, аймақтағы мемлекеттермен ынтымақтастық орнатуға тырысып баққанын аңғаруға болады. Ресейдің әскери базалары мен жақын маңдағы елдерге әскери технологиялар сату арқылы әскери салада басымдық орнатуды көздеуі, атом станциялары мен мұнай-газ құбырларының желісі арқылы энергетика саласында үстемдікке қол жеткізуге ұмтылуы, маңайдағы елдермен өзара сауда-экономикалық байланыстарын нығайтуға ден қоюы және экономикаларының бірін-бірі толықтыруы өзге бақталастарына қарағанда ресми Мәскеудің аймақтағы ықпалы мен белсенділігінің күшеюін қамтамасыз етпек. Әлбетте, бұл жағдай ұзақ мерзімде РФ мен ҚХР-дың өзара қарым-қатынасына кері әсерін тигізіп, Қытай билігінің бұның алдын алуға бағытталған сыртқы саясат ұстануға бет бұру ықтималдылығын арттырады сөзсіз.

Қазіргі таңда әлемдік жүйеде өзгеше геосаяси шарттар қалыптасуда. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін екі полюсті халықаралық жүйенің дәурені бітіп, жаңа саяси тепе-теңдіктің іргесі қалана бастады. Сонымен қатар, шығыс блогы орналасқан аймақта геосаяси саңылау (бейберекетсіздік) пайда болып, осы саңылауды ұтымды пайдаланғысы келген күштер өзара саяси һәм экономикалық бақталастыққа түсті [3]. Осылайша, жаңа геосаяси ортадағы тепе-теңдікті айқындау тұрғысынан күннен күнге ұлғайып отырған әлемдік энергия сұранысының салдарынан энергия көздері мен энергия қорлары ерекше маңыз бен басымдыққа ие болды. Оның үстіне, КСРО-ның құлауы екі полюсті әлемдік жүйенің құлдырауына әкеп соқтырып, халықаралық саясатта бір полюсті әлемдік жүйе мен көп полюсті әлемдік жүйені аңсаған мемлекеттер арасында қызу бақталастықтың орнауына септігін тигізді.

Осыған орай, алпауыт мемлекеттер жаңа конъюнктурадағы халықаралық жүйеде энергия көздері мен оларды тасымалдау құбырларының желісін өз бақылауына алуды көздеді. Геосаяси билікке қол жеткізуге бағытталған бақталастықта әртүрлі күштердің әркелкі сыртқы саясат ұстануы бірқатар одақтардың құрылуына мұрындық болып, өзара текетіреске алып келді. Тек энергия көздерінің мол қоры шоғырланған аймақтарды ғана емес, сондай-ақ оларға іргелес жатқан өңірлерді де бақылауға алуға бағытталған осы текетірестің нәтижесінде қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңде аталмыш аймақтар мен өңірлер жаһандық һәм аймақтық күштердің басты бақталастық алаңына айналды. Содан болар, бүгінде аймақтағы тұрақсыздықты шешу мәселесі мен оған әсер етуші факторлар алпауыт күштердің мүдделері аясында қарастырылуда.

Болашақта небір қақтығыстарға жол ашуы мүмкін осынау шиеліністі, жаңа халықаралық жүйеде Ресейдің халықаралық ойыншы ретінде әлемдік аренада қайта бой көтеруі және ұлы державаға айналу жолындағы сан салалы саясаты арқылы Азия-Тынық мұхиты аймағының алпауыт экономикасына ие болып отырған Қытай Халық Республикасының күн санап өркендеуі күллі әлемнің назарын осы екі елге аудартып отыр. Ендеше, қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңдегі геосаяси ахуалдың басты ойыншыларына баланған Мәскеу-Пекин қарым-қатынасының маңызы барған сайын арта түсері айқын.

Ресей-Қытай қарым-қатынасының тарихына көз жүгірткенде қай кезде де болмасын ауыр дағдарысты бастан өткергені және содан кейін бір-біріне жақындасуға бет бұрғаны аңғарылады. Әсіресе, мұндай жақындасудың Ресейдің саяси аренасында аса маңызды бетбұрыс яки оқиға орын алған тұста белең алғаны байқалады. Мұндай жағдайда Ресейдің ішкі саяси өмірі терең өзгеріске ұшырап, Ресей үкіметі сыртқы саясаттағы мақсат-мүдделерін қайта қарауға мәжбүр болған. Атап айтқанда, екі елдің бір-біріне алғашқы жақындасу үдерісі Ресей патшалығы тұсында Ресейдің 1850 жж. саяси-экономикалық дағдарыстан құтылған шағында орын алған. Екінші жақындасу үдерісі 1917 жылғы Қазан төңкерісі мен одан кейінгі кезеңде алауы тұтанған азаматтық соғыстан (1918-1920 жж.) соң, яғни Ресейдің саяси құрылымын түбегейлі өзгертіп, «Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы» (КСРО) ретінде танылған

социалистік саяси құрылымға айналған тұсында белең алған. Үшінші және ең соңғы жақындасу үдерісі 1991 жылы КСРО ыдырағаннан соң жүзеге асқан. Бұл кезеңде Ресейдің саяси құрылымы тағы да түбегейлі өзгеріске ұшырап, «Ресей Федерациясы» деп аталатын капиталистік мемлекеттің негізі қаланған [4].

Сондай-ақ, Ресей-Қытай жақындасуының АҚШ-тың гегемониясына қарсы одақтасу сипатында жүзеге асуы оның маңызын одан сайын арттыра түсуде. АҚШ Үкіметі өз гегемониясын сақтап қалуға қажетті мол энергия қорларына билік жүргізу, осылайша энергия көздеріне деген сұранысын қанағаттандыру үшін сыртқы саясатын жалпы Еуразияға, оның ішінде Ресей мен Қытайдың «маңайындағы» Азия-Тынық мұхит аймағы мен Орта Азияға бағыттауына түрткі болды. Нәтижеде, АҚШ-тың осы аймақтағы беделі мен үстемдігіне тосқауыл болу үшін Ресей Қытаймен ынтымақтастық орнатуға бел бұды. Екі ел арасындағы қарым-қатынастың дамуына ШЫҰ-ның құрылуы жаңа серпін берді. Алайда жаһандық күштер мен аймақтағы алпауыт мемлекеттер Еуразия өңіріндегі өз беделі мен ықпалын күшейту хәм қарсы тарапты бейтараптандыру үшін Еуразия құрамындағы көптеген субаймақтарда өз үстемдігін күшейтуі тиіс. Кері жағдайда бұл аймақтағы еншісінен айрылып қалуы әбден мүмкін. Сондықтан, РФ мен ҚХР осы аймақтағы биліктерін сақтап қалу үшін тек «жақын маңайдағы» мемлекеттерге ғана емес, Таяу Шығысқа/Сирияға, Шығыс Азияға, Кавказ аймағына және Балқан түбегіне қатысты көптеген халықаралық мәселелер төңірегінде де өзара ақылдасып, жұмыла әрекет етуге талпынуда.

Сонымен қатар, РФ мен ҚХР-дың энергетика саласында екіжақты ынтымақтастық орнатуы да бұған едәуір демеу бергені сөзсіз. Әсіресе, 2001 жылы Ресей-Қытай арасында «Тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы» келісімінің түзілуі энергия саласындағы ынтымақтастықты одан сайын нығайтып, ШЫҰ аясында да одақтасу шараларының жүзеге асуына оң септігін тигізді. Ресейдің Азия аймағындағы ең басты бақталасына айналады деп күткен Қытаймен бірге одақтасуы аса мықты қарсылас саналған АҚШ-пен иық тіресуге қосымша серпін берді. РФ Қырым-Украина мәселесінің ұшығуы нәтижесінде экономикалық санкцияларға ұшырағандықтан, энергетика нарығын әртараптандыруға бағытталды. Осыған орай, РФ аталмыш стратегияны жүзеге асырудың ең маңызды қадамы ретінде ҚХР-мен ынтымақтастық келісіміне қол қойып, қомақты кіріс көзіне қол жеткізді. Осылайша, РФ ҚХР-ға одан сайын жақындап, өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін энергетика саласындағы екіжақты қарым-қатынасты дамыту стратегиясын ұстануға бел бұды. Мамандардың пікірінше, соңғы жылдары екі ел арасында тереңдей түскен стратегиялық әріптестік пен ынтымақтастық байланыстар одан әрі жалғасын таппақ.

Осы мақсатта 2014 жылдың мамыр айында РФ мен ҚХР арасында газ жеткізу мәселесі бойынша түзілген 400 млрд. долларлық келісімшарт қос мемлекеттің тарихында энергетика саласындағы ең ірі келісімшарт ретінде айрықша орын алды. 30 жылдық мерзімге жасалған аталмыш келісімшарттың аясында ҚХР-дың энергия көздеріне деген ішкі сұранысының қомақты бөлігін РФ-дан импорттауына мүмкіндік туындап қана қоймай, екіжақты экономикалық байланыстарды нығайтуға бағытталған бірнеше келісімшарттарға да қол қойылды. Әлбетте, осынау ірі келісімшартқа жай ғана үстірт қарауға болмайды. Себебі, ол қос мемлекет үшін де АҚШ-тың жаңа кезеңдегі Азия-Тынық мұхит аймағындағы саясатына қарсы тұруға бағытталған стратегиялық қадам деп болжамданады. Қазіргі таңда РФ Еуразия аймағындағы саясатының осы бір жаңа белесін жандандырып, ҚХР-мен энергетика саласында да, экономиканың басқа салаларында да ынтымақтастықты одан әрі нығайтуға күш салуда. РФ Президенті В.В.Путин де мәлімдегендей, «Ресей экономикасының желкені Қытайдан соққан самал желмен есіп, ілгері жылжу керектігі Мәскеу хәм Пекин билігінің өзара экономикалық тәуелділігін білдіреді» [5].

Сан ғасырлардан бері жалғасып келе жатқан РФ мен ҚХР арасындағы байланыстар әрқилы кезеңдерде әртүрлі сипатта өрбіген. Кейде қос мемлекет арасында соғыс оты тұтанса, енді бір кезеңде ынтымақтастық пен әріптестік байланыстар белең алған. Десек те, тарих қойнауына үңіле зер салғанда екі елдің тарихы мен тағдыры бір-біріне ұқсас екенін көреміз. Геосаяси тұрғыдан өз алдына шоқтығы биік елдерге баланатын РФ мен ҚХР-дың қос құрлықтың қақ ортасында орналасып қана қоймай, қазіргі заманғы геосаяси теориялар бойынша жаһандануға бет бұрған бүгінгі әлемдегі өз алдына шешуші рөлге ие мемлекеттердің қатарына енуі оларды бір-біріне жақындастыратын маңызды факторлар болып табылады. Ең әуелі, РФ мен ҚХР-дың сан ғасырлардан бері әртүрлі ұлттар мен ұлыстардан құралған алпауыт империялардың тарихи хәм мәдени мұрагерлері саналатынын айта кетейік. Жалпы алғанда екі мемлекеттің тарихи, саяси, сауда-экономикалық, мәдени және қауіпсіздік салаларындағы ортақ сипаттары мен ерекшеліктері аталмыш екі елдің кейде бір-бірімен одақтасуына, кейде бір-бірімен бақталасуына түрткі болған.

РФ мен Қытай арасындағы қарым-қатынастың екі бағытта дамып жатқанына куә болудамыз. Олар-РФ мен ҚХР арасындағы әртүрлі салаларды қамтитын тікелей екіжақты қарым-қатынастар мен қос мемлекеттің көшбасшылығымен құрылған аймақтық және жаһандық ұйымдар аясындағы байланыстар

болып табылады. Мәселен, Ресей Федерациясының Президенті В.В.Путин мен ҚХР Президенті Си Цзиньпиннің 2015 жылғы 8-мамырдағы «Еуразиялық экономикалық одақты және Жібек жолы экономикалық белдеуін құру саласында ынтымақтастық орнату туралы» ортақ декларациясында үш жоба (Еуразия Одағы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы және Жібек жолы экономикалық белдеуі) арасында тиімді байланыстар құрудың жолдары қарастырылған. РФ аймақтағы мемлекеттермен тату көршілік, достық һәм ынтымақтастық байланыстар орнату саласында екі не көпжақты келісімшарттар түзіп, екі-жақты һәм топтық ұйымдар мен одақтар құруда. Осылайша, осы одақтар арқылы жақын төңірекке өз ықпалы мен күшін сездіруге ұмтылуда.

РФ мен ҚХР арасында ортақ ерекшеліктердің бар болғанына және қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңде екіжақты байланыстардың тереңдей түскеніне қарамастан, әлі де болса ашық бақталастық пен карама-қайшы мүдделердің бар екені көзге батады. Мәселен, РФ мен ҚХР-дың шекаралас жатқан аудандарында ҚХР халқының басымдығы және мұның Ресей үшін аса үлкен қауіп тудыруы мүмкін екені анық байқалады. Дәлірек айтқанда, РФ-ҚХР шекарасының Ресей тарапында 7 миллионға жуық халық өмір сүрсе, Қытай тарапындағы халық саны 100 миллионға жетіп жығылады. Бұған тағы Қытайдан Ресейге жұмыс істеу үшін келіп, Ресей аумағына қоныстанған қытайлықтарды қосқанда қауіптің қаншалықты ауыр екенін сезіну қиынға соқпасы анық. Болжамды статистикалық мәліметтерге қарағанда бүгінде 300 мыңнан астам Қытай азаматы Ресейге жұмыс істеу үшін қоныс аударған. Ресейдің бұқаралық ақпарат құралдарында Қытайдың саналы саясаты арқылы Ресейдің Тынық мұхит жағалауындағы аймақтарын кері қайтарып алуды көздейтіні және сол үшін өз азаматтарына орыстармен отбасы құруға һәм іскерлік қарым-қатынас орнатуға демеу беріп, қолдау көрсететіні жиі-жиі айтылуда.

Десек те, жаһандық күш-қуатынан бас тартқысы келмей отырған РФ қазіргі таңда және орта мерзімде Қытаймен достық һәм әріптестік байланыс орнатуға тырысып бағуда. Әсіресе, В.В.Путиннің 2000 жылы билік басына келуімен бірге Ресейдің бар мүмкіншіліктерін пайдаланып, аймақтағы мемлекеттермен ынтымақтастық орнатуға ұмтылып жатқанын аңғаруға болады. Ресейдің әскери базалары мен жақын маңдағы елдерге әскери технологиялар сату арқылы әскери салада басымдық орнатуды көздеуі, атом станциялары мен мұнай-газ құбырларының желісі арқылы энергетика саласында үстемдікке қол жеткізуге ұмтылуы, маңайдағы елдермен өзара сауда-экономикалық байланыстарын нығайтуға ден қоюы және экономикаларының бірін-бірі толықтыруы өзге бақталастарына қарағанда ресми Мәскеудің аймақтағы ықпалы мен белсенділігінің күшеюін қамтамасыз етпек. Әлбетте, бұл жағдай ұзақ мерзімде РФ мен ҚХР-дың өзара қарым-қатынасына кері әсерін тигізіп, Қытай билігінің бұның алдын алуға бағытталған сыртқы саясат ұстануға бет бұруына әкеп соқтыруы мүмкін. Ендеше, Ресейдің де, Қытайдың да өз мүдделерін ескере отырып, Орта Азия мемлекеттерінің қажеттіліктері мен сұраныстарын қанағаттандыруы үшін көзқарастары мен құралдарын ұдайы үйлестіріп отыруы тиіс.

Список использованной литературы:

1. Жизнин С.З. *Россия и Китай: проблемы и перспективы* // *Энергополис*, 2012, № 4. С. 56 [<http://uptek.ru/articles/1009-rossiya-i-kitay-problemy-i-perspektivy.html>].
2. Rautava J. *Russia's Economic Policy and Russia-China Economic Relations*. В кн.: *Russia-China Relations. Current State, Alternative Futures, and Implications for the West* / Ed. by A. Moshes, M. Nojomen. Helsinki: Finnish Institute of International Affairs, 2011. P. 38
3. *Российско-китайский диалог: модель 2016 года* // *Российский совет по международным делам, Доклад № 25* [http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=7733#top-content], 30 мая 2016.
4. Тренин Д. *Азиатская политика России: от двустороннего подхода к глобальной стратегии* // *Russie. Nei.Visions*, 2016, № 94. С. 12.
5. Zhang H., Penlyan Q. *Russian-Chinese Cooperation in the Energy Sector: Gaming Political and Geo-economic Influence* // *Journal of Shanghai University (Social Sciences)*, 2015, No. 1. P. 39.

*Munassipova M.E.*¹

¹ Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Candidate of Economic Sciences, munasipova62@mail.ru

*Ydyrys K.S.*²

² Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations, PhD, ydyrys.kanat@mail.ru

*Ydyrys S.S.*³

³ Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Doctor of Economic Sciences, professor, serikbay-s@mail.ru

RUSSIA'S ARCTIC POLICY: REGIONAL SECURITY AND ECONOMIC DIMENSION

Abstract

For much of the past decade, the Russian Government has placed a strong focus on developing energy resources and shipping in the Arctic region. During this period, Russia moderated its security rhetoric and brought issues of cooperation to the forefront of official and public debate. However, since the deterioration of its relations with the West, Russia's rhetoric regarding the Arctic has changed significantly, pointing to increasing threats to Russia's national security and interests in the region. This is echoed in Russia's security documents, particularly in the 2014 Military Doctrine and 2015 Maritime Doctrine. This paper seeks to determine whether Russia is really a revisionist power in the Arctic, or whether it is interested in regional stability and international cooperation in the North Pole.

Key words: Russian Federation, Canada, Arctic, North Pole, regional security, economics, energy resources

*Мунасипова М.Е.*¹

¹ кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

*Ыдырыс К.С.*²

² PhD, старший преподаватель кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

*Ыдырыс С.С.*³

³ доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

АРКТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ: РЕГИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Аннотация

На протяжении большей части прошедшего десятилетия российское правительство уделяет большое внимание развитию энергетических ресурсов и судоходства в Арктическом регионе. В течение этого периода Россия модерировала свою риторику в сфере безопасности и поставила вопросы сотрудничества на передний план официальных и общественных дебатов. Однако после ухудшения отношений с Западом российская риторика в отношении Арктики значительно изменилась, указывая на растущие угрозы национальной безопасности и интересам России в регионе. Это отражено в документах безопасности России, в частности в Военной доктрине 2014 года и Морской доктрине 2015 года. В данной статье рассматривается вопрос, действительно ли Россия является ревизионистской державой в Арктике или заинтересована в региональной стабильности и международном сотрудничестве на Северном полюсе.

Ключевые слова: Российская Федерация, Канада, Арктика, Северный полюс, региональная безопасность, экономика, энергетические ресурсы

Мунасипова М.Е.¹

¹ экономика ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының доцент м.а.

Ыдырыс Қ.С.²

²PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы

Ыдырыс С.С.³

³экономика ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының профессоры

РЕСЕЙДІҢ АРКТИКА САЯСАТЫ: АЙМАҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨЛШЕМ

Аңдатпа

Өткен онжылдықтың көп бөлігі үшін Ресей Үкіметі Арктиканың аймағында энергетикалық ресурстар мен жүк тасымалдауды дамытуға ерекше көңіл бөлді. Осы кезеңде Ресей өзінің қауіпсіздік риторикасын модернизациялады және ресми және қоғамдық пікірсайыстардың алдыңғы қатарындағы ынтымақтастық мәселелерін келтірді. Алайда, Батыспен қарым-қатынасы нашарлағандықтан, Ресейдің Арктикаға қатысты риторикасы айтарлықтай өзгерді, бұл Ресейдің ұлттық қауіпсіздігіне және аймақтағы мүдделерге қауіп-қатердің артуына байланысты. Бұл Ресейдің қауіпсіздік құжаттарында, атап айтқанда, 2014 жылғы әскери доктринасында және 2015 жылы теңіз доктринасында қайталанатын. Бұл мақала Ресей шынымен де Арктиканың ревизионисттік күші болып табылатынын немесе Солтүстік полюсте аймақтық тұрақтылық пен халықаралық ынтымақтастыққа мүдделі екенін анықтауға тырысады.

Түйін сөздер: Ресей Федерациясы, Канада, Арктика, Солтүстік полюс, аймақтық қауіпсіздік, экономика, энергетикалық ресурстар

An increasing number of voices in media, political and research circles have, since around 2007, raised concerns regarding the possible emergence of territorial conflicts or a ‘resource race’ in the Arctic. However, the reality is that the Arctic has benefited from unprecedented levels of cooperation over the past decade. In the post-cold war period, the Arctic states (Canada, Denmark, Finland, Iceland, Norway, Russia, Sweden and the United States) have developed a series of mechanisms to resolve potential disputes in the Arctic through diplomatic means. The Arctic states established the Arctic Council—the Arctic’s main intergovernmental forum—in the mid-1990s and have since made significant progress in defining the council’s role and strengthening its influence in the region. Key developments at this level include the adoption of two legally binding agreements and a decision in 2013 granting certain non-Arctic states, notably China, the status of permanent observers at the council. In addition, Arctic states have generally agreed to use international law, in the form of the United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), to demarcate maritime boundaries in the region. Russia’s approach has evolved over time, but its generally constructive approach between 2010 and 2014 helped to foster a cooperative environment in the Arctic [1].

On February 20, 2013, the Strategy for the Development of the Arctic Zone of the Russian Federation (Putin 2013) was approved by President Vladimir Putin, which revised and updated Strategy-2008. It should be noted that this document does not fully reflect Russia’s Arctic doctrine, as it covers only the RAZ rather than the whole Arctic region. In this sense, it is comparable to the Canadian and Norwegian strategies for the development of their northern territories. Strategy-2013 has some international dimensions, including, for example, Moscow’s intention to legally delimit Russia’s continental shelf in the Arctic Ocean and file a new application to the UN Commission on the Limits of the Continental Shelf, as well as its emphasis on the need for international cooperation in areas such as the exploration and exploitation of natural resources, environmental protection, preservation of indigenous people’s traditional economy and culture, etc. However, the main objective of the document is, first and foremost, to provide a doctrinal/conceptual basis for the RAZ’s sustainable development, i.e. it is designed for domestic rather than international consumption. Reactions to Strategy-2013 have varied in the Russian and international expert community. To its credit, Strategy-2013 is much more realistic (even pessimistic in some cases) than Strategy-2008. In fact, it acknowledges that the main objectives of the previous strategy were not achieved in the first phase of 2008–2010 and should be reformulated for the future. For instance, it tasks all actors involved with crafting a federal program for the sustainable socioeconomic development of the

RAZ and completing all the preparatory work to launch it by 2015, not 2010 as the old strategy required. Moreover, the document acknowledges that Russia lacks the necessary resources and technologies to exploit the RAZ's natural resources on its own and needs foreign investment and high-tech assistance to develop its Far North [2]. The new strategy also reflects the fact that Russia was unable to complete geophysical research on the external limits of Russia's continental shelf by 2010 (as required by Strategy-2008) and sets the more realistic goal of completing this work by 2015. Strategy-2013 is naturally more detailed than Strategy-2008, as it was explicitly designed to elaborate and build on the earlier strategy. For example, it contains a crude SWOT analysis of the RAZ and a rather detailed list of policy priorities, as well as a description of the mechanisms and instruments to be used in the course of executing the strategy. It also introduces the long-awaited idea of making the RAZ a separate federal entity with its own monitoring system, reflecting the specifics of the RAZ and the need to deal with the region on an individual basis. Unlike the previous document, Strategy-2013 envisions an important role for regional and local governments as well as private business (public-private partnerships). The document describes in detail how to engage both regional and local governments and business in ambitious Arctic projects [3].

The main reason for this is the decrease in the ice rate in the North Pole and the vitality of attempts to expand the continental landscape of the countries bordered by this region. In this context, the continuous military exercises of Russia, especially of Canada, are creating serious uneasiness. In the upcoming period, Russia is considering moving to the UN agenda the project of expanding the continental landscape in the Arctic region. This disrupts Russia-Canada relations and brings with it new areas of conflict.

The security dimension of the North Pole concerning the parties: Canada's basic foreign policy on the North Pole is shaped by the documentary "Canada's northern strategy: our northern, our heritage, our future" adopted in 2009. It is emphasized that the strategic purpose of the country is not limited to economic development, and it is more important to increase military presence in security context. Although the official statements emphasize that the goal of increasing military presence in the Arctic is to combat criminal organizations and illegal immigration, experts argue that the main purpose is to blind the states that are not allied themselves and to protect their economic interests in the North Pole.

It is a known fact that the military infrastructure of Canada's North Pole is weak. Ottawa does not have military ports, ships or large military units in this region. Managers who knew the weaknesses in this area soon decided to modernize the armed forces in the shortest time, making it the main strategy to build military bases in the Arctic. The experts of the institute dealing with Canadian foreign policy and defense issues argue that the country's step toward military modernization is the preparation for countering the threats of the future.

Canada is also in close contact with its NATO allies to protect its security and economic interests in the North Pole. Among these allies are the US and Danish states, which have legal boundaries with the North Pole. As a matter of fact, at the beginning of 2011, Canada's participation in exercises in the North Pole contributed to the US and Denmark. Canada aims to benefit from the military power of the United States, knowing that a large area like the North Pole can not provide security alone because of its financial and military weakness. In 2010, the Canadian government declared that it would buy 65 new "F-35 Lightning II" planes worth US \$ 16 billion from the United States. In terms of modernizing the military forces in the region, he began building a deep sea port in Nanisivik to reinforce the military training center and Resident Marine and Coastal Protection administrative units in Resolute Bay (595 km from the Arctic) in the North-West passage [4].

The security policy of Russia based on the North Pole is based on the strategy document "Government policy based on the North Pole for the development of Russia in 2020 and the following years" adopted in September 2008. According to the document, Russia needs to keep its military presence alive and alive to solve security problems in the North Pole. In this context, Russia perceives the North Pole borders of the country as the most vulnerable regions in the security context. Therefore, the military forces existing in the region is always ready to be ready for everything. It assumes that the North Atlantic Alliance needs to keep its military presence at all times, against the US, Canada and Denmark, especially in the event of competition (or disagreement) based on underground resources in the future. In this context, the main purpose of increasing the military presence of Russia in the region is to protect its economic interests in the North Pole. Indeed, at the heart of attempts to expand the area of authority in the Arctic territory of Russia, which is believed to be moving to the UN agenda, to 380,000 miles², there is also the intention to create legal grounds to have more underground resources in the region. In short, the development of military activities in the region is likely to be shaped by the availability and availability of oil reserves [5].

The economical dimension of the North Pole's interest: According to the US Geological Services Directorate, one quarter of the world's unexplored hydrocarbon reserves lie on the continental shelf of the Arctic.

According to information revised in 2008, there are 30% of the undiscovered natural gas of the world (estimated 46.7 trillion m³) and 13% of oil (estimated 12 billion tons of oil and 6 billion tons of condensate) in North Pole. In addition, gold, platinum, raras (tin), nickel and so on in the region. are also available [6].

All these natural resources of the Arctic are in addition to their wealth, another important source of transportation. Shortening the distance between the Atlantic and Pacific states directly over the Arctic with global warming will lead to a reduction in the cost of trade between countries in these regions. In this context, global warming will bring the issue of using the North Pole as a convenient way of transportation.

The Arctic Ocean has coasts of Canada, Denmark, Norway, USA and Russia. Since the arctic region has entered the melting process, the problem of sharing natural resources in the region will emerge in the near future. The continental landscape constitutes a major problem for a long time since it determines the sharing of natural resources in the region.

States that are parties to the UN Convention on the Law of the Sea must report to the Continental Coastal Commission to request the continental shelf expansion. This request should be made within 10 years after the signing of the UN Convention on the Law of the Sea. In this context Russia made the request to expand its first continent in 2001, but the commission rejected the request due to lack of evidence. However, Russia has not given up its rights in the North Sea and continues to collect data that prove that the mountain line extending under the sea is the continuation of the Russian mainland. Other request applications to the Commission were made by Norway in 2006, Denmark in 2009. Canada has not yet been applied, and there is a period until 2013 [7]. The US, which has not yet ratified the UN Maritime Convention, remains uncertain. In short, the status of the north-westerly crossing states of Canada and the United States, the North-West transition shortening the distance between the Atlantic and Pacific Oceans; Canada and Denmark Hans Island; Russia and Norway have serious disagreements over the sharing of the Barents Sea.

According to the 2009 Energy Strategy of Russia for the Period up to 2030, development of energy fields in the Arctic seas and in Russia's northern regions was to play a critical role in stabilizing and compensating for the decline in gas and oil production in Western Siberia that was expected to begin in 2015.²¹ Based on information from the Ministry of Natural Resources and Environment, the Russian Arctic shelf resources are estimated to be 83 billion tonnes of oil equivalent. Around 80 per cent of such resources are offshore in the Barents and Kara seas. The Russian Arctic shelf contains up to 5–9 per cent of Russia's liquid hydrocarbon resources (of which at least 2 per cent is oil) and up to 12.5 per cent of the gas resources.²² Russia's Arctic Zone also contains significant onshore resources. The gas resources of the Yamal peninsula alone are 505 569 billion cubic metres, while reserves are 10 847 billion cubic metres; oil resources account for 4144 million tonnes with reserves of 2921 million tonnes [8].

As a result, the world climate is changing and global warming is the issue. According to scientists' predictions, the Arctic ice will be 30% thinner by 2050 and the general ice rate will decrease between 15% and 40%. This will make it easier to reach the rich underground resources in the region, while allowing Canada and Russia to move more easily in military terms to naval forces. In other words, both sides have already identified military-political preparedness as foreign policy targets since the climate of favorable climate will be mentioned in the North Pole region in the near future. In this context, new dispute areas based on competition in the Arctic territory will emerge in the near future, and a fossil disagreement will probably arise up to the threshold of war.

1. Ekaterina Klimenko, "Russia's Arctic security policy", *SIPRI Policy Paper February 2016*, p. 11

2. Lassi Heininen, Alexander Sergunin, Professor, Gleb Yarovoy, "Russian Strategies In The Arctic: Avoiding A New Cold War", *Valdai Discussion Club Grantees Report, September 2014, Moscow*

3. Byers, Michael, *Who Owns the Arctic? Understanding Sovereignty Disputes in the North, Madeira Park (BC), Canada: Douglas and McIntyre Ltd., 2009.*

4. Baev, Pavel K., "Russia's Arctic Ambitions and Anxieties," *Current History*, October 2013, p. 268

5. Carlsson, Märta, and Niklas Granholm, *Russia and the Arctic: Analysis and Discussion of Russian Strategies*, Stockholm, Sweden: Swedish Defence Research Agency, March 2013, p. 18

6. Atland, K., 'Russia's armed forces and the Arctic: all quiet on the Northern Front?', *Contemporary Security Policy*, vol. 32, no. 2 (Aug. 2011).

7. Rosenbaum, B., 'The battle for Arctic oil', *Harvard International Review*, 9 Mar. 2015; 'War of claims: a new battle for the Arctic unfolds', *Sputnik News*, 5 Aug. 2015

8. Bogoyavlensky, V., Bogoyavlensky, I. and Budagova, T., [Environmental safety and environmental management in the Arctic and world oceans], *Burenie i Neft*, no. 12 (2013), p. 15 (in Russian).

УДК 534(57.3)
ГРНТИ 03.01.17

Оспанова А.Н.¹

¹Заведующая кафедрой «Регионоведение» Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, PhD, ассоциированный профессор, г.Астана, Казахстан

Конуратова А.С.²

²докторант третьего года обучения, специальности 6D050500 ЕНУ им. Гумилева

Касимова Н.Ш.³

³Магистрант первого года обучения, специальности 6M050500ЕНУ им. Гумилева Астана, Казахстан

РАЗВИТИЕ СОТРУДНИЧЕСТВА В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ НА ПРОСТРАНСТВЕ ШАНХАЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА

Аннотация

В статье рассматриваются ценные научные идеи о прогрессе и перспективах деятельности Шанхайской организации сотрудничества в области образования.

В статье также анализируется влияние интеграции и сотрудничества в сфере образования на перспективы развития страны. Астана и ШОС обсудили договоры о сотрудничестве в сфере образования и их влиянии на развитие системы образования. В статье рассматривается роль взаимодействия с Шанхайской организации сотрудничества для системы образования. Авторы считают, что усиление интеграции с ШОС имеет решающее значение для Казахстана в области образования. Было доказано, что реализация проектов интеграции ШОС соответствует мировой политике в вопросах улучшения системы высшего образования. На основе интеграции Шанхайской организации сотрудничества в международное университетское образовательное пространство, высшим учебным заведениям Казахстана предоставлена отличная возможность для реализации накопленного опыта инновационной подготовки высококвалифицированных специалистов с признанными на международном уровне компетенциями.

Ключевые слова: международное образовательное пространство, Шанхай, организация, образование, Астана, международная интеграция.

Оспанова А.Н.¹

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Аймақтану» кафедрасының меңгерушісі, PhD, профессор

Конуратова А.С.²

² Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты

Касимова Н.Ш.³

³ Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты

ШАНХАЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ЫҚПАЛДАСТЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ

Аңдатпа

Мақалада Шанхай ынтымақтастық ұйымының білім беру саласындағы ықпалдастығының даму барысы мен келешегі жөнінде құнды ғылыми ойлар түйінделген. Сонымен қатар мақалада білім беру саласындағы ықпалдастық пен ынтымақтылық байланыстар ел дамуының келешегіне үлкен әсер ететіндігі талданған. Астана мен ШЫҰ арасындағы білім саласындағы келісімшерттар және олардың білім саласына тигізер әсері талданған. Мақалада Шанхай ынтымақтастық ұйымының білім жүйесіндегі рөлі қарастырылады. Қазақстан үшін білім саласындағы ШЫҰ-мен ықпалдастықты нығайтудың маңызы зор екендігін авторлар дәйектеген. Жоғары білім беруді жетілдіру ШЫҰ интеграциялық жобаларының шеңберінде де жүзеге асырылу негізі жайлы баяндала келе ғаламдық саясаттың шынайылығы екендігі дәлелденген. Шанхай ынтымақтастық ұйымы университеті халықаралық білім беру кеңістігіне интеграциялана отырып, өзінің потенциалы мен халықаралық деңгейдегі құзіреттіліктерге ие жоғары білікті мамандарды дайындаудың инновациялық тұрғыда дайындаудың жинақталған тәжірибесін жүзеге асыруға дайын Қазақстан жоғары оқу орындарына тамаша мүмкіндіктер беріп отырғандығы сараланған.

Тірек сөздер: халықаралық білім кеңістігі, Шанхай, ұйым, білім беру мемлекеттер, Астана, халықаралық ықпалдастық.

Ospanova A.N.¹

¹ Head of the Department of Regional Studies of the Eurasian National University named after LN Gumilev, PhD, associate professor, Astana, Kazakhstan

Konuratova A.S.²

² doctoral student of the third year of study, specialty 6D050500 ENU named after Gumilev

Kasimova N.Sh.³

*³ Master of the first year of study, specialty 6M050500 ENU named after Gumilev
Astana, Kazakhstan*

DEVELOPMENT OF COOPERATION IN THE SPHERE OF EDUCATION IN THE SPACE OF THE SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION

Abstract

The article examines valuable scientific ideas about the progress and prospects of the Shanghai Cooperation Organization in the field of education.

The article also analyzes the impact of integration and cooperation in the field of education on the development prospects of the country. Astana and the SCO discussed agreements on cooperation in the field of education and their impact on the development of the education system. The article examines the role of interaction with the Shanghai Cooperation Organization for the education system. The authors believe that strengthening integration with the SCO is of decisive importance for Kazakhstan in the field of education. It was proved that the implementation of the SCO integration projects is in line with the world policy on improving the system of higher education. On the basis of integration of the Shanghai Cooperation Organization into the international university educational space, higher educational institutions of Kazakhstan have an excellent opportunity to implement the accumulated experience of innovative training of highly qualified specialists with internationally recognized competencies.

Keywords: international educational space, Shanghai, organization, education, Astana, international integration.

Одним из важных показателей уровня развития высшего образования является государственная и межгосударственная конкурентоспособность, что также является важной базой международного межвузовского образовательного сотрудничества. Жизненной силой высшего образования в развитии экономики и общества является такой важнейший ресурс, как возможность государственных инноваций. В настоящее время по происходящим процессам глобализации в области науки и техники, экономике, а также глобальной текучести кадров можно судить о тенденции глобализации в высшем образовании.

На совещании министров образования государств-членов ШОС 28 октября 2008 г. в г. Астана был подписан ряд документов, отразивших общее стремление стран к укреплению правовой и информационной базы сотрудничества, наращиванию взаимодействия в сфере повышения качества высшего профессионального образования, созданию Университета ШОС (УШОС).

Государства-члены ШОС едины в понимании того, что на современном этапе особую значимость приобретает объединение усилий в деле подготовки конкурентоспособных кадров, успешно решающих задачи развития экономики, инновационной технологии, культуры и социальной сферы в своих странах, а также в реализации интеграционных процессов в ШОС.

Университет ШОС-это уникальный проект, который позволяет взаимодействовать государствам-участникам ШОС на многосторонней основе, дает возможность взаимообмена лучшими практиками и опытом, является прекрасной платформой для осуществления прогрессивных научных исследований по приоритетным направлениям, подготовки качественных кадров новой формации, отвечающих требованиям современных реалий и способных в дальнейшем внести свой весомый вклад в развитие сотрудничества в рамках ШОС [1].

В Хартии Университета Шанхайской организации сотрудничества головные (базовые) вузы УШОС подтверждают вступление в сеть вузов-Университет ШОС, признают и принимают на себя обязательства соблюдать основополагающие принципы, цели, задачи, и модели Университета ШОС, заключать в рамках Университета ШОС многосторонние и двухсторонние соглашения. Хартией урегулированы общие вопросы образовательно-научного сотрудничества базовых вузов в рамках УШОС, отражены вопросы финансирования деятельности в рамках УШОС, порядок внесения изменений в Хартию, порядок урегулирования споров, присоединение и выход из Хартии и срок действия [2].

Университет функционирует как сеть уже существующих университетов в государствах-членах ШОС, а также странах-наблюдателях (Монголия, Индия, Иран, Пакистан). Ежегодно Университетом ШОС проводится Неделя образования государств-членов ШОС «Образование без границ».

Университет ШОС разворачивает свою работу поэтапно за счет создания образовательной сети из уже существующих национальных университетов. Открытие новых направлений и форм подготовки является предметом коллегиального согласования уполномоченных ведомств государств-членов ШОС.

Подготовка кадров высшей квалификации в рамках Университета ШОС осуществляется по приоритетным областям культурного, научно-образовательного и экономического сотрудничества стран-участниц Организации (энергетика, экология, машиностроение, металлургия, материаловедение, строительство, транспорт, ТЭК, история, лингвистика, IT-технологии) [3].

Цели создания Университета ШОС определены в рамках ШОС многосторонними нормативно-правовыми актами, принятыми государствами-членами ШОС, и состоят в:

укреплении взаимного доверия и добрососедских отношений между странами-участницами ШОС;

развитии интеграционных процессов в области образования, науки и технологий;

придании нового импульса к расширению многостороннего образовательного, научного и культурного сотрудничества;

расширении возможностей для молодежи получать качественное современное образование, а для педагогов и ученых-развивать научные контакты;

содействии эффективному сотрудничеству стран-участниц Организации в политической, торгово-экономической, научно-технической и культурной областях.

В настоящий момент создание полноформатного Университета ШОС представляется преждевременным по ряду факторов:

отсутствие нормативной базы для взаимного признания совместных дипломов всеми государствами-членами ШОС;

частичное несовпадение образовательных стандартов государств-членов ШОС;

отсутствие интернет-линий высокой пропускной способности, что затрудняет полноценное использование современных электронных сред обучения, мультимедийных и телекоммуникационных технологий;

сложность согласования форм и механизмов совместного финансирования в соответствии с нормами принятия решений в ШОС.

Основными языками обучения в рамках Университета ШОС является государственный язык страны местонахождения и/или официальные языки ШОС-русский и китайский. Общая схема взаимодействия, управления и принятия решений в рамках Университета ШОС соответствует механизмам, действующим в ШОС.

Модель Университета ШОС основывается на взаимодействии университетов государств-членов ШОС, являющихся базовыми (головными) вузами по соответствующим областям подготовки в своей стране.

Университет ШОС должен стать своеобразным «зонтиком», под эгидой и при поддержке которого будет осуществляться образовательная и научная кооперация.

Задача головных вузов заключается в поэтапном согласовании программ аспирантов, магистров и бакалавров, реализуемых в рамках образовательных стандартов своих стран, с целью создания единых учебных программ Университета ШОС по соответствующим областям подготовки. [4].

Сотрудничество вузов в рамках Университета ШОС начато с создания совместных аспирантских программ, которые являются наименее формализованными.

Следующим элементом совместного образовательного пространства должны стать совместные магистратуры, доля вузовской составляющей у которых больше, чем в бакалаврских программах.

Обучаясь в бакалавриате, студент имеет возможность на должном уровне получить языковую подготовку для дальнейшего обучения в магистратуре Университета ШОС без потери времени, выделенного для изучения языка.

Работа по согласованию программ подготовки магистров и бакалавров Университета ШОС была начата с первого этапа реализации проекта и внедрения по мере взаимного согласования разделов. Деятельность в рамках Университета ШОС также начата с работы по нескольким приоритетным направлениям в области естественных и гуманитарных наук и отработана методология, расширена на другие области подготовки.

Студент, обучающийся по программе Университета ШОС, имеет возможность с любого семестра продолжить свое образование в головном иностранном вузе, который реализует данную программу. При этом максимальный срок пребывания и количество иностранных вузов-партнеров не ограничивается.

Студент обязан пройти обучение в иностранном вузе-партнере сроком не менее 1-го семестра. Набор студентов осуществляется на основе взаимосогласованных квот на прием студентов в университеты по линии Университета ШОС.

Квоты в целом соответствуют долевым взносам государств-членов ШОС в бюджете Университета. Такие квоты определяются странами ежегодно и применяются только для студентов, обучение которых финансируется из бюджета Университета ШОС.

Вторая группа студентов – это студенты, обучающиеся на контрактной основе и самостоятельно покрывающие расходы на свое обучение.

Количество студентов этой группы не квотируется и определяется по согласованию между базовыми вузами.

Предварительное согласование необходимо, прежде всего, для планирования и регулирования последующих потоков академической мобильности.

По итогам обучения, студент получает диплом вуза, в котором начал обучение или проучился наибольший срок (не менее 60% времени) и на начальном этапе создания Университета ШОС-сертификат Университета ШОС, а в последствии-единый диплом Университета ШОС. Настоящие Правила организации учебного процесса Сетевого университета Содружества Независимых Государств (СУ СНГ) и Сетевого университета Шанхайской Организации Сотрудничества (СУ ШОС) разработаны в соответствии с Законом Республики Казахстан «Об образовании».

Настоящие Правила определяют деятельность вузов Республики Казахстан на национальном уровне, реализующих подготовку кадров по совместным образовательным программам в целях разработки и принятия порядка организации учебного процесса СУ СНГ и СУ ШОС.

Каждый вуз Республики Казахстан-участник СУ СНГ и СУ ШОС принимает в соответствии с действующим законодательством, подзаконными нормативными правовыми актами Уполномоченного органа в сфере образования и иными документами собственные Рабочие учебные планы по соответствующим направлениям подготовки магистров, УМКД и иные необходимые документы.

ЕНУ Л.Н. Гумилева (г. Астана) является головным вузом по реализации магистерских программ по направлению регионоведение в рамках УШОС, который также включает следующие вузы республики: Казахский национальный университет им аль-Фараби (г. Алматы), Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай-хана, Казахский экономический университет им. Т. Рыскулова.

Миссией головного университета ШОС является эффективное содействие реализации Стратегического плана развития Республики Казахстан через подготовку высококвалифицированных конкурентоспособных научно ориентированных специалистов для всех сфер функционирования государства и общества, проведение комплекса передовых фундаментальных и гуманитарных научных исследований, развитие инновационной деятельности [5].

В настоящее время ЕНУ им. Л.Н. Гумилева имеет двусторонние/многосторонние договоры с другими головными (базовыми) вузами Университета ШОС (Китай, Таджикистан, Россия, Кыргызстан) о реализации согласованных образовательных программ по направлению «Регионоведение», утверждены протоколы учебных планов магистратур между Факультетом международных отношений ЕНУ им. Л.Н. Гумилева и Институтом международных отношений и социально-политических наук МГЛУ, подготовлены УМКД по утвержденному совместному протоколу учебных планов магистратуры.

Университет с 2009 года участвует в совместной реализации международных магистерских программ по специальностям «Регионоведение», «Наноматериалы и нанотехнологии» и является вуз-координатором УШОС по направлению «Регионоведение» в Казахстане. В настоящее время ЕНУ имени Л.Н. Гумилева как вуз-координатор наладил контакты с вузами-партнерами как внутри Республики Казахстан, так и за его пределами. Совместно с вузами партнерами разработаны интегрированные образовательные программы, скоординированы академические графики.

Стратегической целью ЕНУ им. Л.Н. Гумилева является реструктуризация в исследовательский университет, выполняющий соответствующие мировому уровню фундаментальные и прикладные исследования, инновации и разработки для отраслей экономики и социально-гуманитарной сферы с соответствующим кадровым сопровождением, реализующий эффективные формы интеграции науки, образования и производства

В ЕНУ имени Л.Н. Гумилева подготовка специалистов по «IT-технологии» осуществляется по программам бакалавриата, магистратуры и докторантуры PhD. Для подготовки IT-специалистов нового поколения с практическими навыками привлекаются крупные IT-компании, такие как IBM, Microsoft, Cisco, Oracle, InterSystems, EPAM, вместе с тем ведется работа по запуску пилотного проекта по открытию лаборатории «Программирование в среде Apple».

Кафедра регионоведения участвует в совместной реализации международных магистерских программ в рамках Университета Шанхайской организации сотрудничества (УШОС). Вуз-партнер кафедры по УШОС: МГИМО.

Магистерская программа «Регионоведческие исследования Центральной Азии и Китая» была разработана согласно ГОСО РК по специальности «Регионоведение», Концепции Университета ШОС и построена в соответствии с КСО. При разработке были учтены требования к количеству академических часов и образовательных кредитов, соотношение обязательных курсов и курсов по выбору.

Программа предполагает сбалансированное изучение базовых и профилирующих дисциплин. Гибкая структура учебного плана позволяет магистрантам формировать индивидуальные образовательные планы. В программе преобладают интерактивные формы обучения: круглые столы, ситуационные анализы, ролевые игры, презентации, мастер-классы, работа в виртуальной образовательной среде Lecturnity и Clix.

Профессорско-преподавательский состав кафедры постоянно проходит курсы повышения квалификации, проводимые в вузах Казахстана и за рубежом по программе «Болашак». Докторанты кафедры в обязательном порядке проходят научные стажировки в вузах и лабораториях США, Китая, Мексики, России, Украины, Беларуси.

Всё это даёт уверенность, что ЕНУ им. Л.Н. Гумилева полностью соответствует критериям включения вуза в УШОС по данному направлению.

Евразийский национальный университет работает в рамках УШОС и в дальнейшем готов делать все возможное для устойчивого развития и процветания УШОС [6].

Результаты проекта УШОС являются не только очередным шагом в интеграционные процессы, но также отвечают потребностям рынка образовательных услуг и укреплению взаимодействия в сфере образования и науки государств-членов Шанхайской организации сотрудничества.

В настоящее время подготовка специалистов осуществляется в соответствии с Классификатором специальностей бакалавриата и магистратуры по уровням образования и группами специальностей, принятой всеми странами-участницами Болонского соглашения, обеспечив его сопоставимость с методологией Международной стандартной классификацией образования-МСКО, утвержденной ЮНЕСКО. Согласно концепции Болонского процесса сложилось соотношение обязательных курсов и курсов по выбору. В этом направлении в отечественной высшей школе также происходят адекватные изменения.

На всех трех уровнях обучение проходит в соответствии с мировым опытом, поэтому для университетов Казахстана проблема сопоставимости образовательных программ не вызывает затруднений.

Университет ШОС открыт для новых вузов и создания новых совместных программ подготовки [7].

Список использованной литературы:

1 ПРОЕКТ «КОНТРОЛЬ И ГАРАНТИИ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО (ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО) ОБРАЗОВАНИЯ В ГОСУДАРСТВАХ-ЧЛЕНАХ ШОС», АНАЛИТИЧЕСКИЙ ДОКЛАД Москва 2010 г.

2 Официальный сайт ШОС. [Электрон.ресурс].-2016.-URL: <http://www.sectesco.org/ru123/show> (дата обращения: 01.12.2017).

3 МАТЕРИАЛЫ ЗАСЕДАНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ НАЦИОНАЛЬНЫХ СОВЕТОВ РЕКТОРОВ ГОЛОВНЫХ (БАЗОВЫХ) ВУЗОВ УНИВЕРСИТЕТА ШОС, г. Москва, 21 марта 2013 г.

4 Проект 21.04.2010 МАТЕРИАЛЫ УЧАСТНИКА III НЕДЕЛИ ОБРАЗОВАНИЯ ГОСУДАРСТВ-ЧЛЕНОВ ШОС «ОБРАЗОВАНИЕ БЕЗ ГРАНИЦ» Москва, 26-28 апреля 2010 г.

5 IV неделя образования госудпрств-членов ШОС, 06-09 ноября 2011 года, г. Москва, ЕНУ, Астана/Казахстан Вуз координатор по направлению Регионоведение в Республике Казахстан. РЕАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ПО НАПРАВЛЕНИЮ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ В РАМКАХ УШОС: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ (на примере ЕНУ им. Л. Н. Гумилева) Докладчик: Др. Шилибекова Айгерим Сенбековна Директор Департамента послевузовского образования

6 Выступление ректора ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Сыдыкова Е.Б. на 2 Форуме ректоров Государств-членов Шанхайской организации сотрудничества г. Астана, Республика Казахстан, 12-13 декабря 2012 года «УШОС: ВОЗМОЖНОСТИ И ПУТИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ»

7 Выступление начальника управления содержания образовательных программ МОН Республики Казахстан Турмаханбетовой Ш.Ш. на семинаре-совещания представителей головных (базовых) вузов Университета ШОС г. Москва, Российская Федерация, 26-28 апреля 2010 г.

УДК 327.7
ГРНТИ 03.0117

Оспанова А.Н. ¹, Адамов К.Г. ²

¹ *Заведующая кафедрой «Регионоведение» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, PhD, ассоциированный профессор, г. Астана, Казахстан*

² *Магистр социальных наук, преподаватель кафедры «Регионоведение» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан*

УСИЛЕНИЕ ВОЕННОГО ПРИСУТСТВИЯ НА КОРЕЙСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОЛИТИКУ СОСЕДНИХ ГОСУДАРСТВ

Аннотация

В данной аналитической справке проводится анализ ситуации, сложившейся за последние месяцы на Корейском полуострове. Рассматривается влияние усиления роли армии в политике двух корейских государств на политику соседних стран и их реакция на изменение соотношения сил на Корейском полуострове. Показана позиция как сторонников терпеливого, так и сторонников более жесткого курса в отношении КНДР в условиях меняющихся глобальных политических процессов.

Ключевые слова: ядерная программа, корейский полуостров, США.

Оспанова А.Н. ¹, Адамов К.Г. ²

¹ *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының меңгерушісі, PhD, қауымдастырылған профессор, Астана қ., Қазақстан*

² *Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының оқытушысы, әлеуметтік ғылымдар магистрі, Астана қ., Қазақстан*

КОРЕЙ ТҮБЕГІНДЕГІ ӘСКЕРИ ҚАТЫСУЫН КҮШЕЙТУ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӨРШІ ЕЛДЕРДІҢ САЯСАТЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа

Бұл сараптамалық есеп Корей түбегіндегі соңғы бірнеше айда қалыптасқан жағдайды талдайды. Екі корейлік мемлекеттің саясаттары мен көрші елдердің саясатына қосқан рөлінің күшеюі және Корей түбегіндегі әскери күштердің тепе-теңдігін өзгерту туралы пікірлері қаралды. Ғаламдық саяси процестердің өзгеруі жағдайында науқастың жақтаушыларын және КХДР тарапынан қатаң бағытты жақтаушылардың позициясы көрсетіледі.

Түйінді сөздер: ядролық бағдарлама, Корей түбегі, АҚШ.

Osanova A. ¹, Adamov K. ²

¹ *Head of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, PhD, Associate Professor, Astana, Kazakhstan*

² *Master of Social Sciences, lecturer of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

STRENGTHENING THE MILITARY PRESENCE ON THE KOREAN PENINSULA AND ITS IMPACT ON THE POLICIES OF NEIGHBORING STATES

Abstract

This analytical report analyzes the situation that has developed over the past few months on the Korean peninsula. The influence of the strengthening of the role of the army in the policies of the two Korean states on the policies of neighboring countries and their reaction to changing the balance of forces on the Korean peninsula is considered. The position of both the supporters of the patient and supporters of a more rigid policy toward the DPRK in the face of changing global political processes is shown.

Key words: nuclear program, Korean peninsula, the USA.

В мае 2017 года новый президент Республики Корея Мун Чжэ Ин, представитель главной оппозиционной партии Кореи, ознаменовал начало своего правления такими громкими политическими заявлениями, как способность сказать нет Америке и готовность сесть со своим северным соседом за стол переговоров, взяв за основу приверженность мирному подходу в разрешении корейского кризиса. Однако в условиях меняющейся политической ситуации придерживаться изначальных установок приходится с некоторыми коррективами. Следует отметить, что рубежом новой стадии кризиса стал выход КНДР из Соглашения о перемирии 1953 г. и соответствующих соглашений с Республикой Корея [2]. Вследствие непрекращающихся провокационных действий Северной Кореи позиции соседних государств разделилось на два лагеря: приверженцы создания диалоговой площадки (Россия, Китай) и сторонники принятия агрессивных решительных мер вплоть до развертывания военных действий (США, Япония). Мун Чжэ Ин остается приверженцем мирного урегулирования кризиса. Однако из-за растущей военной мощи КНДР, президент РК начинает вносить вынужденные коррективы в свой внешне и внутривнутриполитический курс. Во-первых, Мун Чжэ Ин оказал поддержку резолюции Совбеза ООН, ужесточающая режим санкций в отношении Северной Кореи. Во-вторых, было принято решение укреплять обороноспособность страны, отдавая должное присутствию американских войск. Данные обстоятельства привели к реакционным действиям всех соседних государств. Так как на лицо усиление военной мощи Корейского полуострова. Любое усиление в условиях мировой политики принимается как вызов. Япония уже подняла вопрос о возможности возвращения ей права обладать полноценной системой государственной обороны. КНР и РФ озабочены увеличивающимся количеством американского военного контингента в регионе. В результате экономика и дипломатия РК подвергается серьезным испытаниям.

В условиях непрекращающихся провокаций со стороны северокорейского государства и постоянного совершенствования ядерной программы, президент Южной Кореи принял решение на ускорение процесса наращивания обороноспособности страны. Понимая невозможность противостояния северокорейскому режиму только собственными силами, Мун Чжэин не может полностью отказаться от военного присутствия США. Более того президент РК высказал намерение укрепить военный союз с Соединенными Штатами. Это подтверждается принятием решения о развертывании противоракетного-комплекса подвижного наземного базирования для высотного заатмосферного перехвата ракет средней дальности, известного как THAAD. Это решение было сделано после проведенного Северной Кореей 3 сентября 2017 года успешного ядерного испытания водородной бомбы. С другой стороны, придерживаясь своего политического курса, Мун Чжэ Ин будет стремиться к тому, чтобы Южная Корея вернула право командования своими вооруженными силами в военное время, которое сейчас разделяется с США. Несмотря на то, что Вашингтон уже давал обещание в 2007 году возратить это право Южной Корее, но этот процесс был отложен до 2012 года, затем-до 2015, а после до середины 2020-х годов. Таким образом, подтверждается факт, что военный контингент Соединенных штатов еще не собирается покидать пределы Корейского полуострова.

Эти обстоятельства встретили ответную реакцию со стороны КНДР и России. Во-первых, стоит отметить, что эти две страны являются противниками силового «усмирения» северокорейского режима. Во-вторых, два государства одинаково убеждены в том, что санкционное давление на Северную Корею не будет способствовать сворачиванию ядерной программы, а наоборот, послужит катализатором в ускорении темпа наращивания военной мощи страны. Разворачивание системы противоракетного комплекса США на территории Южной Кореи вызвало еще большее беспокойство у КНР и РФ, которым еще не удалось оказать влияние на северокорейский режим в его активной деятельности в военной сфере. Ситуация усложнилась. Корейский полуостров становится территорией активно наращивающей свою оборонительную и наступательную составляющую. За этим следует незамедлительная реакция соседних заинтересованных государств. На сегодняшний день Китай закрыл 87 из 112 магазинов, принадлежащих южнокорейской сети супермаркетов Lotte, которая предоставила землю для системы американского базирования, под предлогом, что компания нарушила правила пожарной безопасности. Китайские власти также прекратили строительство закрытого тематического парка «Lotte» в городе Чэнду и прекратили производство продукции на совместном заводе «Lotte». Таким образом, в целях выразить свое недовольство в отношении Южной Кореи, Китай произвел экономическое давление. Говоря о последствиях, можно отметить, что население Китая не готово полностью отказаться от набирающей популярность корейской продукции, в частности косметических средств, корейской поп-музыки и телесериалов. Если в первые месяцы экономической изоляции Республики Корея в Китае превалировало чувство патриотизма, и спрос на товары корейского производства резко упал, то уже в июле-августе ситуация намного улучшилась для корейских производителей. В результате можно сделать

предположение, что все повышающийся спрос на корейские товары в Китае не сможет привести к ослаблению экономического сотрудничества двух государств. Введение запретов окажется лишь временной мерой, оказываемой для того, чтобы показать китайскую позицию по вопросу увеличения американского военного присутствия в регионе. Южная Корея, не желающая терять одного из самых крупных потребителей продукции корейской культуры, вынуждена будет вносить коррективы в политическую и дипломатическую деятельность. При этом нужно учитывать, каким образом реализация собственных интересов будет сказываться на глобальной политической среде. Российская позиция в данном вопросе ограничивается словесным давлением, при этом, не предпринимая конкретных шагов. Япония использует усиление роли военной мощи в своих интересах, поднимая вопрос о предоставлении права стране создания собственных Вооруженных сил и отмены 9 пункта Конституции страны. Выразив солидарность с Соединенными штатами в том, что только боевой удар по КНДР сможет избавить мир от северокорейской ядерной угрозы.

Китай, в свою очередь, также находясь под экономическим давлением США, вынужден осуществлять политику, идущую вразрез сложившегося курса исторически самого главного торгового партнера и союзника КНДР. Нить доверия становится натянутой, но в то же самое время еще относительно прочной. Это связано с тем, что Китай находит пути предоставления режима гуманитарной помощи в целях поддержания населения КНДР, находящегося в бедственном положении. Пекин обеспечивает Северную Корею продовольствием на 40%, энергоресурсами на 90%. Ежегодно Китай поставляет в Северную Корею по 300–500 тыс. тонн продовольствия в качестве гуманитарной помощи. Пекин является основным торговым партнером КНДР (объем товарооборота составляет от двух до трех млрд. долл.) [3]. Последнее вызвано санкционным режимом, поддерживаемым большинством стран-членов ООН. Позиция России разделяет позицию Китая. Оба государства настаивают на положении о том, что санкции не дадут ожидаемого результата, а лишь спровоцируют совершенно не желаемые последствия. Эти последствия окажутся роковыми для всего мирового сообщества. Конечно, такой вариант развития событий является маловероятным, несмотря на каждодневные угрозы со стороны президента США Д. Трампа и ответные не менее резкие и смелые ответы со стороны президента КНДР Ким Чен Ына. Два амбициозных и совершенно непредсказуемых лидера пока остаются в рамках словесных угроз. Тем самым мировое сообщество выигрывает время на размышления о том, как можно заставить сесть Южную и Северную Корею за стол переговоров. Недавно северокорейские чиновники создали комитет по расследованию ущерба, нанесенного санкциями для экономики страны и благосостояния населения. По словам аналитиков, работа комитета была призвана привлечь международное сочувствие, подчеркнув страдания северокорейских детей, женщин и пожилых людей. Эти действия Пхеньяна являются следствием острой необходимости экономической помощи. Северная Корея заявила, что принятые в отношении последней санкции наносят колоссальный ущерб обедневшей стране, подчеркивая, что их действие не заставит КНДР идти на уступки, тем более на сворачивание или приостановление разработки ядерной программы. КНДР хочет добиться признания, в первую очередь от США, статуса ядерной державы, и занять свое место на мировой политической арене, как полноценное государство.

Создавалась ли эта провокационная ситуация преднамеренно, остается вопросом. До сих пор не совсем ясны основные мотивы, а главное цели преднамеренного углубления корейского кризиса. В течение сентября было сделано немало громких заявлений, беспрецедентных оскорблений и открытых угроз уничтожения. Факт-угрозы остались угрозами. На лицо-разворачивание системы противоракетной обороны США в Южной Корее, увеличение количества проводимых совместных учений. С другой стороны, Северная Корея ни разу не пошла на уступки, продолжая еще активнее строительство своего «ядерного каркаса». Исходя из последних событий, США имеет каналы прямого общения с КНДР. Соединенные штаты готовы к переговорам, что было озвучено госсекретарем США Р. Тиллерсоном. Чтобы понять, каким образом будет использовано это новое условие в разрешении кризиса на Корейском полуострове и будет ли оно использовано именно в его разрешении, необходимо следить за дипломатией государств региона. Нужно пропускать вызывающие высказывания лидеров США и КНДР, которые не дают трезво оценивать обстановку. Мировое сообщество с замиранием духа следит за ходом событий в двух государствах, формально находящихся в состоянии войны. Если говорить о прогнозах, то совершенно неясно, насколько еще затянется этот кризис, и будет ли когда-нибудь подписан мирный договор между двумя корейскими государствами. На сегодня картина сложилась так, что только умелая дипломатия и продуманные политические шаги смогут хотя бы ослабить напряженность, которая провоцирует открытие огня.

Список использованной литературы

1. *The New York Times: South Korea Says It's Speeding Up Arms Buildup to Counter the North, Choe Sang-Hun reported from Seoul, and Rick Gladstone from New York, 28.09.2017*
2. *Воронцов А.В. Корейский полуостров в 2014-м: куда качнётся маятник ? // Азия и Африка сегодня. 2015. №2. С.46-52.*
3. *Денисов В.И. Корейский ядерный кризис: перспективы урегулирования // Вестник РГГУ. Серия «Политология. История. Международные отношения. Зарубежное регионоведение. Востоковедение». 2012. С.129-139.*
4. *The New York Times: South Korea's New President, Moon Jae-in, Promises New Approach to North, Choe Sang-Hun, 10.02.2017*
5. *South Korea's Leader Will Be Odd Man Out in Meeting With Trump and Shinzo Abe, Choe Sang-Hun, 20.09.2017*
6. *China's Harsh Words Mask a Trade Boom With South Korea, Sui-Lee Wee, Jeyup S.Kwaak, 29.09.2017*
7. *U.S. and South Korea Agree to Delay Shift in Wartime Command, Choe Sang-Hun, 24.10.2014*
8. *North Korea Says U.N. Sanctions Are Causing 'Colossal' Damages, Choe Sang-Hun, 29.09.2017*
9. *In Tillerson's China Stop, Questions on North Korea but Slim Chance of Clarity, David E.Sanger, 29.09.2017*

УДК 005.44:314.04
ГРНТИ 03.01.11

Қ. Ерімбетова¹

*¹ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері
Қазақстан, Астана қ. erimbet99@mail.ru*

ЖАҒАНДАНУ ЖӘНЕ ЖАҢА ҰРПАҚ: МҮМКІНДІКТЕР

Аңдатпа

Мақалада жаһандану үрдістері аясында бұрынғы қалыптасқан дәстүрлі қоғамдық құрылымның өзгеріске ұшырауы және ХХІ ғасырдағы экономикалық, мәдени, отбасылық байланыстардың трансұлттық жүйесінің қалыптасуымен пайда болған тенденциялар сараланады. Жаңа ұрпақ алдындағы жаңа міндеттер, халықтың демографиялық ахуалына әсер ететін факторлар мен сын-қатерлер сараланады. Адамзаттың жаңа технологиялық өзгерістеріне ілесу, қоғамдағы өзара ымырашылдық пен ынтымақтастық, жауапкершіліктің маңызы және әлеуметтік төңкерістердің алғышарттары зерделенеді.

***Түйін сөздер:** өркениет, трансұлттық жүйе, еңбек ресурстары, көші-қон географиясы, демография, табиғи өсім, инфрақұрылым, өмір сүру сапасы.*

Ерімбетова Кундузай¹

*¹Институт истории государства КН МОН РК
Казахстан, Астана, erimbet99@mail.ru*

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И НОВОЕ ПОКОЛЕНИЕ: ВОЗМОЖНОСТИ

Аннотация

В данной статье анализируются тенденции, связанные с трансформацией прежней традиционной общественной системы в рамках процессов глобализации и с формированием на этой основе транснациональной системы экономических, культурных и семейно-бытовых отношений ХХІ века. Анализируются возникшие в связи с этим новые обязанности перед новым поколением, а также факторы и вызовы, оказывающие свое влияние на демографическую ситуацию населения. Исследуются факторы адаптации человечества к новым технологическим преобразованиям, взаимного доверия, согласия и ответственности в обществе, предпосылки социальных потрясений.

***Ключевые слова:** цивилизация, транснациональная система, человеческие ресурсы, география миграции, демография, естественный рост, инфраструктура, качество жизни*

Kundysay Yerimbetova¹

*¹Institute of the History of the State of the CS of the M ES of the Republic of Kazakhstan
Kazakhstan, Astana, erimbet99@mail.ru*

GLOBALIZATION AND NEW GENERATION: OPPORTUNITIES

Abstract

This article analyzes trends related to the transformation of the old traditional social system within the framework of globalization processes and the formation on this basis of a transnational system of economic, cultural and family-household

relations of the 21st century. Analyzed arising in this connection are new responsibilities to the new generation, as well as factors and challenges that have an impact on the demographic situation of the population. Factors of adaptation of mankind to new technological transformations, mutual trust, consent and responsibility in a society, preconditions of social shocks are investigated.

Key words: civilization, transnational system, human resources, geography of migration, demography, natural growth, infrastructure, quality of life.

Заманау кезеңдегі Қазақстандық дамудың «Назарбаев моделін» әлем жұртшылығы, тиімді ойластырылған мақсатты міндеттерге шиеленіссіз жету тәсілі, қазақстанның басты жетістігінің мәні ретінде көрініс тапқан, болжампаздық модель тұрғысында танып отыр. Расында, кезінде Д. Эйзенхауэр пайым жасағандай Қазақстан «жоспарға емес, жоспарлауға» мән беріп келеді. Тәуелсіздіктің сындарлы жылдарында алға қойған мақсаттар мен оған жету жолдарына қатысты ішінара өзгерістер енгізе, даму басымдылықтарын белгілеп келеді. Ширек ғасырлық даму әртүрлі бағыттарды тепе-тең алу және ұстау жағдайында іске асты [1]. Ол қоғам және оның құрылымын реформалау аралығын, сол сияқты сыртқы саяси бағыттар аралығын (ТМД, батыс және шығыс) және ішкі саясатты дамытуда да (қаталдық пен заңның үстемдігі мен либерализм арасын), экономика саласында да (шикізат өндіруді арттыру мен дамуы әртараптандырудың арасын), діни нанымдар аралығын (ислам мен христиан), тілдік орта аралықтарын тепе-тең ұстау принциптері арқылы жүзеге асырылды. Осылайша, Қазақстан уақыт сынынан өтіп келеді.

Жаһандану және көші-қон. 1990 жылдары тұрғындар көші-қоны бүкіл ТМД мемлекеттері аймағында ерекше құбылысқа айналды. Қазақстанға қатысты айтатын болсақ біреулер жаппай көшіп жатса, сырттан қандастар жаппай көшіп келіп жатты. Дәл осы уақытта билік қоғамды біріктіру және қирап жатқан экономиканы қалпына келтіру мақсатында шаралар қабылдады [2]. Дәл осы шешімдер жаһандану деген аждаһаның аузынан алып қалды десе де болады. Негізінде жаһандануды екі жағынан қарастыруға болады. Біріншісі, адами құндылықтарға қарсы жасалатын келеңсіздіктерге негізделген (адами дәстүрден тыс) өзгерістерге қатысты. Екіншісі, адамзаттың эволюциялық дамуымен орайлас жасалынатын түрлі ғылыми-технологиялық өзгерістерді адам пайдасына бейімдей, тиімді қолдану. Осы аталған екінші бағытпен жүрген елдер мұратқа жететіні айқын. Мұны Қазақстанның соңғы ширек ғасырлық тарихы дәйектеп отыр. Жаһандану аясында кез келген кедергілер мен қауіп, сын-қатер аясынан даму мүмкіндіктерін таба білу басты шарт болып отыр.

Соңғы онжылдықтарда жаһандану ұғымы ғылыми айналымда және сараптамалық жұмыстарда кең ауқымда пайдаланылып жүр. Француз ғалымы Фернан Бродельдің 1979 жылы жарық көрген «Материалдық өркениет: экономика және капитализм» еңбегінде бұл ұғымның бастау көзін XV ғасырда пайда болғанын дәйектейді. Негізінен француз ойшылдары «жаһандану» мен «мондиализация» түсінігін қатар пайдаланады. 2002 жылы Парижде 300 термин енгізілген «Мондиализация сөздігі» шыққан. Француз сарапшыларының пікірінше «мондиализация» экономиканы, саясатты, тұтыну, құқық, мәдениет және басқа саланы қамтитын, интернационализацияның соңы. Оның қалыптасуы 1970-1980 жылдарға жатады. Ал, «жаһандану» мондиализацияның екінші кезеңі, яғни *өндіріс пен ақпараттандыру саласында дүниежүзілік трансұлттық жүйенің құрылуы*. 2003 жылы Парижде даярланған «Жаһандану және әлемдік басқару» ұжымдық еңбекте жаһандануға тән белгілерді айқындайды. Олар: ұлттық экономика ашықтығы; тікелей шетелдік инвестицияның өсуі; қаржылық жаһандану және капиталдың халықаралық қозғалысының жеделдеуі; экономиканың жаңа секторларында халықаралық бәсекенің кенеюі; жаһандану үрдістері қамтыған елдер арасында бәсекенің өсуі. Жалпы кең ауқымды талдаулар жаһанданудың дамып отыратын үрдісі және біртіндеп уақыт өткен сайын өңін өзгертіп отыратын әлеуметтік құбылыс кешені ретінде қарастырады. Жаһанданудың екі жақты қасиеті бар. Ол қабылданған шешімдерге орай, бірде мемлекеттің әлсіреуіне, енді бірде күшею көрінісін беруі мүмкін. Катрин Винталь де Венден пайымынша Еуропалық мемлекеттерде көші-қонға бақылау мемлекет тарапынан емес, үкіметаралық және мемлекетаралық деңгейде іске асырылады. Әсіресе 1980 жылдардан бастап Батысқа қарай жылжыған Африка, Оңтүстік-Шығыс Азия, Балқан, Таяу және Орта Шығыс, Кариб аймағы босқындарының саны өсті. Көші-қонның трансұлттық, (Қытай, Румыния, Балқан, Батыс Африка) астыртын бағыттары пайда болды. Оған қоса, Шығыстан Батыс Еуропаға, Оңтүстік-Солтүстік, Оңтүстік-Оңтүстік мерзімдік көші-қон бағыты кеңейе түсті. Солтүстік және Оңтүстік Америка, Еуропалық-Жерорта теңізі аймағы, Солтүстік Еуропаға, Еуропалық одаққа еңбек ресурстарының еркін қозғалысы да орын алды. Қазіргі дүниежүзілік көші-қонның осал тұсы, қоныс аударушылар (босқындар) шыққан ел мен оларды қабылдаған ел арасындағы өзарабайланыстың болмауы (Швециядағы ирандықтар, Германиядағы румындар, Канададағы вьетнамдықтар).

Иммигранттардың арасында әйелдердің (әсіресе, Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азиядан шыққан) басымдылығы. XXI ғасырдың басында Еуропа мен Жапон елдеріндегі көші-қон, тұрғындардың кәріленуі

мен еңбек ресурстары тапшылығын болдырмауға әсерін тигізді. Көші-қон легі отбасымен бірігу мақсатында және жылдан-жылға босқындар мен еңбек мигранттары құрамында жылдан-жылға жоғары біліктілер саны артуда. Жаңа ғасыр басында негізінен босқындардың басым бөлігін қабылдаған елдер: Ұлыбритания, Германия, АҚШ, Нидерланды, Бельгия. АҚШ мен Германия. Бұлар әлі де эмигранттарды қабылдаушы елдер қатарында. Дегенмен осы елдер мерзімдік көші-қонды басымдыққа қойғысы келеді. 2003 жылы мигранттардың 90 пайызы, әлемнің 55 елінде орналасқан [3]. *Соңғы уақытта көші-қон үрдісінің өсуіне не себеп?* Соңғы онжылдықтарда әлемде экономикалық, мәдени, отбасылық байланыс трансұлттық жүйесінің қалыптасуына орай, мемлекеттердің дәстүрлі қоғамдық құрылымы өзгерістерге ұшырауда. Көп мәселелер ынтымақтастық пен серіктестік қатынастар сипатында шешілуде.

ТМД аймағындағы көші-қон үрдістеріне тән ерекшеліктер бар. Көші-қон легінде білім алуға құлшыныс жасағандар, белгілі кәсіпке немесе қызмет көрсету салаларындағы жұмысшылар қатысады. Әрине мигранттар белсенді қозғалысқа бейімделеді. Бәсекеге қабілетті болу үшін өзге елдің тілдерін меңгеруге құлшынады. Әлем халықтарының бір-бірімен кіріге түсуі қазіргі кезеңде ағылшын тіліне деген қажеттіліктің артуынан көрініс табады. Жекелеген мемлекеттерде көші-қон саясатының жүйелі жүргізілуі нәтижесінде, отбасы институтының бұзылуы, ақыл-ой иелерінің сыртқа кетуі, кәсіби мамандардың жетіспеушілігін тудыруы, тұрғындардың әлеуметтік қорғалмуы, салт-дәстүрден алшақтау мүмкіндігін молайтады. Дамушы елдерде индустриалды-инновациялық үрдістерге бой алған сайын, ал дамыған елдердегі еңбек өндірісі жоғарлаған сайын еңбек ресурстарына сұранысы өсетіндігі белгілі. Сондықтан да дүниежүзілік көші-қон географиясының ауқымы кеңеюде. Қазіргі сын-қатерлер мен қауіптер трансшекаралық, жаһандық сипат алуда [4]. Қазақстанда 2001 жылдан бастап халықтың ұдайы өсуі қарқын алып, тұрғындардың жастық-жыныстық құрылымының алға жылжуымен, саны да өсе түсті. Ел экономикасының инновациялық бағыт алуымен, тұрғындардың интеллектуалды-шығармашылық әлеуеті арта түсті. Яғни, сапалы өсімге жол ашылды. Оған негіз болатын негізгі факторлар: адам ресурстары сапасына қатысты жаңа талаптардың күшеюі, адамдардың өмір сүру деңгейлерінің көтерілуі, медицина мен денсаулық сақтау салаларында соңғы технологиялық жетістіктердің тікелей әсері, өмір сүрудің орташа ұзақтығы уақытының ұлғаюы, балалар (нәрестелер) өлімінің төмендеуі, тұрғындар сапасының демографиялық деңгейі болып табылады. Халықтың ұдайы өсу үрдісінде тек ұрпақтар алмасып қана қоймайды, сол сияқты тұрғындардың жаңа әлеуметтік-демографиялық құрылымының қалыптасуы жүреді. Жаңа ғасырдың басында Қазақстандағы тұрақтылық пен даму үрдісінің құндылықтары тиімділігін, БҰҰ, ЕҚЫҰ, Еуропалық Кеңес сияқты шешуші халықаралық ұйымдар жоғары бағалады. Жаңа ғасырдың алғашқы он жылдығында қазақ елі жалпыұлттық бірлік пен келісім үлгісін көрсете білді. 2008 жылдың қазан айында «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» заң қабылдануымен, Ассамблея саяси және қоғамдық өмірдің толыққанды субъектісі болды. Жаңа ғасыр басында этносаралық және конфессия-аралық келісімнің қазақстандық үлгісі әлемнің көптеген ел үшін тартымды әрі пайдалы бола алатын қазақстандық жаңалық деп танылды [5].

Көші-қон легіндегі жаңа ұрпақ. Әрбір ұрпақтың білімі мен мәдениеті, кәсіби-біліктілігі, жастық-жыныстық құрамы сияқты сипатымен ерекшеленетіні белгілі. Тұрғындар көші-қонының оң айырымы, көші-қон үрдістерін тиімді басқару, елдің демографиялық көрсеткіштерін жақсартып қана қоймай, сырттан білікті мамандардың келуіне де ықпалын тигізеді. Осындай оң өзгерістер негізінде 2010 жылы Қазақстанда тұрғындар көші-қоны оң айырымды көрсетті. Негізінен ТМД елдерімен көші-қон алмасуы жүрді. Қазақстанда өзінің ұлтына қатысты бір-ақ рет өзгеріс енгізуге құқылы. Әдетте, ата-аналарының ұлтына сәйкес таңдау құқы беріліп, ол төлқұжат пен жеке куәлікке жазылады. Жекелеген жағдайларда (анасы мен әкесі екі ұлттан болса) баланың өзі шешім қабылдайды. Дау туған жағдайда, тек сот тәртібімен оның қай ұлтқа жататындығы шешіледі. Тұрғындардың құжаттағы қай ұлтқа жататындығы тармағын өзгерту, әсіресе кеңестік кезеңде күштеп көшірілгендерге қатысты туындалды. Оған қатысты 1994 жылдың 20 науырызындағы «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңына сәйкес анықтама беріледі. 2014 жылы Ішкі істер Министрлігінің мәліметі бойынша, осындай өзінің ұлттық шығу тегін өзгертуге байланысты 1736 құжат берілген.

2015 жылдың 29 маусымдағы Статистика агенттігінің есебі бойынша халық саны 17 026 802 адамды құрады. 2014 жылдың 1 ақпанымен салыстырғанда 1,5% өсім берді. Оның ішінде тұрғындардың табиғи өсімі 2014 жылдың қаңтар айымен салыстырғанда 1%-ға өскен. Сол сияқты тұрақты тұруға көшіп келген адамдар саны көбейген, яғни 1730 адам. Сыртқа (негізінен ТМД елдеріне) бағытталған мигранттар саны-1589 адамды құрады. Пайызға шаққанда келгендер мен кеткендер, тиісінше 89,5% и 89,0%. Бұл мезгілде аймақаралық көші-қон артты. Әсіресе көші-қонның оң айырымы Алматы, Астана, Ақмола, Маңғыстау, Ақтөбе облыстарынан байқалды. Республика ішінде қоныс аударушылар саны 1,4%-ға өсті. Аймақаралық

орналасуда тұрғындар көші-қонының оң айырымы Астана және Алматы қалаларында, Маңғыстау, Алматы, Ақтөбе облыстарында байқалды. 2009-2010 жылдары көші-қон легі құрылымында негізінен республикаға келген мигранттар ішінде қазақтар (тиісінше, 70,4% және 73,0%) басым түсті. Осыған орай мынадай мысал келтіруге болады. Германия ІІМ ақпараты бойынша 2015 жылы посткеңестік кеңістіктегі елдерден ФРГ-ға 3,5 млн. немістер көшіп барған және олар ФРГ тұрғындарының 4%-ын құраған [6]. Бұған 2013 жылғы билік органдарының отбасы мүшелері бір бірімен қосылу мақсатындағы қоныс аударуға түсіністікпен қарап, оларға берілген мүмкіндіктің де әсері болуы керек.

Осы тұста айта кету керек, кейбір сарапшылар тарапынан эмиграциялық үрдістердің негізгі себебін кедейшілік пен тұрмыстық ұлтшылдыққа әкеліп таңатыны бар. Қазіргі кезеңде баспасөз беттерінен тұрмыстық ұлтшылдықтың кедейшілік салдарынан пайда болатыны жөніндегі пайымдарды кездестіруге болады. Оны мынандай факторларға негіздейді: 2017 жылдың алты айында Қазақстанның 16 аймағының төртеуінде ғана көші-қон оң айырым берген. Республикаға келгендерден гөрі, кеткендердің басымдығы (тиісінше, 8,7 мың; 15,1 мың адам) және біліктілік әлеуеті төмен жұмыс күшінің қабылданатыны алға тартылады. Енді бұған қысқаша талдау жүргізсек. 2017 жылдың басында сыртқа кеткен-28 150 адам қай өңір тұрғындары еді?-деген заңды сұрақ туады. Ол-Қарағанды, Шығыс Қазақстан, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Ақмола облыстары және Алматы қаласы тұрғындары болатын. Оның этностық құрамы орыстар (20 464), немістер (2 331), украиндықтар (1 839), қазақтар (1 043) және татарлардан (697) құралған болатын. Алыс шетелге 2 860 адам, қалғаны ТМД елдеріне кеткен. Эмигранттардың еңбекке қабілетті 68%-ы алдын ала тұрақты тұратын мекендерін таңдап көшкендер. Олардың құрамының 25,7%-ы 15 жасқа дейінгілерді, 6,3%-ы зейнет жасындағыларды құрады [7].

Эмигранттардың басым бөлігі тарихи отанына көшті. Олардың құрамында инженер, экономист, педагог, медицина, заң, сәулет-құрылыс саласының мамандары. Ең басым бөлігі техникалық мамандық алғандар (4 816 адам). Көріп отырғандарыңыздай эмиграциялық үрдіске кедейшілік те, тұрмыстық ұлтшылдықтың да қатысы көрініс беріп тұрған жоқ. Мигранттар жоғары білім алған мамандық иелері және өздеріне сенімді деп пайымдауға болады. Қазақстанда жеткілікті бәсекеге қабілетті (басым бөлігі материалдық) әлеует жинап көшкендер. Бұл жерде ел ішінен түрлі бағдарламалар мен жобалар және білім алу мақсатында, біліктілігін жетілдіру бойынша кеткен адамдар санын жіті қарастыру керек. Әрине жоғары білікті мамандардың біліктілігіне сай жалақы беру және құрмет көрсету абзал. Оны жергілікті органдардан бастап жоғарғы билік құзыры негізге алмаса болмайды. 2017 жылы тарихи отанына 5,2 мың қазақ оралса, елден тыс 613 қазақ қоныс аударған [8].

Республика ішіндегі көші-қон үрдістерінде ең осал жағы, ауылдан қалаға қозғалған тұрғындар мәселесі. Қала өміріне бейімделуіне негізгі кедергілер: тұрғын үй, қалалық тіркеуге тұру, жұмысқа орналасу мәселелері, мигранттардың сұраныстағы мамандықтарға сай біліктілік әлеуетінің сәйкессіздігі, күнделікті тіршілігіне қаржыларының жеткіліксіздігі. Сол сияқты республикада шетелдік еңбек күшін пайдалануға ресми рұқсат болса да, шетелдік мигранттардың басым бөлігі бейресми жолмен жұмысқа орналасады. Мигранттар заңсыз орналасқандықтан, тиісінше заңсыздықтарға да жол берілетіні түсінікті. Қазақстандағы экономикалық дағдарыс мезгілінде шетелден еңбек күшін тарту артқандығын аңғаруға болады. 2001-2011 жылдар аралығында экономикалық белсенді тұрғындарға жататын шетелдік жұмысшы күшін тарту бойынша квота саны өсті. «Қолжетімді тұрғын үй» бағдарламасы аясында, ішкі мигранттардың қалалық жерлерге орналасу мүмкіндігі қарастырылған. 2011 жылдың 2 ақпанындағы ҚР Үкіметінің қаулысымен квотаны анықтау, жұмыс берушілердің ҚР-на шетелдік жұмысшы күшін тарту шарттары мен тәртібі туралы Ережесіне өзгерістер енгізілді. Мұнда жұмыс берушілерге қатысты шарттар қатталды. ҚР Статистика агенттігінің мәліметі бойынша 2011 жылдың 1 қаңтарында тұрғындар саны, 2010 жылмен салыстырғанда 1,5% өсім беріп, 16,4 млн. адамды құрады. 2012 жылдың 28 желтоқсанында республикада он бір миллионыншы қазақ дүниеге келді. Ол Оңтүстік қазақстан облысы Қазығұрт ауданынан Мұхтар Абдрахим болатын. 2013 жылдың 1 сәуірінде Статистика мәліметі бойынша жалпы тұрғындар саны 16 967 мың адамды құрады. Оның құрамында қазақтар-65,2%, орыстар -21,8%, өзбектер-3%, украиндар-1,8%, ұйғырлар-1,4%, татарлар-1,2%, немістер-1,1% және өзге де этностар-4,5% құрады.

Президент Н.Ә. Назарбаев 2015 жылы бес институционалдық реформа аясындағы «Ұлт жоспары-100 нақты қадамды» іске асыруға бағытталған «Көші-қон және тұрғындарды еңбекпен қамту мәселелері бойынша ҚР-ның кейбір заңнамалық актыларына өзгерістер мен қосымша енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойған болатын. Мұнда жоғары білікті шетелдік мамандарды ел экономикасына тарту жағдайлары және көші-қон саласындағы саясатты одан әрі жетілдіру қарастырылған. Заңда көші-қон саясатының құқықтық және ұйымдастыру негіздерін жетілдіру бекітілді. Сол сияқты шетелден келіп ҚР ЖОО-да білім алып жүрген этникалық қазақтардың Қазақстан Республикасы

азаматтығын алу құқы жеңілдетілген тәртіппен қарастырылды. Этникалық қазақтарды ЖОО-ғы, кәсіби білім беру мекемелеріндегі жатақханаларға оларды уақытша тіркеу құқын беру тәртібі бекітілді. Оралмандарға және олардың отбасына жәрдемақы төлеу тәртібін облыстардың, республикалық мәндегі қалалардың және Астана әкімшілігі бекітетіндігі туралы өзгерістер енгізілді [9].

Тұрғындардың кәрілену деңгейі және табиғи өсім. 2015-2016 жылдары әрбір 100 балаға 65 жастан асқан 26 азамат тиесілі болған (индекс-25,9). Дегенмен 2009-2014 жылдары бұл көрсеткіш 28,3-тен 25,7-ге дейін төмендегені байқалады. Алайда, 2016 жылы туу коэффициенті әрбір 1000 адамға шаққанда республиканың 16 аймағының тек 5-уінде ғана өсім берген. Ауылдық жерлерге қарағанда қалалық тұрғындардың *кәрілену көрсеткіштері* жоғары болғанмен, *кәрілену деңгейі* ауылдық жермен салыстырғанда төмендегені байқалған. Ең жоғары көрсеткіш 100 балаға шаққанда кәрілену индексі Солтүстік Қазақстан облысы қалаларында 62,2 құрады, ал кәріленудің *ең төменгі деңгейі* 100 адамға шаққанда (0-15 жастағылар), 65 жастан асқандар саны-14 адамды құраған. Осы көрсеткіш бойынша Алматы қаласында-37 адамды құрады. Астана қаласында 2016 жылдың қорытындысы бойынша кәрілену индексі-15,6 адамды құрады. Республиканың ауылдық жердеріндегі тұрғындардың кәрілену көрсеткіші сәл де болса артып келеді. Бұл әсіресе, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Шығыс Қазақстан облыстарының ауылдық жерлері. Салыстырмалы түрде Маңғыстау, Оңтүстік Қазақстан, Атырау облыстарының ауылдық тұрғындары арасында кәрілену индексі төмен (тиісінше, 100 балаға шаққанда 10, 12, 15,8 егде кісі) [10]. Жоғарыдағы көрсеткіштер негізінде қорытынды шығарсақ. *Біріншіден*, тұрғындардың кәрілену үрдісін төмен түсіруге тікелей әсер беруші фактор-табиғи өсім екенін байқауға болады. 2016 жылдың бірінші тоқсанында Қазақстан тұрғындарының табиғи өсімі-65 мың адамды құрады. Бұған басты үлес қосқан қала тұрғындары, 2013 жылдан бастап табиғи өсім беруде. Бұл 2016 жылдың басында 2015 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 13%-ға, яғни 36,1 мың адамға артты. Тиісінше, ауылдық тұрғындар 7% өсімді, яғни 28,9 мың адам санының өсімін құрады. Республиканың барлық аймақтарындағы тұрғындардың табиғи өсім үрдісі көрініс тапты. Әсіресе, 2016 жылдың бірінші тоқсанының қорытындысы бойынша табиғи өсім берген аймақтар: Оңтүстік Қазақстан облысы (17,7 мың адам) және Алматы облысы (8,9 мың адам), Астана қаласы (5,8 мың адам) [11].

Тұрғындар санымен салыстырғанда табиғи өсім бойынша аймақтарда көш бастап тұрған Маңғыстау облысы және Астана (мың адамға шаққанда орташа есеппен 6,6 адам), одан кейін Оңтүстік Қазақстан, Атырау, Қызылорда, Алматы облыстары және басқа. Алматы қаласының тұрғындары ішкі көші-қон есебінен өсіп отыр.

Екіншіден, жастардың қалалық жерлерге орналасуы, қалалық тұрғындардың кәрілену индексіне кері әсерін тигізіп отыр. Яғни тарқатып айтқанда, тұрғындардың кәріленуіне тосқауыл бола алады.

Үшіншіден, мысалы 2016 жылдың бірінші тоқсанындағы көрсеткіш бойынша СҚО тұрғындары 115 адамға, Қостанай облысы 564 адамға ғана өсім берген. Республика орталығының, теріскей-шығыс өңірінің экономикасы мен шаруашылығының дамуына негізделген мемлекеттік «Серпін» сияқты бағдарламалар ауқымы қоныстанушыларға тиімді шаралармен ұштасқан жағдайда, ол өңірдегі мәселелердің де оң шешімі табылатыны айқын. *Төртіншіден*, облыс, өңірлердің қалалық және ауылдық жерлеріндегі тұрғындардың әлеуметтік мәселелеріне дер кезінде мұқият назар аудару (тұрғын үймен қамту, біліктілік деңгейін көтеру, рухани жаңғыру көздерін айшықтау) және үйлестіру, ең алдымен тікелей жергілікті басқару органдарының құзырында. Өңірлердегі мемлекеттік қызметтің тиімділік әлеуетін олардың экономикалық дербестігі мен жауапкершілігін арттыру арқылы жолға қоюға, жеке табыстар өсімін ынталандыруға түпкілікті бағыттау өзекті болып тұр. Мемлекет қарапайым азаматтардың мүдделерін қорғауға одан әрі кепілдік беріп отыр. Мемлекет жастарға алғашқы мамандықты береді. Бұл Үкіметтің міндетті орындауға тиісті құзырлы мәселесі. Бүгінгі күні жұмыс берушілерді тарту арқылы және халықаралық талаптар мен цифрлық дағдыларды ескере отырып, техникалық және кәсіптік білім беру бағдарламаларын жаңарту қолға алынуда [12]. Ақпараттық технологиялар бойынша білім алу әлеуетіне аса зор мән берілуде. Өйткені шаруашылықты дамытудың әлемдік көріністері,

2016 жылдың маусым айының аяғында өткізілген Үкімет отырысының мәліметі бойынша республикада «Жұмыспен қамтудың жол картасы-2020» бағдарламасын жүзеге асыру аясында біраз инфракұрылымдық жобалар толықтай іске қосылмаса да, 167 мың адам мемлекеттік қолдауға ие болып, жұмыс істеуге жәрдем алған. 2016 жылы Кәсіпкерлікті дамыту картасы аясында 9 мыңнан астам адам 3 млн. теңгеге дейін шағын несие алған. Жалпы 1,6 мың адамға 3,5 млрд. теңгеден астам қаржы көлемінде шағын несие берілген. Алайда, келенсіздіктерге де жол берілген. Мысалы, БҚО, ОҚО, ШҚО, Қостанай, Қарағанды, Ақмола облыстары мен Алматы, Астана қалаларында жоспарланған жобалардың жүзеге асырылуы 40 пайызға да жетпеген [13]. Мұның себебі төмендегідей жағдайларға байланысты болған.

Біріншіден, несие алғандар өздерінің жобаларын іске асыруда бейжайлық көрсетті. *Екіншіден*, қарамағындағы жұмысшыларының жалақысын бермей жүрген кәсіпорындар анықталған. Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрі 2016 жылдың маусым айында жасаған баяндамасында, мемлекеттік инспекторлар республика кәсіпорындарының ағымдағы уақытта жыл басынан-2,8 млрд. теңге көлеміндегі берешектерді анықтағанын және жалақы бойынша қарыздардың бақылауда ұсталатынын мәлімдеді. *Үшіншіден*, Үкімет үлкен қаржы ресурстарын бөлгенмен, оның нәтижесі мен тиімділігі сын көтермеуде. Шағын несиелер бөлінгенмен, кейбір жерлерде ол оңтайлы пайдаланылмаған фактілер айқындалды. Мұндай кемшіліктер жергілікті ауыл-аймақ тұрғындарын жұмыспен қамту мәселесіне кедергі туғызды. Кез келген жобаның нәтижелілігі инфрақұрылымдар мен жол сапасына тікелей байланысты. Осыған орай, Қазақстанда Үкімет тарапынан бөлінген қаржыны қадағалау қажеттігі бекіді. Жаһандық өзгерістер «кез келген тығырықтан жол тауып, кедергіні мүмкіндікке, тәуекелді табысқа айналдыру» әркімнің және жеке мемлекеттердің өз қолында екенін дәйектеуде. Қазақстан халқы өз отанын әлемдегі алдыңғы қатарлы 30 елдің қатарына қосу мүддесін көздеп отыр. Бұл-дәстүрлі даму салаларына серпін беру және индустрияның өңдеуші секторын қалыптастыру арқылы, ғылымға негізделген тұрақты дамуға қол жеткізу. Алайда, бүгінгі әлеуметтік төңкеріс дәуіріндегі әрбір тұрғынның қарым-қабілетінің, қоғамның даму әлеуетіне әсерін тигізетіні айқын. Қандай да бір төңкеріс адами құндылықтары мен мүмкіндіктерді барынша ескергенде ғана тиімді болып табылады. Ірі жаңа технологиялық жобалардың нәтижелері, тұрғындардың өмір сүру сапасына әсер етеді. Жаңарған елдің, жаңғырған ұрпағы өсіп жетіледі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қасымбеков М.Б., Темирболат Б.Б., Шаймерген Т.Т. *Модель Назарбаева. Известная история в новом прочтении.*-Астана: Издательство «Деловой Мир Астана», 2016.-С.158
2. Назарбаев Н.Ә. *Тәуелсіздік дәуірі.*-Астана, 2017.-77б.
3. 1.<http://magazines.russ.ru/vesmik/2004/12/my5.html>27.11.2013; *Dictionnaire de la Mondialisation. Paris, 2001. P. 210.; P. 14-19.*
4. Ульмасова Р.У. *Глобализация миграции: вызовы и угрозы.* // <http://www.raspp.ru>. [27.11.2013]
5. Назарбаев Н.Ә. *Тәуелсіздік дәуірі.*-Астана, 2017.-260 бет.
6. *В Германии вновь растет число переселенцев из Казахстана.* // «NewTimes.kz». <https://news.mail.ru/society/24413564/>; <http://e-history.kz/ru/contents/view/898>
7. <https://news.mail.ru/society/31843697/?frommail=1>[4.12.2017]
8. <https://365info.kz/2017/08/emigratsiya-rastet-iz-za-bednosti-i-bytovogo-natsionalizma>.
9. <https://news.mail.ru/politics/24067737/frommail=1>
10. *Население Казахстана стареет-исследование.* <https://news.mail.ru/society/31551284/>[6.11.2017]
11. <https://news.mail.ru/society/25825870/> [19.05.2016]
12. Назарбаев Н.Ә. *Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына 2018 жылғы Жолдауы.* // www.akorda.kz [10.01.2018]
13. <https://egemen.kz/2016/06/29/48969> [07.07.2016].

УДК 347.63

МРНТИ 10.47.31

Г.Б. Мейірбекова¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Мемлекеттік және Азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры Қазақстан Республикасы, Алматы қ. e-mail: Meirbekova67@mail.ru

АЛИМЕНТТІК МІНДЕТТЕМЕЛЕРДІҢ ОРЫНДАЛУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада алименттік міндеттемелерді және олардың орындалуын қамтамасыз етуді құқықтық реттейтін заңнамалардың өзекті мәселелерін зерттейді. Алименттік міндеттемелерден туындайтын құқықтық қатынас бұл теориялық қана емес, сондай-ақ тәжірибелік те маңызға ие. Бұл өз кезегінде алименттік қатынастарды дұрыс түсінуге, заңнамалық тұрғыда дұрыс құқықтық реттеуге алып келеді.

Қазіргі заман талабындағы алименттік қатынастардың түрлерінің, міндеттерінің сан алуандығына қарай қазіргі заң бойынша оның орындалуын қамтамасыз етуге жалпы түсінік беру, алимент өндіріп алуды реттейтін заңнамаларды жетілдіруді зерттеу.

Түйінді сөздер: Алимент, алименттік міндеттеме, отбасы қатынастары, ата-ана, бала құқығы, алименттік міндеттемелерді орындау.

Меирбекова Г.Б.¹

*¹ассоциированный профессор кафедры «Государственных и Гражданских правовых дисциплин»
КазНПУ имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы e-mail: Meirbekova67@mail.ru*

ЗАДАЧИ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВЫПОЛНЕНИЯ АЛИМЕНТНЫХ ОБЯЗАННОСТЕЙ

Аннотация

В статье исследуются актуальные проблемы правовых законодательств, обеспечивающих алиментные обязанности и его выполнение по закону. Правовые отношения, возникшие от алиментных обязанностей, имеет не только теоретическое, но и практическое значение. Это в свою очередь приводит к понятию алиментных обязанностей, упорядочению с правовой законодательной стороны.

С современной точки зрения исследовать усовершенствование законодательства о платеже алимента, обеспечить пояснения об алименте по закону, исходя из множества алиментных отношений и обязанностей.

Ключевые слова: Алимент, алиментные обязательства, семейное отношение, родители, права ребенка.

Meirbekova G.B.¹

*¹associate professor of cathedra of « Public and civil legal disciplines» Kazakh National Pedagogical
University by name of Abai, Republic Kazakhstan Almaty e-mail: Meirbekova67@mail.ru*

TASKS OF LEGAL MAINTENANCE OF FULFILLMENT OF ALIMONY DUTIES

Abstract

In the article actual problems of legal legislations that ensure the maintenance responsibilities and for the law. Legal relations arising from alimony duties have not only theoretical but also practical significance. This, in turn, leads to the concept of alimony obligations, regulation of the legal side.

From the modern point of demand to explore the improvement of legislation on payment of alimony, to provide explanations of the alimony under the law, based on a variety of alimony relationships and responsibilities.

Key words: Alimony, alimony obligations, family attitude, parents, rights of the child

Отбасы қатынастарын құқықтық реттеу саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың негізгі бағыты: отбасы, аналық, әкелік пен бала құқығын қорғау мәселелерін қамтитын нормативтік құқықтық актілер кешенін дайындау мен қабылдаумен байланысты және оның бастапқы негізі ел президентінің Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан-2050: барлық қазақстандықтардың әл-ауқатын жақсарту, өсіп-өркендеу және қауіпсіздігі» болды. Бұл жолдауда Нұрсұлтан Назарбаев басты мақсаттар мен жүзеге асыру стратегиясының бірі Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі және әл-ауқаты деп таныды [1].

Бұл жағдайда отбасының басты рөл ойнайтынын атап өткен жөн. Тіпті Карл Маркстың өзі туындысында отбасы қоғамның «табиғи базисі» болып табылады деп жазған [2,226 б.]. Сондықтан отбасы мен оның мүшелерін, әсіресе толық емес отбасылардағы балаларды алсақ, жан-жақты қорғау қажет. Бұл мәселе бойынша Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өз Жолдауында былай дейді: «Біз жергілікті деңгейде де отбасы, әйелді жүктілік кезінде және балаларды тәрбиелеуді қолдаудың жана деңгейлерін табуымыз керек» [3].

Неке және отбасы институтын нығайту және жалғыз басты аналар мәселесін шешуді дұрыстап талқылау қажет. Егер біз жоғары деңгейдегі адамгершілік құндылыққа толы қоғам болғымыз келсе, онда жұбайлардың бір-бірі алдында және ең бастысы балалары алдында жауапкершілігін күшейтуіміз керек. Ата-аналар балаларына, есейген балалар қартайған ата-аналарына қамқорлық көрсетсе, әйел отбасы мен қоғамда беделге ие болса, біз өз елімізге көңіліміз толады. Бұл қағидалар Қазақстан халқына барлық уақытта тән болатын және оларды жандандыру қажет. Қоғам отбасы туралы заңда көрсетілуі тиіс дұрыс шешімдерді айтуы керек» [4].

Балалар жастарына байланысты өздерінің құқықтарын, соның ішінде ата-аналарымен қатысты құқықтарын қорғауда әлсіз. Сондықтан, олардың құқықтары бұзылғанда, мемлекет қамқоршы және қорғаншы органдары арқылы өз бастамасымен ата-аналық құқық қатынастарына араласады. Мемлекеттің араласуы жария құқық әдістері арқылы көбірек жүзеге асырылады, жеке құқық әдістеріне қарағанда ата-аналық құқықтардың тағы бір ерекшелігі, оларды жүзеге асыру бір мезгілде ана-ананың міндеттері де

болып табылады. Бұл да жария құқыққа келеді. Бұл құқықтарды жүзеге асырмау, міндеттерді жүзеге асырмауға сәйкес келеді және оған санкция бекітіледі.

Ата-ананың міндеттерінің ішінен тек қана баланы асырап бағуға байланысты міндетті еріксіз тәртіпте жүзеге асыруға болады. Жеке құқықтарды жүзеге асыруға болады. Жеке құқықтарды еріксіз, жүзеге асырту мүмкін емес, сондықтан оны жүзеге асырмағаны үшін, ата-аналық құқықтан айыру шарасы секілді шаралар қолданылады. Бұл құқықтардың тоқтатылуының мүмкіндігін заңды түрде бекіту мәселесінде де сақтық қажет. Бұл жерде отбасы қатынастарын құқықтық реттеу шеңберінде қалыптасатын жағдайлар мен отбасы өмірінде нақты кездесетін жағдайлармен қарастыруға болады.

Ата-аналық құқықтан бас тартудың мүмкінсіздігі екі кезеңмен байланысты: біріншіден, ата-аналар өз еркі бойынша баламен құқықтық байланыс негізі болып табылатын биологиялық туыстық қатынастарын тоқтата алмайды. Екіншіден, ата-аналық құқықтан бас тарту нормаларға қарама-қайшы.

Ата-аналар құқықтардан бас тарта алмайды, құқықтарды жүзеге асыру, сонымен қатар міндеттер де болып табылады. Ал, оларды орындамаса, ата-аналарға ата-аналық құқықтан айыру санкциясы қолданылады. Сондықтан құқықтарына жай бас тартып және баланы қамқоршы және қорғаншы органдарына беру, адал емес ата-аналар сондай құқықтық нәтижеге жету үшін жай ғана өздерінің құқықтарын жүзеге асыруды тоқтатуы қажет. Бұл балаларға ауыр тиюмен қатар, құқықтық құрылымы да даулы болады.

Ата-аналық құқықтарының келесі белгісі, олардың ата-аналарға тең, бірдей берілуі. Қазақстан Республикасының Отбасы кодексі бойынша ата-аналар өздерінің кәмелеттік жасқа толмаған балаларына қатысты құқықтары мен міндеттері тең.

Бұл құқықтардың көлемі балалардың тіркелген некеден дүниеге келді ме, немесе әкелік сот арқылы не ерікті түрде танылды ма, ешқандай айырмашылығы жоқ қорғаншы (қамқоршы) ата-аналар құқықтарының теңдігі концепциясы революциядан кейін орын алды. Революцияға дейін отбасында ер адамның құқықтарының ғана болуы жоғарыда аталған теңдік концепциясының болуына мүмкіндік жасамады. Бұл теңдік концепция ата-аналардың құқықтарының теңестірілуіне бағытталады және барлық елдерде қолданылады.

Ата-аналық құқықтарды баланың шешесімен некеде тұрмайтын әке ала алады, егерде оның ниеті болса. Осы бағытта сот тәжірибесі де, адамның негізгі еркіндіктері мен құқықтарын қорғау Конвенциясына негіздейді.

Ата-аналар өз балаларын қамтамасыз етуге қатысқан кезде, алимент төлеу міндеттемесі туындайды. Сотпен алиментті қарау сирек жағдайлардың қатарына жатпайтындығын айта кету керек. Ата-ана мен балалардың алименттік міндеттілігі алименттік міндеттілік дәрежелерінің бірінші ретіне жатады. Ата-ана мен балалар бір-біріне, оларда басқа туыстардың болуына қарамастан, байлықты берулері міндетті.

Кәмелетке толмаған балалар халінің өзіндік сипаты олардың экономикалық тәуелділігінде жатыр. Олар өздерін-өздері қамтамасыз ете алмайды, ал олардың тамақтануы, киімі, емделуі мен басқа да қажеттіліктерге қажетті қаржы керек. Олармен балаларды, ең бірінші, ата-аналары, екіншіден мемлекет қамтамасыз етеді.

Ата-аналар балаларының тамақтануға, киім киюге, демалуға, емделуге және т.б. деген қажеттіліктерін қамтамасыз етуге міндетті, бұл міндеттілік өз еркімен, мәжбүрлеусіз орындалады. Кәмелетке толмаған балаларға байлықты беру реті мен нысанын ата-аналар өздері анықтайды. Яғни ата-аналар өзінің кәмелетке толмаған балаларын қамтамасыз ету туралы келісім жасауға құқылы.

Ата-аналардың кәмелетке толмаған балаларын қамтамасыз ету туралы міндеті шартсыз болып табылады, яғни алимент баланың 18-жасқа толуына дейін және балалардың көмекке зәру екендігі немесе емес екендігіне, ата-аналардың баланы қамтамасыз етуге жеткілікті қаржысы бар ма екендігіне қарамастан, сонымен қатар, ата-аналық құқықтың туындау сәтінен бастап, кез-келген жағдайға тәуелсіз беріледі. Ол сол құқықтық қатынас шеңберінде пайда болып, сонымен бір уақытта баланың кәмелеттік жасқа толуы кезінен бастап тоқтатылады [5, 216 б.].

Кәмелетке толған балаларын қамтамасыз ету туралы ата-аналық міндет, керісінше, шартты сипатқа ие, себебі, ата-аналар кәмелетке толған балаларының барлығын қамтамасыз етуге міндеттелмей, тек еңбекке жарамсыз және көмекке зәрулеріне ғана міндеттеледі.

Бала құқығы туралы Конвенцияның 26-27- баптарында, тіпті, ата-аналардың міндеттілігі емес, олардың балаларды қамтамасыз етудегі қаржылық жауаптылығы туралы айтылады. Мемлекеттік институттар ата-аналарға балаларын қамтамасыз етуде көмек көрсете алады, мысалы, жеңілдіктер мен балаларға берілетін көмек түрінде және т.с.с. арқылы. Бірақ балаларды қамтамасыз етудің негізгі қайнар көзі болып ата-аналарының байлығы табылады [6, 216 б.].

Балалар қажеттілігін қамтамасыз ету және оларға қарау туралы міндеттеме ата-аналарда баланың туған кезінен бастап пайда болады. Сонымен бірге, қамтамасыз ету дегенде баланың тамақтануын ғана емес, мұнда оның өмірі мен дамуына қажетті барлық аспектілер кіреді: медициналық көмек, киім, даму заттары, оқыту мен тұрғын үй және т.б.

Ата-аналардың кәмелетке толмаған балаларына қатысты алименттік міндеттілігінің негізі болып мыналар табылатынын ескерген жөн:

а) АХАЖ органдарында белгіленген тәртіпте куәландырылған ата-аналар мен балалар арасындағы туыстық қатынас;

б) кәмелетке толмаған балалар.

Балалар кәмелеттік жасына жеткенге дейін жұмыс жасайтынына және жасамайтындығына қарамастан еңбекке жарамсыз деп танылады.

с) Тараптардың алиментті төлеу туралы келісімі немесе алиментті төлеу туралы сот шешімі.

Кәмелетке толмаған балаларына қатысты ата-аналардың алименттік міндеттілігі баланың кәмелеттік жасқа толуы сәтінен бастап тоқтатылады. Қазақстандық жанұялық заңнама кәмелетке толған еңбекке жарамды балаларға алиментке деген құқықты, тіпті олар оқуын жалғастырып жатса және өзін-өзі қамтамасыз ете алмаса да, сақтап қалу мүмкіндігін қарастырмайды.

Дамыған елдердің түгелдей дерлігінде бар аталған норманы «Неке және отбасы» кодексіне қосу мүмкіндігі, өкінішке орай, сәттілікке ұласқан жоқ.

Кәмелетке толған оқуын жалғастырушы балалардың ата-аналарынан көмек алуға құқығының болмауы, біздің ойымызша, біздің заңнаманың кемшілігі болып табылады. Кәмелетке толған еңбекке жарамды балалардың ата-аналарынан материалдық көмек алуының қажеттілігі қазіргі заман талабына сай қоғамда өз қолымен экономикалық жекелілікке жету кәмелетке толғаннан біршама кейінірек болатындығымен түсіндіріледі.

Ата-аналардың біреуімен ғана тәрбиеленіп жатқан балалар алимент алуға құқықтары болмағандықтан, толық отбасында тәрбиеленіп жатқан балаға қарағанда әлжуаз келеді. Олар 18 жастан асқаннан кейін оқу кезіндегі ауырлық тек бір адамға, бірге тұрып жатқан ата-ананың біреуіне ғана түседі, мұны дұрыс деп айту қиын.

Ағымдағы заңнама кәмелетке толған баланың қажеттілігі мен еңбекке жарамсыздығын алиментке құқықтың пайда болуына қажетті өзара міндетті жағдайлар деп саралайтынын атап кеткен жөн [14, 455 б.], сонымен қатар, заңи тұрғыдан алғанда студент балаларда мұндай құқық туындамайды.

Мұндай балалар қажетті және материалдық көмекке зәру болып табылса да, олар еңбекке қабілетсіздер ретінде қарастырылмайды, себебі, балаларға қатысты еңбекке жарамсыздық түсінігі тек медициналық көрсеткіш бойынша мүгедектікпен ғана байланыстырылады.

Кәмелетке толған студент балалар бұларға жаппайды. Олар өздерінің еңбектік құқыққабілеттілігін жүзеге асыра алмайды, себебі, олар кәсіпқой біліктіліктер, қабілеттіліктер мен квалификация алу үшін уақытша оқып жүрген болып қана танылады.

Дегенмен де, бірқатар елдерде оқуын жалғастырып жатқан кәмелетке толған еңбекке жарамды балаларына материалдық көмек көрсетуге міндетті: а) материалдық байлық негізінде ерікті түрде; б) алименттік төлем негізіндегі мәжбүрлеу нысанында. Әрине, осындай міндеттілік «мәңгілік» студенттерге таралмайды және уақытпен шектелген [7, 392 б.].

Тиісінше, бұл жерде тек императивтілік принципі ғана емес, алименттеудің ойлылығы принципі де жатыр. Кәмелетке толған еңбекке жарамды күндізгі бөлімде ЖОО-да, колледждерде оқуын жалғастырып жатқан және материалдық көмекке зәру балаларға алимент қарастыруды заңнамалық тұрғыда шешу көзделеді.

Мысалы, М.В. Антокольская бұл мерзімді 25 жылдық мерзіммен шектеуді ұсынады. Осындай типті ата-аналар міндеттілігін жүзеге асыруды балалардың қажеттілігіне тәуелді етіп құрылымдау қажеттілігі болжанады [8, 249 б.].

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» кодексіне сәйкес, ата-аналар өздерінің кәмелетке толған еңбекке жарамсыз көмекке зәру балаларын қамтамасыз етуге тиіс.

Кәмелетке толған еңбекке жарамсыз балалардың, егер олардың қызметке қабілеттері жоқ болса-олардың қамқоршылары арқылы алимент төлеуге міндетті ата-аналарымен ақылдасып, байлықты беру туралы келісім-алименттік келісім жасауларына құқылы [7, 54 б.].

Мұндай келісім болмаған жағдайда ол сот тәртібімен қаралады. Кәмелетке толмаған балаларына қатысты ата-аналардың алименттік міндеттілігі ата-аналармен оларға 18 жас толғанға дейінгі міндеттеліп келген алименттік міндеттіліктің жалғасы болып табылмайды.

Балалар кәмелетке толғаннан кейін ата-аналардың алименттік міндеттілігі кәмелетке толмаған балаларына қатысты тоқтатылады. Егер балалар еңбекке қабілетсіз және ата-аналарынан 18 жасқа толған соң, алимент алуға зәру болған жағдайда жаңа тексерілім қажет болады [9,348 б.].

Қазіргі уақыттағы ең өзекті мәселелердің бірі-балаларды әлеуметтік және құқықтық жағынан қорғауды реттеу болып отыр. Әңгіме әрине әртүрлі себептермен ажырасқан отбасылар жайы, оларға алимент өндіру кезінде туындайтын қиыншылықтар жөнінде болмақ. Біздің қоғамымыздың бастауыш ұйымы отбасылар болса, олардың әртүрлі себептермен ажырасуы кезінде балалардың көбінесе аналарымен қалатынына бірнеше сот тәжірибелері себеп болып алады. Сондай жағдайда баланы асырау, оны материалдық жағынан қамтамасыз ету, тәрбиелеп адам қатарына қосу, жалғыз ананың ғана мойнына жүктеліп қалады. Өкінішке қарай, отбасылар ажырасқын кезде баланы асырап, тәрбиелеу мәселесін ақылдасып кеңесіп емес, сотқа жүгіну арқылы талас-тартыспен шешеді. Содан кейін баланы бағып, өсіру сот шешімімен өндірілетін алимент арқылы қамтамасыз етіледі, деп барлық ақпарат құралдарында осы мәселе жиі айтылып жүр.

Елімізде алименттен жалтарып, бауыр еті баласынан бас тартқан бөріктілерді құрықтау һәм жауапқа тартудың сан түрлі әдісі ойластырылуда.

Отбасының ойранын шығарып, баласынан бас тартқан ер-азаматтардың саны күн сайын артып келеді. Мәселен, елімізде бірнеше мыңдаған азамат әйелімен ажырасса, оның қаншама мыңы баласына алимент төлеуден қашып жүр.Туған балаларын өзектен теуіп, материалдық жәрдем көрсетпей, «күл болмасаң, бүл бол» деп, қашып жүрген азаматтарымыз аз емес. Ер азамат үйдің тірегі, ұл-қыздарының алдында асқар тау емес пе? Ендеше, айдың күні аманында туған перзенттерінен безіп, оларға қол ұшын созудың, қолдау көрсетудің орнына қашып-пысып жүрген «әкелердің» бұл әрекеттері түсініксіз?

Тәрбиенің қайнар уызын бала ата-анадан алуы керек. Шоқан мен Абайдың бойына ұлылықтың дәнін сепкен аналары Айғаным мен Зерені, Елбасымыз Нұрсұлтандай азаматты дүниеге әкелген Әлжан ананың өмірін ғибрат ету керек. Қалай десек те, ұлттық болмысымызды сақтауда отбасының орны бөлек. «Ұяда көргенді ұшқанда іледі», осы сөздер мазмұнында үлкен ата-аналық парыз бар. Баланың тәрбиелі болып өсуіне берекелі отбасының әсері мол. Ұрпақ тәрбиесі – ұлт болашағы. Сол үшін де тәуелсіз еліміздің болашағы үшін ел боламыз десек бесігімізді түзейік ағайын!

Иә, бүгінгі таңда бұл мәселеге аса көңіл аударған жөн. Себебі, өскелең ұрпақ біздің болашағымыз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан-2050 даму Стратегиясының Қазақстан Республикасы Президентінің 28 қаңтар 2012 жс.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т.1, с.226.
3. Нұрсұлтан Назарбаев: «Қазақстан-2030: барлық қазақстандықтардың әл-ауқатын жақсарту, өсіп-өркендеу және қауіпсіздігі». Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы.
4. «Қазақстан даму Стратегиясының жүзеге асырылуының шарттары» туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 28 қаңтар 1998 жс. №3834 Жарлығы.
5. Нурекешов Т.К. Смагулова А.Б. Қазақстан Республикасында алименттік міндеттемелердің құқықтық реттелуі. Монография-2016, Семей-96 б
6. Матвеева Н.А. Сравнительное брачное право России, Украины и Беларуси: Учеб. пособие.-М.: Юрлитинформ, 2008.-216 с.
7. Муканова М.Ж. Место и значение семейного права в современный период // Государство и гражданское право: материалы междунар. науч.-практ. конф., посвященной памяти и 85-летию со дня рождения профессора Ю.Г. Басина (в рамках ежегодных цивилистических чтений) / Отв. ред. М.К. Сулейменов.-Алматы: НИИ частного права КазГЮУ, 2008.-С. 450-455.
8. Антокольская М.В. Отбасы құқығы. Оқулық М., 1999 жс.249
9. Беспалов Ю.Ф. Теоретические и практические проблемы реализации семейных прав ребенка в Российской Федерации: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. – М., 2002.-348 с.

УДК 327 (574)
МРНТИ 11.25.91

Ф.С. Момышева¹

*¹К.ю.н., доцент, преподаватель Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза
г. Караганда, Казахстан
e-mail: farhij@mail.ru*

Ж.М. Жангабулова²

*²магистр по направлению «Зарубежное регионоведение»,
преподаватель Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза
г. Караганда, Казахстан
e-mail: zhansaya-777@list.ru*

«BREXIT»: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Аннотация

Проблемы миграции беженцев, а также экономического развала успели стать для Европейского союза привычными. Усиление национализма свидетельствует о нежелании ряда восточноевропейских членов ЕС принимать беженцев, что угрожает не только единству ЕС, но и ставит под сомнение управляемость Евросоюза.

Напряженное развитие событий вокруг референдума «Brexit», неожиданное для большинства голосование в пользу «Брексита»-стало констатацией определенного положения вещей и скорее симптомом (а не следствием или причиной) определенных-кризисных-тенденций изнутри объединенной Европы, кризиса, который начался задолго до судьбоносного голосования и продолжается за его пределами.

Ключевые слова: Брексит, референдум, Европейский союз, интеграция, центробежные тенденции, миграция, беженцы, кризис.

Ф. С. Момышева

З.э.к., доцент,

*Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университетінің оқытушысы
Қарағанды қ., Қазақстан
e-mail: farhij@mail.ru*

Ж.М. Жангабулова

*"Шетелдік аумақтану" бағыты бойынша магистр, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық
университетінің оқытушысы
Қарағанды қ., Қазақстан
e-mail: zhansaya-777@list.ru*

«BREXIT»: ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ҮШІН МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа

Босқындардың көші-қон, сондай-ақ экономикалық ыдырау мәселелері Еуропалық Одақ үшін әдетті болып барады. Ұлтшылдықтың күшеюі кейбір ЕО шығысеуропалық мүшелерінің босқындарды қабылдауға ниеттерінің жоқтығын куәландырып, жалпы ЕО біртұтастығына қауіп төндіріп қана қоймай, Еуроодақтың басқарушылығына күмән туғызады. «Brexit» референдумының оқиғаларына қатысты қысым тудыратын жағдай, көпшілік үшін кездейсоқ болған «Brexit-тің» пайдасына түскен көпшілік дауыс-белгілі жағдайдың орын алуын нақтылап, біріккен Еуропаны іштей жеген дағдарысты тенденциялардың көрінісі, шешуші дауыс салудан көне бұрын бастау алған және одан тыс аумақтарда жалғасын тапқан дағдарыс болып отыр.

Түйінді сөздер: Брексит, референдум, Еуропалық Одақ, интеграция, ішінара алмасу үрдістері, көші-қон, босқындар, дағдарыс.

F.S. Momysheva

*Candidate of Law Sciences, Associate professor.
Karaganda Economic University of Kazpotrebsouyz
Karaganda, Kazakhstan
e-mail: farhij@mail.ru*

Zhangabulova Zh.M.

*master's degree in the field of "Foreign Regional Studies",
teacher of Karaganda Economic University of Kazpotrebsouyz
Karaganda, Kazakhstan
e-mail: zhansaya-777@list.ru*

“BREXIT”: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE EUROPEAN UNION

Abstract

Problems of migration of refugees, as well as economic disintegration have become familiar for the European Union. The intensification of nationalism testifies to the reluctance of some Eastern European members of the EU to receive refugees, which threatens not only the unity of the EU, but also calls into question the manageability of the European Union.

The tense development of the events around the referendum "Brexit", the unexpected majority voted for "Brexit", was a statement of a certain state of affairs and rather a symptom (and not a consequence or cause) of certain crisis trends from within a united Europe, a crisis that began long before the fateful voting and continues beyond its borders.

Keywords: Brexit, referendum, European Union, integration, centrifugal tendencies, migration, refugees, crisis.

Достижения европейской интеграции на пути к «союзному государству» несомненны, но всё чётче проявляется другая сторона медали проекта Евросоюза, сторона кризиса (начавшегося с Греции) политической и экономической модели «Евродома». Этот кризис, только углубившийся, после краха проекта Конституции для Европы на референдумах во Франции и Голландии, в большей степени обусловлен отсутствием общего видения и единого направления для ЕС [1].

В мае 2014 года прошли выборы в Европейский парламент. Итоги выборов оказались весьма неутешительны для адептов европейской интеграции. Выборы со всей очевидностью показали, что в европейском общественном сознании стали доминировать центробежные тенденции.

Немало политических партий и организаций, критикующих интеграционные процессы в Европе, получили на этих выборах ошеломляющую поддержку избирателей.

Концепция так называемого, Общего Европейского Дома или Соединённых штатов Европы, о которых в своё время мечтал Уинстон Черчилль дала трещину, это показали сухие цифры результатов выборов в Европейский парламент.

Настоящей проверкой на прочность для многих стран Европы стала проблема мигрантов, вызвавшая лавину проблем самого различного характера внутри Евросоюза, и ставшая миной замедленного действия для всего Европейского Союза.

13 марта 2015 года Исландия официально заявила о своём отказе от вступления в ЕС. И это после долгих шести лет кандидатского стажа. К власти в Исландии пришли люди, довольно скептически относящиеся к Европейскому сообществу.

За последнее десятилетие у Великобритании не раз возникали конфликтные ситуации с партнёрами по ЕС. Политические силы Великобритании, довольно активно выступающие против нахождения Британии в Евросоюзе, были и есть всегда. Главные аргументы, которыми они оперируют-необоснованное ограничение суверенитета, излишние финансовые расходы. Масла в огонь британского евроскептицизма подлили события, порождённые кризисом 2008-2009 гг., непродуманная социальная и экономическая политика Брюсселя, множество других проблем, тесно соприкасающихся с вопросами расширения границ Европейского союза.

Своего пика движение за «Brexit» достигло после европейских парламентских выборов 2014 года, принеших победу британским противникам нахождения страны в Евросоюзе, главным лидером которых стал влиятельный и популярный мэр Лондона Борис Джонсон. Под нажимом британских евроскептиков, консервативное правительство под руководством Дэвида Камерона назначило на 23 июня 2016 г. референдум по вопросу членства Соединенного Королевства в Евросоюзе. Результаты референдума: 51,9% за выход, 48,1% за ЕС. Итоговая явка 72,2%.

Климатический фон Европейского союза меняется, происходят глобальные, может быть это сильно сказано, изменения в общественно-политическом мнении европейского населения. Одна из отличительных черт этого процесса, усиление скептических настроений в отношении Евросоюза, критического, более того негативного отношения к проекту Объединённой Европы.

Соглашусь с российским ученым Г.И. Вайнштейном, утверждающим, что феномен «евроскептицизма», еще не так давно представлявший собой «маргинальное для европейской политики явление, все отчетливее выходит на политическую авансцену» [2, с. 12].

Премьер-министр Великобритании Тереза Мэй подала уведомление о выходе страны из Евросоюза согласно статье 50 Лиссабонского договора.

Договор о Европейском союзе, более известный как Лиссабонский договор, включает в себя и статью 50, в которой допускается возможность выхода из Евросоюза.

Договор был подписан всеми странами-членами ЕС и вступил в силу в 2009 году. До этого не было предусмотрено формального механизма выхода из ЕС, что каждый член Евросоюза вправе принять решение покинуть его.

Для этого необходимо формально уведомить об этом решении Европейский совет и начать процесс переговоров.

Процедура согласования может занять до двух лет, после чего членство автоматически прекращается, но этот срок может быть продлен по обоюдному решению договаривающихся сторон.

Покидающая ЕС страна не имеет права участвовать в обсуждениях своего решения другими членами союза.

В статье говорится, что соглашение о выходе должно быть одобрено квалифицированным большинством: то есть, решение должно быть принято 72% остающихся стран-членов, представляющими 65% населения.

Также это решение должно быть поддержано депутатами Европарламента. В последнем, пятом абзаце предусматривается возможность вновь стать членом ЕС, но на общих основаниях, описанных в статье 49. Статью 50 написал британский дипломат, ныне беспартийный шотландский пэр, лорд Керр Кинлохардский.

По его словам, в теории предполагалось ее использование в случае государственного переворота в одной из стран-членов, но он не мог себе представить, что статью применят для «Брексита».

Все еще не ясно, к чему приведет решение Великобритании выйти из ЕС. Европа настаивает, что цена доступа к единому рынку принимает иммиграционную политику ЕС. Европейским чиновникам нужно действовать осторожно. Они должны быть достаточно жесткими по отношению к Великобритании, чтобы дать показательный пример другим странам, которые могут подумывать о выходе из ЕС. В то же время они не могут быть настолько жесткими, чтобы помешать сотрудничеству с Великобританией по другим направлениям.

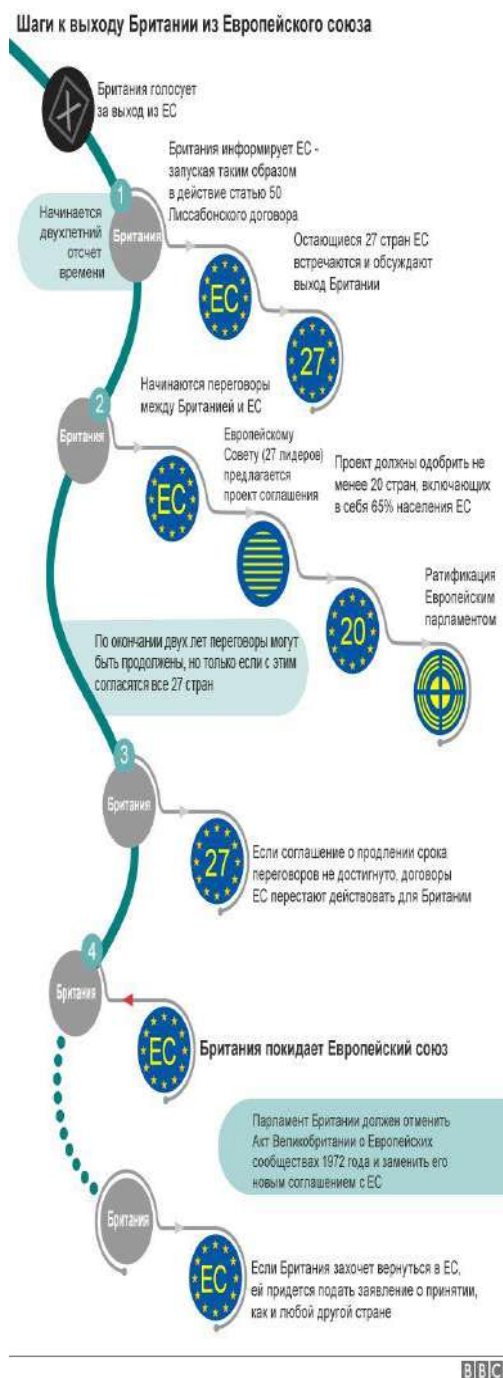

Рис.1 Шаги к выходу из ЕС (источник-BBC).

До референдума 23 июня 2016 года британское правительство опубликовало доклад о процессе выхода из состава ЕС, в котором наметило ряд тем предстоящих переговоров:

- а) Судьба денежных средств, выделенных, но не потраченных Евросоюзом в качестве помощи британским фермерам и регионам;
- б) Сотрудничество в проведении внешней политики, включая международные санкции;
- в) Доступ к учреждениям Евросоюза, имеющим влияние на внутреннее британское законодательство, таким как, например, Европейское агентство по лекарственным средствам;
- г) Переходные договоренности, заменяющие соглашения о свободной торговле ЕС с третьими странами;
- д) Доступность Европейской карты медицинского страхования для британских граждан;
- е) Права британских рыбаков на промысел за пределами британских территориальных вод, включая часть Северного моря;

ж) Обязательства Британии в области охраны окружающей среды, взятые на себя Евросоюзом в рамках различных конвенций ООН.

Представитель Европейской комиссии заявил Би-би-си, что его организация не комментирует предмет переговоров, которые начнутся только после формального введения в действие статьи 50.

Европейская комиссия, орган исполнительной власти ЕС, создала рабочую группу, которую возглавил Мишель Барнье: он возглавит переговорный процесс с Великобританией [3, с. 231].

Со стороны Британии ответственность за переговоры по «Брекситу» лежит на плечах премьер-министра при поддержке министра по выходу Великобритании из Европейского союза, которым назначен Дэвид Дэвис.

Переговорный период, оговоренный статьей 50, составляет два года, но он может быть продлен единогласным решением всех членов ЕС.

Британские официальные лица неоднократно публично заявляли, что возможно договориться о «Брексите» за 2 года, но некоторые специалисты настаивают, что процесс может затянуться от пяти лет до десятилетия.

Если по истечении двухлетнего периода не будет заключено соглашения и не будет единогласно решено продлить переговоры, Британия автоматически покинет ЕС и все существующие договоренности в его рамках-включая доступ к единому рынку.

Это означает, что торговые взаимоотношения Британии с ЕС будут регулироваться правилами Всемирной торговой организации.

Британия уже сейчас заключать договоры с другими странами не может. Пока страна формально входит в состав ЕС, она не может самостоятельно вести переговоры по поводу каких бы то ни было международных торговых соглашений со странами, не входящими в блок, это было бы нарушением законодательства ЕС.

Но она может обсуждать торговлю в неформальном порядке.

Тем не менее, потенциальные торговые партнеры Великобритании наверняка хотели бы заранее знать условия выхода страны из ЕС и единого экономического пространства.

Также стоит вопрос о том, будет ли Британия принимать полноправное участие в деятельности ЕС в процессе выхода.

Британия останется членом ЕС и общего рынка, на ее территории будут действовать законы и правила Евросоюза, включая право на свободное передвижение, но Британия отказалась от президентства в Европейском совете, которое по ротации выпало ей на вторую половину 2017 года-чтобы, как было указано, сосредоточиться на переговорах по «Брекситу».

Юридически не существует препятствий для того, чтобы Британия в ходе переговоров взяла на себя исполнение законодательных актов ЕС, не имеющих прямого отношения к «Брекситу».

Однако Великобритания не может участвовать в процессе принятия решений в Европейском совете, касающихся ее решения покинуть ЕС.

Этот вопрос сейчас лежит в плоскости «жесткий» или «мягкий Брексит». «Жесткий Брексит»-это потеря активов для единого рынка. Он дает преимущество ограничению иммиграции. Рынок отвечает на события, повышающие риск жесткого «Брексита», продажей валюты Великобритании-фунтов стерлингов. «Мягкий Брексит» сохраняет доступ к единому рынку. Парламент, как следует понимать, менее склонен поддерживать «Брексит», чем население, что оно, в общем, и сделало. Чем больше роль парламента в этом вопросе, тем выше вероятность мягкого «Брексита». Это также может оказать поддержку фунту стерлингов.

«Брексит» подорвет интеграционные процессы в других регионах.

ЕС является наиболее политико-экономически интегрированным блоком суверенных государств в мире. Его ослабление приведет к ослаблению интеграционных процессов в Латинской Америке, на Ближнем Востоке и в Азии. Можно рассматривать это как часть общей тенденции к центробежности, распылению, фрагментации. Именно в этом смысле-он ослабит саму Великобританию и ЕС, по крайней мере, на время.

Деволуция (распад Соединенного Королевства). Перед Королевством теперь стоит сложная задача сохранения национального единства (с учетом мнения Шотландии, Северной Ирландии и Гибралтара, высказавшихся против «Брексита»). Возможность «выхода» может вновь поставить вопрос о проведении повторного референдума о независимости Шотландии, поскольку большинство шотландцев (как и ранее) проголосовали за членство в ЕС. Пока вероятность такого развития событий не очень велика, но риск существует. Более того, если Шотландия станет независимой и ее иностранная и оборонная политика

будет отлична от Лондона (например, она выскажется против наличия у нее ядерного оружия), глобальное положение Великобритании пошатнется, и стране придется изыскивать альтернативные районы для базирования ядерных подлодок в Англии и Уэльсе, что в числе прочего потребует больших расходов. Далее, руководству в Лондоне придется затратить большой политический капитал на построение новых отношений независимой Великобритании с ЕС, а также с независимым шотландским государством.

В целом же, для всей Европы в основе здесь вопрос о деволуции власти-выбор между дальнейшей интеграцией с попыткой сконцентрировать власть в Брюсселе или деволуцией полномочий с целью предоставления больших суверенных прав большему числу автономных регионов.

Ответы на эти и другие критические вопросы, с учетом разнообразия участников и разнонаправленности интересов в рамках процесса принятия решений, лидеры блока, по всей видимости, будут искать по пути наименьшего сопротивления-«половинчато»-и выбирать наиболее простые решения, что означает, что многие из этих и других проблем останутся нерешенными («симуляция» решений) и, по всей видимости, обозначатся в скором и не очень будущем [4, с. 327-333].

В частности, по проблеме дальнейшей интеграции или передачи больших властных полномочий вниз по нисходящей ожидается решение-передавать больше суверенных полномочий «вниз» более мелким автономным объединениям (фрагментация, разукрупнение). Деволуция части полномочий в пользу национальных правительств может приглушить анти-истэблшментские и анти-ЕСовские настроения и удержать евроскептические силы под контролем. Риск здесь, однако, состоит в том, что национальные правительства могут понемногу требовать все больших и больших полномочий в части принятия решений, что в итоге ослабит над-национальные институты.

Таким образом, в краткосрочной перспективе деволуция отдельных полномочий суверенным государствам поможет смягчить анти-истэблшментские и анти-европейские настроения и удержать силы евроскептиков под контролем. В более долгосрочной перспективе можно ожидать дальнейших призывов к деволуции власти, что в конечном итоге может привести к ослаблению европейских институтов.

Ресуверенизация. Итоги британского референдума с решением выйти из состава ЕС породили много концептуальных вопросов и определенный «кризис идентичности» всего блока, ставя вопросы о том «кто мы» и «куда двигаться дальше». Особенно остро в этой перспективе стоят проблемы дальнейшей интеграции и политического будущего Евросоюза как блока. Недостатка в планах нет-от идеи «континентального партнерства», включающего в себя новые структуры принятия решений для единого рынка, которые могут включать в себя как Британию, так и Турцию, и Украину, до возрождения «масштабных евро-проектов» прошлого, предполагающих создание постоянной европейской армии и единого общеевропейского разведывательного управления. На повестке дня также проекты углубления интеграции в еврозоне, вплоть до назначения единого министра финансов.

Ответы на эти и другие вызовы, и вопросы, как представляется, будут искаяться по линии «консолидации»-в направлении и формате территориального (повышенное внимание к границам) сильного самостоятельного суверенного «национального государства», берущего на себя ответственность в т.ч. за безопасность своих граждан.

Теракты в Ницце и последующие атаки в Германии и Франции могут непосредственно не повлиять на дискуссию о будущем Евросоюза, начавшуюся после итогов референдума в Британии, однако и так понятно, что эра федерализации и «открытых дверей» завершается. Власти все больше склоняются к необходимости и безальтернативности ре-суверенизации.

Так, в частности, порыв Министерство иностранных дел Германии (социал-демократа) Ф. В. Штайнмайера и его французского коллеги Ж. М. Эйро сразу после «Брексита» начать процесс резкого углубления двусторонней интеграции во имя спасения европейского проекта повис в воздухе, не найдя никакой поддержки (в частности со стороны германского канцлера).

«Брексит» ослабит ЕС, как минимум временно. Он стал бы колоссальным психологическим шоком для ЕС, потенциально подсказывая другим государствам перспективу проведения собственных референдумов о независимости. Он усилит и уже усилил позиции евроскептиков по всему континенту, особенно упрочившиеся после глобального финансового кризиса 2008-09 гг., финансового кризиса еврозоны 2010-12 гг., а также в ходе продолжающегося миграционного кризиса. В рамках отмеченной выше тенденции к «фрагментации» и разукрупнению, рост влияния евро-скептических партий замедлит или подорвет координацию между странами ЕС по целому ряду вопросов региональной и международной безопасности, ослабляя позиции Евросоюза как единого международного игрока, в частности в переговорах с такими «проблемными» для него странами, как Россия и Иран, а также со все

более напористыми «союзниками», такими как Турция. Ослабленному ЕС также будет труднее принимать единые меры в случае общих проблем еврозоны, например таких, как финансовый кризис в Греции [5, с. 38].

Внутри ЕС: дальнейшее расхождение между «осью» и «периферией».

Внутри ЕС наметится дальнейшее расхождение между «осью» (Германия, Франция, Италия, Бенилюкс) и «периферией», в частности Центральной и Восточной Европой. На «периферии» «выход» Великобритании усилит популистские политические движения и подрвет способность Еврокомиссии эффективно влиять на политические и экономические дела региона. В то время как, в отличие от юга Европы, в Центральной и Восточной Европе экономические перспективы выглядят достаточно прочными для того, чтобы выдержать краткосрочную внешнюю волатильность, связанную с «Брекситом», растущие популистские тенденции могут начать подрывать более долгосрочный потенциал роста, если политика соответствующих стран будет более независимой от контроля Брюсселя. В условиях миграционного кризиса налицо усиление анти-ЕСовских настроений в Центральной и Восточной Европе и растущее недоверие к европроекту. Эта тенденция уже отчасти проявляется в циклических увеличениях бюджетных расходов в Польше и Румынии, отказе выполнять квоты по приему мигрантов Венгрии и Словакии и попытках правящей польской Партии закона и справедливости ограничить независимость судов.

В экономическом отношении Европейский союз в целом находится в очень неплохой форме. Четвертый год наблюдается небольшой, но устойчивый рост основных экономических показателей-по темпам зачастую опережающий США. Однако финансовые проблемы стран юга ЕС никуда не делись, особенно острыми они остаются в Греции. По оценкам МВФ, Греции нужно еще до 60 млрд долл. в следующие три года для обеспечения стабильности экономики. На первый взгляд, ситуация там сегодня не выглядит такой катастрофической, как в 2010 году. Но сегодня на волне популизма, усиливающего негативное отношение европейцев к оказанию финансовой помощи соседям, у Афин намного меньше шансов получить дополнительные кредиты. По опросам в Германии, которая является основным кредитором Греции, поддерживают идею новой помощи лишь около 25% граждан. Германия сегодня готова согласиться с выходом Греции из еврозоны. Но следующей в очереди за помощью-Италия с ее кризисом банковского сектора, и в этом случае подобный рецепт неприемлем.

Под вопросом и Трансатлантическое торговое и инвестиционное партнерство-ключевой проект экономического сотрудничества между ЕС и США. Негативное отношение Трампа к существующим соглашениям о свободной торговле тут ни при чем: на идею свободной торговли с европейцами он смотрит скорее позитивно. А вот сами европейцы к проекту относятся неоднозначно, начавшийся в 2013 году переговорный процесс затормозился задолго до смены власти в Вашингтоне именно из-за позиции членов ЕС. Нынешний год не исправит ситуацию-идея теряет политическую поддержку. Меркель, едва ли не главный сторонник проекта на континенте, ввиду выборов вынуждена будет пойти на уступки однопартийцам, среди которых немало оппонентов Трансатлантического партнерства. Традиционно поддерживающий усиление связей с США Лондон после позапрошлого референдума и вовсе перестал оказывать влияние на политику Евросоюза.

Список использованной литературы:

- 1 Адлер К., «Брексит: Евросоюз получил удар ниже пояса». // Русская служба Би-би-си. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.bbc.com/russian/features/2016/06/> (дата обращения: 17.01.2018.)
- 2 Азарова А.Д. Неопределенное будущее Великобритании после Брексит //Актуальные вопросы региональных и международных исследований: материалы III региональной студенческой научно-практической конференции на иностранных языках с международным участием. Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2016. С. 12.
- 3 Великобритания: эпоха реформ / под ред. Ал.А. Громыко. М.: Издательство «Весь Мир», 2007. С. 231.
- 4 Порецкова Е.А. Концепция «многоскоростной» Европы в стратегии консервативного кабинета Дж. Мейджора / Е.А. Порецкова // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки.-2011.- Выпуск № 2.-С. 327-333.
- 5 Лехне С. Большая тройка во внешней политике ЕС / С. Лехне // The Carnegie Papers. –Washington: Carnegie Endowment for International Peace, июль 2012.-С. 38.

УДК 327:34 (574:571)
МРНТИ 11.25.91

Ж.К. Макашев¹

¹ докторант по специальности «6D020200-Международные отношения»,
КазУМОиМЯ в им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, ohlert@rambler.ru

НОРМАТИВНАЯ ПРАВОВАЯ БАЗА РАЗВИТИЯ ТРАНСГРАНИЧНОГО РЕГИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА КАЗАХСТАНА И РОССИИ В ФОРМАТЕ ПАРАДИПЛОМАТИИ

Аннотация

Основу межгосударственной правовой базы межрегионального сотрудничества Казахстана и России в формате парадипломатии как международных внешних связей субнациональных органов власти в рамках СНГ составляет комплекс нормативно-правовых документов, который можно разделить на несколько уровней: между правительствами государств-участников СНГ, между ведомствами государств-участников СНГ, между правительствами государств-участника СНГ и регионами государства-участника СНГ, между регионом государства-участника СНГ и регионом государства-участника СНГ. К последнему относится, например, «Соглашение между Правительством Омской области Российской Федерации и Акиматом Павлодарской области Республики Казахстан об осуществлении международных и внешнеэкономических связей в торгово-экономической, научно-технической, экологической, культурной и иных областях». Солидная правовая база сотрудничества государств-участников СНГ представлена «Концепцией межрегионального и приграничного сотрудничества государств-участников СНГ», «Конвенцией

о приграничном сотрудничестве государств-участников СНГ» и т.д. Однако имеются определенные нерешенные вопросы в правовом поле обеспечения сотрудничества в формате парадипломатии.

Ключевые слова: межрегиональное сотрудничество, трансграничное сотрудничество, парадипломатия, концепция, модельный закон.

Ж.К. Макашев¹

¹ докторанты, «6D020200-Халықаралық қатынастар»,
Абылай хан атындағы ХҚжәнеӘТУ, Алматы қ., Қазақстан, ohlert@rambler.ru

КАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫ АРАСЫНДАҒЫ ПАРАДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ФОРМАТТАШЕКАРАЛЫҚ АЙМАҚТЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ ДАМУЫНЫҢ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЗАСЫ

Аңдатпа

ТМД шеңберіндегі суб-ұлттық билік органдарының халықаралық сыртқы байланыстары ретінде Қазақстан мен Ресейдің парадипломатия форматындағы өңіраралық ынтымақтастығының мемлекетаралық құқықтық базасы негізін бірнеше деңгейге бөлетін нормативтік-құқықтық құжаттар құрайды: ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің үкіметтері арасындағы, ТМД-ға мүше мемлекеттердің мекемелері арасындағы, ТМД-ға мүше мемлекеттің үкіметі мен ТМД-ға қатысушы мемлекеттің аймақтарымен, ТМД-ға мүше мемлекет аймағының басқа ТМД-ға мүше мемлекет аймағымен. Сонғысына «сауда халықаралық және сыртқы экономикалық қарым-қатынастарды жүзеге асыру туралы Ресей Федерациясының Омбы облысының Үкіметі мен Қазақстан Республикасының Павлодар облысы әкімдігі арасындағы ғылыми-техникалық, экологиялық, мәдени және басқа да салалардағы халықаралық және сыртқы-экономикалық келісім» жатады.

ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ынтымақтастығын мардымды құқықтық «ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің өңіраралық және шекара маңы ынтымақтастық тұжырымдамасы», «ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің трансшекаралық ынтымақтастығы туралы конвенция» және т.б. базалар қамтиды. Дегенмен, парадипломатия форматындағы ынтымақтастықты құқықтық салада қамтамасыз етудің шешілмеген кейбір мәселелер бар.

Тірек сөздер: парадипломатия, қазақ диаспорасы, концепциясы, моделдік заң.

Zh.K. Makashev¹

¹ doctoral student, specialty "6D020200-International Relations", Ablai Khan KazIRandWL, Almaty, Kazakhstan, ohlert@rambler.ru

NORMATIVE AND LEGAL FRAMEWORK FOR THE DEVELOPMENT OF CROSS-BORDER REGIONAL COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND RUSSIA IN THE FORM OF PARODIPLOMACY

Abstract

The basis of the interstate legal framework for interregional cooperation between Kazakhstan and Russia in the format of paradiplomacy as international/foreign relations of subnational authorities (within the CIS) is a complex of normative and legal documents that can be divided into several levels: between the governments of the CIS member states, between the agencies of the CIS member states, between government of the CIS member-state and regions of the CIS member-state, between the region and the region of the of the CIS member-state . This agreement includes, for example, the "Agreement between the Government of the Omsk Region of the Russian Federation and the Akimat of the Pavlodar Oblast of the Republic of Kazakhstan on the implementation of international and foreign economic relations in trade, economic, scientific, technical, environmental, cultural and other fields". A solid legal framework for cooperation between the CIS member states is represented by the "Concept of Interregional and Transfrontier Cooperation of the CIS Member States", "Convention on cross-border cooperation of the CIS member states ", etc. However, there are certain unresolved issues in the legal field of ensuring cooperation in the format of paradiplomacy.

Keywords: interregional cooperation, cross-border cooperation, paradiplomacy, conception, law model.

В условиях глобальной трансформации миропорядка наблюдается тенденция изменения форматов международных отношений, ориентированных в сторону, которая характеризуется общим историческим и социокультурным прошлым, общими вопросами обеспечения региональной и национальной безопасности и общими национальными интересами. Один из механизмов расширения форматов международных отношений в рамках приграничного сотрудничества является парадипломатия субнациональных акторов, когда центральная власть передает самостоятельность в решении отдельных вопросов напрямую регионам в целях наибольшей мотивированной эффективности и целесообразности [1]. В основе парадипломатии лежат политические, экономические и образовательно-культурные интересы. Одна из особенностей трансграничного регионального сотрудничества в формате парадипломатии базируется на формировании единой нормативной правовой базы.

Нормативная правовая база трансграничного регионального сотрудничества характеризуется наличием нескольких уровней:

- уровень СНГ,
- уровень ЕАЭС,
- уровень приграничных и трансграничных регионов,
- уровень приграничных и трансграничных областей,
- уровень городов.

Трансграничное региональное сотрудничество в рамках СНГ обусловлено взаимосвязанностью и взаимозависимостью регионов друг от друга, наличием безвизового режима (Казахстан и Россия, например), культурно-языковой общностью и т.д. В настоящей статье мы используем понятия «... регион, субнациональный актор, нецентральное правительство, субъект федерации» как синонимичные. Регион – это государственное сообщество, стоящее на ступень ниже уровня государства, которое в соответствии с конституционным правом государства называется кантоном, сообществом, землей, регионом, субъектом, республикой» [2, с.21].

В целях развития трансрегиональных и трансграничных связей в СНГ были разработаны и утверждены два документа: «Концепция межрегионального и приграничного сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств на период до 2020 года» (15.9.2004, далее «Концепция») и «Конвенция о приграничном сотрудничестве государств-участников СНГ» (10.10.2008, далее «Конвенция»). Эти два важных документа устанавливают правовые и организационно-правовые основы деятельности участников межрегионального и трансграничного сотрудничества, определяют основные направления его государственного регулирования.

В общих положениях Концепции изложено, что «... такое взаимодействие, охватывающее области как межрегионального, так и приграничного сотрудничества, нацелено на развитие сотрудничества не только между сопредельными регионами, но также и с регионами, не являющимися сопредельными, с которыми

имеются общие интересы и намерения по развитию партнерства как на многосторонней, так и двусторонней основах».

Важно отметить, что Межпарламентская Ассамблея государств-участников СНГ разработала модельные законы «О приграничном сотрудничестве» (31.10. 2007) и «О межрегиональном сотрудничестве», рекомендованные к использованию при подготовке проектов национальных законов. Модельные законы «О порядке участия органов местной власти в приграничном сотрудничестве», «О миграции» и «О трансграничном образовании» направлены на стимулирование интеграции, продвижение межкультурного диалога, на повышение социально-экономического и культурного уровня развития приграничных муниципальных образований, углубление знаний в области науки, экономики, истории и культуры сопредельных стран.

Статья 1 модельного закона «О приграничном сотрудничестве» гласит: «Участники приграничного сотрудничества-центральные органы государственной власти, государственно-территориальные (административно-территориальные) и муниципальные образования на территории приграничного региона государства, органы власти государственно-территориальных (административно-территориальных) и муниципальных образований, органы местного самоуправления, учреждения, предприятия, общественные организации, иные юридические лица, находящиеся на территории приграничного региона государства, а также физические лица, постоянно проживающие на территории приграничного региона государства, взаимодействующие с соответствующими органами власти, государственно-территориальными (административно-территориальными) образованиями, другими участниками приграничного сотрудничества сопредельных государств в пределах компетенции, определенной законодательством государства, международными договорами государства и соглашениями о приграничном сотрудничестве». Здесь важно отметить, что участники приграничного сотрудничества действуют в пределах определенных законодательством государства компетенций. Следовательно, при соблюдении норм национального законодательства противоречий в развитии приграничного регионального сотрудничества в формате парадипломатии быть не должно. Модельный закон выделил 4 основных принципа приграничного сотрудничества являются равенство, взаимная ответственность, уважение суверенитета и территориальной целостности государств.

Задолго до разработки и Концепции и модельного закона в январе 1993 г. в Омске было подписано «Соглашение о принципах экономического, научно-технического и культурного сотрудничества сопредельных областей (края, республики) Республики Казахстан и Российской Федерации». Это соглашение стало основой для разработки и подписания «Соглашения между Правительством Омской области Российской Федерации и Акиматом Павлодарской области Республики Казахстан об осуществлении международных и внешнеэкономических связей в торгово-экономической, научно-технической, экологической, культурной и иных областях».

В рамках СНГ функционирует Совет по межрегиональному и приграничному сотрудничеству государств-участников СНГ, одна из задач которого заключается в совершенствовании и развитии механизмов взаимного сотрудничества органов государственной власти и местного самоуправления, торгово-промышленных палат, предприятий и организаций государств-участников СНГ. Таким образом, цели, задачи и функции Совета МПС содействуют развитию международного сотрудничества субнациональных акторов.

Для нас целенаправленный интерес представляют подписанные соглашения между правительством государства-участника СНГ и регионами государства-участника СНГ с подписанными соглашениями между РК и РФ. В рамках СНГ есть соглашения между регионом государства-участника СНГ и регионом государства-участника СНГ. В двусторонних соглашениях, регламентирующих трансграничное региональное сотрудничество, участвуют 16 из 17 государств. Республика Казахстан имеет соглашения практически со всеми регионами Российской Федерации. 76 субъектов Российской Федерации имеют экономические связи со всеми 14 казахстанскими областями, а также с городами Астаной и Алматы. Данное обстоятельство обусловлено протяженностью государственной границы РК и РФ более 7,5 тыс. км. Наиболее развитые прямые производственные связи с казахстанской стороной установлены у предприятий нефтегазового комплекса Омской, Оренбургской и Тюменской областей. Использование потенциала трансграничного сотрудничества в формате парадипломатии является одним из наиболее эффективных факторов, способствующих выходу на реальную интеграцию и играющих важную роль в создании общего рынка товаров, капиталов, услуг и рабочей силы.

Обратимся к «Конвенции о межрегиональном сотрудничестве государств-участников Содружества Независимых Государств» от 16 сентября 2016 года. Этот документ устанавливает, что важным ресурсом

развития приграничного и трансграничного сотрудничества является вовлечение в решение этих вопросов органов власти государств СНГ всех уровней и усиление координации их взаимодействия. Конвенция также предполагает, что полноценное развитие приграничного сотрудничества базируется на взаимодействии центральных и региональных органов власти, органов местного самоуправления, организаций и граждан. Одним из главных принципов Конвенции является уважение национального законодательства.

Для нас важной является статья 5: «... государства-участники могут создавать совместные органы по приграничному сотрудничеству в порядке, предусмотренном национальным законодательством».

Статья 6 Конвенции излагает основные направления трансграничного регионального сотрудничества, которые одновременно являются основными направлениями развития парадипломатической деятельности:

- «...-создание в регионах свободных (специальных, особых) экономических зон;
- проведение компетентными органами Сторон совместных мероприятий по мониторингу состояния окружающей среды, рациональному использованию природных ресурсов, обеспечению санитарно-эпидемиологического, экологического благополучия населения, а также по охране территорий от заноса болезней животных и растений;
- разработка и реализация совместных программ по защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера, а также интеграция систем предупреждения и ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера в целях повышения эффективности реагирования на чрезвычайные ситуации, имеющие трансграничные последствия;
- оказание поддержки соотечественникам, проживающим в регионах, в сохранении и расширении гуманитарных связей;
- осуществление инвестиционных проектов;
- производственно-техническое сотрудничество в области энергетики и промышленности, в том числе разработка и реализация совместных программ;
- сельское хозяйство и продовольственное обеспечение;
- развитие транспорта, транспортных коммуникаций и инфраструктуры, оказание транспортных услуг;
- информационные технологии и связь;
- сотрудничество в правоохранительной деятельности, в том числе в охране общественного порядка, предупреждении и пресечении преступлений, включая борьбу с контрабандой и незаконной миграцией;
- градостроительство и коммунальное хозяйство;
- рынок труда и трудовая миграция;
- здравоохранение; образование; научное и гуманитарное сотрудничество; культура и выставочная деятельность; разработка и реализация программ по охране и использованию объектов историко-культурного наследия; спорт и туризм;
- создание и развитие природоохранных территорий, лечебно-оздоровительных зон (местностей) и курортов;
- поддержка и развитие всех форм молодежного сотрудничества, участие в реализации международных проектов и программ, направленных на решение проблем молодежи;
- торговля и ярмарочная деятельность».

На V-м заседании Совета по межрегиональному и приграничному сотрудничеству государств-участников СНГ в г. Бишкеке (19.7.2016 г.) рассмотрены вопросы состояния межрегионального и приграничного сотрудничества в государствах-участниках СНГ. Было отмечено, что не все направления сотрудничества развиваются равномерно. Наиболее активно взаимодействие осуществляется в правоохранительной деятельности, в области предупреждения чрезвычайных ситуаций разного характера, в научном и гуманитарном сотрудничестве, в сфере туризма. Сотрудничество по инвестиционным проектам и производственно-техническому сотрудничеству остается на невысоком уровне.

Международная конференция «Пути повышения роли региональных и местных властей в социально-экономическом развитии государств Европы и СНГ», подготовленная Межпарламентской Ассамблеей государств-участников СНГ, прошла 25.10.2013 года в Санкт-Петербурге. Цель ее-развитие межрегионального и приграничного сотрудничества, организация взаимовыгодных экономических отношений и укрепление дружественных партнерских связей между регионами государств-участников СНГ. В ее работе приняли участие представители международных организаций, ассоциаций приграничного сотрудничества и муниципальных образований, органов местного самоуправления и региональных властей, эксперты и специалисты.

Казахстан ратифицировал «Конвенцию о приграничном сотрудничестве государств-участников Содружества Независимых Государств» 17 февраля 2010 года и эта Конвенция действует как Закон Республики Казахстан.

Таким образом, в Казахстане закон о приграничном сотрудничестве, разработанный на основе модельного закона и регулирующий данную сферу международной деятельности, отсутствует. А наличие национального закона могло бы способствовать:

- взаимодействию на регулярной основе представителей законодательной и исполнительной ветвей власти;

объединению усилий по развитию и совершенствованию законодательной базы межрегионального и приграничного сотрудничества, скорейшей имплементации ее в национальное законодательство;

осуществлению координации межрегионального и приграничного сотрудничества, подготовке предложений и рекомендаций по организации такой деятельности;

использованию многосторонних схем сотрудничества и разработке совместных инициатив и проектов;

- установлению прямых связей между регионами и хозяйствующими субъектами.

Основные преимущества парадипломатии субъектов РФ И РК можно представить следующим образом:

- получение более благоприятных условий доступа на рынки товаров и услуг на основе предсказуемости и стабильности развития торговых отношений со странами-членами СНГ, включая транспарентность внешнеэкономической политики?

- возможность реализации своих текущих и стратегических торгово-экономических интересов путем выработка новых правил международной торговли.

развитие и совершенствование трансграничного сотрудничества в сфере сохранения и охраны природных объектов;

предотвращение загрязнений трансграничных водных объектов;

проблемы трансграничного загрязнения воздуха на большие расстояния;

предупреждение и ликвидация чрезвычайных ситуаций при трансграничном сотрудничестве;

внедрение экологических инноваций, альтернативных технологий и источников энергии;

роль местных и региональных органов власти в трансграничном сотрудничестве.

Общность историко-культурного прошлого и настоящего, компактное проживание русского этноса на территории Казахстана и казахского-в РФ, общность вопросов обеспечения национальной безопасности, поиски путей дополнительных ресурсов для социально-экономического развития становятся факторами развития парадипломатии. Это обусловлено современной тенденцией изменения форм межгосударственного сотрудничества и развития международных отношений, переформатированием карты региона в начале XXI в., а также трансформацией вектора внешней политики ряда стран.

Списки спользованной литературы

1 Duchacek I. Perforeted sovereignties: towards a typology of new actors in international relations // Federalism and international relations.-Oxford, 1990.-P.18.

2 Альбина Е.А. Внешние связи субъектов Федерации: Парадипломатия Фландрии в контексте бельгийских федеральных реформ: дисс. ... канд полит н.-Казань, 2005.-С.21.

УДК: 325.1

ГРНТИ 03.01.21

Токтушаков А.Е.¹

¹докторант PhD 3 курса ЕНУ имени Л.Н. Гумилева,

г. Астана, Казахстан

КЛЮЧЕВЫЕ ТРЕНДЫ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье анализируются ключевые тренды миграционных процессов Казахстана. Определены основные направления миграционной политики с учетом стратегических задач государства, а также процессов глобализации и экономического кризиса.

Более подробно рассмотрена проблема внутренней миграции и социальные риски, возникающие в результате усиления внутренней миграционной активности населения. В контексте анализа внешней трудовой миграции исследована проблема нелегальной трудовой миграции.

Ключевые слова: миграционная политика, социальные риски, трудовые мигранты, внутренняя миграция, нелегальная трудовая миграция, рабочая сила, иностранные специалисты, рынок труда, социокультурный фактор, сфера занятости.

*А.Е. Токтушаков¹
PhD докторанты 3 курс Л.Н. Гумилев,
Астана қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МИГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕССИНІҢ НЕГІЗГІ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала Қазақстандағы көші-қон үдерістерінің негізгі бағыттарын талдайды. Көші-қон саясатының негізгі бағыттары мемлекеттің стратегиялық міндеттерін, сондай-ақ жаһандану үдерістерін және экономикалық дағдарыстарды ескере отырып айқындалады.

Ішкі көші-қон проблемасы және халықтың ішкі көші-қон қызметінің артуы нәтижесінде пайда болатын әлеуметтік тәуекелдер толығырақ қарастырылады. Сыртқы еңбек көші-қонын талдау тұрғысында заңсыз еңбек миграциясы мәселесі зерттелді.

Түйінді сөздер: көші-қон саясаты, әлеуметтік тәуекелдер, еңбек мигранттары, ішкі көші-қон, заңсыз еңбек көші-қоны, жұмыс күші, шетелдік мамандар, еңбек нарығы, әлеуметтік-мәдени фактор, жұмысқа орналастыру.

*А. Toktushakov¹
PhD student 3 course ENU named after L.Gumilyov,
Astana, Kazakhstan*

KEY TRENDS OF MIGRATION PROCESSES OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article analyzes the key trends of Kazakhstan's migration processes. The main directions of the migration policy are determined, taking into account the strategic tasks of the state, as well as the processes of globalization and the economic crisis.

The problem of internal migration and social risks arising as a result of increasing internal migration activity of the population are considered in more detail. In the context of the analysis of external labor migration, the problem of illegal labor migration has been investigated.

Key words: migration policy, social risks, labor migrants, internal migration, illegal labor migration, labor force, foreign specialists, labor market, socio-cultural factor, employment.

Текущая ситуация

В настоящее время в Казахстане наблюдается рост миграционных потоков. Это обусловлено глобализацией, экономическим кризисом, неравномерностью социально-экономического развития регионов, экологическими проблемами.

Миграционные процессы в Республике Казахстан характеризуются интенсивной внутренней миграцией, ростом объемов внешней трудовой миграции, увеличением динамики нелегальной миграции и миграцией этнических репатриантов.

Для современного Казахстана миграционная тематика является стратегически приоритетным направлением. В Стратегии «Казахстан 2050» в частности отмечается, что Казахстан сталкивается с миграционным давлением в отдельных регионах страны, где незаконные трудовые мигранты дестабилизируют местные рынки труда. Поэтому возникает необходимость принятия комплексных мер по решению проблем миграции [1].

С учетом всего вышеобозначенного, актуальным становится выстраивание в Казахстане гибкой и эффективной миграционной политики, отвечающей текущим политическим, социально-экономическим вызовам и реализации Плана нации «100 конкретных шагов» по пяти институциональным реформам [2].

На текущий момент в Казахстане миграционная политика разделяется на два ключевых направления.

Первое направление коррелировано с внутренней миграцией. Политика в области внутренней миграции ориентирована на решение проблем расселения населения по регионам в соответствии с потребностями экономики и с учетом демографической ситуации в них.

Второе направление связано со сферой внешней миграции. Здесь миграционная политика, во-первых, должна быть направлена на привлечение высококвалифицированных зарубежных кадров для работы в стратегически приоритетных отраслях (нанотехнологии, биотехнологии, информационные системы). Во-

вторых, в условиях вхождения в международный рынок труда в республику должны привлекаться неквалифицированные трудовые мигранты на вторичный рынок труда. В-третьих, внешняя миграция направлена на стимулирование этнической репатриации.

При этом необходимо подчеркнуть, что современная миграционная политика Казахстана должна быть комплексной и тесно увязана с экономической, социальной, демографической, национальной, региональной политикой.

Внутренняя миграция

Анализируя внутреннюю миграцию в Казахстане, необходимо подчеркнуть, что основная ее причина – это экономические факторы, обусловленные поиском работы и более благоприятных условий труда.

Согласно статистике, во внутренней миграции Казахстана ежегодно участвуют около 360 тыс. человек.

Основными центрами притяжения миграционных потоков являются города Астана и Алматы, а также западный регион Казахстана (Мангыстауская, Атырауская области).

Притягательность городов Астаны и Алматы связана с их активным экономическим, финансовым, инфраструктурным развитием, а также присутствием в них основных государственных учреждений. В свою очередь Мангыстауская, Атырауская области определяют приток внутренних мигрантов динамичным развитием крупных нефтегазовых предприятий.

Наибольший отток мигрантов наблюдается в следующих регионах – Восточно-Казахстанской, Южно-Казахстанской, Жамбылской и Северо-Казахстанской областях [3].

При этом наибольшую долю в миграционном оттоке населения занимают именно южные регионы страны. Причиной высокой миграционной активности в южных областях страны, является фактор густонаселенности, который провоцирует недостаток рабочих мест. Кроме того, в качестве причины можно отметить внутреннюю социально-экономическую нестабильность в южных областях Казахстана, провоцирующая молодежную безработицу.

Если рассматривать последствия внутренней миграции, можно выделить ее двойственность и противоречивость.

Позитивные последствия внутренней миграции выражаются в притоке денежных переводов в отдаленные регионы, возрастании роли точек притяжения мигрантов (г.Астана, г. Алматы), сбалансированности городского и сельского уклада жизни. То есть, внутренняя миграция выступает мощным социально-экономическим регулятором, который позволяет осуществлять распределение трудовых ресурсов внутри страны [4].

К негативным последствиям внутренней миграционной активности следует отнести: рост безработицы, обострение жилищной проблемы, рост криминализации, социальной напряженности, усиление маргинализации.

Социальные риски внутренней миграции

Внутренние миграционные потоки оказывают существенное влияние на социокультурный облик того или иного региона, а также воздействуют на общественно-политическую ситуацию в регионах и в стране в целом.

В результате активизации внутренней миграции в городах, подверженных сильным миграционным процессам, актуализируется вопрос повышения социальной напряженности. Данная социальная напряженность складывается под воздействием определенных социальных рисков.

Одним из социальных рисков данного процесса может быть усиление нагрузки на инфраструктуру городов. Процесс урбанизации сопровождается стихийным, бессистемным разрастанием городов и их пригородов, обострением экологических, транспортных, жилищных и социальных проблем.

Как показывает практика, миграционные процессы оказывают влияние на индивидуальную и групповую безопасность принимающего населения. Это обострение конкуренции на местных рынках труда и жилья, социальная и культурная маргинализация части мигрантов, их криминализация. Вместе с тем, миграция может породить очаги социальной напряженности в местах повышенной концентрации мигрантов, локальные вспышки этнических конфликтов, рост ксенофобии [5].

Распространенным трендом, является ситуация, согласно которой часть мигрантов не может найти работу или работает не по специальности. В этой связи, реальной становится угроза утраты или нерационального использования квалификационного потенциала мигрантов. Также в подобных ситуациях возникает угроза снижения их мотивации к труду.

В связи с тем, что часть мигрантов не может легально трудоустроиться и получить нормальное жилье и социальное обеспечение, за пределами основной части городов складывается ряд крупных поселений

(микрорайонов), в которых жители не имеют регистрации (прописки) по месту проживания, не обладают правом собственности на свои жилища. Кроме того, данная группа граждан лишена доступа к качественным коммунальным и социальным услугам, и что важно, работает в неформальном секторе экономики.

Фактором высокой концентрации социальных рисков является жилищная сфера. Во многом она подтверждается низкой обеспеченностью населения жильем, кризисным состоянием жилищного фонда в стране, недоступностью ипотеки для большинства граждан. В силу отсутствия возможности покупки жилья в местах нового проживания, мигранты вынуждены селиться на близлежащих территориях, тем самым порождая риски возникновения социальной напряженности [6].

Экологическая сторона вопроса заключается в том, что происходит перенаселенность городов. Происходит разбалансированность и повышение нагрузки на социальную инфраструктуру городов. Увеличение количества населения приводит к использованию большого количества природных ресурсов. Другая сторона вопроса заключается в загрязнении атмосферы перенаселенных городов.

Внешняя трудовая миграция

Анализируя вопросы трудовой миграции, следует отметить, что на текущий момент она имеет две основные формы-легальную и нелегальную. Эти две формы трудовой миграции также разделяются по принципу страны-исхода мигрантов-дальнего и ближнего зарубежья (Центрально-Азиатский регион).

С одной стороны, это трудовые мигранты из Китая, Великобритании, Турции, занятые преимущественно в сфере услуг, оптовой торговле, закупочной деятельности, строительном бизнесе.

С другой стороны, это трудовые мигранты из Кыргызстана, Узбекистана и Таджикистана, занятые, как правило, в сельском хозяйстве, торговле, строительстве.

В соответствии с данным разделением целесообразным представляется анализ политики по привлечению высококвалифицированной иностранной рабочей силы и политики по регулированию нелегальной трудовой миграции.

Для Казахстана привлечение в казахстанскую экономику высококвалифицированных иностранных специалистов является крайне актуальным вопросом.

С целью защиты внутреннего рынка труда государство ежегодно устанавливает квоту на привлечение в Республику иностранных специалистов. Размер квоты устанавливается в процентах к экономически активному населению РК [7].

Наибольшее количество иностранной рабочей силы, привлекаемой в рамках квоты, было зафиксировано в 2007 г. Это было вызвано «строительным бумом» и ростом объема прямых иностранных инвестиций. Между тем резкий спад наступил в посткризисный период, который связывался со снижением экономической активности и в отраслях, в которых привлекались иностранные работники.

По состоянию на 1 июля 2016 г. на территории Республики Казахстан осуществляли трудовую деятельность 29 458 иностранных граждан. Их можно разделить на следующие категории-руководители и их заместители (1 716 чел. или 5,8 %), руководители структурных подразделений (5 550 чел. или 18,9), специалисты (13 382 чел. или 45,5 %), квалифицированные рабочие (6 934 чел. или 23,5 %), сезонные работники (1876 чел. или 6,3 %).

Основными странами-исхода трудовых мигрантов являлись такие страны, как Китай (11 713 чел. или 52,7 %), Турция (3 302 чел. или 11,2 %), Узбекистан (3 012 чел. или 10,3%), Великобритания (1 490 чел. или 5%), Индия (1274 чел. или 4,3 %).

Наибольшее количество высококвалифицированных иностранных работников привлекались в Атыраускую область, г. Астана, г. Алматы, Павлодарскую область, Мангистаускую область, Актюбинскую область и Южно-Казахстанскую область.

Проблема нелегальной трудовой миграции

Анализ текущей социально-экономической ситуации свидетельствует о том, что наряду с привлечением высококвалифицированной рабочей силой, в стране наблюдается активизация нелегальной трудовой миграции.

Эта активизация в значительной степени обусловлена тем, что нелегальные трудовые мигранты являются удобной рабочей силой для современных казахстанских работодателей. Очевидно, что данная группа мигрантов не предъявляет высоких требований по соблюдению трудового законодательства по отношению к себе со стороны работодателей. При этом зачастую, работая без заключения трудового договора и получая заниженную заработную плату, мигранты создают нездоровую конкуренцию на рынке труда Казахстана.

Несмотря на принимаемые меры, число нелегальных иностранных граждан в Казахстане существенно не снижается. Напротив, динамика миграционных процессов показывает увеличение количества нелегальной рабочей силы.

К числу данной группы мигрантов преимущественно относятся жители Узбекистана, Таджикистана и Кыргызстана. В частности, по официальным оценкам, примерное количество трудовых мигрантов из Узбекистана только в Южном Казахстане составляет свыше 200 тыс. человек, численность граждан Кыргызстана, работающих в Казахстане-50-60 тыс [8].

Следует отметить, что представители нелегальной трудовой миграции из Узбекистана, Таджикистана и Кыргызстана, как правило, остаются вне поля правового регулирования.

Например, по данным специализированного доклада комиссии по правам человека при Президенте РК, в течение последних лет число нерегулируемых трудовых мигрантов в Казахстане составляло в год от 300 тыс. до 750 тыс. человек. Или, например, по оценкам экспертов Международной организации по миграции, около 300 тыс. иностранцев в Казахстане каждый год работают по найму без регистрации.

Все эти данные свидетельствуют о том, что количество нелегальных мигрантов в Казахстане значительно превышает количество легальных мигрантов.

Основными сферами занятости нелегальных мигрантов в Казахстане являются торговля на рынках, строительство, сельское хозяйство (выращивание, сбор хлопка, овощей и пр.). Так, ежегодно на территории приграничного с Узбекистаном Сарыагашского района ЮКО с апреля по ноябрь работают граждане Узбекистана, в основном этнические узбеки, арендуя поливные земли [9].

Существенной проблемой в области регулирования нелегальной трудовой миграции является их подсчет и введение адекватной и реальной статистики. Вопрос выявления реальных размеров трудовой миграции имеет принципиальное значение для выработки адекватной политики занятости в стране, которая не может игнорировать неучтенные потоки нелегальной трудовой миграции.

Таким образом, миграция из стран ближнего зарубежья (как правило, Узбекистана, Кыргызстана и Таджикистана) в значительной степени стихийная и неструктурированная. Мигранты прибывают в одиночку или небольшими группами по 3-5 человек на работу в домохозяйства, для ремонта квартир, домов и т.д. Численность этой категории мигрантов размыта и неопределенна [10].

В целом по проблеме нелегальной трудовой миграции можно сделать следующие выводы.

С одной стороны, необходимо понимать, что в условиях глобализационных процессов, рыночной экономики, трудовые мигранты-это необходимый социально-экономический, демографический ресурс государства. При невостребованности отдельных трудовых ниш, именно миграционная компонента заполняет их. Вместе с тем, государство получает дополнительный положительный экономический эффект: растет внутренний товароборот, расширяется сфера услуг.

С другой стороны, трудовые мигранты создают значительные нагрузки на внутренний рынок рабочей силы, провоцируют рост теневой экономики, рост социальной напряженности, и т.д. Большую часть трудовых мигрантов сложно отнести к высококвалифицированной рабочей силе. Она, как правило, не имеет соответствующей подготовки и по своим характеристикам-неквалифицированная. Также трудовые мигранты имеют нелегальный статус, что накладывает дополнительные сложности на миграционные службы государства.

Список использованной литературы

- 1. Послание Президента Республики Казахстан-Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». 14.12.2012 г.*
- 2. План нации-100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева (май 2015 года).*
- 3. Население. Миграция населения // Агентство по статистике Республики Казахстан. -www.stat.kz.*
- 4. Министерство Национальной экономики РК. Аналитический доклад на тему: «Актуальные вопросы миграционной политики: оценка текущего состояния, прогноз потребности в трудовых мигрантах с учетом их квалификации, нелегальная трудовая миграция, опыт зарубежных стран. 25.12.2015.*
- 5. Асанбаев М.Б. Анализ внутренних миграционных процессов в Казахстане. -Алматы: 2010.-234 с.*
- 6. Министерство Национальной экономики РК. Аналитический доклад на тему: «Актуальные вопросы миграционной политики: оценка текущего состояния, прогноз потребности в трудовых мигрантах с учетом их квалификации, нелегальная трудовая миграция, опыт зарубежных стран. 25.12.2015.*
- 7. Комплексный план по решению проблем миграции, усилению контроля за миграционными потоками из сопредельных государств, созданию благоприятных условий для отечественных квалифицированных кадров на 2014-2016 годы. 31.12.2013.*
- 8. Министерство Национальной экономики РК. Аналитическая записка по результатам исследования на тему «Совершенствование миграционной политики в контексте актуальных проблем рынка труда». 30.12.2015.*

9. Комплексный план по решению проблем миграции, усилению контроля за миграционными потоками из сопредельных государств, созданию благоприятных условий для отечественных квалифицированных кадров с тем, чтобы не допустить их чрезмерного оттока на зарубежные рынки труда на 2014-2016 годы. 31.12.2013.

10. Садовская Е.Ю. Трудовая миграция в странах Центральной Азии: причины и социально-экономические последствия // Материалы международной конференции-Алматы: Дайк-Пресс, 2005. С. 17-30.

ӘӨЖ 974 (11)
ГРНТИ 03.01.17

*Tulbasiyeva S.K. – доктор PhD
Kazakh National Pedagogical University named after Abai*

KAZAKHSTAN-UN: 25 YEARS OF PARTNERSHIPS FOR PEACES, SECURITY AND DEVELOPMENT

Abstract

In this article, the entry of Kazakhstan into the United Nations Organization meant the implementation of the world traditions of independence and freedom, and acknowledged its recognition in the development of world civilization. Becoming a full participant in the universal international forum, the Republic was able to fully integrate into the world community as a worthy partner in international relations. Today, the Republic is represented by 16 special institutions, funds and programs of the UN system, most of which have a regional and subregional status. Kazakhstan successfully integrated into the international communication of states and took it to its deputy place. An important symptom of this is the fact that the United Nations General Assembly on the initiative of Kazakhstan adopted a resolution on announcing the date of the closure of the Semipalatinsk test site on August 29-an international day of action against nuclear tests. This is a high and fair assessment of the KAZAKHSTAN front in the disarmament and non-proliferation of nuclear weapons.

Key words: Kazakhstan, N. Nazarbayev, the General Assembly of the United Nations, the United Nations, Ban Ki-moon.

*С.К. Тулбасиева¹
к.и.н*

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

КАЗАХСТАН-ООН: 25 ПАРТНЕРСТВО, ПАРТНЕРСТВА МИРА, БЕЗОПАСНОСТИ И РАЗВИТИЯ

Аннотация

В статье рассматривается, вступление Казахстана в Организацию Объединенных Наций означало осуществление вековых стремлений народа к независимости и свобода, подтвердило признание его вклада в развитие мировой цивилизации. Став полноправным участником универсального международного форума, Республика получила возможность полноценного интегрирования в мировое сообщество в качестве достойного партнера в международных отношениях.

Сегодня в республике работают представительства 16 специальных учреждений, фондов и программ системы ООН, большинство из которых имеют региональный и субрегиональный статус. Казахстан успешно интегрировался в международное сообщество государств и занял в нем заметное место. Важным свидетельством этого является тот факт, что Генеральная Ассамблея ООН по инициативе Казахстана приняла резолюцию об объявлении даты закрытия Семипалатинского полигона 29 августа-Международным днем действий против ядерных испытаний. Это высокая и справедливая оценка казахстанского вклада в дело разоружения и нераспространения ядерного оружия.

Ключевые слова: Казахстан, Н.Назарбаев, Генеральная Ассамблея ООН, ООН, Пан Ги Мун.

*С.К. Тулбасиева¹
т.ғ.к.*

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті

ҚАЗАҚСТАН-БҰҰ: 25 ЖЫЛДЫҚ ӘРІПТЕСТІК, ҚАУІПСІЗДІК ПЕН ДАМУ ӘРІПТЕСТІГІ

Аңдатпа

Мақалада Тәуелсіз Қазақстан тарихында 1992 жылдың 2 наурызы Қазақстанның Біріккен Ұлттар Ұйымына мүшелікке қабылданғаннан кейінгі 25 жыл ішінде өзара қарым-қатынастар мен әріптестігіне шолу жасалынады.

Сонымен қатар Елбасы Н.Ә.Назарбаев бастама көтерген іс-шараларға жеке-жеке тоқталынып өтіледі. Мәселен, оның біріншісі-барлық үкіметтердің ізгі ниет білдіру тәртібімен «1+1» формуласы бойынша БҰҰ-ның бітімгершілік күш-жігерінің қорын құруды бастау. Бұл формула әрбір мемлекет оған өзінің қорғаныс бюджетінен бір пайыз бөліп, жыл сайын оны бір пайызға ұлғайтып отыруды көздейді. Осылай еткенде он жылдан соң бітімгершілік сомасы он есеге өседі. Екінші ұсынысы- Азиядағы Өзара БҚпалдастық және Сенім Шаралары жөніндегі Кеңес (АӨСШК) шақыру. Мемлекет басшысының бұл бастамасы көпшілік елдер тарапынан, сондай-ақ БҰҰ-дан қолдау тауып, Қазақстанның сыртқы саясатын айқындауда айтарлықтай рөл атқарды.

Кілт сөздер: Қазақстан, Н.Ә.Назарбаев, БҰҰ, Азиядағы Өзара БҚпалдастық және Сенім Шаралары жөніндегі Кеңес (АӨСШК),

From the first day of independence, Kazakhstan has been very active in the work of the UN and its specialized agencies. This collaboration is one of the priorities of the foreign policy of our country. The main objectives of this activity is to carry out work on the strategic interests of the Republic of Kazakhstan in the international arena in the field of global and regional security, the establishment of a just world order in politics and the economy, creating a framework for sustainable development, the harmonious relations between the members of the world community.

The United Nations was founded after the Second World War, October 24 in 1945 by 51 countries in order to preserve peace through international cooperation and collective security. After 60 years of existence 191 countries are already members of the Organization.

According to the Charter of the UN, there are four goals:

To maintain international peace and security

To develop friendly relations among nations,

To achieve international cooperation in solving international problems and promote respect for human rights,

Be a center for harmonizing the actions of nations in the achievement of these common aims [1, 4 l.]

Organization's charter stipulates that a member can become a peaceful state, ready to perform the document contained within a liability. Kazakhstan was one of the few countries that at the time of joining to the UN, was not involved in any conflicts and was in crisis. And all the time remains the epicenter of stability and predictability in the region and in the international arena. This undoubted merit of President Nursultan Nazarbayev, who makes every effort to ensure the consistent creative development of the state. Joined the Commonwealth of Nations, Kazakhstan has committed itself to promote and protect the rights and freedoms enshrined in the Universal Declaration of Human Rights, to respect the purposes and principles of the Charter in order to worthily enter into the international community and participate in its further work, becoming an integral part of the global organization. But other than those our Republic was entitled to full integration into the international community and the assistance of the UN and its institutions in the implementation of the necessary reforms and changes for the early development as a young independent state.

UN with its polyhedral functions covers virtually all aspects of the international community. Its role is especially important in resolving the current crises which demonstrates the growing global interdependence and require joint efforts of states in the maintenance of international peace and security.

Crucial significance for the UN member states, the involvement of the Organization in key areas such as international peace and security, disarmament and non-proliferation of WMD. Organization is the initiator of the international efforts to combat terrorism, drug trafficking and organized crime.

The organization has become a solution center of all critical issues facing the international community at this stage: The UN carries out a system work to promote the compliance of human rights, protect the environment, fight disease and reduce poverty, assist refugees, set up mine clearance and has played a leading role in the fight against AIDS.

One of the main objectives of the UN is to maintain world peace. For many years, the Organization has played an important role in helping to prevent international crises and resolving protracted conflicts. It carries out complex operations associated with the establishment and maintenance of peace and humanitarian assistance. She also had to prevent a conflict. In post-conflict situations, it is increasingly making concerted efforts to address the root causes of violence and lay the foundation for lasting peace.

March 2, 1992 at the 46th session of the General Assembly of the United Nations, which has become historical in its significance, by resolution 46/224 Republic of Kazakhstan was unanimously adopted by the UN [2].

Kazakhstan became the 168th member of the UN. There are 193 states as part of the Organization now. From the first day of membership, Kazakhstan is an active participant in the work of the Organization and its specialized agencies [3]. This collaboration is one of the priorities of our foreign policy. The main tasks in this case are conducting work on the strategic interests in the international arena in the field of global and regional security, the

establishment of a just world orders in politics and the economy, to create conditions for sustainable development.

The first forum, in which the Kazakh delegation took part as a full member of the UN, was the 47th Session of the UN General Assembly, held in the autumn of 1992. President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev took part at this session and made a comprehensive speech on foreign policy [4].

Over the last from 1992, Kazakhstan has managed not only to successfully integrate into the international community, but also to take a prominent place in it.

Kazakhstan's participation in the work of the UN system is one of the main directions of Kazakhstan's multilateral diplomacy and strengthens the sovereignty and independence of our country, to create a favorable international environment for further reforms in the social, political, economic and other spheres of public life.

For almost 20 years of Permanent Mission of Kazakhstan were and are now active conductor of goals and objectives of Kazakhstan's foreign policy in the multilateral arena, promoting the country's initiatives to strengthen international peace and security, addressing important social and economic problems of the Republic and the region.

One of the most important activities, international nuclear disarmament and non-proliferation. After independence, Kazakhstan inherited from the Soviet Union's largest nuclear arsenal. On the territory of our country acted Semipalatinsk test site. It should be noted that at that time the leadership of the country decided strategically correct decision- to give up nuclear weapons. August, 29 in 1991, President Nursultan Nazarbayev signed a historic decree to close the Semipalatinsk test site, thus paving the nuclear-free policy in Kazakhstan.

Deeply symbolic of the fact that almost 25 years after this historic event, the 64th session of the UN General Assembly supported the initiative of the President of Kazakhstan and declared August 29 as the International Day against Nuclear Tests. Voluntary renunciation of nuclear weapons and closing the nuclear test site-a truly unique event in the world. This was announced by UN Secretary General Ban Ki-moon, who visited the so-called «ground zero»-the epicenter of a nuclear explosion at the Semipalatinsk test site during a trip to Kazakhstan in April last year. Speaking to reporters, he said that the history of Semipalatinsk-clear proof the need for nuclear disarmament. At the same time urged the leaders of all countries, in particular the nuclear powers to follow the example of our republic.

UN Secretary-General in 2010 visited Kazakhstan twice-in April and December. This fact, unprecedented case in the practice of country visits of senior management of the United Nations in the state where a stable and non-conflict situations.

The management of our country is supporting the activities of the UN Secretary General, Kofi Annan, for comprehensive strengthening the UN role in the important areas of international cooperation, to promote strengthening of cooperation of Kazakhstan with this authoritative international organization, its specialized agencies, funds and programs.

An important milestone in the development of cooperation between Kazakhstan and the United Nations was the official visit of UN Secretary General Kofi Annan in Kazakhstan on October 17-18, 2002, which consolidated the results of ten years of cooperation between Kazakhstan and the UN, as well as to identify new prospects and interact [4, 6].

Gained tremendous potential of the Republic of Kazakhstan to the UN Development Programmer, UNICEF, the World Health Organization, the United Nations Environment Programmer and other agencies in bringing to Kazakhstan expert, technical and financial support of the UN at the stage of state formation.

On the basis of unconditional compliance of the UN Charter, Kazakhstan is determined to make further efforts to strengthen the organization and the UN's central role in the overall system security.

Recognizing the primacy of the UN in addressing key issues of the contemporary world, Kazakhstan cannot be a witness in that organization processes. Kazakhstan over fourteen years of independence has made an enormous contribution to the maintenance of international peace and security. Renunciation of nuclear weapons, the creation of confidence-building measures in Asia, strengthening integration processes in Eurasia, the promotion of dialogue between civilizations and religions-this is not a complete list of the steps taken by our government in accordance with the purposes and principles of the UN Charter. Kazakhstan has earned wide recognition in the United Nations as a state with a balanced and constructive approach to solving the world's problems [5].

Kazakhstan fully supports peacekeeping and UN efforts to strengthen its peacekeeping capabilities, and appreciates the steps taken to further expand the mandate of the UN Standby Arrangements System. Evidence of participation of Kazakhstan in this activity is to create Kazakhstan's peacekeeping battalion (Kazbat), a division which currently is serving in the stabilization force in Iraq.

Signed in 2003 a Memorandum of Understanding with the United Nations concerning the contributions to the UN system of preparatory activities, Kazakhstan, at this stage is ready to provide personnel for peacekeeping

operations, armored vehicles and transport peacekeeping battalion «Kasbat» and interested in a more active role in the UN procurement system keeping world.

We support the expansion of cooperation between the UN and regional organizations and the strengthening of partnerships among regional organizations in the fight against organized crime, drug trafficking, illegal migration, religious extremism, poverty and HIV / AIDS.

Kazakhstan intends to use purposefully capabilities of the UN and its organizations to take concrete measures to mitigate the adverse economic and humanitarian impact of technological and environmental disasters, as the drying of the Aral Sea, the radioactive contamination of the Semipalatinsk test site, contamination of drinking water sources and the total reduction [6, 31.]. In this regard, special attention should be given to the active participation of Kazakhstan in the activities related to the implementation of the Millennium Development Goals and sustainable development. Kazakhstan's commitment to its obligations to implement these goals and principles should remain the cornerstone of the basis of the further expansion of cooperation with the UN and its organizations.

Since February 1992, representations of a number of special agencies, funds and programs of the UN system opened and active in Kazakhstan. Their activities are aimed at providing a broad technical, advisory and financial assistance to Kazakhstan.

Currently, the United Nations system in Kazakhstan is represented by 15 organizations: UNDP (United Nations Development Programmer), UNICEF (UN Children's Fund), UNFPA (United Nations Population Fund), UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime), UNHCR (Office of the High Commissioner for refugees), UNV (United Nations Volunteers), UNIFEM (United Nations development Fund for Women), ILO (International Labor Organization), UNESCO (United Nations educational, Scientific and Cultural Organization), WHO (World Health Organization), UNIDO (United Nations Industrial Development UN), World Bank (WB), IMF (International Monetary Fund), UN / AIDS (Joint United Nations Programmer on HIV / AIDS) and DPI (Department of Public Information Office) [2].

References and sources:

1. UN Charter. // Profile of Kazakhstan to the UN website <http://www.un.org/ru/documents/charter/index.shtml> //Kazakhstan and the United Nations: cooperation for Peace, Security and Development
2. Official website of the UN in Kazakhstan <http://www.zakon.kz/96001-kazakhstan-i-oon-vzaimodejstvие-vo.html>
3. Nazarbaev N.A. New priorities and tasks of foreign policy of Kazakhstan. / Actual problems of Kazakhstan's foreign policy. Collection of articles. / Ed. KK Tokayev Moscow Russian rarity 1998.S.5-11.
4. Nursultan Nazarbayev's speech at the 47th session of the UN General Assembly October 5, 1992, the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev took part in the jubilee session of the CICA
5. Tokaev K.K. Foreign policy of the Republic of Kazakhstan in the making of a new world order, Moscow, 2001.263.
6. Retivih A.V. Kazakhstan to the turn of the century. The historical role of the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev's geopolitical strategy in the formation of the state.-Almaty: Gylim, 2000.360 p.

УДК 323.28

МРНТИ 11.25.41

Р.Р. Чукалова¹

¹Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы мемлекеттік басқару Академиясының докторанты, Астана қ. Қазақстан Rami_lay85@mail.ru

ТМД ЕЛДЕРІНДЕ ЛАҢКЕСТІККЕ ҚАРСЫ ТҮРУДЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ БАЗАСЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Бұл мақалада термин «лаңкестік» анықтамасына негізгі теориялық және әдіснамалық тәсілдерді көрсетеді. әлеуметтік ғылымдар әдебиет және оның мәні мен компоненттер тағайындау көзделген «терроризм» анықтамаларының талдау. Отандық ғалымдар мен шетелдік сарапшылардың анықтамалары ұсынылған. ықтимал планетада әрбір адамды әсер ететін ең өзекті қазіргі заманғы ғаламдық әлеуметтік мәселелердің бірі болып осы құбылыстың сипаттамасы. тарихи шолу зерттелген құбылыстың көрінісін ескере отырып, жұмыс т.б. БҰҰ сияқты ұйымдардың, ШЫҰ, және жүзеге асырады. ТМД елдерінің терроризм мен экстремизмді болдырмауға бағытталған заңнамалық шаралары көрсетіліп, талданды. ТМД елдерінің терроризмге қарсы бағдарламаларының жалпы және арнайы ерекшеліктерін салыстырмалы талдау жүргізілуде. жағдайды зерделеп болған соң, «Терроризмге қарсы іс-

кимыл туралы) ТМД үлгі заң қабылданған (Ажыратымдылық саны 33-18 желтоқсан 2009 жылғы 3), және жоғарыда Жарғыға лаңкестікке қарсы заңнама ТМД бағдарламаларды біріктіруге атқарылған жұмыстар.

Тірек сөздер: терроризм, терроризмнің алдын алу, терроризмге қарсы саясат пен заңнама.

R.R. Чукалова¹

¹докторант Академии

государственного управления при

Президенте Республики Казахстан, г. Астана, Казахстан Rami_lay85@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ БАЗЫ ПО БОРЬБЕ С ТЕРРОРИЗМОМ В СТРАНАХ СНГ

Аннотация

В данной статье представлены основные теоретико-методологические подходы к определению термина «терроризм». Проведен анализ определений «терроризма» представленных в литературе общественных наук и обозначение его сущности и составляющих. Представлены определения как отечественных ученых, так и зарубежных экспертов. Дана характеристика данного явления как одной из актуальных современных глобальных социальных проблем, потенциально затрагивающих каждого жителя планеты. Дан исторический экскурс появления исследуемого явления, работа, проводимая такими организациями как ООН, ШОС и т.д. Указаны и проанализированы законодательные меры стран СНГ, направленные для предотвращения терроризма и экстремизма. Проведен сравнительный анализ общих и особенных черт антитеррористических программ стран СНГ. Рассмотрены положения, принятого странами СНГ Модельного Закона «О противодействии терроризму» (постановление № 33-18 от 3 декабря 2009 года), и проделанная работа по унификации антитеррористических законодательных программ СНГ с вышеуказанным законодательным актом.

Ключевые слова: терроризм, профилактика терроризма, антитеррористическая политика и законодательство.

R.R. Chukalova¹

¹doctoral student of the Academy

public administration with

To the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan Rami_lay85@mail.ru

COMPARATIVE TERMINOLOGICAL ANALYSIS OF THE LEGISLATIVE FRAMEWORK FOR COMBATING TERRORISM IN THE CIS COUNTRIES

Abstract

In this article, the main theoretical and methodological approaches to the definition of the term "terrorism" are presented. The analysis of the definitions of "terrorism" of the social sciences presented in the literature and the designation of its essence and components is carried out. The definitions of both domestic scientists and foreign experts are presented. The characteristic of this phenomenon as one of the actual contemporary global social problems that potentially affects every inhabitant of the planet is given. The historical excursion of the appearance of the phenomenon under investigation, the work carried out by such organizations as the UN, SCO and so on is given. The legislative measures of the CIS countries aimed at preventing terrorism and extremism are indicated and analyzed. A comparative analysis of the general and special features of the antiterrorist programs of the CIS countries is carried out. The provisions adopted by the CIS countries of the Model Law "On Counteracting Terrorism" (Decree No. 33-18 of December 3, 2009), and the work done to unify the CIS antiterrorist legislative programs with the above-mentioned legislative act are considered.

Key words: terrorism, the prevention of terrorism, anti-terrorism policies and legislation.

«Лаңкестік» термині-террор-қорқыныш, үрей деген латын сөзінен шыққан. Әлеуметтік-саяси құбылыс және қоғамдық қауіпті әрекет ретінде лаңкестіктің сан ғасырлық тарихы бар. Оның қарапайым және Заңды түсінігі уақыт өте келе өзгерді және кеңейді, бірақ оның негізгі мақсаты-билік пен қоғамды, саяси қарсыластар мен бәсекелестерді қорқыту, үрейлендіру, зорлық, қорқыту мақсатындағы қожан-лоқы, зорлық-зомбылық, басу және өз мақсаттарын тағу арқылы билік пен халыққа қорқыныш пен үрей туғызу-осы мақсаттары уақыт өте келе де өзгермеді [1, 587].

Лаңкестік-ғаламшардың әрбір тұрғынына потенциалды немесе өзекті түрде әсер ететін қазіргі заманғы жаһандық әлеуметтік проблемалардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, жиі біз білетіндей, мәселе неғұрлым елеулі, өзекті және «айқын» болса, соғұрлым ол аңыздар мен түсінбеушіліктерге айналып кетеді. Лаңкестіктің нақты түсінігі қоғамдық білімде де жоқ [2, 120].

Төменде қолда бар анықтамалардың тек кейбіреулері ғана келтірілген:

- «жүйелі қорқыту, арандату, зорлық-зомбылықпен қоғамды тұрақсыздандыру» [3, 309];
- «зорлық-зомбылықпен қорқыту нысаны немесе саяси себептерге байланысты зорлық-зомбылықты қолдану» [4, 59];
- «саяси мақсаттарға қол жеткізу үшін адамдарға немесе заттарға қатысты зорлық-зомбылықты немесе зорлық-зомбылықпен қорқытуды қолдану» [5, 439];
- «саяси субъектілер тарабынан зорлық-зомбылық немесе оларды қолдану туралы қорқыту әрекеттері және олардың саяси мақсаттарға ұмтылуы» [6, 40];
- «саяси мақсаттарға жету үшін жүйелі түрде кісі өлтірулерді, дене жарақаттары мен жойылуларды немесе аталған әрекеттермен қорқытуды қолдану» [7, 79];
- саяси қарсыластарын қорқытып, белгілі бір нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған әскери әрекеттерге қатысы жоқ, ештеңемен шектелмеген жеке тұлғаларды мәжбүрлеусіз жүйелі пайдаланудан тұратын саяси күрес әдісі» [8, 53].

Жоғарыда келтірілген және басқа да көптеген анықтамалардан лаңкестіктің екі негізгі белгілері байқалады:

- 1) зорлық-зомбылықты қолдану немесе қолданумен қорқыту;
- 2) саяси ынталандыру.
- 3) Төтенше зорлық-зомбылықты қолдану және қоғамдық немесе саяси мақсаттарға қол жеткізу үшін оны қолданумен қорқыту, әлемдік және отандық әдебиеттерде лаңкестіктің ең көп тараған анықтамасы болып табылады. Дегенмен, қоғамда лаңкестік туралы жалпы түсінік қалыптаспаған.

Лаңкестіктің басты қаупі олардың қылмыс құрбандарына тікелей келтірілетін зиянынан ғана тұрмайды. Ол қоғамдық қауіпсіздікке және жалпы конституциялық тәртіпке зиянын тигізеді. Қоғамда лаңкестермен ұялатылған қорқыныш, белгісіздік алдындағы толық дәрменсіздік сезімі және бүкіл жердегі қауіптер, мемлекеттік құрылымдардың өз азаматтарын қорғай алатындығына деген сенімнің жоғалуы-бұл лаңкестікке жеткіліксіз тиімді қарсы тұрудың ең айқын нәтижесі ғана [9, 105].

Лаңкестік кең мағынада көп қырлы. Ол өзіне лаңкестік қызметтің көптеген түрлерін қосады-саяси, идеологиялық, ұлтшылдық, сепаратистік, діни және тіпті партизан күресінен біржолғы қантөгістік қылмыстық әрекеттерге дейін; қысымға қарсы мәжбүрлі күрестен өзінің тірі қалуы үшін тар көзқарас пен саяси мүдделерде кінәсіз адамдарды қатыгездікпен жоюға дейін. Сондықтан, оны жаһандық құқықтық және саяси түсінікте түсіну әлі қалыптаспаған. Сонымен қатар, суық соғыс аяқталғаннан кейін, ол тек қана саяси емес, сонымен бірге, діни бағдарға да ие бола бастады.

Егер, лаңкестік терминін талдайтын болсақ, 1934 жылы Югославия королі Александрды және Францияның Сыртқы істер министрі Л. Бартуды қасақана өлтіргеннен кейін, Ұлттар лигасы Сарапшылар комитетіне лаңкестік түсінігін қалыптастыруға және терроризм актілерінің алдын алу және оған қарсы күрес жөніндегі конвенцияны дайындауды жүктеген, бірақ Екінші Дүниежүзілік соғыстың басталуы осы шешімдерді жүзеге асыруды артқа шегіндірді. Соғыстан кейін, БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы ұлттық, өңірлік және халықаралық лаңкестік (әуе, теңіз, технологиялық, ядролық және өзге де) туралы 20-дан астам конвенциялар, шешімдер мен декларациялар қабылдады, алайда сол бойы оған қолайлы анықтама бере алмады. 1972 жылы БҰҰ-ның Хатшылығы өзінің алғашқы лаңкестік туралы талдауында әлемде кедейшілік, үмітсіздік, азап пен қорқыныштан туындайтын терроризм формаларының бар екенін айтады, бұл кейбір адамдарға өздерін де қоса, адам өмірін құрбан етуге, қысымға ұшырағандар, халықтың топтар, кейде тіпті бүкіл халықтар үшін түбегейлі өзгерістер әкелуге қол жеткізуге итермелейді [1, 589].

W. Laqueur сондай-ақ, лаңкестік анықтамасының күрделілігі мен субъективтілігін атап өтті: «Біреуі лаңкест, екіншісі-бостандық үшін күрескер» [10, 302]. Бұл тақырып лаңкестікке қарсы күрес жөніндегі Халықаралық полицейлік институтының қызметкері В. Ganog мақаласында егжей-тегжейлі талқыланады [11, 27]. Ол жерде автор мынадай сұрақ қояды: лаңкестік пен партизан соғысын, лаңкестік пен революциялық зорлық-зомбылықты, лаңкестік пен ұлттық азаттық үшін күресті қалай ажыратуға болады? Көбісі, саяси себептер бойынша сол немесе басқа да зорлық-зомбылық әрекеттерін бағалаушы субъектінің ұстанымына байланысты. В. Ganog лаңкестіктің үш маңызды элементін атайды: 1) зорлық-зомбылықты қолдану немесе қолданумен қорқыту; 2) қызметтің саяси мақсаттары (себептері); 3) нақты мақсаттар азаматтық тұрғындар, азаматтар болып табылады [11, 294].

БҰҰ-ның Сегізінші конгресінің қылмыстың алдын-алу және құқық бұзушыларға көзқарас ұсыныстарында (Гавана, 1990 ж.) мыналар айтылады: 1972 жылы БҰҰ-мен алғашқы рет өткізілген Халықаралық лаңкестік зерттеулерінен бастап, қоғамдастық әлі де жалпы қолайлы «Халықаралық лаңкестік» терминінің мазмұнына қатысты келісімге қол жеткізе алмай отыр. Лаңкестікті біржолата түсіндіру кезіндегі негізгі қиындықтар-қарама-қайшы халықаралық-құқықтық принциптердің болуы

жағдайында (бір жағынан өзін-өзі анықтау, екінші жағынан тиісті шекаралардың бұзылмауы), халықтардың өз азаттықтары (тәуелсіздік, егемендік) үшін күрестерінің әділеттілігін тікелей немесе жанама мойындау болып тбыалды. Бұл халықтың белгілі бір ұлттық, діни, саяси және әлеуметтік топтардың іс-әрекетін бағалау кезінде, әртүрлі елдердің қосарлы стандарттарды қолдануы және жалпы түсінігін анықтауға ықпал еткен жоқ. Кейбір елдердің басшылары лаңкестік ұйымдардың саяси, сепаратистік, ұлтшылдық және діни мақсаттарға қол жеткізуіндегі қолданатын зорлық-зомбылықтары іс-әрекетін бағалауда өздерінің саяси немесе экономикалық дәмеліктері және табыстары үшін бір елде оларды азаттық үшін күрескер, екінші елде оларды лаңкестер деп таниды.

2009 жылғы 16 маусымдағы Шанхай ынтымақтастық ұйымының Лаңкестікке қарсы конвенциясы мынаны растады: «Лаңкестік-бұл халықты қорқытып-үркітуге байланысты және адамға, қоғамға, мемлекетке зиян келтіруге бағытталған зорлық-зомбылықты және (немесе) басқа да қылмыстық әрекеттерді жасаумен немесе оны жасаумен қорқыту арқылы билікпен немесе халықаралық ұйымдармен қабылданатын шешімдерге ықпал ету тәжірибесі мен зорлық-зомбылық идеологиясы» [9, 106].

Тұтастай әлемдік қауымдастық пен әрбір мемлекет өздері бөлек әлеуметтік, этносаралық және конфессияаралық қақтығыстарды зорлық-зомбылықтармен шешу бойынша лаңкестіктің пайда болуы жағдайларының алдын-алуында ең алдымен саяси (экономикалық, әлеуметтік) күш-жігерлерді қолдануы керек. Әрине, оны іске асырудан гөрі, зорлық-зомбылықсыз, алдын-ала шешілетін лаңкестіктің шешімдері мен шиеленістерін шешу оңай. Бірақ, күрделі әлеуметтік проблемаларға қарапайым шешімдер ешқашан болмайды. Дәлірек айтқанда, «қарапайым шешімдер» секілді («тарату», «басу», «жою» сияқты) шешімдер жүзеге асырылмайды немесе жағдайдың одан әрі ұшығуына әкеліп соқтырады. Кейбір лаңкестік жасайтындармен «күресуге» болады (және қажет) -әуе кемелерін ұрлаушылармен, адам өлтірушілермен, жарылғыш құрылғыларын және тағы да басқаларды орналастыратын тұлғалармен, алайды себептерді қылмыстық-құқықтық жазалау шараларымен жою мүмкін емес, әдетте, лаңкестік көздері әлеуметтік (этникалық, діни, саяси, идеологиялық) жанжалдарды «шешу» әдісі ретінде болады.

Лаңкестіктің алдын-алу және оның негізінде жатқан күрделі мәселелерді шешу үшін әмбебап нұсқаулар жоқ.

Осыған байланысты, ТМД елдерінің лаңкестікке қарсы бағдарламаларын талдау қажет. Лаңкестікке қарсы әрекет-ТМД елдерінің ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуіндегі басым бағыттарының бірі болып табылады. Қазақстан, сондай-ақ ТМД-ның басқа да елдері лаңкестікке қарсы күрес бойынша барлық он үш халықаралық әмбебап конвенцияларға қосылды.

Көптеген әлем елдерінің заңнамаларында лаңкестіктің нормативтік анықтамалары бар, олар әр түрлі және өте ерікті. Мысалы, Тәжікстан Республикасының 2003 жылғы 8 желтоқсандағы № 69 «Экстремизмге қарсы күрес туралы» Заңының 3 бабында лаңкестік келесідей анықталады: Лаңкестік, яғни зорлық-зомбылық немесе жеке тұлғаларға қатысты оны қолдану қаупі, заңды тұлғаларға қатысты мәжбүрлеу немесе оны қолдану қаупі, сондай-ақ адамдардың қаза болуы қаупін туғызатын, жеке және заңды тұлғалардың мүлкін немесе өзге де материалдық объектілерін жою (бүлдіру) немесе жою (бүлдіру) қаупін төндіреді, қоғамдық-қауіпсіздікті бұзу мақсатында, мүлікке келтірілген зардаптар немесе басқа да қоғамдық-қауіпті әрекеттер, халықты қорқыту немесе билік органдарының шешімдер қабылдауына ықпал ету, лаңкестерге пайдалы немесе олардың заңсыз меншігі мен (немесе) басқа да мүдделерін қанағаттандыру; сондай-ақ, конституциялық құрылыс негізін және мемлекет қауіпсіздігін әлсірету мақсатындағы мемлекеттік немесе қоғам қайраткерінің өміріне қол сұғу, бұл дегеніміз, мемлекеттік немесе басқа да саяси қызмет жұмысын тоқтату мақсатындағы немесе сол қызмет үшін жасалған кек; сондай-ақ мемлекеттік немесе қоғамдық қайраткерге немесе билік өкіліне олардың мемлекеттік немесе қоғамдық қызметіне байланысты жағдайды тұрақсыздандыру немесе мемлекеттік органдардың шешім қабылдауына әсер ету немесе саяси немесе қоғамдық қызметке кедергі келтіру мақсатында жасалған билік өкілінің өміріне қауіп тудыру, дене жарақаттарын салуға әрекет жасау; сондай-ақ шет мемлекеттің өкіліне немесе халықаралық қорғауға ие халықаралық ұйымның қызметкеріне немесе онымен бірге тұратын отбасы мүшелеріне шабуыл жасау, сондай-ақ халықаралық қорғауды пайдаланатын адамдардың қызметтік немесе тұрғын үй-жайларына немесе көлік құралдарында, егер бұл әрекеттер соғыс жасауға немесе халықаралық қатынастарды қиындатуға бағытталған болса [12].

Әлбетте, бұл анықтама өте ауыр, түсінуге қиын және сонымен бірге «терроризм» ұғымымен қамтылуы мүмкін ықтимал барлық оқиғалар және жағдайларды толығымен ескеретіні сенімсіз.

ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясының отыз үшінші пленарлық отырысында ұлттық заңнаманы біріздендіру мақсатында «Лаңкестікке қарсы тұру туралы» үлгі Заң қабылданды (2009 жылғы 3 желтоқсандағы № 33-18 Қаулы). Бұл Заңда лаңкестік зорлық-зомбылық

идеологиясы және халықты қорқытуға және (немесе) заңсыз зорлық-зомбылық әрекеттерінің басқа формаларымен мемлекеттік билік органдарының, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының немесе халықаралық ұйымдардың шешімдер қабылдауына ықпал ету практикасы ретінде қарастырылады. Осы Заң лаңкестікке қарсы тұрудың негізгі принциптерін, лаңкестіктің алдын-алу және оған қарсы күресудің құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін, сондай-ақ лаңкестік көріністерінің салдарын барынша азайту және (немесе) жоюды белгілейді. ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің лаңкестікке қарсы заңнамасында лаңкестікке қарсы күрестің негізгі принциптеріне қатысты бірыңғай тұжырымдамалық аппараттарды құру лаңкестік көріністерге қарсы тұруға бағытталған заңнамалық қызметтің және құқық қолдану практикасының өзекті қажеттілігі болып табылады. Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымының мүшелері болып табылатын ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясы Кеңесі мүшелерінің Шешімінде «Халықаралық лаңкестікке, есірткі және психотроптық заттардың заңсыз айналымына қарсы әрекет ету аясындағы Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымына мүше мемлекеттердің заңнамаларын біріздендіру және үйлестіру туралы ұсынымдарының жобасы туралы» 2004 жылғы 16 сәуірдегі шешімінде «лаңкестікке қарсы іс-қимылдың нормативтік-құқықтық реттеуін үйлестіру және тағы басқа әртүрлі басқа маңызды жағдайлар тұрғаны» және «қазіргі уақытта лаңкестікке қарсы тұру туралы ұлттық заңнамада лаңкестікке қарсы күрес мәселесін заңнамалық реттеудің әртүрлі тәсілдерінің болуы проблемасы сақталуда» туралы айтылған.

ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің лаңкестікке қарсы іс-қимыл саласындағы заңнамасы ретінде, ең алдымен, тиісті мемлекеттердің терроризмге қарсы заңдарын түсінеміз. Ең алдымен, осы мемлекеттердің қазіргі даму кезеңінде терроризмге қарсы күрестің негізгі құқықтық қағидаларын анықтайтын нормалар. ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің бұл заңнамалық нормалары, ең алдымен, қазіргі заманғы лаңкестік қауіп-қатерлерге бірлесіп қарсы тұру жөніндегі міндеттерді табысты шешу қажеттілігі себебінен жақындастыруды талап етеді.

Осыған байланысты, ТМД-ға мүше мемлекеттер басшылары кеңесінің 26 тамыз 2005 жылғы бекіткен лаңкестік мен экстремизмнің басқа да зорлық-зомбылық көріністеріне қарсы күресте ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ынтымақтастығы тұжырымдамасына назар аударылу керек, онда мұндай ынтымақтастықтың мақсаттары мен міндеттері ТМД-ға мүше мемлекеттердің лаңкестікке және экстремизмге қарсы тұру мәселелері бойынша келісілген тәсілдерін әзірлеу, лаңкестік мен экстремизмге қарсы күресте ынтымақтастықтың құқықтық негіздерін жетілдіру, ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ұлттық заңнамасын халықаралық принциптер мен нормалармен дамыту және үйлестіру.

ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің заңнамалық базасы лаңкестікке қарсы іс-қимыл жөніндегі ұлттық құқықтық базаны қалыптастыруға айтарлықтай үлес қосатынын атап өту қажет. Осыған байланысты ТМД-ның негізгі құжаттарының қатарына мыналар кірді:

- ТМД Мемлекет басшылары Кеңесінің 1993 жылғы 22 қаңтардағы шешімімен қабылданған ТМД Жарғысы;

- ТМД-ға қатысушы мемлекеттер шекараларын 1995 жылғы 26 мамырда Достастыққа кірмейтін мемлекеттермен қорғау тұжырымдамасы;

- ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің 1998 жылғы 25 қарашадағы қылмысқа қарсы күресте ынтымақтастық туралы келісімі;

- ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің терроризмге қарсы күрестегі 1999 жылғы 4 маусымдағы серіктестік туралы келісім;

- Стамбулдағы ЕҚЫҰ саммитінің қорытындылары бойынша 2000 жылғы 25 қаңтардағы ТМД мемлекеттері басшылары Кеңесінің халықаралық лаңкестікке қарсы әрекет ету туралы шешімі;

- ТМД-ға қатысушы мемлекеттер басшылары кеңесінің ТМД-ға мүше мемлекеттері лаңкестікке қарсы орталығы туралы 2000 жыл 1 желтоқсандағы шешімі және басқалары.

Біз көрсеткен шарттық-құқықтық база лаңкестік актілерді діни, саяси, идеологиялық, нәсілдік, этникалық немесе басқа шабуылдардың түрлерімен ақтау мүмкін емес деген қағидаға негізделген. Қазақстан Республикасы халықаралық лаңкестікпен күреске қатысты мынадай халықаралық келісімдерді ратификациялады: Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарт (Мәскеу қаласы, 1992 жылғы 25 мамыр); Қазақстан Республикасы мен Моңғолия арасындағы достық қарым-қатынастар және ынтымақтастық туралы шарт (Улан-Батор, 1993 жылғы 22 қазан); Қазақстан Республикасы мен Украина арасындағы достық және ынтымақтастық туралы шарт (Киев, 1994 ж., 20 қаңтар); Қазақстан Республикасы мен Венгрия арасындағы достық қарым-қатынастар мен ынтымақтастық негіздері туралы шарт (Будапешт, 1994 жылғы 7 желтоқсан); Қазақстан Республикасы мен Болгария Республикасы арасындағы достық қарым-қатынас және ынтымақтастық

туралы шарт (Алматы, 1993 жылғы 30 шілде); Достастыққа кірмейтін мемлекеттермен Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттер шекараларын қорғау жөніндегі ынтымақтастық туралы келісім (Минск, 1995 жылғы 26 мамыр); Қазақстан Республикасы мен Беларусь Республикасы арасындағы ынтымақтастық туралы келісім (Минск, 1996 жылғы 17 қаңтар); Қазақстан Республикасы мен Әзербайжан Республикасы арасындағы қатынастар негізі туралы келісім (Баку, 1996 жылғы 16 қыркүйек); Қазақстан Республикасы мен Италия Республикасы арасындағы достық және ынтымақтастық туралы шарт (Алматы, 1997 жылғы 5 мамыр); Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы Мәңгілік достық туралы шарт (Алматы, 1997 жылғы 8 сәуір); Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы және Өзбекстан Республикасы арасындағы Мәңгілік достық туралы шарт (Бішкек, 1997 жылғы 10 қаңтар); Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы мәңгілік достық туралы шарт (Ташкент қаласы, 1998 жылғы 31 қазан); Қазақстан Республикасы мен Армения Республикасы арасындағы достық және ынтымақтастық туралы шарт (Астана, 1999 жылғы 2 қыркүйек); Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттер лаңкестікке қарсы күрестегі ынтымақтастық туралы келісім (Минск, 1999 жылғы 4 маусым) [13, 133].

Жоғарыда айтылғандай, ТМД-ға мүше мемлекеттердің лаңкестікке қарсы ұлттық заңнамасы ең алдымен лаңкестікке қарсы күрес туралы Заңдардан тұрады.

Лаңкестікке қарсы күрес туралы Заңдарда көрсетілген лаңкестікке қарсы күрестің негізгі қағидаттары бірдей, Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымына мүше мемлекеттердің заңнамасын біріздендіру туралы ұсыныстарды ескере отыратын ТМД Парламентаралық Ассамблеясы әзірлеген лаңкестікке қарсы күрес туралы үлгі заңнамасы мән-мағынасына назар аударылады. Бұл ТМД елдерінің ынтымақтастығының интеграциялық табыстарын ғана емес, ең алдымен ТМД лаңкестікке қарсы заңнаманы біріктіру туралы оң сәт. Модельдік Заңда қамтылған лаңкестікке қарсы күрестің нақты он екі негізгі қағидасы ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің барлық терроризмге қарсы Заңдарында іс жүзінде бар екенін айта кету қажет. Сонымен қатар, белгілі бір Заңдарда лаңкестікке қарсы заңнамада қарастырылмаған принциптер бар. Осылайша, Ресей Федерациясының лаңкестікке қарсы федералдық Заңы, үлгі заңнамада жоғарыда аталған принциптерден басқа, «лаңкестік қауіп-қатер деңгейіне қарсы лаңкестік әрекеттерінің өлшем бірізділігі» жаңа қағидатын енгізді.

Беларусь Республикасы өзінің Заңында (2-бап) лаңкестікке қарсы негізгі қағидаттарға «лаңкестік актісі туралы жұртшылықты хабардар ету және лаңкестікке қарсы операцияларды жүргізу» принципін енгізді. Армения Республикасының 2005 жылғы 22 наурыздағы «Лаңкестікке қарсы күрес» туралы Заңына (4-бап) терроризмге қарсы сипаттағы екі жаңа қағиданы енгізді: «төтенше жағдайда террористке ең аз көну»; «лаңкестікке қарсы операцияларды жүргізу тәсілдерінің, амалдарының (тактикасының) және олардың қатысушыларының құрамы туралы минималды жариялылығы» [14, 19]. ТМД елдерінің нормативтік актілерінде болған келіспеушіліктерге қарамастан, Үлгілік Заңды қабылдау арқылы «мемлекеттің Заңдары мен өзге де нормативтік-құқықтық актілері осы Заңға сәйкес ол мемлекеттің заңнамасында белгіленген тәртіппен күшіне енген күннен бастап реттелуі тиіс». Төмендегілерді нақты түсіну қажет:

- жақын болашақта зорлықсыз әлем мүмкін емес;
- лаңкестікке қарсы басты міндет-бұл лаңкестік ауқымын барынша азайту («әлсіздерге» қатысты «күштілердің» әсер етуіне де);
- мұндай қысқартудың басты жолы-әлеуметтік мәселелерді және зорлық-зомбылықсыз, репрессивтік, саяси әдістердің алдын алу немесе реттеу.

Әрине, лаңкестіктің егжей-тегжейлі және толық анықтамасы туралы пікірталас ұзақ уақыт бойы тоқтамайды. Бұл қазіргі лаңкестіктің шынымен де мемлекет ішкі, сондай-ақ халықаралық өмірдің саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени қайшылықтарынан туындаған ұлттық (мемлекет ішкі), аймақтық және ғаламдық масштабтағы өте күрделі және ауқымды әлеуметтік-саяси құбылыс болып табылатынымен байланысты. Лаңкестікке қарсы іс-қимыл саласындағы ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ұлттық заңнамаларын одан әрі жетілдіруге қатысты айтсақ, бұл жерде құқықтық бақылау үздіксіз жүргізілуі керек. Онда қарастырылып жатқан саладағы ұлттық заңнаманың жай-күйі туралы ақпараттарды жинау, бағалау және талдау, сондай-ақ оларды үйлестіруді талап ететін құқықтық нормаларды анықтау үшін олардың дамуы мен қолдану тәжірибесі туралы болжам жасау керек, қазіргі уақытта олардың қатарына «лаңкестік» және «лаңкестік әрекеті» түсініктерін жатқызуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лунеев В.В. *Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции.-М.: Волтерс Клувер, 2005.-912 б.*

2. Гипинский Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». -СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004.-520 б.
3. Чаликова В. Терроризм. Опыт словаря нового мышления.-М., 1989.-400 б.
4. Terrorismus // Das neue taschen Lexikon. Bertelsmann Lexikon Verlag, 1992.-В. 16.-500 б.
5. Шнайдер Г. Й. Криминология.-М., 1994.-550 б.
6. Кабанов П. А. Политическая преступность: сущность, причины, предупреждение. Нижнекамск, 2000.-300 б.
7. Laqueur W. Terrorism. L: Weidenfeld and Nicolson, 1977.-275 б.
8. Дмитриев А. В., Залысин И. Ю. Насилие: Социо-политический анализ.-М., 2000.-300 б.
9. Ордабаева А.Б. Понятие терроризма в национальном международном праве// Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Международная жизнь и политика».-2016.-№2(45), -104 б.
10. Laqueur W. The Age of Terrorism.-Toronto: Little, Brown &Co, 1987.-450 тараулары.
11. Ganor B. Defining Terrorism: Is one Man's Terrorist another Man's Freedom Fighter? // Police Practice & Research. An International Journal. -2002.-Vol. 3.-№4.-287-304 тараулары.
12. Закон Республики Таджикистан «О борьбе с экстремизмом» от 8 декабря 2003 г. № 69. [электронный ресурс].-URL:http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=5854 (дата обращения: 15.05.2017)
13. Жолмухамедов Т.И., Кузнецов Е.А. Роль Республики Казахстан в борьбе с международным терроризмом// Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Международная жизнь и политика».-2015. № 3(42). -132 б.
14. Самалдыков М.К. Интеграция Казахстанского антитеррористического законодательства в международное правовое поле государств-участников СНГ в части принципов противодействия терроризму // Вестник КазНУ.- Алматы, 2012.-18-20 б.

УДК 061.2(100)
МРНТИ 11.25.57

*Ж.А. Ысқақова*¹

*¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының докторанты,
Астана қаласы, Қазақстан*

ОШАМҚ + 3: ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аннотация

Халықаралық экономикалық интеграциялар үдерістері ХХ және ХХІ ғасырлар межесінде жандандырылды. Бүгінгі таңда интеграциялық бірлестіктері құрылып, әлемнің барлық бөліктерінде жұмыс жасауда. Оңтүстік-Шығыс Азиядағы ең ірі ұйымдардың бірі – Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттерінің қауымдастығы (ОШАМҚ) 1967 жылдың 8 тамызында Бангкоктағы ОШАМҚ Декларациясына қол қою арқылы құрылған. Бангкоктық декларацияда, экономикалық ынтымақтастық негізгі басымдылықтың бірі ретінде аталып өтті. Тараптар «Экономикалық дамуды ынталандыру мақсатында ОШАМҚ мүшелері арасындағы сауда шарттарын жеңілдету талпынысын» белгіледі.

Экономикалық, әлеуметтік, мәдени және тағы басқа да салалардағы сатып алушылықты қарқынды дамыту мақсатында, біріктірілудің басты факторы болып өңіраралық ынтымақтастық табылды. Индонезия, Малайзия, Сингапур, Тайланд және Филиппин бес мемлекеті-ОШАМҚ-тың бірінші мүшелері болып, оның негізін қалады.

Мақалада Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің негізгі Азия елдерімен (Қытай, Жапония, Корея Республикасы) ынтымақтастығы қарастырылады. Елдердің экономикалық ынтымақтастығына, сондай-ақ ынтымақтастықты одан әрі дамыту перспективаларына назар аударылады.

Түйінді сөздер: ОШАМҚ, Қытай, Жапония, Корея Республикасы, Еркін Сауда Аймағы.

*Ж.А. Искакова*¹

*¹Докторант Академии государственного управления
при Президенте Республики Казахстан, город Астана, Казахстан*

АСЕАН + 3: СОТРУДНИЧЕСТВО И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация

Процессы международной экономической интеграции активизировались на рубеже ХХ и ХХІ веков. В настоящее время интеграционные объединения созданы и функционируют практически во всех частях света. Ассоциация государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН) одна из крупнейших организаций Юго-Восточной Азии была образована 8 августа 1967 года с подписанием в Бангкоке Декларации АСЕАН. В Бангкокской декларации экономическое сотрудничество было названо одним из основных приоритетов. Стороны установили «стремление АСЕАН к упрощению условий торговли между членами к стимулированию экономического роста»

Главным объединительным фактором явилась потребность регионального сотрудничества в целях более интенсивного поступательного развития в экономической, социальной, культурной и иных областях. Пять государств-Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд и Филиппины-заложили основы АСЕАН, став его первыми членами

В статье рассматриваются вопросы сотрудничества стран Юго-Восточной Азии с ключевыми странами Азии (Китай, Япония, Республика Корея). Акцентируется внимание на экономическом сотрудничестве стран, а также последующих перспективах развития сотрудничества.

Ключевые слова: АСЕАН, Китай, Япония, Республика Корея, Зона Свободной Торговли.

Zh. Iskakova¹

PhD student of the Academy of

¹Public Administration of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

ASEAN+1: COOPERATION AND PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT

Abstract

The processes of international economic integration intensified at the turn of the 20th and 21st centuries. At present, integration associations are established and function practically in all parts of the world. The Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), one of the largest organizations of South-East Asia, was formed on August 8, 1967 with the signing of the ASEAN Declaration in Bangkok. In the Bangkok Declaration, economic cooperation was identified as one of the main priorities. The parties established "ASEAN's desire to simplify the terms of trade between members to stimulate economic growth"

The main unifying factor was the need for regional cooperation for more intensive progressive development in the economic, social, cultural and other fields. Five states-Indonesia, Malaysia, Singapore, Thailand and the Philippines-laid the foundations of ASEAN, becoming its first members

The article examines the issues of cooperation of the countries of South-East Asia with key Asian countries (China, Japan, Republic of Korea). The attention is paid to the economic cooperation of the countries, as well as to the further prospects of development of cooperation.

Key words: ASEAN, China, Japan, Republic of Korea, Free Trade Zone.

Соңғы онжылдықта жаһандық экономикалық тәртіп деп аталатындар туралы көбірек әңгіме болады. Әлемдік экономикада биліктің теңгерімі де өзгерді. Онда үлкен рөлді дамушы елдер, әсіресе дамып келе жатқан нарықтарымен Азия елдері ойнайтын болды. Шығыс Азия елдерінің экономикасының қарқынды өсуі, олардың бәсекеге қабілеттілігінің жоғарылауы бұл аймақты экономикалық жағынан әлемдегі ең перспективалы аймақтардың бірі деп атауға мүмкіндік берді.

Қазіргі уақытта Шығыс Азия әлемдік экономиканың маңызды қозғаушы күштерінің бірі болып табылады: осы аймақта әлемдегі ең үлкен экономикасы бар 12 ел бар-Жапония, Қытай, Үндістан және Корея Республикасы, сондай-ақ, экономикалық өсім қарқыны жылдам өсіп жатқан бірқатар елдер.

Өздерінің жылдам экономикалық дамуына байланысты Сингапур, Малайзия, Индонезия, Филиппин, Таиланд және басқа елдер сияқты Оңтүстік-Шығыс елдерінің бірқатар тобы өздеріне маңызды көңіл аудартады. Бұл елдер 1967 жылы Оңтүстік-Шығыс Азияда (ОША) Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттерінің қауымдастығы-ОШАМҚ (Association of South East Asia Nations-ASEAN) интеграциялық тобын құру туралы келісімге қол қойды. Қазіргі уақытта ОШАМҚ құрамына Сингапур, Малайзия, Индонезия, Филиппин, Таиланд, Бруней, Вьетнам, Мьянма, Лаос және Камбоджа кіреді. Осы ел топтарының экономикалық дамуы индустрияландыруды жеделдетуге, өндірістің және халықтың өмір сүру деңгейінің қарқынды өсуіне, ұлттық экономикалардың ашықтығын кеңейтуге тығыз байланысты болды.

1990-шы жылдардың соңында экономикалық жаһандану үрдісінің қарқынды дамуының фондында, ОШАМҚ-на мүше елдері біртіндеп жаңа деңгейде ынтымақтастық орнатуды және жан-жақты ынтымақтастық қатынастарын орнатудың маңыздылығын түсініп, осыған байланысты «ОШАМҚ қосу 3» және «ОШАМҚ қосу 1» механизмдерін құруға ықпал еткен «халықаралық бағдарлау» экономикалық ынтымақтастықты дамыту туралы шешім қабылдады. Соңғы жылдары олар Шығыс Азиядағы ынтымақтастықтың негізгі арналарына айналды және Азияның даму және жаңару бағытының маңызды символы болды.

1997 жылдан бастап ОШАМҚ үш жетекші сауда және саяси серіктестермен-Қытай, Жапония және Корея Республикасымен тығыз жұмыс істейді. Осы кезеңде ОШАМҚ құрамына кіретін елдер, сондай-ақ Қытай, Жапония және Корея Республикасы барлық қатысушыларының ұстанымдарын ескеретін диалогты бастады. Бұл одақ ОШАМҚ + 3 деп аталды. Қазіргі уақытта елдер арасындағы ынтымақтастық экономика мен қаржы, ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығы, денсаулық сақтау, қоршаған ортаны

корғау, саясат, қауіпсіздік, ғылым мен технология, туризм саласында, апатты басқару және т.б. қамтитын 20-дан астам салада жүзеге асырылуда.

ОШАМҚ елдерінің жалпы экспорты «+3» елдеріне (Қытай, Жапония, Корея Республикасы) 2007 жылғы 192,5 млрд.долл.-нан 2008 жылы 225,4 млрд.долл. дейін өсті. Өткен жылмен салыстырғанда экспорттың өсуі, 17,1% -ды құрады. 2008 жылы осы елдерге ОШАМҚ экспорты 10,9% -ға өсті. Сол елдерден ОШАМҚ-ның жалпы импорты жылдам қарқынмен өсуде (2007 жылы 15,7%, 2008 жылы 19,5%). «+3» елдерінен ОШАМҚ-ның жалпы импорты 254,7 млрд.долларды құрады.

2012 жылғы деректерге сәйкес, ОШАМҚ +3 елдерінің жалпы тауар айналымы 1315,4 млрд. долларға жетті, экспорт көлемі 647,3 миллиард долларды, импорт 668,2 миллиард долларды құрады. Өз кезегінде, жалпы ОШАМҚ + 3 өзара сауда-саттық көлемі сол жылы 3459 миллиард долларға жетті [1, 50 б.]

Қауымдастық 2015 жылы ОШАМҚ экономикалық қоғамдастығын құруға бағытталған экономикалық интеграциядағы ең үлкен жетістіктерге қол жеткізді. Экономикалық қоғамдастықтың негізі ОШАМҚ -ның Еркін сауда аймағы (ЕСА) болып табылады, оның мақсаты ОШАМҚ-дағы тауарлардың еркін қозғалысы үшін сыртқы жеңілдікті тарифтік жоспарын құру болып табылады. ОШАМҚ ЕСА 1992 жылғы 28 қаңтарда Сингапурде қол қойылған ОШАМҚ-на мүше мемлекеттердің келісімі негізінде жұмыс істейді. «Келісімге қол қою барысында ОШАМҚ алты мүшеден тұрды: Бруней, Индонезия, Малайзия, Филиппин, Сингапур және Таиланд. Вьетнам 1995 жылы, Лаос және Мьянмада 1997 жылы және 1999 жылы Камбоджа қосылды.»

«ОШАМҚ Қауымдастық мүшелері болып табылмайтын елдермен еркін сауда туралы келісімдер жасауға құқылы. Осылайша, Қытай Халық Республикасы, Корея Республикасы, Жапония, Австралия, Жаңа Зеландия және Үндістанмен еркін сауда туралы келісімдер жасалды».

1990-шы жылдардағы Азия елдеріндегі экономикалық қиындықтар кезінде Қытай-ОШАМҚ ЕСА құру туралы идеялар айтылған. Сол кезде Манилада өткен Қытай-ОШАМҚ саммитінде (1999 жылы) Мемлекеттік кеңестің премьері Чжу Жунци Қытайдың Қауымдастық елдерімен сауда қатынастарын нығайтуға қызығушылығын білдірді. Келесі он жылда екі тарап тығыз байланыс орнатып, келіссөздер жүргізіп, Қытай-ОШАМҚ-ның ЕСА құруға бағытталған келісімдерге қол қойды. Қытай-ОШАМҚ-ның ЕСА үлкен бір-бірін толықтырумен сипатталып отырғанын, сондай-ақ екі тарапқа да пайда әкелетінін атап өту керек. Бұл Шығыс Азияның экономикалық көтерілуіне ғана емес, мәдени алмасуға, сондай-ақ елдердің өзара түсінушілігіне де ықпал етеді.

Қытай-ОШАМҚ ЕСА 2010 жылдың жеті айында өзінің пайдалылығын дәлелдеді. 2010 жылдың қаңтар-шілде айларында Қытай мен ОШАМҚ елдерінің арасындағы тауар айналым 160 миллиард долларды құрады. Бұл бір жыл бұрынғыдан 1,5 есеге артық. Сонымен қатар, ОШАМҚ елдерінен ҚХР-на тауарларының ағымы керісінше жоғары болды. Қытайға импорт Қауымдастық елдерінен экспорттан қарағанда көлемі жағынан 7,5 миллиард доллардан асып, 8 өсу темпімен 13 пайыздық тармаққа өсті [2].

Жапония мен ОШАМҚ арасындағы ЕСА диалогы практикалық іске асырылуда. Қытай- ОШАМҚ ЕСА-ның оң нәтижесін зерттегеннен кейін Жапония ОШАМҚ елдерімен қарым-қатынастарын жаңа, неғұрлым сындарлы деңгейге шығаруға шешім қабылдады.

Жапония мен ОШАМҚ елдерінің арасындағы өзара тиімді ынтымақтастық бойынша диалог алғаш рет 1973 жылы басталды. 1977 жылдың наурызында ОШАМҚ-Жапония форумы алғаш рет шақырылды. Содан бері екі аймақ арасындағы ынтымақтастық нығайтылды. Елдер экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени салаларды қамтитын шарттар мен келісімдер жасасты. Жыл сайын ОШАМҚ мен Жапония сауда қатынастарын тереңдетуде және кеңейтуде. Екі тарап арасындағы сауда көлемі 2007 жылы 173,1 миллиард доллардан 2008 жылы 211,4 миллиард долларға дейін (22,1%-ға), оның ішінде ОШАМҚ елдерінен экспорт-85,1 миллиард доллардан 104,5 миллиард долларға дейін (22,8 пайыз), импорт-87,9 миллиард доллардан 106,8 миллиард долларға дейін (21,5 пайызға дейін) өсті. Сауда ағындарының тұрақты өсуі елдерді тығыз ынтымақтастыққа шақырады [3].

ОШАМҚ Жапония үшін үшінші ірі сауда әріптесі болып табылады, тек Қытай мен АҚШ-на ғана жол береді. Сонымен бірге, АҚШ мен Жапония арасындағы тауар айналымының төмендеу үрдісі байқалады. Бұл Жапонияның Жапония- ОШАМҚ құруына мүдделі екенін дәлелдейді.

2008 жылдың сәуір айында Жапония мен ОШАМҚ (ОШАМҚ-Жапонияның кешенді экономикалық серіктестігі, ЖКЭС) арасындағы экономикалық әріптестік туралы кешенді келісімге қол қойылды. Бұл келісім әмбебап сипатқа ие және тауарлар мен қызметтерді саудалау, инвестициялық қызметті реттеу және тұтастай алғанда экономикалық ынтымақтастық мәселелерін қамтиды. Келісім елдер арасындағы экономикалық байланыстарды нығайтуға, аймақта үлкен мүмкіндіктерге ие тиімді нарықты құруға көмектеседі.

2008 жылдың 1 желтоқсанынан бастап Жапония ОШАМҚ елдерінен әкелінетін тауарлардың 93%-на кедендік тарифтерін алып тастады. Өз кезегінде, ОШАМҚ-ның алты елі (Бруней, Индонезия, Малайзия, Филиппин, Сингапур және Таиланд) импорттық тауарлардың 90%-на, соның ішінде автокөліктерге кедендік баждарды алып тастады. Бұл келісім тағы 10 жыл бойы жарамды болады.

ОШАМҚ мен Жапония арасында тек ЖКЭС ғана әрекет ететініне қарамастан, сауда әріптестері ЕСА құру үдерісін жылдамдатады. 2010 жылдың 26 тамызында ОШАМҚ елдерінің экономика министрлері мен және жапондық экономика министрімен өткен 10 іскерлік кездесулер нәтижесінде бірқатар келісім-шарттар мен келісімдерге қол қойылды. ОШАМҚ мен Жапония арасындағы қызметтерді сату және сауда процесін ырықтандыру туралы келісімге қол жеткізілді, ол тағы екі жылға созылады.

ОШАМҚ мен Жапония аймақтағы бейбітшілікті, тұрақтылықты және гүлденуді қамтамасыз ету үшін ынтымақтастықты дамытты. Жапония 2004 жылғы шілдеде (Джакарта) Оңтүстік-Шығыс Азиядағы ынтымақтастық пен достық туралы Шартқа қосылды. Айта кету керек, қылмыс пен терроризмнен туындаған қауіптің пайда болуына байланысты ОШАМҚ мен Жапония аймақтағы бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтауда, сондай-ақ терроризмге, қарақшылыққа және басқа да қылмыс түрлеріне қарсы тұру мәселелерін шешуде ынтымақтастықты нығайтты.

ОШАМҚ елдерінің тағы бір экономикалық серіктесі-Корея Республикасы да пайдалы сауда-экономикалық келісімдерге ие. Экономикалық ынтымақтастық туралы диалог алғаш рет 1989 жылдың қарашасында басталды. ОШАМҚ-мен әріптес мәртебесі 1991 жылы шілде айында Малайзияда өткен ОШАМҚ елдері министрлерінің кездесуінде Корея Республикасына берілді. 2004 жылға дейін ОШАМҚ мен Корея Республикасы арасындағы экономикалық қатынастар кеңейіп, 2004 жылы олар жаңа деңгейге жетті. Жоғары деңгейде өткен Корей Республикасы-ОШАМҚ кездесуінде бірлескен әріптестік туралы декларацияға қол қойылды [8].

2009 жылғы 2 маусымда Корея Республикасы мен ОШАМҚ арасындағы инвестициялық ЕСА Келісімшартын құру туралы негіздемелік Келісімге қол қойылды. Келісім ОШАМҚ мен Корея Республикасы шеңберінде инвестициялық ағымдардың дамуына және либералды ашық және бәсекеге қабілетті инвестициялық режимді құруға ықпал ететін болады. Келісімде мынадай негізгі ұстанымдар бар: инвестициялық режимді кезең-кезеңмен ырықтандыру; инвесторлар мен инвестициялар үшін қолайлы жағдайлар жасау; өзара тиімді негізде ынтымақтастықты насихаттау; ОШАМҚ мен Корея Республикасы арасындағы инвестициялық ағындарды көтермелеу мен ынталандыру; инвестициялық ережелердің ашықтығын арттыру; инвестицияларды қорғау. ОШАМҚ мен Корея Республикасы арасындағы ынтымақтастық сауда Келісімімен шектелмейді, олардың бірқатары аймақтағы бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауға бағытталған. Сондықтан, Корея Республикасы Оңтүстік-Шығыс Азияда ядролық қарудан азат әлем бейбітшілігі, еркіндік пен бейтараптық аймағын құру үшін АСЕАН-ның күш-жігерін қатты қолдайды. ОШАМҚ мен Корея Республикасы арасындағы лаңкестік туралы мәселені шешу үшін 2005 жылы шілде айында Вьентьянда қабылданған Халықаралық терроризммен күрес саласындағы ынтымақтастық туралы Бірлескен Декларацияға қол қойылды [4] [7]. Энергетикалық серіктестік мәселесі ОШАМҚ + 3 елдері үшін де маңызды. Осы елдер жыл сайын жан басына шаққандағы мұнай тұтыну көрсеткіші бойынша көшбасшы болмаса да, олар үшін энергетикалық тұрақтылық мәселесі маңызды. Сондықтан әрбір ОШАМҚ+3 елдері саммитінде энергетикалық тұрақтылықты, энергетикалық әріптестіктің қауіпсіз және орнықты дамуын қамтамасыз ету мәселесіне көп көңіл бөлінеді. Соңғы ОШАМҚ+3 саммитінде энергетиканың негізгі мәселелері мұқият талқыланды. Саммиттің қорытындысы энергетикалық ресурстарға деген қажеттілікті төмендету, сондай-ақ мұнай импортына тәуелділік мақсатында энергетика саласындағы ынтымақтастықты кеңейту туралы келісімдерге қол қою болды [4].

ОШАМҚ + 3 елдің әлеуметтік қамсыздануы және дамуы саласында өз ынтымақтастықтарын негізгі басымдықтарға бағыттады: қартаю қоғамының өсіп келе жатқан үрдісіне қарсы саясат пен бағдарламаларды дамыту; әлеуметтік саладағы адами ресурстарды дамыту; қарттар мен мүгедектерге және басқа да салаларға көмек және әлеуметтік қызметтер көрсету. ОШАМҚ+3 елдерінің экологиялық қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы келесі бағыттарға бағытталған: климаттың өзгеруі; су ресурстарын басқару; экологиялық таза технологияларды дамыту; экологиялық таза өндірісті дамыту. Денсаулық сақтау саласында ОШАМҚ+3 елдері айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді. Жұқпалы аурулардың алдын алу, қадағалау және уақтылы локализациялауға негізделген жұқпалы ауруларға өңірлік дайындықты жақсарту жөніндегі кешенді бағдарлама H1N1 (шошқа тұмауы) және H5N1 (құс тұмауы) тұмауының ауруына тез жауап беруге мүмкіндік берді. Денсаулық сақтау саласындағы ынтымақтастықты дамыту мақсатында ОШАМҚ + 3 елдерінде жаңа Инфекциялық аурулар бойынша ақпарат-

тық орталық құрылды. ОШАМҚ елдерінің, Қытай, Жапония және Корея Республикасы арасындағы кешенді ынтымақтастық әлемдегі Азия аймағын нығайтуға алып келеді [6].

Қазірдің өзінде ОШАМҚ + 3 ынтымақтастығы оң нәтиже берді; өз кезегінде осы мемлекеттердің өзара іс-қимылы жыл сайын артып келеді, бұл олардың арасындағы достық қарым-қатынасты нығайтуға алып келеді [9, 11 б.].

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Арапова Е.Я., *Экономическая интеграция в Восточно-Азиатском регионе//Перспективный анализ и будуще возможности.* 2016. С. 50
2. Ким Сон Ын, Жамансарин Н. Южная Корея в системе международных экономических отношений. // *Вестник КазНПУ. Сер. Международная жизнь и политика-2017.-№2 (49).*-С. 83
3. Южная Корея и АСЕАН подписали соглашение о взаимных инвестициях. [Электрон.ресурс]. URL: <http://spanish.peopledaily.com.cn/31618/6670110.html> (дата обращения: 3.04.2017).
4. <http://www.bernama.com/bernama/v5/newsindex.php?id=41233?> [Электрон.ресурс]. (дата обращения: 1.12.2017)
5. *The Official Website of the Association of Southeast Asian Nation.* [Электрон.ресурс]. URL: <http://www.aseansec.org/7672.htm> (дата обращения: 9.12.2017).
6. *Joint Media Statement, the 12th ASEAN Economic Ministers (AEM) Plus Three Consultations, 15 August 2009, Bangkok.* [Электрон.ресурс]. URL: <http://archive.asean.org/JMS-12thAEM-Plus-Three.pdf> (дата обращения: 2.02.2017).
7. *ASEAN-China Free Trade Area.* [Электрон.ресурс]. URL: <http://www.asean.cn.org/Item/1097.aspx> (дата обращения: 5.04.2017).
8. *ASEAN community in figures (ACIF) 2013/ASEAN secretariat. Jakarta, 2014*
9. Абеннова Ж.А., Кузнецов Е.А. АСЕАН и ЕАЭС: проблемы и перспективы сотрудничества // *Вестник КазНПУ. Сер. Международная жизнь и политика-2016.-№4 (47).*-С. 10

UDC 327: 338.45 (574)

ГРНТИ 03.11.09

Mukan Saken¹

Elmira Saudabekova²

*¹PhD in International Relations, Associate Professor at Social and Economic Sciences Department, University of International Business, Almaty/Kazakhstan,
E-mail: sakenmukan@gmail.com*

*²Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at Department of General Education Courses, Narxoz University, Almaty/Kazakhstan,
E-mail: elma-67@inbox.ru*

THE CONCEPTUAL BACKGROUND OF THE IRANIAN NUCLEAR PROGRAMME

Abstract

Among the modern researchers there is an opinion that Iran's nuclear program was launched in 1979 after the Khomeini and his post-Islamic Revolution. However, if we rely more on historical data, it would have been even earlier. Iran's first attempts to achieve nuclear technology are back to the 1950s. The first country that persuaded Iran to achieve nuclear technology and transferred this technology to Iran the United States of America is the first serious Iranian opposition today to realize its nuclear activities.

Kew words: "nuclear weapon", "hard power", International Relations, superpowers, the USA.

Мұқан Сәкен¹

Эльмира Саудабекова²

¹Халықаралық қатынастар саласындағы PhD докторы, Халықаралық бизнес университеті, әлеуметтік-экономикалық кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Қазақстан. E-mail: sakenmukan@gmail.com

²Философия ғылымдарының кандидаты, Нархоз университеті, жалпы білім беру кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Қазақстан. E-mail: elma-67@inbox.ru

ИРАН ЯДРОЛЫҚ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ТҰЖЫРЫМДАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Зерттеушілердің арасында Иранның ядролық бағдарламасы 1979 жылы Хомейни мен ислам революциясынан кейін іске қосылғаны туралы пікір бар. Алайда, егер біз тарихи мәліметтерге сүйенетін болсақ, бұл тіпті бұрын болған. Иранның ядролық технологияға қол жеткізуге алғашқы қадамдары 1950-ші жылдармен байланысты. Иранның ядролық технологияға жетуіне және осы технологияны Иранға-Америка Құрама Штаттары тарапынан тапсырғаны туралы сендірген бірінші ел АҚШ үшін бүгінгі күні ирандық қауіп-қатер болып табылады.

Кілттеме сөздер: «ядролық қару», «күшті күш», халықаралық қатынастар, супердержавалар, АҚШ.

Мұқан Сәкен¹

Саудабекова Эльмира²

¹PhD доктор

E-mail: sakenmukan@gmail.com

²кандидат Фил.наук, университет Нархоз

E-mail: elma-67@inbox.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИРАНСКОЙ ЯДЕРНОЙ ПРОГРАММЫ

Аннотация

Среди современных исследователей есть мнение, что ядерная программа Ирана была начата в 1979 после прихода Хомейни и его пост-исламской революции. Однако, если полагаться больше на исторические данные, это было еще раньше. Первые попытки Ирана достигнуть ядерных технологии приходятся к 1950 годам. Первая страна, которая убедила Иран достигнуть ядерные технологии и передала эту технологию Ирану-Соединенные Штаты Америки, в то же время является первой серьезной иранской угрозой сегодня для США.

Ключевые слова: “ядерное оружие”, “жесткая сила”, Международные отношения, супердержавы, США.

The first serious step in the use of nuclear science and technology in Iran was taken in 1956. On March 5, 1957, an agreement was signed between the Government of the United States of America and the Government of Iran on the use of civilian nuclear energy. The agreement, signed by the head of the Atomic Energy Commission of the United States of America, includes an introduction and eleven articles. In accordance with Article 3 of this Agreement, the parties will exchange information on the following matters:

- Design, construction, operation of research reactors, and the use of them in the form of research and development tools and in radiotherapy.
- Health Issues and Responsibilities for the Use and Use of Research Reactors.
- Use of radioactive isotopes in physical and biology research, radiotherapy, agriculture and industrial research [1].

Along with a nuclear-related agreement between Iran and the United States, the Nuclear Science Institute, under the auspices of the Central Organization of the Treaty of SENTO, was transferred from Baghdad to Tehran, and the University of Tehran established a central facility called the Tehran University’s Center for Nuclear Education and Research. Subsequently, in 1959, at the suggestion of the University of Tehran, the construction of a nuclear reactor was adopted by the government. In the same vein, President Eisenhower sent a nuclear reactor to Iran to promote his plan ‘Atom for Peace’. As Russian researcher Novikov V.E, in his article wrote about this

American program; it is remarkable that the United States, which is now the only Iranian opposition to Iran's nuclear program has launched a series of economic sanctions against Iran, which has led to Iranian nuclear research. Iran's nuclear exploration began with the end of the fifties of the twentieth century, more precisely, in 1957, when the United States signed an agreement with Iran for the use of atomic energy for peaceful uses within the framework of the American Atomic Peace Program [2].

The goal of this part of Novikov's article is to show some relations that time was between USA and Iran, from this part and comparing of it with today's situation between two countries we can see the politics in the practical form. Later, the United States sent special 'hot chambers' to the center, which could be divided into 600 kilograms of plutonium a year. Thus, the basis for establishing a scientific and technical base for the development of nuclear power in Iran was laid. The issue is that there is a relationship between the United States and Iran at that time it was good. Moreover, Iran was a reliable partner of the United States [3].

The Iran's nuclear efforts in this period have been globalized. For example, the Financial Times wrote in an article entitled "The Shah Is Making Purchases of Nuclear Reactors." "Iran's decision to pursue a major nuclear program has been welcomed by public opinion, and this is the first time that one of the oil-producing countries are pursuing such a plan, and considers the dependence on oil as a source of energy dangerous" [4].

Before go on with the article, we should write about Iranian nuclear relations with some other important countries in that time.

The first record of Iran-Germany nuclear cooperation dates back to 1975. Iran and Germany signed a cooperation agreement in the field of scientific research and development in Tehran on June 30, 1975. The agreement contains an introduction and eleven articles, and guarantees cooperation between the parties in the areas of developing technical knowledge and nuclear research and the use of nuclear energy. Under the agreement, it was decided to expand cooperation on peaceful uses of nuclear energy under a specific agreement between the Atomic Energy Organization of Iran and the Federal Minister for Research and Technology of Germany. In additional information, in interesting book named as 'The history of nuclear energy in Iran and the world' added some other cooperation that we should mention; On July 10, 1976, two contracts were signed with the German Company Kraftwerk Union (KWU). One for the design, construction, installation and commissioning of two 1,300 megawatt power plants in Bushehr and the other to provide nuclear fuel for these plants. The German company undertook a dual contract, in addition to building Bushehr's power plants, to ensure the delivery of primary fuel and refueling for 30 years. Also, the initial contract for the construction of two power plants each with a power of 1290 MW in Isfahan and two other power plants each with a power of 1290 MW in Saveh was also signed with the German company. In the field of nuclear training, an educational co-operation agreement was signed with Karlsruhe Germany's Atomic Energy Research Center in April 1976. Within the framework of this contract, a number of interns from the Atomic Energy Agency were sent to this center for one to two years [5].

The first nuclear cooperation between Iran and France begins in 1969. On March 11, 1969, the Minister of Economic Affairs and the Director General of the Atomic Energy Commission signed a report on radioactive discovery in Tehran. Iran's economy minister announced Iran's readiness to develop research into radioactive substances. UNHCR Director General Robert Hirschch said the commission could have an opportunity to know the technique and experience needed to carry out such an investigation, and if it accepted the protocol agreements, it would help the Iranian government help it. The deposit arsenal according to the protocol, the Geospatial Commission of the French Atomic Energy Commission, a geologist, sends a geologist a month after a definitive protocol has been sent to Iran to send Iranian radioactive weapons to Iran.

At the first meeting of the Joint Cooperation Committee between Iran and France at the level of Economic Cooperation Ministers, held on February 8, 1974 in Paris, the protocol was signed by the Secretary of State Hooshang Ansari, Minister of Economy of Iran, and Secretary of State Valery Jishardsson. In this protocol, various areas of cooperation between the parties were identified. One of these areas was atomic energy. In this regard, the Protocol states: "As a result of the special interest of the parties in establishing a new foundation for the expansion of long-term industrial cooperation between the two countries, the Iranian side is prepared to order the construction of several nuclear power plants in France with a total capacity of up to 5,000 megawatts, the conditions of which are the competent authorities of the two countries. The French side welcomed the issue and agreed that the proposal would include a comprehensive and extensive supply of training for the relevant Iranian personnel" [6].

All these information are showing that Iran not just had nuclear cooperation, Iran had good relation with each of this superpower; the important point in this part of our article we can say is that Iran had very good image in international community and as we read in many articles and books, government had good relation with people. We should mention that all these information was before Iranian Revolution.

After the victory of the Islamic Revolution and the overthrow of the Shah's regime, the Islamic Republic of Iran decided to continue to join and adhere to the NPT, the Safeguards Agreement and the IAEA Statute. However, good will was not a good fate for Iran's nuclear deal. With the victory of the Islamic Revolution in Iran, Western countries suspended the implementation of their agreements and contracts, including the construction of Bushehr. The Siemens refused to complete the Bushehr nuclear power plant, and other Western countries and the United States refused to transfer any nuclear technology to the Islamic Republic of Iran. The parties to Iran's peaceful nuclear technology treaty, before the Islamic Revolution, such as Germany, France, Britain, etc., refuse to enforce contracts that were legally and under the supervision of the IAEA and even received the amounts. These countries did not even squeeze pressure on other countries, such as China and Russia, which had begun working with Iran in the nuclear field after the Islamic Revolution. This implies the application of a dual and discriminatory policy and standard in the global arena, and confirms that these countries will not face any barriers as long as a country moves in line with their interests and objectives. But with the pursuit of political and economic independence, as well as non-dependence, these countries are abandoned by various pretexts of any form of cooperation and undermine their obligations. These countries go even further and prevent the implementation of the policy of independence and national self-sufficiency.

Picture 1. Iran's Nuclear Facilities [7].

This situation was very hard for Islamic Republic of Iran, during this period, Western countries in the four areas, contrary to their obligations under the NPT:

- Failure to fulfill its obligations towards Iran and the abrogation of credible and legally binding nuclear cooperation agreements;
- To pressure on those countries that intend to cooperate with the Islamic Republic of Iran;
- Lack of cooperation and participation in the peaceful nuclear program of the Islamic Republic of Iran contrary to its obligations under the NPT;
- To create barriers to the nuclear program of the Islamic Republic of Iran [8].

This situation was the main factor behind the decision of the Islamic Republic of Iran to implement the strategy of self-sufficiency in science, technology and the nuclear industry. Inevitably, the Islamic Republic of Iran pursued its efforts to access peaceful nuclear energy on its own, and saw no other way than an attempt to achieve self-sufficiency and independence in complex nuclear technology. Therefore, Iran's efforts to achieve nuclear technology for peaceful purposes have been pursued through a policy of retirement, which has been chosen and pursued precisely on the basis of calculating the national and economic interests of the country and taking into account the future needs of Iran's development of sustainable energy sources since fifty years ago.

We can see that after Revolution the act of west and especially the United State of America changed. Many experts said that one of the big reason of started war between Iran and Iraq it was nuclear program of Iran and

goals of west about this program. Any way we should mention that in 8 years the War of 1980-1988 all of the west countries and Soviet Union stayed against Islamic Republic of Iran, may be the nuclear program was not good reason for that long war but anyway is one of the reasons. During the Iraqi imposed war against Iran, with the bombing of Iraq, part of the power plant under construction in Bushehr was destroyed, and Iran sought assistance from Germany to rebuild it but the answer from Germany was “No”.

On 4 June 1989, when the leader of Islamic Republic of Iran dead and we can say changed, that was another good chance to hurt this country. Later Iran announced that it intends to sign an \$ 800 million contract with Russia in the next four years to complete the construction of two light water reactors in the Bushehr nuclear power plant. After a long delay, the project was eventually completed in 2010. This act of Iran give the excuses to other country specially USA to act against image of Iran in international community and starting some political games in global community against Iran. As usual western countries like Germany and France accepted and supported USA and this entire situation created bad effect on Iranian government and Iranian people. Economic, Politic and other points all were in sanctions from West and put Iran lonely.

References:

- 1. Iran's Nuclear Program: Fundamental Reasons, KazemGharibAbadi, Ministry of Foreign Affairs Publishing & Printing, 2017.*
- 2. Новиков В.Е. «Иран и его оппоненты: Как ведется игра вокруг иранского ядерного оружия и в чем ее смысл?» http://www.nnre.ru/politika/radikalnyi_islam_vzglyad_iz_indii_i_rossii/p9.php*
- 3. Арбатов А., Наумкин В. Доклад «Угрозы режиму нераспространения ядерного оружия на Ближнем и Среднем Востоке». М., 2005.-С. 16.*
- 4. YairEvron. The Shah Is Making Purchases of Nuclear Reactors.Financial Times, 8 March 1975.*
- 5. TheHistoryofNuclearEnergyinIranandtheworld. <https://www.iranwatch.org/our-publications/weapon-program-background-report/history-irans-nuclear-program>*
- 6. Арбатов А. Наумкин В. Доклад «Угрозы режиму нераспространения ядерного оружия на Ближнем и Среднем Востоке». М., 2005.-С. 16.*
- 7. AsyaPereltsvaig. Iran's Nuclear Program-And the Possibility of a Military Strike. <http://www.languagesoftheworld.info/israel/irans-nuclear-program-possibility-military-strike.html>*
- 8. US-Iran Commission Comments Bilateral Ties, Digital Security Archive, 12 March 1975.*

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

ӘОЖ: 821.512.122-3

А.М. Ахметова¹,

*¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 2 курс докторанты,
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер Институты
Қазақстан (Алматы)
qazakhmetova@gmail.com*

А.М. Нукеева²

*²ҚазБСҚА жанындағы Колледждің профессор ассистенті,
Қазақстан (Алматы)
qazakhmetova@gmail.com*

**ЖАЗУШЫ Н.ҚУАНТАЙҰЛЫНЫҢ «ҚАРАӨЗЕК» РОМАНЫНДАҒЫ «МӘНГІЛІК ЕЛ»
КОНЦЕПТІНІҢ РЕПРЕЗЕНТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа

Мақалада автор бұған дейін «Мәңгілік ел» концепті тұрғысында зерттеу объектісіне айналмаған жазушы Нұржан Қуантайұлының «Қараөзек» романына концептуалдық талдаулар жасаған. Тарихи-салыстыру, типологиялық, герменевтикалық әдіс-тәсілдер арқылы романдағы «Мәңгілік ел» концептінің ментальды қабаттарын анықтауға тырысқан. Сонымен қатар, тәуелсіздік кезеңде жарық көрген романның көтерген проблемасы, тақырыптық-идеялық ерекшеліктері көрсетіліп, қаламгердің роман жанрындағы көркемдік жаңашыл ізденістері қарастырылған.

Түйін сөздер. Мәңгілік ел, роман, жазушы, тәуелсіздік, сюжет, кейіпкер, идея, тақырып.

Ахметова А.М.¹,

*Институт литературы и искусства им. М.Ауэзова,
PhD докторант 2 курса КазНУ имени аль-Фараби
qazakhmetova@gmail.com*

Нукеева А.М.²

*²Ассистент профессора Колледжа при КазГАСА
qazakhmetova@gmail.com*

**ОСОБЕННОСТИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПЦИИ «МӘНГІЛІК ЕЛ» В РОМАНЕ
«ҚАРАӨЗЕК» ПИСАТЕЛЯ Н.КУАНТАЙҰЛЫ**

Аннотация

Автор статьи проводит концептуальный анализ романа «Қараөзек» писателя Нуржана Куантайұлы, который ранее не был представлен в качестве объекта исследования в рамках концепции «Мәңгілік ел». Исследователь посредством историко-сопоставительного, типологического, герменевтического метода стремится выявить в произведении ментальные пласты концепции «Мәңгілік ел». Наряду с этим, научно обоснованы проблемы, выдвинутые в рассматриваемом сочинении, написанном в период независимости, его идейно-тематические особенности, а также изучены новаторские художественные поиски писателя в жанре романа.

Ключевые слова. Вечная страна, художественная литература, роман, писатель, независимость, сюжет, герой, идея, тема.

Akhmetova A.¹,

¹PhD student of 2 course of Al-Farabi Kazakh National University,
M.O.Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan (Almaty)
qazakhmetova@gmail.com

Nukeyeva A.M.²

²Assistant Professor of the Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering
qazakhmetova@gmail.com

PECULIARITIES OF THE REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF «MANGILIK EL» («ETERNAL NATION») IN THE NOVEL «KARAOZEK» BY THE WRITER N.KUANTAYULY

Abstract

The author of the article conducts a conceptual analysis of the novel «Karaozek» by writer Nurzhan Kuantayuly, which was not previously presented as an object of research within the framework of the concept of «Mangilik el» («Eternal nation»). The researcher, through a historico-comparative, typological, hermeneutic methods, seeks to reveal in the product the mental layers of the concept of «Mangilik el». Along with this, the problems put forward in the essay written during the independence period, its ideological and thematic features, are scientifically grounded, and also the author's innovative artistic searches in the genre of the novel are studied.

Key words. Eternal nation, imaginative literature, novel, writer, independence, plot, character, idea, subject.

Концептілердің іргелі сипаттарын оның арнайы шекара межесінің болмауы, құндылығы, кешенділігі мен өзгермелілігі, т.б. құрайды. Яғни, роман мәтіндеріндегі “Мәңгілік ел” концептіні осы концептінің өзегіне топтасқан түрлі макро-микрoконцептілерге, фреймдерге, ментальды бірліктерге ажырату, жіктеу, бейнелі мағыналарын айқындау талдау процестері негізінде жүзеге асады.

VI-VIII ғасырларда Тоныкөк қалыптастырған “Мәңгілік ел” ұғымы түбі бір түркі халықтарына ортақ концепция болған еді. Ал, 2014 жылы осы ұстаным идея ретінде Қазақстан мемлекетінде қайта жаңғыру сипатына ие болғаннан кейін “Мәңгілік елді” Қазақстан деп ұғатын жалпыхалықтық, әлемдік түсінік қалыптасты. Қазақстанға иелік ететін өзінің байырғы тұрғындары – қазақтармен қатар, осы негізгі ұлтпен татулықта өмір сүріп жатқан өзге этнос өкілдері де бар. Сондықтан “Мәңгілік ел” концептінің ментальды қабаттарын “қазақ” және “Қазақстан” макроконцептілері құрайды деп есептейміз. “Мәңгілік ел” концептінің когнитивті қабаттарын толықтыратын аталған макроконцептілерді жазушы Нұржан Қуантайұлының “Қараөзек” романы бойынша анықтайтын боламыз.

Жазушы, ақын әрі аудармашы Нұржан Қуантайұлының “Қараөзек” романы 2001 жылы жарық көрген. Романда 1991 жылы қазақ халқының тәуелсіздік алуы кезеңіндегі қоғамдық формация, аласапыран өмірдің қым-қиғаш оқиғалары басты кейіпкердің өмірі арқылы суреттелген.

Аудармашы, жазушы Г.Бельгер осы роман туралы қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар туынды деп жылы лебіз білдірген екен. Бұған қоса, А.Кеншілікұлы, Әбіл-Серік Әліәкбар, Г.Орда, А.Тойшанұлы сынды әдебиеттанушы, фольклорист, сыншы, т.б. ғалымдар романды Желтоқсан тақырыбы жайында жазылған ерекше шығарма деп бағалаған. Алайда осы романдағы концептілерді қарастырған зерттеулер жоқтың қасы.

Романның қазіргі романдардан ерекшелігі ретінде XX ғасырдың соңғы жылдарындағы қоғамдағы шындық көріністерді, тіршіліктің күрмеуі қатты мәселелерін нақты детальдармен айқын, дәлелді, жан жақты суреттеп көрсете алуында деп есептейміз. Қазақтың әдеби тілінде көп кездесе бермейтін кормушка, трюм, ШИЗО, кум, гайдамак, кабур, стрела, еж, конь, т.б. түрме сленгтері мен жаргондарын, кірме сөздерді қолдануы автордың алдын ала түрме өмірін жіті зерттеп, зерделеп, байқағандығын аңдатады. Кейде авторға оқырмандар тарапынан өзінің түрме өмірін бастан өткізгендейсің деген қалжың аралас әңгімелер де айтылып жатады екен. Романды жазу барысында автордың байқампаздығы, өмірлік құбылыстарды жіті зерттеп, жиналған ақпараттарды базалық деректерімен толықтырып, шынайы көркем дүние ретінде оқырманға ұсына алғандығымен ерекшеленеді. Оған қоса, автордың білім қорының молдығы, мәдениетінің жоғарылығы, ішкі жан сарайының сұлулығы да оқырманды өзіне ынттық етеді. Роман мәтінінен басы артық шұбалаңқы сөйлемдер мен ұзын-сонар баяндауларды, мәтінді әспеттеймін деп әсірелеуге, пафосқа ұрынған тұстарды кездестіре алмадық. Автордың қылмыс әлеміне, түрме тіршілігіне тән сөздер мен ұғымдарды роман мәтініне қатыстыра алу, көркем сөз әлемінде қолдана білу

шеберлігі тәнті етті. Алдағы уақытта жазушының жеке шығармашылық лабораториясына тереңірек зерттеу жасағанда түрме жаргондарымен, сленгтерімен лексикалық қорын байытуының себебі айқындала жатар.

Роман құрылысы “Тар жерде”, “Қияда” және “Қаза” аталатын үш бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімінде “ұлтшыл” деген айыппен алты жылға сотталған қазақ жігіті Хақназардың түрмедегі өмірін, түрме өмірінің көпшілікке бейтаныс тіршілігін баяндаса, “Қияда” бөлімінде осы кейіпкердің желтоқсаншыларды ақтау заңынан кейін мерзімінен ерте босап келген күндеріндегі тіршілігі суреттелген. “Қаза” бөлімі Хақназардың қытайлар қолынан қаза табуымен аяқталады. Хақназардың жеке бас бостандықтағы өмірі де Қазақстанның бостандық алуымен, баға жетпес құндылығы – тәуелсіздігіне қол жеткізген шағымен қатар өрбиді. Осы тұста мақсатымызға орай, романның өн бойынан “Мәңгілік ел” концептін құрайтын автор санасындағы эксплицитті мазмұндарды айқындауға тырысамыз.

Осы орайда лингвист А.Әмірбекованың “тұлға не ұжымның концептіні тілдік танбалармен объективтендіру шеберлігіне қарай эстетикалық көркем танымда объективтенген концептілер және логикалық-позитивті танымда объективтенген концептілер” деп шартты түрде жіктеген тұжырымын негізге алғанымыз жөн [1, б. 90].

Концептологиялық зерттеулерде автордың эстетикалық көркем танымында объективтенген концептілерді қарастырудың маңызы арта түсуде. Бұл бағыттағы концептілерді жеке туындыгердің көркемдік әлемі, қиялынан туған бейнелер, ой-суреттер, метафора, символдар, т.б. қалыптастыратыны белгілі.

Өзге империяның қоластында үш ғасырға жуық өмір сүрген, әсіресе, кеңестік кезеңнің жетпіс төрт жылында қазақ халқы әлеуметтік, мәдени, экономикалық өмірінде жағымды да жағымсыз тарихта мәңгілікке қалатын оқиғаларды бастан өткізді. Көп жағдайда, Мәскеу билігінің саяси шешімдерінің құрбанына айналып, ұдайы бірін-бірі толықтырып отырған қылмыстарының жәбірленушісі болып келгені тарихи ақиқат. Алайда, сталиндік, голощекиндік режимнің қазақ арасындағы “эксперименті” әр уақытта сәтті бола бермеді. Соның бірі осы романның көркемдік сұлбасын қалыптастырған – 1986 жылғы қазақ жастары ұйымдастырған Желтоқсан көтерілісі.

Қазақ елі ғасырларға созылған бодандық өмірінде түрлі апатты тарихи оқиғаларды бастан өткерсе де “Мәңгілік ел” болу үміті, ұлттық мені жоғалмаған, күйремеген, үзілмеген еді. Ұлттық намысты жоғары ұстаған, ұлттық теңдікті талап еткен қазақ жастары 1986 жылы желтоқсанның 17-18 күндері “мың өліп, мың тірілген” болатын. “Қараөзек” романында Желтоқсан көтерілісінің бір мезеті төмендегідей суреттелген.

“Айнала астаң-кестең болып кеткен. Әсіресе, қыздардың шыңғырған даусынан құлақ тұнады. ... Аяғы көкпен келіп, оңбай құлаған бейшара қыздың басы дүңк етіп бордюрге тиіп, қызыл қан бұрқ ете қалды. Оған қараған әскер жоқ, уыстап тұрып шашынан ұстап алып, лақ тартқандай өрге қарай сүйрелей жөнелген. Қыздың артынан келіп қалған екі-үш қазақ жігітін де бұл кезде қолында сапер күрегі бар бір топ солдат алдынан шығып, қаумалап ұстап алған еді. Қыздың шыңғырған даусын естіп біреуі оған тұра ұмтылды, бірақ қайдан жетіп келгені белгісіз, бір ұзын милиционер әлгіні шіреніп тұрып іштен теуіп қалды. “Алла” деп ана жігіт бұратыла құлаған” [2, бб. 19-20].

Осынау суретті оқиғаның басы алаңдағы қарсылық шараларға қатысып та үлгермеген, тіпті, топтық жиылыстардың мәнін түсінуге мұршасы болмаған (мұрша бермеген) Хақназардың түрмеге қамалуына себепші болады. Басты кейіпкер Хақназар мен қосалқы Құрмаш, Ернар сынды кейіпкерлердің айналасында өрбіген оқиғалар Қазақстан Тәуелсіздік алған тұстағы өліара шақты баяндайды. Оқиғалардың аса шынайылықпен, дәл де нақты, нанымды, жүйелі жазылып, көп жағдайда, Хақназардың әрекеттерімен байланысты өрбітілетіндіктен оқырманның кейіпкердің прототипін іздейтіндігі де анық. Алайда автордың өзі сұқбаттарының бірінде Хақназардың прототипінің жоқтығын, 90 жылдардағы жалпы қазақ жастарының образын жинақтаған, көркемдік қиялдан туған жиынтық образ екендігін айтқан.

Романның “Қараөзек” аталуы да назар аудартады. “Қараөзек”, “Сарыөзек”, “Қандыөзек” деген топонимдерді картадан да, әдеби туындылардан да жиі ұшыратамыз. Роман эпилогында “Көктайғақ. Көктем байғұс бұлқынып жер астынан шыға алмай жатыр. Қараөзек шақ” деп суреттейтін сөйлемдер бар. “Қазақ әдеби тілінің сөздігінде”: “Қараөзек – қысқы соғым таусылып, аққа ауыз жарымай жатқан көктемнің бас кезі” [3, б. 349] деген түсіндірме берілген. Яғни, қыстың көктемге ұласар соңғы күндері қараөзек шақ деп аталады. Фольклорист А.Тойшан “Қараөзек” романындағы осы ұғымды “азаттық таңының елең-алаңындағы ел өмірінің жолайырық тұсын белгілейтін әдебиеттегі көркем рәмізге айналатыны анық” деген теориялық пікірді айтқан болатын [4].

Империялық езгінің күшейген әрбір кезеңінде оған қарсы қазақ қоғамы арасында ірілі-ұсақты дүмпүлер болып тұрғаны тарихи шындық. Осыдан бір ғасыр уақыт бұрын, 1916 жылғы Ресей патша-

сының 25 маусымдағы жарлығына сәйкес қазақ даласында ұлт-азаттық көтеріліс орын алса, дәл жетпіс жылдан кейін Кремльдік шешімдердің нәтижесі 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне алып келіп, яғни, КСРО-ның ыдырауымен – Қазақстанның, өзге де он төр республиканың тәуелсіздік алуымен аяқталды.

Қазақ ұлтының мәдени, интеллектуалды бет-бейнесі, деңгейі өзге елдер көзімен түрлі сипатта танылып келді. Жағымды мінездемелерге қарағанда, әсіресе, өз құқығын, ұлттық теңдігін талап еткен, халықтық мүддесі мен намысын жоғары қойған қазақтың “жағымсыз сипаты” әдеби туындыларда көбірек жазылды, суреттелді.

Романда қазақ туралы танымдық ақпарат-деректер мен көркемдік пайымдаулар, сипаттар “мен” және “ол” антиұстанымдық контексте айқындалады.

Бірінші жақтағы “мен” позициясы қазақтарды нұсқаса, үшінші жақтағы “ол” есімдігі қазақты ұлттығынан, мемлекетінен ажыратуға тырысқан өзге ұлт өкілдері, мемлекеттер, басқа да қазақтың өз арасынан шыққан ішкі және сыртқы жаулары меңзеледі. Н.Қуантайұлының “Қараөзек” романында қазақ концептінің “мен”/“ол” мәнмәтініндегі көрінісін роман дискурсы негізінде талдап көрсетеміз.

“Мен” және “ол” контексіндегі қарама-қарсы сипаттаулар монолог, диалогтарда, авторлық баяндауларда, мәтін қабаттарында астарлы мағынада кездесіп отырады. “Ол” мәнмәтінінде ХХ ғасырдың соңғы ширегінде өмір сүрген қазаққа берілген мінездеме “мал бағып, көшіп-қонып жүрген жабайы қазақ”, “сауатсыз, қараңғы халық”, “электрдің жарығын, техниканың озығын білмеген қазақ” [5, б. 114] оралымдары арқылы айқындалған. Бұдан басқа Хақназар мен Ернардың, Хақназар мен құқық қорғау органдарының арасындағы диалог, полилог арқылы мәтін астарында қазаққа тән мінездемелер ашыла түседі. Ал, романның тұтас көркем мәтінінде қазақтың ұлттық ерекшелігі “мен” контексінде төмендегідей берілген: “ежелден мұсылман”, “арғы дәуірлерден бастау алатын ұлттық мәдениет пен дәстүрге ие”, “зындан мен түрмені білмеген бейбіт халық”, “төзімді, шыдамды” т.б. Осындай жағымды сипаттаулармен қатар, құқығын талап етуді білмейтін, еліктегіш, сатқын, әділетсіз сынды кемшіліктерін Хақназардың жалған айыптаулардың құрбаны болып, алты жылға сотталуы барысында, Хақназардың мерзімінен ерте босап, ақталып келгендегі студенттермен қоғамдық өзгерістер жайында әңгіме-дүкен құруы барысында, Хақназар мен Құрмаштың пәтер іздеуі, Хақназар мен Ернардың диалогтары сәтінде, т.б. айқындалып отырады. Мұның мысалдарын төменде кестемен көрсетуге тырыстық.

“Қазақ” макроконцептінің “мен” мәнмәтінінде көрінуі	“Қазақ” макроконцептінің “ол” мәнмәтінінде көрінуі
<p>1. Бірінші хатшылыққа бір қазақ табылмады деген не сұмдық? Тіпті, мақұл қазақ болмаса да осы Қазақстанда қызмет істеп келе жатқан өзіміздің бір орыс жоқ па? [2, бб.18-19].</p> <p>2. Расында, айтшы өздерің, қазақша мектептер мен детсадтардың жабылып жатқаны, жұмысшы қазақ жастарына үй берілмейтіні рас қой [2, б.19].</p> <p>3. Қазақ байғұс мына поршеньда ма, АЗТМ-де (Алматы ауыр машина жасау зауыты – <i>А.Ахметова</i>) ме, кез келген бір зауытта танауынан су кетіп, он жыл жұмыс істейді, сондағы тигені – жатақхананың қуықтай бір бөлмесі [2, б.19].</p> <p>4. Қанша уақыт өткені есінде жоқ, әйтеуір арқасынан суық тер бұрқ ете қалғанда, еденді ойып жіберердей болып, тепсіне басып кірген судья “Заңымыздың атынан сөйлеймін” деп бастап, “ауыл шаруашылық институтының екінші курс студенті, ұлтты қазақ, совет азаматы Хақназар Шығайұлы Шығасевты Қазақ ССР-інің Қылмыстық кодексінің 94-інші және 65-інші баптары бойынша алты жылға бас бостандығынан айырып, күшейтілген режимдегі еңбекпен түзеу колониясына жөнелтуге” үкім шығарған еді” [5, бб.48-49].</p> <p>5. – Атаң қазақ дүниежүзінде екінші орын алады ет жеуден [5, б.73].</p> <p>6. Біздің мұсылманның ұғымынша, – деді Хақназар тамағын кенеп барып сөзге араласып, – мына дүниедегі жан-жануар, ұшқан құс, жүгірген аң адам баласының ризығы үшін жаратылған. Алла тағала адамды</p>	<p>1. “Әй, дегенмен сол кісі тегін емес” деген Алдонғар бір уақытта әлдеқайда қарап отырып. – Тегін кісі емес. Не спецслужбаның адамы, не жастардың аңғырттығын пайдаланғысы келген біреу. Не болса да елді аранға жығу үшін жүрген бір алаяқ. Әлгі маған алғаш жолыққан кісіні айтам” [2, б.20].</p> <p>2. Бәрінен де жас болса да самай шашын ақ шалған, қабағы бір ашылмайтын, еңсегей бойлы қарасұр қазақ жігітінің қақайып тұрып кеудеден ұрғаны жанға батқан [2, б.20].</p> <p>3. – Ты, сосунок, мразь поганая, ты что прешь против совесткой власти? А?! Вот, такие все как ты, мамбеты, все вы можете понять, что именно русские вас одели, обули, накормили... Үстінде формасы жоқ болса да шені үлкен офицер екені андалған. Өзі ұлы нәсілдің тіліне судай екен [2, б.20].</p> <p>4. Мен саған өзім ғой деп айтып отырмын. Егер жасақшыны ұрғаныңды мойындамасаң, қылмысты іздеу тобы бар, біздің тергеу бөлімі бар, саған “мокрое дело” – кісі өлімін ілеміз... [5, б.29].</p> <p>5. Сендерге біз қадалып отырғамыз жоқ, сендермен айналысып отырған мына біз – милиция қызметкерлері емес, ана... – сұқ саусағын шошайтып төбені көрсетті, – ...ана жақтағы үлкен кісілер. ... Біріншінің өзі патша сияқты ғой сендер жергілікті патшаға, совет өкіметіне қарсы таяқ алып шықтындар. Совет өкіметін құртқыларың келді, бізді...</p>

<p>жер бетіне жібергенде қалған тіршілік иесін соның корегіне деп жаратқан ғой. – Пәлі, сен де дінге сенеді екенсің ғой, – деді Құрмаш мынау не деп кетті дегендей Хақназарға мойын бұрып. – Мәселе, сенген-сенбегенде емес, ата-бабамыздың ұстанған діні ғой. – Жоқ, біз атеист емеспіз бе, замандастар-ау, – деді Құрмаш. – Дарвиннің тіршілік эволюциясын оқып өстік қой, атамыз маймыл емес пе? [5, б.75].</p> <p>7. “Жетім бұрыш” – не үй, не жатақхана таба алмай, өз жерінде жалтақ болып, өз жерінде жетімнің күйін кешкен қазақ байғұстың қойған аты [5, б.77].</p> <p>8. Басқаны қойшы, мына сен жабайы болған деп түкіріп отырған ұлтыңды үйіндегі азық-түлігін тартып алып, қолдан ашаршылық жасап, дүниежүзінің көзін бақырайтып қойып, тең жартысын 32-ші жылы шыбынша қырып салған сол коммунистер емес пе! [5, б.114].</p> <p>9. Көшпелі жұртта абақты болған ба, бәрі отырықшы жұрттан келген ғой, абақты, түрме, зындан деген [5, б.32].</p>	<p>бөтен ұлттарды қуғыларың келді. Солай ғой... [5, бб.29-30].</p> <p>6. Сендердің бізге қарсы шығып, өкіметті құлатпақшы болғандарыңды да жақсы білемін [5, б.52].</p> <p>7. – Қата айтасың. Билік басында отырғанның бәрі – тонының өңін айналдырып алған кешегі коммунистер. Кешегі сексен алтыда өз ұлтын ұстап, экстремист, террорист деп жүзі жанбай жаһанға жар салған сатқын иттер. Бүгін, міне, солар “мен алаңда жастарды бастап жүргем” деп жағалай ұлтшыл болып шыға келді [5, б.115].</p>
--	--

1991 жылы қазақ еліне тәуелсіздікке ие болу бақыты бұйырғанымен, ішкі-сыртқы анталаған жаулардың құрығы дайын тұрды. Ол – халықтың ұлттық дәстүріне, дініне, тарихына, тіліне іріткі салып, тіпті, күнделікті тұтынатын ұлттық, басқа да түрлі тағамдарына тосқауыл қою еді. Яғни, ұлттығынан бездіру, айыру шаралары халық арасында байқаусыз жүргізіле бастады. Бұның мысалы жоғарыда құрастырылған салыстыру кестесінде берілді.

Роман дискурсында кездесетін Қазақстан прецеденттік атауы топонимдік концептінің қатарына кіреді. Қазақстан макроконцептінің өзегіндегі фреймдік құрылым оның физикалық-географиялық нысан ретінде карта бетінде орналасқандығымен байланысты. Энциклопедияларда, анықтамалық материалдарда, басқа да ғылыми-танымдық жарияланымдарда Қазақстанның 1731 жылдан бастап Ресей патшалығының қоластына кіріп, 1991 жылы егемендік алғаны, дүниежүзінің картасында жер көлемі бойынша тоғызынша орынға ие екендігі, тарихи құрылу уақыты 1465-1466 жылдардан басталатындығы, алғашқы президенті Н.Назарбаев, астанасы Астана қаласы екендігі, басқа да түрлі ақпараттар кездеседі. Көркем мәтіннен тыс ғылымдағы ақпараттар мен білімдер жүйесі де осыны айғақтайды.

Ал, осы романның көркем мәтінде Қазақстан макроконцептінің тілдік тұлға қалыптастырған фреймдік конструкты төмендегідей болып келеді. Көркем мәтінде Қазақстан макроконцепті де өзге мемлекеттермен антипозициялық сипатта айқындалады.

Қазақстан макроконцептінің контексте көрінуі	Қазақстан макроконцептінің контексте өзге елдермен карама-қарсы сипатта көрінуі
<p>1. Оған мына жастар қарсы, иә, біз қарсымыз. Үйбай-ау, елді жиырма жыл билеген ақсақалды алып астап, қайдағы біреуді әкеп қоя салатын Қазақстан ойыншық емес қой, солай емес пе? [2, бб.18-19].</p> <p>2. Шынымен-ақ, ол кісінің айтқаны дұрыс қой: өзімізді өзіміз билей алмасак, несіне республика болып отырмыз, а, жігіттер? [2, б.19].</p> <p>3. – Қазақстан бай! – деді Ернар салқын вискидің артынан қалың, майлы шоколадты кертіп жеп жатып. ... Қазба байлықтың бәрі бар бізде: алтын, күміс, мұнай, түрлі-түсті металдың неше атасы, алюминий, мыс, жез, мырыш, хром, уран... Тағы не бар еді, құдай-ау, бәрі бар ғой, бәрі бар! [5, б.111].</p> <p>4. Нағыз мемлекет болыппыз-ау! Ақшамыз да шығыпты, не арман бар енді бізде! – деген [5, б.150].</p>	<p>1. Ал, сонау Ресейден келген біреу именно сол зауыттың біреуіне орналасса, айналасы екі-үш жылдың ішінде трехкомнатная квартира алып шыға келеді [2, б.19].</p> <p>2. Империяның отарында жатқан жұрт та түрменің дәмін бір кісідей білетін [2, б.32].</p> <p>3. Алақандай Кувейт халқы мұнайдың арқасында асып-тасып отыр. Дүниеге келген әрбір нәрестеге мемлекет азаматым деп, банктен жеке есепшот ашып беріп, мұнайдан түскен пайданың белгілі бір процентін соған салып отырады екен. Сонда кәметке толғанша баланың шотында өміріне жететін ақша жиналып қалатын көрінеді. Міне, өмір. Ал, біз... мұнай да бар, қазба байлық та бар, Менделеев кестесіндегі элементтердің бәрі бар деп ісіп-кепкенде сондаймыз, кәне жақсы өміріміз? Байлықты шетке шығарып, сатып та жатыр екеміз, қайда сол ақша? Халық неге аш, жалаңаш? Жетпіс проценті қоңыз теріп жүр, қазба байлықтан не пайда? [5, б.113].</p>

Байқағанымыздай, Ресей патшалығының – Кеңестер одағының қыспағында үш жүз жылға жуық өмір сүрген қазақ халқының, Қазақ автономиясының елдік тұрғыда маңызсыз, құқығы тапталған, елеусіз бейнесі аңғарылады. Жазушы танымындағы Қазақстан, қазақ халқы туралы деректік ақпараттар жиынтығының көркемдік сүзгіден өткен сұлбасы осы мемлекеттің көркем мәтіндегі образын қалыптастырған.

Кестедегі романдан алынған үзінділердің мазмұны іспеттес (Қазақстанның шикізатына қатысты) ақпараттар халық аузында, интернет-порталдарда жиі айтылып, жазылып жатады. Өзге елдердің бизнес алпауыттары Қазақстанның шикізат көлемін әрбір қазақстандықтың жан басына шаққандағы есебін шығарып, өзінше іскерлік, менеджменттік кеңесін де ұсынып жатады.

Қазақстанның Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі шақтағы мәдени өмірін айтпағанның өзінде экономикалық-әлеуметтік өмір сүру жағдайы оңайға соқпады. Қазақстанның барлық саласында қайта қалпына келтіру, ауыстыру, өзгерту жұмыстары қолға алынды, әсіресе, ел халқы жұмыс істеп жатқан мемлекеттік нысандар жекеге үлестірілгенде халық қайда бағыт аларын білмей дағдарып қалғаны рас. Романда осынау өліара кезеңдегі қазақтың жалпы жүріс-тұрысы, тұрпаты, өмір сүру әрекеті төмендегідей бейнеленген.

“Мәшиненің тұрағын күзеткен қазақ, базар сыпырған қазақ, жүк тасыған қазақ, қайыр сұраған қазақ, тәшкі сүйреген қазақ... Тегіс ауылдан келгендер. Биіс астаудан жем жеп, кекіріп отырған ел азаматтары “урбанизация” деп қуанған, ал өздері малды талапайға салып, ауылды өлтіріп, енді қалаға келіп ештеңеге жарымай, тентіреп жүрген қалың қазақ. Базар жағалап, көрінгеннің есігінде жүріп, жетпіс жеті атасынан сауда жасап келе жатқан жаман сартты басып озған қазақ қой бұл: ана жерден бес сомға сабын алады, оны мына жерде алты сомнан сатады, қандай керемет... Өнерді үйрен де жирен. Меліш саудадан жалықса, төбедей-төбедей ала қап тиелген темір тәшкіні сүйрейді. Одан қалса, байлардың желідегі құлынша тізіліп тұрған шетелдік мәшинелерінің шаңын сүртеді. Жатқан өнер емес пе. Қалай осы уаққа дейін бұл қазақ іші пыспай ауылда жатқан. Мый жетпейді. Енді, міне, шүкір заманға, қала шығып, базар жағалап, ел көріп, жер көріп жүр... Әсіресе, ана қара сирақ ұлдарды айтсаңшы, біреудің топлиын майлап, біреудің суын сатысып, біреуге шөлмек жинасып, тыным таппайды. Талапты ерге нұр жауар деген осы. Ұлттың үміті, елдің ертеңі...” [5, бб.138-139].

Байқағанымыздай, авторлық сарказм аралас бейнелеулер 1990 жылдардағы қазақтың өмір сүру қалыбының бір үзінгін көзге елестетеді. Қалай болғанда да қазақтың бойындағы төзімділік, шыдамдылық, болашаққа сенім құндылықтары “Мәңгілік ел” құру даңғылына қайта салғаны анық. Қазақ бойындағы ән мен күйден нәр алған оптимизмі тарихи қиындықтарға қарсы тұруға күш берді.

Кестедегі қазақтың ұлт, мемлекет ретіндегі статусына берілген авторлық көзқарастар, қағидалар, шешімдер “Мәңгілік ел” болу жолында тарихтан сабақ алу мен болашақта мұндай жат елдің езгісінен аулақ болуға көмектеседі.

Романдағы 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің басты қаһарманы мен өзге де қосалқы кейіпкерлер есімдері назар аудартады. Қазіргі көркем антропологияда образ, кейіпкер, кейіпкер портреті, персонаж, характер, кейіпкердің ішкі әлемі сынды теориялық ұғымдармен қатар кейіпкер есімі де маңыздылыққа ие. Әдеби антропологияны арнайы зерттеген В.Савельева: “Кейіпкерлерге есім беру үдерісін зерттеу автордың көркемдік антропологиясын зерттеуге мүмкіндік береді” деп есептейді [6, б.77]. Көркем туындыдағы есімдердің этимологиясына, семантикасына, фонетикасына үңілу автордың көркемдік әлемін танытумен бірге, танымын, сыртқы әлемсезінісін, концептосферасын айқындауға да жағдай туғызады. Туындыдағы есімдер мен аты-жөндерден автордың кейіпкерге берген мінездемесін де аңғарамыз. “Сөйлейтін есімдер” (В.Савельева) Н.Қуантайұлының “Қараөзек” романында да кездеседі. “Осы күнгі қазақ қыздарында екінің бірінің аты Индира. Қандай сүйкімсіз есім” деп ойлады Хақназар сары қызға қарап.

– Хақназар деген атты бірінші естуім, – деді Индира. – Ол не деген сөз?

“Мына қыз адамның ойын оқи ма-ей?...” деп қысылып қалды Хақназар, бірақ іркілмей тез жауап берген.

– Енді... оның шығу төркіні – Хақтың, яғни, Алланың назары, Алланың көңілі түсті деген мағынада жатса керек. Атам сүй деп түсіндірген. Өзінің қойған аты ғой. Хақназар деген қазақтың ханы да болған тарихта.

– Надо же, – деп Анар басын шайқап күлді [5, б.72].

Соңғы сөйлемдерде автор реминисценция әдісін қолданған. “Хақназар деген қазақтың ханы да болған тарихта” деген сөйлемі империялық жүйе ұрпақ жадынан өшіруге тырысқан, көмескілендірген қазақтың тұтас дәуірлік кезеңдерінің өмір сүргендігін меңзейді. Осы тұста авторға тарихты ұзын-сонар баяндап өту тиімсіз болар еді.

Шын мәнінде, қазақ тарихында Қасым ханның баласы Хақназар хан қырық жылдан астам билік жүргізіп, қазақтың мәңгілік ел болу жолында аянбай еңбек еткен тарихи тұлғалар санатынан саналады. Хақназар ханның тұсында XVI ғасырдың 60-70 жылдарында қазақ даласында соғыс қимылдары тоқтап, Орта Азия халқымен сауда-саттық қарым-қатынастар нығайып, экономикалық байланыстар күшейе түскен еді.

Қазақ прозасының әр дәуірінде жазылған романдарда кейіпкерлерге есім беру процесінде айырмашылықтар кездеседі. Мысалы, XX ғасырдағы басындағы қазақ романдарында Ғали, Жамал, Ғайша, Ахмет, Ақбілек, Омар сынды діни, ұлттық бояуы қалың есімдер аталса, одан кейінгі жетпіс жыл аралығында жарық көрген туындарда Марат, Энгельс, Съезд, Нұржан, Ербол сияқты жеңіл аттар жиі ұшырасады. Яғни, заманалық оқиғалардың әдебиеттің айнасына айналғандығының белгісі.

1991-1992 жылдардағы, рухани һәм діни, мәдени жол-жоралғыларынан адаса бастаған халықтың өліара кезеңдегі өмір сүру жағдайы романда төмендегідей көрініс тапқан. Автор Анар мен Құрмаш кейіпкерлердің диалогына кірістірген.

– Құрмаш, сен қызықсың, – деді Анар. – Қазір біздің өмірде үлкен өзгерістер болып жатыр ғой, сексуальная революция деп, религиозная революция деп түрлі-түрлі кітаптар шығарып жатыр ғой. Тіпті, өзің айналаңа қарашы, бұрынғыдай бірқалыпты өмір жоқ, дүние өзгеріп жатыр емес пе.

– Сонда, дүние өзгерді екен деп, бәрін кришнайт болып кетпексіңдер ме? – деді Құрмаш.

– Бұл дегенің адам денсаулығына пайдалы ғой, – деді Анар. – Ет жеме, құдайға сыйынып жүр дегеннің несі зиян?

– Сондағы құдайың... жаңағы... аты қалай еді... Кришна ма?

– Между прочим, – деді Индира көзілдірігін түзеп. – Кришнаизм ең көне дін, адамзат жаратылғалы келе жатқан дін, Индияда пайда болған.

– Индира, – деді Хақназар. – Сонда сіз мұсылман баласы екеніңізді ұмытып кете бересіз бе?

– Мен мусульманка емеспін, – деді шарт ете қалған Индира. – Жарайды, ата-бабамыз ислам дінін ұстаған шығар, бірақ менің де өз талғамым бар ғой... Тем более демократиялық мемлекет орнатамыз деп жатырмыз, ал ондай мемлекетте кім не ойласа, соны істеуге жағдай жасалуы керек. Вот! [5, бб.75-76].

Мұндай қаптаған дін секталарының уағызы тәуелсіздік алғанымызға отыз жылға таяу уақыт өтсе де әліге дейін жалғасуда. Бүгінгі өмірлік тәжірибемізде де жүзеге асып жатқан процесс.

Дін, діл, тарих, тіл сынды “Мәңгілік елді” құрушы факторлар мәселесі 2001 жылы жарық көрген жазушы Н.Қуантайұлының “Қараөзек” романының көркем дискурсына негіз болып, осы факторлар бойынша автор когнициясында көркем ойлар “Мәңгілік ел” концептінің мазмұндық қабаттарын толықтырған. Қазаққа, қазақ қоғамына, Қазақстан мемлекетіне қатысты индивидуалды авторлық поэтикалық суреттеулері, қазақ халқының өткен тарихына, бүгінгіне, болашағына қатысты жекелеген көзқарастары, идеялары, қағидалары қазақ және Қазақстан макроконцептілерінің өзегін, перифериясын, басқа да мазмұнды қабаттарын құрайды. Аталған макроконцептілерді “Қараөзек” романының өзекті когнитивті бірліктері деп танымыз. Ал, автор танымындағы ментальді бірліктермен толықтырылған қазақ, Қазақстан макроконцептілері “Мәңгілік елдің” концептілік жүйесін құрайды деп тұжырымдауға болады.

Жазушының романын: “... Сілбіреп тұрған майда, салқын жаңбыр. Тасада, бұрыш-бұрыш қалтарыста әлі де қар бар. Көктайғақ. Көктем байғұс бұлқынып жер астынан шыға алмай жатыр. Қараөзек шақ. Бірақ... қашанға дейін тұрады бұл. Әлі-ақ жұпар иісі бұркырап көктем туар, жадырап, жайрандап жаз келер. Сол кезде дүние жасарып, құлпырып шыға келмей ме. Сол күнге жеткізсін” деп аяқтауы замананың аязынан аман шыққан қазақ елінің мәңгілік болуына сенім білдіруі деп түсіндік.

Әдебиеттер

- 1 Әмірбекова А.Б. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар. Алматы.: Елтаным, 2011. – 204 б.
- 2 Қуантайұлы Н. Асыл сөз. Роман, әңгімелер, аудармалар, өлеңдер. Алматы.: Сөздік-словарь, 2015. – 329 б.
- 3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Құраст.: Ә.Ыбырайым, А.Жаңабекова, Қ.Рысбергенова. Алматы.: Тіл білімі институты, 2011. – Т. 9. – 744 б.
- 4 Тойшанұлы А. “Қараөзек” – сынған айнаның жарқылы // Қала мен дала. 2015. Желтоқсан – 18.
- 5 Қуантайұлы Н. Қолшатыр. – Алматы.: Қаламгер баспа үйі, 2013. – 372 б.
- 6 Савельева В.В. Художественная антропология. – Алматы.: Абай атындағы АМУ, 1999. – 203 с.
- 7 Елеуенов Ш. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде.-Алматы.: «Алатау» баспасы, 2006.-352 б.
- 8 XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011ж.ж.)-Алматы.: Арда, 2011.-640 б.
- 9 Дәдебаев. Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім.-Алматы.: Ғылым, 1991.-201 б.
- 10 Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар.-Алматы.: Evo Press, 2014.-708 б.
- 11 Қирабаев С. Шындық және шығарма.-Алматы.: Жалын, 1981.-252 б.

УДК 94(574)(87)
ГРНТИ 03.81.37

Д.Ж. Молдабаева¹

¹ Ph.D ассист. проф., Сулейман Демирель атындағы университет

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰНИДЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ЖӘНЕ НИЗАМ ӘЛ-МҮЛКТІҢ «СИЯСАТ-НАМЕ» ЕҢБЕКТЕРІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІК ЖӘНЕ БИЛЕУШІ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

XXI ғасыр жаңарған заман талабына сай «жаңа тарих», «Мәңгілік ел», «Рухани жаңғыру» сияқты мемлекеттік бағдарламалар аясында Қазақ халқының тарихына қатысты көптеген бұлынғыр жәйттерді айқындауға мүмкіндік беріп отыр. Сондай мәселелердің бірі, қазақ жерінде өмір сүрген орта ғасырлық түркі халықтарындағы мемлекеттік басқару жүйесі, билік және билеуші туралы тиянақты әрі дәйекті зерттеулерге деген қажеттілік. Мұндай зерттеу жұмысын жүргізу үшін әрине, тұғыры берік тарихи дерек, пайымды тұжырым қажет. Осы тұрғыдан алғанда ортағасырлық ойшыл Жүсіп Баласағұнидің «Құтты Білік» және Низам әл-Мүлкінің «Сиясат-наме» атты еңбектері, тарихымыздағы «билік және билеуші» ұғымы туралы білгенімізді толықтырып, жадымызды жаңартып қана қоймай, сонымен қатар ғылыми пікір қалыптастыру мүмкіндігін бермек.

Кіліг сөздер: Қазақ елі, билеуші, құт, билік нышаны, тәңіріден құт алған, саясат-нама, ғұн, тәңірітек, мемлекет, «Құтты білік», Жүсіп Баласағұн, Низам әл-Мүлк.

Молдабаева Д.Ж.¹

¹ Ph.D., ассист. проф., Университет имени Сулеймана Демиреля

(E-mail: dana.moldabayeva@sdu.edu.kz)

«ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА И ПРАВИТЕЛЯ В ТРУДАХ ЮСУФА БАЛАСАГУНИ «КУТТЫ БИЛИК» И НИЗАМА АЛЬ-МУЛЬКА «СИЯСЕТ-НАМЕ»

Аннотация

Одной из главных задач исторической науки XXI века «написание новой истории Казахстана», благодаря государственным программам, таким как «Мангилик Ел» и «Духовное возрождение», позволило пролить свет на неизвестные страницы в истории казахского народа. Один из таких вопросов касается «системы государственного управления тюркских народов в средние века». Чтобы написать историю государственностей казахского народа, нужно доказать, что он является преемником тюркских племен в управлении государством. Конечно, такое исследование требует серьезных исторических источников и устойчивых выводов. В статье рассматриваются особенности системы государственного управления и роль правителя на основе трудов великого тюркского мыслителя Юсуфа Баласагуни и везира Селджукидов Низама аль-Мулька.

Ключевые слова: Страна Казах, правящая элита, «кут-власть», символ власти, «тангритек», государство, благодатное знание, Юсуф Баласагуни, Низам аль-Мулька.

Moldabayeva D.¹

¹ Ph.D assist.prof., Suleyman Demirel University

ISSUE OF STATE POWER AND THE RULER IN THE WORKS “KUTTI BILIK” BY ZHUSSIP BALASAGUNI AND “SIYASET-NAME” BY NIZAM AL-MULK

Abstract

One of the main tasks of the historical science of the 21st century is "writing new history of Kazakhstan", thanks to state programs such as "Mangilik El" and "Spiritual Revival", allowed us to shed some light upon vague pages of the history of the Kazakh people. One of the important issues is the question of the "system of state administration of the Turkic peoples in the Middle Ages". It is necessary to study medieval states founded on the Kazakh land rigorously and thoroughly, especially system of state governing, power and ruling in Turkic nations. It should be noted that before writing about a state history of the Kazakh people, foremost, we should prove that they have been keeping a tradition of building state and governing of the Turkic tribes since ancient times. Nowadays, while writing about own history of the Kazakh people and independent Kazakhstan, we should take into account the main trend that researches of scholars about Kazakh land and Kazakh statehood is regarded as a phenomenon which has been still developing from old times. The given article deals with issue of state power and ruler in the works “Kutti Bilik” by a medieval philosopher Zhussip Balasaguni and “Siyaset-name” by Nizam al-Mulk.

Бүгінгі таңда, тәуелсіз Қазақстанның және қазақ халқының төл тарихын жазу барысында, зерттеушілердің қазақ жері мен қазақ мемлекеттілігі тарихын-ғасырлар тереңінен бері сабақтастығын үзбей дамып келе жатқан біртұтас құбылыс екенін басты бағыт етіп ұстанғаны жөн. Түркі халықтарының «мемлекет» және «билеуші» туралы түсінігін исламға дейінгі және ислаmietтен кейінгі деп бөліп қарастыруға болады. Осы тұрғыдан алғанда Жүсіп Баласағұнидың еңбегі түркілік дүние танымды сипаттаса, исламнан кейінгі жалпы көрісті өз бойында жинаған еңбек-ол оғыз-түркі тайпаларынан құралған Селжүктер(Салжүк) мемлекетінің билеушісі Мәлік-шахтың қалауымен жазылған «мемлекет басқару жүйесін жетілдіру тақырыбындағы ең үздік еңбек мәртебесіне ие болған, орта ғасырдың көрнекті ойшылы Низам әл-Мүлктің «Саясат-нама» («Сиясат-наме» немесе Сиер-ул-Мүлк) атты еңбегі. Әрине бұл еңбек сол дәуірдің ғылым-білім тілі болған парсы тілінде қаламға алынған болатын. Мемлекеттік құрлымы болған халықтың белгілі бір басқару формасы және билеуші институтының болуы қажет. Олай болса, қазақ халқының мемлекеттік тарихын жазу барысында, ғылыми тұрғыдан оларда ежелгі дәуірден бастау алатын мемлекет құру және басқару дәстүрінің қалыптасқанын дәйекті зерттеулермен дәлелдеуіміз қажет. Осы мақсатта жоғарыда айтылған екі еңбек дерек ретінде бізге екі кезеңнің үлгілерін ұсынады. Осы еңбектер аясында мемлекеттілік тарихының маңызды тұстары ретінде «билік» және «Билеуші» ұғымдарының ерте және кейінгі орта ғасырларда қалай түрленгенін анық байқауымызға болады.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың жолдауындағы «Рухани жаңғыру» мәселесі өзге ғылым салаларымен қатар қоғамдық-гуманитарлық ғылым саласына үлкен жауапкершілік жүктейді. Тарих ғылымын дамыту, заман талабына сай жаңаша көзқарастағы еңбектер немесе оқулық жазу үшін бірден-бір қажет дүние архивтік-деректік қор және сол деректермен жұмыс жасайтын мамандар. Осы себептерге байланысты орта ғасырлық тарихты зерттеу үшін тек қана тарихшы емес, әрі тілші, әрі шығыстанушы болу қажет. Тәуелсіздікпен бірге алыс жақын шет елдермен байланыс орнатып, олардың мұрағаттарындағы құнды дүниелерді оқып білуге қол жеткіздік. Соның бірі түркі халықтарының ортақ тарихы жете әрі жан-жақты зерттеліп келген бүгінгі Түркия Республикасы. Деректерді оқу, әрі тарихи талдау жасауда, оны ғылыми айналымға енгізуде түрік әріптестеріміздің тәжірибесінен пайдалануға әбден болады.

Тарих ғылымының қоржынын жаңа деректермен толықтыру мақсатында, осы мақаланың негізгі тақырыбы болған «Құтты білік» еңбегі және оның қазақ тарихын байыта түсетін мәліметтеріне назар аударайық. Дәстүрлі оқулықтарда «түркі тайпаларының иеліктері яғни мемлекеттерінің территориясы жаулап алушылық соғыс нәтижесінде кеңейтіліп» отырған деген пікір қалыптасқаны баршамызға мәлім. Әрине, соғыс орта ғасырда саяси күшінді мойындатудың, территорияны кеңейтудің басты тәсілі болуы мүмкін. Десекте, құрылған мемлекетті басқару, оның байлығын асыру тек соғыстың күшімен болмасы анық. Ал, түркілер сонау Ғұн, Үйсін, Қаңлылардан бастап, Түрік, Түркеш, Қарлұқ, Оғыз, Қыпшақ, Қарахан дәуірінде мемлекеттік құрлымды қалыптастырып ғана қоймай, үздіксіз дамытып отырған. Осы мемлекетті басқару біліктілігінің арқасында Түркілер ғасырлар бойы Еуразия сияқты алып территорияны басқарып келді[1]. Бұл дегеніміз, орта ғасырлық түркі мемлекеттерінде қалыптасқан билеуші институты, сыртқы саясатта білгір елшілік жүйесі, ел ішінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін түрлі мемлекеттік құрлымдардың болғандығының нақты көрсеткіші. Ортағасырлық деректер тұрғысынан алғанда, Орта Азияда, соның ішінде бүгінгі Қазақстан территориясында құрылған мемлекеттерден, Қарахан дәуірі ғұламасы Жүсіп Хас Хаджиб Баласағұнидың (х. 432-1069/1070 жылы бітірген) Қарахан билеушісі Тағғаш Бұғра Қарахан Қаған Әбу Али Хасан бин Сүлеймен Арсланға тапсырған атақты «Құтадғу Билиг» («Құтты білік») яғни, «Тәңірден құт дарыған білім» атты еңбегінен тақырыбымызға тікелей қатысы бар маңызды мәліметтер табуға болады. Жүсіп Баласағұни да әл-Фараби сияқты парасатты мемлекеттік басқару жүйесін төрт кісінің сұхбаттары арқылы беруді мақсат еткен. Бұл дәуірде ғылым тілі арабша және парсыша болғанына қарамастан еңбектің түркі тілінде жазылуын ислам өркениетіндегі түркілік дүниетаным мен мәдениеттің жаңа белесі әрі тәуелсіз ел болудың алғышарты ретінде бағалауға болады. Жүсіп Баласағұнидың еңбегінің тағы бір ерекшелігі, бұл еңбектің бойында түркілік яғни исламға дейінгі дүниетанымның сақталғандығында. "Құтты білік" поэмасы энциклопедиялық шығарма болып табылады. Оны жазуда автор саяси әуенді басшылыққа алғандығын аңғару қиын емес. Ол қарахандар әулетіне жоғары дамыған Мавераннахр, Шығыс Түркістан тәрізді аудандарды басқарудың жолдарын үйретуге тырысты. Әрине, шығарма тек саяси трактат көлемінде қалып қоймай, орта ғасыр дәуірінің ғылым, мәдениет салаларын да қамтиды. Алайда адам тағдыры, өмірінің мәні, орны мен мемлекеттегі рөлі жайындағы мәселелер шығарманың мазмұнын ашатын өзекті мәселе ретінде қаралады. Жоғарыда баяндалғандай Баласағұн философиялық, шамандық, исламдық дүниетанымда болғандығын білеміз. Философияны поэзия арқылы жеткізу орта ғасырлық шығыстық үрдіс еді. Екінші бір қыры-исламға дейінгі әр түрлі нанымдардың бірі ретінде шығармада шамандық түсініктер де көрініс тапқан. Исламдық

идеология да елеулі орын алады. Бұл жайында А.Н. Романов пен С.Н. Иванов: "Жүсіп Баласағұнның "Құтты білік" поэмасы-ең алғаш, ең көне, әзірше жалғыз, мұсылман идеологиясының негізінде, осы идеологияны уағыздаушы ретінде түркі тілінде жазылған шығарма",-деп баға береді[2]. «Құтты білік» еңбегі-бүтін бір тарихи кезеңнің мінез-құлқын бойына сіңірген, қоғамдық, саяси, әлеуметтік бітімі қанық, моральдық, этикалық, рухани қазынамыздың негізі, арқау боларлық дүние. Оның Түркі халықтарындағы мемлекеттік істерде атқарған рөлі мен маңызы зор. Түркия ғалымдары 1942-43 жылдары "Құтты біліктің" үш нұсқасын да Стамбұлдан үш том кітап етіп шығарды. Дастанды зерттеу ісіне, әсіресе, түрік ғалымдары Р.Р.Арат, М.Ф.Көпрүлі және А.Дильгар, т.б. көп еңбек сіңірді. Оны Қ.Каримов өзбек тіліне (1971), Н.Гребнев (1971) пен С.Иванов орыс тіліне (1983), А.Егеубаев қазақ тіліне (1986) аудармасын жасаған болатын.

Мемлекеттік құрлым бұл, қыр-сыры көп күрделі жүйе. Сыртқы саясатта түркілер мыңжылдық мәдениеті мен мемлекеттігі қалыптасқан Қытай, Иран және Византия сияқты өркениетті елдермен терезесі тең дәрежеде байланыстар орнатып, дербес мемлекет ретінде өздерін мойындатып келген. Осы жүйенің бірінші сатысында әрине ең жауапты тұлға тұрады. Ол –билеуші. «Құтты білік» еңбегінде мемлекеттік құрлымның ең маңызды тұсынан сөз бастаған ақын, мәселені әмірші-патшаның өзінен бастайды. Еңбекте билеушінің жеке басының қасиеттерін баяндай келе, ел-жұртты басқаратын адам «ақыл-парасаты ұшан-теңіз, ниеті түзу, сөзі шырын, білім мен өнерге жетік, қолы ашық, пейілі кең, жүзі жарқын, ешкімге кек сақтамайтын жан болуы шарт» екенін айтады. Ел басқарған әкімдерді күншілдік, ашкөздік, сауық-сайранға құштарлық, қатыгездік, кекшілдік сияқты жаман қылықтардан сақтандырады [3].

Мақала барысында біз, орта ғасырлық түркі халықтарындағы мемлекеттік жүйенің қалыптасуы мен дамуындағы басты мәселелердің бірі-Билеуші институты және оның міндеттері туралы кейбір жәйттерге Жүсіп Баласағұнның «Құтты Білік»(ХІІғ.) еңбегін пайдалана отырып жауап іздейміз. Себебі, барлық толыққанды мемлекеттерде билеуші институты қалыптасқан формада кездеседі.

Билеуші тақырыбы бойынша алдымен ортағасырлық деректерде, түркі халықтары билік немесе билік ету мағынасында «Құт» сөзін қолданғаны айтылады[4]. «Құт» немесе «құт қонған» ұғымы туралы В.В. Радлов, Г. Вамберий және В. Томсен т.б. сияқты ғалымдар «құт-бақыт, бақытқа жеткен» деген сөздермен аударса, ортағасырлық Жүсіп Баласағұнның «Құтты Білік»(ХІІғ.) еңбегінде бұл сөз «хазіреті немесе жоғары мәртебелі» мағынасында берілген. Бұл мағыналарынан басқа «құт» билеушінің титулы ретінде де қолданылған (Мысалы, Ғұн билеушілерінің титулы–Тәңріқұт болған). Түркі халықтарының дүниетанымы мен мәдениетінде «құт» сөзі кең мағынасында қолданылған сияқты. Дегенмен бұл сөздің алғашқы формасы мемлекет билеушісінің жеке қасиеттерін яғни, түркі халықтарында билеушіні «құт қонған адам» немесе «тәңіріден құт дарыған» (берілген) адам ретінде өзге әлеуметтік топтардан бөліп қарастыру үшін пайдаланылған. Түркі халықтарындағы мемлекеттік басқару ісі туралы көрнекті зерттеу жұмыстарының авторы Түрік тарихшысы Решат Генч өзінің «Қарахандардың мемлекеттік құрылымы» атты еңбегінде Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегіндегі «құт» сөзін «саяси құдірет, билеушінің беделінің» көрсеткіші ретінде яғни «қағанның мемлекет басқару қабілеті» ретінде түсіну қажеттігін айтады [5].

Жүсіп Баласағұнды еңбегінен айқын байқалатыны Биліктің тәңірілік сипаты. Көне түркілердің дүниетанымында «құтты» беретін-Тәңірі. Демек биліктің түп негізі Тәңіріден беріледі. Ортағасырлық деректер түркі халықтарында билеушіге Тәңірінің тарапынан кейбір тылсым қасиеттердің берілетіні туралы сенімнің болғанын да көрсетеді. Себебі, деректерде «Қағанға Тәңірі ел басқару қабілетін, ырыс-несібе және бақ беру арқылы оны (билеушіні) саяси билік жүргізу құзыретімен қамтамасыз етеді» деген сипаттағы баяндамалар кездеседі[6]. Демек билеушіге билік жүргізу қабілетін берген-Тәңірі. Осыдан «билеуші -Тәңірінің жердегі уәкілі» деген ұғым қалыптасқан. Бұған дәлел ретінде Білге қаған ескерткішіндегі жазуда келтіруге болады. Осы ұғым Ғұн (Хұн) дәуірінен бастап, жүздеген жылдар бойы түркі халықтарындағы мемлекет жүйесінің мызғымас өзегі болып келді. Б.з.б. 176-175 жылдары Ғұн тәңіріқұты Мөде хан Қытай императорына жазған хатында: «Мен Тәңірі таққа шығарған-ұлы Ғұн қағаны Танху (немесе Танжу)» делінген [7].

Ал Түрік қағандығы дәуірінде (ҮІғ.) «құт» ұғымы өзінің бастапқы мағынасын жоғалтпастан, түрлене отырып қолданылғанын көруге болады. Мысалы, Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде қағандардың Тәңірі қолдауымен және қалауымен адамзат баласын басқару үшін таққа отырғызылғаны баяндалады. Сондай-ақ ескерткіштен билеушіге қатысты «құтты», «тәңірітек», «тәңіріден (құт)алған», «тәңірі жаратқан» сияқты сөздерді көптеп кездестіруге болады.

Түркі халықтарының мәдениеті мен тарихын зерттеп жүрген ғалымдардың тұжырымдауынша Түрік қағанаты дәуірінде билеушіден басқа мемлекеттік лауазымдардың 28-ден астам дәрежесі болған. Бұл

жағдай көне және орта ғасырлық түркі халықтарындағы мемлекеттік басқару жүйесінің қаншалықты қалыптасқан формада болғанын көрсетеді. Осы лауазымдық қызметтердің барлығын болмаса да, ең маңыздылары туралы Жүсіп Баласағұни өз еңбегінде нақты мағлұмат береді. Олардың ішінде әсіресе билеушіден кейін, оның көрер көзі, естір құлағы «хас хажиб», яғни бас уәзір міндеттерін тізбектеп, зор білгірлікпен айтып шығады. Бас уәзір халықтың талап-тілектерін патшаға, ал патшаның айтар ой-пікірін, жарлықтарын халыққа жеткізіп отыруы тиіс екенін ашып көрсетеді.

Келесі кезекте елшіге қойылатын талаптар егжей-тегжейлі сипатталып жазылған. Елші ерекше зерек, өзі көрікті, көп тіл білетін, шешен, жақсы аңшы, құсбегі, жұлдызшы (астролог), түс жори білетін, музыкант сияқты көптеген қасиеттерге ие жан болуы қажет. Ақын сөзімен айтқанда, «елші ердің төрт құбыласы тең болсын, елде-кісі, сыртта-бүтін ел болсын»-дейді[8].

Тарихқа көз жүгіртсек, XIV-XV ғасырларда мемлекеттердің қоғамдық дамуы әлеуметтік топтардың өсіп-жетілгендігін көрсетеді. Осы кезден бастап мемлекеттің лауазымды қызметкерлері және олардың құзыреті айқындала түседі. Мемлекеттік жүйеде атқарушы орган-диуан қызметкерлерінің рөлі күшті болды. Алтын Ордада олар басқару жұмыстарымен айналысқан. Кейбір елдерде диуандар жергілікті халықтың үстінен әскери бақылау жүргізіп, тәртіпті қадағалап отырды. Олар алым-салық жинаумен де айналысты. Диуандардың жұмысын реттеп отыратын *білікшілері* (хатшы) болды. Хан кеңесінің тағы бір көрнекті қызметшілері-*даруғалар*[9]. Бұларды ханның өз тұқымдарынан сайланған. Бұлар салық жинаушы *мәліктердің* үстінен бақылау жүргізді. Алтын Ордада диуандарға ұқсас кеңселік қызметті *басқақтар* деп аталған қызмет адамдары атқарса, Моғолстанда оларды *дафта* қызметкерлері деп атаған. Билеуші таптың өкілдеріне әмірлер, бектер, билер, ру-тайпа ақсүйектері кірген. Аталған топтардың әрқайсысының өз қызметтері болғандықтан, төменгі топ өкілдерінің жоғарғы топ өкілдеріне бағыныштылығын анық көре аламыз. «Құтты білік» еңбегінде осы мемлекеттің қоғамдық және саяси құрылысының қандай болуы тиіс екендігі мен негізгі сипаттары ашып көрсетілген. Еңбекте тек мемлекеттік құрлым ғана емес, қоғамның негізгі қағидаларын айқындауда және осы қағидалар сақталған жағдайда биліктің баянды болатынына басты назар аударылған. Егер адамда ізгілікке қарсы тұратын белгілерді жеңетін күш жоқ болса, онда ұнамды сапалар жойылады, жоғалып кетеді. Бұл құндылықтар мен олардың қарама-қарсылықтарының халықтық түсіндірмесі мыналар: біріншісі-ақыл, оны ашулану, өшігу күндірттендіреді; Екіншісі-достық, оны күншілдік бұзады. Үшіншісі-ұят, оны тойымсыздық, ашкөздік жояды. Төртіншісі-жақсы тәрбие; оған нашар орта әсер етуі мүмкін. Бесіншісі-бақыт, ал оны қызғаншақтық бүлдіреді[10].

Мәселен, ел билеуші патша қаншалықты ақылды болса да, бір сәттік ашу-ыза есебінен ақымақтыққа барып, бүтін бір халықты жойып жіберуі мүмкін. Ал оның жанында дос болып жүрген жақындары күншілдіктің, қызғаншақтықтың әсерінен сатқындыққа бармасына, жеткен жетістігіне деген көре алмаушылықпен қастандық жасамасына кім кепіл? Тойымсыздық пен ашкөздіктің ықпалымен елін қанап, пара алып, әділетсіздікке бет бұрса, оны әділетті ұятты патша деуге келмес. Мұндай әрекеттер орын алған ортаны нашар орта деп атасақ, мұнда жақсы тәрбиенің болмайтындығына көзіміз жетеді. Осы айтылған құндылықтарды бойына сіңіріп, қарсы қасиеттерден аулақ болу сол кездегі халыққа да, қазіргі халыққа да оңай еместігі анық. Егер де ғұлама көрсеткен сара жолға түскен қоғам болса, сол қоғамның гүлденіп дамуы күмәнсіз болар еді.

Қарахан дәуірі-мәдени және саяси тарих тұрғысынан ортағасырлық түркі мәдениеті мен арап-ислам мәдениетінің тоғысуы кезеңі. IX-X ғасырлардан бастап түрік-ислам мәдени синтезінің қалыптасуы кезеңі, осы кезде түркі халықтарының мемлекет басқару жүйесінде де кейбір өзгерістердің болғаны байқалады. Түрік-ислам мәдениетінің қалыптасуына өзіндік үлесін қосқан Қарахан мемлекеті, Орта Азияда ислам дінін ресми түрде қабылдаған алғашқы мемлекет. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттік басқару жүйесінде кейбір қызмет түрлерінің жаңадан пайда болуы-табиғи құбылыс. Десек те, мемлекет басшысы-билеушіге қатысты ұғым сол көне түркілік өзегінен көп өзгере қоймаған тәрізді. Бұл, Жүсіп Баласағұнның поэмасынан да байқалады. Еңбекте «құтты» яғни саяси билік қабілеті мен күшін беретін Тәңірі екенін айқындайтын мынадай сөздер кездеседі: «Құт Тәңірінің бір сыйы оны берген және сенің беделіңді көтерген (атаққа бөлеген) Ол (Тәңірі). Мені жараттың және құтымды арттырдың, Тәңірінің кімге ықыласы түссе, ол дүниені билейді, құтқа кенеледі. Бұл бектік дәрежесіне сен өз күшіңмен жетпедің, оны саған берген –Тәңірі. Оған шүкір ет. Тәңірі кімде-кімге Бектік дәрежесін берсе, оған лайық ақыл мен қабілет те береді» деген сөздер поэманың көп жерінде кездеседі.

Қарахандардан кейінгі Салжұқтар дәуірінде мемлекеттік басқару жүйесі дами түсті. Ғазнауи мемлекетімен де тығыз байланыста болған Салжұқтарда (XII-XIII ғғ.) «биліктің тәңірілік сипаты» ислами элементтермен түрленгені байқалады. Бұл дәуірдің басты тарихи деректерінің арасында, Салжұқ сұлтаны

Алып-Арсылан мен Мәлік шахтың уәзірі Низам әл-Мүлктің «Саясат-намасында» бізге қажет мағлұматтар кездеседі. Мысалы, Низам әл-Мүлік еңбегінің 1-ші тарауында: «Тәңірі әр дәуірде, әр қоғамнан басшылық қабілеті мен құдіреті берілген адамды таңдап, оған халықты бақыт пен береке ішінде басқаруды тапсырады»[11]. Автордың баяндауына қарасақ, Тәңірі таңдап алатын адамның шыққан тегіне қарамайды, тек оның бойындағы басшылық қасиеттеріне мән береді. Демек, Анадолы Салжұқтары дәуірінде мемлекет басшысының көне түркі дүниетанымындағы Тәңіріден күш пен тылсым қасиет берілген сипаты жойылып, қарапайым пендеден өзгешелігі қалмаған. Бұл ұғымның қалыптасуына Ислам дініндегі «Алланың алдында барлық құлы тең» деген концепцияның түрткі болуы да мүмкін. «Саясат-намада» билеуші Тәңірінің ерекше ықыласы түскен адам емес, өз бойындағы қасиеттердің (адалдық, шыншылдық, батылдық, ержүректік, ақылдылық т.б.) арқасында оған Тәңірі «құт» берген адам болды. Осылайша ерте ортағасырлардан бастау алатын мемлекеттің құрлымындағы басты фактор-билеушінің ролі мен міндеті уақыт өте келе айқындала түсті.

Ибрахим Кафесұлы «Сиясат-наменін» түрікше аудармасы негізінде оған тарихи тұрғыдан талдау жасаған түрік ғалымы. Оның пікірінше «Саясат-наманың» осы сарындағы деректерден өзгеше тұсы, бұл тек билеушінің үстін қасиеттерін және парсатты басшы қандай болы керек екенін баяндайтын «жол сілтеуші» кітап емес. Ол мемлекет басқару ісінен бастап, орта ғасырлық түрік-ислам әлеміндегі халқтардың діни, философиялық, әдет-ғұрып, мәдениетіне қатысты, билеуші мен қарапайым халық, әскер мен сарай қызметкерлері, ішкі және сыртқы саясат, сауда, салық, елшілік, тыңшылық тағы басқа көптеген жәйттер туралы баяндайтын дерек. Еңбегінде Низам әл-Мүлік Сасанит, Аббасит, Сафарилер, Бувейхилер және Қараханиттер мен Ғазнауиттер сияқты Салжұқ мемлекетінен алдын өмір сүрген мемлекеттердің билеушілері, олардың ерекше қасиеттері немесе қателіктері мен оның салдары туралы баяндайды. Түрлі кезеңдер туралы берілген бұл тарихи мағлұматтар, Низам әл-Мүлік еңбегінің дерек ретінде құндылығын арттыра түседі.

51 тараудан тұратын Саясат-нама еңбегінің әр бір тарауы жеке бір мәселеге арналған. Ел басқарудың көптеген мәселелері туралы, мемлекет өмірінің түйінді тұстары сараланып, тиімді шешімдер ұсынылады. Қоғамның ең қарапайым мәселесінен ең күрделі мәселесіне дейін оның оңтайлы шешімін ұсынуда қарапайым әдіс-әңгіме-әфсаналармен түсіндіріледі. Жүсіп Баласағұнидің еңбегіндегі билеуші және оның міндеттерінен өзгеше Низам әл-Мүлік еңбегінде билеушінің басты міндеті, Жаратушының әмірлерін яғни діни қағиданы қалтықсыз орындауы. Тек осы жағдайда ғана оның басқарып отырған мемлекеті дамиды, билігі баянды болып, мәртебесі өседі. Билеушінің бойындағы адалдық, мәрттік, шешендік, ілім-білім, даналық сияқты қасиеттер оның діни қағидаларды қаншалықты жақсы білгенінің жемісі. «Құтты білік» еңбегінде билеушінің халық алдындағы міндеттері нақты көрсетілген. Ал, Саясат-намада падишахқа қоластындағы халыққа жақсы қарау, Алланың әмірі болғаны үшін міндет, парыз ретінде жүктелген. Осы міндетті орындамаған билеушілердің тек бұл өмірде ғана емес, о дүниеде де Алланың алдында жауапқа тартылатыны түрлі әфсаналармен суреттелген. Мысалы, еңбектің 2-ші тарауы: «Патшалардың Алланың өздеріне берген Нығметтерінің қадірін білуі туралы» деп аталады. Бұл жерде автор тақырыпқа қатысты мәселені Пайғамбар (ғ.с.) аузынан айтылған әңгімелермен жеткізеді. Еңбектің 3-ші тарауы билеушінің халықтың мұң-мұқтажын тыңдауы, ал 4-ші тарауы уәзірлердің қызметі туралы жазылған. Мемлекеттік басқару ісінде уәзірдің алар оны ерекше және маңызды. Осы себептен олардың біліктілігіне мемлекеттегі тұрақтылық тікелей байланысты. Еңбектің 6-шы тарауы «Жазалау, хатибтер, мұқтасибтер және олардың ісінің табысты болуы туралы» деп аталады. Бұл жерде сауда жүйесінде тәртіп орнатуда сақталуы керек қарапайым қағидаларды баяндай келіп: «Әр қалада мұқтасибтар тағайындау керек; олар базардағы бағаны қадағалап, таразылардың дәлдігін өлшеуі тиіс; қай жақтан келгеніне қарамастан базарда тек рұқсат етілген заттар сатылуын қадағалауы керек; егер талап (тәртіп) болмаса, базар адамдары (саудагерлер) ойына келгенін істейді, халық қиналады» делінген [12].

Елдің сыртқы саясатындағы қауіпсіздік пен мемлекеттің мамыражай жағдайда өмір сүруі үшін 13-ші тарауда «Тыңшыларды(жансыздар) қолдану және оларды басқару» туралы баяндалады. Бұл жерде тыңшылар билеушіге қарсы ел ішіндегі наразылықтарды ғана емес, жағымды жағдайлардан да хабар жеткізеді. Осылайша биліктің тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

«Саясат-наманың» бірқатар ұсыныстарын бүгінгі терминдермен түсінікті етіп баяндаған Берік Тұрғанбекұлы мақаласында оларды былайша саралаған: 1. Жекеменшік құқығын және кәсіпкерлік еркіндігін қатаң сақтау; 2. Заңның үстемдігі және сот жүйесінің әділетті құрылуы; 3. Қоғамдық қауіпсіздік және сауда коммуникацияларының қауіпсіздігі; 4. Салықтың оңтайлы деңгейін ұстану, сол арқылы халықты еңбекпен қамтамасыз ету, еңбек өнімділігін арттыру мәселелерін шешу; 5. Мемлекеттің сауда, өндіріс және коммерция істеріне араласуын тежеу; 6. Мемлекеттің баға саясатына араласпауы; 7.

Нарықтың монополизациялануына жол бермеу; 8. Биліктен тәуелсіз монетарлы саясат ұстану, ақша құнын биліктегілердің анықтауына жол бермеу; 9. Бюрократтық аппаратты қысқарту және оның тиімділігін арттыру [13].

Низам әл-Мүлік еңбегінің «мемлекетті басқару туралы» кітап ретінде оны барлық билеушінің оқуға мәжбүр екенін баянатының соңында баса айтады:

«Билікші»(билеуші) өзін мәжбүрлей отырып, осы кітапты ұдайы оқып отырсын. Өйткені мұнда кеңес те, даналық та, бұрынғылар айтқан сөз де, Пайғамбар (ғ.с.) туралы баяндаулар да, әділетті патшалар туралы әңгімелер де, кеткендер туралы әфсаналар да, қалғандар туралы сөз де бар. Ұзақтығына қарамастан ол әділетті патшаның назарына лайық. Алла жарылқасын!» деп аяқталады кітап.

Бұл еңбекке тарихи талдау жасау арқылы, орта ғасырлық мемлекеттік жүйе, билеушіге өсиет және мемлекет басқарудың қыр-сыры туралы аталарымыздың біліктілігін біліп қана қоймай, әділетті қоғам құруды мақсат еткен әр бір халық үшін пайдалы мәліметтерге бай екенін көруге болады. Себебі, қай дәуірде болмасын, тарихтан сабақ алу, өткеннің өнегесі-келешекке нық қадам басуға көмектесері анық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. К. Аманжолов, *Түркі халықтарының тарихы, 1-кітап, -Алматы 1996, 95-бет.*
2. Иванов С.Н. *Благодатное знание, изд. Наука, -Москва 1983, 11-15-бет.*
3. Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн. *Құтты білік./ Көне түрік тілінен ауд.А.Егеубай.-Алматы, Өлке, 2006, 12-бет, (қосымша:«https://kk.wikipedia.org/wiki/Құтадғұ_білік»)*
4. В. В. Бартольд, *Тюрки-двенацать лекций по истории тюрецких народов Средней Азии, Алматы-1998, стр.102-103.*
5. *Решат Генч, Қараханидтердің мемлекеттік құрылымы, Ыстанбул-1982, 121-бет.*
6. Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн. *Құтты білік./ Көне түрік тілінен ауд.А.Егеубай.-Алматы, Өлке, 2006, 15-бет.*
7. Бахаддин Өгел, *Ұлы Ғұн империясының тарихы, 1-т, -Анкара 1981, 21-бет.*
8. Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн. *Құтты білік./ Көне түрік тілінен ауд.А.Егеубай.-Алматы, Өлке, 2006, 10-12-бет.*
9. К. Аманжолов, *Түркі халықтарының тарихы, 1-кітап, -Алматы 1996, 102-бет.*
10. Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн. *Құтты білік./ Көне түрік тілінен ауд.А.Егеубай-Алматы 2006, 10-12-бет.*
11. И. Кафесұлы, *«Низам әл-Мүлік», Ислам энциклопедиясы, -Станбул 1988, 329-330 бет.*
12. *Низам әл-Мүлк, Сиясат-наме, аударған: Мехмет Көймен,ТТК басп., -Анкара 1999, 1-25 бет.*
13. Берік Тұрғанбекұлы, *«Сиясат-наме тағлымы», Алаш айнасы, 16-желтоқсан, -Алматы, 2010, 4 -бет*

ӘӨЖ 172.18

МРНТИ 02.31.31

Ислам Жеменей¹

¹“Нұр-Мұбарак” Египет ислам мәдениеті университетінің Әбу ханифа ғылыми –зерттеу орталығы”, филология ғылымдарының докторы, профессор, жетекші ғалым, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

А.К.Бегалиева²

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ЖОО- за дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: aysha.1958@mail.ru

«ТАРИХ-И РАШИДИ» ЕҢБЕГІНІҢ АУДАРМАЛАРЫ ҒӘМ ҚОЛЖАЗБА НҰСҚАЛАРЫ ЖАЙЫНДА

Аңдатпа

Мақалада Мырза Қайдар Дұғлаттың «Тарих-и Рашиди» еңбегінің аудармаларына сипаттама жасалып, оның қазақ тарихында алатын орны көрсетілген. «Тарих-и Рашиди» еңбегі парсы тілінде жазылып, дүние жүзінде бірнеше тілдерге аударылды. Еңбектен тек тарих бойынша ғана емес, география, философия, тілдік жағынан да деректік мәліметтер алуға болады.

Авторлар бұл деректік еңбектің қолжазба нұсқаларына да талдау жасаған.

Ислам Жеменей¹

¹ *Научно-исследовательский центр Абу-Ханани Университета исламской культуры Египта «Нур-Мубарак», доктор филологических наук, профессор, ведущий ученый*

Бегалиева А.К.²

² *Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, старший преподаватель факультета довузовского образования, Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: aysha.1958@mail.ru*

ПЕРЕВОДЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ «ИСТОРИЯ-И РАШИДИ» И РУКОПИСЕЙ

Аннотация

В статье рассматривается работа Мирзы Кайдара «Тарих-и Рашиди». Авторы проанализируют переводы «Тарих-и Рашиди» на различные языки, показывают роль работы в истории Казахстана. Подлинник труда написан на персидском языке. Эту работу Мирзы Кайдара можно использовать как источник в исследовательских работах по географии, философии, языка и др.

Также авторы статьи характеризуют варианты рукописи «Тарих-и Рашиди».

Islam J.¹

¹ *Scientific-Research Center Abu-Hanani University of Islamic Culture in Egypt, "Nur-Mubarak", Doctor of Philological Sciences, Professor, Leading Scholar,*

Begalieva A.K.

² *Al-Farabi Kazakh National University, Senior Teacher of the Dovusov Education,*

TRANSLATIONS OF THE WORKS "HISTORY AND RASHIDI" AND MANUSCRIPTS

Abstract

The article reviews the work of Mirza Kaidar «Tarih-i Rashidi». The authors analyze the translations of «Tarih-i Rashidi» into various languages, show the role of work in the history of Kazakhstan. The original of the work is written in Persian. Mirza Kaidar's work can be used as a source in research work on geography, philosophy, language, etc.

Also, the authors of the article characterize the variants of the manuscript «Tarih-i Rashidi».

Мырза Қайдар Дұғлат 1499 жылы Ташкент маңындағы Өретөбе мекенінде дүниеге келіп, 1551 жылы қазіргі Үндістанның Кашмир өлкесінде қаза тапты. Ол өзінің саяси-қоғамдық күрделі өміріне қарамастан екі шығарма жазып, әлем мәдениетінде үлкен мұра қалдырып кетті. Бірі-«Жаханнама» поэмасы, оны түркі тілінде жырлады. Екіншісі-«Тарих-и Рашиди» шығармасы, 1542-1546 жылдары парсы тілінде жазды. «Тарих-и-Рашиди» еңбегі тарихшылармен зерттеушілер тарапынан өте көп сұранысқа ие болып келеді. Оның басты себебі кітапта Шыңғысханның Шағатаймен Жошы ұлдарының Түркістан кеңістігіндегі билігімен олардың ұрпақтарының саяси-қоғамдық тағдыры тілге тиек болған. Сондай-ақ кітап түркі еліндегі ислам дінінің қалай дамып, қанат жаюына құнды дерек бола алатын шығарма. Әрі жағрафиялық, тілдік, пәлсапалық тағы басқа тұрғыдан аса жоғары бағаланатын туынды. Аталған ерекшеліктердің барлығы кітаптың қазіргі заманға дейін ғылыми айналымнан түспей кәдеге жарап келе жатқандығынан егіз болды.

«Тарих-и Рашиди» еңбегі сан-алуан тақырыпты қамтыған күрделі туынды. «Тарих-и Рашиди» шағармасында жеке зерттеуге алынатын тақырыптар: моңғұлдар, түркілер, ислам, иран, ауған, үндістан, тибет, Орталық Азия мен қазақ тарихы. Сондай-ақ тілдік ерекшелігі, діни ағымдар, ислам философиясы, сопылық әдебиет пен парсы-түркі тарихы мен әдебиетімен байланыстарын зерттеп, зерделеуге болады. Сол себептен бұл еңбек қазақ пен түркілер үшін тарихи ортақ қайнар іспеттес. Осы тұрғыдан «Тарих-и Рашиди» еңбегін түркілердің ортақ тарихы мен әдебиеті ретінде қарастырған жөн. Осы орайда еңбекті жалпы алғандатөрт тақырып бойынша саралауға болады. Олар:

1. Түркілердің саяси тарихы;
2. Түркілік әдебиеті;

3. Түркі мәдениеті;

4. Түркілік тарихының дерекнамалары.

«Тарих-и Рашиди» шығармасы қазақ тарихы үшін өте құнды. Себебі бұл еңбек Қазақ хандығы 1465 жылы құрылған деп жазған жалғыз жазба дерек болып табылады. Әрі екі дәптерден тұратын шығарманың алты әңгімесінде қазақ жайында сөз қозғап отырған. Бұл мақалада біздің мақсатымыз еңбектің қолжазба нұсқаларын, әдебиет ретінде қолданылғанын, аудармаларын, текстологиясын, тағыда басқа кітапқа қатысты жайттарын таныстыру болмақ.

«Тарих-и Рашидидің» парсы тіліндегі қолжазба нұсқалары:

– Британия мұражайында. Add 24090. 342 парақ. Нәстәһлік жазуымен жазылған. Әр парағы екі беттен тұрады. Әр беті 19 жол, кейде 18 жол болып келеді. Бет көлемі 18/11. Жазу аясы 14/7.5 см. Толық нұсқа қатарында.

– Иран, Тегеран университеті, орталық кітапханасы. № 3218. Суретке түсірілген нұсқасы. Екі беттен тұратын 185 парақ. Әр бет 15 жол, жазу алаңы 14/7 см. Нәсх графикасы. Толық емес, негізгі көлемнің жартысына жуығын, яғни Әлаеддин Аттардың өмірбаяны басталған бетке дейінгі көлемді құрайды, дегенмен қолжазба нұсқасының бастапқы беттері жоқ.

– Өзбекстан, Ташкент, Әбу Рейхан Бируни атындағы шығыстану институты, парсы қолжазба нұсқаларының қорында. №1430. 321 парақ. 23/13.5 см. Нәстәһлік графикасы. Толық нұсқа қатарында.

– Тәжікстан, Душанбе, жазба деректер институтындағы қолжазба қорында. №475. Толық нұсқа қатарында.

Ескерту: парсы тіліндегі қолжазба нұсқалар қатарында Ресейдің Санкт-Петербург қолжазба қорында, Кашмир, тағы басқа елдердің қолжазба қорларында бар екендігі айтылады. Менің жеке қорымда Санкт-Петербург, Лондон нұсқаларының текстологиялық нұсқаларының көшірмесі бар. Сондай-ақ Өзбекстан, Тәжікстан және Иран қорларындағы қолжазба нұсқаларының көшірмесі бар. Иран қорындағы фотосурет көшірмесін шығыстанушы ғалым-шейх Әбсаттар қажы Дербісәлі Тегеран сапарынан сарқыт ретінде арнайы маған алып келді. Асқан риза көңілмен ардақты ағамызға рақмет айтамын(И.Жеменей).

«Тарих-и Рашиди» қолжазбасын қайнар дерек ретінде пайдаланған еңбектер:

Жазба деректерге қарағанда алғашқы болып Мырза Қайдардың «Тарих-и Рашиди» қолжазба нұсқаларын дерек ретінде пайдаланған «Мың жылдық тарих» атты кітаптың авторлары: Қазі Аһмет Тәтәви мен Асефхан Қәзвини. Аталған кітап Жалаледдин Мұхаммед Акбәр шаһтың (1556-1605) бұйрығы бойынша 1585 жылы жазыла бастайды. Кітаптың атынан байқалғандай, бұл еңбек Ислам әлемінің жалпы мың жылдық тарихын-Мұхаммед (с.ғ.с.) Пайғамбардың дүние салған жылынан Акбәр шаһтың заманына дейінгі аралықты қамтитын зерттеу еңбек болып табылады. Бұл кітап авторлары алғаш рет Мырза Қайдарға өзге де аттастарынан ажырата білу үшін «Дұғлат» тайпасынан болғандықтан оның аты-жөніне «дұғлат» лақабын қосымша жалғады. Одан кейін Әмин Аһмет Рази 1593-94 жылдары бастап алты жыл көлемінде жазып аяқтаған «Һәфт ықлим» атты кітабында Мырза Қайдардың еңбегін пайдаланды. Аталмыш екі кітапта парсы тілінде жазылған үшін парсы тіліндегі «Тарих-и Рашиди» жазбаларын пайдалану қиынға соққан жоқ. Мырза Қайдардың жазбаларын ғасырлар бойы мұсылман шығыс елдерінде парсы тілдес зерттеушілер мен оқырман қауым кеңінен қолданып келді.

«Тарих-и Рашиди» толықтай ағылшын тіліне аударылғанша бірнеше рет ағылшын ғалымдар тарапынан тарихи дерек ретінде пайдаланды. Атап айтқанда, доктор I.W. Bellew, ол 1873 жылы D. Forsyth басқарған Қашғар сапары тобының бір мүшесі болып барды. Сол сапардың нәтижесі ретінде «Шығыс Түркістан тарихы» атты еңбек жазып, оның бір бөлігіне Мырза Қайдардың жазбаларын пайдаланды. Сондай-ақ R.V. Shaw, ол Жаркент пен Қашғарда іс-сапарда болғанда «Тарих-и Рашиди» еңбегінен бір бөлігін тәржімалап, 1876 жылы «Жағрафиялық қоғам» журналында жариялады. Одан соң Elliot «Үнді тарихы» атты зерттеуінде «Тарих-и Рашидидің» шағын бөлігін профессор Dowson аудармасымен енгізген. Moorcroft «Сапарнама» атты еңбегінде де Мырза Қайдардың аты аталады. Ол 1822 жылы М. Қайдардың қолжазбасымен танысқан, егер оны пайдаланған болса, «Тарих-и Рашиди» қолжазбасын пайдаланған алғашқы ағылшын болып есептеледі. Ағылшын ғалымы William Erskine 1854 жылы Лондонда баспадан шыққан «History of India» (Үндістан тарихы) атты зерттеу кітабында алғаш рет Мырза Қайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінің бір бөлігін ағылшын тіліне аударып, «Үндістан тарихы» зерттеу еңбегіне пайдаланды. Оның аса маңызды тарихи жазба екендігін сезген Ерскин ұлы тарихшы Мырза Қайдардың «Тарих-и Рашиди» туындысы жедел түрде тәржімаланып, жарық көру керектігіне кеңес береді. Сонымен бірге Ерскин Мырза Қайдарды-беделді, дарынды ғалым ретінде бағалайды. (Ағылшын тіліндегі екі томдық «Үндістан тарихы» атты кітаптың көшірме нұсқасын маған академик, мемлекет қайраткері Әділ Ахметов 2008 жылы арнайы қабылдауында тарту етті. Бұл еңбек мен үшін зерттеу

жұмыстарымда өмірлік рухани нәр іспеттес. Осы жерде қадірлі Әділ ағамызға риясыз көңілмен ризалық сезімді білдіремін. Алла риза болғай сізге! (И.Жеменей)).

Француздар да XIX ғасырдың орта шеңінде «Тарих-и Рашиди» еңбегін тарихи дерек ретінде пайдалана бастаған сияқты. Біз білетін мәлімет бойынша француз тарихшысы Рене Гроссе (1885-1952) «Көшпенді империясы-Аттила, Шыңғыс хан, Әмір Темір» (L'empire des steppes-Attila, Gengis-khan, Tamerlan. Par: Rene Grousset) атты зерттеу еңбегін 1939 жылы жарыққа шығарды. Рене аталған кітабында Мырза Қайдар жазбаларын пайдаланды.

Орыс ғалымы В.В. Вельяминов-Зернов (1830-1904) «Тарих-и Рашиди» еңбегін жазба дерек ретінде қазақтар туралы зерттеулерінде кеңінен пайдаланды. Оны неміс текті Ресей ғалымы В.В. Бартольд (1869-1931) «Орта Азия түріктерінің тарихы» атты зерттеуіне пайдаланған. Тағы да басқа орыс ғалымдары Мырза Қайдар еңбегін пайдаланған сияқты. Бірақ шығармасы толықтай орыс тіліне аударылмай келді.

Сондай-ақ «Тарих-и Рашиди» еңбегінің негізде «әдеби әлемі», «тарихи әлемі» және «энциклопедиялық туынды» атты зерттеу еңбектер жарық көрді.

«Тарих-и Рашиди» еңбегінің парсы тілінен өзге тілдерге аудармалары жайында:

Түркі тіліне алғаш аудармасы тарихшы ғалым һәм аудармашы Мұхаммед Садық Қашғари (1725-1849) тарапынан жасалды. Бұл аударма Қашғар әкімі Юнес Тәжібек ибн Искандербек ибн Әмин Қажениң бұйрығы бойынша қолға алынды. Бұл аударма толық болмаса да түркі тіліндегі тұңғыш аударма болды. Аударманың қолжазба нұсқасы: Мәскеу қаласындағы Азия халықтары институтының шығыс әдебиеттер бөліміндегі қолжазба қорында №С569 (590о) сақтаулы тұр.

«Тарих-и Рашиди» еңбегінің тағы бір түркі тәржімасын Мұхаммед Нияз Ахунд Ниязи 1253 хижри жылында (1837-1838) Хотән әкімі Мұхаммед Әзиз Ванг бұйрығымен жасаған еді. Оның қолжазбасы жоғарыда аталған қолжазба қорында №D 0192 сақтаулы.

Мұхаммед Нияз ибн Әбдіғәфур «Тарих-и Рашиди» бірінші дәптерін 1837-1838 жылдары Хотән әкімі Мұхаммед Азиз Ванг пәрменімен өлең мен қара сөз етіп түркі тілінде тәржімалағанын зерттеуші ғалымдар растайды. Бұл нұсқада өзге нұсқалар сияқты толық емес. Нұсқасы: №120(590 ое). Мұхаммед Нияз түркі тіліне аударған деген болжаммен тағы бір нұсқа: №D 121 (590 of) санмен сақтаулы. 1747 жылы тәржімаланған «Тарих-и Рашиди» аудармасының тағы бір шағын нұсқасы: №С 570 (590of) санымен белгіленген. Оның 1322 хижри (1904-1905) жылында Қажы Жүсіп ибн Молла Ашур халифам ибн Құрбан Суфи ибн Дәулет Суфи көшіріп жазған нұсқасы бар.

Сондай-ақ Ресей Ғылым академиясы, Санкт-Петербург қаласындағы шығыстану институтының қолжазба қорында «Тарих-и Рашиди» түркі тәржімаларының толық және толық емес жеті қолжазба нұсқасы бар. Парсы тілінен тікелей түркі тіліне аударылған толық нұсқасы Өзбекстан, Ташкенттегі Әбу Рейһан Бируни атындағы шығыстану институтының қолжазба қорында №10191/II сақтаулы тұр. Ресей мен Өзбекстан қолжазба қорларындағы аталған түркі тіліндегі нұсқалар әзірше бір-бірімен салыстырып, артықшылық пен кемшіліктері, бір-бірінен айырмалары сарапқа салынып, текстологиясы жасалған жоқ. «Тарих-и Рашидидің» парсы және түркі тілдеріндегі қолжазба нұсқаларының текстологиялық жұмыстары қолға алынып, канондық нұсқасын дайындау ғылыми тұрғыдан өте маңызы зор жоба екендігін ескергеніміз жөн.

Ағылшын тілінде толықтай тұңғыш рет 1895 жылы жарық көрді. Бұл аударманы Британия мұражайындағы үш қолжазба нұсқасы, Кембридж университетінің қорындағы бір қолжазба нұсқасы сондай-ақ түркі тіліндегі екі аударма нұсқалары пайдаланылды. Оны Едвард Денисон Росс (Eduard Denison Ross) тәржімалап, Иранның Хорасан және Систан аймақтарында бас консуль болған Н.Елиас (N.Elias) аталмыш аудармаға көлемді алғы сөз, һашийе (кітаптың жиегіне түсініктеме жазу) әрі қосымшалар жазып ғылыми һәм танымдық құнын арттыра түсті. Сонымен қатар Түркістан, Тибет, Кашмир аумақтарының картасын дайындап кітапқа енгізіп, еңбектің тарихи бағасын жоғары деңгейге көтерді. Бұл еңбек кейін 1988 жылы қайта басылды. 1991 жылында тағы да Делли қаласында баспадан шықты. Бұл басылымында аталған карта алынып тасталған делінеді. Біздің қолда бар мәліметтерге қарағанда ағылшын тіліне толықтай екінші рет W.M. Thacrston тәржімалады. Бұл аударма Британия мен Ресей (Санкт-Петербург) қолжазба нұсқалары негізінде жасалды. Сөйтіп 1996 жылы Harvard университеті атынан жарық көрді.

«Тарих-и Рашидидің» парсы тіліндегі Өзбекстандағы қолжазбасын қазақ тіліне алғаш рет И.Жеменей аударды. Аударма 2003 жылы Алматы «Тұран» баспасынан жарық көрді. «Тарих-и Рашидидің» парсы тілінен екінші аудармасы «Қазақ хандығының 550 жылдығына орай» 2015 жылы жарық көрді. Бұл ретте И. Жеменей 2014 жылында Таразда жарық көрген өзі жасаған қолжазбалар текстологиясын аудармаға пайдаланды. Сондықтан жаңа аударманың бірнеше артықшылыққа ие болды. Біріншіден, пайдаланған

әдебиеттер қатары көбейді. Екіншіден, ондаған қазақ сөздерін оқуға, талдауға мүмкіндік туды. Үшіншіден, бұл аудармада «Тарих-и Рашидидің» екі дәптердегі кіріспелерін толық аударып шықты. Төртіншіден, алғаш рет жер-су, адам, ру-тайпалардың аты-жөні қазақша транскрипцияланды. Сондай-ақ осы жолдардың авторы «Тарих-и Рашидидің» парсы тілінен тікелей қазақ тіліне аударуымен қатар тұңғыш рет Мырза Хайдардың еңбегін «ғұмырнамалық әдеби шығарма» екендігін анықтап, профессорлар: Әбсаттар Дербісәлі, Мекемтас Мырзахметұлының ғылыми кеңесшілігімен 2007 жылы Әдебиет және Өнер институтының академик Серік Қирабаев төрағасы болған ғылыми кеңесінде сәтті қорғап шықты. Аталған докторлық диссертация сол жылы «Мұхаммед Хайдар Дулат-тарихшы, қаламгер» деген атпен Алматы қаласында «Зерде» баспасынан жарық көрді.

Едвард Денисон Росстың (Eduard Denison Ross) ағылшын тіліндегі аудармасын Осман Қаратай түрік тіліне тәржімалады. Ол аударма 2006 жылы Истамбулда «Selenge» баспасынан көпшілік оқырманға жол тартты.

Өзбек тілінде «Мұхаммед Хайдар Мырза-Тарих-и Рашиди» деген атпен Ваһаб Раһманов пен Янглиш Эгамова аудармасы арқылы Ташкенттегі «Шарқ» баспасынан 2010 жылы жарық көрді.

Түркі тіліндегі аудармасы «Мырза Мұхаммед Айдар Аязи-Тарих-и Рашиди» деген атпен Аманбек Үсейінбекұлы Жалиловтың алғы сөзі, түсініктемесі бойынша баспаға дайындаған нұсқасы Ташкентте «Өзбекстан» баспасынан 2011 жылы жарыққа шықты. Оны түркі тіліне Хаже Мұхаммед Шәріп 1837-1838 жылдары парсы тілінен аударған.

Ұйғыр тілінде Мұхаммед тұрды Мырза Аһмет баспаға дайындаған нұсқасы «Мырза Мұхаммед Айдар Көреген-Тарих-и Рашиди» атымен 2011 жылы Үрімжі «Шынжаң халық» баспасынан жарық көрді. «Тарих-и Рашидидің» бұл басылымына Молла Мұхаммеднияз Бенни Әбділғәфурдың түркі тіліне аударған нұсқасы негізге алынған. Оның қолжазба нұсқасы Санкт-Петербург қолжазба қорында №С.0759 нөмірмен сақтаулы тұр.

«Тарих-и Рашиди» еңбегінің парсы тіліндегі қолжазбаларына үш рет текстология жасалды.

1. W.M.Thacrston алғаш рет Ресей (Санкт-Петербург) қолжазба нұсқасына текстология жасады. Аталған еңбек 1996 жылы Harvard университеті атынан жарық көрді. Бұл текстологияда ешқандай индекс немесе түсініктеме жазылмаған.

2. Доктор Аббасқұли Ғаффарифәрд Лондан және Тегран қолжазбаларын қарастырып текстологиясын 2004 жылы жарыққа шығарды. Барынша адам, жер-су аттары, терминдер мен құран аяттарына мольнан түсініктеме жазып, өте құнды дүние ұсынған.

3. Ислам Жеменей Тәжікстан қолжазбасын негізге ала отырып Өзбекстан қолжазбасы мен Аббасқұли Ғаффарифәрдтың Лондан нұсқасы текстологиясымен қатар жаңа текстологиясын жасады. Еңбегі 2014 жылы Таразда жарық көрді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. И.Жеменей. Мырза Хайдар Дулат (1499-1551)-тарихшы-қаламгер (монография).-Алматы: Зерде, 2007.-360 б.
2. Мырза Хайдар Дулат «Тарих-и Рашиди» (парсы тіліндегі текстологиясы).-Тараз: «Сенім», 2014.– 660+32 қосымша бет.
3. Рене Гросс. «Көшпенділер империясы».-Тегран: «Ғылыми- фәрһанги» баспасы, 1365, 1016 бет.
4. Мырза Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди», парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған Ислам Жеменей. Жалпы ред. басқарған және алғы сөзін жазған Әбсаттар Дербісәлі. Алматы: «Тұран» 2003.-616 б.
5. Мырза Қайдар Дулат«Тарих-и Рашиди», парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған Ислам Жеменей.-Алматы: «ҚАЗАқпарат» 2015, 698 б.
6. Жеменей И. «Тарих-и Рашиди» еңбегінің әдеби әлемі.-Алматы, 2009,-200 б.
7. Жеменей И., Әбдіүәли А. «Тарих-и Рашиди» еңбегінің тарихи әлемі. -Алматы, 2009. -176 б.
8. Жеменей И., Жеменей А. «Тарих-и Рашиди» энциклопедиялық туынды.-Тараз, 2014.-124 б.

УДК 930:2(574)
МРНТИ 03.01.09

Saktaganova Z.G.¹

*¹d.p.s., professor of the Karaganda State University after academic E.A. Buketov,
Karaganda, Kazakhstan*

Bodeev K.T.²

*²PhD freshmen student of Karaganda State University after academic E.A. Buketov
Karaganda, Kazakhstan*

FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF RELIGION IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the foreign historiography of religion during the times of Soviet power in Kazakhstan. The relationship between the power and religious organizations has been analyzed since the February Revolution and the restoration of the Soviet era. In addition to the relations between the Bolsheviks and religions, the research examines the political views of other liberal democratic societies about religion are examined. The data and opinions of foreign authors are analyzed and determined the causes of the relationship. Besides the religion, other social problems in 20-40 years of XX century in Kazakhstan are considered.

Key words: historiography, religion, political organizations, Soviet power.

Сактаганова З.Г.¹

¹т.ғ.д., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің профессоры

Бодеев К.Т.²

²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің І-ші курс докторанты

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІН ТАРИХЫНЫҢ ШЕТЕЛДІК ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы Кеңес өкіметі тұсындағы діннің шетелдік тарихнамасы қарастырылады. Ақпан төңкерісі, кейін Кеңес өкіметі орнаған кезеңнен бері қарай, билік пен діни ұйымдар арасындағы қарым-қатынастың өрістеуі талданады. Зерттеулердегі большевиктер мен дін арасындағы қатынаспен қатар, өзге де либералды-демократиялық бағыттағы саяси топтардың дін жайлы көзқарастарына тоқталады. Шетелдік авторлардың мәліметтері мен пікірлері талдана келіп, қарым-қатынастың ушығу себептері айқындалады. Қазақстандағы XX ғасырдың 20-40 жылдар аралығындағы дін мен қатар өзге де әлеуметтік мәселелері көтеріледі.

Тірек сөздер: тарихнама, дін, саяси ұйымдар, кеңес билігі.

Сактаганова З.Г.¹

¹д.и.н., профессор Карагандинского государственного университета им. академика Е.А. Букетова

Бодеев К.Т.²

²докторант I курса Карагандинского государственного университета им. академика Е.А. Букетова

ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ РЕЛИГИИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В данной статье рассмотрена зарубежная историография религии в Казахстане в период Советской власти. Анализируется развитие взаимоотношений власти и религиозных организаций после февральской, октябрьской революции, а также в последующие годы. Автор рассматривает не только взаимоотношения большевиков с религиозными организациями, но и изучает религиозное мировоззрение либерально-демократических групп. Основываясь на данные и суждения зарубежных исследователей изучены причины осложнений взаимоотношений власти с религиозными организациями. В статье параллельно с религиозными проблемами изучены социальные вопросы 20-40 х. гг. в Казахстане.

Ключевые слова: историография, религия, политические организации, советская власть.

From the moment of Bolshevik ruling one of the spheres with which Soviet ideologists fought was religion. Realizing the essence of religion, which was one of the spiritual values people resort to, the Bolsheviks considered various ways of blocking religion, which may be the main opponents of the ideology of the proletariat. In the Middle Ages, religion, developed as an integral part of the spiritual sphere in society and sometimes also an irresolvable part of politics, disappeared in the days of the Bolsheviks. In the Soviet society, various campaigns were organized to create atheism. In an authoritarian environment, religion was perceived as "opium" and tried to separate it from the people and the state. The fight against religion has become one of the ways to create an authoritarian order. Therefore, the problem of religion, which is universal in public relations, was of great interest to foreign researchers. Therefore, the problem of religion, which is universal in public relations, was of great interest to foreign researchers. Western researchers, who recognized Central Asia and Kazakhstan as "Muslim" countries, often took the Islamic religion as the object of their research. In the article we will consider the main research questions of the review of the works of foreign historians and sociologists studying the social aspect of religion in Kazakhstan during the Soviet era. In addition, this information is compared with the data of domestic historians.

In the history of the fatherland, when it gained independence, it became possible to review the work of unauthorized foreign researchers. One of the first in this area was K.Esmagambetov, who published a collection of research "Kazakhs in foreign literature" [2] in 1994. The collection contains works on the internal and external states of Kazakhstan from the tsarist ruling to independence, including religion. In the chapter entitled "Within the Soviet Empire" [2, p. 122-176], there were excerpts from research papers and articles by American and British researchers M.B. Olcott, J. Wheeler, R. Smal-Stotsky, R. Pipes, H. Davis and others who studied the history of Central Asia and Kazakhstan.

Professor of the University Colgate MB Olcott studied the development of religion in the territory of Kazakhstan during the Soviet power in his work "Kazakhs" [3]. In a monograph published several times (1986, 1995), he studied post-revolutionary problems in Kazakhstan. He focused on controversial issues along with changes in the Kazakh steppes. One of the reasons for the dispute was "land," and "when the issue was considered, representatives of the Kazakhstani group of Muslims were twice at Kerensky's reception on August 8 and 24, 1917," and some of the decisions of the commission satisfied them... The Provisional Government allocated 11 million (100 soms per house) for Kazakhs and Russians who lost their property during the 1916 uprising. But before the October Revolution all these measures remained on paper "[3, p. 132]. Olcott M. put forward his proposals on the events of 1917 in Kazakhstan: the formation of the Alash party, the passage of congresses, the study of socio-political relations at this time. Describing the rallies that illustrate the clash in the territory of Kazakhstan in the spring of 1917, he notes that "clerical representatives are disappointed in the presence of women (BC); their pride had fallen, and although they agreed to sit in the city circle (rallies were held on those circles), and dressed in the style of the West, they soon abandoned the negotiations. Such wild demands had turned into a real enmity. 'Mullahs and former government officials (ministers) could not offer any form of integration, although they could resist the beginnings of the intelligentsia' he noted.

Nevertheless, he noted that the conference on April 2, 1917 in Torgai, was successful and that the decisions taken at the meeting were of a high national character and that the majority of the Turgai delegates took part in the Muslim Congress in Moscow in May 1917 [3, p.133].

Domestic historian M. Koigeldiev said about this: "... The All-Russian Congress of Muslims was held in Moscow from May 1 to May 11, and a group of Kazakh intellectuals who participated in this congress made their proposals in the newspaper "Kazakh" about convening a general Kazakh congress". Before the representatives of the "Alashorda" Party, Muslims were the first to propose of holding the All-Kazakh Congress.

Despite of the mistake of M.Olcotton two month saying that First Kazakh conference had been on "1917, 21-28th of May", on variant that had been released in 1995, he wrote that conference was in "1917 21-28th of July and took place in Orynbor" [3, p. 135]. M.Olcot in his project take into focus facts about political battle between AlashOrda's and Muslim organization. Analyzing the following problems that was discussed on the conference: creating of autonomy, recreating of Kazakh economics, to stop migration, etc, he describes opinion about AlashOrda's religious people: "...Delegation find out how to temperate Muslim religious people. Women have their rights, it was prohibited to keep ransoms. For the marriage, both sides of relatives must to be agreed and man and woman ought to be full-aged. Widows was allowed to merry for the second time, husband, for taking the second wife, must to be consulted with their first wife (baibishe). After depravation of kazakh's court, which was dominated by religious members, it was planned to create new laws, despite of that in it's membership had been included religious people, they weren't allowed to be the mains. In the program it was supported creation of independent muftiat in Orynbor, which would take under control Akmola, Semey, Torgay, Oral, and Zakaspiy (nowadays it's Mangystau)" [3, p. 136].

M.Koigeldiyev supposes that the reason of AlashOrda's party's member's non-agreement with "Shora-i-Islam's all lays on following: "...Shora-i-Islam's center of actions was in Petrograd city. Was clear, that all the actions of All-Russian Muslims nation's social-political acts they were forced to have under control in one center" [4, p. 383]. In the future, the target was to make AlashOrda's, who aimed to take autonomy, understand that locating one of the dominating center too far from the Kazakhstan from the side of strategy is not right.

Analyzing main problems that was opened up in GeneralKazakhs's second conference on the 251th release of the journal called "Kazakh journal" that was published 1917, 21st of November, it says that "Kazakhs announced that churches and country is going to be resolved; Kirgiz's (Kazakh's-B.K.) religious government had to be amenable for all the staff that includes birth giving, death, marriage, divorces, and country had to organize the system of free education and force it into action" [3, p. 138]. Despite of that, there wasn't any strong prohibit about religious for the members of AlahOrda that was rushed to build up rational country, they hadn't been permitted to interfere into dominate country as political strength.

So, M.Olcot had opened the problem of women in patriarchal traditional society. Scientists, accepted relation to women in Muslim countries as "wildness" because of European feminism influence, it's seems like they didn't even pay attention on that it was the place of women in society in Muslim countries that have been creating for centuries.

The one, an American historic G.Beyker [5], who had been investigating the situation of women in Kazakhstan, his investigations consist materials about situation of women in Kazakhstan at the period of XX century- 20th-40th y.y. The one of the main reason of hard years in society of Kazakhstanian women in the period of first years of created Soviet government is "Despite of that, the Soviet politics were against of the role and place of women, about an ancient living of women, despite of that, they wanted to live according an ancient traditions, it didn't work, there wasn't even trying". It's notice that complication among situation about women was because of expulsion of Kazakhs as one general ethnic group. Telling about industrialization and organization at the period of the Soviet government, "...joining of Kazakhs to the Soviet society didn't destroy their national symbols, signs. Unity, relative feelings, traditional connection between families...all of this stay safe. Believe in God, praying, Islamic principles that lasted from the ancient times didn't squeezed up from daily routines." Investigator also writes that in countries, where become stable Islamic religious, it's very hard to find work for women.

At the beginning of XX century, jadids and westerns encourage giving freedom to women. In 20th, some of the mullah was trying to came into agreement with the Soviet government, and wrote that we can face with some of the laws of the Soviet rules in Islamic religious writings. But that step hadn't been accepted by people, the idea of giving freedom rights to women hadn't been accepted as by Kazakh and also by Muslims society. Women's activity went into terror. Women, who came across the Muslim religious traditions was punished, arrested at their own homes, some of them even was killed.

In foreign investigations had been given different values to the problem about Soviet domination and people's from the Central Asia relationship about religious. American scientist R.Smal-Stockiy in his work called "National problems during Soviet Union and communistic imperialism" [6] thinks that the national politics in the Soviet government is the genocide politics that acts against other nations. Also, writing about using actions like killings, battles as the tool of punishment, he is valuing politics between the country and religious in society as "...always make chasing mosques, churches of non Russian people...".

The scientist from Harvard university, R.Pipes, had been investigating the history of revolutions in Russia. In his project, called "Formulation of the Soviet Union. Communism and nationalism. 1917-1923"[7] describing political battle between Alash Orda's members and Bolsheviks, he also pointed out that local nationalists wasn't included in Kirgiz revolution committee, that had been created in July of 1919, the members of that committee was only those, who had been chosen by Moscow as trouble proofed, those ones were communists and non Muslims. So, it's been written that this, created organization hadn't any instrument that could help to protect national rights.

The one scientist who had been investigating relationship of the Soviet government was M.E. Pepp noticed following "In 1918-1919 there was danger that European could help to Muslims attacking against the domination of Russians. But despite of the presage of nowadays historic, England didn't even have any plans of invasion...The second world war again shows the weakness of the position of Russians. As like an England, on this time, Germany didn't pay much attention on possibility of using protests of Muslims of Russia" [8].

The Soviet historiography is telling about French military's locating in the Far East while civil war and about the danger from the side of England of invasion from the South of Kazakhstan. That facts are not correspond with Pepp M.E's opinion. Also, at the period of Great Patriotic Warin order to open the second battle field, aiming to make weaker the religious pressure to the Soviet government, all of this was because of opening, recreating churches in the territory of Germanic Soviet Union, at occupied territory.

In the project of an American historic Davis H.B., describing the situation after the Civil War, “There are wasn’t longer time of confusing between Central Asia’s (Muslim) and Bolshevism. Consequential theorist of Central Asia’s nationalism Mirsaid Sultan Aliogly (known as Sultan-Galiyev) wrote that tatars, bashkurts, people of Central Asia and Kazakhstan had been trying to build up Muslim country” [9]. The reason of Muslims that lead them to do that step was the country that after October battle had been managed by Russians.

“Despite of that, in most cases, Marksism’s ideas was too formal, Russians was in the role of an agents in Central Asia’s central government and Bolsheviks parties. Therefore, Muslims sees Russian-colonists as continuer of county’s domination, there are a lot of facts. ... Islam religion’s influence had been stopped in accordance with several law rules, from 1928 till 1941 Islam was attacked. It seems that less attention to foundations of Sultan-Galiyev because of it can’t show him as marksist. But Russian communists and Russians from the Central Asia had been promulgated. It says that “Sultan-Galiyev had been criticized because of his calling local nationalist to deal with “self” bourgeoisie.” It shows that suffering persecution connected with religion in Central Asia had been started later than in central territory of Russia.

As well, in 1919-1920 calling Republics of Central Asia as independent, responsibility and guilty for that, they were again attacked, had been given to V.Lenin.

Accepting Religious as moral branch, there are, also we have investigations that can destroy the Soviet government moral values. One of them is Australian investigator P.Dibb mentioned that “In 1924 they are leading to destroy union of Islam in Turkestan, in order to pay attention of creation 5 Soviet Republics and national special aspects” [10, p. 45] In Soviet time the Republics that was propagandized is given criss-cross view to their friendship. Culturally developed aspect “Most nationalities is giving voice against Russian domination, because spreading Russian traditions, culture, and language may become a danger, it could being saved in heritages of nationalities and also in Kazakh’s national heritage” [10, p. 49].

American historic V. Luis’s work “The symbols of China imperial’s crush”[11], “If we will have a deep look to the history of Central Asia, there are civilization was developing in all the meanings of this word. There are wasn’t any time when Kazakhs, Uzbeks, kirgizs has their own history. The history had been taken from the Ancient Turk, and was equal for all of them historical religious.-he also noticed, that,-In period of Soviet government, there are wasn’t any reasons of territorial separations”.

American investigator E. Daili, in his project “Basmachis and Bolsheviks”[12] thinks that “In the area of culture especially, from the side of Russian religion, we located higher than Central Asia or Kavkaz”. That kind of assumption without any reason is proved by taking under control all of the administration, also by the actions that was leading of “mortification”, reprisals.

An English historic O.Kerow at his work, called “The Soviet imperial”[13] “By replacing an Arabic alphabet into Cyrillic alphabet, the main reason was to escape the people of Central Asia from the influence of Turkey, which had been using Arabic alphabet.

An English investigator M.Bruchis “While purification in the middle of 30th, by the opinion of the Moscow, earlier, the Republics that didn’t accept latin alphabet “national deviations” looked like “linguistic conditions”. In 1936, they thought that the main purpose was to make the other nation’s people Russians like, they have changed latin alphabet with Cyrillic one...” [14, p.135].

An American investigator, M.Rikvin, pointed out in his project called “Religious in Central Asia and nowadays nationalism and political force” that “The Soviet national politics is located near the area of Russian bullet, the place of a culture and domination of USSR is based on that all the population is aimed to be “union soviet nation” [15, p.282].

The professor from London university H.Seton-Watson, in his work called “Recreated imperialism” [16] tip off, that the term ‘imperialism’ hasn’t any stable description, saying that in Soviet historiography description had been given by Lenin, he notice that USSR have the path to imperialism itself. H.Seton-Watson says that “One of the main essential points of Soviet politics is separation of the territory between republics. Usbeks, Kazakhs, Kirgizs, Turkmens, etc, were suspicions of separating into self “nations”, It’s known that the goal of the Soviet politic was to turn back on from Turkistans and Turkish national union and eurhythmy. They needed to be far from each other, there are musn’t be any connection, but had to be created separate nations who would create relationship with Russians, that must to be accommodated separately. Only in this way it would be safe from the side of Central Asia’s Muslims who will not build battlefield.

It’s noticed that in sphere of education-sciences, from the side of Science government nationalities the Central Asia has achievements. But, wrote, that those achievements works on communism necessity. This consequence of “achievements” concluded in following ways: “From their culture, there was deleted Islamic elements, in order of Turkish, Persian, Arabic words were replaced by Russian terms, words. Arabic language had been replaced by

latin, so that cause the separation of young generation from their culture. And at the end of 30th, with the help of replacing latin language with renewed Cyrillic alphabet, young generation was cut up from Europe and Turkish culture. In the other words, the material progress that was achieved by the Central Asia and Kazakhstan had been destroyed within the Islamic culture” [16, p.72]. Also, noticed that it was the most harmful political crime that was forced to the people.

The authors of reference book “Muslims of the Soviet imperialism” that had been published in 1986 Alexandr Bennigsen and S.Enders Wimbush called “the soviet society’s colonial Muslims”[17] Authors writes that there was two branches of developing Islamic religion, it’s official Islam and Sufism.

Also, there is describing by the foreign investigators the most harmful period in Country’s history, it’s the period of developing of religious among the people in the Soviet era.

In the article we may collect opinions of foreign historic about the religion in Kazakhstan by the following way:

Firstly, foreign scientists discusses the process of interference of party called “Shuro-i-Islam” etc, into the politic after the battle in February. Indeed, it wasn’t good for organizations with religious goals. The members of Alash party block them any chances to have a deal with this politics. The main reason of this was party’s members won’t to be separated the society of a party, so they voted against the self movement of religious organizations. Later, after Bolsheviks came to domination, religion was completely prohibited, national party’s work were limited and two political group were gone from the political area.

Secondly, foreign scientists accept religious (Islamic religion) as the connection line between the relationship of Central Asia and Kazakhstan. Local people in all the investigations are called “Muslims”. The Soviet government, by the creating five republics place the border between the nations with the same roots, place of birth, then interdict them from the Islam, one thing with the help of which the were together.

Thirdly, subjection of Kazakh alphabet in the history of Kazakhstan into changes. Changing from the Arabic into latin, from latin into Cyrillic, it was accepted as becoming far from world culture (Muslim and Europe culture). Aspiration of the Soviet government making “the soviet people” in new way, means that they destroying the main culture that had been created for centuries. By the opinion of self scientists, it’s valued as “the most harmful action that have been done to people”.

References

- 1 *Non-religious readings: Collection.-M.: Politizdat, 1988.-343 p.*
- 2 *Yesmagambetov K.-Kazakhs in the foreign literature.-Almaty: Kazakhstan, 1994.-234 page.*
- 3 *Olcott M.B. The kazaks.-California: Stanford university, 1995.-387 p.*
- 4 *Koygeldiyev M. The movements of Alash party. Chapter I.-Almaty: «Мектеп», 2008.-480 page.*
- 5 *Bayker D. Condition of Kazakh women in the period of two wars // Сентрал эйин сэрвей. 1985, 4-м. №1. 75-114 pp.*
- 6 *Smal-Stockiy R. Deals of nations in the period of the Soviet Union and communism Russian imperialism.-Miluoki, 1952.-53 page.*
- 7 *Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923.-Harvard University Press, 1964.-365 p.*
- 8 *Pepp M.E. The Soviet Union and Central East.-London: Ayshi afferce, 1976. February. Chapter 63. 7-8 page.*
- 9 *Davis H.B. National actions to the theory about marksism-New York,London, 1978.-95-96 pp.*
- 10 *Dibb P. The Soviet Union-Chicago: Urbana, 1986.-293 p.*
- 11 *Luis V. The signs of building of Chinese Empire.-New York, 1979.*
- 12 *Daili E. Followers and Bolsheviks.-New Jersey: Princeton, 1986.*
- 13 *Caroe O. Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism. London, 1954.*
- 14 *Bruchis M. The reaction of Language politics of USSR to Turk nationalities language // USSR and Muslims world. London, 1984.-135-145 pp.*
- 15 *Rywkin M. Religion, Modern Nationalism and Political Power in Soviet Central Asia. // Canadian Slavonic Papers.-Ottawa, 1975.-Vol. 17. No. 2/3.-P.275-276.*
- 16 *Seton-Watson H. Recreated imperialism.-Pensilvanya, 1961. -144 p.*
- 17 *Bennigsen A., Wimbush S. Muslims of the Soviet Empire: A Guide. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1986. -P. 21.*

Г.Е. Сапаева¹

*¹аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасы*

Қ.Д. Арыстанбекова²

*²аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасы*

Г.Т. Тілеужанова³

*³аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасы*

XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ СИПАТЫ

Аңдатпа

Балалар әдебиеті халықтың дәстүрлі бала тәрбиесінің негізінде қалыптасқан, ауқымы кең көркем шығармалар болып табылады. Мазмұны терең, тілі көркем, жеңіл жаттауға болатын, халықтың өмірлік тәжірибесінен шығатын асыл мұра. Балалар әдебиеті өз негізін ауыз әдебиеті мен фольклордан алады. Жазушы адам мінезінің қыр-сырын, сыртқы бейнесін, ішкі жан-дүниесін әртүрлі тәсілдермен көрсете біледі. Балаларға арналған шығармалардың мазмұны мен құрылымы көркем шығармаларға қарағанда ерекше болады. Ауыз әдебиеті туралы айтқанда «шілдехана», «бесіктой», «тұсау кесер», «сүндет той» секілді үлгілерден басталып, ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, мақал-мәтелдерден жалғасын табады.

Балаларға арналған шығармалардың тақырыптық, стильдік, құрылымдық жағынан басқаша жасалатыны барша-мызға аян.

Түйін сөздер: балалар әдебиеті, ерекшелігі, фольклор, тақырып, стиль.

Г.Е. Сапаева¹

КазНУ им. аль-Фараби

Қ.Д. Арыстанбекова²

КазНУ им. аль-Фараби

Г.Т. Тілеужанова³

КазНУ им. аль-Фараби

НЕКОТОРЫЕ СВОЙСТВА КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XX ВЕКА

Аннотация

Детская литература основана на народном традиционном воспитании ребенка и является широким художественным произведением. Это ценное наследие включает в себя глубокое содержание, красоту языка, легко заучиваемый и основанный на народном опыте. Детская литература берет свое начало с устного народного творчества. Писатель раскрывает образ своего героя через его характер, внешний вид и конечно же, через его внутренний мир. В сравнении с художественными произведениями детская литература отличается содержанием и структурой. Когда говорят про устную литературу, то это обязательно сопровождается народными пениями, сказками, загадками, скороговорками и пословицами-поговорками.

Всем известна насколько интересна и необычна детская литература.

Ключевые слова: детская литература, отличие, фольклор, тема, стиль.

G.E.Sapaeva¹

KazNU named after al-Farabi

Q.D.Arystanbekova²

KazNU named after al-Farabi

G.T. Tileuganova³

KazNU named after al-Farabi

BASIC PROPERTIES OF KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE OF THE 20TH CENTURY

Abstract

Children's literature is based on the traditional education of children, a wide range of artistic works. A deep legacy of people's life experience, which is deep and easy to learn, is beautiful and easy to understand. Children's literature is based on

oral literature and folklore. The writer reflects the manners, appearance, inner world of a different ways. The content and structure of children's works are more characteristic than artistic compositions.

Which a magical, mysterious deceptive and prose proverb it is well known that children's works are very unique and interesting.

Key words: children's literature, contrast, folklore, theme, style.

Халқымыздың сан ғасырлық арманы орындалып, тәуелсіздік алып, егемендікке қолымыз жеткен заманда, өсіп келе жатқан ұрпақтың санасына ұлттық ұлағатты қасиеттерді сіңіре білудің маңызы зор. Сан ғасырлар бойы қалыптасқан, уақыт таразысынан екшеленіп өткен қазақ халқының байырғы тұрмыс-салт рәсімдері мен тәлім-тәрбиелік әдеттері мен ережелердің жас ұрпақтың мәдениетті игерген иманжүзді, инабатты жалпы адамзаттық асыл қасиеттерге ие болуына ықпал етеді.

Әдебиет-тәрбие құралы. Әуелі жеке дарындардың дуалы ауыздарынан шығып, кейін оны халық қалап, қастерлеп, жаттап, жадында қалдырып, ғасырлар бойы өңдеп, өркендетіп, қадірлеп қалыптастырып, асылым деп ақыл-санасына сіңірген ауыз әдебиетінің үкілі үлгілері-мәдени мұрамыздың ең құнды қазынасы. Ол-ұрпақ тәрбиесінің күн сәулесіндей әсерлі нұрымен от алатын ой тамызығы болып, жанды жалындататын, қиялды қияндататын, ақыл-сананың айшықты көріністерін бейнелейтін қасиетті, киелі мұра.

Біздің ата-бабаларымыз ерте заманнан бері қарай өз өмірінің жалғасына, жас ұрпаққа, халықтың мол тәжірибелері мен даналық ойларынан туған өсиетті-достықты қастерлеуді, халықтар достығын нығайтуды мұра етіп қалдырған. Бұл жөнінде осыдан мың жыл бұрын өмір сүрген ұлы ойшыл, данышпан Әбу Насыр әл-Фараби: «Егер халықтар бақытты өмірге жету жолында бір-біріне қол ұшын беріп, көмектесетін болса, бүкіл жер беті шапағатқа толып кетер еді», – деп жазған еді.[1] Ғалымның бұл айтқандары қазіргі кезде де іске аса бастады.

«Ел боламын десең, бесігінді түзе» дейді ұлт зиялылары. Рас сөз. Жастардың бойында отансүйгіштік қасиеттерін қалыптастыру, ұлтжандылықты тәрбиелеп, оны сіңіре білу қазіргі күннің өзекті мәселесінің бірі болып отыр. Шынында да, ақпарат ағымы басым түсіп отырған уақыттағы жастардың мінез-құлқы қандай? Олар немен тыныстап, немен өмір сүруде? Немен айналысады, қандай кітаптар оқиды? Дәстүрлі ұлттық құндылықтарымызға деген көзқарастары қандай? Жасөспірім бойындағы ел тәуелсіздігіне деген терең жауапкершілік пен ұлттық мүддемізге сай биік рух қалыптастыруда, ұлтжандылыққа тәрбиелеуде, қазақ балалар поэзиясы қандай рөл атқарады? Қашан да болса жас ұрпақты тәрбиелеуден асқан абыройлы міндет жоқ.

«Ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілерсің»- дейді халық даналығы. Азамат тәрбиелеу-өзіңе ұлағат, кішіге ғибрат. Баланы баулудағы әдебиет пен ана тілінің ана сүтіндей қай халықтың да мәдени, рухани тарихынан танымыз.

Қазақ балалар әдебиеті-қазақ әдебиетінің мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы балаларға арналған саласы. Оның қайнар көзі қазақ фольклорынан бастау алады. Балалар әдебиетінің алғашқы жазба үлгілерін ХХ ғ-да Ы.Алтынсарин жасады. Ол балаларды өнер-білімге тәрбиелейтін, еңбекке баулитын, этик., эстет. тәрбие беретін өлеңдер мен әңгімелер жазды. Сондай-ақ, қазақ фольклорынан балалардың тіліне, ұғымына жеңіл шығармаларды іріктеп, орыс балалар әдебиетінен қысқа да қызықты әңгімелер аударып, құрастырды, ана тілінде алғашқы оқулық («Киргизская хрестоматия», 1879) бастырып шығарды. Сөйтіп, бала тіліне лайықты, ойына қонымды ойнақы өлеңдері мен қызықты әңгімелері арқылы педагог-жазушы қазақ балалар әдебиетінің негізін қалады. Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаев «Ғылым таппай мақтанба», «Интернатта оқып жүр», «Әсемпаз болма әрнеге» деген өлеңдерінде қазақ балаларын оқуға, өнерге үндеді. Қазақ балаларына арналған оқулықтар мен өлеңдер жинақтары ХХ ғасырдың басында көбейе бастады. 1912 жылы орыс ақын-жазушыларының мысалдарын қазақ тіліне аударып, оған өзінің төл шығармаларын қосып, «Үлгілі тәржіма» атты кітап және «Үлгілі бала» оқулығын шығарған педагог-жазушы Спандияр Көбеевтің де қазақ балалар әдебиетін дамытуға сіңірген еңбегі мол. Қазақ балалар әдебиетінің Қазан төңкерісіне дейінгі белгілі үлгілері қатарында М.Кәшімовтің «Әдеп» (1907), «Ақыл» (1908) атты жинақтарын, М.Нұрбаевтың «Көргенді бала-үлгілі ана» (1908), Ғ.Мәжитовтың «Қазақ шәкірттеріне ақыл» (1910), М.Дибердиевтің «Қазақ балаларына қирағат кітабы» (1910) кітаптарын, сондай-ақ, Т.Жомартбаевтың «Балаларға жеміс» (1912) атты өлеңдер жинағын атауға болады. Ақын С.Торайғыров балаларға арнап өз кезіндегі өзекті мәселелерді өрнектеген өлеңдер жазды («Шәкірт ойы», «Оқып жүрген жастарға», «Бір балуанға», т.б.).

Кеңес дәуірінде идеологияның өзекті бір саласы ретінде балалар әдебиетінің де дамуына арнайы көңіл бөлінді. Алғаш шыға бастаған «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас алаш») газеті мен «Пионер» (қазіргі «Ақ желкен») журналында, «Пионер» («Октябрь балалары», «Қазақстан пионері», қазіргі «Ұлан») газетінде

балаларға арналған өлең-жырлар, әңгімелер жарияланды. С.Сейфуллин, Б.Майлин, Ш.Иманбаева жеке өлеңдерін, І.Жансүгіров “Малта”, “Шәркей” (1929), “Жұмбақ” (1930) сурет-кітапшаларын, Ө.Тұрманжанов “Қошан кедей” (1927) әңгімелер жинағын шығарып, Қазақ балалар әдебиетінің дамуына елеулі үлес қосты. 30-жылдары Қ.Әбдіқадыров, А.Тоқмағамбетов, Т.Жароков, Ж.Саин, Ж.Сыздықов балаларға арнап өлеңдер жазды. 40-жылдардағы балалар әдебиетінде Қ.Аманжоловтың, М.Хакімжанованың, Ә.Тәжібаевтың, Ғ.Ормановтың балаларға арналған өлең-тақпақтары жиі жарияланып тұрды. 50-жылдардан бастап қазақ балалар поэзиясында бала психологиясына терең бойлаған балалар ақындары бой көрсетті. Ақын-жазушылар Ө.Тұрманжанов, С.Бегалин, М.Әлімбаев, Ә.Дүйсенбиев, Қ.Мырзалиев, Қ.Ыдырысов, Ж.Смаков, Қ.Баянбаев, С. Қалиев, Е.Егеубаев, т.б. балаларға арнап, көптеген кітаптар жазды. Оларда балаларды Отанды сүйге, ғылым, білімге жетелейтін тартымды тақпақтар, жұмбақтар мен жаңылтпаштар, ертегілер мол. Балалар әдебиеті сондай-ақ, сатиралық шығармалармен (О.Әубәкіров, Ш.Смаханұлы), жаңа поэмалармен (Х.Ерғалиев, Ә.Сәрсенбаев), жаңаша ертегілермен (Ө.Тұрманжанов, Қ.Мырзалиев, Ә.Ахметов, Ыдырысов), ақындар Ж.Өмірбековтің, І.Мәмбетовтің, Қ.Мүсіреповтің, Т.Молдағалиевтың жинақтарымен, суретше-кітаптарымен толысты. Балалар әдебиетінің проза саласын дамытуға Тұрманжанов, Бегалинмен қатар М.Иманжанов, С.Омаров, Б.Сокпақбаев, С.Сарғасқаев, т.б. жазушылар айтарлықтай үлес қосты. Балалар әдебиетінде ерлікті (С.Бақбергенов, “Талғат”, Қ.Қайсенов, “Жас партизандар”, еңбекті (М.Сүндетов, “Балық аулай барғанда” т.б.), спортты (С.Бердіқұлов, “Жұмыр жерде теңбіл доп”), оқу мен тәрбиені, ар-намысты, адамгершілікті, тарихи дәстүрді (Иманжанов, Н.Сералиев, М.Гумеров) дәріптейтін көркем повестер, романдар жазылды. Ғылым жетістіктерін бейнелейтін шығармалар туды. Өрісі одан әрі кеңейіп, “Бөбектерге тарту” (1961), “Алтын күн аясында” (1963), “Балдырғанның базарлығы” (1965), “Жыл он екі ай” (1965 жылдан бері жыл сайын шығып тұрды). “Біздің кітап” (1967, 1974), “Кел шырқайық, балалар” (1973) сияқты жинақтар басылып шықты. 30-жылдардан бастау алған драматургия саласы да Қазақ балалар әдебиетінде қызу қолға алынып, лайықты жалғасты. Жазушылар І.Жансүгіров, Ш.Хұсайынов, С.Омаров, Т.Ахтанов, Ш.Ахметов, т.б.-балаларға арналған алғашқы пьесаларын жазды. 50-жылдары Хұсайыновтың “Есірткен ерке”, М.Ақынжановтың “Ыбырай Алтынсарин” пьесалары Республикалық жасөспірімдер мен балалар театрының сахнасында қойылды. 1960-70 жылдарда Б.Ысқақовтың, Б.Тәжібаевтың, Қ.Ыдырысовтың пьеса, инсценировка жинақтары шықты. Қазақ балалар әдебиетінің ең қаулап дамыған кезеңі-70-80 жылдарда балаларға және жастарға арналған шығармаларды жариялайтын “Жалын” баспасы ашылып, баспаның жанынан республикалық жабық әдеби байқау өткізіліп, балалар әдебиетінің одан әрі өркендеуіне айрықша игі әсер етті. Т.Нұрмағамбетов, О.Бөкеев, К.Ахметова, М.Қабанбаев, Н.Дәутаев, Қ.Омаров, М.Айымбетов, А.Асылбеков, Т.Сәукетаев, Ө.Ақыпбеков, т.б. ақын-жазушылар балалар әдебиетін жанрлық-көркемдік тұрғыдан байытуға айтарлықтай үлес қосты. Бұған дейінгі кезеңдермен салыстырғанда, 70-90 жылдардағы балалар әдебиеті өмір шындығын қамту өрісінің кеңдігімен, шеберлік деңгейінің биіктігімен ерекшеленеді. Мысалы, шытырман оқиғалы шығармалардың төменгі сынып оқушыларына арналған үлгілері (С.Жұбатыров, “Отты өткел”, Н.Мұраталиев, “Жасылкөлдін құпия тұрғыны”), таңғажайып оқиғалы повестер (Жұбатыров, “Алыстағы аралдар”, Н.Мұраталиев, “Ғажайып мекенге саяхат”) балалардың қызыға оқитын шығармаларына айналды. Мұндай шығармалар өз кезінің өзекті әлеуметтік-моральдық мәселелерін балалардың ой өрісіне, талғамына лайықтап, өрнектей білді. Әлімбаев, Мырзалиев, Молдағалиев, Е.Өтетілеуов, т.б. өлеңдері нақтылығымен, әрі қысқа, әрі нұсқалығымен, оқиғалығымен, танымдық мәліметтерінің молдығымен балалар үшін бағалы базарлық болды. Бұл жылдардағы балалар әдебиетінің мәселе қою сипаты да айрықша. Қ.Омаровтың, Р.Әбілқадырованың, Дәутаевтың, Н.Ақышевтың, С.Дүйсенбиевтің, Қ.Түменбаевтың, Ж.Қорғасбектің, т.б. балаларға арнаған туындыларында кейіпкерлер өздеріне етене табиғи ортада танылумен бірге, заманымыздың көкейкесті мәселелеріне араласады, оны шешудің жолдарын іздейді. Қазақ балалар әдебиетінің әр кезеңде әрқилы дамуына қоғамдық-әлеум. жағдай, тарихи-саяси талаптар шет ел әдебиеті әсер етті.[2, 110б]

Қазақ балалар әдебиеті-қазақ қоғамымен бірге туып, біте қайнасып келе жатқан рухани іргелі сала. Жас балалар өздерінің алғашқы кішкентай ойындарынан бастап-ақ үлкен кісілердің істеріне еліктейді. Жас баланың ой-арманы асқақ келеді. Олар да ұшқыш болып аспанда шарықтасам, суда жүзсем, түрлі машиналар ойлап шығаратын ірі конструктор болсам, мұғалім, ғалым болсам, космонавтар қатарына қосылып, солардай жер жүзін таң-тамаша етсем деп қиялданады. Қалай да тез өсіп үлкендер қатарына қосылуды, даңқты адамдардың қатарында болуды аңсайды.

Қазақ әдебиетінің тарихында тым әріден, көне дүниеден басталған алып арна да-балалар әдебиеті, соның ішінде балалар поэзиясы. Қазіргі қазақ балалар поэзиясының тамыры тереңнен фольклорлық

мұралардың қатпар-қатпар қойнауларынан кәусар тартып жатыр. Негізгі жанрлық түрлері де сол кезде қалыптасқан. Ертегі, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, сұрақ-жауаптар, санамақ, мазақтама, толып жатқан жыр үлгілері-балалар поэзиясының халық әдебиетіндегі қаншама кең таралып, дамығанының айғағы. Мұндай шығармаларда көбінесе халықтың тұрмыс-тіршілігі сипатындағы, содан қалыптасқан ұлттық психологиясындағы өзіндік реңктер қанық көрінеді. [3,248б]

Балалар шығармаларын талдаудағы ең басты ғылыми, әдеби тұжырымға негіз етіп алынатын пікірлердің, түйіндердің мәні көп екендігі белгілі. Осы ретте балалар өлеңдерінің ерекшеліктерін балалар ақындары шығармаларымен сабақтастыра қарастырған көрнекті ақын Қадір Мырзалиұлының «Сөз сиқыры» (1982ж) кітабы алдымен еске түседі.

Балалар поэзиясының дамуы, қалыптасу кезеңі балалар қаламгерлерінің шеберлігімен тікелей байланысты. Аталған кітабына дейінгі жазылған «Білгенге-маржан, білмеске-арзан» мақаласында автор балалар әдебиетіне қатысты тұстарға, көркемдік ой, шеберлік жөнінде өз көзқарасын зерттеуші көзімен бағдарлай қорытады.

Балалар шығармаларын заман тұрғысынан талдап, оған қажетті қуатты туындылар, жаңа көркем бейнелер, қаламгерлердің суреткерлік шеберлігі, тың тақырып, идея қосу-балалар әдебиеті үшін қашан да өзекті мәселенің бірі. Осы бағытта жарық көрген еңбектің бірі-«Қазақ совет балалар жазушылары» деп аталады. Онда балалар ақын-жазушыларының шығармашылық жолы туралы мәліметтер берілген. Қ.Әбдіқадыров, Қ.Мұқышев, С.Сарғасқасев, Н.Әлімқұлов, Ж.Смақов, Ә.Қалдыбаевтар жөнінде олардың шығармашылығы жөнінде Қ.Ергөбеков өз пікірлерін қалдырған.[4, 223б]

Балалар поэзиясында көркемдік шеберлік, образ шынайылығы, тіл әсерлігі сияқты қажетті шарттарға ықпал еткен 1977 және 1992 жылдары жарық көрген «Қазақ балалар поэзиясының антологиясы» атты жинақ. Ө.Тұрманжановтан басталып, Ө.Ақыпбекұлына дейінгі аралықты еркін қамтиды. Бұл жинақ көркемдік деңгейі үздік өлеңдердің туындысы ретінде рухани -эстетикалық әлемді танытатын кітап болуымен ерекшеленеді.

Қазіргі қазақ балалар әдебиетіндегі зерттеуді қажет ететін тұстарының бірі-балалар шығармашылығының жас ерекшелігін ескере отырып, өсу кезеңіне қарай топтау мәселесі. Балғындар мен ұландардың тез дамып, жылдам өзгеруі шығарманың ауқымдылығындағы өзгешелігінен байқалады.

Балаларға арналған өлеңдер өз бастауын фольклордан алады да, одан кейінгі кезеңдерде, мәселен, жыраулар әдебиетінде оның тақырыптық-көркемдік мәні ерлік, патриоттық туындылар аясында өрістеуімен ерекшеленеді.

Қазақ балалар поэзиясы өз өрнегімен, өз ыңғайымен көріне бастады. Ақындар баланың мінез-құлқына, ішкі дүниесіне, психологиялық күй жайына үңіле бастады. Солардың нәзік қалтарыстарын суреттеу арқылы, жан-дүние диалектикасын поэзияға өрнектеді.

Қазақ балалар әдебиетінің көшбасшысы халық жазушысы Мұзафар Әлімбаевтың әр тақырыпта жазған шығармалары көрнекті орын алады. «Балдырған» журналының көп жылдар басында отырып, балалар әдебиетін өркендетуге елеулі үлес қосқан ақынның жырларында да балдырғандар әлемін нанымды суреттеуге болады. Ақынның «Менің ойыншықтарым», «Жұмбақтар», «Шынықсаң, шымыр боларсың» т.б. әр жастағы балаларға арналған шығармалары, отыздан астам өлеңдері бүлдіршіндердің сүйікті әндеріне айналған. Бірнеше шығармалары орыс тілінде жарық көрген.

Сол сияқты, әсемдік пен әдемілік өлшемдерін бала қиялына қалам қуатымен ұялата білген балалар әдебиетінің көрнекті өкілдеріне Қ.Мырзалиев, Ф.Оңғарсынова, Ә.Дүйсенбиев, Ж.Смақов, М.Жаманбаинов, С.Қалиұлы, Ж.Кәрібозин сынды ақындарды жатқызуға болады.

Жалпы әдебиетке қойылатын талаптар балалар мен жасөспірімдерге арналған шығармаларға да қойылады. Баланың талғамы, ойы, ықыласы, тілінің даму мәдениеті, олардың өсу, есею жылдарына қарай әртүрлі ерекшеліктері болады.

Балаларға арналған басылымдар: газет, журналдарды шығару, оларды тарату, қалың оқырманға олардың тәрбиелік мәнін ұғындыру әрбір азаматты толғандырары сөзсіз. [5,5б]

Ш.Ахметов «Қазақ балалар тарихының очеркі» кітабында балалар әдебиетінің алты ерекшелігін атайды. Біріншіден, балалардың психологиясына зерттеу жасағанда, олардың ойлау, түсіну қабілеті әңгімеленіп отырған оқиғаның, көркем образдың нақтылығын, дәлдігін, әсіресе көрнектілігін, өз өмірінің айналасынан алынып отыруын қажет етеді; Екіншіден, әңгімеленіп отырған оқиғаның барысында лиризм болуы шарт. Баланың ішкі дүниесіне, ой-санасына бірен әсер ететін күшті де мағыналы сөздер айтылуы керек; Үшіншіден, балалар әдебиетінде оқиғаны және адам характерін суреттеу өзгешеліктері мен әдістерінің динамикасы ерекше болады. Психологияның дәлелдеуіне қарағанда, балалар алдымен оқиғадан оқиғаның туып отыруына, бұлардың тез өзгеруіне, шешіміне, кейіпкерлер мінездерінің әр

жақты болуына қызығады. Одан соң оның неден шыққан себептерін іздестіре бастайды; Төртіншіден, балалар жаратылыстың көркем көріністерін, пейзажды шебер зейнеттеуді ұнатады, оған сүйсіне қарайды, соны өз айналасынан іздейді. Көркем әдебиеттегі жаратылыс суреттері олардың байқағыштық, талғампаздық қабілетін арттыра түсеі. Пейзаждық сурет-эстетикалық тәрбиенің бір көрінісі. Эстетикалық тәрбие көбіне ақыл тәрбиесімен тығыз байланысты болып отырады. Өйткені көркемдікке тәрбиелеу-баланың ақыл-есінің тез жетіліп, тез дамуына көмектесіп отырады. Эстетикалық тәрбие сондықтан да көркем өнердің барлық салаларында ұлы шеберлер жасаған көркем өнердің, көркем әдебиеттің аса құнды шығармаларын балалардың терең түсінуін, сол шығармалардан рахаттанып рухани ләззат алуын дамытады; Бесіншіден, балалар әдебиеті шығармаларының мазмұн мен идеясы олардың белсенділігін арттырып, өз өмірінің жарқын болашағын танытуға себепкер болуға тиісті. Оларды белгілі мамандыққа үйретіп, еңбексүйгіштікке әуестендіре білуі керек; Алтыншыдан, «Сөз-әдебиеттің негізгі материалы. Біздің барлық әсерімізді, ойымызды көркем түрге келтіретін-сол. Әдебиет-сөз арқылы сұлу суреттелетін өнер» – деген М.Горький.

Қашан да болсын жас ұрпақты тәрбиелеуден асқан абыройлы міндет жоқ. Тәуелсіз қоғамымыздағы ауқымды істерден шет қалмай, жаңалықты жедел жеткізіп отыратын, жас ұрпақтың жан дүниесінің қалыптасуына елеулі үлес қосып отырған ақындар халқымыздың тыныс-тіршілігін тереңнен толғайды.

Біз келешекте қуатты мемлекет, зиялы қоғам құрамыз десек, дәл бүгін бесікте жатқан бөбектерді, балабақшада жүрген бүлдіршіндерді, мектеп партасындағы шәкірттерді мемлекеттік қамқорға алуымыз керек.

Жасөспірімді дұрыс бағытқа сілтеп, сол үшін ат салысатынның бірі-балалар әдебиеті. Балалар әдебиеті-жас буынның сана-сезімін оятып, ақыл дамытатын, оларды адамгершілікке тәрбиелейтін өмір оқулығы. Оның мақсаты-мектеп жасына дейінгі үш жасар баладан бастап, он алты жасқа дейінгі оқушыларға көркем әдеби тілде жазылған жоғарғы идеялық қызықты шығармаларды беру. Осының барлығы жас буынды саналы өмір сүруге талпынтады. Оның келешегіне жол ашады, бағыт сілтейді. Өмірге жанасымды, икемді, төзімді күрескер етеді.

Алдымызда кітап оқымайтын, газет-журналдарға жазылмайтын, театр мен мұражайға қызықпайтын, музыка тыңдамайтын, тек табыс құған, білімсіз ұрпақтың өсу қаупі тұр. Оған жол бермеуіміз керек. Ол үшін ұрпақ тәрбиесіне көңіл бөліп, бүкіл қоғам болып атсалысуымызға тура келеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1) Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзий. – А., 1992
- 2) Қирабаев С. Өнер өрісі. Алматы, 1971.
- 3) Ыбырайым Б. Ой мен сөз. Алматы, 1985.
- 4) Ш.Ахметов «Қазақ балалар тарихының очеркі». Алматы. 1965.
- 5) Ыбырайым Б. Жеткіншектер әлемі және көркем шындық // Жұлдыз, 1990. № 6

УДК: 903.02 (574)

ГРНТИ 19.03.11

М.С. Шағирбаев¹

*¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы қ, Қазақстан.
mambet__87@mail.ru*

Г. РУБРУК ПЕН П. КАРПИНИ ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАР
(Алакөл аймағы бойынша)

Аңдатпа

Мақалада Г.Рубрук пен П.Карпинидің жазба деректеріндегі қалалар қарастырылады. Алакөл аймағында жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында ортағасырлық 16 қаланың орны анықталған болатын. Бұл қалалар жергілікті топонимдер бойынша аталды. Үш қалаға археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Мақалада автор ортағасырлық қалаларды жазба деректер негізінде сәйкестендіру мәселесін қарастырады.

Тірек сөздер: Г.Рубрук, П.Карпини, Алакөл аймағы, ортағасырлық қалалар, жазба деректер

М.С. Шагирбаев¹

¹Младший научный сотрудник Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДА В СВЕДЕНИЯХ Г. РУБРУК И П. КАРПИНИ

(По Алакульским регионам)

Аннотация

В данной статье рассматриваются письменные сведения Г.Рубрук и П.Карпини. В результате археологического исследования в Алакульском регионе, было найдено 16 средневековых городище. Эти городища были названы по местным топонимом. На трех городищах проводилась археологическая раскопка. В данной статье автор рассматривает проблему локализации этих городищ по средневековым письменным сведениям.

Ключевые слова: Г.Рубрук, П.Карпини, Алакульский регион, средневековые города, письменные источники.

M.Sh. Shagirbaev¹

¹Junior Researcher Institute of Archeology named after. O.H. Margulana, Almaty, Kazakhstan

MEDIEVAL CITIES IN DETAILS OF G. RUBRUK AND P. KARPINI

(By Alakul regions)

Abstract

In this article, the written information of G.Rubrook and P.Karpini is considered. As a result of archaeological research in the Alakul region, 16 medieval settlements were found. These settlements were named according to local toponyms. An archeological excavation was conducted on three sites. In this article, the author considers the problem of localization of these sites by medieval written information.

Key words: G.Rubrook, P.Karpini, Alakul region, medieval cities, written sources.

Алакөл ойпатына Алакөл археологиялық экспедициясы (жетекшісі Ә.Т. Төлеубаев) 2007 жылдан бері зерттеу жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде 19 ортағасырлық қаланың орны анықталып, 3 қалаға зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ортағасырлық қалалар қазіргі Үшарал қаласы маңына шоғырланып, одан әрі шығысқа қарай екі бағытпен тармақталған.

Қалалардың бірінші тармағы Үшаралдан Достық елді-мекеніне баратын үлкен күре жолдың екі шетін бойлай, тау жағалай отырып, 9 қала орналасқан. Олар: Тентек 1, Жайпақ 1, 2, Асусай, Қоскеліншек, Ырғайты, Тоқта, Тау Ақши, Шыңдалы.

Үшаралдан шығысқа қарайғы қалалардың екінші тармағы Алакөлдің оңтүстік жағалауын бойлай отырып, 7 қала орналасқан. Олар: Тентек, Қайнар, Ақтүбек, Жайпақ 3,4, Ақши, Көктұма (Көктұма қаласын Алакөл жойып жіберген).

Үшінші қалалар тобы Үшарал маңына шоғырланған қалалар қазіргі таңда жойылып бара жатқан Қарабұлақ және Үшарал (қазір бұл қала жойылған). Бұдан бөлек, барлау жұмыстары барысында, Алакөлдің солтүстік бетінде орналасқан Найманқала және Еміл өзенінің бойында орналасуы мүмкін Еміл немесе Омыл қаласы. Орналасуы мүмкін деуіміздің негізгі себебі, қазір ол маңды құм басып қалған. Бірақ, далада шашылып жатқан қыш бұйымдар маңайда қала болуы мүмкін деген болжамымызды айғақтай түседі (сурет 1).

Жетісудың солтүстік шығыс өңіріндегі ортағасырлық қала мәдениеті туралы деректерді араб-парсы жазбаларынан кездестіре аламыз. Тамим ибн Бахр, Ибн Хордадбек, әл Идриси жазбаларында Жетісу өңіріне жанама болса да қатысы бар мәліметтер ұшырасады. Аталған жиһанкездердің жазбаларында Қимақтар еліне барар жолдың маршруттары сөз болады. Бірақ аталған саяхатшылардың деректеріндегі қимақтарға барар жолдың маршруттарына қатысты зерттеушілердің пікірлері әркілы болып келеді [1].

Алакөл өңіріндегі ортағасырлық қалалар жөнінде маңызды деректердің бірі XIII ғасырдың ортасындағы Еуропа саяхатшылары П. Карпини мен Г. Рубруктың шығармалары. Екі саяхатшы араға 7-8 жыл салып барып, яғни П. Карпини 1245-1247 ж.ж. және Г. Рубрук 1253-1255 ж.ж. Қазақстан жері арқылы өткен (сурет 2). Аталған жиһанкездердің жүрген маршруттарындағы топонимикалық атаулар мен қала-елді мекен атауларында, біздің зерттеу нысанымызға қатысты маңызды мағлұматтар кездеседі. Біз жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектеріндегі мәліметтерді аударма түрінде беріп, оған соңғы кездегі зерттеу қорытындылары негізінде талдау жүргіземіз.

П. Карпини мәліметтеріне талдау. Карпини өзінің «Моңғолдар тарихы» еңбегінің: «Біз жүріп өткен жолдар және біз өткен жерлердің сипаты» атты соңғы бөлімінің, XVII тарауында келесі мәліметтерді

береді: «Одан әрі біз қарақытайлардың жеріне өттік. Бұл жерде татарлар (моңғолдар) Омыл деп аталатын бір ғана қала салған. Император бұл жерде үй тұрғызған, ол үйге біз ішімдік ішуге шақырылды. Император жағындағы адам, сол қаланың ақсақалын? (старейшин города) (рубасы, қаланың бұрынғы басшысы-М.Ш.) және екі баласын билеуге мәжбүрлерді. Ол жерден шыққаннан кейін біз аса үлкен емес бір теңіз таптық. Теңіздің атын біз сұрамағандықтан, белгісіз болып қалды. Бұл теңіздің жағасында аса үлкен емес тау орналасқан, (жолбасшы немесе жергілікті-Ш.М.) айтуынша ол жерден қыста қатты жел тұрады. Сондықтан адамдар ол жердің қасынан үлкен қауіппен өтеді. Жазда ол жерде желдің гуілі естіліп тұрады. Бірақ тұрғылықты адамдардың айтуынша, жел тау арасындағы ашық жерден жай шығып тұрады. Бұл теңіздің жағасымен біз біраз күн жүрдік, теңізде көп аралдар бар екен және біз оны (теңізді) сол жағынан (мүмкін сол жағымызда-Ш.М.) қалдырып кеттік. Ол жерде өзендер көп екен. Бірақ аса үлкен емес. Өзеннің екі жағалауында да аса үлкен емес орман бар. Бұл жерде моңғолдардың ең үлкені-Батудың ағасы Орда тұрады; ол жерде оның әкесінің (Жошы?) орда немесе сарайы орналасқан. Сарайда, сол жерді билейтін әйелдерінің бірі тұрады».

XVIII тарауында Карпини келесі мәліметті береді: «Ол жерден шыққаннан кейін, біз қуанышты Петр күні қарсаңында Наймандар жеріне келдік, олар пұтқа табынушылар. Петр және Павел апостолдар күні ол жерде қалың қар жауып, біз қатты тоңдық».

Енді Плато Карпинидің келтірген мәліметтеріне талдау жұмыстарын жүргізсек. Бірінші ол Қарақытай жеріне келген кезде, моңғолдар тұрғызған Омыл деген қаланы көргенін, әрі сол қаладағы императордың үйінде болғаны жөнінде айтқан. Аударма кітапта мынадай түсінік береді: «Плато Карпини еңбегіндегі Үгедей хан тұрғызған, құмды шөлден солтүстікте орналасқан Омыл қаласы жөнінде дереккөздері жоқ. Бірақ деректегі Омыл қаласын Қызылбас (оз. Кизилбаш) көлінен батыста, қазіргі Шәуешек (Чугучак) қаласынан оңтүстікте орналасқан Имиль қаласымен сәйкестендірілген. Бұл қаланы қарақытайлар 1125 жылы тұрғызған. Моңғолдар Қарақытайларды жаулап алғаннан кейін, қала қайта жөндеуден өтуі мүмкін» [2, с. 45-95.]. Бұл туралы П. Карпини де дерек келтіреді: «татарларда қызық салт бар, олар князьдер мен ақсүйектердің ордасын бұзбаған (басып алған жерлерін айтуы мүмкін-Ш.М.) ол жерді басқару үшін әрдайым бір әйеліне сыйлық ретінде беретін болған».

Біздің ойымызша, П. Карпини Омыл қаласын айтқанда қайтар жолын сипаттауы мүмкін, яғни бірінші Омыл (Еміл бойында болса) қаласын көріп, содан кейін Алакөлді көреді. Бірақ профессор М. Елеуов өзінің «Плато Карпини мен Гильом Рубруктың Қазақстан арқылы сапары туралы» атты мақаласында, П. Карпини айтқан Янкинт, Бархин және Орнас қалаларын С.П. Толстов [3, с. 105.], Л.Б. Ерзакович [4, с. 161.], Ә.Х. Марғұлан [5, с. 78.] және К.М. Байпақовтың [6, с. 28.] баламалауларына талдау жүргізе келіп, «П. Карпинидің Іле өңіріндегі Омыл қаласына, Алакөлді жағалап, Моңғолияға өткен болса керек»-деген пікір айтқан [7, с. 69-71.]. Бірақ Іле өлкесіндегі Омыл қаласын басқа қалалармен сәйкестендірмеген.

Енді Қарақытай мемлекетіне қатысты деректерге шолу жасап көрсек. Ала ад-Дин Ата Малик Джувейнидің дерегі бойынша (1225-1283 ж.ж) қытайлар немесе мұсылман жазбаларында аталғандай қарақытайлар қырғыз жері арқылы өтіп, Емілге келді, әрі сонда қала салды дейді [8, 19-26 бб.]. Бірақ академик В.В. Бартольд бұл қалаладан XIII ғ. тек қана ізі қалды деп көрсеткен [9, 49 б.]. Белгілі ғалым Л.Н.Гумилев қарақытайлар жайында, өзінің «Қиял патшалығын іздеу» атты еңбегінде: «...Солтүстікте қырғыздармен қағысып қалғаны – Сібірге баратын жол екенін көрсетеді. Қашқарға басып кірмекші болғанда быт-шыты шығып жеңіледі де, Орта Азия жасыл алқаптарындағы мұсылман халықтарымен қарым-қатынасын шиеленістіре түседі. Қидандар тек Емел өзені алқабы мен Жетісуда тұрып қалады...», енді бір жерінде «Қара Қидан мемлекетінің негізін салушының басып алып, игерген жері оның өзі өлер шағында үш үлкен аймақты қамтитын. Солтүстігі Емел өзені мен Жетісудан бастап, оңтүстігі Шу өзеніне дейін созылып жатқан Батыс Жоңғарияны гурханның өзі басқаратын». Л.Н. Гумилев Қидандардың астанасы жөнінде: «Астана, дұрысы-қосын Баласағұн-Шу өзенінің жоғарғы жағында, Ыстықкөлге таяу жерде жататын. Екінші қала-Емел-Балқаштың шығыс жиегіне жақын болатын. Осынау шағын да, әсем кедей облыс атышулы «пірәдар Иоанның патшалығы» еді...». Л.Н. Гумилевтің еңбегінде қарақытайлардың Емел өзені бойында тұрақтаған, сондай-ақ қала салғаны бірнеше жерде қайталанатын [10, 131-139 бб.]. Еміл өзені мен оның алабындағы қарақытайлар тұрғызған қала жөнінде М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашид» кітабының түсіндірмесінде де айтылған. Онда: Эмиль (Еміл)-Алакөл көліне шығыс жағынан құятын Тарбағатайдағы өзен. Қазіргі Шәуешекке жақын. Өзеннің көлге құйылысынан алыс емес жерде қарақытайлар салған, бүгінде жер бетінен жойылып кеткен Эмиль қаласы болған» [11, 555 б.].

Біздің ойымызша Омыл қаласы қазыргі Еміл өзенінің бойында болуы мүмкін. Мұның екі себебі бар, бірінші, біздің тарапымыздан жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары барысында, 2012 жылы Алакөлдің солтүстік шығыс бетіндегі Еміл өзенінің бойында, яғни көлге шамамен 20-25 шақырым

жетпей, құм басып қалған қала орны болуы мүмкін нысанды таптық [12, 28-31 бб.]. Ол жерде, жердің бетінде шашылып жатқан қыш бұйымдарға қарап, аталған аймақта қала орны болған деп болжаймыз. Екінші, тура осы Емілдің бойында, бірақ қазіргі Қытай Халық Республикасының шекарасында, шекаралық аймақтан ішкері, шамамен 2,5-3 шақырым жерде, Еміл өзенінің сол жағалауында орналасқан қала орны анықталды [13, с. 145-154.]. Қаланың сақталған қабырғаларымен алғанда көлемі шамамен 120x130 м құрайды. Қаланың қақ ортасында көлемі 40x50 м болатын цитадель бар [14]. Бұл қала да Шәуешектен оңтүстікте, Еміл өзенінің бойында орналасқан. Қаланың гео-координаттары: С. 45°57'44.38" Ш. 82°28'58.43". Біздің ойымызша Плато Карпини осы қалалардың бірін айтқан болуы мүмкін (сурет 3, 4).

Келесі мәселе, П. Карпини көрген теңіз. Бұл әріна Алакөлмен сәйкестендіріледі. Бірақ осы жерде бір нәрсе түсініксіз. П. Карпини бірінші Омылды көріп, содан кейін барып, Алакөлді көргенін жазады. Біздің ойымызша, П. Карпини тура осы жерде қайтар жолын сипаттаған болуы мүмкін. П. Карпини жазбасы сапар аяқталғаннан кейін жазылған. Сондықтан ол, Алакөл маңын сипаттағанда екі мезгілдің орнын немесе бару және қайту маршруттарының орнын ауыстырып жазуы ықтимал. Плато Карпини жазбасына назар аударсақ, ол барар жолында Алакөл өңірінен негізінен күзде жүрген. Алакөлден өткеннен кейін, наймандар жеріне жеткенде қалың қар түсіп кеткен. Қайтар жолында ол тек қыста жүргенін жазады. Жалпы П. Карпинидің сапары 1245 жылы 16 сәуірде Лион қаласынан басталады. Моңғолиядағы Күйік ханның ордасында 4 айға жуық болған, ол кері сапарға 1246 жылы 13 қарашада шығады [15, с. 8.]. Осы жерде тағы бір түсініксіз жағдай орын алады. Егер П. Карпини 4 айға жуық Күйік ханның ордасында болса, онда ол шамамен шілде-тамыз айларында Алакөл маңынан өткен болып шығады. Сонда П. Карпини наймандар жеріне келгенде қалың қар жауды деген сөзі күдік тудырады. П. Карпини наймандар жеріне Петр мен Павел күні қарсаңында келгенін айтады. Петр мен Павел күндері-бұл христиан мерекесі. Юлиан күнтізбесін пайдаланушы орыс праволсав шіркеулерінде және басқа да православтық шіркеулерде 29 маусым (12 маусым) күні тойланады. Жаңа юлиан күнтізбесіне көшкен православтық шіркеулер мен католиктік шіркеулер де аталған мерекені 29 маусым күні тойлайды [16, с. 316-322.]. Сонда ол наймандар жеріне маусым айының соңы мен шілденің басында келген. Шілде-тамыз айларында Алакөлдің солтүстік бөлігіндегі Тарбағатайда қар түспейтіні белгілі.

Г.Рубрук деректеріне талдау. Гильом де Рубрук Француз королі ІХ Людовиктің тапсырмасымен Моңғолияға барған. Француз королі ғылыми деректерден белгілі, 1248 жылы алтыншы Крест жорығы кезінде Мансур түбінде «сарациндерден» жеңіліп қалған. Осы жеңілістің орнын толтыру үшін, король қитұрқы саясатқа барып, соғысқа өздерінің одақтасы ретінде Моңғолдарды тартуға тырысады. Ол үшін моңғолдарға арнайы елші аттандыру қажет болды. Моңғолияға арнайы дипломатиялық миссияны орындау үшін, алтыншы крест жорығына қатысқан, қабілетті, ақылды және терең білімді Гильом Рубрукты қолайлы көреді. Гильом Рубруктың Моңғолияға 1253-1255 жылдары барған саяхаты «Шығыс елдеріне саяхат» деген атпен белгілі болды. Гильом Рубруктың еңбегі 53 бөлімнен тұрады. Біздің зерттеу жұмысымызға қатысты бұл 25, 29 және 45 бөлімдері.

25 Бөлім. «Осыдан бірнеше күннен кейін біз Қарақытайлар тұратын тауға жетіп, ол жерден үлкен өзен таптық. Өзеннен қайық арқылы өтуге тура келді. Бұдан кейін біз кең алқапқа шықтық, ол жерден қабырғасы саздан тұрғызылған қираған қамалды көрдік және жерлері өңделген. Одан әрі біз Эквиус деп аталатын жақсы қалаға кезіктік. Онда Персиядан өте алыс болса да, парсы тілінде сөйлейтін сарациндер тұрады. Келесі күні оңтүстікте орналасқан үлкен таулардың сілемі болып табылатын әлгі? (через те горы) таулардан өтіп, біз керемет жазыққа шықтық. Жазықтың оң жағында таулар, сол жағында айналып шығуға 25 күндік жол кететін теңіз немесе көл орналасқан. Бұл жазық таудан ағып келетін өзен суларымен суарылады. Жазда біз осы теңіздің солтүстік қапталымен өттік. Теңіздің сол жағында да, таулар орналасқан. Жоғарыда аталған жазықта көп қалалар орналасқан. Бірақ көпшілігін татарлар малға жайылым үшін қиратқан. Себебі мұндағы жайылым жақсы. Біз ол жерден Қойлық атты қаланы кезіктірдік. Қалада 12 күн аялдадық...»

29 Бөлім. Біз Қайлактан әулие Андрей мейрамы кезінде шықтық. Ол жерден алыс емес, үш лье жерден несториандық қонысты таптық... (лье-көне француз өлшемі. 1 лье шамамен -4,5 км тең). Бұл жерден шыққаннан кейін біз, үш күннен соң, осы облыстың орталығына жеттік. Бастапқыда бізге жоғарыда аталған теңіз өте толқынды болып көрінді. Әрі біз ол жерден онша үлкен емес арал көрдік. Менің жолдасым, қолындағы зығырдан жасалған матасын суға малып, судың дәмін көрмекші болды. Су тұзды болғанымен, ішуге жарайтын секілді. Оңтүстік-шығыстағы үлкен таулардың арасында кең алқап созылып жатыр. Одан кейін, таулардың арасында тағы бір теңіз бар. Осы дала арқылы, бірінші теңізден екінші теңізге қарай өзен ағып жатыр. Бұл алқапта тоқтаусыз жел тұрады. Бұл жерден өтетін жүргіншілер, теңізге жел ұшырып кетуінен қорқып, үлкен қауіппен өтеді. Сонымен біз алқап арқылы жүріп отырып,

солтүстіктегі бетін қар жапқан үлкен тауларға бет алдық. Бұл кезде қар жерде де жатқан болатын. Сондықтан біз Әулие Николай мейрамы күнінен бастап жүрісімізді тездеттік. Себебі біз алдымызда ешқандай адамдарды кездестірмедік. Рождестволық посттың (Христиандық діни ауыз бекіту) екінші сенбісінде біз үлкен құзға келдік...

49 Бөлім. Біз Батуға дейін 2 ай 10 күн жүрдік. Бұл аралықта біз жерлеу орны мен кішкене қоныстан басқа, бірде-бір ғимарат, қала көрмедік. Біз көп жағдайда сол халықтың жерімен, бірақ басқа жағымен жүрдік.

Гильом де Рубруктың деректеріне талдау жүргізсек. Бізге дейін Рубруктың жүрген жолын зерттеп, онда аталған қалаларға сәйкестендіру жұмыстары жүргізілген болатын. Рубрук атаған Эквиус қаласын В.В. Бартоль [17, с. 85.] және А.Н. Бернштам Шеңгелді қаласымен сәйкестендірген [18, с. 83.]. К.М. Байпақов Шеңгелді қаласын зерттеп, бұл қаланың материалдары XIII ғасырмен мерзімделмейтінін айта келіп, әрі Шеңгелді қаласының көлемі 75x75 м келетін төрткүл қала екендігін ескере келе, Эквиусты Шеңгелдімен сәйкестендіру нақты емес екендігін айтады. К.М. Байпақов пікірінше, Эквиус қаласы қазіргі Талдықорғаннан онша алыс емес жердегі Көксу өзені бойындағы Дүнгене (Екіоғыз) қаласы болуы мүмкін [6, с. 35-36.]. Рубрук еңбегінде аталатын Қайлақ яғни Қойлық қаласы қазір толық зерттеліп, негізгі сұрақтарға жауап алынғаны белгілі [19, с. 9-13.]. Рубруктың еңбегінде аталған Эвиус және Қайлақ қалалары туралы мәселе айқын. Бізге күдікті көрініп тұрған мәліметтер келесідей: Рубрук Эквиус қаласынан шыққаннан кейін, кең жазыққа шығады. Оң жақтарында үлкен таулар, сол жақтарын теңіз орналасқан. Бірақ жазба мәтініндегі хронологиялық динамикаға қарасақ, олар әлі Қойлыққа жеткен жоқ. Картографиялық мәліметтен белгілі, Қойлық пен Алакөл арасы шамамен 100 шақырым құрайды. Тіпті Қойлықтан тіке тартқанның өзінде алдында бір емес, төрт тау орналасқан. Атап айтқанда, Қойлықтан тіке солтүстікте Кеттібай тауы (1085 м), Қойлықтан солтүстік-шығысқа қарай Шыбынды тауы (1461 м), Шыбынды тауынан шығысқа қарай жалғасқан Хайуан тауы (2385 м), Шыбынды тауынан солтүстікке қарай тармақталған Текелі тауы (1269 м). Байпақ қарасақ, Географиялық-ландшафт Қойлықтан Алакөлді көру мүмкін еместігін толық дәлелдейді. Сонда Рубрук Қойлыққа жетпей тұрып, қалай Алакөлді көреді? Әрі, Қойлыққа келгеннің өзінде де Алакөлді көру мүмкін емес. Оның үстіне ол Алакөлді айналып өткенде 25 күндік жол болатынын анық жазады. Яғни ол Алакөлді көріп тұр немесе сол маңдағы біреуден сұрауы да мүмкін. Рубрук жоғарыда аталған жазықта көптеген қалалар орналасқанын, әрі олардың моңғолдар тарапынан қирағанын айтады. Ең қызығы осы жерден Қойлық атты қаланы кездестірдік дейді. Бұл жерде аударма қате жасалған деген қарсы пікір тууы мүмкін. Бірақ біз әр кездерде және тәуелсіз жасалған аудармаларды қарадық. Олар 1911 ж [20], 1957 ж. [15], 2003 ж. [19] және 2012 ж.[21]. Барлығында да Қойлыққа жетпей Алакөлді көргенін жазады.

Біздің ойымызша, Рубруктың жазбасында да маршрут уақыттарын ауыстырып алған болуы мүмкін. Себебі, жоғарыда айтқандай, Қойлық маңайын, Эквиус маңайында да Алакөлді көре алмайды. Біздің ойымызша, Рубрук, бірінші Эквиус қаласын, содан кейін Қойлық қаласында болған. Одан кейін оң жағында таулар орналасқан, сол жағында теңіз яғни Алакөл орналасқан ойпатқа келген. Қазіргі таңда да, аталған аймақтың географиялық-ландшафтындағы ерекшеліктер, Рубрук жазбасымен сәйкес келеді. Қойлықтан шыққаннан кейін, таулар біртіндеп оң жағында қалып отырады. Одан әрі кең жазыққа шығасың. Яғни, Үшарал қаласынан шығысқа қарай ұзындығы шамамен 100 шақырым, ені 15-30 шақырым арасында ауытқитын жазық дала орналасқан. Одан әрі Рубрук көптеген қираған қалалар көргенін жазады. Археологиялық зерттеулерден белгілі, Үшарал қаласы маңында «Қарабұлақ» [22, с. 138-145.] және «Үшарал» атты екі ортағасырлық қала, Үшаралдан солтүстікте 10 шақырым жерде тағы бір ортағасырлық Тентек атты қала, Үшаралдан солтүстік-шығыс және шығысқа қарай ара қашықтықтары шамамен 8-20 шақырым арасында ауытқитын 15 қала, атап айтқанда Ынталы, Қайнар, Ақтүбек, Жайпақ 1, Жайпақ 2, Жайпақ 3, Жайпақ 4; Асусай, Көктұма, Қоскеліншек, Қоныспай, Тоқта, Тау Ақши, Ақши, Шыңдалы атты ортағасырлық қалалар орналасқан. Біздің тарапымыздан жүргізілген зерттеулер қалалардың XII ғасырдың 2 жартысынан кейін, (Көктұма-XIII ғ.-?) өмір сүрмегенін көрсетті [23, 154-165 бб.]. Сонымен қатар Рубрук әлгі жазыққа су таудан келетінін айтады. Қазіргі таңда, Алакөл мен Жоңғар Алатауының арасында кем дегенде 10-нан астам үлкенді-кішілі өзендер орналасқан. Әрі барлық өзендер таудан жазыққа қарай, яғни Алакөлге қарай ағады. Өзендердің ара-қашықтықтары 2-8 шақырым арасында. Тіпті бүгінгі егін егетін жергілікті халықта осы өзен суларын толық пайдаланады. Өзендерді атап айтсақ, Тентек, Еспембет, Жаманты, Шоқыман, Қоныспай, Ырғайты, Теректі, Тоқта, Керуен, Берсай су, Шыңдалы, Кендір сақал өзендері. Мұның арасында бірнеше ондаған Қоскеліншек, Асусай, Шеңгелтұма секілді ұсақ жылғалар мен бұлақтар орналасқан. Біздің ойымызша Рубрук Қойлықтан шыққаннан кейін көрген жазық пен ондағы өзендер және қираған қалалар біз жоғарыда атаған нысандар

болуы әбден мүмкін. Сонымен қатар, К.М. Байпақов Рубруктің: «облыс орталығына келдік...»-деген дерегіне қарап, ол қаланы қазіргі Көктұма қаласының солтүстігінде болған, бірақ Алакөлдің жағалауының өзгеруіне байланысты су астында қалып қойған қаламен байланыстырады. Бір мәселені ескеруіміз қажет, К.М. Байпақовтың бұл сәйкестендірулері 1980 жылдардағы археологиялық зерттеулердің қорытындысы бойынша жасалған [6, с. 35-37.]. Одан бері Солтүстік Жетісуда бірнеше ондаған қалалар ашылып, біршамасы зерттелді [21]. Біздің ойымызша Рубрук келген облыс орталығы Көктұма орнында болмауы да мүмкін. Бірақ бұл мәселе әлі зерттеуді қажет етеді. Себебі Рубрук облыс орталығына келдік дегенде оның қандай қала (мүмкін бекініс, қоныс орны-Ш.М.) екенін ашып айтпаған. Соған қарағанда аса үлкен емес қала болуы да мүмкін. Рубрук жазбасында теңізден оңтүстік-шығысқа қарай жазық созылып жатыр. Онда да таулар бар және онда тағы бір теңіз бар дейді. Сол жерден жел соғатынын айтады. Бұл біздің ойымызша, Алакөлдің оңтүстік-шығысында, Жоңғар қақпасының шығысында, Алакөлден тіке тартқанда 70 шақырым, Жоңғар қақпасынан тіке тартқанда 20 шақырым жерде орналасқан Ебі Нұр көлі болуы мүмкін. Ебі Нұр тұзды көл, көлемі шамамен 32x17 шақырымды құрайды.

Рубрук жазбасына қатысты соңғы талдаулар, бұл оның жүрген жолының уақытына байланысты. Рубрук: «әулие Андрей мейрамы күні Қойлықтан шығып, үш күннен кейін облыс орталығына келдік»-дейді. «Әулие Андрей мейрамы» бұл-бірінші апостол Андрейдің атымен байланысты. Қазақ халқындағы Қыдыр ата күнімен мағынасы жақын. Әулие Андрей күні түнде ол келіп, алда қыста болатын ауа-райы жөнінде болжамын айтады-мыс. Әулие Андрей мейрамы 30 қараша күні (13 декабрь) күні аталып өтеді [16, с. 316-322.]. Сонда Рубрук Қойлықтан Қарашаның 30-күні шыққан да, желтоқсанның 3-і күні облыс орталығына келеді. Қазіргі таңға дейін, желтоқсан айында Жоңғар қақпасынан соққан Ебі желі немесе солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай соғатын Сайқын желінің күштілігі сонша, Алакөлде үлкен толқындар көтерілетіні белгілі. Рубрук жоғарыда аталған жазықпен жүріп отырып, теңіздің солтүстігіндегі тауларға бет алдық дейді. Әрі бұл кезде жерде қар жатқан болатын деп айтады. Әрине теңіздің солтүстігіндегі тау дегені бұл, Алакөлдің солтүстік-шығысындағы Тарбағатай сілемдері екені даусыз. Бұл жерден Рубрук Әулие Николай мейрамы күннен бастап жүрісін тездеткенін айтады. Әулие Николай мейрамын Еуропа елдері 6 желтоқсан күні тойлайды. Одан әрі Рубрук ешкімді кездестірмегенін, тек тау арасымен жүріп отырғанын жаза келіп, Рождестволық посттың екінші сенбісінде үлкен бір құзға келдік дейді. Рождестволық пост деген бұл – Христиандық ауыз бекіту секілді діни ғұрып немесе амал уақыты. Бұл Исаның туған күнінің құрметіне жасалатын ғұрып. Аталған ғұрып уақыты 15 (28) қарашадан бастап 24 (6) қаңтарға дейін созылады. Бізге өкінішке орай 1253 жылғы күнтізбе белгілі емес, сондықтан жобалап алуымызға тура келеді. Рубрук Қойлықтан 30 қараша күні шығып, 3 күннен кейін яғни 3 желтоқсанда облыс орталығына келеді. Бұл жерден әулие Николай күні шамасында солтүстікке қарай бет алып, жүрісін тездетеді. Бұл шамамен 6 желтоқсанға сәйкес келеді. Одан әрі Рождестволық посттың екінші сенбісі деген күн шамасы желтоқсанның 9-12 аралығында құзға барып жеткен. Рубрук жазбасындағы айтылған құз бүгінде әлі зерттелмеген мәселенің бірі. Бұл нысан, егер Рубруктің жүрісімен есептесек (күніне шамамен 25-30 шақырым), Алакөлден солтүстік-шығысқа қарай шамамен 90-120 шақырым жерде орналасқан болуы мүмкін. Бұл маңда қазір Майлытау және Бірліктау секілді екі тау орналасқан Бірліктаудың ең биік шыңы 3242 м, Майлытаудың биік шыңы 2305 м құрайды. Г. Рубруктың келесі деректері Моңғол жеріне қатысты мәліметтер болып табылады.

Қорытынды ретінде айтарымыз, Алакөл өңірі, Жетісу (Жоңғар) қақпасы аймағында соңғы он жылдың көлемінде 19 ортағасырлық ескерткіштердің орны ашылып, оның бірнешеуіне археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Жаңа мәліметтерді сараптап, ортағасырлық қалаларды жазба деректер негізінде сәйкестендіру үшін, П. Карпини мен Г. Рубруктың еңбектеріндегі мәліметтерге жаңа көзқараспен қарау керектігі байқалады. Біз жоғарыда саяхатшылардың мәліметтеріне талдау жүргізіп, кейбір мәліметтерінің орындалу уақыттарының ауысуы мүмкін екендігін байқадық. Шешімін таппай тұрған бір мәселе, Омыл (Еміл) қаласы. Себебі Алакөл аймағынан тек осы қаланың ғана аты аталған. Біздің археологиялық зерттеулер Алакөл аймағының жазба деректерде сипатталған бөлігінде ортағасырлық қала орны болуы мүмкін екендігін растап отыр. Алдағы зерттеулер осы бағытта жүргізілетін болса, отандық археологиядағы XI-XII ғасырлармен мерзімделетін ескерткіштің орны анықталар еді.

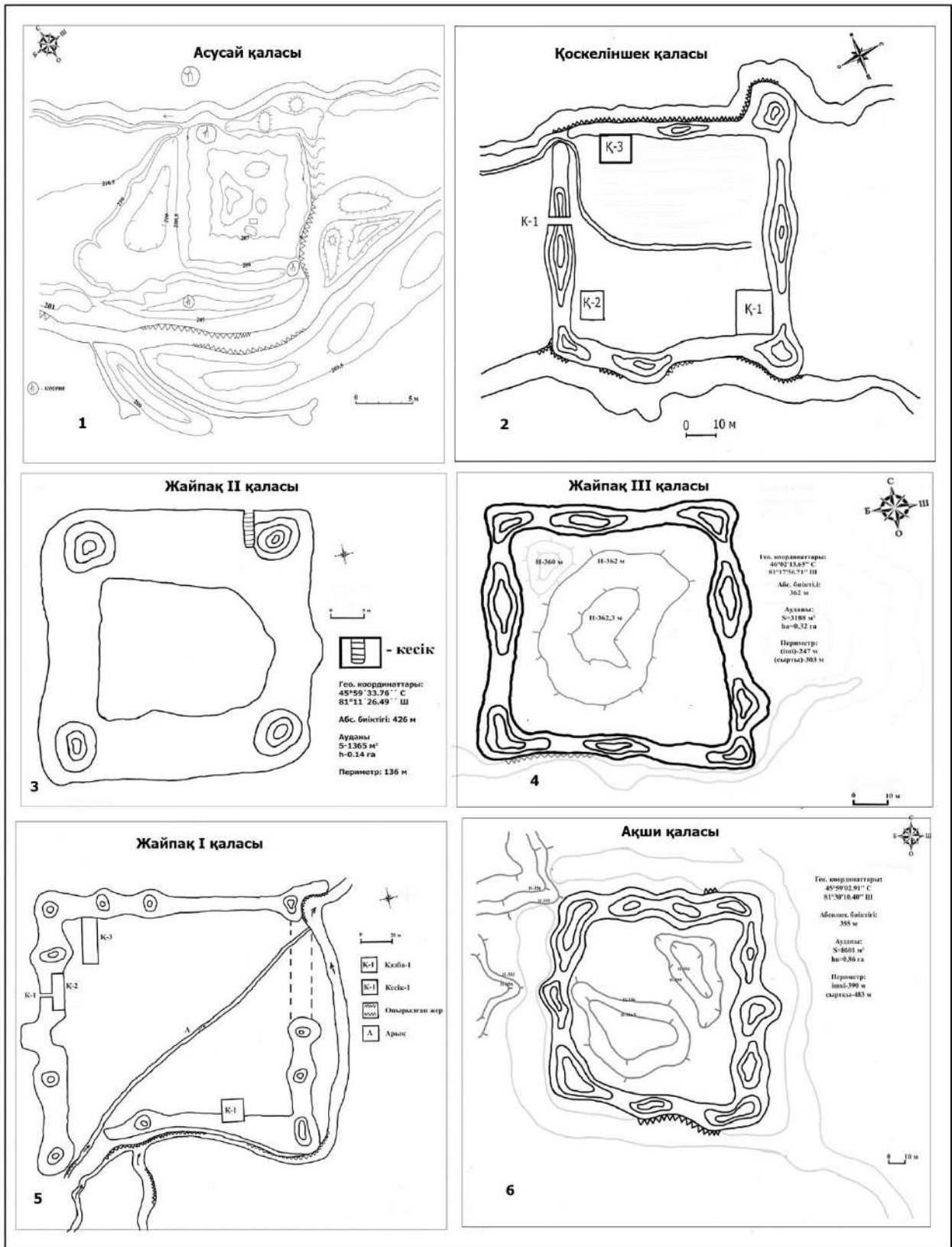
[1] *Oskembay M., Iskakova G. Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs // Modern Science international scientific journal. 2014; Minorsky 1948-Minorsky V. Tamim ibn Bahr's journey to the Uyghurs // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 1948. T. 12. Pt. 2. P. 275-305. See my Munazi; Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам.-Алма-Ата:1972.*

[2] *Плано Карпини и Гильом де Рубрук. Путешествие в Евразийские степи.-Алматы: 2003.-198 с.*

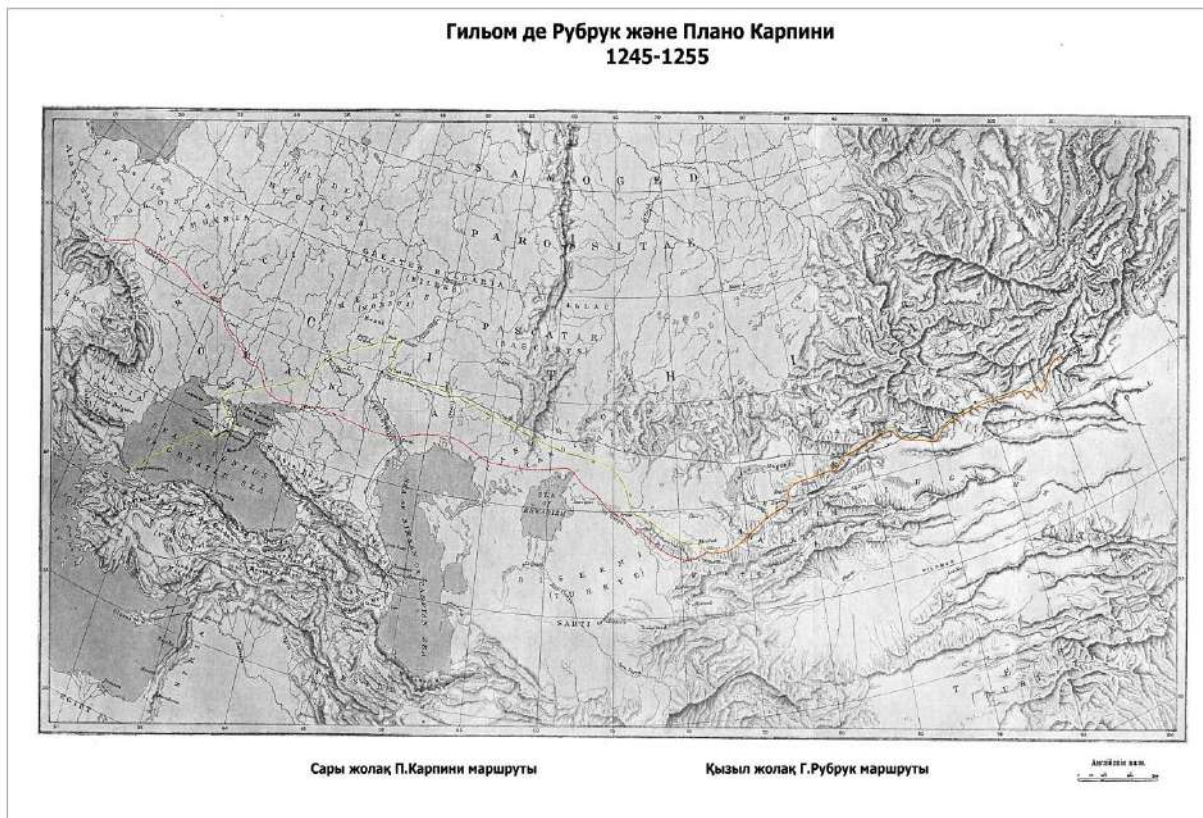
[3] *Толстов С.П. Древний Хорезм.-Москва: 1948.-352 с.*

- [4] Байпақов К.М., Ерзакович Л.Б. Древние города Казахстана.-Алматы: 1971.-212 с.
- [5] Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана.-Алматы:-1950.-122 с.
- [6] Байпақов К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречье (VI- начало XIII).- Алматы:-1986.-256 с.
- [7] Елеуов М. Плано Карпини мен Гильом Рубруктың Қазақстан арқылы сапары туралы // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы.-Алматы: 2003. №4 (31).-69-71 бб.
- [8] Абусеитова М.Х., Ю.Г.Баранова. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии В XIII-XVIII вв.-Алматы: 2001.-С. 154– 168.
- [9] Бартольд В.В. Сочинение т. II. Часть I.Москва. 1963 г.-1024 стр.
- [10] Гумилев Л.Н. Қиял патишалығын іздеу. «Пірәдар Иоанның мемлекеті туралы аңыз». Алматы. «Балауса».-1992ж.-448 б.
- [11] Дулати.М.Х. Тарих-и Рашиди.-Алматы: 2003ж-616 бет.
- [12] Төлеубаев Ә.Т., Шағирбаев М.С. Жоңғар қақпасынан табылған ортағасырлық қалаларды дерекнамалық тұрғыдан сәйкестендіру мәселелері // Қазақстан археологиясы мен этнологиясы: өткені мен бүгінгі және болашағы атты «VII Оразбаев оқулары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.-Алматы: 2015 ж.-398 б.
- [13] Төлеубаев Ә.Т., Жұматаев Р.С., Шағирбаев М.С., Ерзабылов А. Алакөл ойпатындағы ортағасырлық қалалардың керамика кешені (салыстырмалы талдау). // «Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы»: Халықаралық ғылыми конференция материалдары.-Түркістан: 2017.-305 бет.
- [14] Google Earth. Image date: 16.05.2013.
- [15] Путешествие в Восточные страны. Плано Карпини и Рубрука.-Москва: 1957.-187 с.
- [16] Коринфский А.А. О петрове дне // Народная Русь: Круглый год сказаний, поверий, обычаев и пословиц народа.-Москва: 1901.-241 с.
- [17] Бартольд В.В. Сочинения. Т.4.-Москва: 1966.-498 с.
- [18] Бернштам А.Н. Памятники страны Алма-Атинской области. // Известия АН КазССР.-1948. №48. Серия: Археология. Вып. I.
- [19] Юоаннь де Плано Карпини. Исторія Монгаловь., Вильгельм де Рубрукъ. Путешествіе въ восточныя страны. Пер. А.И. Малеина. С-Петербургъ. 1911.-224 с.
- [20] Жиованни дель Плано Карпини, Гильом де Рубрук. Моңғолдардың тарихы және Шығыс бағытқа саяхатым.-Алматы: 2012.-264 б
- [21] Байпақов К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. Издание второе, дополнительное.-Алматы: 2005.-188 с.
- [22] Кушаев. Очерки древней истории Семиречья. Разделъ 2. Памятники Ала-кульской впадины и долины реки Лепсы. Алма-Ата-Уральск. 1968.-154 с.
- [23] Төлеубаев Ә.Т., Талеев Д.Ә., Омаров Ф.Қ., Шағирбаев М.С. Алакөлдiң жағалауындағы Асусай қалашығында 2012 жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // Известия НАН РК.-2014.-Қыркүйек-Қазан.-154-165 бб.

ҚОСЫМША

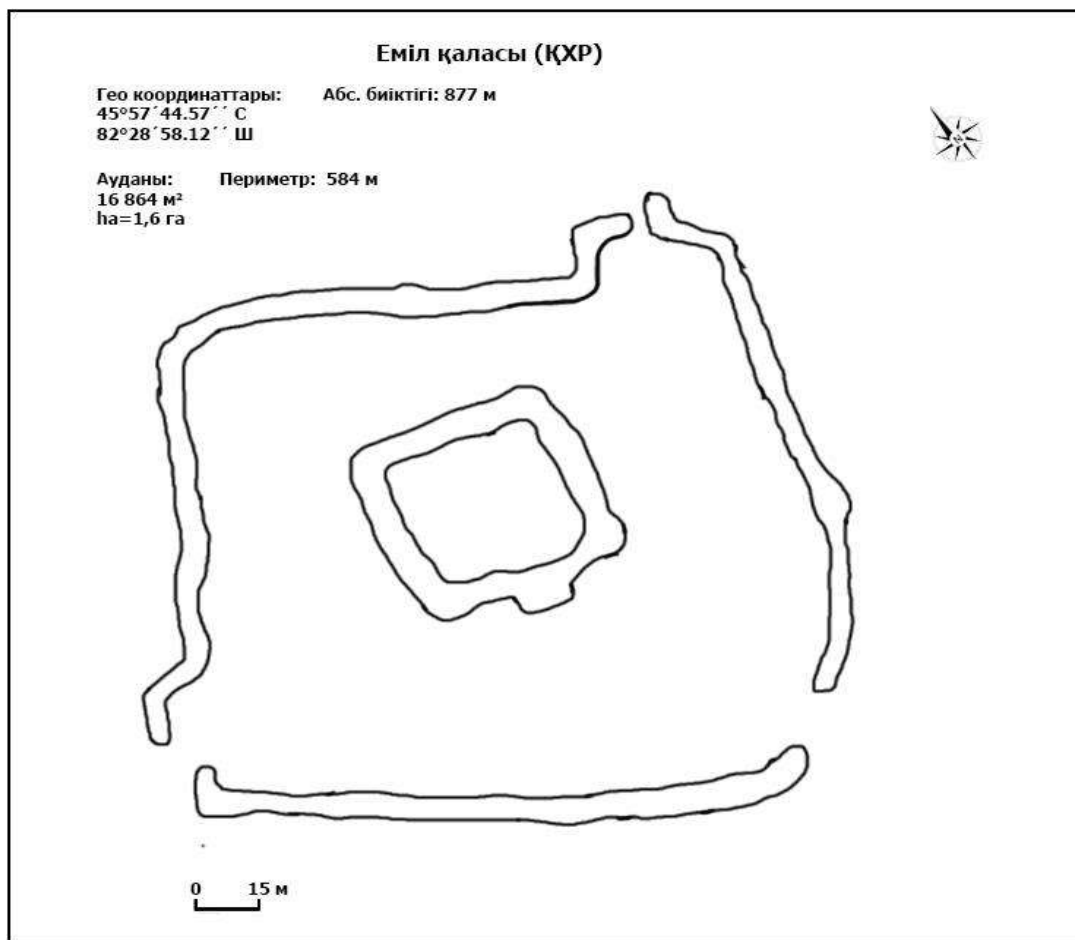
Сурет 1. Алақөл аймағынан табылған ортағасырлық қалалар жоспарының топтамасы

Сурет 2. Г.Рубрук пен П.Карпинидің саяхат маршруты (А.И.Малеина бойынша)

Сурет 3. Еміл өзені бойында орналасқан қала. (ҚХР)

Сурет 4. Еміл өзені бойында орналасқан қаланың сызбасы. (ҚХР)

ӘӨЖ 798-01
ГРНТИ 09.00.03

Д.Мукатова
тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., e-mail: dana.nazar-06@mail.ru

ҚАЗАҚ БАСЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ОТАРЛАУ САЯСАТЫ ЖӨНІНДЕ («АЙҚАП» ЖУРНАЛЫ МЕН «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ БОЙЫНША)

Аңдатпа

Мақалада қазақ басылымдары және отарлау саясаты жөнінде қарастырыла келе, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті бойынша мәліметтер қарастырылған. Қазақ тіліндегі мерзімді басылымдардың ішінде «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналының қазақ халқының жанына етене жақын қазақ халқының мүддесі үшін қаншама қиыншылықтарға қарамастан аянбай еңбек етіп, ұлттың санасын оятқан, біршама тәуелсіз ұлттық-бейресми басылым болғандығында деп түсіндіреміз. Журналда қазақ ауылдарындағы оқу-ағарту жұмыстары, әйел теңдігі, отырықшылық өмір салтына көшу, сонымен қатар Мемлекеттік Думаға қатысу жөніндегі саяси мәселелер көтерілді. XX ғасырдың алғашқы он жылдығында қазақ ұлттық интеллигенциясы үшін жалпыелдік зәру мәселелерді көтеретін қоғамдық ойға қозғау салып, бағыт бере алатын газет-журналдар шығару үлкен қоғамдық мәселеге айналған болатын. Қарқаралы петициясында өкімет алдына қойылған негізгі талаптардың қатарында қазақтардың «күнделікті мұқтажын айқындап отыру үшін қазақ тілінде газет шығару қажеттілігі де айтылған еді. Міне қазақ халқының басына түскен отарлау саясаты осы басылымдарда нақты көрініс таба бастады десек артық пікір емес.

Тірек сөздер: «Қазақ», «Айқап», журнал, газет, отарлау саясаты, басылым.

Д.Мукатова

доктор исторических наук КазНПУ им. Абая

ПРОБЛЕМЫ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ В КАЗАХСКИХ ИЗДАНИЯХ (ЖУРНАЛ «АЙҚАП» И ГАЗЕТА «ҚАЗАҚ»)

Аннотация

Отличием журнала «Айқап» от всех ранних изданий, которые к тому же являлись печатными органами колониальной администрации Российской империи, было в том, что в нем нашли отражение культурное (литературное) движение и развитие общественной мысли казахского народа начала 20-го века. Конечной стратегической целью газеты «Қазақ» и ее основателей было восстановление казахской национальной государственности, при которой на основе самобытной национальной традиции должна была быть «претворена западная культура», о чем пишет в своем очерке «Казахи» Алихан Букейхан. Ставя перед собой все эти цели и задачи, основатели газеты «Қазақ» были прагматичны и дальновидны и пытались осуществить их в рамках существующего строя путем ненасильственного сопротивления и борьбы. Однако сумевшая выжить при колониальном имперском режиме, газета была уничтожена при первых же попытках советской власти удержаться в Казахстане – в марте 1918 года. Вскоре за ней были уничтожены и все ее основатели и авторы-передовая казахская интеллигенция.

Ключевые слова: Айқап, Казак, колониальная политика, издание, журнал, газета

D.Mukatova¹

¹doctor of historical sciences KazNPU named after Abay

PROBLEMS OF THE COLONIAL POLICY OF TSARIST RUSSIA IN KAZAKH PUBLICATIONS (JOURNAL «AYKAP» AND THE NEWSPAPER "KAZAK")

Abstract

The difference of the magazine Aykap n from all early editions, which were also the printed organs of the colonial administration of the Russian Empire, was that it reflected the cultural (literary) movement and development of the public thought of the Kazakh people at the beginning of the 20th century. The ultimate strategic the aim of the newspaper "Kazakh" and its founders was the restoration of the Kazakh national statehood, in which, on the basis of an original national tradition, Western culture was to be "translated," as Kazak writes in his essay "Kaz ahi »Alikhan Bukeikhan. By setting all these goals and objectives for themselves, the founders of the newspaper "Kazakh" were pragmatic and far-sighted and tried to implement them within the existing system through non-violent resistance and struggle.

However, managed to survive under the colonial imperial regime, the newspaper was destroyed at the very first attempts of the Soviet government to stay in Kazakhstan-in March 1918. Soon after it all of its founders and authors were destroyed-the advanced Kazakh intelligentsia.

Keywords: Aykap, Kazak, colonial policy, edition, magazine, newspaper

Патша өкіметінің қазақ даласында жүргізген отарлық саясаты қазақ қоғамына, өз әсерін тигізбей қоймады. Бұл мәселеде қазақ халқының адал перзенттері де қарап қалмады, бұл жөнінде зерттеуші А.Л.Трегубовтың «По новым местам» деп аталатын еңбегінде автор қарапайым, мейрімді және шыдамды қырғыз (қазақ) халқының ішінде Патшалық Ресейдің жерді отарлау саясатына қазақ халқының сүйіспеншілігі мен сенімін ақтайтын зиялы қауымы қарсылық білдіріп отырғанын жазады /3/. Патшалық Ресейдің Қазақстанда жүргізген отарлау саясатын зерттегенде, ХХ ғасырдағы қазақ тарихын тереңірек зерттеуге мүмкіндік беретін қазақ тілінде шығып тұрған мерзімді басылымдардың ішінде біздің «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналын ерекше тандап алуымыздың бірден-бір себебі, бұл екеуінің қазақ халқының жанына етене жақын қазақ халқының мүддесі үшін қаншама қиыншылықтарға қарамастан аянбай еңбек етіп, ұлттың санасын оятқан, біршама тәуелсіз ұлттық-бейресми басылым болғандығында.

Зерттеуші А.Л.Трегубовтың еңбегінде келтірілгендей қазақ зиялылары Патшалық Ресейдің отарлау саясатына қол қусырып қарап отыра алмады. Сондықтанда ұлттың сана сезімін ояту үшін, ұлттық мүддені жеке басының мүддесінен жоғары қойды.

Патша үкіметінің қазақ жерлерін қарашекпенділерге әперуге кірісуі, халықтың шұрайлы, сулы-нулы жерінен айырылуы, мұндай зорлықтың күйзеліс пен дағдарысқа әкелгендігі ғасыр басындағы ең негізгі өзекті мәселеге айналды. Саяси, экономикалық зор мәні бар проблема қазақ зиялылары арасына қозғау салды. Олар аталған мәселе төңірегінде ортақ пікірге келе алмай, екі топқа бөлінді.

1-топқа отырықшыландыруды қолдаған Б.Каратаев, М.Сералин, М.Дулатов еңсе, 2-топқа көшпенді өмір салтын жақтаған Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов және т.б. бастаған қазақ зиялыларынан тұрды.

Бірінші топтың мүшелелері 1911-15 жылдары шығып тұрған «Айқап» журналының төңірегіне шоғырланды. Шаруалар отарлауы, жер мәселесі және т.б. мәселелер журнал бетінде үнемі жарияланып тұрды. Сонымен бірге патша өкіметінің қоныстандыру саясатының мәнін-мақсатын, жай-жапсарын түсіндіруде үлкен насихат жұмыстарын жүргізді. Журнал бетінде отырықшылыққа шақыру жайында басылған мақалалармен қатар оған қарсы пікір айтушылардың көзқарастары да басылды.

Отырықшылыққа көшу, қала салу идеясын ұстану бағытында журнал беттерінде «Қазақ өкпесі», «Тағы да жер жайынан», «Жер мәселесі», «Біздің бұрынғы һәм қазіргі халымыз», «Көшіп жүру керек деушілердің пікірі» т.б. шағын мақалалар жарық көрді. /4/ Осындай бағытта жазылған мақалалардың бірінің авторы-М.Дулатов. М.Дулатов жер алып, отырықшылыққа көшу, қала болу, мәдениетті елге айналтуға шақыру мақсатында былай деген: «... 15-20 жылдан бері бұл көшпелі мұжықтардың келіп бітуінің ұшы көрінбей, бұлай болғанда енді аз жылда қазақ халқы ең жаман жерге сорлап қалып, ақырында пақырлыққа жетуі ықтимал. Жер көп-аз болса да бұл заманның өнер-білім заманы болған шақта әр жерде жайылып жүргенде оқудан мақұрым қалармыз. Надан халық білімді халықтардың өзінің діні, хақын сақтай алмай дүниеден ақыры есебін бітіруі ықтимал» /5/, -деп М.Дулатов қалыптасқан жағдайдан шығар жол жер алып, отырықшылыққа көшу екендігін жасырмайды. Отырықшылық өмір білім мен мәдениетке жол ашады деп есептейді.

Осы көзқарасқа қарсы пікірді «Қазақ» газеті төңірегіне жиналған қазақ зиялыларының бірі Ә.Бөкейханов білдіреді. Ұлтжанды тұлға: «Мал бағып, шаруа қылып келе жатқан жұрт, орыс 15-тен жер берді деп егінші бола қоймайды ... Мал шаруасын тіршілік үшін ұстап жүрген жұрт 15-тен жер алса, үлкен аяққа тар етік киген болады ... 15-тен жер алмай тұрып жан-жағына қара дейтініміз, 15-ті алып, осы алқандай жерге мал бақпақ, бұған мал бағылмайды,-дей келе ... Қазаққа 15-тен жер берілсін деген закон жоқ», -деп жазады Ә. Бөкейханов «Жауап хат» деген мақаласында қыр баласы деген атпен. /6/

Жалпы Ә.Бөкейханов қазақ халқының отырықшы тұрмысқа өтуіне қарсы болған жоқ, керісінше «отырықшы нормаға» қарсы шығып, оның салдарының халық үшін мүлде зиянды екенін, егер қазақ 15-тен жер алып отырықшы болам десе, 15 десятина жер егін егуге де, мал ұстау үшін де аз болатынын, екіншіден Патшалық қазақтарға 15 десятинадан жер бөліп берсе, қазақтың жерінен жер артылып қалатынын, ол жерге қоныс аударшыларды әкеліп қоныстандыратынын сезді және ескертті де.

Бұл жөнінде Ә.Бөкейханов: « 25 мартта 1891 жылы шыққан Степное положениенің 120 статьясына қосымшасында қазақтан артық жерді алмақ. Бұлай болғанда әуелі қазақты орнықтыру керек емес пе, қазаққа жер белгілеу керек емес пе? 15-тен алсаң жер белгілеймін, қазақ болып отырсаң, жерден күнде көшірем деп, қазақты күнде көшіріп отыр. Өстіп жұртты билеген патшалық бар ма екен?» /7/-деп патшаның жүргізіп отырған әділетсіздік саясатын ашына айтып отыр.

Ал, «Айқап» журналы төңірегіндегі зиялылар: «Әлихан Бөкейханов пенен «Қазақ» газетінің отырықшы нормадан көшпелі норманың артықтығы турасындағы пікірлері қазаққа біле-көре болса да яки аңғармағандықтан болса да, залал келтіріп тұр. Неге десеңіз, көшпелі норма болған уақытта қазақ жері патшалыққа керек болғандай болса алына береді. Көшпелі норма қазаққа жерді уақытша пайдалануға ғана береді. Талассыз тыныш иеленуге жол бермейді», -деп жазды. /8/ Айқапшылардың бұл ойы қазақ көшіп-қонып жүргенде бар жерінен айрылып қалар, одан да беріп тұрған кезде аз да болса, жер алып қалайық, кейін бұған да зар болып қалмайық деген қорқыныштан туып отырған ой болатын.

Патша үкіметінің «отырықшы нормасына» байланысты құйтырқы саясатының мәні мен астарын, осы норма арқылы патша үкіметі өзіне жерді көбірек босатып алуды көздеп отырғанын, отарлау саясатының негізінде қарастырсақ, Айқапшылардың пікірі сол кезең үшін дұрыс жол болатын.

Біз «Қазақ» газеті төңірегіндегі зиялылардың көзқарасын да бұрыс деп айта алмаймыз. Себебі: 15 десятина жер негізгі кәсібі мал шаруашылығы болған қазақ халқы үшін өте аз болса екіншіден суы мол құнарлы жердің қазақтың үлесіне тие қоюы екіталай еді.

«Қазақ» пен «Айқап» төңірегіне жиылған қазақ жұртына ақыл берушілердің арасына ала жік салған да отаршыл Ресейдің сойқын саясаты болатын.

Отаршылыққа қарсы өткір ой айтқан қазақ зиялылары кез-келген мәселеге ұлттық тұрғыда қарап, өз туындыларында келімсектердің келуі қазақ жері мен халқы үшін үлкен қайғыға айналғанын бүкпесіз жазды

Сондай ащы шындықты бүкпесіз жазған өзекті мақала «Төртінші дума һәм қазақ» деген тақырыпта 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланады. Мақала авторы –публицист, ғалым Әлихан Бөкейханов. Мақалада төртінші думада сөйлеген Забайкал депутаты Волков пен Переселен бастығы Глинка арасындағы жер туралы мәселе сөз болады. Негізгі мәселе қазақ пен буряттардың ең жақсы жерлерін тартып алып, қоныстанушыларға беріліп жатқандығы, тіпті орыс мұжығы тастақ, шол деп алмай кетіп

жатқан жерлердің өзі қазаққа емес, бай орысқа көп жылға арендаға беріліп жатқандығы сөз болады. Мақала авторы Ә.Бөкейханов: «... қазақ өз жеріне өзі бөтен патшалықтың кісісімен бірдей болмақ», - деп сөзін қорытындылайды.

Бұл мақаладан байқағанымыз отаршыл Ресейдің қазақты өз жеріне жолатпай, қала берді шөл, тастак жердің өзін қазаққа қимай отырғанына куә боламыз.

Дәл осындай жер дауы, жер мәселесі төңірегінде жазылған мақаланы «Айқап» журналының бетінен де кездестіруге болады. Мақала «Тағыда жер жайынан», – деп аталған, авторы қазақтың аса көрнекті зиялысы, ақын, ғалым Ахмет Байтұрсынұлы.

Мақалада автор орыс қоныстанушылары сияқты қазақтар 15 десятинадан жер алып, оны орысқа арендаға беріп отырғандығына күйіне былай дейді: «мұжықтарға қарасақ, олар жерін мал жаюға жалдаса да егін салуға жалдамайды. Егін салатұғын жерді өз жері болса да қазақтан жалдайды. Неге олар жерін мал жаюға жалдайды да, егін салуға жерді өзгеден жалдайды? Әуелі өз жерін тың сақтау үшін «жер өзгеден табылып тұрғанда өз жерім тың жатсын дейді», - деп қоныстанушы орыс мұжықтарының арам пиғылын аңғал қазаққа ескертіп, онан да қала сал, ... жақсы жерге жиылып қала салсаң, сен неге салып жатырсың дейтұғын ешкім жоқ», - деп қазаққа ақыл айтып, патшалық Ресей қазақ жерінен «артық жер» деп жерін тартып алып жатыр, ау ол қандай артық жер: «... қандай өлшеуменен, қалай өлшеп артық дейді, ол бек қараңғы нәрсе», /9/ – деп қазақ халқының көнбіс халық екенін, оны өзге жұрттың пайдаланып отырғанын ашына айтады.

«Айқап» журналының 1912 жылы жарияланған бірінші нөмерінде «Қазақ халқы жайынан» деп аталатын мақала жарияланыпты. Мақала авторы Бекимов мырза: «Түркістан уалаятында қазақ ішінде орнығып жанадан қала салып отырған қара шекпендер көбейді. Жақсы жерлер қара шекпенге кетті, қазаққа шол, қыр дала қалды ... Жерімізге тима дегенмен патшалық пайдасына алынады, - деп тыңдамады. ... жер тарылған соң, қазақтың шаруасы кемиді ... Қазақ ішіне қара шекпенділердің жақсысы келіп жатқан жоқ, көбірегі тынышсыздар, олардан қазақ не үлгі алады?» /10/ - деп қоныстанушы-қазақтардың қазақтың жерін тартып алып қана қоймай, халықтың арасында іріткі салып отырғанын жазған.

Патшалық Ресейдің отаршылдық пиғылын айқын көрсетін «Жер жұмысына дін жұмысын қыстырмалау», - деп аталатын мақала «Қазақ» газетінің бетінде 1914 жылы жарияланыпты. Мақала авторы: «Қазақты отырықшы қылғанда, христиан діні түбінде қабыл етерлік жағы да көзделсін деген сенат жиылысы ұнатып, жер министрі қабылдаған бір істі өткен нөмірде «Уақыт» газетасынан көшіріп бастық», - дейді, ол үшін : «... Әуелі, қазақтарды мұжықтармен біріктіре отырғызу керек. Екінші, қазақ саны орыс санының жартысынан аспасқа керек. Солай етсе орыстардың қазақтардан саны басым болмақ. Саны басым болса, орыстардың сөзі де, тіршілік ісі де басым болып, қазақтар христиан дінін құл етпек», - деп автор «Уақыт» газетінің бетінде жарияланған мақаламен бұқара халықты таныстырады.

Одан әрі мақала авторы: «Сенат айтуынша, қазақ христиан дінін мұжыққа қарап телміргенде қабыл етпек. Оны құр ойларымен бал ашып, айтып отырған жоқ, іс жүзінен көріп айтып отыр», - деп дәйекті деректер келтіріп, «христиан дінін оңай қабыл еткіштер жарллар», – деп Алтай һәм қазақ миссиасының 1893 жылғы есебінде жазылғанын да айтады.

Мақала авторы бұдан басқа да құнды деректермен мысал келтіріп, шоқынған қазақтар негізінен жарлылар екенін, әлеуметтік-экономикалық мұқтаждықтан осындай іске барып отырғанын айта келе. Адақанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң», – деп шоқынған қазақтарға ой тастайды. /11/

Дәл сол жылы дін мәселесі төңірегінде жазылған мақала «Айқап» журналының бетінде де жарық көрген. Мақала авторы Әлихан Бөкейханов.

Мақала мазмұны жағынан «Қазақ» газетінің беіінде жарияланған мақалаға өте ұқсас. Онда автор өзге діндегілердің қазақ халқының дініне қол салу үшін бес миллион қазақтың тіршілік шаруасын төмендетуді көздеген мәселе сенатта қарастырылғанын айтады. /12/

Сондай-ақ, осы жылын «Айқап» бетінде «кеңес жиылысында Қаратаевтың сөйлеген доклады» деген тақырыпта Қаратаев мырзаның сөйлеген баяндамасы жарияланыпты.

Онда Қаратаев мырза: «1860 жылдары Орынбордың пограничный управлениясында, соңынан Қазанның бұратана школын басқарушы миссионер чиновник Ильминский деген шықты. Бұл адам: - қазақтар мұсылман емес, «шаманы» деген дінсіз халық. Оларды православныйға айналдыру бек оңай, - деп хукіметті осы сөзімен нандырғысы келді. 1867 жылда қазақтардың Орынбор муфтилігінің қарауынан шығарылуына, міне, осы халдар себеп болды, - деп айты келе. ... Мінеки осындай халдар хукіметтің 1860 жылдардан бастап қазақтарды орыстарға бейімдетудің себепінен болса керек. Бұл әншейін елеусіз хал емес. Бұл өте қорқынышты, өте мемлекет үшін зиянды хал», - деп ұлтжанды азамат ұлтының болашығына алаңдаушылықпен қарайды.

Сонымен қатар Қаратаев мырза баяндамасы барысында сол кездері шыққан заңдарда бір болысқа-бір мешіт пен бір молдажеткілікті,-деп, мектеп-медреселерде діни тәрбие беруге тиым салынып отырғанын да айтады. /13/

Кең байтақ қазақ жерін өзінің иелігі етіп, халқын бағынышты етуді көздеген патшалық қазақ халқының жерін тартып алып, дінин бұзып, санасын улауды алдына мақсат етіп қойды. Оны жүзеге асырудың бірден-бір жолы халықты орыстандыру болатын.

Өзінің орыстандыру саясатын жүзеге асыруда патшалық кез-келген іске белнесе кірісті. Ол үшін мектептер ашып, оқулықтар шығарып, қомақты қаржы бөлді.

Отаршыл үкіметтің бұл саясаты әсересе XIX ғ. екінші жартысынан бастап өрши түсті. Орыстандыруды көздеген отаршыл үкіметтің бұл саясаты «Қазақ» газеті төңірегіне біріккен зиялы қауымды да ойландырғаны сөзсіз. Елімнің ертеңі не болар екен деп алаңдаған «Қазақ» зиялылары «Қазақ» газетінің 1914 жылғы санында Ахмет Байтұрсыновтың «Бастауыш мектеп» деген мақаласы жарық көреді. Онда мақала авторы: «Осы кезде қазақ балалары оқуды екі түрлі бастап жүр. Біреулері оқуды ауылдағы мектептен бастайды, екіншілері ел ішіндегі орыс школасынан бастайды.

... жоғарыда айтылған қазақ ісіндегісі күнгі екі түрлі бастауыш мектептің екеуі де көңілдегі мектептердің түрінен табылмайтын мектептер. Бірінде оқуға керек құрал жоқ, тәртіп жоқ, мөлшер жоқ, жоспар жоқ. Халық оқуды керек қылғандықтан жаман да болса, жоғынан бары артық дегенмен істеліп отырған іс. Екіншісінде, яғни орысша школдарда тәртіп те бар, құралдар да сай, мөлшер, жоспар бәрі де бар. Бірақ, сонысына қарай пайдасы аз. Олардың пайдасын кемітіп отырған бір ақ нәрсе-қазақты орысқа аударамыз деген пікір бәрін бүлдіріп отырған. Сол школдар арқылы қазақ тілін жоғалтып, орыс тіліне түсіреміз дейді, қазақ тұтынып отырған әрпін тастатып орыс әрпін алдырамыз дейді. Сол үшін әуелі балалар ана тілімен оқымай, орыс тілімен оқысын, ана тілімен оқыса да орыс әрпімен оқысын дейді», -деп жазып, одан әрі зиялы азамай былай дейді: «Үкіметке керегі мемлекеттегі жұрттың бәрі бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, әр халыққа керегі өз діні, тілі, жазуын сақтау». /14/

Бұл мақалдан ұлтжанды азаматты ұлтының болашағы ойландырса, отаршыл өкіметті орыстандыру мәселесі толғандыруда.

Жалпы қазақ зиялыларының патшалық отарлау саясатына қарсы наразылықтары 1911-15 жылдар аралағында М.Сералиннің бастамасымен жарық көрген «Айқап» журналы мен 1913-18 жылдар аралығында А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейханов сияқты қазақ халқының біртуар азаматтарының басшылығымен шығып тұрған «Қазақ» газетінің бетіндегі ең өзекті мәселе ретінде жарияланып тұрған және мұндай мақалалар өз заманында ұлттық сананың оянуына үлкен үлес қосты.

Пайдаланған әдебиеттер

1. *Трегубов А.Л. По новым местам. С-Петербург, 1913, с49(43)*
2. *Айқап., құраст Ү.Сүбханбердина, С.Дәуітов. Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 1995, 367б.*
3. *Айқап., құраст Ү.Сүбханбердина, С.Дәуітов. Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 1995, 367б. (25-26)*
4. *Қазақ., құраст Ү.Сүбханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 1998, 557б. (61-63)*
5. *Қазақ., құраст Ү.Сүбханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 1998, 557б. (61-62)*
6. *Айқап., құраст Ү.Сүбханбердина, С.Дәуітов. Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 1995, 367б. (219-220)*
7. *Қазақ., құраст Ү.Сүбханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 1998, 557б. (98-101)*

**АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

ӘОЖ 903.18(574.52)
МРНТИ 03.41.91.

Е.Ш. Ақымбек¹

¹*PhD докторы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының
жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан
eraly_a@mail.ru*

Б.А. Байбугунов²

²*Селжұқ университетінің PhD докторанты, Кония қаласы, Түркия
bekadana86@bk.ru*

ҚОРДАЙ ТӨРТКҮЛІНДЕГІ ҚҰМДАН

Аңдатпа

Шу өңіріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстарға жүргізілген көп жылдық зерттеулер нәтижесі аймақта көзе өндірісінің жақсы дамығандығын көрсетті. Соңғы жылдары жүргізілген қазба жұмыстарының барысында саз кірпіш және саз ыдыстарды күйдіретін бірнеше пештердің (құмбыз, құмдан) орындары анықталды. Солардың бірі- ортағасырлық Қордай төрткүлінен ашылған саз бұйымдарды күйдіретін пеш-құмдан.

2016 жылы Қордай төрткүлінің батыс жағындағы қиғаш келген жарқабақтан көрініп жатқан шлак қалдықтарын тазалау жұмыстары барысында XI-XII ғ.ғ. жататын шикі кірпіштен тұрғызылған құмданның (керамика күйдіретін пештің) аузы шығысқа қаратылған оттық камерасының жартылай және күйдіру камерасының кішкене бөлігінің түп жағы сақталғандығы анықталды. Оттық камерасының диаметрі – 1,75 м, биіктігі-2,3 м, аузының ұзындығы – 2,1 м. Орта тұсынан жоғарырақ айнала өткен сөресі бар. Сөре негізгі қабырғасынан 0,20-0,25 м шығып, түбінен 1,5 м биіктікте тұр.

Тірек сөздер: Қордай, төрткүл, орта ғасыр, пеш, көзе өндірісі, оттық және күйдіру камерасы.

Е.Ш. Ақымбек¹

¹*PhD доктор, ВНС, Институт археологии им А.Х. Марғұлана,
г. Алматы, Казахстан*

Б.А. Байбугунов²

²*PhD докторант Университета Сельджук, г. Конья, Турция*

ХУМДАН ИЗ ТОРТКУЛЯ «КОРДАЙ»

Аннотация

В результате многолетних исследований проведенных на средневековых поселениях и городищах Шуской долины стало известно, что в этом регионе было хорошо развито гончарное производство. В ходе проведенных в последние годы раскопок были открыты несколько руин печей для обжига глиняных кирпичей и глиняной посуды. Один из них, хумдан-печь для обжига глиняных изделий, открытый в средневековом торткуле «Кордай».

В 2016 году в ходе расчистки шлаковых остатков, находящихся на обрыве в западной части торткуля «Кордай» был обнаружен хумдан XI-XII вв., построенный из сырцового кирпича, направленный устьем на восток с сохранными наполовину топочной камерой и нижней частью камеры для обжига. Диаметр топочной камеры – 1,75 м, высота-2,3, длина устья –2,1 м. Чуть выше середины по окружности имеется полочка. Полочка выступает от стены на 0,20-0,25 м, и на высоте 1,5 м от пола.

Ключевые слова: Кордай, торткуль, средние века, печь, гончарное производство, топочная и обжигательная камеры.

Akymbek Y.Sh.¹

¹Doctor, Leading Researcher Researcher Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan

Baibugunov B.A.²

²PhD student Seljuk University, Konya, Turkey

KHUMDAN FROM «KORDAY» TORTKUL

Abstract

As a result of many years of research conducted in medieval and ancient settlements of the Shu valley, we knew that the pottery industry was well developed in this region. During the excavations carried out in recent years, several ruins of furnaces for burning clay bricks and pottery were discovered. One of them-«khumdan» (a kiln for clay burning) was discovered in the medieval «Kordai» tortkul.

In 2016 during the clearing of slag remnants located on a cliff in the western part of the «Kordai» tortkul, a khumdan of the XI–XII centuries was discovered. It was built of raw brick, directed to the east with a half-chamber and a lower part of the burning chamber. The diameter of the combustion chamber is 1.75 m, the height is 2.3 m, the length is 2.1 m. A shelf is slightly higher than the middle along the circumference. The shelf protrudes from the wall by 0.20-0.25 m., and at a height of 1.5 m from the floor.

Key words: «Korday», tortkul, Middle ages, furnace, pottery, furnace and baking chamber.

Күйдіру-керамика дайындаудағы ең маңызды және жауапты әрекет. Күйдіру кезінде сазда ылғалдылық жойылып, заттектердің бірі кетіп, екіншісі пайда болып жататын күрделі үдеріс болады.

Орта ғасырларда пеш-құмдандар екі қабатты (төменгі, от жағу камерасы (бөлмесі) жерге қазылып орналастырылды) [1, б. 65-71] және шоқ ошақтар бір қабатты болды.

Жалпы қыш бұйымдарды күйдіру үш түрлі пеште өндіріледі: тік тұрған; жатқан; шоқ ошақ. Тұрған немесе қабатты пеште тас секілді ыдыстар; жатқан пеште кәдімгі саз бұйымдар; шоқ ошақты пеште тұрпайы бұйымдар күйдіріледі.

Шу өңірінен осындай, екі камерадан тұратын құмдандарды іздестіру мақсатында зерттеу жұмыстары жүргізілді.

2015 жылы ОҚКАЭ-ның Шу отряды барлау жұмыстарын жүргізу кезінде негізгі жобасы бойынша төртбұрышты келген Қордай төрткүлі орнынан археологиялық материалдар тапқан болатын. Ортағасырлық Қордай (Георгиевский) төрткүлі Шу өзенінің оң жағасында, Қордай ауылының солтүстік-шығыс шетіне таман орналасқан. Төрткүлдің құрылымына және құрылыс орындарына көзбен шолу жұмыстары кезінде ескерткіштің батыс жағынан, кеңестік кезеңде құрылысқа топырақ алған, бүгінде сай болып жатқан жердің жағасынан отқа қатты күйген саздың қою қара жасыл түсті шлактарын анықтайды [2, б. 12]. Оның географиялық координаттары: N. 43°03'40.9"; E. 074°42'51.7".

2016 жылғы ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында аталған орын көзе өндірісіне немесе қыш қолөнеріне қатысты нысан болуы мүмкін деген мақсатпен зерттеу жұмыстары жалғастырылады. Қиғаш келген жарқабақтан көрініп жатқан шлақ қалдықтарын тазалау жұмыстарын жүргізу үшін нысанның солтүстік жағына 2,5x1,3 м қазба салынады. Нәтижесінде XI–XII ғ.ғ. жататын құмданның (керамика күйдіретін пештің) аузы шығысқа қаратылған оттық камерасының жартылай және күйдіру камерасының кішкене бөлігінің түп жағы сақталғандығы анықталады (суреттер 1-2) [3, б. 13-19].

Пештің сақталған бөлігіне қарағанда, оның оттық камерасы толығымен жерге қазылып орнатылғандығы анық байқалады. Пештің іші, әсіресе түп жағы таза жанған күл қабатына, ал қалған бөлігіне қоқыс аралас топырақ қабатына және күйдіру камерасынан құлап түскен кірпіш сынықтарына толған. Оны тазалау барысында жоспары бойынша дөңгелек келген оттық камерасы қам кірпіштен тұрғызылғандығы, сақталған бөлігіне қарағанда үсті күмбезделіп жабылғандығы белгілі болды. Шығысқа қараған, ұзарып келген аузы қиғаш жоғары қарай көтеріліп шыққан. Камераның қабырғасы отқа қатты қызу барысында қою жасыл түсті шлаққа айналған. Көп жері балқып жоғарыдан төмен аққан күйінде, кей жерлері майда сталактит секілді болып қалған. Сондықтан кірпіштерінің көлемін анықтау мүмкін болмады. Оттық камерасының диаметрі 1,75 м, биіктігі-2,3 м, аузының ұзындығы-2,1 м. Орта тұсынан жоғарырақ айнала өткен сөресі бар. Сөре негізгі қабырғасынан 0,20-0,25 м шығып, түбінен 1,5 м биіктікте тұр. Оның табаны да қатты балқыған. Пештің жұмыс істеу барысында бір рет жөндеу жұмыстарынан өткен. Жөндеу кезінде кей жерлері мен сөресінің табаны қайта сыланған. Сылағы от жалынынан ашық қызыл түске айналған.

Жер бетіне салынған күйдіру камерасының тек солтүстік бөлігіндегі табаны ғана сақталған. Күйдіру камерасы да қам кірпіштен салынғанымен, қатты бүлінушілікке ұшырағандықтан, өлшемін алу мүмкін болмады. Едені тегіс келгенге ұқсайды. Оттық және күйдіру камераларының арасында от жалыны өтуге арналған бірнеше тесіктерден, пешті жағалай орналасқан тесіктің тек үшеуінің ғана орны анықталды. Олардың диаметрі-15 см. Жөндеу жұмыстары кезінде күйдіру камерасының да едені мен қабырғасы қайта сыланған. Қабырғаның тек нобайы ғана байқалады, сондықтан сылақтың қабырғаға қарай дөңгеленіп кеткен бөлігінің тек түбі ғана жиектеніп сақталған.

Құмданға жүргізілген жұмыстар барысына табылған бұйымдарды негізінен керамикалар құрайды. Олар: ыдыс ернеулері, ыдыс мойыны, ыдыс қабырғасының сынығы, ыдыс түптері, ыдыс тұтқалары, қақпақ және өрнекті ыдыс сынықтары.

Қазандар. Қазба жұмыстары кезінде ең көп табылған қыш бұйымдар-қазандар. Қазан бөлшектерінің жасалу технологиясы: қолмен жапсыру арқылы және шарықта жасалынған деп екі топқа бөлуге болады.

Бірінші топтағы қазан. Табылған бір ыдыс сынығына қарағанда пішіндерінде эллипс тәрізді келген. Ернеуінің диаметрі-21 см, қабырғасының қалыңдығы-0,4-1 см аралығында ауытқиды. Құрылымында ыдыстың бүйір үсті қабырғасы сыртқа қарай болмашы иіліп барып, қимасында үшбұрыштанып ернеуленген (сурет 3,1).

Көзелік сазының құрамына құм, слюда, өсімдік қалдықтары қосылған. Құрамынан периттің майда бөлшектері анық көрінеді. Көзелік сазы жақсы иленген әрі тығыз, күйдірілу температурасы бірқалыпты, түсі қоңыр қызыл.

Ыдысты қолмен жапсыру арқылы орындап, бүйір үстін өткір құралмен тегістеп өндеген. Ыдыстың ернеу бөлігіне қоңырлау түсті ангоб айнала жағылған.

Екінші топтағы қазандар. Қазан бөлшектерінің жасалу технологиясы және пішінделуі бойынша аздап қана ажыратылады. Ыдыстардың сақталған сынықтарына қарағанда пішіндерінде басым бөлігі эллипс және біреуі шар (сфера) тәрізді келген (суреттер 3-4). Ернеулерінің диаметрі-21-25,5 см аралығында, қабырғаларының қалыңдығы-0,5-1 см аралығында. Басым бөлігінің ернеулерінің диаметрі-21-23 см. Пішінінде шар тәрізді келген ыдыс бүйірінің диаметрі-28 см (сурет 5,1).

Құрылымында ыдыстардың ернеулері қимасы бойынша әртүрлі орындалған:

1) аузына қарай тарылып келген қабырғалары жоғары қарай сәл иіліп бірден, үсті тегіс, не томпайып, не сыртқа қарай бедерлі жолақтанып, қимасында дөңгеленіп аяқталған;

2) тарылып келген қабырғалары жоғары қарай біршама иіліп барып, ұшы томпайып, не сыртқа ісініп жолақтанып, не сыртқа доғал үшкірленіп бедерленіп аяқталған.

Көзелік саздарының құрамына өте майда құм, дала шпаты, өсімдік қалдықтары қосылған. Көзелік саздары жақсы иленген әрі тығыз. Ыдыстардың барлығы да шарықта жасалынып, пішінделген.

Табылған бірнеше тұтқа пішінін дерін екі топқа бөлуге болады:

1) саздан доға секілді жасалынып, ыдыстың бүйіріне бітеу, екі ұшы саусақ ұшымен бастырылып не сыланып жапсырылған. Қимасында тұтқаларының диаметрі-2-2,2 см. Тұтқалардың басым бөлігін осы түрі құрайды;

2) есілген жіп секілді саз доға тәрізді иіліп ыдыс бүйіріне бітеу орналастырылып, екі басы саусақ ұшымен қатты басылып, сыланып жапсырылған. Қимасында тұтқалардың диаметрі-1,5 см.

Ыдыстардың күйдірілу температуралары жоғары және бірқалыпты, түстері ашық қоңыр қызыл, ашық қызыл қоңыр.

Сырттарында шарықта айналдыру барысында қалған айнала майда іздерден басқа, бір ыдыстың бүйір үстінде айнала бір қатар сызығы бар. Екінші бір ыдыстың бүйіріндегі айнала екі және үш сызықтан тұратын екі қатар сызықтардың аралығына екі сызықты толқынды сызықтар өткен. Кейбір ыдыстардың сыртында күйе іздері сақталған.

Қақпақтар. Табылған екі қақпақ та жиек сынықтарынан тұрады. Пішіндерінде үлкен, дөңгелек, тегіс келген қақпақтардың диаметрлері-38 см, қабырғаларының қалыңдығы-2,5-2,7 см аралығында.

Көзелік саздарының құрамына киыршық тас, құм, органикалық заттарың қалдықтары қосылған.

Қақпақтар тегіс жерге (мүмкін арнайы материалдың үстіне) құм төселіп, одан кейін қолмен жапсыру арқылы басып жалпақтап орындалған. Өйткені қақпақтардың астына көп мөлшерде құм жабысқан.

Отқа күйдірілулері бойынша негізінен бірінікі бірқалыпты, келесі біреуінікі бірқалыпты емес. Қимасында бірқалыпты күйдірілмеген қақпақтың беткі жағы қара түсті, төменгі жағы қызыл қоңыр түсті. Бірінікі ашық қоңыр қызыл түсті. Күйдірілу температуралары жоғары.

Қақпақтардың қандай мақсатта пайдаланғандығына келсек, сыртында ешқандай күйе іздерінің жоқтығына қарап, оларды үлкен ыдыстардың бетін жабуға арналғандығын көруге болады.

Көзе. Табылған көзенің ернеу бөлшегіне қарағанда пішінінде жұмыртқа тәрізді келген. Ернеуінің диаметрі-23 см, ернеуінің жалпақтығы-1,3 см, қабырғасының қалыңдығы 0,6 см.

Құрылымында ыдыстың қабырғасы жоғары қарай ішке тарылып келіп, сыртқа сызық тастап қиғаш шығып, үсті тегіс, қимасында үшбұрыштанып ернеуленген (сурет 5,2).

Көзелік сазының құрамына өте майда құм, дала шпаты қосылған. Сазы жақсы иленген әрі тығыз. Ыдыстың күйдірілу температурасы жоғары әрі бірқалыпты, түсі ашық қоңыр қызыл.

Ыдыс шарықта жасалынып, пішінделген. Шарықта айналу барысында ернеуінен төмен қабырғасының сыртына бірнеше бедерлі сызық тасталып әсемделген.

Құман. Ыдыстың жоғарғы бөлігі, шүмек бөшегі сақталған. Ернеуінің диаметрі-3,8 см, мойнының диаметрі-4-5 см, биіктігі-7 см, қабырғасының қалыңдығы 0,6-0,9 см аралығында. Ауыз бөлігі осыған ұқсас ыдыс Қазақстанның оңтүстігіндегі ескерткіштердің VIII–X ғ.ғ. қабатынан кездеседі [4, с. 179, рис. 98].

Мойын қабырғасы жоғары қарай тіктеу келіп, сыртқа томпайып шығып, қайта созылып барып доғал үшкірленіп ернеуленген. Шарықта бөлек жасалынып пішінделген мойны ыдыстың бүйір үстіне жапсырылып бекітілген. Ішкі жағында шарықтан қалған айнала саусақтың іздері бедерленіп сақталған. Жалпақтау, сопақ келген тұтқасының жоғарғы ұшы ыдыстың ернеуінен төмен мойнына тік келіп жапсырылып бекітілген.

Көзелік сазының құрамына майда құм, қыш ұнтағы, дала шпаты, органикалық заттардың қалдықтары қосылған. Күйдірілу температурасы жоғары, сапалы әрі бірқалыпты, түсі ашық қоңыр қызыл.

Ыдыс сынықтары. Бір ыдыстың сақталған ернеу бөлігіне қарағанда құмыранікі болған. Ернеуінің диаметрі 8 см, қабырғаларының қалыңдығы 0,6 см. Құрылымында ыдыстың мойын қабырғасы бірқалыпты ішке ойысып шығып, тік барып, қимасында дөңгеленіп ернеуленген.

Көзелік сазының құрамына майда құм, қыш ұнтағы, дала шпаты, органикалық заттардың қалдықтары қосылған. Ыдыс шарықта жасалынып, пішінделген. Күйдірілу температурасы жоғары, сапалы әрі бірқалыпты, түсі ашық қоңыр қызыл.

Келесі бір ыдыстың бөлшек сынығы бойынша, оның шарықта жасалынғандығын көруге болады. Қабырғасының қалыңдығы 0,6 см. Көзелік сазының құрамына майда құм, қыш ұнтағы, өсімдіктің қалдықтары қосылған. Сазының тығыздығы орташа, қимасында арасында майда ауа көпіршіктері бар. Сапалы күйдірілген, түсі ашық қызыл қоңыр. Сыртына қошқыл қызыл түсті ангобпен толқынды сызық түсіріліп, аралары да осы түсті ангобпен сызылып өрнектелген.

Сырлы ыдыстар. Ыдыстардың бірнеше қабырға сынықтары табылды. Сақталған бөлшектері бойынша табақ пен шырақтың сынықтары екенін көруге болады. Сақталған қабырғаларының қалыңдығы 0,4-0,8 см аралығында.

Көзелік саздарының құрамы бірдей, оған қыш ұнтағы, дала шпаты, органикалық заттар қосылған. Саздары жақсы иленген әрі тығыз. Барлығы шарықта жасалынып, пішінделген. Күйдірілу температуралары жоғары, бірқалыпты, түстері ашық қоңыр қызыл.

Ыдыстардың іші-сырттары ақ түсті ангобпен суарылып, ішкі беті жасыл, қою көкшіл жасыл түсті сырмен боялған.

Қабырғасы қалың келген бір ыдыстың ішкі жағында шарықтан қалған саусақтың айнала ізі болса, сыртын өткір құралмен жоғарыдан төмен айнала бедерлеп қырғаған. Іші-сырты ақ түсті ангобпен суарылып, сырты жасыл түсті бояумен, іші ақшыл жасыл түсті бояумен сырланған.

Аталған құмданға ұқсас ортағасырлық пештер Қазақстанның бірнеше аймақтарынан табылған. Олар негізінен археологиялық қазба жұмыстары кезінде анықталған.

1936–1938 жылдары Тараз қаласына зерттеу жүргізген А.Н. Бернштам қаланың екінші мәдени қабатынан, XIII–XV ғ.ғ. жататын күйдіру пешінің қалдықтарын құрал-саймандарымен бірге табады [5, с. 169].

1940 жылы Г.И. Пацевич ежелгі Тараз орнына қазба жүргізу барысында құрылыс ішінен күйдіруде өте жоғары температураны талап ететін кішігірім ыдыстарды немесе сфероконустарды күйдіретін, XI–XII ғ.ғ. жататын пештің (құмдан) орнын тапқан [6, с. 76-80].

Ақтөбе (Степнинское) қаласынан да бірнеше құмдандар (керамика күйдіретін пештер) ашылады.

1974 жылы цитадельдің етегінен 40 м солтүстіктен, шахристанға №1 қазба жұмыстары жүргізу барысында ашылған алмұрт пішіндес пештің жоғарғы жағының диаметрі-2 м, тереңдігі-1,5 м, түбінің өлшемі-0,85x0,70 м, түтіндігі-0,60x0,65 м. Пештің қабырғасын 5-10 см қалыңдықтағы ашық жасыл шыны тәрізді шлак қабаты жапқан. Пешті тазалау барысында көп мөлшерде керамикалық шлак пен ақаулы керамикалар шығады [7, с. 20].

Келесі пеш 1979 жылы цитадельден 0,6 км шығыстағы, Ақсу өзенінің оң жағасындағы төрткүлге жүргізілген қазбадан табылады. Пеш екі қабатты етіліп қам кірпіш пен пақсадан салынған. Күйдіру камерасының сақталған биіктігі 0,5 м, диаметрі-1,2 м. Оттық камерасының өлшемі де осы секілді, диаметрі-1,1 м, биіктігі-1,6 м. Сақталуы біршама жақсы болғанымен, солтүстік жағын кейінгі қоқыс шұңқыры бұзып өткен. Күйдіру қабырғасы мен оттық камерасы және екі аралықтың жиегі бүлінген. Екі аралықта төрт сопақша от жалыны жүретін аралары 0,9 см болатын диаметрлері 10-15 см төрт тесік бар. Оттық тесігі табылмаған. Оттықтың шығыс және батыс қабырғасынан 0,3 м аралықтан, жиегінен қимасында 0,15 м, ұзындығы шамамен 1,5 м көлденеңінен канал тазаланады. Шамасы ауа осы арқылы оттық камерасына жеткен. Пештің күйдіру және оттық камераларының үйіндісі арасынан сырсыз керамика сынықтары шығады. Пеш X–XIII ғ. басымен мерзімделеді [8, с. 14].

Баба-ата қаласы рабадының жалына салынған қазба (қазба б) барысында цилиндр секілді пеш ашылады. Оның диаметрі-0,96 м, биіктігі-1,43 м, ішкі қабырғасында істікке арналған тесігі болған. Оңтүстік жағынан екінші, диаметрі-0,9 м, биіктігі-1,05 м пеш жалғасқан. Оларды керамика күйдірместен тастап кеткен. Ішінен XI ғ. жататын ыдыс сынықтары табылады [9, с. 181-182].

Марданкүйік қаласынан да қазба жұмыстары барысында XIII–XIV ғ.ғ. жататын көзеші пеші табылады. Пішінінде алмұрт тәрізді пештің диаметрі-2,5 м, қам кірпіштен тұрғызылған қабырғасының биіктігі-1,25 м-ден 1,83 м-ге дейін. Оңтүстік-батыс шетіндегі аузының ені 0,45 м. Ортасындағы қам кірпіштен қаланған бағанасының диаметрі-1,27 м, биіктігі-1,25 м [4, с. 58-60].

Құйрықтөбе қаласынан анықталған XI ғ. жататын көзешілер орымынан көзеші пеші ашылады. Пішінінде алмұрт секілді келген пештің оттық камерасын ортасынан бөліп тұрған қабырғаның ені-0,5 м, ұзындығы-1,7 м, бұл күйдіру камерасына тіреу ретінде қызмет атқарған [10, с. 163]. Сонымен бірге, қаланың рабадынан VIII–X ғ.ғ. мерзімделетін пеш анықталады. Пішінінде жартылай сопақтау келген пештің биіктігі-1,05 м, диаметрі-1,5-1,3 м. Қабырғасындағы екі сөре орны қатты қызуда балқып кеткен [4, с. 187-188, рис. 102].

Отырар қаласынан ашылған XIII ғ. екінші жартысы–XV ғ. бірінші жартысына жататын көзешілер орамындағы шеберханалардан бірнеше пеш анықталады. Екі қабаттан тұратын, пішінінде дөңгелек және сопақ келген пештердің оттығының диаметрлері мен тереңдіктері әртүрлі болғанымен, өлшемдік жағынан бір-біріне өте жақын. Күйдіру камерасының едені болған оттықтың күмбезінің қалыңдықтары мен от жалыны өтетін тесіктерінің саны да әркелкі болғанымен, шамалас. Күйдіру камераларының жоспарлануы өте ұқсас болғанымен, көлемдік жағында аздап ерекшеліктер бар [11, с. 17-38; 12, с. 129-159].

Отырар аймағындағы Мыншұңқыр жеріндегі XIII–XV ғ.ғ. жататын шеберханалардан да құрылымы Отырар пештеріне өте ұқсас көптеген құмдандар ашылады. Олардың кейбірінің оттық камерасында сөрелері бар [1, б. 36-71]. Жалпы Отырар қаласынан ашылған пештердің барлығының құрылымы бір-біріне өте ұқсас.

Орта ғасырларда керамика күйдіретін құмдандардың (пеш) жоспары Қазақстанның барлық аймағына ортақ екендігі анықталды. Сонымен қатар, Қордай төрткүліндегі құмданның жоспары басқа да өңірлердегі құмдандарға өте ұқсас. Мұндай жоспардағы құмдандар бірнеше ғасыр бойы және Орта Азия мен Қазақстанның барлық аймағында сақталған. Зерттеу жұмыстары жерге жартылай қазылып жасалған құмдандардың қыш күйдіруде жоғары температура алу мен оны ұзақ уақыт сақтап тұруға өте қолайды екендігін анықтады.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Қожаев М. Отырардағы керамика өндірісі.-Түркістан: Мұра, 1996.-159 б.
- 2 Савельева Т.В. Шу өңіріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың керамикасы (VI–XIII ғ. басы) // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағаты.-Алматы, 2015.-83 б.
- 3 Савельева Т.В. Шу өңіріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың керамикасы (VI–XIII ғ. басы) // Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағаты.-Алматы, 2016.-90 б.
- 4 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН Каз ССР.-Алма-Ата: Наука, 1958.-Т. 5.-С. 3-215.
- 5 Бернштам А.Н. Археологические работы в Казахстане и Киргизии // Вестник древней истории.-1939.-№4(9).-С. 169-181.
- 6 Пацевич Г.И. Раскопки на территории древнего города Тараза в 1940 году // Труды Института истории, археологии и этнографии.-Алматы, 1956.-Том 1.-С. 73-86.
- 7 Шалекенов У.Х. Научный отчет раскопки средневекового городища Актобе за сезоны 1974 и 1975 гг. // Архив Института археологии им. А.Х. Марғұлана КН МОН РК.-Алма-Ата, 1976.-Офис 2, дело 1461.-56 с.
- 8 Шалекенов У.Х. Научный отчет Археологические раскопки на средневековом городище Актобе в 1979 году // Архив Института археологии им. А.Х. Марғұлана КН МОН РК.-Алма-Ата, 1980.-Офис 2, дело 1751.-127 с.

9 Агеева Е.И. Оборонительные сооружения и рабады / Памятники средневековья (раскопки на городище Бабата) // Археологические исследования на северных склонах Каратау-ТИИАЭ АН КазССР.-Алма-Ата, 1962.-Т.14.-С. 167-185.

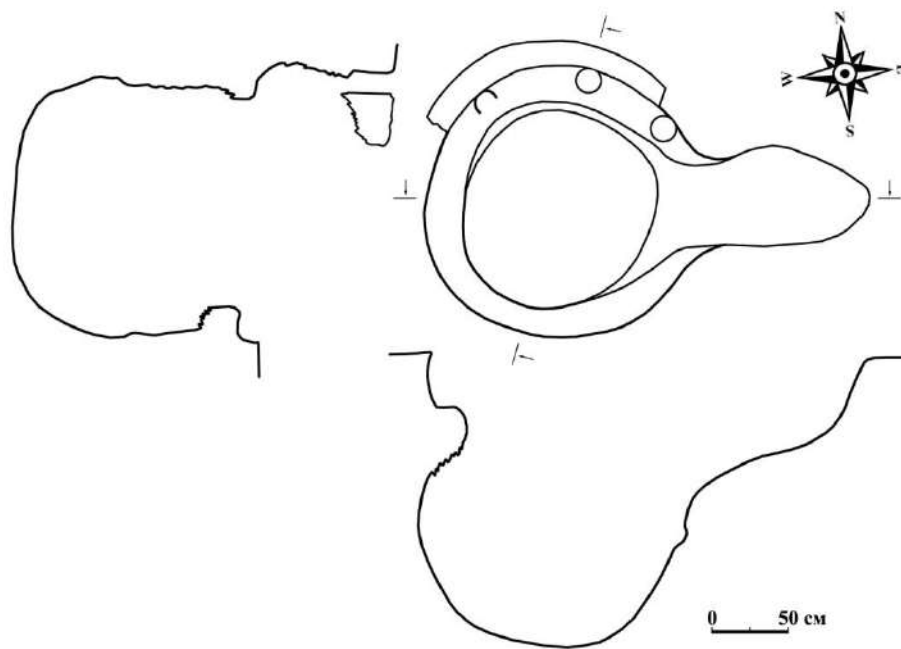
10 Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI-начало XIII в.).-Алма-Ата: Наука, 1986.-256 с.

11 Байпаков К.М. Гончарное ремесло в позднесредневековом Отраре // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии.-1983.-С. 17-38.

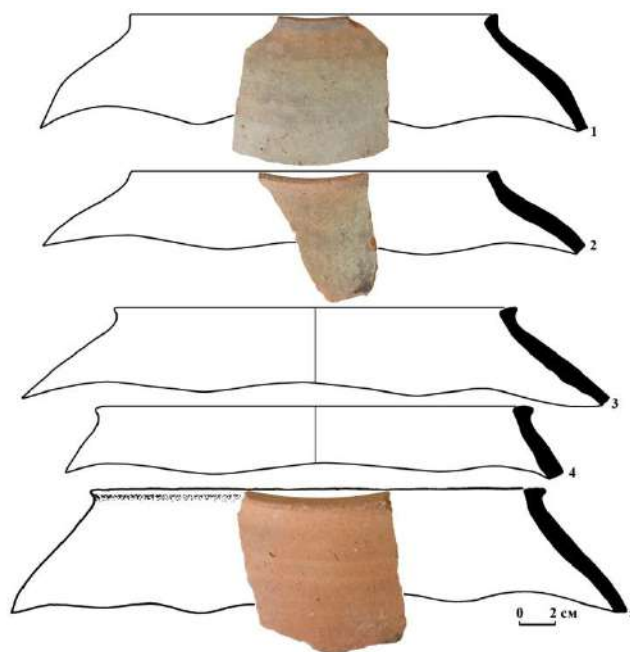
12 Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII–XV веках.-Алма-Ата, 1987.-256 с.

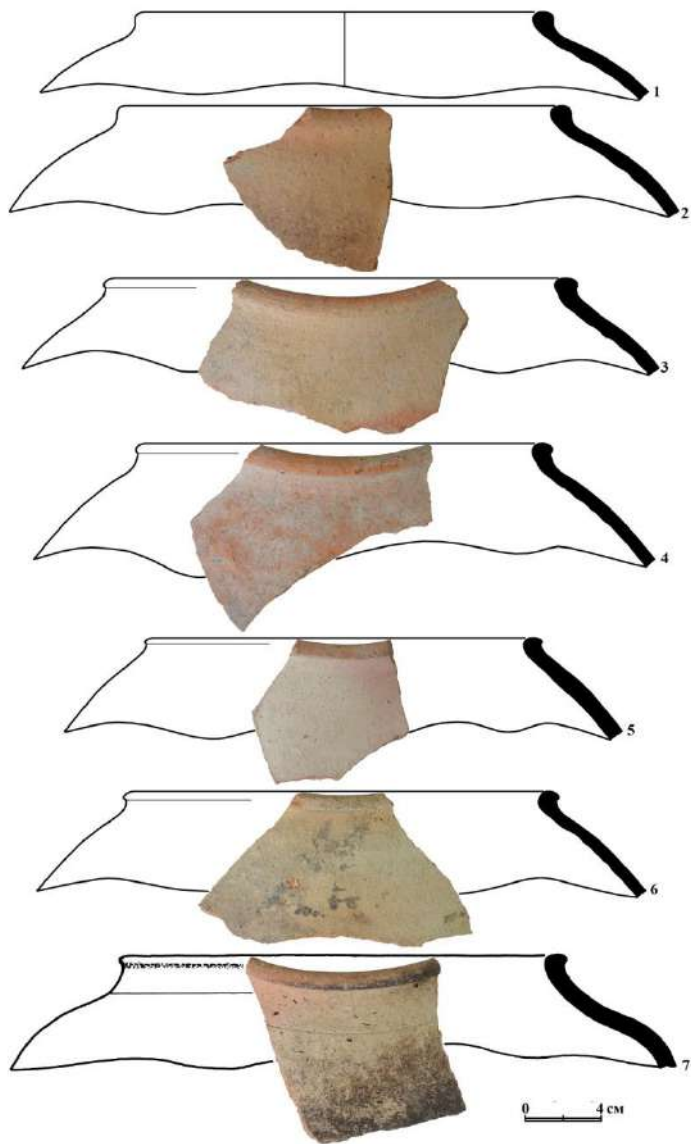
Сурет 1. Қордай төткүліндегі құмдан. Оңтүстіктен көрінісі

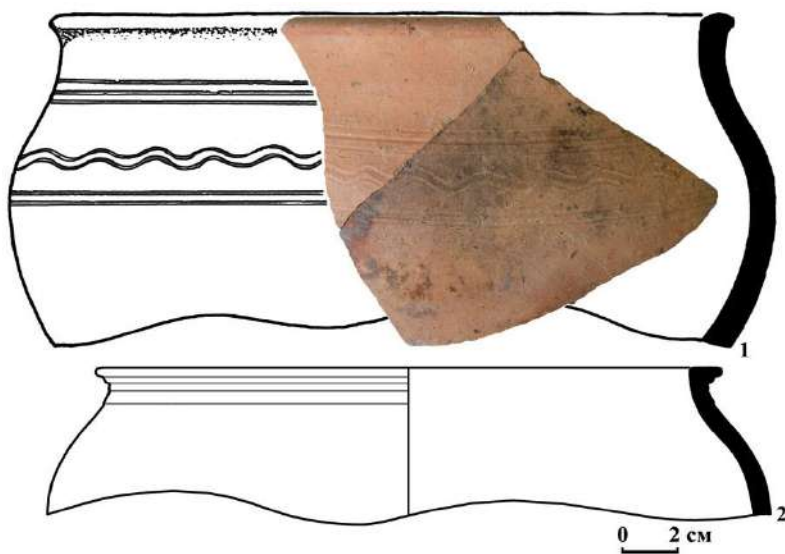
Сурет 2. Қордай төткүліндегі құмдан. Жоспары

Сурет 3. Қордай төрткүлі. Қазандар

Сурет 4. Қордай төрткүлі. Қазандар

Сурет 5. Қордай төрткүлі. Қазан мен көзе

Е.М. Тұрғынбаев¹, Г.А. Мейрманова²

¹т.ғ.к., ал-Фараби атындағы Қаз ҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының доцент міндетін атқарушы,

²т.ғ.к., ал-Фараби атындағы Қаз ҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының доцент міндетін атқарушы. Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІНДЕ ҚАЗАҚ-НОҒАЙ РУ-ТАЙПАЛЫҚ БІРЛЕСТІКТЕРІНІҢ АЛАТЫН ОРЫНЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ-ноғай дәстүрлі қоғамындағы этникаралық байланыстар және қазақ пен ноғайдың түбі бір туыскандығы жөнінде қарастырылған. XIV-XVI ғ.ғ қыпшақ тіл тобының тайпаларынан қалыптасқан этникалық жағынан бір-біріне жақын қазақтар мен ноғайлар бір-бірімен әр түрлі жағдайда тығыз араласқандығы жөнінде, сонымен қатар XVI ғ. Қазақ хандығы мен Ноғай Ордасы арасындағы тұрақты болып тұрған саяси қайшылықтарды халық билеушілердің қақтығысы, қазақ пен ноғай халқының тарихи дәстүрінде тек достық қарым-қатынас болғандығы жөнінде баяндалған.

Түйін сөздер: қазақ-ноғай байланыстары, қыпшақ, Қазақ хандығы, Ноғай ордасы, достық қарым-қатынас, ауыз әдебиет.

Е.М. Турғынбаев¹, Г.А. Мейрманова²

¹к.и.н., и.о. доцента, кафедр., Археологии, этнологии и музеологии КазНУ им Аль-Фараби,

*²к.и.н., и.о. доцента, кафедр., Археологии, этнологии и музеологии КазНУ им Аль-Фараби.
г. Алматы, Казахстан*

РОЛЬ РОДО-ПЛЕМЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ КАЗАХ-НОГАЙЦЕВ В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХОВ

Аннотация

В статье исследуются межэтнические отношения в казахском и ногайском традиционном обществах, а также их взаимоотношения друг с другом.

В XIV-XVI веках племена кипчакской языковой группы были тесно взаимосвязаны. Взаимодействие этнических казахов и ногайцев происходило в разных контекстах. В XVI веке известны частые политические противоречия между Казахским ханством и Ногайской ордой, конфликты между правящими элитами. Дальнейшему углубленному изучению подлежит весь спектр взаимодействий двух культур в контексте родо-племенной идентичности и влияние этого на духовную культуру казахов.

Ключевые слова: взаимоотношения казах-ногайцев, кипчакская языковая группа, Казахское ханство, Ногайская Орда, военные конфликты, дружественные отношения, устная литература.

Е.М. Turzhynbaev¹, G.A. Meirmanova²

¹Associate Professor, Department of Archeology, Ethnology and museology of KazNU Al-Farabi, Kazakh national University,

*²Associate Professor, Department of Archeology, Ethnology and museology of KazNU Al-Farabi
Almaty, Kazakhstan*

THE ROLE OF THE TRIBAL UNIONS OF KAZAKH-NOGAYS IN KAZAKH SPIRITUAL CULTURE

Abstract

In this article we researching for intercultural relations in Kazakh and Nogay societies and also their relations between each other.

In XIV-XVI centuries the tribes of Kypchak-speaking group were closely related to each other. Communications between two cultures were in different contexts. In XVI century well known military conflicts between Kazakh and Nogay rule elites.

We will searching for all kinds of interactions between two cultures in context of tribal identity and its influence to the Kazakh spiritual culture.

Key words: Kazakh-Nogay relations, Kypchak-speaking group, Kazakh khanate, Nogay state, military conflicts, folklore.

Қазақ және ноғай этностарының қалыптасу дәуірінде түрлі қарым-қатынастарының болуы, шаруашылық формасының қауымдастығы, этникалық жақындығы, ноғай ұлыстарының қазақ ұлыстарына ену нәтижесінде мәдени байланыстар тығыз орнағанын, мәдени бірлік құбылысын қазақ-ноғай этностары толық дәлелдейді деп санаймыз.

Туысқан ноғай халқының тарихы мен тағдыры қазақ халқының тағдырына ұқсас және тарихи сабақтастығы ауыз әдебиетінде өте жақсы көрініс тапқан. Қазақ пен ноғай халықтарына ортақ саналатын Асанқайғы, Қазтуған, Шалғез, Доспамбет жыраулардың ноғайлар арасында осы кезге дейін сақталып келген шығармалары әлі күнге дейін өзінің тарихи маңызын жоғалтқан жоқ.

Соңғы бірнеше ғасыр бойында тәуелді күн кешкен көптеген түрік халықтары секілді ноғайлардың тарихы толық ақиқатпен жазылып болмаған. Сондықтан ноғайлар жайында айтылатын сөздер шын шежіренің жалпы желісімен ғана таныстыруға жарайды. Ноғайлардың қоңсылас, туыс елдермен ара-қатынасы талдаған еңбектер жоқтың қасы. Мәселен, қазақ-ноғай бірлестігінің түрлі кезеңдері, олардың сипаты, тіпті, көбіретте ортақ қазына болып саналатын ауыз әдебиетіміздің байланыстары да тексерілмеген.

XV ғ. бірінші жартысында жазылған «Едіге» эпикалық жыры түркі тілдес халықтардан қазақ, ноғай, қарақалпақ ішінде кең тараған [1]. Бұлжырды ел ішіне ауызша тарихта жатқа айтатын дарынды жыршылар жеткізіп отырған. Сондықтан ол Қырым татарлары және Сібірдегі түркі тілдес халықтар арасында да кең тараған. Ордасындағы тарихи оқиғаларды сипаттайтын эпикалық шығармалар белілі бір тайпалар ішінде ғана тараған. Оның ішінде Мәскеу мен Қазан хандығы арасындағы өз ара қарым-қатынасты бейнелейтін «Шора батыр» поэмасын атауға болады. Шора туралы Қырым татарлары, Еділ мен Орал халықтары арасында да түрлі нұсқалары кездеседі.

Ноғай батырлары туралы эпикалық шығармаларға талдау жасаған В.М.Жирмунский Кіші жүз қазақтары құрамына ноғайлардың да кіріп, қазақ тайпаларымен тығыз байланысып, туыстық қатынаста болғанын атап өтеді. Ал, бұл, өз кезегінде Едіге мен ұрпақтары туралы жыр циклдерінде айтылады.

Ноғай батырлары туралы XVII-XVIII ғғ. Қазақтың эпикалық шығармаларында да жазылған. Атап айтқанда, «Едіге» (сонымен қатар Едігенің аталары туралы «Аңшыбай батыр», «Парпария», «Құтты қия»), «Нуреддин», «Мұса хан», «Жаңбыршы», «Тел Ағыс», «Орақ-Мамай», «Қарасай қазы», жырлары «Ноғайлының (Қырымның) қырық батыры» жыр циклы құрамына кірген. XIX ғ. Осы циклдегі эпикалық поэманы орындауды Абыл жырау Тілеуұлы Өтембет (1777-1864), Қарасай Қалнияз Шоқыұлы (1816-1902), Нұрым Шаршығұлылы (1825-1898), Қашаған Қурмижанұлы (1841-1929). Қазақ пен ноғайдың түбі бір туыстығының аса ірі көрсеткіші атақты айтқыш Мұрын Сеңгірбекұлы жыраудан жазылып алынған «Қырымның қырық батыры» атты жыр тізбегі мысал бола алады. Жалпы қазақ жырларының көбінде ноғайлардың қазақпен туыс ел екі көркем куәлендірілген.

«Аңшыбай батыр» жырындағы Аңшыбайдың мына сөзіне мән берейік:

*Руымды сұрасаң,
Мұсылман деген ел деді.
Қайратымды сұрасаң,
Қара дауыл сел деді.
Тұқымымды сұрасаң,
Тоқсан баулы ноғайдан,
Қырық таңбалы Қырымнан
Шалқытып жатқан жер деді [2, 26 б.].*

Бұл жыр жолдарындағы «тоқсан баулы ноғай» деген сөзге бұрын-соңды ешкім назар аударма қоймаған деп ойлаймыз. Құрбанғали Халиди «92 баулы өзбек тайпаларын» атап, олардың тізбегін келтіреді. «Тоқсан баулы ноғайдың» тізбегін бір мақала көлемінде айтып талдау мүмкін емес, ол өз алдына бөлек әңгіме, әрі терең зерттеуді талап етеді деп санаймыз. Дегенмен де, «тоқсан баулы ноғай» елі үлкен бір ел болғанын «Қырымның қырық батыры жырына» етген «Парпария» жыры дәлелдейді;

*Ноғайлы деген елім бар,
Туыт-өскен жерім бар.
Айдын-шалқар көлім бар [2, 47 б.].*

*«Құттықия» жырында:
Құттықия сонда сөйледі,
Сөйлешенде бүй деді:
-Мен,ноғайлы деген ел деді,
Жерімді менің сұрасаң,
Өзен бойы жер деді,
Іздегенім сұрасаң,
Ақташы деген ел еді [2, 66 б.].
«Едіге»жырында Едігенің айтқан сөзі:
Біз ноғай деген ел едік,
Ежелден жатқан ер едік.
Қалмақты көрсек алармыз
Талқан қылып деп едік [2, 86 б.].*

Сайып келгенде,Едіге қалмақтарды талқандайды.Осы жырда Едіге өз шежіресін былай айтқан:

*Атам атын сұрасаң,
Ала тайлы Аңшыбай,
Баба түкті Шапты Азиз
Аңшыбайдың баласы.
Шапты Азиздің баласы
Парпария сұлтан хан еді,
Өз әкемді сұрасаң,
Құттықия бек еді,
Өзім атым Едіге [2, 77 б.].*

«Нұраддин», «Мұса хан», «Жаңбыршы батыр», «Тел-Ағыс батыр» сияқты қазақ поэмалары ноғайлар мен қарақалпақтарда жоқ. Бұл үрдіс XVI ғ. Кейін «ноғай» батырлары туралы генеалогиялық циклды қазақ жыраулары баяндап шығарып, ауызша айту барысында шықса керек.

«Әділ сұлтан» поэмасында Қырым ханзадасы Әділ-Герейдің 1583ж. Парсыларға жасаған сәтсіз жорығы айтылады.Бұл жыр Қазақ хандығы, Ноғай Ордасы, Қырым хандығы тайпалар ортасында жазылған. XVIғ аяғы-XVIIғ басында қырым-ноғай-қазақ ортасында тараған әңгімелер осы жырдың пайда болуына негіз болған. Ноғайлардың нұсқасына қарағанда қазақтардың «Әділ сұлтанында» батыр өлмейді,аман-есен қалады. XIX ғ. Бірінші жартысындағы қазақ қолжазбасында ноғайларда кездеспейтін тұстары бар. Қазақтардікі ноғайлардан ерте пайда болған [1,38 б.].Ол кезде Қазақ хандығы мен Ноғай Ордасы арасында мәдени байланыстар орнап, ол XVII ғ басына дейін созылған.

Ноғай батырлары туралы жырларда нақты тарихи оқиғалар баяндалады. Атап айтқанда, «Орақ және Мамай» эпосында XVIғ ортасындағы Ноғай ордасындағы кикілжіңдер кеңінен сипатталады. Эпоста Мәскеу, Астрахань, Қазақ хандығы арасындағы қатынастар айтылғанымен, билеуші Исмаил орыстарға дос болған жоқ, адамдар арасына от салушы, бас пайдасын ғана ойлайтын қатыгез адам ретінде суреттеледі.

Ноғайдың генеалогияға қатысты ауызша тарихы қазақ эпикалық шығармаларымен салыстырғанда тарихи оқиғалар, әсіресе Ноғай Ордасының саяси байланыстары баяндалады. Мысалы, Мамай қырымдықтармен келісімге келе отырып, «Мәскеу патшасына» қарсы одақтасуды ұсынады, ал «Исмаил билікке орыс князьдарының көмегімен» келгені айтылады.

Қазақ хандығы мен Үлкен Ноғай Ордасын мекендеген тайпаларының өзара мәдени байланыстары XVIғ.бірінші ширегіндегі қазіргі Батыс Қазақстан жеріне қалмақтардың қазақ пен ноғай қоныстары арасына сыналай кіріуімен тоқтайды.Қазақ және ноғай тайпаларының бірлігі туралы түсінік ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарих арқылы беріліп,әдеби шығармаларда жазылды,музыка өнерінде бейнеленді.

XVI ғ. Үлкен Ноғайлының Жем мен Сырдария аралығындағы Алтуыл ордасы құрылған болатын.

Мамайдың алты ұлы билегендіктен осылай аталуы ықтимал.Ноғай Ордасы ыдырағаннан кейін бұл орданың халқы қазақ халқының құрамына кіреді.Қазақ шежіресіндегі ноғай-қазақтар деп осыларды атайды.Бөкей Бөкей Ордасы құрылғанда оның құрамындағы ру-тайпалар ішінде 620 шаңырақ ноғайлылыр болған. [3,407 б.]. «Орманбет хан өлгенде,он сан ноғай бүлгенде» деген сөз Ноғай Ордасының шаңырағы шайқалып,аласапыран заманда айтылған.

Осы кезде ноғайлар Қырым мен Қобан (Кубань) жағына ығысып,Есім ханның тұсында Алтуыл ордасы қазақтарға келіп қосылған.Ноғалардың Қырым мен Қобан зағынан түрткі көрген бір жұқанасы Нұралы

хан билік құрып тұрған тұста Кіші жүзге келіп қосылады. Кіші жүз құрамындағы қазіргі ноғай-қазақ деп жүргеніміз осылар. Ешпешер сол ноғайларды ноғай аталғанға дейін тегін тектесек, бүгінгі қазақ руларымен арасы одан сайын жақындаса түседі. Ноғай-қазақтар өз ішінде қояс, үйсін, қазанқұлақ, қостаңба деп аталатын аталарға бөлінеді [3, 314 б.].

Қазақ арасындағы кейбір шежіреде үш жүздің арғы тегі деп үш Келмембетті (Келімбет) айтады: Ақ Келмембет, Қара Келмембет, Ақсақ келмембет. Мұндай генеалогияда билеуші не батыр уақыт өте келе ата тегіне айналуы (Қобыланды батыр, Майқы би, Өзбек, Қара Кесек, Сапмян, Ер Қосай, Ер Көкше, Шора батыр, Алау батыр т.б.) тек ноғай ұлыстары Қара Келмембет (Ормамбет бидің ұлы) және Ақсақ Келмембеттен (Ормамбеттің інісі Тінмамбеи мырзаның ұлы) шыққан қазақтарда ғана болды.

Қазақтың шежіре деректеріне қарағанда Кіші жүз құрамындағы жағалбайлы, телеу тайпалары құрамында ноғайлы және ноғай, шеркеш, қаракесек тайпалары құрамында маңғыт және патрионимдері кездеседі. Осы кейінгі ноғай топтары XVIII ғ. бірінші ширегінде қазақтардың құрамына енуі мүмкін.

Қазақтар мен ноғайлар кейіннен территория жағынан бір-бірінен алшақтап, қазақ-ноғай байланыстары шектеліп қалады. Қазақ халқының жоңғарларға қарсы күресі кезеңінде XVIII ғ. ортасында Кіші жүз қазақтары ноғайлармен бұрынғы достық қатынастарын орнатқысы келді. Қазақтар арасында Кубаньға қарай, туыстас ноғайларға кеткісі келгендер болды [1, 42 б.]. 1742ж. поручик Д. Гладышев Кіші жүздегі қазақтар мен жоңғарлар арасындағы өзара қатынасты байқап, бұл жөнінде өкіметке былай деп хабарлайды: «Қырғыз-қайсақтардағы Муниак (Мойнақ) батыр... жоңғарларға қырғыз-қайсақтарды қырып-жояды, сондықтан олар, қырғыз-қайсақтар, Кубаньға кетпекші, өйткені кубандықтар осында келіп, оларды өзіне шақырды» [1, 42 б.].

1742ж. Маусым айында ағылшын көпесі Гок «...бізде күш көп, Еділ арқылы төменгі жақтағы қалмақтардан күшпен өтіп, Кубаньдағы ноғай татарларымен қосылады» деген ақпаратты айтқан [42-б.]. Бұл келтірілген фактілер қазақ-ноғай бірлігін көрсетеді.

1744-1745жж. ноғайлардың біраз бөлігі қазақ шекарасына-Орынбор губерниясындағы Сакмар өзеніне көшеді. Олардың 100 отбасы Кіші жүз ыаны Нұралы қол астына қашады. Дәл осы қазақтар кейіннен «ноғай-қазақ» этнографиялық тобының негізін құрап, төрт бөлімше құраған: үйсін, қостанбалы, қазанқұлақ, қияс [1, 43 б.]. Ноғай-қазақтар Кіші жүзге қосылса да, оның ру-тайпалық құрамына кірген жоқ, ал мұны генеалогиялық құрастырушылар айтқан [43-б.].

С. Сейфуллин «Қазақ әдебиеті» атты еңбегінде қазақ әдебиетінің өзін «Билер дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары» деп екіге бөліп қарастырған. Ол «...қазақ болған рулардың бұрын Ноғай болғандығына тарихи дәлелдер ұйытпай қоймайды» дей отыра қазақ атанған рулардың дені-алтын ордалы Жошы ұлысында болған. Содан кейін Шағатай ұлысында болғандары да, біраздан соң Жошы ұлысына кірген және Жошы ұлысында, дені Ноғай ханның қол астында болған. Ноғай 1306жылы өлген. Сол Ноғай ханның қол астындағы түрік-монғол руларының бәрі «Ноғай елі», «Ноғайлық», «Ноғайлы» болып атанып кеткенін жазады [4, 298 б.].

Осындай талдаудан кейін С. Сейфуллин «қазіргі қазақ аталып жүрген түрік-монғол рулары Ноғай ханның елі, «Ноғайлы» болып жүрген замандарда жыр қылған, ертедегі батырлар әңгімелерін-бұлар қазвктікі емес, ноғайдікі, қазақтар тек Ноғайдан алып жүр... деген сөз-тарихи жете тексерілмегендіктен шыққан. Қазіргі қазақ атанып отырған ел ол кездік Ноғайлы атанып жүргендігін білмегендіктен айтылған сөз», деп, түйіндейді [4, 298 б.].

Ноғай екі бөлек болып, «ұлы ұрымға, қызы Қырымға» тарасып кеткенде, қазақ атанып кеткен Ноғайлылар, өзінің Ноғайлы замандарындағы Ноғайлының бытырай бастаған замандарындағы батырлар әңгімелерін, өздері қазақ болып кеткен соң да ұмытпаған [4, 298 б.].

Еділ мен Жайық аймағында ноғайлылар ұзақ қоныстанған. Кіші жүз руларының көпшілігі бұл жерден ығысуға тура келгеннің өзінде, ұзап кете қоймаған. Ақтабан шұбырындының алдында ауа көшіп, одан кейін қайтып барған. Ноғайлы атымен отырып қалған елдің ең ақырғылары азып, бөлініп-бөлініп кеткенше, қазақ болған кіші жүз рулары, сол қалған ноғайлармен көршілес отырған. Тіпті, ең ақырғы қалған, аз ғана ноғайлардан шығып келіп, қазаққа қосылып, осы күнге шейін, «ноғайлы» атын ұмытпаған елдер, көбінесе сол Кіші жүз руларының ішінде [4, 299 б.].

Қазақ – ноғай ру тайпалық қарым-қатынастарына және олардың өзара этникалық байланыстары мен туыстығына ноғайлардың негізін құраған ру-тайпаларының атаулары да дәлел бола алады. Ноғайлардың негізін құраған этнонимдерге қарағанда, бұл халықтың ертеде Ертіс бойын, Дешті Қыпшақты, Орта Азияны, Солтүстік Кавказды жайлаған түрік тайпаларының бірігуінен пайда болғаны айқындалады. Ол рулар мен тайпалар: қыпшақ, қоңырат, найман, маңғыт, арғын, керейіт, үйсін, ұйғыр, қаңлы, дүрмен, қатаған, байұлы, бұлғар болып келе береді. Ноғайлар ішінде үйсіндердің жүруін осы күнге дейін кездесетін Үйсін деген ата есімдерінің кездесуі де дәлелдейді [5, 103 б.].

Міне, сондықтан, біздің қазақ болған елдің бұрынғы «ноғайлы» болған дәуірінен қалған ауыз тарих сарқыншағы, тарих деректері алғашқысынан күңгірттенген болса да, көбінесе Кіші жүзден табылыққырайды. Ұлы жүздің, Орта жүздің қариялары елдердің бұрынғы басынан кешірген дәуірлерін ұмытып, өткен дәуірлерінің оқиғаларын тек сағым тәрізді ерте кылып, ұмытылған, баршалаған түс тәрізді әңгімелеп жүргенде, Кіші жүздің шежірелері, ескі сөз жинаған қариялары-елдерінің ноғайлы болған дәуіріндегі сарынын біраз күңгірттеу болса да ұмытпай келген [4, 299 б.].

Қорыта айтқанда, XIV-XVIғғ. қыпшақ тіл тобының тайпаларынан қалыптасқан этникалық жағынан бір-біріне жақын қазақтар мен ноғайлар бір-бірімен әр түрлі жағдайда тығыз араласты. XVIғ Қазақ хандығы мен Ноғай Ордасы арасындағы тұрақты болып тұрған саяси қайшылықтарды халық билеушілердің қақтығысы деп қабылдап, қазақ пен ноғай халқының тарихи дәстүрінде тек достық қарым-қатынас болды деп түсінді.

Қазақ пен ноғай халықтарының байланысын жан-жақты өрістетуге қазіргі кезеңде мүмкіндік жеткілікті. Ол үшін алдымен, жұртшылығымыз өзінің түрік халықтары, әсіресе бізбен тарихы тұтасып жатқан елдер ағайындық парызы бар екенін сезінуі ләзім.

Әдебиеттер тізімі:

1. Исин А. *Казахское ханство и Ногайская Орда.* – Алматы, 2004.
2. *Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. Т.5. Батырлар жыры.* – Алматы, 1989.
3. Сейдімбек А. *Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу.* – Астана, 2008.
4. Сейфуллин С. *Қазақ ауыз әдебиеті//Сейфуллин С. Шығармалар. Т.6.* – Алматы, 1964.
5. Бердібай Р. *Байқалдан Балқанға дейін.* – Алматы, 1996.

УДК 903/904 (574.3).638

ГРНТИ 03.41.01

Мусаева Р.С.¹, Жамбулатов К.А.²

¹ (научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана,
argin_rr@mail.ru, www.kaznu.kz

²научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана,
kairo_88@inbox, www.kaznu.kz)

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА (ДО 1990 ГОДА)

Резюме

В статье проводится краткий экскурс в историю изучения памятников эпохи бронзы Западного Казахстана до периода обретения суверенитета. В разные годы изучением археологии края занимались как отечественные археологи, так и специалисты смежных регионов. Были найдены, изучены большое количество как погребальных, так и стационарных памятников.

Ключевые слова: Западный Казахстан, археология, эпоха бронзы, могильник, стоянка

Мусаева Р.С., Жамбулатов К.А.

*(Ә.Х.Марғұлан ат. Археология институтының ғылыми қызметкері,
argin_rr@mail.ru, www.kaznu.kz*

*Ә.Х.Марғұлан ат. Археология институтының ғылыми қызметкері,
kairo_88@inbox, www.kaznu.kz*)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ОҚЫТУ ТАРИХЫНАН (1990 Ж. ДЕЙІН)

Аңдатпа

Мақалада Батыс Қазақстанның қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеу тарихына қысқаша экскурсия егемендікті алу кезеңіне дейін жүргізіледі. Облыстың археологиясын зерттеу әртүрлі жылдарда отандық археологтар мен іргелес еңірлердің мамандарын тартты. Көптеген қайғылы және стационарлық ескерткіштер табылды және зерттелді.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан, археология, қола дәуірі, жерленген жер, қоныс

Mussayeva R.S., Zhambulatov K.A.
(Researcher of Archaeology Institute named by A.Kh.Margulan,
argin_rr@mail.ru, www.kaznu.kz
Researcher of Archaeology Institute named by A.Kh.Margulan,
kairo_88@inbox, www.kaznu.kz)

THE HISTORY OF THE STUDY OF THE MONUMENTS OF THE BRONZE EPOCH OF WESTERN KAZAKHSTAN (BEFORE 1990)

Abstract

In the article, a brief excursion into the history of the study of the monuments of the Bronze Age of Western Kazakhstan is held prior to the period of gaining sovereignty. In different years, the study of the archeology of the region involved both domestic archaeologists and specialists from adjacent regions. A large number of both funerary and stationary monuments were found and studied.

Key words: Western Kazakhstan, archeology, the era of bronze, burial ground, settlement

Западный Казахстан имеет широтную протяженность порядка 1200 км, с присутствием с севера на юг нескольких, сменяющих друг друга природно-географических зон-лесостепи, степи, полупустыни и пустыни. Огромная по своей площади территория имеет огромное значение в истории нашей страны. Именно на этой территории еще с эпохи бронзы происходили миграции, возникновение и развитие, трансформации в новое качество культур, неизвестных по другим регионам Казахстана-ямной, катакомбной, синташтинской, петровской, срубной и др. В вопросах связей территория региона тяготеет в эпоху палеометаллов к Северному Кавказу, Нижнему Поволжью, Южному Приуралью.

История изучения данных памятников начинается с записок П.И. Карпини от 1296 года, называвшего территорию по р. Яику безводной пустыней, в которой живет мало людей. Спустя почти полвека в своей работе «Топография Оренбургской губернии» П.И. Рычков привел сведения о древних строениях и развалинах. В записках немецкого путешественника Э. Эверсмана сообщается о наличии курганных погребений в долине р. Бурту и далее на юг. О памятниках древности на данной территории отмечает и А. Левшин, сообщая, что их обилие настолько велико, что молчать об этом нельзя. Перечисляя памятники, автор отмечает, что местные казаки называют их древними Ногайскими могилами [1, с.1].

В 1884 году Ф.Д. Нефедов, исследовавший смежную с интересующей нас территорию, отмечал, что по доисторической истории Тургайской области не существует никаких данных [2].

Первые самостоятельные исследования предпринял в 1889 году русский антрополог А.Харузин, который на территории Букеевской Орды обследовал и частично изучил 36 курганов близ ханской ставки, у поселка Новая Казанка и Камыш-Самарских озер [3]. Также раскопками древних памятников занимался и А.Кастанье, активный член Оренбургской ученой архивной комиссии (ОУАК), в работах которого также сосредоточены сведения о случайных находках, произведенные топографами о развалинах древних могил [4].

В 1925 году большую работу проводит Общество по изучению Казахстана, которое попыталось собрать сведения об археологических памятниках Прикаспийской низменности. К сожалению карта памятников региона оказалась не опубликована, однако собранные материалы показали, что основная группа курганных могильников сосредоточены по верхнему течению правого берега реки Урал, по левому берегу от Илека до г. Уральска, далее по склонам сырта. С удалением на юг к берегам Каспия памятников становится меньше, но они имеются вплоть до г. Гурьева [1, с.3].

В 1925-1927 гг. исследованием данного региона занимается уже экспедиция Нижне-Волжского Научно-исследовательского института и Саратовского областного музея. Членами экспедиции были обнаружены 41 группа курганных могильников, в том числе могильники эпохи бронзы.

В 1926 году для сбора материалов для Особой Комиссии по обследованию союзных и автономных республик АН СССР была организована экспедиция по изучению КазССР. М.П.Грязновым были зарегистрированы и проведены рекогносцировочные раскопки могильников в нескольких районах левобережья р. Урал к западу от г. Орска, а также выявлены многочисленные дюнные стоянки эпохи ранней бронзы. На основании полученных материалов могильников Киргильда-I и Киргильда-II, Урал-Сай, Кунанбай-Сай, М.П.Грязновым была дана классификация обследованных памятников, отнесенных им к андроновской культуре с двумя локальными ее вариантами [5].

В 1930-1933 гг. на территории Западного Казахстана работал видный советский археолог Б.Н. Граков. В 1930 г. им была исследована центральная часть современной Актюбинской области, выявлены и занесены на карту более 500 памятников, среди которых преобладали памятники эпохи бронзы. Материалы экспедиции подтвердили классификацию памятников эпохи бронзы, предложенную

М.П.Грязновым по форме насыпи и типу захоронения [6]. В 1932-1933 гг. в ходе проведения обследования в районах затопления и подтопления строящихся ГЭС и платин, в частности на территориях вдоль левобережья р.Урал, исследователем были обнаружены 78 памятников различных эпох. Раскопанные памятники эпохи бронзы повторяют форму насыпи и тип захоронения с ранее обнаруженными. К сожалению, как отмечает автор, большинство курганов оказались потревоженными, однако в погребении близ Тулайкиного аула были найдены медные серп и крюк, два незамкнутых браслета со спиральными завитками на концах, аналогичными Тасты-Бутаковским и Центрально-Казахстанским браслетам, подтверждающих принадлежность к андроновской культуре.

В целом хотелось бы отметить, что с послевоенного периода в истории археологии Западного Казахстана начинается новый этап. Связан он, прежде всего, с долговременной и плодотворной работой нескольких археологических экспедиций. Во-вторых, это время становления казахстанских археологических школ и региональных экспедиций, для Западного Казахстана-Уральской, Актюбинской археологической школы и Западно-Казахстанской археологической экспедиции². В-третьих, в период 1945-1990 гг. были сделаны немало важных открытий, это время детального и пристального изучения археологии, истории края, время новых открытий в культурах эпохи бронзы.

Большой вклад в изучение археологии Западного Казахстана внесла археологическая экспедиция Саратовского университета под руководством И.В.Синицына (1948-1950 гг.). За несколько лет были проведены разведки вдоль долин рек Большого и Малого Узенья, Камыш-Самарских разливов и прикаспийских песков в районе Дунгул; изучены около 20 памятников, включая памятники эпохи бронзы. И.В.Синицыном в отчетах отмечалось обилие стационарных памятников в дюнных песках, некоторые из которых «...встречаются значительные скопления остатков былой жизни ...на других они весьма бедны». Керамический материал поселений указывает на заселенность данной территории от «...древнейшей-типа керамики древне-ямной, вплоть до эпохи поздней бронзы. Однако поздний комплекс местной керамики наиболее ярко отражает сочетание двух культурных вариантов-керамики Нижне-Волжской-хвалынской культуры и Западно-Казахстанской андроновской» [7, с.89; 8, с.103; 9, с.64; 10-11].

Значительный вклад в исследование памятников эпохи бронзы западного Казахстана внесла ЗКАЭ Института истории, археологии и этнографии им.Ч.Ч.Валиханова. В 1953 году под руководством Т.Н.Сениговой в регионе были проведены изыскательные работы на предмет выявления новых памятников археологии, в частности были зафиксированы также памятники эпохи бронзы [12, с.143].

В разные годы в работе экспедиции принимали участие известные исследователи как М.Мошкова, В.А.Кригер, с 1989 года Р.Б.Исмагилов, З.С.Самашев, Ж.К.Таймагамбетов, И.Б.Астафьев, В.К.Афанасьев, В.С.Ольховский, Л.Л.Галкин, С.Ю.Гуцалов, Г.В.Баландин и другие [13]. Исследователя были зафиксированы новые археологические памятники, а также изучены могильники, содержащие погребения эпохи бронзы такие, как Лебедевка IV, Лебедевка V, Лебедевка VIII, Мамбеталы, Жерексай и др.

В 1981 году в зоне затопления Актюбинского водохранилища была привлечена Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция под руководством М.К.Кадырбаева, Б.И.Зайтова и Т.И.Кулик, основной целью которой было «отыскание памятников, зафиксированных в 1972 году ...Х.Алпыспаевым, а также выявление и фиксация новых памятников и начало их раскопок». В частности отрядом экспедиции под руководством В.В.Радионова был исследован могильник эпохи бронзы «Могильник у фермы Россовхоз» [13].

В 1955 году ЗКАЭ были исследованы памятники эпохи бронзы Актюбинский, Каргалинский, Ульке-І, Ульке-ІІ, Бугет-ІІ (могильник и поселение).

Значительные исследования в 1955-1960 гг. провел В.С.Сорокин, сделавший на долгое время могильник Тасты-Бутак І реперным археологическим памятником, применив по отношению к исследованному объекту всю полноту методов исследования и выведшим его на уровень историко-культурных реконструкций [14].

Особый статус памятников эпохи бронзы Западного Казахстана обозначился благодаря активным и целенаправленным действиям Е.Е.Кузьминой, разработавшей детальную культурно-хронологическую периодизацию памятников, поднявшей вопросы демографии, хозяйственно-культурной модели, архитектурных традиций, занимавшейся проблемами социокультурных реконструкций [15].

С 1967 г. на территории Северного Прикаспия исследованием памятников эпохи энеолита и ранней бронзы занимался Заволжский отряд Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР под руководством А.Мелентьева, в работах которых были приведены данные по поселенческим памятникам в Рын-песках.

² Далее - ЗКАЭ

Собранный подъёмный материал и обнаруженные памятники указывают на принадлежность к эпохе бронзы, особенно отмечено большое количество находок, относящихся к периоду позднебронзового века. Исследование данных памятников, а также поиск новых памятников переименованным Прикаспийским отрядом были продолжены в 1968 и 1972. В отчетах отряда отмечалось, что стоянки эпохи бронзы «...тяготеют к густой сети соленых озер-соров, которые ныне наполняются водой или в результате таяния снегов или же в периоды дождей. Весьма вероятно, что в древности система соров соединялась русловыми протоками, и поныне отчетливо выражены, в единую крупную сеть водоемов». Были открыты и исследованы стоянки эпохи бронзы Кошелак I, Шошак IV, керамика которых, по мнению исследователя, типологически близка к северо-донецкому типу катакомбной культуры, а керамический материал стоянки Конур-Кудук I соотносится со срубной культурой. В целом исследователями были обнаружены, зафиксированы более 35 местонахождений стоянок эпохи бронзы и развешанных в песках погребений, изучено около 15 стоянок, включающих в себя материалы по различным эпохам [16].

Неоценимый вклад в изучение археологии Западного Казахстана внес коллектив исследователей Уральского педагогического института им.А.С.Пушкина³ во главе с Г.А.Кушаевым, организовавшим полевую археологическую практику студентов с целью изучения древней истории края. Так, в 1968 году на территории близ оз.Челкар, проводятся разведочные работы с целью обнаружения донных стоянок. Как отмечает исследователь, остатки стоянок представляют собой небольшие выдувные площадки-такыры среди бугристых песков. Размеры площадок от 6-8 метров до 15-16 метров.

В целом отрядом Уральского пединститута в составе ЗКАЭ под руководством Г.А. Кушаева и Б.Ф.Железчикова были изучены 42 памятника могильников Мокринский I и Мокринский II, Карасу I и Карасу II, Алебастрово I, Караоба, среди которых 6 курганов эпохи бронзы. В следующем году данным отрядом были изучены 2 кургана эпохи бронзы в могильнике Алебастрово II [17-21].

Наиболее интересным для понимания материальной и духовной жизни населения эпохи бронзы Приуралья Г.А.Кушаев называет памятник Кресты в Теректинском районе, обнаруженном в 1970 году им и Н.П.Шишкиным. Г.А.Кушаевым в отчете 1987 года отмечается, что археологические памятники на территории Западного Казахстана «отражающими культуру племен от бронзового века и до средневековья, с обязательным преобладанием в них погребений железного века. Вследствие чего, памятники бронзового века на территории области по сей день остаются малоисследованными» [22, с.5]. На основании материалов данного памятника Гаязом Абдулвалиевичем были сделаны выводы о том, что памятник «Кресты» отражает культуру племен бронзового века с середины II тыс до н.э., т.е., срубной и андроновской. Г.А.Кушаев отметил, что для территории Западного Казахстана характерно соседство двух культурных общностей-андроновской и срубной, граница между которыми, по его мнению, проходила в междуречье Орь и Илек.

В 1972 году для работ в зоне затопления Актюбинского водохранилища была создана Актюбинская экспедиция под руководством к.и.н. Х.Алпысбаева, который, как и другие исследователи ранее, также отмечал, что заселение данной территории началось еще с эпохи неолита. В отчетном году было исследовано два поселения и четыре могильника эпохи бронзы.

Значительный материал по археологии был собран в результате полевых геологических работ в Актюбинской области в период 1951-1961 гг. В 1974-1975, 1978-1981 гг. работы были продолжены Р.А.Сегединым на территории Южных и Центральных Мугождарах. Геологом был собран подъёмный материал со стоянки Сарымурза и поселения Улы-Талдык в Мугождарах, отнесенных по керамическому материалу к андроновской культуре [23].

В 1976 году, а с 1983 года планомерные исследования археологических памятников проводит отряд Актюбинского областного историко-краеведческого музея, под руководством Н.П.Петрова, В.В.Радионова, С.Ю.Гуцалова, Г.В.Макаревича [24-26]. Исследователями в разные годы были проведены как разведочные работы, так и раскопки разновременных памятников, таких как, могильник Учебный полигон, Андроновский могильник в Песчаном карьере близ Актюбинска, Жаман-Каргала и др.; стоянки Жаман-Каргала, Шубаркудукская донная стоянка и др.

В 1981 года на территории Северо-Восточного Прикаспия проводит исследования памятников археологии Волго-уральская экспедиция АН СССР под руководством Л.Л. Галкина. В первую очередь была совершена наземная и авиаразведка, во-вторых, исследована курганная группа на северо-западной окраине г. Шевченко, в материалах которого были зафиксированы погребения эпохи бронзы. С 1988 года Л.Л.Галкин возглавляет Устьюртский отряд Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч.Валиханова КазССР, в частности были выявлены ранее не известные памятники археологии [27-30].

³ Далее – Уральский пединститут

С 1986 году аварийными раскопками в карьере кирпичного завода г.Актюбинска приступает отряд Уральского областного музея под руководством Б.Т.Райымкулова. Кроме того им была проведена разведка в близлежащей местности на предмет обнаружения новых памятников и постановки вопроса о дальнейших аварийных работах.

В 1986-1988 гг. исследования в бассейне р. Деркул проводились экспедицией Саратовского университета под руководством Н.М. Малова, результатом явилось открытие поселенческих памятников и стационарные исследования поселения Чесноково I [31].

Подводя итог по истории изучения археологических памятников эпохи бронзы Западного Казахстана, необходимо отметить несколько моментов:

Во-первых, обследование и исследование археологических памятников эпохи бронзы региона связано со становлением Советской власти. В дальнейшем на территории в разные годы работали экспедиции с соседних, смежных территорий РСФСР.

Во-вторых, в советское время произошло становление, укрепление собственных археологических кадров, прошедших подготовку с сильнейшими археологами страны;

В-третьих, именно в советское время возникли первые предположения, рождались теории и гипотезы относительно древнего населения эпохи палеометаллов Западного Казахстана.

Специфика культуругеноза, механизмы культурных проникновений, выяснение соотношений между собой памятников алакульского и федоровского типов, определение места носителей срубной культуры- выяснение всего этого возможно в дальнейшем при наложении материалов ранее изученных памятников на новые классификационные и периодизационные схемы, на новые гипотезы и теории, что в итоге позволит лучше понять и объяснить древнюю историю Казахстана в целом.

Использованные источники:

1. Сенигова Т.Н. *Материалы к археологической карте Западно-Казахстанской и Кызыл-Ординской областей*// Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК.-Дело № 609, св.41.-С. 1-5
2. Нефедов Ф. Д. *Отчет об археологических исследованиях в Южном Приуралье, проведенных летом 1887-1888 гг.* // *Материалы по археологии восточных губерний России.* М.-Т. 3.-1899.-С. 1-43.
3. Харузин А. *Курганы Букеевской степи* // *Известия императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете.* Т. LXIV. Труды антропологического отдела.-М., 1890.-Т. XI. Вып. 2.-118 с.
4. Кастанье И. А. *Древности Киргизской степи и Оренбургского края* // *ТОУАК.*-1910.-Вып. XXII.-332 с.
5. Грязнов М.П. *Погребения бронзовой эпохи в Западном Казахстане* // *Казаки.*-Л.-Вып. 2.-1927.
6. Граков Б.Н. *Работы в районе проектируемых южно- уральских гидроэлектростанций* // *Археологические работы Академии на новостройках в 1932-1933 гг.* Ч. 2.-М.-Л : ОГИЗ, 1935.
7. Сеницын И. В. *Археологические исследования в Западном Казахстане (1948-1950)* // *Труды Института истории, археологии и этнографии Казахской ССР.* Т. 1. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР.-1956.-С. 87-139.
8. Сеницын И. В. *Археологические исследования в Нижнем Поволжье и Западном Казахстане.* КСИИМК.-1951.-Вып. 37.-С. 97-105.
9. Сеницын И. В. *Археологические исследования в Саратовской области и Западном Казахстане.* КСИИМК.-1952.-Вып. 45.-С. 62-73.
10. Сеницын И. В. *Археологические исследования Заволжского отряда* // *МИА.* № 60. *Древности Нижнего Поволжья (Итоги работ Сталинградской археологической экспедиции).* Т. 1. / *Отв. ред. Е. И. Крупнов.*-М.: Изд-во АН СССР.-1959.-С. 39-205.
11. Сеницын И. В. *Археологические памятники по реке Малый Узень* // *КСИИМК.*-1950.-Вып. 32.-С. 101-112.
12. Сенигова Т.Н. *Отчет о работе Западно-казахстанской археологической экспедиции.* Труды ИИАЭ.-т. 1.-1956.-С. 140-156.
13. Радионов В.В. *Очерк истории археологических исследований в Актюбинской области*// *Вопросы археологии Западного Казахстана.*-Самара.-1996 г.-С.18-23.
14. Сорокин В.С. *Могильник бронзовой эпохи Гасты-Бутак I в Западном Казахстане.*-М.:Изд-во АН СССР.-1962 г.-207 с.
15. Кузьмина Е.Е. *Классификация и периодизация памятников андроновской культуры.*-Актобе.-2008.-156 с.
16. Мелентьев А.Н. *Отчет Заволжского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА АН СССР* // *Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана.*-Д.1055, св.66.-1967 г.
17. Кушаев Г. А. *Этюды древней истории Степного Приуралья.* Уральск: «Диалог».-1993.-172 с.
18. Кушаев Г.А., Железчиков Б.Ф. *Отчет о археологических исследованиях в Уральской области в 1973 г.* // *Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана.*-Д.1340, св. 85.-1973.
19. Кушаев Г.А., Железчиков Б.Ф. *Отчет об итогах археологических раскопок Уральского пединститута в 1975 г.* // *Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана.*-Д.1467, св. 94.-1976.
20. Кушаев Г.А., Кокебаева Г.К. *Научный отчет об итогах археологических раскопках в Уральской области в*

1978 г. // Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана.-Д.1675, св. 120.-1978.

21. Кушаев Г.А. Отчет об археологических раскопках и микроразведках 1985 г. в Каменском районе Уральской области // Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана.-Д.2100, св. 159.-1985.

22. Кушаев Г.А. Отчет об археологических исследованиях Уральского пединститута в 1987 году // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК.-Дело № 2192, св.165.-1987.

23. Сегедин Р.А. Докладная записка об археологических находках, обнаруженных при геологических работах в Актыбинской области в 1978-1981 годах //Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК.-№ 1866, св.142.-1981.

24. Петров Н.П., Радионов В.В. Отчет об археологической разведке в Актыбинской области летом 1975 года. // Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана.-Д.1459, св. 93.-1976.

25. Гуцалов С.Ю., Радионов В.В. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актыбинской области летом 1985 года // Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана.-Д.2084, св. 158.-1986.

26. Гуцалов С.Ю., Макаревич Г.В. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актыбинской области летом 1986 года// Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК.-№ 2125, св.160-1987.

27. Галкин Л. Л. Изыскания в северо-восточном Прикаспии // Археологические открытия 1985 года. М.: Изд-во «Наука».-1987.-С. 566-567.

28. Галкин Л. Л. Исследования в Гурьевской области // Археологические открытия 1979 года. М.: Изд-во «Наука».-1980.-С. 429.

29. Галкин Л. Л. Разведки и раскопки в Северо-Восточном Прикаспии // Археологические открытия 1981 года. М.: Изд-во «Наука», 1983.-С. 433-434.

30. Галкин Л. Л., Кочевники эпохи бронзы Западного Казахстана Маргулановские чтения-1990. М.-1992.-С.77-79.

31. Малов Н.М. Памятники срубной культуры. Волго-Уральское междуречье. // САИ.-Саратов: Изд-во СГУ.- Вып.10.-1993.-С. 198.

МРНТИ 03.61

УДК 33 (4/9) 03.61.91

В.К. Kalshabayeva¹, G.Imanberlinova²

¹acting professor, d.h.s, Department of Archeology, Ethnology and Museology Faculty of History, Archeology and Ethnology Al-Farabi Kazakh National University

²1year undergraduate Al-Farabi Kazakh National University G. Imanberlinova Almaty, Kazakhstan

TYPES OF KAZAKH NATIONAL SPORT GAMES

Abstract

No matter what people are there, it is possible to see the people's outlook through its national games, a certain purpose and a traditional position in the upbringing of the younger generation. In the article, the authors give a comprehensive assessment of the order of the Kazakh games and its place in the society, referring to the Kazakh national games.

In the article given different kinds of games that are included in the Kazakh sports games. They are: racing, kokpar, alaman bayga, tengе alu, kyz kuu and etc. The meaning, the rules and the use of these games at the present time are also considered. The article also provides information about the role and importance of these types of games in the upbringing of youth and the history of their formation. At the same time, it takes into an account that some of these games are being continued and some of them are forgotten.

Key words: national games, kazakh sports, kokpar, alaman bayga, tengе alu, kyz kuu, wrestling, moiyn arkan.

Б.К. Калишабаева¹, Г.Иманберлинова²

¹д.и.н., и.о. профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии, факультет истории, археологии и этнологии КазНУ им. Аль-Фараби

²Магистрант 1 курса кафедры археологии, этнологии и музеологии КазНУ им. Аль-Фараби г. Алматы, Казахстан

ВИДЫ КАЗАХСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ СПОРТИВНЫХ ИГР

Аннотация

В национальных играх каждого народа так или иначе отражаются их восприятия мира, основные целевые приоритеты в воспитании подрастающего поколения. В статье авторы дают всестороннюю оценку порядка проведения казахских игр и их место в обществе, ссылаясь на казахские национальные игры.

В статье приведены разные игры, которые включены в казахские спортивные игры. Это: гонки, кокпар, аламан байга, тенге алу, киз куу и т. д. Также рассматриваются значение, правила проведения игр и их соответствующие среда

применение в современном обществе. В статье также представлена информация о роли и важности этих типов игр в воспитании молодежи и истории их формирования. В то же время необходимо учитывать, что некоторые из этих игр продолжают, а некоторые из них забыты.

Ключевые слова: национальные игры, казахский спорт, кокпар, аламан байга, тенге алу, кыз куу, мойын арқан.

Б.К. Қалишабаева¹, Г.Иманберлинова²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультеті, Археология, этнология және музеология кафедрасының профессор м.а. т.ғ.д.,

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының 1 курс магистранты Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ СПОРТТЫҚ ОЙЫН ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа

Қай халықтың болмасын, оның ұлттық ойындарынан халықтың дүниетанымын, белгілі бір мақсаты мен жас ұрпақты тәрбиелеудегі қалыптасқан дәстүрлі ұстанымын көруге болады. Мақалада авторлар қазақтың ұлттық ойын түрлеріне тоқтала отырып, қазақ ойындарының өткізілу тәртібі мен оның қоғамда алатын орнына да жан-жақты баға береді.

Мақалада қазақтың спорттық ойын түрлеріне енген, ертеден жалғасын тауып келе жатқан ойын түрлері: бәйге жарыс, көкпар, аламан бәйге, теңге алу, көкпар, кыз куу, т.с.с. жөнінде жазылған. Аталған ойындардың мән мағынасы, ойнау ережесі және қазіргі кезеңдегі қолданыс аясы қарастырылады. Мақалада сонымен қатар аталған ойын түрлерінің жастардың тәрбиелеудегі ролі мен маңызы және олардың қалыптасу тарихы жөнінде де айтылады. Сонымен қатар бұл ойындардың қазіргі кезеңде кейбір түрінің жалғасын табуы мен ұмытылу мәселелері де қарастырылады.

Түйін сөздер: ұлттық ойындар, қазақ спорты, көкпар, аламан бәйге, тенге алу, кыз куу, күрес, мойын арқан.

It is important to introduce the best examples of cultural heritage, customs and traditions of our people to youths. Therefore, to love the Motherland is the basis aspect of our noble heritage. One of them is the national games of the Kazakh people, which is passing from one generation to next generation.

There are several types of Kazakh national games depending on the content. They are connected with: animal, livestock, different playing things, intellect, skillful and flexibility as well as recent games. The main games themselves are over a hundred. Ethnographer-scholars believe that the history of national games that our ancestors came to have on the land of Kazakhstan were formed in the first millennium. Among them we can say about kokpar, bayga, togyzkumalak, doll, asyk games, etc. Most of these games have been widespread throughout the Central Asian states at the time of the tribal alliances and the first state structures. And now, in the book of the National Encyclopedia, it is written about the meaning of the Kazakh national games: "The Kazakh nation is primarily responsible for the offspring [1]. A. Zhunussov wrote: "As in other nations, Kazakhs also have an ancient form of national entertainment, which has been inherited from the fatherland to the child. It is interesting to note that the entertainments are connected with the national identity, the daily life of the person and the physical education of the person from the age of the child, courage, agility, resourcefulness, strength, tolerance, etc. aimed at attracting beautiful moral qualities." And now, in the book of the National Encyclopedia, it is written about the meaning of the Kazakh national games: "The Kazakh nation has been primarily committed caring for the offspring and making children as a real citizen. As a result, the traditional tool for bringing up children has been shaped and developed as a national game" [2].

At the present time, the games of the Kazakh national games, which combine artfulness, skillfulness, courage the heroism are connected to the types of sports games. Among them are "kokpar", "bayga", "alaman bayga" and others are very important. These types of games have not lost their original value until now. However, of course, the rules of the game, changes in the content of the civilization.

Racing game. The racing game is played when the animals are fattened, people get rid of the job and comes the fall, when the food is cheaper. The competitions are often carried out on the occasion of the birth of a child wedding, etc. related reasons. The main feature of the race is the fact that the participants of the competitions are directed to the destination. He who reaches first, will give him a gift. People who are not invited will also participate in the race. N.I. Grodekov says in his work: "The race will compete at a distance of 2,4,6 miles (1 kilometer 8 kilometers). But, of course, the distance between the race depends on the prize and the power of the saddle horses. At the start, the race enters the landing of 2-4 people, and arrives only when they breathe a bit and get a signal. Humans are premature to come, so the reward they give them is different. A mature person throws a dummy, a hat, and gives it a reward. If the race is attended by 20 people, the number of gifts is 7, if the number is

100-200, the number of gifts is 20 or 30. The person who achieves the goal is the highest gift, and others in the next order. Gifts may include beef, jacket, cloth and money. If the first gift is a horse, the later may be odd. If there are 100 heads of cattle, the last one is 10 heads of cattle, "he wrote [3, p.210-211]. Then, according to N.I. Grodekov, the above figure is 16, 32, 48 kilometers. According to many researches, the race for the Kazakhs included of thirty to fifty kilometers. There are reports of riders reaching this distance (1067 m) in one and a half minutes. And, for alaman race 27-31 km distance is obtained.

About Bayga J Baibosunov: "The competitions are attended by horses from 1,5 to 30 years old. It divides into a small race or a big race. The distance to the small race is 10-15 km, the length of the big race is 45 km. to reach. Besides the Kyrgyz horses, Kalmyks, Bashkirs, Nogai, Ural, Turkmen, Tatar will participate in the big race. All of these horses are the field breed, " he writes [4, p.378-379]. As you can see, the distance between the Alaman race is much shorter than another race (27-31 or more km). Alaman is the essence of the race, which tests the strength and patience of the horse. Arabian riders and horses and pure-blooded English breeders cannot stand such a long distance in such competitions.

The victory of the horses depends primarily on their health and their readiness. A distinctive feature of this type of game is that at this stage the race is held not only in plain spaces and hippodromes, but also on the rugged, artificial, bogus field. Alaman has a great role in improving the tactical skill of the rider. The strongest and fastest rider in the race does not overcome all the time, anyone can win only if they use the power of his horse appropriately during the competition. The competition has a great economic and educational significance. The boy who is going to participate in race, before the competition chooses a horse, always spends time with it and works with the trainer. The coaches do not just look after a horse, and it also prepares a rider. The child knows how much fodder, water, and the amount of water it gets, how to get his skin, the advantage of the horse, the ability to use it and how to use it in the races, before the competition starts. The race is a kind of game that has not diminished its significance to this day.

Today, the ancient Kazakh race, along with its tradition, has an innovative character and has a nation-wide content. When organizing the race, the pitch is determined taking into account the peculiarities of each area. The age of the person who rides the horse and the weight are balanced. The name of the person who looks after the horse is called a horse-drawn carrier (at baptaushy). When the horseman gets to the horses, the horseman pushes them together and marks them. The race starts. Bayga and Alaman are valued form national sports that traits hard-paced, courageous and resourceful skills.

Kokpar game. One of the oldest Kazakh games is Kokpar. According to ethnographers, the original name comes from the word "blue borat". The nomadic peasants, who used to be floundered in the past, scraped their horse's neck and scattered to each other. Then it became a national game. This game is arranged by Kazakhs in joyful events such as: girls' marriage, bride grooming, childbirth or circumcision, Muslim holidays, or the arrival of one honorable guest.

In Kokpar, there are two different ways to use the so-called "Dada and personal conflict." In both of them, the horse and the guy are criticized. Nowadays, there is only races in the competition. The Personal Instruction Method is forgotten or unused. This kind of Kokpar is a fun way to make the spectator enjoy. According to the rule, four opponents can take part in the competition. There are two teams. The four chosen guys show their strength to the country.

N.I. Groderov tells about the kokpar: "The cut goat`s head or some other beard is thrown on the ground, and the person who is riding a horse must get that head from the land, and the others chase him. During the chasing, they try to get it from one another. Whoever finishes the fight is considered to be the ultimate winner, or the one who respects the honor, throws it in front of his house. He would give him a kick, or something to keep going " [3, p.210].

The Uzbek researcher says that this game is still played on New Year, March, Grain, circumcision and childbirth. In these areas as Tashkent, Syrdariya, Zhyzak Is used a goat, in Fergana mostly used 1 year old cow [6, p.221-223].

In 1949, the new rules of Kokpar competition were approved in our country. The area where the game is played should be proportionate to the number of participants. If each team has 5 people, the area of the site is 300 meters long and 100 meters wide; From 10 people, 500x200 meters; From 15 people to 700x300 meters; 20 people, 1000x500 meters [7].

"Audaryspak". Swing is a competition for horsemen to turn over each other. It is a common game among Kazakhs, Kyrgyz people. This game involves guys who are energetic, resistant, fast moving and who has got ability to ride a horse. This ancient game brought necessary qualities in the period of war. Two guys riding on a horse try to break off one by one. A special prize will be awarded at the special ceremonies. It should be attended

by armed men aged 18 old. According to the rules of the game, the participants are divided into three groups depending on their weight. It's a sporting game that requires modesty, strength, vigilance, and courage. Nowadays the shepherds use this game at the holidays as a kind of sport game.

Wrestling. Wrestling is a Kazakh game which has a long history. A person's personal strength is criticized. The people paid great attention to its upbringing. The guys should fight with those who are in the battlefield. It is important to resist the enemy. The wrestling is still preserved in Kazakh society. And this game is included in the list of sports games.

Moiyn arkan. (neck rope). Neck rope is an ancient folk game that is connected with power. The guys will compete at the wedding and summer entertainment. The mowing area is chosen. The two ropes are tightly closed. Belt line is drawn for the mark in the middle of the field. The length of the double wing shall be determined by the number of contestants in equal dimension. Everybody can participate in the competition. The analysts are compete them by their abilities. A person puts on the neck of the competitors a rope and puts under the arm and the players stays on the ground. When labeling is required, both should move on two directions. After the preparatory work is completed, it will be allowed to start fighting. The contestants are dragging each other. The winner is that person who is able to pull his opponent.

“Tenge ilu”. Hunging the tenge is a horse-drawn play by boys and girls. Often it is played on weddings and circumcision. The boy's strength, its slender behavior on the horse, its elaboration of body are criticized. Hanging a coin on a horse riding requires a great deal of challenging experience and a lot of training. Those who are hanging on the ground tenge are given a prize. In ancient time, the Kazakh guys used to ride on the horse with a sword in his hand, and pushed the furrow on the ground and threw it into the sky and dropped it in half by a sword. There are a lot of people who can not hang up the tenge, even they fall down. In some cases, mostly in the villages, this game is played after the marriage of two couples. A young bridegroom puts her sholpy or jewelries on a towel and puts it in a pit like a hand-pitched deep-necked hand. The guys riding the horses must rush about one hundred and a hundred and fifty meters, then they should hang the towel from hollow. They must not stop towards the hallow. Anyone who gets the towel will recognize it as a gift from a young bridegroom. However that guy has to give it to another person. At this time this game is forgotten.

“Altyn kabak” (Golden eyebrow) (shooting)-targeting the target overhead. The options for this game are also found in other nations. The origin of the game was associated with the appearance of a military game, and its necessity remained until the 18th century. At such competitions there was a high column, or a long rolling stick, with a pulley (silver bull) [9]. It is made of beads or silk thread. The man who was riding on the horse tried to win the battle with a bow and arrow. There are other types of object tuning. For example, it was used on horseback, or by standing on the ground they shotgun. The shooting has also played a significant role in educating guys on horseback riding and hunting. This kind of game is not commonly used today in cultural events and holidays.

“Kyz kuu”. “The pursuit of girl”. It is a national horse racing game. The finish should be about 300 meters long and 30-40 meters wide. On the opposite side of the playground there is a checkpoint on the turn. In Kazakhstan, the first female sporting competitions were held in 1923. Since then it has been introducing the festive programs. Now the rules of this game are created and systematized. There participate two pairs consisting of a girl and a boy. On the shelf line, the girl stands about 15 meters away from him. By the sign of the arbitrator, the player simultaneously start riding a horse. According to the rule of the game, the girl must first reach the turn. If the guy is able to catch the girl before the turn, he must hug a girl and kiss her cheek. Then he will be a winner. If he can not catch up, the girl in her bosom gets under her whip. This is the victory of the girl [7].

To sum up, the Kazakh national sports games help young people to develop such qualities as loyalty and courage, heroism and being brave, patience and tolerance. Moreover, all national games have certain upbringing goals.

References:

- 1 Zhunusov A. *From life until death*, Almaty: "Kaynar", 1994.- 128 p.
- 2 Kazakhstan. *National Encyclopedia* »- Almaty: "The Kazakh Encyclopedia ", 1998. 9-том.
- 3 Grodekov N.I. *Kyrgyzs and karakyrgyzy of Syr-Darya region: juridicial entity-M: West. Lit., 2011.-566 pp.*
- 4 Baybosynov A.J. *The historical role of the racers in the life of the Kyrgyz and the Kazakhs (philosophical analysis) // Ethno-social and ethno-cultural processes in Central Asia: historytory and Modernization. Materials of the international conference, devoted to the ethnographer Kaken Mambetalieva. Bishkek: Ilim, 2010.-428 p.*
- 5 Bahaeddin Ogel *Dunden bu güne. Turk Kulturunen Gelisme Gaglari nashri Turk Dunyasi Arastirmalari Vakfi.-Istanbul, 1998.-786 p.*
- 6 Yuldashev S.V. *Role of international games and customs in the harmonious relationships (on materials of the Ferghana Valley /// International scientific-practical conference "Actual problems and perspectives of development of archeological*

and ethnological science in Kazakhstan", 80th anniversary of KazNU and 90th anniversary of academy NAN RK UX Shalekenova, May 16, 2014 y.-pp. 221-223.

7 https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir

8 Totenaeв B. Kazakh national games.-Almaty: Kainar, 1994.-174 p.

9 Kazakhs = Kazakhi. T. V: Family tradition = Family and tradition / Composers. : T. Kuanyshеv, K. Kunipiev, B. Totenaeв.-Almaty, 2003. -174 p.

ӘӨЖ 764: 11

ГРНТИ 03.41.01

Г.Б. Қозғамбаева¹

т.э.к., доцент, ал-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚР, Алматы қаласы

М.К. Егізбаева²

т.э.к., доцент, ал-Фараби атындағы ҚазҰУ
gulnar.kozgambaeva@mail.ru

МҰСЫЛМАНДЫҚҚА ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫНДАҒЫ СЕНІМДЕР МЕН САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ САРҚЫНШАҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада отбасы-тұрмыстық әдет-ғұрыптарға байланысты исламға дейінгі нанымдарға назар аударылды. Себебі, қазақ жерінде адамның отбасы өмірінің жеке жақтары-үйлену және тұрмысқа шығу, балалардың туылып, ер жетуі, жақын адамның өлімі-исламға дейінгі нанымдардың ерекше белсенді көрінген торабы болып табылады. Исламның және әлеуметтік- экономикалық дамудың ықпалымен қазақтар отбасында бұл нанымдар әлсірегенмен, әлі де толық жойылмаған.

Түйін сөздер: ислам, мұсылмандыққа дейінгі сенім, сиқырлық, қазақтар, отбасы

Г.Б. Козгамбаева¹

¹КазНУ им. аль-Фараби

М.К.Егізбаева²

²КазНУ им. аль-Фараби

ДО МУСУЛЬМАНСКАЯ ВЕРОВАНИЯ В ТРАДИЦИОННЫХ И НАРОДНЫХ ОБЫЧАИ У КАЗАХОВ

Аннотация

В статье внимание было уделено на до мусульманская верования в традиционных и народных обычай у казахов. Поскольку, стороны личной жизни создать семью-свадьба и выйти замуж, расти детей и вырастит их, смерть близкого человека-это активный узел до мусульманского верования у казахов. Не смотря о мировоззрение ислама и социально-экономического развития у казахских семье до исламское верование еще не полностью устранено.

Ключевые слова: ислам, до мусульманская верования, магия, казахи, семья

G.B. Kozgambayeva¹

KazNU im. al-Farabi

Egyzbaeva M.K.²

²KazNU im. al-Farabi

TO THE MUSLIM RELATIONS IN THE TRADITIONAL AND NATIONAL CUSTOMS UNDER THE KAZAKH

Abstract

The article focused on the pre-Muslim beliefs in traditional and folk customs among the Kazakhs. Since, the sides of personal life create a family-a wedding and get married, grow children and grow them, the death of a loved one is an active

knot before the Muslim belief among the Kazakhs. Despite the world outlook of Islam and socio-economic development in the Kazakh family before the Islamic belief has not yet been completely eliminated.

Keywords: Islam, before Muslim beliefs, magic, Kazakhs, family

Ислам діні күштеу арқылы орнатылған елдер мен халықтардан өзгешілігі, ол Қазақстанға негізінен миссионерлік жолмен келіп, жергілікті діни әдет-ғұрыптарды сақтай және онымен сіңісе отырып, халық санасына енген. Ислам мәдениетіндегі ежелгі діни түсініктердің ең жақсы сақталынған ортасының бірі отбасы-тұрмыстық әдет-ғұрыптар болып табылады. Г.П. Снесаревтің айтуы бойынша: «Адамның отбасы өмірінің жеке жақтары-үйлену және тұрмысқа шығу, балалардың туылып, балиғатқа жетуі, жақын адамның өлімі-исламға дейінгі нанымдардың ерекше белсенді көрінген торабы болып табылады» [1с.75]. Бұл күнде заманның ағымына байланысты қазақ отбасында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер және исламның ықпалы аталған еңбектердегі қарастырылған діни нанымдардың көпшілігінің халық санасында жойылуына әкеліп отыр. Біздің алға қойған мақсатымыз бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтпай, берік және толық сақталып отырған діни нанымдар жүйесін қарастыру.

Отбасы өміріндегі ең жауапкершілікті оқиға-үйлену және тұрмысқа шығу болып табылады. Этнограф ғалым Ә.Төлеубаев: «Исламға дейінгі қазақ тойын өткізу салтында абыздық сипат, өсіп-өну және ата-баба культі басым» деп, көрсетеді [2, с.81]. Үйлену және тұрмысқа шығу әдет-ғұрыптарында діни нанымдар арасында магиялық сипаттағы нанымдардың басым. Магиялық іс-әрекеттер міндеттері жөнінен тым әртүрлі болғандықтан, бұларды атқаратын қызметіне байланысты бөлінеді. Үйлену тойы барысында қалыңдық пен күйеу жігітке, жауыз рухтар, кесапат адамдар тарапынан зиянкестік ырымдар жасалуы және тіл-көз тиюі мүмкін. Сондықтан жас жұбайларды зиянкестен және тіл-көзден қорғау үшін түрлі магиялық іс-әрекеттер жасалынады. Үйлену тойы барысында ең маңызды сәт қалыңдықты үйінен аттандыру және оны күйеу жігіт отанына ұзату болып саналады. Қалыңдық үйден шығарда, оның жолы ашық және маңынан түрлі пәле-жаланы қуу үшін қыз шешесі қалыңдық басынан тұз айналдырып аластайды. Аластау магиясы қалыңдық қайын атасының табалдырғын алғаш аттағанда, отпен қалыңдықты айналдыру әрекетінен де көрінеді. Халық түсінігінде оттың ерекше тазалағыш қасиеті бар деп саналады. Көзден тасалаушы (скрывающие) магия қалыңдық қайын атасының үйіне келіп түскенде қолданылады. Жас келінді жаман көзден, тіл-сұқтан қорғау үшін, басына ақ орамал жауып, беташар өткенге дейін бейсауат ешкімге жүзін көрсетпейді. Қазіргі күнде сирек болса да кездесетін қалыңдықты шымылдық ішіне отырғызу немесе арнайы бөлмеге жақын құрбыларымен ғана қалдыру осындай нанымдардан келіп шыққан. Қашқақтау магиясы үйлену әдет-ғұрыптарында айқын сақталған. Бедеу(тумаған әйел), немесе отбасында жазылмас (айықпас) ауруы бар, кесапат, қырсық саналатын әйелдер той барысында атқарылатын маңызды істерге араластырылмайды. Этнограф ғалым Р.П.Снесарев көрсеткендей: «Қалыптасқан түсінік бойынша: бедеуліктен(бала көтермеу) құтылудың жолы оны екінші бір әйелге өткізу»болды [3, с.81]. Орта Азия халықтарындағыдай қазақтың үйлену тойы барысында да ақ түс магиясы кездеседі [4, с.326]. Қазақтар түсінігі бойынша ақ түс-тазалық, бақыт, қуаныш түсі. Қызды алуға барғанда «жыртыс» немесе ақтық деп аталатын кәде орындалады. 20-30 метрдей ақтық мата апарады. Ол мата мен оттың басында отырған және қонақ болып отырған қыз жағындағылар мен күйеу жағындағылар келгендер мен алдын ала орап алады да, әйелдер сол матаны шаршылап жыртады. «Ақтық жыртыс» деген ат содан келген. Содан соң жыртықан «жыртысты» отырған әйелдерге таратады. Бұл құда болғандар мен тойға жиналғандардың екі жастың ақ көңілі мен ақ некесіне куәгер және тілектес болғандығының ырымы. [5,206 б.].

Қазақ халқы үйлену тойы барысында ақ түске ерекше мән береді. Ұзатылған қыз келін болып күйеуінің үйіне түскенде, басына ақ орамал жабылады.Қалыңдық шымылдығы(келін түсірген үй арнайы жас келінді тіл көзден сақтау үшін оныарнайы матадан тігіп дайындаған шымылдық ішінде ұстаған) оның той киімі бастан-аяқ ақ түспен дайындалады. Ал бет ашатын оқтау басына сыйлық байланған орамалға да ақ түс пайдаланылады. Тәжік халқының үйлену әдет-ғұрыптарын зерттеген ғалым Е.М. Пещереваның көрсетуінше, тәжіктерде қалыңдық пен күйеу алғаш қайын аталарының үйіне келгенде, алдарынан жеңгелері аяқ астарына ұзындығы екі метрдей ақ мата төсеп, оның үстінен үйге кіргізетін болған [6, с.183-185]. Үйлену тойы әдет-ғұрыптарында сандық магия да кездеседі. Көбіне 7 және 9 сандары қолданылады. Құдаларға арналған сыйлықтар саны тоғыз болуы керек. Мысалы үй тоғыз, ағайын тоғыз және тағы басқа. Қалыңдық жасауына берілетін ыдыс-аяқтар саны жұп санды болуы керек. Біздің пікірімізше, бұл дәстүр жас жұбайлардың жұбы жазылмасын, жалғыз қалмасын деген магиялық түсінікті көрсетеді.Үйленуді адам өміріндегі бақытты, жауапкершілігі мол оқиғаның бірі және ұрпақ жалғастырудың негізгі көзі деп түсінген. Халық үйлену тойына сакральдық мән береді. Сондықтан да той дастарханынан, қалыңдық жасауынан, құдалар әкелген сыйлықтардан және басқадай үйлену тойына

қатысы бар заттардан «теберік»деп нәрсе алу жиі кездеседі. Бұл заттардың магиялық күші осындай теберік алған адамдар өмірінде осындай қызықшылық, той болсын деген наным сенімдер бар.

Қазақ отбасында бүгінгі күнге дейін бойжеткен қызға оң жақта отырып қалады деген сеніммен малдың «кәрі жілігін» жегізбейді. Айта кететін жәйт, бойжеткен қызды үйдің төменгі жағына отырғызбайды, оның мәнісі қыз әке-шешесіне кедейлік әкеледі деген сенімнен туған.

Жемістілік магиясы үйлену тойы барысында жиі кездесетін діни нанымдар бөлігін құрайды. Өлі күнге дейін кездесетін құдалардың бетіне ұн жағу дәстүрі бір жағынан, әзіл түрінде орындалса да, екінші жағынан оның түбінде құдалардың бір-бірінің отбасына береке көзі-ұн арқылы молшылық, өсіп-өнуді тілеу ниеті жатыр. Қазақтарда «шашу» шашу дәстүрі көптеген салтанатты жағдайларда орындалады. Бұл дәстүр үйлену тойының маңызды әдет-ғұрып нанымдарының бірін құрайды. Қалыңдық күйеу жігіт табалдырығын аттарда шашу шашылады, бұл дәстүр туралы дінтанушы ғалым Қ.Шүлембаев былай жазған: «күйеу жігіт жағынан жолы үлкен жеңгелердің бірі келінге бауырсақ және қант, кәмпит сияқты түрлі тәттілерден шашу шашады. Шашылған шашу жас отауда тоқшылық, молшылық болсын дегенді білдіреді» [7, с.23]. Бауырсақ, түрлі тәттілермен қатар қалыңдыққа құрт, ірімшік, жеміс- жидектен шашуды шашу жемістілік культімен байланысты. Келіннің бетін ашуға көбіне оқтау пайдалану біздің пікірімізше, жас отау іші балаға толып, онда молшылық болсын, жас келіннің сыпырасы (ұн елеуге арналған құрал) жиылмасын деген мағынаны білдіреді. Үйленуге байланысты көптеген ырым-жораларды міндетті түрде жасы келген, көп балалы-шағалы, немерелері бар әйелдер мен еркектерге атқарту олардың бойындағы қасиеттер жас жұбайларға өтсін деген магиялық сенімнен туған. Жоғарыда айтып өткеніміздей өсіп-өнген, балалары көп әйелдерге, қызға беретінжасауға арнап көрпе-төсек тігуді бастау, қалыңдыққа орамал салу, жасауды ашу сияқты істер тапсырылады. Бірнеше балаларыбар келіншектер ғана жаңадан түскен келіннің бетін ашар кезде оның қасында тұрып, қолтығынан сүйеп тұрады және жас жұбайларға төсек салу мүмкіндігіне ие болады.

Күйеу балаға арналған ритуальды ас-малдың төсі, еттің ең дәмді және майлы бөлігі болғандықтан, қазақтардың түсінігінде әлі күнге дейін байлықты, молшылықты білдіреді және оның бір кездері құнарлылық культімен байланысты болғандығы даусыз. Үйлену тойының кейбір әдет-ғұрыптарында дәнекерлеуші (синдиас-микалық) магия мотивтерін кездестіреміз. Құдаларға арнайы «құйрық-бауырдан» ас дайындап, оны қолымен асату, екі жақтың бір-бірімен бауырласып туыс болғанын көрсетеді, Фрезердің сөзімен айтсақ: «мұндай жағдай, белгілі себептерге байланысты жүргізіліетін болған» [8, с.49]. Жас жұбайлардың некесін қиғанда «неке суы» әдетте бір ыдыстан ішіледі. Оның мәні олардың болашақтарын ортақ су мен ыдыс магиясы арқылы бір-біріне берік дәнекерлеу болып табылады. Үйлену тойы барысында діни нанымдардың ішінен басты орындардың бірін ата-бабалар культі алады.

Қыздың тұрмысқа шығуына байланысты берілетін «өлі-тірі» осы культке тікелей байланысты. «Өлі-тірі» ырымы егер қыз қолдан ұзатылса, қалың малы төленгесін, егер қыз жігітпен қашып кетсе, күйеу жақтан кешірімге адам келіп, қыз әке-шешесі ырзылығын берген соң жасалынады. «Өлі-тіріге» сойылатын малды күйеу жігіт жағы әкеледі. «Өлі-тірі» берудің мәнісі құрбандық шалу арқылы жастардың үйленуіне аруақтардың, қала берді үлкендердің ризашылығын алу болып табылады. Халық арасында «өлі-тірісі» берілмеген қыз барған жерінде бақытсыз болып, ауруға ұшырайды деген наным бар.

Дәстүрлі қазақ қоғамында қалыңдық ауылға жақындаған кезде, ауылға 3-4 шақырым жер қалғанда ауыл қыздары алдарынан шығып, жас келінді қарсы алған. Жас келін босағадан оң аяғымен кіргеннен кейін, отқа май құю рәсімін орындатады. Рәсімді орындату әулеттің үлкен қария аналарына жүктелген. Қазақтар ұғымында от үйдің жарылқаушысы, ошақты түтетуші саналып, отқа май құю рәсіміне ерекше мән берген. Отқа май салып, тағзым ету келіннің әруақтарға, ата-енесіне деген құрметін білдіреді. Келін отқа май құярда рәсімді орындатушы қария аналар «от-әулие, Ұмай-әулие» деп айтады. Отқа май құйғыздырған аналар от жалынына қолдарын тигізіп, маңдайларын, төстерін сипап әруаққа тағзым еткен. Май құйылған отқа алақанын қыздырып алып, келіннің бетін сипайды [9,169б.]. Бұл келіннің жүзі жылы, өзімізге ыстық болсын дегені. Отқа май құюдың мәні көне шамандық пен анимизм дінінің сарқыншақтарының қазақтар арасында сақталып қалуынан көрінеді. Бүгінде күйеу жігіт пен қалыңдық алғаш қайын ата табалдырығын аттаған сәтте көптеген авторлар атап көрсеткендей [10 с.151]. Бірақ қалыңдық келін болған күннің ертесінен бастап, қайыната табалдырығын аттағанда үш рет иіліп сәлем беру ырымын істейді, бұл сәлем аруақтарға қайын ата, қайын енеге арналады. Үйлену тойына байланысты тағы да басқа түрлі ырым-жоралар түрлері жасалынады. Соның бірі қалыңдықты жаман көзден, тіл-сұқтан қорғау үшін фетиштер, үкі, көз моншақ, тұмар пайдалану. Бұл фетиштер қалыңдық пен күйеудің бас жастығына, қалыңдық киіміне тағылады. Кейде қалыңдық киімінің ішкі жағына түйреуіш те тағып қояды. Қазақтар арасында “келіннің аяғынан, қойшының таяғынан” деген мәтел кең тараған. Оған себеп жаңа түскен келін

үйге не жамандық не жақсылық әкеледі. Сондықтан қалыңдық күйеу жігіт үйінің табалдырығын аттағанда, оның үйге оң аяқпен, “бисмилла” деп кіруіне аса зор мән беріледі.

Үйлену тойы барысында біршама тиымдар пайдаланылады. Мысалы, ұзатылып бара жатқан қыз артына бұрылып қарамауы тиіс, әйтпесе ол үйіне жамандық әкеледі немесе өзі барған жерінен қайтып келеді деген наным бар. Көріп отырғанымыздай үйлену тойына байланысты орындалатын исламға дейінгі діни наным сенімдер жүйесі жас отауға амандық-саулық пен молшылық, отау иелеріне үбірлі-шүбірлілік, жас жұбайлар және келін мен қайын ата, ене арасында татулықты қамтамасыз етуге тиіс болды.

Отбасы-тұрмыстық әдет-ғұрыптардың ішінде баланың дүниеге келуі мен тәрбиесіне байланысты діни нанымдар ерекше орын алады. Бұл діни нанымдардың көпшілігі ең алдымен баланың өмірін сақтауға, екіншіден оның жақсы адам болып өсуіне бағытталады. Бүгінгі таңда медицина ролінің жоғары екендігіне қарамастан, жүргізілген этнографиялық зерттеулер көптеген қазақ отбасыларында баланың өмірі мен денсаулығын қорғауда діни тәсілдердің қолданылатынын көрсетті. Нәрестеге қамқорлық әйелдің жүкті кезінен басталады. Жас келіннің бойына бала біткенін сезісімен енесі оны өз қамқорлығына алып, оны пәле-жаладан, тіл-көзден сақтау жораларын істей береді [4, 676.].

Жын-шайтан, перінің зияны тимесін деп аяғы ауыр келінді күн батқан соң тысқа жалғыз шығармайды, ері жоқта жалғыз өзін жеке түнетпейді, қасына қайын іні не сіңділерін қосып береді. Аяғы ауыр әйелдер түрлі зиянкестерден қорғану үшін, бас жағына универсалды қорғағыш заттар – нан, пышақ қойып жатады. Аяғы ауыр әйелдер сакральдық қасиеті бар үй жануарлары мен заттарға ілтипатпен қарауы керек, болмаса олардың киесі ұрады. Мысалы, аяғы ауыр әйелдер итті, малды аяқпен теппеуі, бақан, арқан сияқты заттардан аттамауы тиіс. Айы-күні жетіп отырған әйел баланың кіндігі мойнына оралады деп тоқыма тоқымайды, бұл наным имитативтік магиямен тығыз байланысты, яғни ұқсастықтар ұқсас қимылдар тудырады.

Бүгінгі күнде әйелдер негізінен перзентханада босанса да, әйелдің отбасындағылар, босанушы әйелдің өзі босану процесінде әртүрлі ырымдар жасайды. Әйелдің босану уақыты жақындағанда қатты түюлі-буулы заттардың аузы шешіледі, әйелдің шашы босатылады. Өзбектерде де осындай нанымдар кездеседі, олардың арасында зерттеу жүргізген ғалым А.Фирштейн былай деп көрсеткен: «әйелдің босануын жеңілдету үшін онын шаштарын босатып, кеудесіне түсіріп қояды. Бұндай әдет-ғұрып еліктеуіш магия принципіне негізделген және онын мақсаты босануды «жеңілдету», «мүмкіндік беру» болып табылады» [8, с.192]. Егер әйел үйде босанса, баланың жолдасын адам баспайтын, ит аша алмайтын жерге, жұрт көзінен жасырын көмеді. Себебі бала жолдасы арқылы зиянкес ойлаған адам, ана мен бала денсаулығына қауіп төндіруі мүмкін. Әсіресе, бедеу әйелдер көп қауіп төндіреді, егер ол баланың кіндігін басса, босанған әйелдің бала табу қасиеті бедеу әйелге ауып, өзі бұдан былай таппауы мүмкін. Сондықтан бала кіндігін таза шүберекке орап, шешесі мұқият сақтайды. Әлем халықтарында да мұндай нанымдар жиі кездеседі.

Дж.Фрезер былай деп жазады: «мынандай наным сенімдер бар, босанған әйелден бала жолдасы мен нәрестенің кіндігін кескеннен кейін де, ол заттардың болашақта да ана мен бала өміріне қатысы болады. Бала кіндігі сақталса, онда жас нәресте өскенде бақытты болады. Ал егер жоғалып, қолды болса, жас нәресте бақытты болмайды» [8, с. 51]. Өзбек халқында баланың кіндігін көзден қорғаушы заттармен бірге бесікке байлап қою кездеседі [8, с.200]. Қазақ әйелдері кіндікпен қатар, баланың қарын шашын сақтауға аса зор мән береді, оны да адам аяғы баспайтын тал түбіне көмеді, не шешесі матаға орап, бесігінде сақтайды. Босанған әйелдің қалжасына сойылған малдың мойын омыртқасын тұтас асып, оған тіс тигізбей етінен тазалап, баланың мойны жылдам бекісін деген ниетпен босағаға іліп қояды.

Балаға алғаш кигізілген көйлек «ит көйлек» деп аталынады. Оның етегін ешуақытта бүкпейді. Көйлектің «ит көйлек» аталуы баланың ит сияқты ұяластары көп болса, оның етегін бүкпеу-нәрестенің өмірі ұзақ болсын деген магиялық сенімдерден шыққан. Қырық күн өткен соң, нәрестеден «ит көйлек» шешіліп, оны шешесі келесі балаға кигізу үшін мұқият сақтап қояды.

Баланы бесікке салу дәстүрінде, алдымен бесікті адыраспанмен аластап, «Ә, әруақ, құдай жар боп, пәле-жаладан, тіл-көзіңнен сақта!» деп жасы келген қария нәрестені бесікке бөлейді. Жас нәрестені жалғыз және қараңғы бөлмеде қалдыруға болмайды, себебі жын-шайтан, перілердің салқыны тиеді. Баланы жын-шайтан, перілердің салқынынан, тіл-көзден қорғау үшін, оның бесігіне, киіміне үкі, көзмоншақ, балық омыртқасын ойыншық ретінде тағып қояды, мандайына күйе жағады, жастығының астына нан, пышақ қояды. Өзбек әйелдері қорғаушы ретінде тұз, қызыл бұрышты да пайдаланады [11, с.200]. Ұйықтап жатқан баланы бір орыннан екінші орынға ауыстырғанда оқыс қимылдардан сақ болуы керек, себебі халық нанымдарында адам ұйықтағанда «жаны» тәннен бөлініп ұшып жүреді де, бала оқыстан оянғанда “жан” орнына келіп үлгере алмаса, ол “жынды” ауруына ұшырауы мүмкін. Балаға

қырық күн толған соң, қарын шашын алып, қырық қасық сумен шомылдыру ырымы әрбір отбасында жасалынады. Қырық қасық су құйылмаған, қарын шашы алынбаған баланың денсаулығы жақсы болмайды. Біздің түсінігімізше, бұл дәстүр кейбір сандардың сакральдық қасиетіне байланысты болуы керек. Бұл әдет-ғұрыптардың басқа түсінігін ғалым Ә.Төлеубаевтың еңбегінен көруге болады [2, с.76]. Бала жаңа жүре бастағанда, тұсау кесу ырымын жасайды. Оны әдетте ауылдағы аяғы ең жеңіл әйелге кескізеді. Тұсау жіпке ала жіпті қолдану магиялық діни-нанимдарға байланысты, оның киелілігіне сенуден шыққан көне әдеттің бірі [9,796.]. Балаға ат қою да магиялық нанымдармен байланысты. Этнограф Х.Арғынбаевтың көрсетуінше, қыз балаға тіл-көз онша көп тие қоймайтын болған, сондықтан оларға ең жақсы аттарды таңдайтын. Ер балаларға ат қою бұдан гөрі жауаптырақ саналған.

Қазіргі уақытта ер балаға халыққа танымал немесе бұрынғы атақты адамдардың атын батыл, ержүрек, азамат болсын деген ниетпен қою жиі кездеседі. Халық арасында балаға қойылған ат пен бала арасында табиғаттан тыс бір байланыс бар деген магиялық наным бар. Кейбір информаторлардың айтуынша “аруақты адамдардың аттары сәбиге ауыр тиюі мүмкін, сондықтан оларды бала кезінде еркелетіп, атын бұра атау керек”. Баласы тұрмайтын немесе ұл перзенті жоқ отбасылар ат қоюдың магиялық күшін пайдаланып, Тұрсын, Ұлтуар, Ұлтуған, Қызтумас, Адам деген аттарды қояды. Көріп отырғанымыздай, баланың дүниеге келіп, өсуіне байланысты әдет-ғұрыптарда әртүрлі діни нанымдардың-демонология, анимизм, тотемизм, ата-баба культі, әсіресе магияның алатын орны зор.

Мұсылмандыққа дейінгі отбасы-тұрмыстық әдет-ғұрыптарда адамдарды жерлеу және еске алу дәстүрлері үлкен орынды алады. Қазақтың ежелгі салт-дәстүрінде қайтыс болған адамды жерлеу ерекше салтанатты жағдайды өткізілген. Көз жұмған адамның туыстары жан-жаққа қаралы хабаршы жөнелтіп, жаназаға арнап бөлек үйлер тігіп, мәйітті сеп құрған қаралы үйге төсек салып, шымылдық құрып, бөлек шығарған. «Торқалы қуаныш, топырақты өлім» дегендей, мұндай қайғыға жиналмай қалатын жұрт болмаған. Жерлеу және еске алу дәстүрлері исламның ең көп көрінетін жері болғанымен, жерлеу-еске алу ырым-жоралары ең бір консервативтік торап ретінде, өз бойында исламға дейінгі діни нанымдарды айқын сақтаған. Жерлеу-еске алу дәстүрінде ертедегі діни нанымдар арасынан анимистік, яғни адам өзі өлгенімен оның жаны өлмейді деген нанымдар толық көрінеді. Қазақтарда жан туралы әртүрлі ұғымдар қалыптасқан, мысалы 1) жан мен рух; 2) «шыбын жан», «ет жан», «рухы жан» [2,с.88]. Бұл жерде «ет жан» деп қазақтар материалдық нәрсені, яғни жүрек, қан сияқты нәрселерді түсінген. Ал, жан немесе шыбын жан аспанға ұшып кетеді де, рух немесе рухы жан бұл дүниемен байланысын үзбейді. Дінге сенушілердің нанымы бойынша рух адам өлген соң, белгілі бір уақытқа дейін тірілерден ерекше ықпал күтеді, екінші жағынан ол адамдар үшін қорқынышты, құпия күш ретінде танылады. Сондықтан, өлген адамның жанын риза етіп, оны о дүниеде керек-жарағымен қамтамасыз етіп, тамақтандырып отыру керек. Егер рух ырза болмаса, оның залалы тірілерге тиюі мүмкін. Бұған байланысты халық арасында мынандай мақал кездеседі: «Өлі ырза болмай, тірі байымайды». Өлген адамның қамын ойлау кісі өлген сәттен басталады. Өлік қойылған орында бірінші күннен қырық күнге дейін шырақ өшірілмейді, себебі оның жаны сол жерлерде жүреді. Қырық күнге дейін өлген кісінің жаны отанына үзбей келетіндіктен, әр аптаның бейсенбі күні арнайы иіс шығарып, шамасы келгендер құрбан шалып, туыстарын, жекжат-жұраттарын жинайды. Бұл дәстүр бейсенбілік деп аталынып, соңынан құран оқылып, ішкен-жеген дәміміз өлгендерге тие берсін делінеді. Дайындалған дәм неғұрлым көп желінсе, сауап болады, соғұрлым өлілер тоқ болады. Қазіргі кезде де өлген кісіге жетісі, қыркы, жүзі, жылы беріліп, бұл дәстүрлер еске алу ғана емес оны тамақтандыру дәстүрі ретінде де көрінеді. Өлген кісінің жетісіне дейін оның жеке заттары туған-туысқан, ағайын-жекжатқа таратылып берілуі керек, себебі бұл заттар о дүниеде өліктің өзіне қайтады. Информаторлардың айтуы бойынша бұл заттар тарқатылмаса өлген кісі о дүниеде жұпыны болып, азып-тозып жүреді екен. Сондықтан көзінің тірі кезінде жасы ұлғайған кісіге жаңа заттар, әсіресе киім алып қою ырымы жиі кездеседі. Өлген кісінің жылын беру, оны еске алып, тамақтандыру ғана емес, онымен соңғы рет қоштасу ұғымымен де байланысты. Қоштасудың жақсы өтуі болашақта өлген кісінің о дүниедегі жағдайына тікелей әсер етеді, жоғарыда атап өткеніміздей, ол не ырза, не наразы болып кетуі мүмкін. Сондықтан тірілер өлген кісінің жылын өткізуге аса мән береді.

Өлген кісінің бұл дүниемен байланыста болатын рухы белгілі бір уақыт өткенде, аруаққа айналады. Аруақ термині арабша «рух» сөзінің көптік мағынасын көрсетеді. Аруақтар отанынан, туған-туыстарынан ылғи да дәмеліп, босағаға келіп тұрады екен. Ислам танушы ғалым О.Сухарева атап көрсеткендей: «Жердегі жан туралы ұғым ата-бабалар культімен байланысты болды, ол өзінің қарапайым формасы-өлген ата-аналарын құрметтеумен қатар, оларды діни әдет-ғұрыппен еске алып және олардың ризалығы өз жұмыстарының алға басуын қамтамасыз етеді деген сенімі. Адам Ата мен Хауа ананы, тағы да басқа түрлі әулиелерді құрметтеуден көрінеді»[9, с.31].Қазақтарда өлік қойылған жердің сакральдық таза емес

қасиеті бар саналады. Этнограф Х.Арғынбаевтың айтуынша, ауыл әйелдері мәйіт шыққан үйді дереу басқа жерге ауыстырып, оның орнын тазалап, от қойып арулайды. Ал, мәйітті жуып шығарған орынды қазақтарда «арулаған жер» дейді. Қазіргі күнге дейін бұндай орындарды адамдардың басуына тыйым салады, баса қалған күнде ол адам әртүрлі ауруға шалдығады деген наным бар. Бұл нанымның шығу тегін этнограф Г.П.Снесарев былай деп түсіндіреді: «Мұндай түсініктің шығу көзі, сенім пен әдет-ғұрыптарында бүкіл өлінің сакральдық таза еместігі туралы концепция басты орынды алатын, исламға дейінгі үстемдік еткен зороастризм екендігі дау тудырмайды» [Зс.129]. Бұл күнде кездесетін өлікті жууға пайдаланылған ыдыстарды қайта ұстамау Г.П.Снесаревтің пікірін дәлелдей түседі. Адамды өлген үйге жас балаларға, жас келінге, аяғы ауыр әйелдерге мәйіт жерленгенше баруға тыйым салынады. Себебі, өлген адамның ауыртпалығы бұларға, әсіресе аяғы ауыр әйелге өтуі мүмкін. Бұл наным С.А.Токарев көрсеткендей, өліктің алдындағы қорқыныштан келіп шыққан [13, с.185]. Өлікті жерлеу барысында магиялық нанымдар да кездеседі. Егер кісі өлген соң денесі қатаймай, бос жатса артынан тағы біреуді әкетеді деген қорқынышпен өлік жанына таяқ қою жиі кездеседі. Бұның мәні түсінікті. Қазақтарда жасы жетіп, қартайып өлген кісілерге «жыртыс» таратылады. Оның жасы «жыртысты» алған адамдарға магиялық тәсіл арқылы өтуі мүмкін. Бұндай кісілердің өлімі «той» деп айтылып, онда желінген тамақ, таратылған қайтыс болған кісінің киімі де «теберік» саналады. Жерлеу-еске алу әдет-ғұрыптары сырттай мұсылмандық дәстүрді бейнелегенмен, көріп отырғанымыздай өз бойында әртүрлі исламға дейінгі діни нанымдарды сақтаған. Көріп отырғанымыздай, отбасы-тұрмыстық әдет-ғұрыптарға байланысты материалдар, исламның қабатында ертедегі дінді құрайтын барлық компоненттердің-анимизм, магия, фетишизм, ата-баба және өлгендер культінің өмір сүретінін көрсетті, оның көпшілігі өзінің бастапқы маңызын сақтаған.

Қортындылай келе, отбасы-тұрмыстық әдет-ғұрыптарға байланысты мақалада көрсетілген еңбектерде ислам діні сенімен қатарласа ертедегі дінді құрайтын барлық құрамдас бөліктері-анимизм, магия, фетишизм, ата-баба және өлгендер культінің өмір сүретінін көрсетті. Оның көпшілігі өзінің бастапқы маңызын сақтаған. Исламға дейінгі түсініктердің ең жақсы сақталынған ортасы дәл осы отбасы-тұрмыстық әдет-ғұрыптар болып саналады. Өйткені отбасы патриархалдық дәстүрлердің табанды қорғаушысы және отбасы-тұрмыстық діни әдет-ғұрыптар ұлттық, халықтық әдет-ғұрыптар ретінде түсініледі.

Ежелгі діни нанымдар мен дәстүрлер халықтың діни санасында өзгеріссіз түрде сақталған жоқ, олар бір жағынан исламның ықпалымен формасын өзгертіп отырса, екінші жағынан әлеуметтік даму барысында жойылып отырады. Ислам мен жергілікті діни нанымдардың өзара ықпал нәтижесінде олардың ұласып кетуі, біріншіден, олардың бірін-бірі сақтауын, екіншіден, исламның жергілікті жерлері ерекшелігін тудырды. Ислам жеңілген діндерді басып қана қоймай, олардың көп идеяларын өз бойына сіңіру арқылы оларға жаңа түсінік берді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Уалиханов Ш. Аруақтар немесе онғындар. Өлген ата бабалардың рухы. – Қазақ бақсы-балгерлері. – Алматы: Ана тілі, 1993. –224 б.
2. Толеубаев А.Т. Реликты домусульманских верований в семейной обрядности казахов. – Алматы: Ғылым, 1991. –214б.
3. Снесарев Глеб. Реликты домусульманских верований и обряды у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969.- 336с.
4. Сухарева Ольга. Свадебные обряды таджиков в Самарканде и некоторых других районов Средней Азии //СЭ. Т.3.-1940. –С. 789.
5. Құдайбергенова А. Бекбалақ Қ. Оңтүстік Қазақстан қазақтарының әдет-ғұрып мен салт -дәстүр ерекшеліктері. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдеп-ғұрыптары. – Алматы: Арыс, 2005.-202-225 бб.
6. Пещерева Елена. Свадьба в ремесленных кругах Каратага// Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1978.-211 с.
7. Шулембаев К. Маги, боги и действительность. – Алма-Ата: Казахстан, 1975.-128 с.
8. Фрезер Джеймс. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. – М., Политиздат, 1980.-831с
9. Арғынбаев Халел. Қазақ отбасы. – Алматы: Қайнар, 1996.-288 б.
10. Лобачева Нина. К истории сложения института свадебной обрядности // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1978.-211 с.
11. Фириштейн Лариса. Фириштейн Лариса. О некоторых обычаях и поверьях, связанных с рождением и воспитанием ребенка у узбеков Южного Хорезма // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1978.-211 с.
12. Токарев Сергей. Ранние формы религии и их развитие. -М.: Политиздат, 1964. –345 с.

МРНТИ 02.91.01
ӘӘЖ 1(091)

*Л.Т. Құрманбаева¹ филос.ғ.к., «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының»доценті,
М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы қ., Қазақстан*

*А.Б. Сарбасова² т.ғ.магистры, «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының» аға оқытушысы, М.Тынышбаев атындағы
Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ТӘҢІРЛІК СЕНІМ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор қазақтың байырғы дүниетаным мәселелеріне жіті көңіл бөледі. Мәселен, түркілік ой кешу, тәңіршілдік наным-сенім және т.б. талдау жасайды. Дәстүрлі түркілік дүниетаным-бүгінгі ұлттық-мәдени ұстындарымыздың негізі Жалпы дүниетаным деп өмірдің, әлемдегі болмыстардың, адамның мақсаты мен мәнін, оның құндылықтар әлемін тұтас қамтып тануға бағытталған ғарыш туралы біртұтас әмбебап (универсалдық) көзқарасты айтамыз. Ал дүниетанымдық категорияларды тарихи және мәдениеттік қабаттарына қарай дәстүрлі, түркілік (ұлттық), діни және т.с.с. деп жіктеуге болады. Сондықтан біз зерттеу нысаны ретінде осы дүниетанымдық категориялардың ішіндегі дәстүрлі түркілік дүниетанымның мәні мен маңызы, оның қазақ философиясындағы орны мен негізгі ұстындарын қарастыратын боламыз. Дүниетанымдық категориялардың ішіндегі мәдениеттік, яғни түркілік дүниетаным қабаттарына халықтың табиғи әрі тарихи тәжірибесімен анықталатын дүниетанымдық әмбебаптар жүйесі де кіреді.

Түйін сөздер: тәңір, тәңіршілдік, дүниетаным, ежелгі жазбалар, руластық, туысқандық.

*Құрманбаева Л. Т.¹ к.филос. н., доцент кафедрасы «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины», Казахская академия транспорта и коммуникации имени М.Тынышбаева,
г.Алматы, Казахстан*

*Сарбасова А.Б.² магистр ист.наук., старш.преп кафедрасы «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины»,
Казахская академия транспорта и коммуникации имени М.Тынышбаева,
г. Алматы, Казахстан*

ТЕНГРИАНСТВО В КАЗАХСКОЙ МИРОВОЗЗРЕНИИ

Аннотация

В этой статье автор уделяют внимание в коренных вопросов мировоззрения. Например, " некоторые мысли, тенгрианство убеждений и т. б. анализ. Традиционное тюркское мировоззрение-основа сегодняшних национально-культурных отношений. Универсальное мировоззрение-универсальный универсальный подход к космосу, направленный на признание сущности и сущности жизни, мира, человека и всего мира ценностей. Поэтому в качестве предмета исследования мы рассмотрим сущность и значение традиционного тюркского мировоззрения среди этих категорий мирового зрения, его место и основные моменты в казахской философии. Среди мировоззренческих категорий, культурных. Тюркских мировоззрений, есть система универсальной универсальности, определяемая естественным и историческим опытом населения.

Ключевые слова: тенгри, тенгрианство, мировоззрения, древние записи, клан, родства.

*Kurmanbaeva L. T.¹ candidate of philosophical Sciences. D., associate
Professor chair of "History Kazakhstan and socio-humanitarian disciplines",
Kazakh Academy of transport and communications named after M. Tynyshpayev
Almaty city, Kazakhstan*

*Sarbasova A.B.² Master of Historical Sciences., Senior Lecturer of
"History Kazakhstan and socio-humanitarian disciplines",
Kazakh Academy of transport and communications named after M. Tynyshpayev
Almaty city, Kazakhstan*

TENGRIANISM IN THE KAZAKH WORLDWIDE

Abstract

In this article the author focus on the indigenous cosmovision. For example, " some thoughts tengriism belief etc. analysis. Traditional Turkic worldview is the basis of today's national and cultural relations. A universal world view is a universal approach to outer space, aimed at recognizing the essence and essence of life, the world, man and the world of values. Therefore, as the subject of the study, we will consider the essence and significance of the traditional Turkic worldview among these categories of world view, its place and the main points in Kazakh philosophy. Among the worldview categories, cultural. Türkic worldviews, there is a system of universal universality, determined by the natural and historical experience of the population.

Keywords: Tengrism, Tengrianism, philosophy, ancient records, clan, kinship.

Дүниетанымның негізі ұстыны-мәдениет болса, мәдениеттің құретамыры оның тіршілігі мен қалыптасуына қажетті құндылықтар жүйесін реттеуші күш-дін болып табылады. Басқаша айтар болсақ, мәдениеттің дүниетанымдық құндылықтары тікелей трансцендентальды киелілікпен, яғни Ұлы Тәңірмен үндестікте болғанда ғана тұрақты құндылықтық сипатқа ие бола алады. Ал осы құндылықтарды тұтастандырып реттеу, яғни үйлестіру қызметін сенімдік-діни институттар атқарады. Осы негізге сүйене отырып қазақ философиясының тарихи, мәдениеттік-ділдік қабаттарын “исламнан бұрынғы және исламнан кейінгі” деп шартты түрде екі кезеңге бөліп қарастырамыз. Яғни дәстүрлі түркілік дүниетанымның ділдік негізі болып табылатын Тәңірлік діни исламнан бұрынғы қазақ философиясының негізгі ойлау жүйесінің ұстындық желісі болып табылады. Осы концепцияны Д.Кішібеков “Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертен” атты еңбегінде мәдениеттік-тілдік қырынан ашып көрсетеді. Ол аталмыш еңбегінде: “...Қазақ тілінің қалыптасуының бірінші кезеңіне рулық сана, Тәңірлік сенім, тайпалық қарым-қатынас, әдет-ғұрып негізіндегі тіл, ауыз әдебиеті жатады, ал, екінші кезеңіне болса, ислам діни енгеннен кейінгі Ақ Орда, Алтын Орда мемлекеттері қалыптасқан Қорқыт Ата, Жүсіп Баласағун, Махмұт Қашқари, Қожа Ахмет Иасауи, Дулати, Кодекс Куманикус дәуірі жатады”-деп, жоғарыдағы ойымызды бекіте түседі. Ал ойлау мен тіл, мәдениет пен дүниетанымның қалыптасу тарихы арасындағы үндестік пен қалыптасу құбылыстарының ерекше тұтастықта болатындығын философ Е.І.Ерғалиев: “...Адам дүниенің танымдық та, руханилық та жақтарына тіл арқылы енеді...” деп соны ой-таразысымен салмақтай түседі. Ақиық ақын С.Сейфуллин өз кезінде: “...Қазақ арасына жазба әдебиетін таратқан-Түркістаннан шыққан қожалар. Ол кезде қазақтың арасына көп таралғаны-Қ.А.Иасауидің кітабы. Біздің қазақ ақындары соны еліктеп кеткен”- деген тұжырымы арқылы әдебиеттегі жанрлардың қалыптасуындағы және дүниетанымдық қабаттар мен кезеңдерді анықтаудағы хикмет дәстүрі мен исламдық қабаттардың маңыздылығын анық көрсеткен.

Дәстүрлі түркілік дүниетаным-ойлау мен тіл, мәдениет пен дүниетаным арасындағы өзара үндестік заңдылықтарын реттейтін ұлттық-мәдениеттік дүниетанымның алғашқы тарихи типі. Сондықтан менің ойымша, ұлттық дүниетанымның негізі болып табылатын мәдениеттің қалыптасуы және түлеу құбылысын тікелей ана тілмен тұтастықта қарастыру-осы саладағы зерттеулердің басты шарты болуы керек сияқты. Сонымен қатар дәстүрлі түркілік дүниетаным-исламнан бұрынғы тарихи, мәдениеттік қабаттардағы тілдік, ділдік және ойлау құндылықтарының жиынтық болмысы. Дүниетанымдық құбылыстар мен құндылықтарды, негізгі ұстындар мен категорияларды мифологиялық, философиялық және т.б. тұрғыдан толғау деңгейі сол халықтың мәдениеті, ойлау жүйесі мен дүниетанымдық ерекшеліктерінің көрсеткіші болып табылады. Дәстүрлі түркілік дүниетаным-бүгінгі ұлттық-мәдени ұстындарымыздың негізі Жалпы дүниетаным деп өмірдің, әлемдегі болмыстардың, адамның мақсаты мен мәнін, оның құндылықтар әлемін тұтас қамтып тануға бағытталған ғарыш туралы біртұтас әмбебап (универсалдық) көзқарасты айтамыз. Ал дүниетанымдық категорияларды тарихи және мәдениеттік қабаттарына қарай дәстүрлі, түркілік (ұлттық), діни және т.с.с. деп жіктеуге болады. Сондықтан біз

зерттеу нысаны ретінде осы дүниетанымдық категориялардың ішіндегі дәстүрлі түркілік дүниетанымның мәні мен маңызы, оның қазақ философиясындағы орны мен негізгі ұстындарын қарастыратын боламыз. Дүниетанымдық категориялардың ішіндегі мәдениеттік, яғни түркілік дүниетаным қабаттарына халықтың табиғи әрі тарихи тәжірибесімен анықталатын дүниетанымдық әмбебаптар жүйесі де кіреді. Барлық халықтың (ұлттық) мәдени тұтастығы мен табиғи ерекшелігіне сай әлемнің жаратылуы (космогония), ғарыштың құрылысы-әлемді елестету құбылысы (космология), кеңістік (отан, жер, су) пен уақыт, адам және оның әлемдегі орны, жақсылық пен жамандық, жан мен тән, өмір мен өлім және т.с.с. дүниетанымдық құбылыстарды кескіндейтін ұғымдары мен түсініктері бар.

Дәстүрлі дүниетаным барлық халыққа тән құбылыс ретінде әрбір ұлттық мәдениеттің дамуы мен түлеуі қабаттарында маңызды функцияға ие. Басқаша айтар болсақ, дәстүрлі дүниетанымдық ұстындар мәдениеттің трансформациялық және трансляциялық түлеу процестерінде негізгі тұғыр қызметін атқарады. Бұл жерде трансляция, яғни “тасымалдау” деп, әрбір мәдениеттің белгілі бір уақыт шеңберінде, ғасырлар белесі мен тарихи кезеңдерінде өз ұстындарының формалық қабаттарын ұрпақтан ұрпаққа беру құбылысын айтады. Трансляцияның негізгі қызметі мәдениеттің дүниетанымдық, құндылықтық және тілдік қабаттарын тұтастандыру мен өзара тепе-теңдігін сақтау болып табылады. Ал, мәдениеттің мазмұндық жағынан түлеуін-қайта қалыптасу (трансформация) деп атайды. Трансформацияның қызметі-мәдениеттің дәстүрлі қалыбынан, яғни шарасынан асуын қамтамасыз ету. Міне, мәдениеттік-дүниетанымдық тіршіліктің даму динамикасы диалектикалық тұрғыдан осы жолдар арқылы жүзеге асып отырады. Бұл жерде дәстүрлі түркілік дүниетанымның мәдениеттің әрбір түлеу сатыларындағы негізгі өзгермейтін ұстындарды (архетиптерді) сақтаушы әрі мәдениеттің трансформациялық және трансляциялық процесіндегі негізгі тұғыр ретіндегі қызметін көреміз.

Дәстүрлі түркілік дүниетанымның жандылығы мен саналылығын төл мәдениетіміздің тіршілік арналарының ізі мен қоғамымыздың бүгінгі талаптарынан-ақ сезінуімізге болады. Бүгінгі таңда біздің дәстүрлі түркілік дүниетанымнан сөз қозғауымыздың өзі оның жандылығы мен саналылығының көрінісі. Сондай-ақ, дәстүрлі түркілік дүниетаным-қазақ мұсылмандық ілімінің қалыптасуындағы негізгі құндылықтық әрі құбылыстық (феноменологиялық) бастаулардың тұғыры мен ұстындық негізі. Қазақ мұсылмандық түсінігінің ислам өркениеті мен дәстүрлі түркілік дүниетаным арасындағы еркін сұхбат (аксиологиялық (құндылықтық)-социо-феноменологиялық диалог) негізінде қалыптасқаны белгілі. Иасауи дәстүрлі түркілік дүниетанымдық ұстындарды исламдық ұстындармен үйлестіре отырып, дәстүрлі түркілік дүниетаным мен ислам мәдениеті арасында теңдік белгісін қойып, “еркін сұхбат” құра білді. Иасауидің еркін сұхбат ұстанымы-кешегі маркстық диалектика сүйенген “дамудың қажеттілігі” ұстанымынан мүлде басқаша. Мысалы, оның методологиясында және ислам философиясында ойлау процестері жалпы адамзаттық даму сатылары ретінде аңыз, дін, философия, ғылым деп қарастырылмайды. Бұлар-бірін-бірі толықтырып тұратын, белгілі қызметтік (функциялық) кеңістіктері бар, өзара тең дәрежедегі ақиқатты түсіндіру формалары. Бұлардың арасында тепе-теңдік пен үйлесімділік болғанда ғана адам еркін ойлай алады. Иасауи ілімі өзіндік әдістемелер жүйесі арқылы осы тарихи, табиғи сұхбаттың жүзеге асырылуындағы басты себеп, әрі бүгінгі қазақ философиясының ислам және түрік өркениеттерінің біртұтас болмыстық ерекшеліктерге ие болуына ықпал еткен арналы өзек екендігі анық.

Дәстүрлі түркілік дүниетанымдағы Тәңір түсінігі мен Оның сипаттарын анықтау-халықтың дүниетанымы, мінез-құлқы, психологиясын танудың басты кілті болып табылады. Өзінің Тәңірін ұлықтап, әлемдегі еш нәрсемен тең көргісі келмейтін халықтың әрқашан өр мінезді, төзімді, әділетті және жауынгер болып келетіндігі де сондықтан. Мұның дін феноменологиясы тұрғысынан мәдениет пен дін арасындағы психологиялық байланысты айқындайтын құбылыс екендігі мәлім. Бір Тәңірге сенетін халықтың мәдениеттік, қоғамдық құндылықтары да ұқсас болып келеді. Ал егер мәдениеті, тіршілігі, қоғамы бір болғанымен политеистік сенімде болса, ондай қоғам адамдары үшін Тәңір түсінігінде белгілі дәрежелендірулер бар деген сөз. Мұндай ерекшелік көбінесе көшпелі рулық-қауымдастыққа, тайпалық одаққа негізделген қоғамдарда кездеседі. Ұлы Тәңір-берік қандастық жүйеге негізделген түріктердің Жаратушысы, әрі Иесі. Ұлы Тәңірдің елі де, қағаны да, жері де киелі әрі қуатты деп танылған. Бұл, негізінен, ұлттық психологияны, басқаша айтқанда ұлттың ділдік сипатын анықтайтын танымдық өлшем.

Тәңір ұғымының дәстүрлі түркілік дүниетанымдағы ең басты тұғыр екендігі мәлім. Ибн Фадлан (Аббас халифатының елшісі) X ғасырдың бірінші жартысында оғыздарға жасаған саяхаты барысында “түріктердің қиын қыстау кезінде “Бір Тәңірі” деп, басын Көкке қаратып, мінәжат ететіндеріне куә болған. Әртүрлі дін адамдарын пікірталасқа шақырған Мәңгі ханның: “... біз тек қана Бір Тәңірге құлшылық етеміз” деген ұстанымын еуропалық миссионер-саяхатшылар Марко Поло, Платано Карпини, Рубрук мәлімдеген. Мұны “Бенгу Таш Бітігі” жазбаларынан да көруімізге болады. Онда Бір Тәңір

(Тәңірлер емес) жайында сөз қозғалады. Бұл Тәңірі-Түріктің Тәңірісі. Қаған сайлау, бұйрық беру, жарлық шығару, ел қылу, күш беру, ұлқ, құт, біліг сыйлау, жарату сияқты әрекеттер-Тәңірдің қалауындағы іс.

Тәңір сөзі ғұндарда және Шумер сына жазуларында “дингир немесе зингир” (қазақтарда әлі күнге “зеңгір көк”-аспан ұғымы бар) түрінде кездеседі. Ұлы Тәңірдің “көк” “ұлы”, “биік”, “нұр” сипаттарының өзі аспанды білдіреді. Сипаты жағынан Тәңір еш нәрсеге ұқсамайды. Ол Тәңір болғандықтан Тәңірге ғана ұқсас. Бұл танымдық анықтама Күлтегін, Білге қаған жазбаларында “Тәңірі тег Тәңірі” түрінде кездеседі. Түріктер Тәңірді “Ақ Нұр” (ақ айас), “Ұлы Йеміз”(ар тойын); “Йе-еде”, “Хан-Ие беруші”, “Бай (Үлкен)”, “Ата-рухтардың ұлысы”, “Жарылқаушы”, “Жазалаушы”, “Күш беруші”, “Құт сыйлаушы” ретінде анықтайды.

Тәңірдің ісі мен қалауын оның сипаттары арқылы танимыз. Мысалы, Білге Қаған жазуында “Тәңір күш бергені үшін (оны) жауымды “шаншыдым”, яғни жеңдім деген мәлімет бар. “Тариаг” және “Тарким” жазуларында да түріктердің соғыстағы жеңістері Тәңірдің сыйы ретінде қабылданған. Мысалы, “Сүңгішдіміз” – соғыстық. “Йайындымыз”-жеңдік. Тәңірі жарылқады, Үзе (ұлы) Көк Тәңірі жарылқағаны үшін, асыраушы йағыз-жер азық бергендіктен елімді, төремді таптым (елді, төрелі болдым).

Тәңірі билікті қалағанына береді. Қаласа қайтарып алады. Яғни, Тәңір саяси билікке лайық болғандарға ғана бас болады. “Күлтегін” жазуында “Тәңірі күш бергендіктен қағанымның сұсы бөрі сияқты еді, жауы қой сияқты еді” делінген. Міне, дәстүрлі түркілік дүниетанымда Тәңір ұлы, құдірет иесі. Ол ұлыстың қорғаушысы. Әрі жолдан шыққан ұлысты жазалаушы, сонымен бірге жарылқаушы да. Жазаласа елді қағансыз, яғни иесіз қалдырады, ұлыстың ауыр азап шегуіне жол ашады. Мұндай жағдайда Түрік Тәңірісі “түрік ұлысының аты мен заты жоғалмасын деп, қайтадан қаған жібереді”.

Дәстүрлі түркілік дүниетаным бойынша халықтың күйзеліске түсуі, рухани азғындауы Тәңірдің оларға жіберген жазасы ретінде анықталады. Яғни Тәңір оларды жазалау үшін парасатсыз басшы жіберген болып саналады. әл-Фараби бабамыз – “қоғамның парасатсыз болуы-оның басшысының надандығынан” деп біледі. Өйткені ескі түрік дініндегі Көк Тәңірі Аристотель философиясындағы әлемді жаратып, кейіннен ешқандай қимыл-іске араласпай шетте қалатын “Демиург” емес. Сонымен қатар ислам философиясындағыдай әрбір істі тікелей басқарып отыратын Алла да емес. Көк Тәңірі құбылыстар мен оқиғаларға тікелей емес, елшілері (қаған, елші-қам) арқылы ықпал етеді. Егер елшілер, қағандар білікті, парасатты болса, ондай қоғам ешқашан өз жолынан адаспайды. Демек, Тәңірдің ұлылығы мен парасатының қоғамдағы көрінісі тікелей қаған, қамдарға байланысты болып шығады. Өйткені дәстүрлі қоғам адамы Тәңірдің қағанға берген аманаты болып табылады. Бірақ түркілерде қаған ерекше кісілік иесі болғанымен, мемлекет пен ұлттың болашағына қатысты мәселелерде жеке басына үкім беру, шешім қабылдау құқына ие емес.

Кейіннен түркілік дүниетанымдағы Көк Тәңірі түсінігі басқа діндердегі құдайлардың тағдырына ұқсас “өзінше бөлектенген енжар Тәңірге” айналған. Жоғарыда көрсетілген әртүрлі әсерлерден Көк Тәңірі антропоморфтық қасиеттерге ие болып, басқа есімдер мен құдайларға теңестіріліп, белсенділігі төмендеген. Тіршілік философиясында Тәңірдің белсенділігінің төмендеуі-қоғам өміріндегі хаостың кеңінен етек алуы деген сөз. Өйткені дәстүрлі қоғам теократиялық қоғам болатын. Түріктерде Тәңір метафизикалық, киелі ұғым болғанымен, дәстүрлі түркілік дүниетаным бойынша метафизикалық және физикалық әлем өзара тығыз байланыстағы универсалдық тұтастық пен үйлесімділікте деп қаралған. Бұл теократиялық түсінік “жоғарыда көк Тәңірі және төменде йағыз (жауыз) жер” тіркесінен де аңғарылады. Түрік Тәңірісі Елтеріс Қаған мен Ел Білге Қатунды төбесінен тартып, (Көкке) көтеріп, түріктердің ес жиюын қамтамасыз еткен. Мысалы, Күлтегін және Білге Қаған жазуларында “Жоғарыда Көк Тәңірі төменде жауыз жер қылындығында екеуі арасында кісі ұлы қылынды (жаратылды). Кісі ұлы үстінде апам Бумын Қаған, Истеми қаған болды. (Тәңір атына, ол) ...түрік бодунын, елін, төресін ұстап, реттеді (биледі)”. Бұдан ежелден түркілердің дүниетанымы мен құндылықтарының негізін қалыптастырушы күштің Тәңір екендігін аңғаруға болады.

Мұсылман жылнамашылары мен Еуропа саяхатшы-миссионерлерінің, әсіресе соңғы ғасырлардағы этнографиялық деректерінде түріктердің Тәңір түсінігі туралы көптеген мәлімет беріледі. Мысалы, Алтайларда Көк Тәңірі “ұлы”, “заңғар” мағынасындағы “Үлкен” немесе “Ұлы бай”-“Бай Үлкенге” айналған. Иран мәдениетінің ықпалымен “Худа” сөзі, “Құдай” ретінде енген. Оғыздардың Тәңірі орнына қолданған “Шалап” немесе “Чалаб” сөзі несториандықтан алынған. Солтүстік-батыс Моңғолиядағы сойоттарда Тәңірі “Қайырханға” айналса, Сахаларда буддизмнің ықпалымен келген “Оруң Айы Тойынға” орын берген. Сонымен қатар бұл өзгерістер Тәңір туралы зооморфтық және антропоморфтық түсініктерді де өзімен бірге ала келді. Осылайша Тәңірі көктің жетінші, кейбір деректерде тоғызыншы, он алтыншы қабатында тұрады. Алтайларда алтынмен апталған сарай мен тақ, жеті немесе тоғыз ұл-қызы, сонымен қатар көмекші әруақтар (Жайық, Қарлық, Сулақ, Ұтқышы) қосылған.

XIX ғ. Алтай, Енесай түріктерінің космогониясы туралы жиналған мәліметтерден белгілі болғандай, оларда онтологиялық түсінік сақталғанымен, әлемнің және адамның жаратылуына байланысты аңыздарда, көбінесе Тәңірдің жаратуы “бұрыннан бар материяға форма беру сияқты” көрініс алған. Осыған сүйене отырып атақты түркітанушы-ғалым А.Инан “Шаманизм: кеше және бүгін” атты еңбегінде түрік космогониясына “жоқтан бар ету, жарату” ұғымының семит діндерінен кіруі мүмкін деген тұжырым жасайды. Дегенмен, дәстүрлі түркілік дүниетаным бойынша ежелден Көк Тәңірі барлық болмыстардың жаратушысы. Сондықтан да дұға-мінәжат, ғибадаттар Көк Тәңірге арнап жасалады.

Танымдық тұрғыдан қарағанда жер, тау, тас, бұлақ, ағаш сияқты заттар, өз болмыстарынан тыс, “Тәңірдің жердегі көрінісі” (шағылысуы) ретінде киелілік мәнге ие. Яғни осы табиғат элементтерінің рухы, киесі мен иесі бар деп саналған. Ал діни ақиқат тұрғысынан осы табиғат элементтері адам санасында заттық болмыстық табиғаттан ажырайды да, тікелей Тәңірдің киелі сипаттарымен тұтастықта болады деп түсіндіріледі. Міне, сондықтан да дін тарихшысы Х.Таниу араб саяхатшысы Ибн Фадланның “Саяхатнама” атты еңбегінде түркілердің рух, кие, ие деп білетін түсініктерінің бәріне Тәңірі деп қарағандығының қате екендігін социо-теологиялық ұстанымдар арқылы ашып көрсеткен. Х.Таниу араб елшісі, Ибн Фадланның көшпелі түркілердің мәдениетіне менсінбей қарағандығын, ол халықтың дүниетанымын жетік білмегендігін, оларды төменсіткендігін айтады. Шындығында да арабтар мен түріктердің арасында көшпелі экономикалық жүйе тұрғысынан ұқсастық болғанымен, дүниетанымдық негіздерінде айырмашылық бар екендігі айқын. Осындай мәдени және социо-тарихи салыстырулар арқылы кешегі марксизм сүйенген “экономикалық тіршілік көзінің” бүкіл адамзаттық дамуды таразылаудың бірден-бір эталоны (өлшемі) бола алмайтындығы анықталып отыр.

Сонымен Тәңір-“Адам-Тәңір-Әлем” үштік ғарыштық компоненттерінің орталық ұстыны ретінде адам мен әлемнің өзара үндестігінің себебі әрі шарты. Енді осы иерархиялық және сұхбаттық үйлесімділіктің компоненттерінің бірі әрі бірегейі-әлем мәселесін дәстүрлі түркілік дүниетаным негізінде қарастырып көрелік.

Пайданылған әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н. Қазақстан-2030: Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Алматы: 2002.-96 б.
- 2 // Философия /Сост. Габитов Т.Х.-Алматы: Қаржы-Қаражат, 2003.-368 с.
- 3 Мәдениеттану сөздігі /Құлсариева А.Т. ж.т.б.-Алматы: Сорос қоры, 2001.-323 б.
- 4 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі.-Алматы: Ғылым, 1993.-296 б.
- 5 Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики.-М.: /1975. -/12 с.
- 6 Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы.-Л.: /// 1988. -/ с.
- 7 Тойнби А. Постижение истории.-М.: Политиздат, 1990.-731 с.
- 8 Ясперс К. Смысл и назначение истории.-М.: Политиздат, 1991. -527 с.
- 9 Құлсариева А.Т. XX ғасыр мәдениетінің өзекті мәселелерінің философиялық тұжырымдамасы.-Алматы: РБК, 2001.-54 б.
- 10 Наурызбаева А.Б. Гуманистический дискурс западной культуры.- Алматы: КазНУ, 2001.-80 с.

УДК 902.01

ГРНТИ 03.61.91

Г.Ж. Примкулова ¹

¹т.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а.
gauhar-0068@mail.ru
Түркістан қ., Қазақстан

ОТАНДЫҚ ЭТНОГРАФИЯ МЕН АРХЕОЛОГИЯНЫҢ ЗАМАНАУИ БАҒЫТТАРЫНЫҢ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа

Этноархеологиялық білімдердің қажеттілігі халықтардың дәстүрлі мәдениет негізін зерттеуде, археологтар мен этнографтар арасында заттай деректерді сараптауда «тікелей» жүздесудің тапшылығынан айқындалады. Археология мен этнографияның кейбір мәселелеріне байланысты, «тікелей» жүздесу нәтижесі ақпарат көлемін тереңдетуге үлесін қоспаған есебінде болды. Мысалы, этникалық тарих (этногенез) және этнос пен тарихи-мәдени қауымдастықтар дамуы (этнотинамика), тіпті этностың жойылу мен түбегейлі өзгеру (трансформация) процестерін көрсетуде.

Бұл мақалада қазіргі таңда археология және этнология ғылымдарының ұштасқан тұсында отандық ғылымда жүргізілген зерттеулер мен олардың бағыты айқындалады. Этноархеологиялық жаңа ағымның негізін қалаған Ә.Марғұлан, оның мұрасын жалғастырушы жаңа буын ғалымдардың жетістіктері көрсетіледі. Отандық ғылымда материалдық мәдениетте этноархеологиялық зерттеу құрылымы талданады. Этноархеологияның дамуында жаңашыл бағыттарды дамытудың қажеттіліктері мен мүмкіндіктері қарастырылады.

Түйін сөздер: зерттеулердің интеграциясы, этноархеологиялық зерттеулер, археологиялық және этнографиялық деректер, ғылыми экспедициялар, материалдық мәдениет.

Примкулова Г.Ж.¹

*К.и.н., доцент Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжа Ахмеда Ясави. gauhar-0068@mail.ru
г. Туркестан, Казахстан*

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННЫХ НАПРАВЛЕНИЙ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЭТНОГРАФИИ И АРХЕОЛОГИИ

Аннотация

Потребность в этноархеологических знаниях возникла вследствие ограниченности "прямого" общения археологов и этнографов в процессе поисков следов традиционных культур предков. Эти обращения существенно не увеличивали объем информации в области этнической истории-формирования (этногенеза) и последующего развития этносов (этнодинамика) и шире историко-культурных общностей вплоть до этнораспада (гибели или трансформации в другое этническое образование).

В этой статье рассматриваются исследования и основные направления в отечественной науке на стыке археологических и этнографических научных воззрений. Раскрываются достижения основоположника нового в отечественной науке этноархеологического направления А.Марғұлана и его последователей нового поколения. Анализируется структура этноархеологических исследований в области материальной культуры в отечественной науке. Обсуждаются необходимость и возможности развития инновационных тенденций в развитии этноархеологии.

Ключевые слова: интеграция исследований, этноархеологические исследования, археологические и этнографические источники, научные экспедиции, материальная культура

Primkulova G.J.¹

*Candidate of Historical Sciences, docent of the International Kazakh-Turkish University after Khoja Ahmed
Yasawi. gauhar-0068@mail.ru
Turkestan, Kazakhstan*

POSSIBILITIES OF DEVELOPMENT OF CONTEMPORARY DIRECTIONS IN DOMESTIC ETHNOGRAPHY AND ARCHEOLOGY

Abstract

The need for ethnoarcheological knowledge arose due to the limited "direct" communication of archaeologists and ethnographers in the process of searching for traces of traditional ancestral cultures. These appeals did not significantly increase the amount of information in the field of ethnic history-formation (ethnogenesis) and the subsequent development of ethnoses (ethnodynamics) and historical and cultural communities up to ethno-decay (death or transformation into another ethnic formation).

This article discusses the research and the main directions of domestic science at the interface of archeological and ethnographical scientific views. Disclosed achievements of the founder of the new science in the domestic ethnoarchaeological direction A.Margulan and his followers of the new generation. In the domestic science, the structure of ethnoarcheological studies in material culture is analyzed. The needs and opportunities for the development of innovative trends in the development of ethnoarcheology are discussed.

Key words: integration of research, ethnoarchaeological research, archaeological and ethnographic sources, scientific expeditions, material culture

Этноархеология саласы ғылыми бағыт ретінде ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап, археологиялық және этнографиялық зерттеулердің интеграциясы нәтижесінде, мәдениет және қоғам тарихы мәселелерін археология мен этнографияның ұштасқан тұсында қарастыруға бағытталады. Бұл бағыттағы түбегейлі зерттеулер, ХХ-XXI ғасыр бас кезінде, ғылыми айналымға көлемді және нақты деректер

алып келді. Соның негізінде, археологиялық-этнографиялық зерттеулерге, деректанулық және әдістемелік аспектіде жаңа методологиялық-теориялық тұжырымдар, қорытындылар жасалды. Мұндай талпыныс Батыс Европа және Ресей ғылымы үшін археология мен этнография саласында 1960-шы жылдардан бастап-«этноархеология» жаңа зерттеу бағытының қалыптасуына әкелді.

Қазіргі таңда салыстырмалы-тарихи және жүйелеу әдістері арқылы әлеуметтік құрылымдар тарихы мен қарым-қатынастарды да зерттеуде, археологиялық-этнографиялық ізденістерді қолдану жүдеген сияқты. Археология мен этнология зерттеулері дәстүрлі қоғам мәдениетін, мәдениеттің жеке құбылыстары мен дәстүрлі жүйелерін зерттеуде нәтижелі болып келді.

XX ғасырдың екінші жартысында тарихи ілімдер саласында археологиялық және этнографиялық деректерді жекелеп қолдану заманауи ақпарат «жарылысы» үшін жеткіліксіз болды. Әсіресе, жазу-сызу қолданбаған адамзат тарихының алғашқы қауымдық кезеңі мен кейінгі таптық қоғам дәуіріне қатысты. Осы тұста кейбір археологтар, этнографиялық білімдер мен әдіс-тәсілдерді археология саласына енгізіп, еңбек құралдарын, тұрмыс бұйымдар мен тұрғын үй, тұрақтарды т.б. зерттеуде қолданысқа ендіру жолдарын қарастырды. Этнограф-мамандар өз тарапынан, археологиялық қазбаларға белсенділік танытып, археологиялық-этнографиялық ізденістерге бой бұрды [1, С.72].

Кеңес ғылымында ҚСРО ҒА Н.Н.Миклухо-Маклай атындағы Этнография институты директоры С.П.Толстов бастамасымен Тува және Хорезм кешенді археологиялық-этнографиялық кеңмасштабты экспедициялары ұйымдастырылды. 1960-1980-ші жылдар аралығында жаңа зерттеу бағдарламалар талап етілу жағдайында, археологиялық және этнографиялық зерттеулердің интеграциясы қажеттілігі айқындалады. Бұл бағдарламалар археологиялық мәдениеттің сараланған құбылыстары мен қоғамның (социум) байланысын тұтастай қайта қалпына келтіруде этнографиялық көзқарасты сапалы және көлемді түрде қолдануға бағытталды. Қазіргі таңда этноархеологиялық зерттеулердің өзектілігі жаңа ізденістер мен білім алуға және басқа ғылым салаларымен (палеоэтнография, мәдениеттану, әлеуметтану, әлеуметтік философия) тығыз байланыста әлеуметтік-мәдени мәселелерді шешуге жол ашады [2].

Отандық ғылымда ҚазКСР ҒА құрылған соң, бірден Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының алғашқы археологиялық экспедициясы жасақталды. Бұл экспедиция кейіннен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы болып аталды және Әлкей Марғұланның жетекшілігімен 20 жыл бойы жұмыс жүргізді. Ғалым экспедициясының көп жылдық зерттеулерінің басты нәтижесі, тарихшылар, археологтар және жалпы қоғам арасында мойындалып, бағасын алған Орталық Қазақстандағы Беғазы-дәндібай мәдениетінің ашылуы болды [3].

Соғыстан кейінгі жылдары басталған Қазақстандағы археологиялық зерттеу жұмыстары жоспарлы және жүйелі сипатта жүргізілді. 1991 жылы құрылған Археология институты Қазақстан археология ғылымының алдына келесі негізгі ғылыми бағыттарды міндет етіп қойды: тас дәуірінде Қазақстан аумағында алғашқы қоғамдық адамдардың таралып орналасуы, антропогенез мәселелерін талдау; археологиялық деректер бойынша қазақ этногенезін зерттеу; өндіруші шаруашылықтың пайда болуы мен дамуы мәселелерін зерттеу; палеоэкономика, ежелгі технологиялар эволюциясы мәселелері; көшпенділікті, ежелгі және орта ғасырдағы урбанизация, көшпелі және отырықшы мәдениеттердің өзара байланысын зерттеу; археология, ежелгі өнер және сәулет ескерткіштерін зерттеу. Қазақстан археологиясы мен этнографиясы дамуында бұл жаңа кезең деп атауға болады.

Ә.Х.Марғұланның ғалым ретіндегі басты ерекшелігі этнотарихи, этномәдени, этноархеология, этнолингвистика салаларына арнайы назар аудару зерттеуі екенін баса айтуымыз керек. Ә.Х.Марғұланның қазақ фольклорын, оның ішінде, қазақтың тарихи жыр-аңыздарына сүйене отырып, тарих пен этнографияны байланыстырып, тарихи фольклорды алғаш рет кешенді түрде зерттеген ғалым. К.Ақышевтің пайымдауынша, «археология мен этнографияны және фольклорды ұштастыра білген Әлкей Марғұланның ғылымға сіңірген еңбегі қызық кітаптың айқарма беті сияқты». Осы кітап уақыт озған сайын құнын еселей арта бермек [4, 45 б.]. Қазақстан ғылымында этноархеологиялық жаңа ағымның негізін академик Ә.Х.Марғұланның қалады. Этноархеология зерттеулерінің басты объектісі болып халықтың материалдық мәдениеті, ал пәні-адамдардың іс-әрекет ерекшеліктері мен әлеуметтік қарым-қатынастарының өзіндік бет-бейнесі болып табылады. Кең байтақ жеріндегі көптеген ескерткіштер мен ашылмаған тарихи-мәдени құбылыстарды жаңаша зерттеуге бұл ғылымның әдіс-тәсілдері маңызды рөл атқарды.

2004 жылы қыркүйек айында Алматыда академик Әлкей Марғұланның 100-жылдығына арналған «Археологиялық және этнографиялық зерттеулердің интеграциясы» деп аталған халықаралық семинар ұйымдастырылды. Археологиялық және этнографиялық зерттеулер саласы бойынша Қазақстанда тұңғыш рет өткізілген ірі халықаралық форумға алыс және жақын шет елдерден 60-тан аса белгілі ғалымдар

қатысты. Ғалым, академик Әлкей Марғұлан еңбектерімен әлемдегі этнограф-археолог ғалымдарды жете таныстыру, халықаралық дәрежеде өзара тәжірбие алмасу, қазақстандағы этнографиялық және археологиялық еңбектерге зерттеу жүргізу осы семинардың мақсатына айналды.

Бұл бағытта қазақ этнографы С.Е.Әжіғалидің ғылыми ізденістері өте жақын. Ол өзінің зерттеулерін Қазақстанда алғашқылардың бірі болып археология, этнология, өзге де ғылымдар тоғысында жүргізіп келеді. Және бұл ең алдыңғы кезекте қазақтардың малшы-егінші отырықшы қоныстарына қатысты. Қыстақтар, автордың пайымдауынша, қазақтардың елді мекендерінің дәстүрлі жүйесінің негізін құраған. Сондай-ақ ол тұрғын үйлердің негізгі типтерін (уақытша және стационарлық), олардың функционалдық нұсқаларын т.б. көрсетеді [5, С.133-152]. С.Әжіғали Қазақстандағы этноархеология дамуына маңызды үлес қосты. Ғалым далалық өркениет мәселесі бойынша («Тұран мұрасы» сериясы) ұжымдық тарихи-мәдени зерттеулерді ұйымдастыруға ерекше көңіл бөледі.

Сондай-ақ, қазақтардың шаруашылық өмірі мен қызметінің түрлі саласындағы ұлттық дәстүр мен әдет-ғұрыптарға көңіл бөлу мақсатында 2001 ж. С.Е.Әжіғалидің редакциясымен басылған ҚР ҒА Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының этнология бөлімінің ғалымдары дайындаған «Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткені мен бүгіні» академиялық жинақ назар аудартады [6, 428 б.]. Бес бөлімнен тұратын жинақ материалдары нақты экспедициялық зерттеулерге негізделіп, 1998 жылдың жазы мен күзіндегі Қазақстанның 14 облысындағы қазақ халқын жан-жақты этномәдени зерттеу мәліметтерінен құралған. Оның ішінде, әсіресе маңыздысы-біз көтеріп отырған мәселенің аймақтық ерекшеліктерін және шаруашылық пен тұрмыстағы әдет-ғұрыптарын көрсететін жинақтың екінші және үшінші бөлімдері.

Мекен-тұрақтар мен жылжымалы үйлер жүйесін түрлі қырынан Н.Әлімбаев, М.С.Мұқанов және Х.Арғынбаевтың қазақтардың өмір сүруін қамтамасыз ететін дәстүрлі мәдениетін теориялық және нақты тарихи-этнографиялық зерттеуге арналған ұжымдық монографиясы зерделейді [7, С.234]. Олар тіршілікті қамтамасыз ету механизімін көшпелі этникалық, экологиялық жүйенің неғұрлым үйлесімді, материалдандырылған, технологиялық құрылымы ретінде терең де жүйелі түрде қарастырады. Елді мекендердің дәстүрлі жүйесі түрлі мақсаттағы жылжымалы және тұрақты тұрғын үйлерге, әртүрлі нысандағы шаруашылық құрылыстарға т.б. объектілерге қатысты зерделенеді. Қазақтардың елді мекендерінің дәстүрлі жүйесін архитектуралық-жоспарлық және құрылымдық сипаттауы бүкіл Қазақстан шеңберінде зерттелген.

Біз зерттеп отырған тақырып бойынша өзге ғылым салаларынан біршама теориялық және эмпирикалық материалдар жинақталған. Бұл бағытқа С.Ж.Жолдасбаевтың археология, тарих және палеоэтнографияны түйістірген ғылыми ізденістерін жатқызуға болады. Ең алдымен көрсететініміз XVI-XVIII ғасырлардағы Сырдарияның ортаңғы ағысы, Қаратаудың солтүстік жоталары, өзге де Оңтүстік Қазақстанның жерлеріндегі қазақтардың тұрғын үйлері жан-жақты зерттелді. Бұл аталған мәселені зерттеуде ортағасырлық шығыс, XVIII-XIX ғасырлардағы орыс және қазақтың халық ауыз әдебиеті (эпостар, поэмалар, өлеңдер т.б.) деректері пайдаланылған. Ол көрсетілген кезеңдегі отырықшы мекендерді егжей-тегжейлі зерттеп, олардың тарихи-топографиялық сипаттамасын береді және 1960-шы жылдардағы археологиялық еңбектерді баяндайды.

Сонымен бірге, мекен-жайлардың құрылысын, бөлмелердің ішкі жабдықталуын және шаруашылық қора-қопсыларды, ыдыс-аяқ пен керамиканы, сондай-ақ, киім-кешек пен ою-өрнектерді археологиялық-этнографиялық түрде сипаттап, жіктеп ғылыми дәрежеде берген. С. Жолдасбаев осындай жан-жақты зерттеуді 1990-шы жылдары Жетісуда жүргізді. Оған дәлел ретінде XV-XVIII ғасырлардағы қазақтардың мекен-жайлары мен қыстауларының даму тарихы турасында ізденістерін жатқызуға болады [8, С.43]. Көбіне археологиялық-тарихи және архитектуралық өнертанушылық сипаттағы көптеген құнды мәліметтер Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарына арналған тарихи және мәдени ескерткіштер жинағында бар. Олар өз кезінде «Казпроектреставрация» республикалық институты қатысуымен және т.ғ.д., академик М.Х.Асылбеков, К.М.Байпақов, Б.Тұяқбаева т.б. басшылығымен Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты ғылыми қызметкерлерінің көп жылдық еңбегінің нәтижесінде дайындалған [9]. Бұл еңбектерде ежелден бастап XX ғасырдың 20-30-шы жылдарына дейінгі әрбір ауыл, қаладағы елді мекендердің пайда болу тарихын жан-жақты қамтып зерттелді. Әсіресе фотосуреттері, суреттері, сызбалары бар қыстаулар мен үйлер зерттеуге қызығушылық туғызады.

Отандық ғылымның дамуында қазіргі таңда іргелі археология ғылымының бірнеше бағыттары перспективті түрде маңызды: антропогенез, адамзаттың пайда болуы және Қазақстандағы материалдық мәдениеттің ерте кезеңдерін зерттеу; адамзат тарихи даму үрдісіне Қазақстанның әсері мәселесін

теориялық талдау; Қазақ хандығы дәуіріне дейінгі көшпенділер мәдениетін зерттеу; ежелгі дәуірмен орта ғасырдағы көшпенділер мәдениеті мен отырықшылық өркениеттің өзара байланысын, оның ішінде Қазақстанның ежелгі қала өркениетінің алғашқы кезеңі туралы мәселені зерттеу; мұсылман мәдени кеңістігінің бір бөлігі ретінде дамыған орта ғасыр кезеңіндегі X-XVIIIғғ. Қазақстан қалалары этномәдениетін зерттеудегі археология мен этнографияның рөлі; Еуразия тарихында маңызды рөл ойнаған ірі этностардың бірі-түркі халықтарының ғылыми тарихы мен заттай мәдениетін жазу.

Заманауи және ғылыми-инновациялық бағыттар арасынан ландшафттық археология, экологиялық археология, этноархеология, оның ішінде әсіресе дәстүрлі қазақ мәдениетін зерттейтін бөлігін ерекше атап өтуге тиіспіз. Ары қарай археологиялық сәулет, археологиялық дінтану, археологиялық технологияларды зерттеу серпін алуы керек. Бұл бағыттардың бәрі жаңа компьютерлік технологиялармен, құжаттау, картография, хронология бойынша жаңа құралдарымен жалғасуы қажет. Қорыта келгенде, этноархеологиялық зерттеулер қоғамда адамдардың мінез-құлқын және материалдық мәдениет белгілерін археологиялық деректерге айналдырып, өндіріс ерекшеліктерін түсіндіруге гипотезалар ұсынады. Бұл жерде кейбір материалдық мәдениет үлгілерінің қолданыстан, тұтынудан шығып кеткенін ескеру маңызды. Осы тұста тафономия-дәстүрлі қоғам заттай мәдениетінің археологиялық деректерге трансформациясын зерттеу саласы маңызды рөл атқарады. Этноархеологиялық зерттеу құрылымы, ғалымдардың пікірі бойынша, материалдық мәдениетте көрініс табатын келесі элементтерден тұрады: 1)қоршаған орта археологиясы (геология, топырақ құрамы, топография, климат); 2)дәстүрлі белгілері, әлеуметтік өмірі мен салт-дәстүрлері сақталған аймақ экономикасын зерттеу; 3)өндіріс технологиясы мен архаикалық еңбек құралдары мен жабдықтарын зерттеу; 4)жергілікті тұрғындардың күн көру тәсілдері (тағам түрлерін әзірлеу, тұрмысы); 5)жерлеу ғұрыптары (жерлеу археологиясы); 6)діні және құндылықтары. Сонымен қатар, этноархеология әдістері дәстүрлі деректанулық зерттеу тәсілдерінен құралады-заттарды тіркеу, бекіту (суретке түсіру, сызбасын жасау, планиграфия), материалдық мәдениет бұйымдарына түсініктеме беру, оларды инвентаризациялау, заттың жасалу материалы мен қызметіне қарай жүйелеу, этнографиялық параллелдер тәсілін қолдану. Этноархеология мазмұны қазіргі таңда археология, этнография және тарих ғылым салаларының қажеттіліктерінен туындап, өте кең мағынада зерттелуге мүмкіндіктері бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жук А.В., Тихонов С.С., Томилов Н.А. Введение в этноархеологию. Омск, 2003. -72 с.; Жук А.В. Источники этнографо-археологического комплекса (взгляд археолога) // Интеграция археологических и этнографических исследований.-Омск.СПб, 1998 -Ч.1. –С. 71-75.
2. Этнографо-археологические комплексы: Проблемы культуры и социума.-Новосибирск, 1996. -Т. 1; 1997.-Т.2; 1998.-Т.3; 1999. -Т.4; 2002.-Т.5; 2003.-Т.6; Т.7.
- 3.Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: негізгі қорытындылары мен келешегі. 28 Тамыз 2013. Источник: <http://e-history.kz/kz/contents/view/1038>. © e-history.kz
4. Ақышев К. Археология атасы // Ғұлама. Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, очерктер жинағы.-Павлодар: ЭКО, 2004.-45 б.
5. Аджигалиев С.И. Культурно-исторические инновации в традиционной системе скотоводческого поселения казахов середины XIX в. (к вопросу о генезисе стационарных кыстау) // Культура кочевников на рубеже века (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации: Материалы международной конференции.-Алматы, 1997. –С. 133-152; Аджигалиев С.И. Генезис мемориально-культурной архитектуры кочевников Арало-Каспия (ареал, типология, историко-культурная интерпретация). Дисс. ... докт.ист.наук.-Алматы, 1997. –590 с.; Аджигалиев С.И. Традиционная система скотоводческого поселения казахов в историческом развитии // Этнографо-археологические комплексы. Проблемы культуры и социума.-Т. 5.-Новосибирск, 2002. –С. 143-191.
6. Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткені мен бүгіні. Мақалалар жинағы.-Алматы: Ғылым, 2001.-428 б.
7. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории.-Алматы: Ғылым, 1998.-234 с.
8. Жолдасбаев С.Ж. Материальная культура казахов XV-XIX вв. (по археологическим данным): Автореферат дисс. ... канд. ист. наук.-Алма-Ата, 1975.-43 с.; Жолдасбаев С.Ж. Жилище казахов Южного Казахстана XV-XIX веков по данным археологии // Археологические памятники Казахстана.-Алма-Ата, 1978.-С. 203-212; Жолдасбаев С.Ж. Сельские поселения в среднем течении Сыр-Дарьи (X-XV вв.) // Материальная культура Южного Казахстана.-Алма-Ата, 1986.-С. 96-110; Жолдасбаев С.Ж. Жетісу аймағындағы елді-мекендер мен тұрақ жайлардың даму тарихы мен олардың экономикалық тиімділігі (XVI-XVIII ғғ.): Тарих ғыл. докт. дисс. авторефераты.-Алматы, 1997.-48 б.
9. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан.-Т.1. Южно-Казахстанская область. –Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1994.-С. 367; Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область.-Алматы: НИПИ ПМК, 2002.-С. 350.

¹ *Ф.Қ. Омаров*, ² *Б.Б. Бесетаев*
^{1,2} *Ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
gani_omarov@mail.ru, besetaev86@gmail.com

ҮРЖАР АУДАНЫНДАҒЫ 2017 ЖЫЛҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл жұмыста Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданында 2017 жылы археологиялық барлау жұмыстарының нәтижелері жайлы баяндалған. Барлау жұмыстарының негізгі мақсаты жаңадан ашылған ескерткіштерге зерттеу жұмысын жүргізу. Әр түрлі кезеңдерді қамтитын ескерткіштерді ғылыми айналымға еңгізе отырып, аталмыш аймақтың қысқаша зерттелу тарихына шолу жасалған.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, Тарбағатай, Үржар, археологиялық ескерткіштер, петроглифтер

Г.К. Омаров¹
¹КазНУ им. Аль-Фараби

Б.Б. Бесетаев²
²КазНУ им. Аль-Фараби

Результаты разведочных работ на территории Урджарского района за 2017 год

Аннотация

В статью включены памятники зафиксированные в результате археологической разведки в Урджарском районе Восточно-Казахстанской области в полевом сезоне 2017 года. Основной целью настоящей статьи является выявление и дальнейшее изучение новых памятников. В ходе работ были обнаружены новые археологические памятники, относящиеся к разным эпохам. Также приводится краткая история изучения данного региона.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Тарбағатай, Урджар, археологические памятники, петроглифы

G.K. Omarov¹
¹ KazNU named after Al-Farabi

B.B. Besetayev²
² KazNU named after Al-Farabi

THE RESULTS OF EXPLORATION WORK IN THE TERRITORY OF THE URJAR DISTRICT IN 2017

Abstract

The article includes monuments recorded as a result of archaeological exploration in the Urzhar region of the East Kazakhstan region in the field season of 2017. The main goal is to identify and further study new monuments. In the course of the work, new archaeological monuments dating from different epochs were discovered. A brief history of the region is also given.

Keywords: East Kazakhstan, Tarbagatai, Urzhar, archaeological monuments, petroglyphs

Еуразия көне тарихында Тарбағатайдың күнгейіндегі Үржар өңірі ерекше маңызға ие. Өйткені бұл мәдени-тарихи өңір байырғы замандардан бері адамзат дамуындағы күрделі үдерістермен тығыз байланысты. Мұнда алғашқы қауым кезінің өзінде-ақ бірнеше археологиялық мәдениеттер қалыптасып, дамығандығын археологиялық мәліметтер толыққанды растап отыр. Алайда өңірдің ежелгі тарихы әлі күнге дейін кешенді түрде зерттелінген жоқ. Ежелгі дәуірде өмір сүрген тайпалар тарихының қайнар көзін ашар, мәдениетін анықтайтын жазба деректердің тым аздығына байланысты өлкені мекендеуші ежелгі тұрғындар қалдырған археологиялық ескерткіштер материалдары осы олқылықтың орынын толтырар бірден-бір дерек болып табылады. Осы ауданның ежелгі дәуір тарихына қатысты археологиялық деректер ХІХ ғасырдың өзінде-ақ жинала бастағанымен, ғылыми құндылығы жоғары шынайы деректер ХХ

ғасырдың екінші жартысынан бастап жинақталынған болатын. С.С. Черников 1947 жылы Шығыс Қазақстан экспедициясы құрылған уақыттан бастап кей жылдардағы үзілістерін санамағанда 1971-ші жылға дейін археологиялық барлау, ескерткіштерді есепке алу және қазба жұмыстарын жүргізді. Соғысқа дейінгі 1935-1937 жылдардың өзінде-ақ зерттеушінің басты назары осы өлкедегі кен орындарын іздестіру, археологиялық барлау мен стационарлық қазба жұмыстарына және шешуін күтпейтін күрделі мәселелер мен ірі ескерткіштерді жүйелі түрде зерттеуге бағытталды [1, 145 б., сур. 46; 2, 111 б.]. Отандық археологтардың «Археологическая карта Казахстана» атты ұжымдық еңбегінде археологиялық ескерткіштер ғылыми тұрғыдан жүйеленді, оның кіріспе бөлімінде Қазақстан археологиясының тарихына қысқаша шолу жасалынды. Онда Үржар өңіріндегі бірін-саран ескерткіштердің сипаты баяндалған еді [3, 180-181 б.]. Бүгінгі күні Шығыс Қазақстан облысы Үржар ауданы жеріндегі петроглиф кешендері жергілікті өлкетанушылардың газет бетіндегі жалпы хабарларламалары түрінде жарияланғаны болмаса, нақты ғылыми тұрғыдан түсіндірмесі жасала қойған жоқ. Оның үстіне аталмыш өлкедегі петроглиф кешендері әлі күнге дейін толық анықтала қоймады.

Кейінгі жылдардағы зерттеулер кездейсоқ табылған олжалар мен жол салу барысында жүргізілген жұмыстармен сипатталады. Кешенді түрдегі археологиялық зерттеулер Шығыс Қазақстандағы көне мәдениеттердің дамуы мен басталуын анықтау мақсатымен 2015 жылы Ғ.Қ. Омаровтың жетекшілігімен Үржар ауданында барлау және қазба жұмыстары басталды [4, 189-198 б.; 5, 189-198 б.].

Үржар ауданының ежелгі бақташыларының мәдени дәстүрлерінің тарихи реконструкциясын зерттеу гранттық жобаның негізгі мақсаттарының бірі. Осы мақсатпен 2017 жылдың 2 шілдеден 31 шілде аралығында ежелгі дәуірлерден ортағасырға дейінгі кезеңдерді қамтитын археологиялық ескерткіштерді тізімге алып, археологиялық ескерткіштердің географиялық орналасу картасы жасалды.

Археологиялық экспедиция құрамында археологиялық ескерткіштерді графикалық сызбалары мен сызба жоспарларын жасау үшін топограф-геодезисттер қатысты. Ескерткіштердің орналасуын және сызба картасын жасау барысында «Phantom 4» квадрокоптері пайдаланды. Сонымен бірге, археологиялық нысандарды есепке алу мен зерттеу барысында геоморфологиялық зерттеулер қолданылды.

Аталмыш аймақтағы зерттеулер мен барлау жұмыстары энеолит дәуірінен ортағасырлар аралығын қамтитын үлкен тарихи уақытты қамтиды. Сонымен қоса, бұрын ғылымға белгісіз жаңа ескерткіштер ашылды. Олардың ішінде Жақсы жартас, Жаман жартас петроглифтері мен осы кешенге жататын жерлеу-ғұрыптық ескерткіштері, Жайтөбе ерте сақ кезеңінің жерлеу-ғұрыптық кешені мен патшалық обалары, ерте темір мен көне түркі кезеңімен мерзімделетін Шағантоғай 1 мен Шағантоғай 2, Қарабұлақ, Жарбұлақ және т.б. ескерткіштер.

Барлық ескерткіштердің географиялық координаталары алынып, толық сипатталып топографиялық жоспарға түсірілді. Әр түрлі кезеңдермен мерзімделетін археологиялық ескерткіштерді анықтау, оларды жергілікті картаға түсіру жұмыстары мақсатымен жасақталған экспедиция құрамы Таскескен-Жарбұлақ тас жолының бойымен жүріп, келесі ескерткіштер тобын тізімге алды:

Жақсы тас петроглифтері (1-2 сурет) Үржар ауданы, Таскескен елді-мекенінен батысқа қарай 15 шақырымдай жерде ұсақшоқылы жартастарда салынған. Жергілікті ландшафт негізінен Тарбағатай тауының сілемдерімен ерекшеленіп, Қазақтың ұсақшоқылы далалық аймақтарымен шекараласып жатыр. Петроглифтер салынған жартастар денудациялық процесске ұшырап, жойылып кету қаупін айта кеткен жөн. Жартас петроглифтері негізінен орта және соңғы қола дәуірімен, ерте темір дәуірімен мерзімделеді.

Жаман тас петроглифтері (3-4 сурет) Жақсы тас жартас суреттерінен оңтүстікке қарай 5-6 шақырымдай жерде орналасқан. Жергілікті ландшафт Жақсы тас петроглифтері орналасқан жермен бірдей болып келеді. Бұл ескерткішке де жойылып кету қаупі төніп тұр. Жаман тас петроглифтері негізінен энеолит кезеңінен ерте орта ғасырлар кезеңін қамтиды. Толық интерпритациясын жасау мен қашау технологиясын (трассологиялық) зерттеу жұмыстары жүріп жатыр.

Жоғарыда аталып өткен жартас кешендеріндегі суреттердің техникалық орындалу тәсілдері келесідей болып келеді: сұлба түрінде қашау, нақыштама, тегістеу және құрама бейнелеу тәсілі бар. Суреттерді қашап түсіру үшін тас жазық бетінің түзілу тәртібін таңдаудың қашанда идеологиялық, діни, эстетикалық, эмоционалдық бағдардағы ұғым-түсініктер мен мүдделерге және белгілі бір дәрежеде петроглифтерді орындау техникасына байланысты ой-пікірлерге сәйкес келуі тиіс екені белгілі.

Жалпы Үржар петроглифтерінде ең көп тараған образдардың бірі тауешкі. Жоғарыда сипатталған жартас суреттерінде кеңінен таралған және салыстырмалы түрде қарағанда барлық кезеңдердің бейнелері арасынан саны жағынан басым және кескінделу ерекшеліктері де саналуан. Олардың бейнелену ерекшеліктеріне қарап жергілікті үрдісте дамып отырған сабақтастықты да байқауға болатын сияқты. Сондай-ақ Үржар петроглифтерінің ішкі мән мағанасын индоирандық, индоарилік халықтардың арасындағы

мифологиялық текстермен салыстыра отырып зерттелуі сол кездегі осы өңірдің жартас суреттерін зерттеудегі алғашқы қадамдардың бірі болып табылады.

Петроглифтердің басым бөлігі қола және ерте темір дәуірлеріне жатады. Табиғи-ландшафтты орналастуға, микроклиматқа және ежелгі суретшілердің қоғамда құрметке ие болған аңдар бейнесі мен белгілерді таудың қара тастары бетіне қашап салуына байланысты қазіргі күні анықталған суреттердің өзі сол уақыттағы түрлі жосын-жоралғылық кішігірім өлкелік киелі мекендердің болғандығын көрсетеді.

Жартас сурет өнеріндегі тауешкінің бейнесіне арналған арнайы еңбек жоқ, дегенмен А.П. Окладников кезінде былай деген болатын: «Тауешкінің жете, терең қарастыра отырып, одан тұтас бейне мен оның бөлшектерінің түсіндірмесінен әртүрлілікті байқаймыз, мұның өзі ғана оған деген қарым-қатынасты өзгертуге, сонымен қатар ол маңызды бөлігі болып табылатын өнердің мәнін толығырақ түйсінуге, кездейсоқ бақылаушыға соншалықты қарапайым, жұпыны көрінуі мүмкін ежелгі сурет шеберінің «шеберханасы» мен шығармашылық тәсілдерінің мағынасын тереңірек ұғынуға итермелейді» [22, 54 б.].

Үржар петроглифтеріндегі келесі образдардың бірі-бұғы бейнесі. Жалпы жартас суреттерін мерзімдеуді ежелгі, яғни қола дәуірін шартты түрде «арбалар мен жабайы бұқалар кезеңі» десе, скиф-сақ дәуірін «бұғы кезеңі» деп атайды. Айтып тұрғандай біздің тарапымыздан тіркелген бұғы бейнелері ерте темір дәуірімен мерзімделеді. Шартты түрде «бұғы кезеңі» деп аталатын бұл кезеңнің бейнелері арасында аты айтып тұрғандай бұғы образы ерекше орынға ие. Бұл бейнелердің сақ дәуірінің ерте кезеңіне жататын бірнеше үлгілерін заттай және басқа өңірлерге тән баламаларын атап өтеді. Сақ дәуірі мен одан кейінгі кезеңдерде бұғы образының жартас суреттері арасында ерекше орын алып, қола дәуірінде кең тараған «бұқа образын» ығыстыра бастауына Монғолия мен Алтай өңірінен енген жаңа халықтардың ықпалының нәтижесі деп көрсетеді.

1980-ші жылдары З. Самашев Қаратау жотасының оңтүстік беткейіндегі Біресек өзенінің оң саласы Жыңғылшық өзенінің петроглифтері туралы жариялайды. Сондай-ақ шығыстық «бұғытас» үрдісінде орындалған құстұмсықты бұғыларға сипаттама беріп, суреттердің хронологиялық шеңбері мен ол бейнелердің өз «отанынан» алшақ оңтүстік аймақтарда пайда болу себептері туралы өз пікірін-«б.з.д. екінші мыңжылдықтың соңы мен 1 мыңжылдықтың басында осы бейнелеу үрдісін ұстанушы этникалық топтардың Орталық Азияның далалық аймақтарынан жылжу бағыттарын көрсетеді»-атап өтеді [23].

Ежелгі көшпелілер заманында асылтекті бұғының бейнесі жалпылай алғанда сол қоғамның өзіндік бір-таным белгісі болды. Ол негізінен алғанда түрлі қиял-ғажайып элементтермен астасып жатқан күн, ата-баба, әлем ағашына қатысты мифологиялық культтермен және қағидаттармен байланысып жатты. Жартас сурет өнерінде болсын, тіпті түрлі зергерлік бұйымдардағы бұғы образын ашуда, аталған жануардың әлдебір аспан әлемімен қатысты семантикасы жоққа шығарылмайды. Жоғарыда сипатталып өткен нышандармен бұғыны өрнектеу, оның құрбандыққа арналған болмысын және таңбалануын білдіреді деген тұжырымдар бар. Оның үстіне оның барлық Сібір халықтарында сақталып қалған кейбір этнографиялық мәліметтермен расталады [24; 418-421 б.].

Үржар петроглифтерінде біршама жиі кездесетін образдардың қатарына антропоморф бейнелер жатады. Олардың қатарына салт атты бейнесі, қатар тұрып би немесе белгілі бір салт өткізіп жатқан екі адамның кескіндері жатады. Мәселен, қатар тұрып түрлі діни-салттық зікірлерді орындап жатқан образдар қола дәуірімен сипатталады. Бұл кезең адам мен оның болмысына деген қызығушылықтың өсуі мен ерекшеленеді. Осы сәттен бастап басқа жануарлар бейнелері, таңбалар мен символдар негізгі тақырып болып саналатын адамға (образына) бағынышты құрамдас бөлігі болып табылады (әлемдік мифологияның архаикалық образдарын бақылау, олардың дамуындағы қызық заңдылықты, яғни ежелгі тотемдік, зоо немесе орнитоморфтылықтан антропоморфтылыққа ауыса бастағандығын көреміз.

Ал, темір дәуірінде ондай кейіпкерлерді заманына қарай салт атты қаһарман бабалардың, әскери басшылардың бейнелері ауыстыра бастайды. Салт атты осы уақыттағы мәдени-дүниетаным құндылықтар жүйесінде өза орнын алады. Дегенмен, аталмыш образ осы уақыттағы әскери демократияның басымдығын көрсеткенімен жартастағы бейнелеу өнерінде өзінің басымдығын таныта қоймайды. Кейбір зерттеушілердің пайымдауынша бұл ерте көшпелілер бейнелеу өнерінің жоғары деңгейдегі құпиялылығымен, одан басқа да көптеген белгілерді беретін бейнелердің нышандығымен түсіндіруге болады. Бір сөзбен айтқанда, жартас өнеріндегі салт атты жауынгер немесе аңшы культі басқа бір болмысты, бүркемелі образда болуы мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайтындай.

Қазақстанның басқа аймақтарымен салыстырғанда шығыс өңірлерінде, соның ішінде Тарбағатай жотасының жартас суреттері арасында түйе бейнелері жиі кездесетін бейнелер қатарына кірмейді. Дегенмен, азда болсын кездесетін образдар кескінделу үлгісінің саналуандығымен де ерекшеленеді. Бұлай болуының негізгі себебі аймақтың табиғи-географиялық жағдайына байланысты болса керек.

Еліміздегі ежелгі дәуірлердегі болған климаттық өзгерістер міндетті түрде табиғаттағы фауна, флора өкілдерінің арасында түбегейлі не құрамы жағынан бірқатар өзгеріс әкелетіні мәлім, соның нәтижесінде шаруашылық түрінің де өзгеріске ұшырауы мүмкін. Ал бұл екі фактор өз кезегінде қоршаған ортаға байланысты қоғамдағы кейбір дүниетанымдық, мифологиялық, т.б. өзгерістерге әкеліп соғатыны заңдылық. Бұл өзгерістердің өз кезегінде жартас суреттерінде не басқадай бейнелеу өнеріне ықпалының болатындығын байқауға болады. Бұл өзгерістің болғандығы аймақтың жартас суреттерінен анық байқалады. Қола дәуірінің жартас суреттерінде б.з.д. II м.ж. ортасынан бері қарай ылғалды климатқа бейім бұқа бейнелері азайып, орнына құрғақшылыққа шыдамды түйе бейнелері көбейе түседі. Бұл құбылыс басқа аймақтарда да байқалады, мысалы Оңтүстіктегі Алтын-депенің ерте қола дәуіріне қарағанда дамыған қола дәуірінде (б.з.д. III мыңж. екінші жартысы II мыңж. басына сәйкес келеді) шаруашылықтағы мал құрамында өзгерістер пайда болады.

Жалпы алғанда, Қазақстан жеріндегі ежелгі заманда қоғамның дамуына байланысты петроглифтердің сюжеттері күрделене бастаған. Бұл уақытта өнердің дами бастауы шаруашылықтың жаңа түрлерінің металл өңдеудің, мал шаруашылығының, жер өңдеудің пайда болуына байланысты. Адамның темірмен танысуы ең алдымен қоғамдық еңбектің бөлінуімен көрініп, дамуға әкелді. Бұл тасқа салынған сюжеттерінің тақырыбына әсер етті. Қола дәуірінің петроглифтері діни нанымдарды, аңшылық сахналарды, тұрмыстық, ғұрыптық сюжеттерді бейнеледі. Ал, темір дәуірі заманына қарай аң бейнелі стиль мен әскери демократияның басымдығын суреттеді. Мұны біз өзіміз жоғарыда сипаттап өткен Үржар өңіріндегі петроглифтен де байқай аламыз.

Жаман тас қорымы көлемдері салыстырмалы түрде орташа келген екі обадан тұрады. Олардың көлемдері 12×12 м және 6×6 м болып келген. Қорғандар жайылған ұсақ тас аралас топырақ үйіндімен сипатталады. Биіктіктері 1,2 м және 0,6 м. Ортаңғы бөліктерінде тоналған ізі байқалмайды. Орлары жоқ. Ескерткіштер ерте сақ кезеңімен мерзімделеді.

Жайтөбе қорғандары (5 сурет) Мақаншыға кіреберіс жердегі Қабанбай қақпасы немесе жергілікті атау-Жайтөбе атты жерде Үржар-Мақаншы тас жолынан оң жақ бетінде 3-4 шақырым жерде орналасқан. Қорғандар тобы ірі және орташа 7 обадан тұрады. ОБ-СШ сызығы бойымен тізбектеліп жатыр. Ірі обалардың диаметрі шамамен 40×40 м, биіктігі 3,5-4 м аралығында. Қорым негізінен үш ірі, бір орташа және үш салыстырмалы түрде кішірек обалардан тұрады. №№ 1, 2, 5, 6 және 7 обалардың жер беті құрылысы шаруашылық іс әрекеттердің әсерінен бұзылған. Обалардың беткі құрылысы тас аралас топырақ үйіндімен сипатталады. Ірі обалардың орлары бар. Тонаушылар қалдырған ойыстары байқалады. Жалпы ескерткіштер ерте темір кезеңімен мерзімделеді.

Шағантоғай 1 қорымы Мақаншы-Жарбұлақ тас жолының оң жақ бетінде 2 шақырым жерде орналасқан. Қорым көлемдері орташа келген үш обадан тұрады. Диаметрлері 26×24 м, 17×17 м, $14 \times 14,5$ м, биіктіктері 0,4-1,3 м аралығында. Обалардың беткі құрылысы тас аралас топырақ үйіндімен сипатталады. Ескерткіштер ерте сақ кезеңімен мерзімделеді.

Шағантоғай 2 қорымы (6 сурет) орташа және кішірек келген 5 обадан тұрады. Мақаншы-Жарбұлақ тас жолының сол жақ бетінде 2,5 шақырым жерде орналасқан. Негізінен жер беті құрылысы топырақ үйіндіден тұрады. Обалардың арасы аса алшақ емес, диаметрлері 12×12 м, 8×7 м, 8×8 м аралықтарында. Үйінділер жайылып кеткен. Айқын тоналған белгілер байқалмайды. Ескерткіштер ерте сақ кезеңімен мерзімделеді.

Қарабұлақ қорғандары (7 сурет) Мақаншы-Жарбұлақ тас жолы бойындағы Қарабұлақ елді-мекеніне кіре беріс жерде орналасқан. Қорым негізінен 5 топырақ үйіндімен сипатталатын қорғандардан тұрады. Қорғандардың диаметрлері 30×30 м, биіктіктері 1,5-2 м аралығында. Ауылға кіре берістегі «Қарабұлақ» жазуы бір қорғанның үстіне салынған. Тағы бір оба кезіндегі жол құрылыстары кезінде бүлініп қалған. ОБ-СШ сызығы бойымен тізбектеліп жатыр. Ескерткіш негізінен ерте темір дәуірімен мерзімделеді.

Жарбұлақ қорғандары (8 сурет) топырақтан үйілген, диаметрі 16×16 м шамасында болады, биіктігі 1,2 м. Қорымда жердің бетінде байқалатын бірнеше оба. Мақаншы-Жарбұлақ тас жолы бойындағы Қарабұлақ елді-мекеніне кіре беріс жерде орналасқан. Мерзімделуі мен кезеңделуі ескерткіштің сыртқы келбетіне байланысты қола дәуірі мен ерте темір дәуірлерінің аралығын қамтиды.

Жалпы Мақаншы, Үржар өңірінің археологиялық ескерткіштерін зерттеу нәтижесінде көне тұрғындардың мәдениеті жайлы біршама мәліметтер алынды. Бұл материалдар болашақтағы Үржар ауданында жүргізілетін археологиялық зерттеулерімізде кейбір тұжырымдар жасауға септігін тигізіп, өңірдің тарихы туралы алғашқы көзқарастарымызды қалыптастыруға көмектеседі. Сонымен қоса, қарастырып отырған өлкедегі ерте темір дәуірі ескерткіштері көршілес аймақтардағы хронологиялық шеңбері бір мәдени ошақтармен теориялық жағынан салыстырылып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалды.

Дегенмен, Үржар өңірінің, жалпы алғанда Шығыс Қазақстанның оңтүстік аймақтарының археологиялық тұрғыда зерттелінуінің Қазақстанның басқа өңірлерімен салыстырғанда ақтандақ беттері көп, әлі де зерттеуді қажет етеді. Олардың қатарында қорғандар мен қоныстардың жалпы санын, тарихи-топографиялық құрылымын, өзара байланысын анықтау күні бүгінге дейін толық шешімін тапқан жоқ.

1-сурет. Жаксытас петроглифтері. Тау ешкі бейнелері

2-сурет. Жаксы тас петроглифтері. Салт атты жауынгер бейнесі

3-сурет. Жаман тас петроглифтері. Тау ешкі бейнелері

4-сурет. Жаман тас петроглифтері. Арқар, бұғы бейнелері

5-сурет. Жайтөбе сақ обаларының шығыстан қарағандағы көрінісі

6-сурет. Қарабұлақ сақ кезеңінің обасы

Әдебиеттер

- 1 Черников С.С. Восточноказахстанская экспедиция // КСИИМК.-№ 37.-М.; Л.: АН СССР, 1951.-С. 144–150.
- 2 Бесетаев Б.Б. Тарбағатайдың күңгейіндегі көне ескерткіштер // Алаш.-Алматы, 2007.-№6 (15).-111–115 бб.
- 3 Археологическая карта Казахстана / Отв. ред. К.А. Акишев.-Алма-Ата: АН КазССР, 1960.-449 с. + табл.
- 4 Омаров Г.К. Жұматаев Р.С., Сапатаев С.А. ШҚО Үржар ауданында 2015 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // «Қазіргі жоғарғы білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жсауапты ред. А.Б. Қальш.-Алматы: Қазақ университеті, 2016.-С. 162–166 бб.
- 5 Омаров Ф.Қ., Бесетаев Б.Б., Сағындықова С.Т. Үржар ауданында 2016 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының алдын-ала қорытындысы // Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған «Халық-тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасы аясындағы «Археологиядағы зерттеудің жаңа әдістері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 30 қараша 2016 ж. / жсауапты ред. Ф.Т. Бексеитов.-Алматы: Қазақ университеті, 2016.-189–198 бб.
- 6 Окладников А.П. Петроглифы Центральной Азии.-Л.: Наука, 1980.-272 с.
- 7 Самашев З.С. Некоторые замечания о проблемах петроглифологии Казахстана // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии.-Актобе, 2006.-Ч.: 1.-С. 31–36.
- 8 Дэвлет Е.Г., Дэвлет М.А. Об изображениях оленей с солярными знаками на корпусе // Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии.-Барнаул, 2004.-С. 418–422.

Е.М.Тұрғынбаев¹, Г.А. Мейрманова²

¹ т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының доцент міндетін атқарушы,

² т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының доцент міндетін атқарушы. Алматы қ., Қазақстан

**«АЛТЫН ШЕЖІРЕ» ЖЫЛНАМАСЫ БОЙЫНША
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНА ҚАТЫСТЫ ТЕРМИНДЕР**

Аңдатпа

Мақалада «Алтан тобачи» – толық атауы «Көне билеушілер негізін қалаған мемлекеттік биліктің қысқаша тарихының алтын түйіні» – тізімін 1926 жылы шығыс Халхада көне қолжазбалардың тамаша білгірі, Моңғол Халық Республикасының Ғылым комитетінің тұңғыш төрағасы Джамьянгуң деген адамның қолынан тауып алып, МХР Ғылым комитетінің қолжазбалар қорына тапсырылғандығы жөнінде. Бір қатар зерттеушілер – Ц.Жомцарно, одан кейін Л.С. Пучковский, Н.П. Шастина, Моңғол тарихшысы Х.Пэррлэ және т.б. ғалымдар қолжазбаны XVII ғ. басына немесе екінші жартысына мерзімдейді.

Түйін сөздер: Алтан тобачи, Алтын шежіре, МХР Ғылым комитеті, Буддизм, қолжазбалар қоры.

Е.М.Тұрғынбаев¹, Г.А. Мейрманова²

¹ к.и.н., и.о. доцента, кафедр., Археологии, этнологии и музеологии КазНУ им Аль-Фараби,

*² к.и.н., и.о. доцента, кафедр., Археологии, этнологии и музеологии
КазНУ им Аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан*

ТЕРМИНЫ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К КАЗАХАМ В ЛЕТОПИСИ «АЛТАН ТОБАЧИ»

Аннотация

В статье исследуются полные имена древних правителей «Алтан тобачи», найденной в 1926 году в список восточной Халхада знатоком древних рукописей, первым председателем Научного комитета Монгольской Народной Республики Джамьянгуң, сданной в отдел рукописей Научного комитета МНР. Некоторые исследователи – Т.Жомцарно, Л.П. Пучковский, Н.П. Шастина, историк Х. Пэррлэ и другие датируют рукопись второй половиной XVII века.

Ключевые слова: Алтан Тобачи, Алтын Шежіре, Комитет науки Китайской Народной Республики, Фонд Буддизма, Фонд рукописей.

Е.М. Turzhynbaev¹, G.A. Meirmanova²

*¹Associate Professor, Department of Archeology, Ethnology and museology
of KazNU Al-Farabi, Kazakh national University,*

*²Associate Professor, Department of Archeology, Ethnology and museology of KazNU Al-Farabi.
Almaty, Kazakhstan*

NAME OF KAZAKHANS IN ALTAN TOBCHI TERMS RELATING TO KAZAKH IN THE CHRONICLES OF ALTAN TOBACHI

Abstract

In the article researching the full names of the ancient rulers in "Altan Tobachi", found in 1926 in the list of eastern Khalkhad by the expert of ancient manuscripts, the first chairman of the Scientific Committee of the Mongolian People's Republic of Jamyangun, surrendered to the department of manuscripts of the Scientific Committee of the MPR. Some researchers - T. Gomzarno, LP . Puchkovsky, N.P. Shastina, historian H. Parrell and others date the manuscript by the second half of the XVIIIth century.

Key words: Altan Tobachi, Altyn Shezhire, Science Committee of the People's Republic of China, Buddhism Foundation, Manuscripts Foundation.

XVI ғасырдың соңы –XVII ғасырдың басы моңғол тарихында ламистік мазмұндағы буддизмнің кеңінен тарау және түркілікті орнығу кезеңі болып табылды. Буддизм Моңғолияға тибет мәдениетін алаып келуімен бірге әдеби творчествоның жаңғырауына әсерін тигізді. Буддизм монастырларында тибет, қытай, санскрит шығармаларының аудармалары бастырылып шығарыла бастады. Сонымен бірге қызғылықты моңғол шығармалары да пайда бола бастады. Тибет тарихнамалық дәстүрінің ықпалымен жылнамалар жинақтары жарық көрді. Оларды зерттеу ісімен XXғ. Ірі моңғолтанушылары Б.Я. Владимирцов, Ц.Жамцарано, П.Пельо, А.Мостарт және т.б. айналысты.

Кейбір жылнамалар көп уақытқа дейін ғылыми айналымға түспей келді. XVII ғ. Құрастырылған жылынамалардың ішіндегі мазмұны жығынан өте қызықты да маңызды Лувсан Данзанның «Алтан тобачи» немесе қазақша «Алтын шежіре» ортағасырлық моңғолдардың ірі тарихи хроникасы және әдеби ескерткіші болып табылады.

«Алтан тобачи» – толық атауы «Көне билеушілер негізін қалаған мемлекеттік биліктің қысқаша тарихының алтын түйіні»– тізімін 1926 жылы шығыс Халхада көне қолжазбалардың тамаша білгірі, Моңғол Халық Республикасының Ғылым комитетінің тұңғыш төрағасы Джамьянгуң деген адамның қолынан тауып алып, МХР Ғылым комитетінің қолжазбалар қорына тапсырған.

Қолжазбаның нақты қай уақытта жазылғаны анықталмаған. Бір қатар зерттеушілер – Ц.Жомцарно, одан кейін Л.С Пучковский, Н.П. Шастина, Моңғол тарихшысы Х.Пэррлэ және т.б. қолжазбаны XVII ғ. Басына немесе екінші жартысына жатқызады [1, с. 80; 2, с. 148; 3, с. 4; 4, с. 14]. А. Мостарттың пікірінше, қолжазба 1649 жә не 1736 жылдар аралығында жазылған десе, Ш.Бира Лувсан Данзан қолжазбаны XVII ғ. Соңында, не XVIII ғ. Басында жазып бітірген деп есептейді [5, с. 430]. Қосымша материалдар бойынша В.Хейссиг қолжазбаның жазылу уақытын 1651-1655 жылдарға жатқызады. Бұл пікірдің нақтылы екенін ескере отырып, Н.П. Шастина «қолжазба XVII ғ. 50-ші жылдары жазылған, бірақ 1660 жылдан ерте емес», – деп есептейді [6, с.28].

Ц.Жамцараноның хабарлауынша, бұл тізімнен екі көшірме түсірілген: біріншісін Джамья-гуң П.Пельо үшін, өйткені П.Пельоның есімі «Моңғолдың құпия шежіресінің» моңғол текстің жариялауда жи айтылады [1, с.80]. Қазіргі кезде бұл көшірме Парижде Ұлттық кітапхананың моңғол қорында №131 тізім бойынша сақталған [6, с.79]. Екінші көшірмені МХР Ғылым комитетінің Шығыс кітапханасында сақтаулы қолжазбадан Д.А. Брядов түсірген [1, с.79].

Кейінірек, қолжазбадан бірнеше көшірмелер және фотокөшірмелер түсірілген, солардың бірі Ресей Ғылым Академиясының Санкт-Петербург бөлімшесінің қолжазба қорында сақталған [6, с.15].

1937 жылы қолжазба Улан-Баторда екі кітап болып басылып шығарылды.

Қолжазбаны быстырып шығаруда Н.П. Шастинның пікірінше, басылымның ғылыми құндылығын төмендеткен көптеген қателіктер мен олқылықтар жіберілмеген, бұл басылым сирек қолжазбаның зерттеу үшін айналымға түсуіне әсер етіп, моңғолтанушылар тарапынан үлкен қызығушылық туғызды [6, с. 15-16].

1941 жылы «Моңғолдардың құпия шежіресіне » жақын қолжазбаның бір бөлігін С.А. Козин латын графикасына түсіріп, басып шығарды [7, с.321-397].

1952 жылы АҚШ-та 1937 жылғы Уланбатор басылымының фотокөшірмесі бір кітап болып Ф.В. Кливздің алғыс сөзімен және А.Мостарттың кіріспе мақаласымен шығарылды.

1957 жылы Улан-Баторда Ц.Шагдар қолжазбаны қазіргі монғол тіліне аударып, жарыққа шығарды[8]. Аударманың алғыс сөзінде Ц.Шагдар қолжазбада «Құпия шежіреде» кездеспейтін, бірақ Рашид-ад-Динге белгілі, біраз қызықты деректер кездесетінін атап көрсетті. Соның негізінде, біріншіден, Лувсан Данзанда «Құпия шежіренің» толық түпнұсқасының болғандығын, екіншіден, Рашид-ад-Дин және Лувсан Данзанның қолданған деректерінің шығу төркіні бір екендігі туралы қорытынды жасалады. Сонымен қатар, Ц.Шагдар бұл қолжазбаның тілі және стилі қазіргі монғол тілінен өзгеше екендігін атап көрсете отырып, бұл аударманың ғылыми көпшілік үшін бағалы тарихи және әдеби шығарма екендігін атап көрметті[8,с.5-6].

«Құпия шежіренің» тексті бізге қытай иероглифтерінің фонетикалық жазбасы негізінде жеткені белгілі. «Құпия шежіренің» терең де тыңғылықты зерттеу нәтижесінде көптеген ғалымдар бұл фонетикалық жазбаның дерек көзі монғол тексті ұйғыр-монғол шрифтісінің негізінде жазылғанына болжам жасайды. Сонымен бірге, бұл текст монғолдарға VХІІ ғ. Белгілі болғанын және Лувсан Данзан жылда білгенін атап көрсетеді. Лувса Данзанның жылнамасында «Құпия шежіреде» кездесетін 282 тараудың 233 тарауы бар екендігін осының айғағы болып табылады. Сонымен бірге, Лувсан данзанның жылнамасының құндылығы көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша, тек «Құпия шежіренің» мұнамын беруде ғана емес, сонымен қатар, Шыңғыс ханның «қағандар мен нояндарға ұстаным» ретінде айтылған ойлары жинағының үзінділері болып табылады.[1,с.82].

«Құпия шежіреде» кездеспейтін көптеген деректердің барлығы, бірақ басқа деретермен (мысалы, Рагид-ад-Диннің «Жылнамалар жинағы») дәлелденуі, Лувсан Данзанға басқа да көне монғол деректерінің белгілі болғанын айғақтайды[5,с.143].

Кейбір зерттеушілер Лувсан Данзанда «Құпия шежіренің» түпнұсқасының немесе тізімі болғандығын атап көрсетеді. Өйткені, «Алтан тобачи» жылнамасында «Құпия шежіремен» ортақ тарауларда онда кездеспейтін деректер көптеп кездеседі[6,с.6].

Ц.Жамцарано «Алтан тобчида» көне монғолдардың XII-XIII ғғ. Жататын көптеген монғол деректерінің негізінде жазылған қызықты әдеби шығармасы және тарихи жылнамасы деп атап көрсетеді.

Ш.Бира Лувсан Данзанның және оның көмекшілерінің еңбегінің ең үлкен құндылығы сонда, «олар жартжұрттықтыр мен ламаистік идеологияның үстемдігіне қарамастан, монғолдардың өзіндік дәстүрі тарихнамасын XII-XIII ғғ. Деректерді толық қолдана отырып, жаңғырта білді»,– деп атап көрсетеді [5,с.232].

Жылнаманың тізімі табылғаннан кейін, ол көптеген шығыстанушы ғалымдарының назарын аударды. Мысалы, 1930 жылдың өзінде «Алтан тобчи» П.Пельо жариялаған «Құпия шежіре» тектінде атап көрсетіліп, өте үлкен бағасын алды.

XVII ғ. Монғол жылнамаларын сипаттауда Ц.Жамцарано «Алтан тобчиға» бір тарауын арнап, бұл жылнаманы «Құпия шежіремен» қатар қойды [1,с.78-120]. Ол бірнеше рет «Алтан тобчида»«Құпия шежіре» деректерін берумен қатар, мұнда жоқ XIII ғасырға, яғни «Құпия шежіре» жазылу уақыты, жататын көптеген аңыз-әңгімелер, деректер кездесетінін атап көрсетті [1,80 б.].

Сонымен қатар, «Алтан тобчи» жылнамасын зерттеу ісінде монғол ғалымы Ц.Дамдинсурэн, американ ғалымы А.Мостарт, неміс ғалымы В.Хейссиг және т.б. көп еңбек сіңірді.

«Алтан тобчи» тексті сонымен қатар монғолдардың көне тарихын зерттеудің дерегі ретінде арнайы қарастырады [9].

Текст Алтын тобчи также рассматривается как факт изучения древней истории монголов [9].

1973 жылы Н.П. Шастинаяның дайындауымен орыс тілінде «Алтан тобчидың» толық тексті аударылып шықты. Бұл аударма толық түсіндірілмелермен қатар, жылнаманы сипаттау, оның басылымдары, жылнама авторы туралы қысқаша мағлұмат, жазылу уақытына байланысты пікірлерді қамтыған кең түрдегі кіріспеден тұрады. Жылнаманың дерек ретінде «тек монғол жылнамалары тарихын зерттеу ісінде ғана емес, сонымен қатар, монғолдардың ортағасырлық қоғамын және монғол мәдениеті тарихын» зерттеу ісінде алатын маңыздылығын атап көрсетті [6,28 б.].

Сонымен бірге бұл құнды жылнаманың кеңестік кезінде лингвистикалық зерттелуінің де маңыздылығын атап өтуге болады. Тілдік тұрғыда зерттеулердің ішінде М.Н. Орловскаяның еңбегі «Алтан тобчи» жылнамасының тілінің стилін, лексикасын, мофологиясын, грамматикалық формалары мен олардың маңызын зерттеде сонымен қатар белгілі бір тарихи уақытта тілдің қандай дәрежеде өзгеріссіз қалатындығына қатысты зерттеулердің арасында алатын орны үлкен зерттеулердің бірі болып табылады[10].

1998 жылы «Өнер» баспасында А.Мауқарұлы «Алтан шежіре» деген атаумен Лувсан Данзанның «Алтан тобчи» еңбегін монғол тілінен қазақшаға аударып, басып шығарды [11].

Аударма авторының айтуынша, «Алтын шежіреде» кейін қазақ хандығының құрамына кірген көне тайпалар – Керей, Қоңырат, Меркіт, Найман, Жалайыр, тағы басқалардың алуан тарихы Темүжін-Шыңғыс өмірі мен сабақтас өрледі [11, с.5].

Осы аударылған «Алтан тобчи» жылнамасының қазақша аудармасынан кейінгі қазақ халқының негізгі құрамына кірген ру-тайпалар туралы, жалпы «қазақ» деген атауға байланысты көптеген деректерді кездестіруге болады.

Мысалы, Шығыс ханның әкесі Есукей батыр Темүжін тоғыз жасқа толғанда, шешесі Әуеліннің төркіні Олқун тайпасынан қыз айттыруға ұлын ерітіп, жолға шығады. Шекшір деген өтіп, Шұғырық маңына келген кезде, Қоңырат тайпасынан Дей шешенге жолығады. Екеуі сәлемдескен соң, Дей шешен:

– Есукей құда, қайда аттанып барасың? – деп жөн сұрайды.

Сонда Есукей батыр:

– Мынау ұлымды нағашы жұртына апарып, қыз тандатпақпын, – дейді.

Құдасының ойын дөп басқан Дей шешен:

– Е ұлыңның көзі шоқты, бетті отты екен, – деп, мақтайды да, – Есукей құда өйткен түні мен мынандай түс көрдім. Түсімде бір Ақсұңқар құс ай мен күнді жарқырата шенгелдеп, өзі келіп қолыма қонды. Бұл түсімді әдейі ешкімге айтпадым. Енді, сол ақсұңқар құстың өзін көргендей бойымды қуаныш билеп, жақсылыққа жорып тұрмын. Болжап көрсем, сол ақсұңқар құс сіздің Қият елін бақытқа бастайтын секілді, – деді.

Дей шешен:

«Біздің Қоңырат тайпасы ежелден бері

Бөтен елді шаппаған

Бұл сұлу қыздарын,

Хан ұлына арнаған,

Қазақ арбаға қондырып,

Қара бура жектірген.

Хан бегімнің қасына

Қатар тізе бүктірген.

Ұлыс елді шаппаған

Ор бурасын желдірген.

Ойын – сауық қоздырған.

Биік таққа әкеліп,

Бір шетіне қондырған! –

деп өлеңдетеді... [11, с.24-25].

Бұл үзіндіден Шыңғыс ханның болашақ жары Бөртеңі Қоңырат тайпасынан екенін байқаумен қатар, сол кездегі моңғол қоғамында негізгі көлік түрі «қазақ арба» деп аталуы өте қызғылықты. Сонымен қатар, «қазақ арбасы» немесе «күймесі» тіркестері Шыңғыс ханның бауыры «Белкүтейді тайшылар ұстап алып, қазақ арбаға таңып тастаған еді» деген түрде кездесе, Шыңғыс ханның таңғұт елін ойсырата жеңіп, жорықтан қайтар жолда қатты науқастанып қайтыс болғанда, еліне сүйген жеткізілуінің суреттемесінде кездеседе:

Қазақ арба қозғалады,

Қалың жамағат қуанады.

Қастерлі жерге жеткізді,

Қасиетті сүйекті жерледі.

Хан жайсаңдардың тірегі,

Қалың елдің жүрегі.

Қияметтің қазығы,

Сегіз ақ үй ол қалды.

Әулие содан кетерде,

Әдет әмір еткесін,

Әкеле жатқан қазақ күйме,

Білікке шейін батқан-ды.

Ен жайлаған еліне

Жалған лақап таратып,

*Киілген жейде, киіз үй,
Сыңар байпағын сонда жерлейді [11, с. 160].*

Сонымен қатар «Алтын шежіре» көне жазба мұрасында түркі-моңғол тайпаларының, оның ішінде болашақ қазақ хандығын құрған керей, қоңырат, меркіт, найман, т.б түркі тайпаларының бұдан 800 жылдан бұрынғы өмір тіршілігі Шыңғыс хан қағанатының тарихымен сабақтас байланады. Көне жазба мұраның мазмұнында сол заманның уақыт тынысы, нақты деректер мейлінше кең қамтылған.

Мысалы, «Шыңғыс ханның төр ұлысының тірегі» деп аталған тоғыз тұғыры –жалайыр Мұқылай , шүршіт Шу мерген, арлат Көлік Боршы, керей Торқан сары, ұранқай Желме, бесүт Жебе, ойрат Қаракеру, жүркі Бөрікүл, татар Шектікұтық деген уәзірлер еді. Бастапқыда Желменің дәрежесі Мұқылайдан кейін екінші саналатын.Бөрте ханымды тайчуыттардан қайтарып алар ұрыста жасаған қателігі үшін тбоғда әулие өз бұйрығымен мәнсебін шегеріп, төрт адамнан кіші етеді.

Бұл тоғыз тұғыр хан әуленің көзі тірісіндеталай шайқасты бастап, көзге түскендер еді.

*Барша ұлысты біріктіріп,
Богда әулиеге қызмет еткен.
Қас дұшпанға төтеп беріп,
Қаған үшін жанын қиған,
Қалың елге қорған болып,
Тоғыз тұғыр атақ алған,
Хас батырлардың өзі-тұғын [11, с 160-161].*

Осындағы тоғыз тұғырдың біріншісі Мұқылайдың болуы жалайыр тайпасының Шыңғыс хан ұлысында айрықша орын алғандығын көрсетеді, сонымен бірге, қазақ халқының дәстүрлі ру-тайпалық құрылымының Ұлы жүз бірлестігінде тарақ тайпалы Жалайырдың «ноқта ағасы» болуы кездейсоқ емес секілді.

Қорыта келгенде, шағын мақаламызда Лувсан Данзанның «Алтын тобчи» көне жазба мұрасының тек моңғол халқы ғана емес, сонымен қатар түркі тілдес, оның ішінде қазақ халқының этникалық тарихының, рухани мәдениетінің тарихын зерттеуде алатын орнын ерекше атап көрсетуіміз қажет.Бұл үшін мұраның қазақ тіліне әдеби-көркем аудармасының үлкен маңызы бар екендігін атап көрсете отыра, бұл шараның тарих ғылымы үшін жеткіліксіз екендігін де айтуымыз қажет. «Алтын тобчи» текстің қазақ тәліне ғылыми түрде толық аударып, ғылыми түсініктемелер берілсе, түркі тілдес ру-тайпалардың тарихын зерттеу үшін басқа да дерек көздерімен қатар бұл мұраның алатын орны ерекше болар еді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жамцарано Ц. Монгольские летописи XVII в. –М.-Л.. 1936.
2. Пучковский Л.С. Монгольская феодальная историография XIII-XVII вв. // Ученые записки Института востоковедения АН СССР. –Т. VI. –М.-Л., 1953.
3. Шара Туджи. Монгольская летопись XVII в Сводный текст, пер., введ. и прим. Н.П. Шестиной.—М.-Л., 1957.
4. Пэрлээ Х.К вопросу об историографии дореволюционной Монголии (на монгольском языке). –Улаанбаатар, 1958.
5. Бира Ш. Монгольская историография (XIII—XVII вв.). –М., 1978.
6. Лувсанданзан. Алтан тобчи («Золотое сказание»). Перевод с монгольского, введение, комментарий и приложения Н.П Шестиной.—М., 1973.
7. Козин С.А Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240г Юань чао би ши. Монгольский обыденный сборник. Введение и изучение памятника, перевод, текст, глоссарий.—М.-Л., 1941.
8. Алтан товч. Хэвлэлд бэлтгэсэн Ц. Шагдар.—Улаанбаатар, 1957.
9. Горохова Г.С Монгольская летопись «Алтан тобчи» Лувсан Данзана как источник для изучения древней истории монголов: Автореф. дисс. ...канд. ист. Наук.—Л., 1968.
10. Орловская М.Н. Язык «Алтын тобчи».—М., 1984.
11. Лувсанданзан. Алтын шежіре. / Моңғол тілінен ауд. А. Мауқараұлы.—Алматы, 1998.

УДК 147-21
МРНТИ 07.00.03

К.Тайчикова¹

¹*К.и.н., профессор Международной образовательной корпорации*

М.У. Нурсултан²

²*К.и.н., профессор Атырауского университета нефти и газа*

ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА, КАК ФАКТОР РОСТА ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В 1959-89 ГОДАХ

Аннотация

В статье рассмотрены основные факторы динамики численности населения Западного Казахстана. Одним из главных причин роста является индустриализация региона, вследствие чего интенсивное формирование территориально-производственных комплексов (ТПК). Результатом бурного развития экономики региона в 70-х начале 80-х годах стало усиление процесса урбанизации, что привело к интенсивной демографической динамике. Развитие аграрной и промышленной инфраструктур, а также социально-культурной сферы выступило в качестве стимулов градообразования в регионе. Следствием всех этих мероприятий является превращение Западного Казахстана из депрессивной территории в территорию с высоким экономическим и демографическим ростом.

Ключевые слова: урбанизация, демографическая динамика, народонаселение, миграция, демографическое воспроизводство, промышленная инфраструктура, аграрный сектор, градообразование, динамика, территориально-производственный комплекс.

K.Taichikova¹

¹*C.h.s., professor of International Educational Corporation*

M.U.Nursultan²

²*C.h.s., professor of Atyrau Oil and Gas University*

INDUSTRIALIZATION OF THE WESTERN KAZAKHSTAN AS A FACTOR OF THE POPULATION GROWTH IN 1959-89

Abstract

The article considers the main factors of the population dynamics of Western Kazakhstan. One of the main reasons for the growth is the industrialization of the region, as a result of which intensive formation of territorial production complexes (TPC). The result of the rapid development of the region's economy in the 1970s and early 1980s was the intensification of the urbanization process, which led to intensive demographic dynamics. The development of agrarian and industrial infrastructures, as well as the socio-cultural sphere, acted as incentives for city formation in the region. The consequence of all these measures is the transformation of Western Kazakhstan from depressive territory into the region with high economic and demographic growth.

Key words: urbanization, demographic dynamics, population, migration, demographic reproduction, industrial infrastructure, agrarian sector, city formation, dynamics, territorial production complex.

К.Тайчикова¹

¹*Т.ғ.к., Халықаралық білім беру корпорациясының профессоры*

М.У. Нурсултан²

²*Т.ғ.к., Атырау мұнай және газ университетінің профессоры*

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДЫ ӨНДІРУ 1959-89 ЖЫЛДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҢ ДАМУ ФАКТОРЫ

Аңдатпа

Мақалада Батыс Қазақстан тұрғындарының динамикасының негізгі факторлары қарастырылған. Өсімділіктің негізгі себептерінің бірі аймақтың индустриализациясы болып табылады, оның нәтижесінде аумақтық өндірістік кешендердің (ТКК) қарқынды қалыптасуы. 1970 және 1980 жылдардағы аймақтың экономикасының қарқынды дамуы нәтижесінде урбанизация үдерісінің күшеюі қарқынды демографиялық динамикаға алып келді. Агро-өнеркәсіптік инфрақұрылымдарды, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени саланы дамыту аймақтағы қаланы қалыптастыруды ынталандыру болып табылады. Бұл шаралардың бәрі Батыс Қазақстанды депрессиялық аумақтан жоғары экономикалық және демографиялық өсуі бар аумаққа айналдыру болып табылады.

Тірек сөздер: қала құрылысы, демографиялық динамика, популяция, көші-қон, демографиялық өсім, өнеркәсіптік инфрақұрылым, аграрлық сектор, қала құрылысы, динамика, аумақтық өндірістік кешен.

Известно, что СССР, помимо политико-административного деления, был подвержен еще и экономическому районированию. В основу его была положена дифференциация территории страны по сугубо экономическому критерию с целью создания адекватных условий для планирования и управления народным хозяйством. Еще с довоенного периода в соответствии с госплановской сеткой Казахская ССР была включена в состав единого, крупного района Средней Азии и Казахстана. В 1961 году была принята новая сетка из 17 крупных районов СССР, куда вошла и Казахская ССР, но уже в качестве самостоятельного экономического района (1).

По мере развития процесса территориального разделения труда в Казахстане стали формироваться внутриреспубликанские укрупненные районы, которые отличала схожая специализация хозяйства и общие задачи комплексного развития, тесные внутренние транспортно-экономические связи, объединяла общая роль в союзном и республиканском разделении труда и народнохозяйственной кооперации.

В Казахстанском крупном экономическом районе выделялось пять внутриреспубликанских укрупненных районов. Впервые такое деление было предложено известным географом Н.Баранским и с тех пор воспроизводится во всех специальных монографиях, учебниках и учебных пособиях, а также директивных документах. В числе этих пяти районов называется и Западный Казахстан.

В период "хрущевских реформаций" был проведен ряд акций по оптимизации территориальной организации производительных сил (организация совнархозов, разделение обкомов партии на промышленные и сельскохозяйственные и т. д.) В русле этой кампании в 1962 году в республике были образованы три края, в том числе Западно-Казахстанский, в составе трех областей-Уральской, Гурьевской и Актюбинской. Так Западный Казахстан из экономического района превратился в административно-территориальную единицу. Но уже через два года последняя была упразднена.

Итак, хотя в изучаемый период Западный Казахстан не являл собой административно-территориального образования (за исключением, как уже указывалось нами, короткого отрезка времени) и выступал лишь субъектом условного экономического районирования, он имел постоянные и достаточно четко локализованные границы. Они включали Гурьевскую, Уральскую, Актюбинскую, а с 1973 г.-и новообразованную Мангышлакскую области. Нельзя не отметить, что факторами интеграции Западного Казахстана в особую территорию служили не только взаимотяготеющие региональные социально-экономические связи, но и сама историческая традиция (еще со времен образования экстерриториальных объединений-вузов), позволявшая говорить о Западном Казахстане как о специфической историко-культурной области или провинции (конечно, с известной долей условностей).

Западный Казахстан-самый крупный регион республики. Его территория равнялась 728,5 тыс. км² или 27% всей площади республики. Район располагал большими природными богатствами, разведанными уже в тот период. Здесь были открыты месторождения нефти, газа, урана, хромитовых и никелевых руд, калийных солей, фосфоритов. На базе этих минерально-сырьевых ресурсов к середине 80-х годов было сформировано несколько крупных межотраслевых производственных комплексов. Среди них-нефтегазохимический, включавший производство нефтепродуктов, пластмасс, полимеров, газа. В 70-х-80-х годах были введены в эксплуатацию газоконденсатное месторождение Карачаганак, нефтяное-Жанажол, велись работы по обустройству крупнейшего нефтяного месторождения Тенгиз и запасов нефти на полуострове Бузачи (2).

На основе разработки месторождений черных и цветных металлов, а также химического сырья в рассматриваемые годы формировался химико-металлургический комплекс в Актюбинской области. Он был представлен отраслями союзной специализации, в частности такими, как добыча и обогащение хромитовых и никелевых руд, производство ферросплавов, хромовых соединений, минеральных удобрений, серной кислоты.

Определенное развитие получил в регионе машиностроительный комплекс, объединявший предприятия по выпуску сельскохозяйственных машин, оборудования для нефтяной промышленности, рентгеновской аппаратуры.

К 1966 году в Западном Казахстане были открыты крупные месторождения нефти и газа, подготовлены к эксплуатации значительные запасы сырья высоких категорий. За сравнительно короткий срок была освоена территория Мангышлака. В эти годы здесь появились поселки нефтяников и новые города, такие, как Шевченко, Узень, Жетыбай, Ералиево. Были построены шоссейные дороги, сдана в эксплуатацию железнодорожная линия Макат-Узень протяженностью свыше 800 км.

Дальнейшее развитие получил Урало-Эмбенский экономический район. Здесь был освоен ряд новых нефтяных промыслов: Камышитовый, Жанаталап и др. На развитие химической промышленности Казах-

стана заметное влияние стал оказывать Актюбинско-Алгайский комплекс, где формировался крупный промышленный узел.

Таким образом, на землях Западного Казахстана интенсивно формировались территориально-производственные комплексы (ТПК). Ядром одного из них являлся "Полуостров сокровищ"-Мангышлак. Неплохие экономические предпосылки складывались для формирования Гурьев-Эмбинского (добыча и переработка нефти и газа, нефтехимия, рыбная промышленность), Актюбинск-Алгинского (горнодобывающая, химико-металлургическая, машиностроительные отрасли) территориально-производственных комплексов, а также Уральского промышленного узла (легкая и пищевая промышленность, машиностроение).

В регионе был широко представлен агропромышленный комплекс, который давал около 12% валовой продукции сельского хозяйства республики. При этом, в силу ярко выраженного характера аридности территории, две трети всей валовой продукции агросектора приходилось на животноводство, в основном овцеводство, и менее одной трети-на производство зерна.

В этой связи необходимо отметить, что все совокупное население Западного Казахстана за 30 лет, что прошли между Всесоюзными переписями населения 1959 и 1989 годов, увеличилось с 1070033 человек до 2112278(3).

В более детальном, т. е. областном разрезе картина выглядела следующим образом:

Таблица 1-Динамика численности населения Западного Казахстана (4)

Области	1959 г.	1970г.	1979г.	1989г.	Прирост
Актюбинская	401049	550582	630383	732653	1,8 раза
Гурьевская	252019	340343	373706	424708	1,7 раза
Мангышлакская	35784	159234	248842	324243	9,1 раза
Уральская	381181	513077	585501	629494	1,7 раза

Неадекватно росту общей численности населения увеличивался удельный вес "занятого" народонаселения. Так, за тот же межпереписной период количество занятых (как в сфере материального, так и духовного производства) увеличилось в Актюбинской области с 291 тыс. человек до 340 тыс. (индекс занятости изменился соответственно с 46,2 до 46,1%), Гурьевской-с 156 тыс. до 193 тыс. (42,2 и 45,4%), Мангышлакской-с 135 до 162 тыс. (53,4 и 49,9%) и Уральской области-с 266 тыс. до 291 тыс. человек (45,5 и 46.1%) (5).

В конце 70-х-начале 80-х годов в регионе получили заметное оживление процессы урбанизации. На карте Западного Казахстана появился целый ряд новых городов и поселков городского типа. Даже в наименее урбанизированной Гурьевской области функции райцентров выполняли села и поселки городского типа. Уже Всесоюзной переписью 1970 г. удельный вес городского населения б

был зафиксирован на уровне 42%, а к концу 80-х годов он достиг 57%. Наибольшей урбанизацией отличались Мангышлакская и Актюбинская области: здесь уровень городского населения возрос соответственно с 42 до 88,5% и с 48 до 54% (6).

Вообще нельзя не отметить, что для региона в эти годы была свойственна весьма интенсивная демографическая динамика. За 1959-1989 годы (межпереписной период) народонаселение Западного Казахстана увеличилось с 1 млн. 70 тыс. до 2 млн. 11 тыс. человек, т.е. возросло почти в 2 раза. При этом в Актюбинской области численность населения выросла с 401 тыс. человек до 732,5 тыс., Гурьевской-с 252 тыс. до 424,7, Уральской-с 381,1 тыс. до 629,4 тыс. человек. Наиболее динамично росла численность населения в Мангышлакской области-с 35,7 тыс. человек до 324,2 тыс., т.е. увеличилась более чем в 8 раз.

Если в Мангышлакской области прирост народонаселения был достигнут главным образом за счет механического прироста, т.е. миграционных потоков, то, например, в Гурьевской и Уральской-за счет естественного прироста (за счет сохранения «аграрного» типа демографического воспроизводства, здесь уровень естественного прироста был выше не только среднесоюзного, но и среднереспубликанского показателя).

Развитие аграрной и промышленной инфраструктур, а также социально-культурной сферы, наряду с исторически обусловленными факторами, выступило в качестве стимулов градообразования в регионе и интенсификации процессов урбанизации. Причем эти модернизированные формы территориально-социальной организации расселения включали как малые города (по классификации Госстроя СССР-до

50 тысяч населения), так и средние (50-100 тысяч), большие (100-250 тысяч) и крупные (250-500 тысяч). При этом численность западно-казахстанских городов росла весьма динамично. Так, население Актюбинска увеличилось с 1959 по 1989 гг. (тридцатилетний межпереписной период) в 2,6 раза (с 97 тысяч человек до 254 тысяч), Гурьева-в 1,9 (с 79 тысяч до 149 тысяч), Уральска-в 2,1 раза (с 95 тысяч до 200 тысяч). Но наиболее разительными темпами развивался город Шевченко-областной центр одной из самых "пионерных" в Казахской ССР-Мангышлакской области. С 1959 по 1989 гг. численность населения в г. Шевченко возросла почти в 2,7 раза (с 59 тысяч человек до 160 тысяч) (7).

В связи с этим необходимо отметить, что в рассматриваемые годы регион в плане развития его производительных сил стал демонстрировать тенденцию превращения из депрессивной территории в территорию, характеризующуюся явлениями экономической динамизации.

Список использованных источников:

1. Двоскин Б.Я. *Экономико-географическое районирование Казахстана*. Алма-Ата, 1986. С. 54-55. 248с.
2. *Экономика Казахстана за 60 лет*. Алма-Ата, 1977. С. 164. 332с.
3. *Всесоюзные переписи населения 1959г. Казахская ССР; Материалы Всесоюзной переписи населения Республика Казахстан. 1989 год*. Алма-Ата, 1991.
4. Алексеев А.Н. *Этнодемографические процессы и миграция из суверенного Казахстана: причины и перспективы*. //Современные этнополитические процессы и миграционная ситуация Центральной Азии. Москва, 1998, с. 100-101.
5. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Казахской ССР*. Алма-Ата, 1990. С. 7.
6. *Об основных показателях Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг*. Алма-Ата, 1991. С. 4-6, 7, 47-50.
7. Сдыков М.Н. *Население Западного Казахстана (1997-1989гг.)* Алматы, 1995. С. 196-197. 223с.

ӘӘЖ 145.13
ГРНТИ 05.01.09

*Н.Сармурзина*¹

²*т.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті*

*Н.Балиев*²

²*М020300-тарих мамандығының магистранты*

ОРАЛМАНДАР – ТАРИХИ ОТАНЫНА ҚОНЫС АУДАРҒАН БАЙЫРҒЫ ҰЛТ

Аңдатпа

Бұл мақалада өз ұрпақтарының болашағы үшін тарихи Отанына қоныстанған оралмандардың қоныстануы этносологиялық жағдайы, мәдениеті, төл ортаға орналасу және бейімделуі, шаруашылық мәселелері және Тәуелсіз Қазақстанның Рухани жаңғыру жолындағы атқарылып жатқан жұмыстарға қосар үлестері туралы баяндалады. Егемендік – алған күннен бастап осы күнге дейінгі аралықтағы көші-қон тарихында республикаға көшіп келушілер өзіндік ерекшеліктерімен айқындалған отандас-оралмандар пайда болып, еліміздің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына өз үлестерін қосуда. Шетелдерден келген қандастарымыздың қазіргі кездегі әлеуметтік, мәдени өмірі мен ұлттық менталитетін тарихи-этнографиялық тұрғыда талапқа сай зерттеу кезек күттірмейтін мәселе болып табылады

Түйін сөздер: оралмандар, этнография, демография, ұрпақ, мұра, бейімделу.

*Н.Сармурзина*¹

¹*Кандидат технических наук, Атырауский государственный университет им. Х.Досмұхамедова*

*Н.Балиев*²

²*магистрант*

ОРАЛМАНЫ-КОРЕННАЯ НАЦИЯ, КОТОРАЯ ПЕРЕЕХАЛА НА РОДИНУ

Аннотация

В этой статье описывается этносологияльное состояние, культура, адаптация и адаптация поселенцев, которые обосновались на своей исторической родине в будущем своих потомков, экономические проблемы и их

вклад в работу независимого Казахстана на пути Духовного Возрождения. Политика нашей страны, направленная на возвращение в Казахстан представителей коренной национальности, по разным причинам и в разное время покинувших историческую родину, способствует консолидации общества. А растущий миграционный поток свидетельствует о росте доверия переселенцев руководству страны и выбранному им курсу. Так, существующая в последние годы стабильная социально-экономическая ситуация в стране свидетельствует о поступательном развитии всех сегментов отечественной экономики. Это влечет за собой рост благосостояния населения и повышение жизненного уровня, что является привлекательным фактором, оказывающим определяющее влияние на принятие положительного решения о переезде на постоянное место жительства в нашу страну.

Ключевые слова: иммигранты, этнография, демография, поколение, наследие, адаптация.

Sarmurzin H.

¹ *Candidate of Technical Sciences, Atyrau State University. H.Dosmukhamedova*

Baliyev N.²

² *master student*

ORALMANS-THE INDIGENOUS NATION, WHO MOVED TO THEIR HOMELAND

Abstract

This article describes the ethnosociological state, culture, adaptation and adaptation of settlers who settled in their historical homeland in the future of their descendants, economic problems and their contribution to the work of independent Kazakhstan on the path of Spiritual Revival. The policy of our country, directed to the return of the national representatives of Kazakhstan in the national identity, and the history of the entire history, promoting consolidation of the society. A dissatisfied migration flows outwardly diminish the relief of those who have been trafficked and embarked on their course. It is precisely the last year that the stable social and economic situation in the post-soviet economy of all segments of the domestic economy has been revealed. It is because of the well-being and love of the living, which is a factor of excitement, which determines the rightfulness of decision-making on the place of residence in the country.

Key words: immigrants, ethnography, demography, generation, heritage, adaptation.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан кейін жоғымызды жоқтап, тарихымыздың ақтаңдақ беттерін ашуға бет бұрдық. Республика тұрғындарының санын арттыру мен ұлттық құндылықтарымызды насихаттау мақсатында тағдыр тәлкегімен республикадан тыс жерлерде тұрып жатқан қазақтарды тарихи отанына қайтару жұмыстары қолға алынды. Егемендік – алған күннен бастап осы күнге дейінгі аралықтағы көші-қон тарихында республикаға көшіп келушілер өзіндік ерекшеліктерімен айқындалған отандас-оралмандар пайда болып, еліміздің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына өз үлестерін қосуда. Шетелдерден келген қандастарымыздың қазіргі кездегі әлеуметтік, мәдени өмірі мен ұлттық менталитетін тарихи-этнографиялық тұрғыда талапқа сай зерттеу кезек күттірмейтін мәселе болып табылады. Ел басымыз Н.Әбішұлы Дүниежүзі қазақтарының бірінші құрылтайында «бүкіл әлемдегі қазақ қауымының болашағы жөнінде ойласу» деп айтқан сөзі бүгінгі күніде өз маңызын жойған жоқ. Әлемнің дамыған 30 елінің қатарына қосылып, Мәңгілік Ел болу демографиялық жағдайымызбен тығыз байланысты. Сондықтан шетелдердегі қазақ диаспорасына қолдау көрсетіп, олардың тарихи Отанымызға көптеп оралуына жағдай жасау қажет. Олардың қаймағы бұзылмаған ұлттық құндылықтарын ұлтымызды рухани жаңғырту жолында мейлінше тиімді пайдалану. Оралман деп жаппай саяси қуғын-сүргін актілері, заңсыз реквизициялау, күштеп ұжымдастыру ізгілікке жат өзге де іс-әрекеттер салдарынан тарихи отанынан тысқары жерге қуылған және азаматтығынан айырылған Қазақстан Республикасына тұрақты тұру мақсатымен ерікті түрде қоныс аударған байырғы ұлт адамы, сондай-ақ оның ұрпақтарын айтамыз. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдердің ішінде қандастарын тарихи отанына оралтумен айналысып, қомақты мемлекет қаржысын жұмсап отырған ел-Қазақстан, ал дүние жүзінде-үш елдің біреуі. Мемлекеттің міндеті елде-адамдардың еңбек етіп, өмір сүруінің тиісті заңдық тетіктерін жасау, конституциялық құқықтарына кепілдік беру. Әлемдегі әрбір үшінші қазақ шетелдерде тұрады. Мен бір миллионнан астам қазақ тұратын Қытай Халық Республикасы, Ресей мен Өзбекстан басшыларымен мәңгілік достық туралы халықаралық келісімге қол қойдым және әрбір сапарымда осы елдердің басшыларына сіздердің мәселелеріңізді үнемі тапсырып, оның орындалуын міндетті түрде қадағалап отырамын. Сондықтан да Ресей, Қытай, Өзбекстан, Манғолия басшыларының қазақ бауырларымызға көрсетіп отырған қамқорлықтары үшін ризашылығымды білдіремін. Бұл екі ел арасындағы достықтың белгісі деп білеміз. Бұл елдердегі қазақтардың құқығы ешқашан бұзылған емес және тәуелсіз Қазақстан тұрғанда бұзылмайды,-деген болатын ел басы Н.Ә.Назарбаев Дүниежүзі қазақтарының үшінші Құрылтайында сөйлеген сөзінде [1].

ҚР Үкіметі ұсынған шетелде тұратын отандастарды қолдаудың мемлекеттік бағдарламасы бекітілген болатын [2]. Сол сияқты ҚР Үкіметінің 2007 жылғы 29 қыркүйектегі № 858 «Оралмандардың көшіп келу квотасына енгізу туралы» қаулысы қабылданып, арнайы ереже бекітілді. Ереже бойынша Оралмандардың көшіп келу квотасына іріктеу өлшемдері белгіленді. Яғни көшіп келу квотасына ие болу үшін мамандығы мен біліктілігінің болуы, білім деңгейі және кәсіпке толмаған балалардың саны ескерілетін болды. Мамандығы мен біліктілігіне, балалардың ең жоғарғы саны отбасының әрбір мүшесі үшін 10 балл берілсе, білім бойынша балдың ең жоғарғы саны отбасының әрбір мүшесі үшін 6 балды құрады. Мысалы: бес оданда көп бала болса 10 балл, үш немесе төрт балаға 5 балл, бір немесе екі бала болса 3 балдан беріледі. Білімге де солай. Нәтижесінде қай жанұяның іріктеу өлшемдері бойынша балы көп болса сол бірінші кезекте квотаға ие болады [3].

Қоғамымыздың баға жетпес құндылығы адам. Бұл Қазақстан Республикасының Ата Заңында да айтылған. Қазақ «елге ел қосылса құт» деп тегін айтпаған. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап алыс жақын шетелдерден келген бауырларымыз жаңа қоғам қалыптастыру жолында қиыншылықтарды жеңіп, жетістіктерге жету жолында Қазақстанның байырғы халқымен бірдей, Қазақстан Республикасының толыққанды азаматтары ретінде бір мақсат, бір мүдде үшін жұмыс жасады. Тарихи отанына келген қазақтар Қазақстанның демографиялық жағдайына оң әсерін тигізді. Шетелдерден көшіп келген отбасылардың көпшілігі көп балалы. Олардың бар байлығы балалары. Егер тәуелсіздікке қол жеткізген күннен бастап Ел басымыз шеттегі отандастарымызды елге қайтару туралы шешімге мұрындық болмаған болса Қазақстандағы қазақтардың саны бүгінгідей жетпіс пайызға жақындамас еді. Қазақстанның мемлекет құрушы ұлты қазақ. Олар ана тіліміздің қолданыс аясының кеңейінеде аз үлес қосқан жоқ. Өзге ортада туып өссе де жаңа туған сәбиден еңкейген кәріге дейін ана тілінің қадір қасиетін түсініп, дәріптеп келеді.

Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі. Бұл кез келген халықты әншейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени генетикалық кодының негізі. Біздің бабаларымыз ғасырлар бойы ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы тозатын ұлан ғайыр аумақты ғана қорғаған жоқ. Олар ұлттың болашағын, келер ұрпағын, бізді қорғады. Сан тараптан сұқтанған жат жұртқа Атамекеннің қарыс қадамын да бермей, ұрпағына мирас етті.

Қазіргі мезгілде оралмандарға жасалып жатқан бағдарламалар аясында оралман көшін жаңа деңгейге көтеруде қол жеткізген жетістіктер жетерлік. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін этникалық қазақтардың елге оралуын ынталандыру саясатын жүргізуде. Қазіргі кезеңде елімізге 284,4 мың отбасы, яғни, 1 миллионнан астам этникалық қазақ қоныс аударып, оралман мәртебесін алды. Бұл оралмандардың 61,6%-ы Өзбекстаннан, 12,1% Қытайдан 11,7%-ы Моңғолиядан 7, 1%-ы Түркіменстаннан ы Түркіменстаннан, 3,8%-ы өзге де елдерден көшіп келгендер. Олардың ішінде еңбекке қабілетті жастағы азаматтар - 56,1%, 18 жасқа дейінгі балалар 39,3% және зейнеткерлер 4,6%. Былтыр елімізде оралмандарды қабылдаудың өңірлік квотасы іске асырылды. Квота шеңберінде 2422 оралман және 793 ішкі көшіп қонушы мемлекеттік қолдау шараларына ие боды. Соңғы жылдары оралмандарға қатысты әлеуметтік пакет қарастырылып, мемлекет тарапынан жаңа қолдаулар пайда болуына байланысты елге оралушылардың саны 6,5 есе артты.

2016 жылы 33 754 этникалық қазақ немесе 16 417 отбасы оралман мәртебесін алса, 2015 жылы 4882 этникалық қазақ немесе 1920 отбасы, 2014 жылы 8247 этникалық қазақ немесе 3797 отбасы осы мәртебеге ие болды. Шетелдегі қазақтардың атамекеніне кедергісіз оралу және олардың азаматтық алу рәсімдерінің жеңілдетілуіне байланысты тек былтырдың өзінде елімізге 16 мыңнан астам оралман отбасы көшіп келді. Бұл 2015 жылға қарағанда әлдеқайда артық көрсеткіш.

Қандастарымыздың көбі тұрғылықты жері ретінде Астана мен Алматы қалаларын және оңтүстік өңірлерді таңдайды екен. Нақтырақ айтсақ, оралмандардың көбі Оңтүстік Қазақстан облысында 6017 отбасы (11469 адам), Алматы облысы 4445 отбасы (8583 адам), Жамбыл облысы 1040 отбасы (1962 адам), Маңғыстау облысы 766 отбасы (3597 адам) және Шығыс Қазақстан облысында 719 отбасы (1679 адам) мекен етеді [4].

Ата мекеніне оралған қандастарымызға мемлекет тарапынан көптеген жеңілдіктерде қарастырылған. Еліміздің қолданыстағы заңнамасына сәйкес, оралмандар Қазақстан аумағына келген кезде көлік құралдарын қоса алған да, жеке пайдалануға арналған мүлікіне кедендік төлемдерді төлеуден және визаның түріне қарамастан, Қазақстан тұрақты тұруға рұқсат алған кезде жеңілдетілген тәртіпте өзінің төлем қабілеттілігін растаудан босатылады. Оралмандар ортаға тез сіңіп кету үшін оларды бейімдеу және ықпалдастыру қызметтерімен қамтамасыз етіледі. Сондай ақ, қызметтік немесе өзінің тұрғын үйі

болмаған кезде бейімдеу орындарында бір жылдан аспайтын мерзімге уақытша тіркелуге құқы бар. Бұған қоса, азаматтығын әлі алмаса да Қазақстан азаматтарымен тең дәрежеде жұмыспен, мектеппен, балабақшамен қамтамасыз етіліп, медициналық көмек ала алады. Квота шеңберінде техникалық, кәсіптік және басқа да оқу орындарында білім алуға мүмкіндігі бар. ҚР азаматтарымен қатар, атаулы әлеуметтік көмек балаларына мемлекеттік жәрдемақы және арнаулы жәрдемақылар мен зейнетақы да ала алады. Қазақстан шетелдегі қазақтардың тарихи Отаны десек те, олар үшін жаңа орта болып есептеледі. Тарихи отанына оралған қандастарымызға көші-қоны, орналасу, бейімделу мәселелерін шешуде мемлекет тарапынан үлкен қолдау көрсетілді. Бірақ көрсетілген көмек, атқарылған шараларға қарамастан оралмандар арасында жергілікті ортаға бейімделу барысында кемшіліктер болды. Сол себепті елге оралған қандастарымыздың көші-қонындағы орналасу ерекшеліктерін, әлеуметтік-мәдени, рухани мәселелерін ашып айту арқылы ұлт бірлігін нығайта аламыз. Жаңа ортаға бейімделу, үйренісу оңай шаруа емес екені белгілі. Сондықтан елге келген қандастарымыз туған жерінен, ағайын туыстарынан айырылып тарихи Отанына келген кезде қиындықтарға да ұшырады. Ең алдымен орыс тілді ортада түсінісе алмай қиналды. Мамандығы барлар өз мамандықтары бойынша жұмыс таппай күн көрістің қамымен кез келген жұмысты жасады. Ата кәсіпті ұстанғандар мал және егін шаруашылығымен айналысуға мүмкіндіктері болмады. Кейбір оралмандар үйрене алмай кері қайтуға мәжбүр болды.

Қазақстанның батыс облыстарына соның ішінде Атырау облысына қоныстанған қандастарымыздың көпшілігі Өзбекстаннан, Ресейден келгендер. Мәселен: 2014 жылдың I-ші тоқсанына тұрақты тұру мақсатымен қоныс аударып келген Өзбекстан Республикасынан келген 25 отбасы 34 адам оралман мәртебесіне құжаттарын тапсырып, оралман куәлігін алды. Оларды өз ағайын тумаларынан ажыратпау, мөмкіндігінше бір аумаққа орналастыру мақсатында арнайы жер бөлініп орналастырылған және мектеп, балабақша т.б. әлеуметтік нысандар салынып, барлық жағдай жасалынған.

Өз атамекеніне оралып жатқан қандастарымыз халқымыздың ұлттық мәдени құндылықтарын шашпай-төкпей сақтап қалған. Олар әлемнің қай түкпірінде өмір сүрседе қандастарымыздың дәстүрлі тұрмыс салтымызды сақтап, дамытқанын байқаймыз. Сондай-ақ ұрпақ тәрбиелеуде өмірдегі адам баласының басынан өтетін ұлттық, дәстүрлі рәсімдерімізді қолданатындығы қуантарлық жағдай. Бұл дегеніміз халқымыздың мәдени мұраларын жоғалтпай, қайта тірілтуге, жандандыруға, мәдениетіміздің озық үлгілерін жергілікті халық арасында насихаттауға мүмкіндік береді. Дәстүрлі мәдениеттің сарқыншағы мен жұрнағын сақтап Қазақстанның Батыс өлкесіне көшіп келген қандастарымыздың отанына келіп орналасуы, олардың этномәдени ерекшеліктері, жергілікті халыққа бейімделуінің тарихымызда алатын орнын көрсету бүгінгі күннің басты талабы болып табылады. Өзге халықтар әлемінде өмір сүрген қазақ репатрианттарының ұлттық болмысын, мәдени мұраларын зерттеу арқылы ұлттық идеяны қалыптастырып, қазақ халқының біртұтастығын қамтамасыз ете аламыз. Сондықтан, олардың әлеуметтік-экономикалық сұраныстарын қанағаттандырып қана қоймай, мәдени мұраларын жандандырып, таратуға мүмкіндік жасау қажет. Ұлттық ерекшеліктерімізді насихаттап, жандандыру бірлігімізді нығайтып, рухани жаңғыруымызға мол мөмкіндіктер беретіні сөзсіз.

Олардың ата бабалары өзге елге еріккеннен кеткен жоқ. Заманның әр түрлі қиын қыстау кезеңдерінде ұрпақтарын аман сақтап қалу үшін бас сауғалап көшкендер. Қайда, қай жерде жүрседе Отанымыз Қазақстан деп айтудан жалықпаған ағайындар. Қандастарымыз ұлт болашағы, ұрпақтарының болашағы үшін алға ұмтылып Тәуелсіз еліміздің уығы болып қадалып ел қатарлы еңбектенуде. Ұрпақтары оқып, өсіп өніп қоғамның әр саласында қызмет етіп, егеменді еліміздің өсіп-өркендеуі, рухани жаңғыруы жолында өз үлестерін қосуда.

Әдебиеттер:

1. *Н.А.Назарбаев Дүниежүзі қазақтарының үшінші Құрылтайында сөйлеген сөзінен Астана 29 қыркүйек, 2005 жыл*
2. *ҚР президентінің жарлығы Алматы 1996 ж. 31 желтоқсан*
3. *ҚР Үкіметінің 2007 жылғы 29 қыркүйектегі № 858 «Оралмандардың көшіп келу квотасына енгізу туралы» қаулысынан*
4. *Б.Нұрымбетов «Ағайынға құшағымыз әрқашанда ашық» Алтын Бесік №1-2/ 2017 ж.*

Самат Сапатаев Абдиразақович
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
магистр, аға оқытушы
samat.1991@mail.ru

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІ ҚОРЫМДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақала Оңтүстік Қазақстан аумағындағы қола дәуіріне жататын археологиялық қорымдардың зерттелу тарихы жайлы баяндайды. Негізінен А.Г. Максимованың Тау-тары қорымындағы, Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының Түгіскен кесенелеріндегі және К. Ақышевтың Құйық қорымындағы зерттеулеріне тоқталған. Одан басқа кейінгі жылдары жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері бойынша қола дәуірі қорымдарының аймақтық ерекшеліктері келтірілген.

Кілт сөздер: Оңтүстік Қазақстан, қола дәуірі, Тау-тары қорымы, Түгіскен, Құйық қорымы

Самат Сапатаев Абдиразақович
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
магистр, старший преподаватель
samat.1991@mail.ru

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается история исследования археологических могильников бронзового века Южного Казахстана. В основном исследования А.Г. Максимовой на могильнике Тау-тары, Хорезмской археолого-этнографической экспедиции на памятнике Тагискен и К.Акишева на могильнике Куйык. Также показано территориальные особенности могильников бронзового века по результатам археологических исследований последних лет.

Ключевые слова: Южный Казахстан, бронзовый век, могильник Тау-Тары, Тагискен, могильник Куйык

Sapatayev Samat
Al-Farabi Kazakh national university
master, senior lecturer
samat.1991@mail.ru

HISTORY OF THE RESEARCH OF BURIAL GROUNDS OF THE BRONZE AGE OF THE SOUTHERN KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the history of research of archaeological burial grounds of the Bronze Age of South Kazakhstan. In general, the research of A.G. Maksimova on the Tau-tar burial ground, Khorezm archaeological and ethnographic expedition on the Tagisken monument and K. Akishev at the Kuyik burial ground. Also shown are the territorial features of the Bronze Age burial grounds based on the results of archaeological research in recent years.

Key words: Southern Kazakhstan, Bronze Age, Tau-Tara burial ground, Tagisken, Kuyk burial ground

Б.з.д. II мыңжылдықтың аяғы мен I мыңжылдықтың басында Қазақстан жерінде мекендеген тайпаларда түбегейлі өзгеріс орын алады. Алғашқысында адамдар мысты қолдануды үйреніп, кейіннен мыс пен қалайының қосындысы қоланы ойлап табады. Осы кезден бастап қоладан шаруашылық құралдары мен қару-жарақтар жасалына бастайды [1, с. 45].

Қола дәуіріне жататын Қазақстан жеріндегі археологиялық ескерткіштер қатарына көптеген қоршаулар мен қорғандар, тұрғын жай мен құрбандық шалу орындары, кең өндіру аймақтары кіргізіледі.

Андронов тарихи-мәдени қауымдастығы және Бегазы-Дәндібай мәдениеті осы қола дәуіріне жатқызылады. Бұл мәдениеттердің атауы алғашқы ашылған ескерткіштердің орналасқан жеріне байланысты қойылған. Андронов тарихи-мәдени қауымдастығы Сібір, Орал және Орталық Азия аудандарына дейін таралған.

1929 жылы С.А. Теплоухов өзінің еңбегінде бірінші болып “Андронов мәдениеті” ұғымын ғылымға енгізеді. Осы мәдениеттің ерекшеліктерін көрсетіп, оның классификациясын жасау арқылы қола дәуірінің

зерттелуіне алғашқы қадам басады. Сосын ол андронов мәдениетінің басқа афанасьев және қарасұқ мәдениеттерінен өзіндік айырмашылығын ашып, оның таралу аймағын, кезеңделуін көрсетеді. Шамамен осы уақытта М.П. Грязнов бұл терминді пайдалана отырып, андронов және қарасұқ мәдениеті Қазақстан жерінде таралғанын айтып, кейіннен қола дәуірінің дамуының үш кезеңін: ерте, орта және кейінгі деп атап кетеді.

Қола дәуірі ескерткіштерінің андронов және қарасұқ мәдениеттері деп бөлінуі жаңа материалдар жиналғанға дейін жалғасты.

1948 жылы К.В. Сальников Орал маңындағы андронов мәдениеті ескерткіштерін үш кезеңге бөліп қарастырады: 1) феодоров кезеңі (б.з.д. II мыңжылдықтың ортасы), 2) алакөл кезеңі (б.з.д. XI-IX ғасырлар), 3) замараев кезеңі (б.з.д. VIII-VII ғасырлар). Бұл қола дәуірінің зерттелуіне елеулі үлес қосты. Кейін К.В. Сальников жаңа деректерді қолдана отырып, алакөл кезеңін б.з.д. XIV-XI ғасырға, ал замараев кезеңін б.з.д. X-VIII ғасырға жылжытады.

1959 жылы Ә.М. Оразбаев кеңестік ғалымдардың еңбектерін және Орал маңындағы зерттеулерді пайдалана отырып, Солтүстік Қазақстандағы қола дәуірі ескерткіштерін үш кезеңге бөледі: 1) феодоров, 2) алакөл, 3) замараев. Ол замараев кезеңін Орал, Батыс және Солтүстік Қазақстан аудандарында таралған өзіндік мәдениет және Енисейдегі қарасұқ және Орталық Қазақстандағы Беғазы-Дәндібай мәдениеттерімен бір уақытқа жатады деген пікір айтады [2, 67 б.].

Қола дәуірінің зерттелуі Қазақстанның барлық аймақтарында біркелкі емес. Қазіргі таңда ашылап, зерттеліп отырған ескерткіштерден табылған заттар мен тұрғын жайлардан қола дәуірі адамдарында өздеріне сай тіршілік деңгейі болғандығын байқауға болады. Осылайша Қазақстанның әр жерінде әртүрлі ерекшеліктер мен өзгешіліктер көрінеді [3, с. 5].

Оңтүстік Қазақстан жеріндегі қола дәуірі ескерткіштері аз зерттелген. Ашылып және қазылған ескерткіштерден тек Тау-тары мен Құйық қорымы, Түгіскен кесенесі белгілі.

Таутары қорымын 1957-1959 жылдары А.Г. Максимова ашып, зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Бұл қорым Қаратаудың солтүстік жотасында, Баба-ата қалашығының оңтүстік-шығысқа қарай 7 шақырым жерде, Тау-тары шатқалында орналасқан. Қорым 23 қоршау және үш қорғаннан тұрады (сурет 1).

Сыртқы көрінісіне қарап А.Г. Максимова қоршауларды төрт топқа бөледі: тікбұрышты, шаршы, шеңбер және сопақша қоршаулар. Тікбұрышты қоршаулар тобына № 1,2,3,10,12,12а, 21,25 қоршаулар жатады. Олардың ауданы 4-7х3-10 метр болған. Ал қабір шұңқырының ауданы 1,5-2,4х0,7-1,2 метр, тереңдігі 1-2 метр келген. Ұзын бөліктері батыстан шығысқа қаратылған [4, с. 37].

Шаршы келген қоршаулар тобына № 4,7,8,9,11,13,20,22,23,29 қоршаулар жатады. Барлық қабірдің шұңқырының ауданы 1,8-2,4х0,9-1,2 метр, тереңдігі 1,2-1,9 метр. Қабірдің ұзын бөліктері батыстан шығысқа қаратылған. Тек қана № 4 қоршау солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа және № 8 қоршау оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қаратылған. Кейбіреулерінің беті (№ 4,7,8,9,11,13,22) тас тақталарымен жабылған.

Шеңбер тәріздес қоршаулар тобына № 26 және 28 қоршау жатқызылады. Қоршаудағы тастар жерге қазылып немесе жай қойылып орналасқан. Олардың диаметрі 2-3 метр. Бұл қоршаулардан қабір шұңқыры кездеспейді. № 28 қоршаудан 1,6 метр тереңдіктен адамның сүйектері табылған.

Сопақша орналасқан қоршауларға № 24 қоршау жатады. Қоршаудағы тастардың орналасу ауданы 7х6 метр болған, олар жерге қазылып немесе вертикальді қойылған. Қоршаудың солтүстік-батыс жағынан 0,42 метр тереңдіктен қабір шұңқыры табылған. Оның ауданы 2,4х1,6 метр, тереңдігі 0,95 метр келген [4, с. 39].

Ал № 27 қорғанның диаметрі 14 метр, биіктігі 0,35 метр болған. Жер үйіндінің астында ауданы 9х10 метр келген қоршау бар. Қорғандағы қабір шұңқырның ауданы 2,5х1,5 метр, ал тереңдігі 1,4 метр. Қорғаннан қыш ыдыстың сынықтары мен адам сүйектері табылды.

Қоршаулардағы тастар тақта тәріздес келіп, жерге қырынан қазылып немесе бетіне қойылып орнатылған. Қорымдағы 21 қоршау мен 1 қорған толық қазылып, зерттеулер жүргізілді. Мәйіттердің барлығы жерден қазылған қабірлерге қойылған, кейбіреулерінің беттері тас тақталармен жабылған. № 7 және 8 қоршауда ғана екі жерлеу орны ашылып, қалғандарында бір-біреуден кездеседі.

Оңтүстік Қазақстан аумағындағы қола дәуіріне жататын ескерткіштердегі негізгі жерлеу ғұрыпына мәйітті өртеп қою болған. Мәйіттерді қабірден бөлек жерде өртеген. Мәйітті өртемес бұрын одан әшекей бұйымдары алынған және киімімен бірге өртеген. Оны әшекей бұйымдарынан өрттің ізі болмауынан байқауға болады. Өртелген сүйек қалдықтарының барлығы қабірдің батыс бөлігіне үйіліп немесе шашып қойған. № 7 және 8 қоршаудың қабірдің шұңқырында мәйіттің қалдықтары шығыс бөлікке қойылған. № 28 қоршауда ғана мәйітті өртемей жер қабірге салған.

Қабірлердің әрқайсысына бірден беске дейін қыш ыдыстар қойып отырған. Тек қана № 29 қоршауда қыш ыдыс сынықтары қабірдің үйіндісінде табылған. Қабірге тұрмыстық қолданыста болған ыдыстарды қойған, оны ыдыстардың кейбіреуі қатты күйгенінен байқауға болады. Ыдыстардың басым бөлігі шығысқа, тек № 7 және 8 қоршауда ғана батыс қабырға тұсына қойылған.

Қыш ыдыстардың түбі жайпақ, бітімдері екі түрлі: көзелер және иіні дөңгелектеліп шығарылған немесе мойны мен бүйірі текпішек түрінде жалғасатын құмыралар түрінде болып келеді. Көзелердің көбісі қабырғалары жоғарыға қарай кеңейтіліп, тік немесе вертикаль келген. Ал қабырғалардың көбісі бүйірі жіңішкелері биік және жайпақтары аласа болған. Олар тарақ тәрізді қалыппен өрнектелген. Әдетте өрнекті ыдыстың мойнына, бүйірінің жоғарғы бөлігіне, кейде түбіне жақын жерге немесе түбіне салған. Ал тегіс қалыппен өрнектелген №27 қоршауда бір ыдыс, № 29 қоршауда екі ыдыс табылған. Бұл өрнектер ыдысты күйдірмей жатып немесе кішкене кептіргеннен кейін салынған. Ыдыстарда үшбұрыш, сынық сызықтар, меандр, ойық, мойнынан бүйіріне қарай салынған коннелюр түріндегі ою-өрнектер көптеп кездеседі. Құмыралардың кейбіреулері орнаменті жоқ болып келген. Қыш ыдыстардың ішіндегі астыңғы және бүйір қабырғаларынан күйген тағам қалдықтары табылған (сурет 2) [4, с. 42].

Қыш ыдыстардан басқа кейбір жерлеу орындарынан әшекей бұйымдары да табылған. Бұл бұйымдар қоладан (№27 қоршау), сурмадан (№1 қоршау), әйнектен (№ 4 қоршау) жасалынған. Оны спектральді және химиялық сараптама жұмысы дәлелдеді.

А.Г. Максимова табылған барлық заттарды саралап, қоршаулардың құрылысына қарап бұл қорымды андронов мәдениетінің феодоров кезеңінен алакөл кезеңіне өтпелі уақытқа немесе алакөл кезеңінің басына жатқызды. Ол шамамен б.з.д. XV-XIV ғасырлары болуы мүмкін.

Әлі күнге дейін Таутары қорымының материалдары Оңтүстік Қазақстан қола дәуірі кезін бірден-бір сипаттайтын тарихи нысан ретінде өзінің ғылыми құндылығын жоғалтқан жоқ.

Зерттеушілердің барлығы Оңтүстік Қазақстан қола дәуірі туралы сөз қозғағанда ең алдымен Таутары материалдарына сүйенеді.

Таутары қорымы зерттелгеннен кейін бірнеше жылдардан соң Шардара аймағынан қола дәуірінің үш қабірі аршылады. Бұларды да зерттеген А.Г. Максимова еді. Аталмыш қабірлер Жамантоғай жерінен табылған. Осында жерленгендердің жанынан қыш ыдыстардан басқа қола пышақ және төрт қырлы біз табылған [5, с. 5-10].

Таутары қорымы Оңтүстік Қазақстан қола дәуірі ескерткіштерін саралауда маңызды рөл атқарады.

Оңтүстік Қазақстанның қола дәуіріне жататын ескерткіштерінің тағы бірі – Түгіскен кесенелері. Бұл ескерткіш ежелгі Сырдария аңғарының құрғап қалған жағалауында, Түгіскен қырлы төбесінде орналасқан.

1959 жылы С.П. Толстов осы жерден екі қорымды ашады. Бұл қорымдар төбенің екі шетінде, оңтүстік және солтүстігінде бір-біріне жақын жерде жатыр. Оңтүстік қорымы оншақты қорғанды үйінділерден тұрады. Қорымның жоспары ауқымды аэросуреттерге түсірудің арқасында жасалынған. Қорымдағы қорғандар ерте сақ кезеңіне жатқызылған.

Ал Солтүстік Түгіскендей ғимараттық жерлеу құрылыстары, кесенелер және арнайы құрылыстар көп кездеседі. Олардың басым бөлігі шикі кірпіштен тұрғызылған. Бұл ескерткішті қазу жұмыстары кезінде-ақ, оның соңғы қола дәуіріне жататыны белгілі болған.

Солтүстік Түгіскенде 1960-63 жылдары Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының мүшесі М.А. Итина зерттеу жүргізеді (сурет 3) [6, с. 5-9].

Түгіскеннің ең ірі кесенесінің сырты дөңгелек, іші шаршы болып келген. Диаметрі 15 метрге жуық, қабырғаларының қалыңдығы 4 метрге дейін жетеді. Көлемі 50 шаршы метр болатын ішкі бөлме жер бетінен 1,5 метр қазылып тереңдетілген. Кесенені өзінен 2 метр арақашықтықта тұрған мықты қабырғамен қоршап, айнала қорған жасаған. Бұл құрылыс алғашында шамамен мынадай сипатта болған: биіктігі 6-8 метр, қабырға қалыңдығы 3 метр дөңгелек пішіндегі ғимарат болған.

Қабір бөлмесінің ішкі қабырғалары қамыс пен қалың бұтақтармен қапталып, осы жерден табылған қола шегеге қарағанда, қабырғаларға кілем немесе киіздер ілінген болуы керек. Еденіне ши төсеген. Бөлменің шатырынан ешнәрсе сақталмаған, бірақ оны күнбезді болған деп шамалауға болады.

Құрылысы күрделі әрі бірнеше есе кіші көлемдегі келесі үш кесене де сәулетті салынған. Кесенелердің ортасындағы дөңгелек аулада төртбұрышты (5x5 және 3x3) үй орналасқан. Оны айналдыра үсті жабық биік дөңгелек дәліз тұрғызылып, сыртынан шаршы қоршау салынған.

Барлық кесенелер тоналған және өртеніп кеткен. Ол қай кезде өртенгенін айту қиын. Бұл екі жағдайдың да ертеде болғаны күмәнсіз, оның үстіне тонау өрттен бұрын болғаны даусыз, өйткені құрылыстың қабырғалары мен басқа архитектуралық бөліктері бұзылмаған, ал адам сүйектері мен өрт іздері (күл) қорған үйіндісінде емес, еденде жатыр.

Түгіскенде жерленген адамдар бай болғанын кесененің көлемінен ғана емес, ол жерден табылған заттардан көруге болады. Көлемі 15-50 шаршы метрге жететін әрбір мәйітпен бірге алуан түрлі тұрмыстық жабдықтар қойылған. Тонаушылар мен өрт қабірдің көп бөлігін бұзып жіберген. Дегенмен сақталынып қалған бөліктері мен заттар адамдардың бай және салтанатты ғұрып болғандығын көрсетеді.

Түгіскендегі алтыншы кесенеде 60-тан астам тағам қалдықтары бар ыдыстар табылды. Ыдыстардың негізгі бөлігін көзелер мен құмыралар құрайды. Олардың көбісі қолдан жапсырылған, жақсы өңделген, сырты қара келіп жылтыратылған, ақ ұнтақпен сыланып, неше түрлі ою-өрнектермен безендірілген. Бұл көріністердің барлығынан кесенелер тайпа көсемдерін жерлейтін орын болғандығын байқауға болады. Әрқайсысының жанына отбасы мүшелері мен жақын құлдарын қосып жерлеген.

Түгіскен кесенелерінің салу әдістері Арал өңірінің құрлыстарына ұқсас келген. Бұл екі отырықшы тайпалардың тығыз қарым-қатынаста болғандығын көрсетеді.

Түгіскен кесенелерінің салу мерзімі б.з.д. X-VIII ғасырларға жатқызылады. Бұл ескерткішке байланысты С.П. Толстов пен М.А. Итинаның көптеген еңбектері жарық көреді [6, с. 5-9].

Құйық қорымы Қызылорда обылысының Жаңақорған ауданында Қаратаудың батыс бөлігінде, құрғап қалған Бесарық өзенінің солтүстік жағалауында, Құйық таулы жотасында орналасқан. Бұл жерде Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедиция мүшесі К. Ақышев 1970 жылдары зерттеу жүргізеді.

Бұл қорым тастары жерге қырынан қазылып қойылған көпбөліктерден тұратын құрылыстар мен үш тікбұрышты қоршаулардан тұрады. Алты бөліктен тұратын тіктөртбұрышты камералар қорымның негізгі құрлысы болып саналады. Олардың ұзын қабырғалары оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қаратылған. Бұл камералардың оңтүстік-шығыс жақтары тұтас орналасып, орташа ауданы 4,5x3,6 метр болып келеді. № 3,4,5 бөліктерден 1-1,2 метр тереңдіктен солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қаратылған қабір шұңқыры табылды.

Бес бөліктен 1,5 метр тереңдіктен тас тақтасы табылды. Шұңқырдың көбісінде ештеңе болмаған, тек қана № 2 және 3 бөліктен басқа. № 2 бөліктің оңтүстік-батыс жақтағы шым қабаты астынан үш тас тақтасы табылған. Оның астынан қабір шұңқыры ашылды. Сопақша келген шұңқырдың оңтүстік-шығыс бөлігінен алакөлдік түрге жататын екі құмыра табылды. Құмыралар тарақ тәрізді қалыппен өрнектелген. Шұңқырдың астында өртелген сүйек қалдықтары мен күл қалдықтары бар. Ал № 3 бөлікте оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қаратылған қабір шұңқыры орналасқан. 1,5 метр тереңдіктен екі тас тақта ашылды. Біреуінің астынан қыш ыдыс сынықтары табылды [7, с. 92].

№ 5 бөліктен тікбұрышты қоршаулар ашылды (ауданы 1,3x2,5 метр), оның ішінде кіші көлемдегі тағы бір қоршау бар (ауданы 1x1,2 метр). Бөліктің астында екі көзе тәріздес ыдыстар орналасқан.

№ 6 бөліктің орталығында шеңбер тәріздес құдыққа ұқсайтын камера табылды. Мұндай құрылыстар құрбандық шалуға арналған және соңғы қола дәіріне жататын Сары-арқаның қорымдарында кеңінен таралған.

№7 және 8 бөлікте тікбұрышты тас қоршаулар орналасқан. Олардың ішінде сопақша келген шұңқырлар бар. № 7 бөлікте шығыс бұрышынан өтпелі жол жүргізілген.

Бұл бөліктерден солтүстік-батыс жақта 20 метр жерде бөлек төртбұрышты қоршау ашылды. Оның ішінен беті мықты тас тақталармен жабылған сопақ шұңқыр бар. Шұңқырда бас оңтүстік-батысқа қаратылған сол бүйірімен жатқызылған адам сүйектері табылды. Сүйектердің жанында андронов мәдениетіне жататын құмыралар орналасқан.

Құйық қорымын К. Ақышев андронов мәдениетінің алакөл кезеңінің соңғы уақытына жатқызады. Құйық жотасындағы андронов ескерткіштері Қаратау өңірі үшін ерекше маңызды рөл атқарады [8, с. 505].

Басқа өңірлерге қарағанда Оңтүстік Қазақстанда қола дәуірінің ескерткіштері өте аз зерттелген. Осы жердегі алғашқы зерттеу жұмыстарын XIX ғасырдың 50 жылдары А.Г. Максимова жүргізеді. Ол Таутары ескерткішін саралап, оны алакөл кезеңінің басына жатқызады.

1960 жылдарының бас кезінде Сырдария алабы мен Арал теңізі төңірегінде С.П. Толстов жетекшілік еткен экспедиция далалық ізденістер жүргізуі, қола дәірі мәдениеттерін зерттеуге тың серпін берді. Осы экспедиция мүшесі М.А. Итина Түгіскендегі 70 шақты обаны екі топқа бөліп зерттейді. Нәтижесінде Түгіскеннен көптеген заттар алынып, олардың бірқатары толықтырылып, ғылыми айналымға енеді.

1968-1971 жылдары Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының М.Қ. Қадырбаев басшылығындағы Қаратау отряды Үлкен Қаратауда зерттеу жүргізіп, қола дәуірімен мерзімделетін Қойбағар петроглифтер шоғырын табады. Олар мұндағы петроглифтерді б.з.д. II мыңжылдықтың ортасы мен I мыңжылдықтың соңына жатқызады.

1990 жылдары А.А. Рүстемов өз еңбегінде Оңтүстік Қазақстанның қола дәуіріне байланысты зерттеулерді қорытындыдан өткізеді. Онда ғалым А.Г. Максимова, К. Ақышев, Ә.М. Оразбаевтың жұмыстарына сараптама жүргізеді.

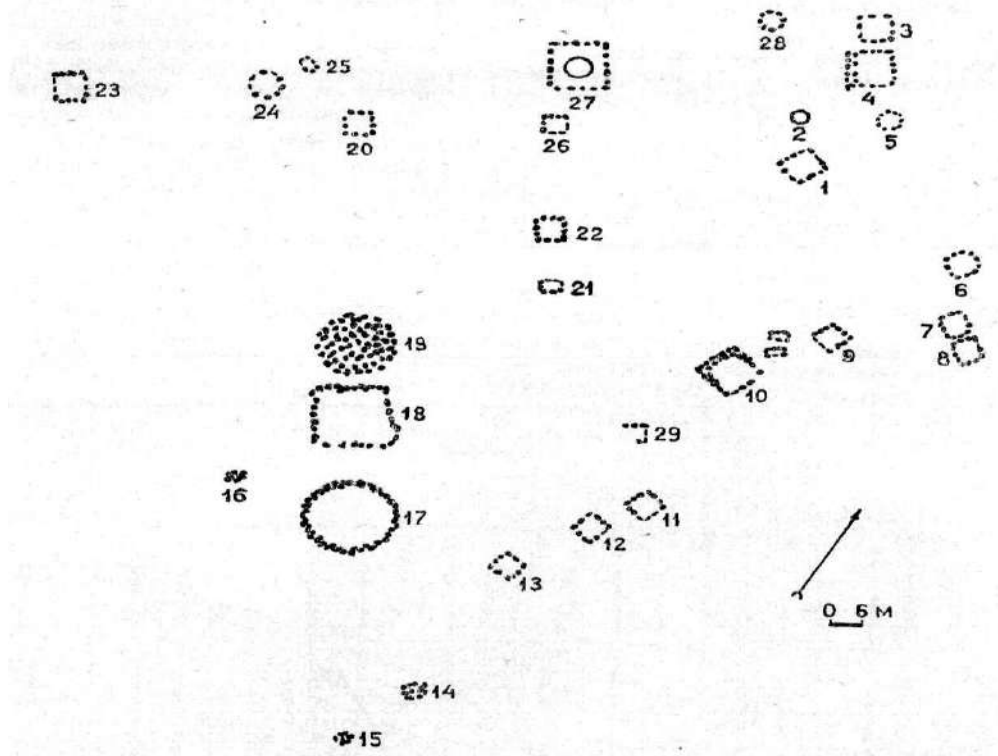
1998 жылы К.М. Қарабаспақова Оңтүстік Қазақстанның қола дәуіріне жататын археологиялық ескерткіштеріне қатысты мәселелерді өзінің диссертациялық зерттеуінде қарастырады [9, с. 7].

Жалпы алғанда Оңтүстік Қазақстан жеріндегі қола дәуірі ескерткіштерін зерттеу көп жылдары кенжелеп қалып келеді. Алайда, табылған заттар мен ескерткіштер бұл өңірлерде қола дәуірінің өзіндік мәдениеттері анықталатындығын көрсетуде. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап орын алған зертеу жұмыстары Оңтүстік Қазақстандағы қола дәуірі мәдениетінің көрші өңірлермен мәдени-тарихи байланыстары болғандығын айқындайды.

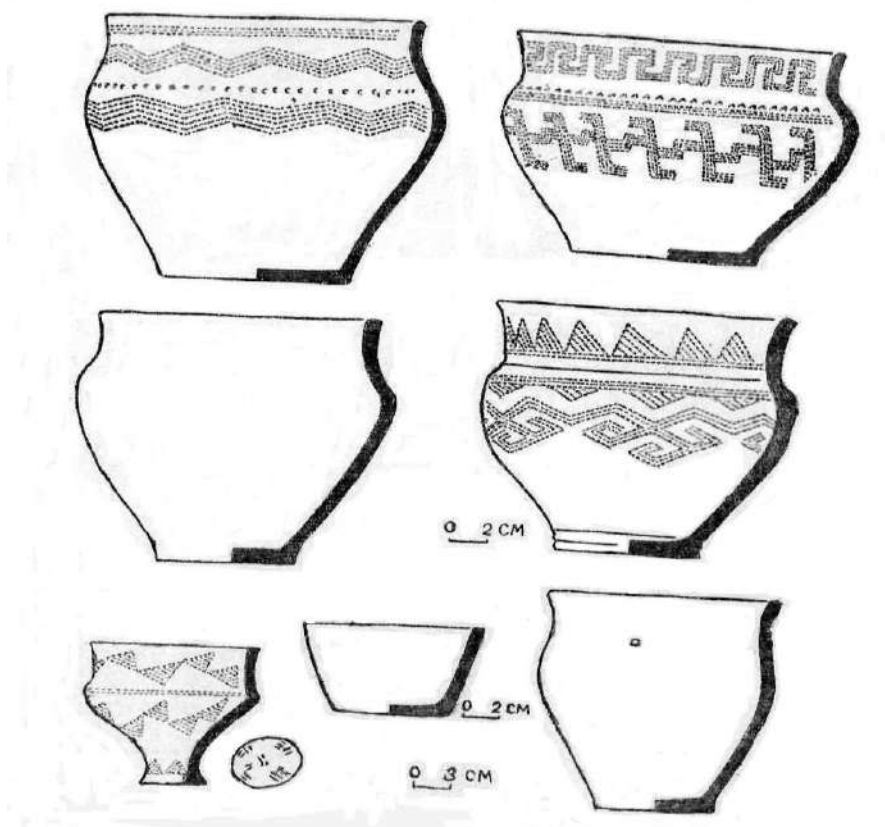
Алынған азды-кемді бірегей материалдар келешекте Оңтүстік ауданның қола дәуірін әлі де зерттей түсу қажет екендігін аңғарта түсуде.

Пайданылған әдебиеттер

1. *Всемирная история, бронзовый век.*-М. 2002,-С. 475
2. *Құрманқұлов Ж.Қ., Байғунаков Д.С. Қазақстанның қола дәуірі.*-Алматы. 2008,-С. 7-67
3. *Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау.*-Алматы. 1977,-231 с.
4. *Максимова А.Г. Могильник эпохи бронзы в урочище Тау-Тары // Труды ИИАЭ АН КазССР.-Т.14-Алматы. 1962,-С. 37-56*
5. *Максимова А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары. Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища.*-Алматы. 1968,-264 с.
6. *Итина М.А., Яблонский Л.Т. Мавзолей Северного Тагискена: поздний бронзовый век нижней. Сыр-дарья / РАН. Ин-т археологии, Ин-т этнологии и антропологии.*-М.: Вост. лит., 2001.-295 с.
7. *Рүстемов А.А. К вопросу изучения эпохи бронзы Южного Казахстана // Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии.*-Петропавловск. 1993,-С. 92-100
8. *Акишев К. Новые андроновские памятники в Каратау // АО 1976 года,-М. 1977,-С. 505-506*
9. *Қарабаспақова К.М. Жетысу и Южный Казахстан в эпоху бронзы.*-Алматы, 2011.-220 с.

Сурет 1. Таутары қорымының жоспары (А.Г. Максимова бойынша)

Сурет 2. Таутары керамикалары (А.Г. Максимова бойынша)

Сурет 3. Солтүстік Түгіскен кесенелері (М.А. Итина, Л.Т. Яблонский бойынша)

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

УДК 378.147:94
ГРНТИ 03.01.45

Джайнақбаева Г.Т.¹

*¹к.п.н., доцент Института истории и права КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ФОРМИРОВАНИЕ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ.

Аннотация

В данной статье рассматривается теоретический анализ формирования и развития умений и навыков школьников, формирующихся в условиях современного образовательного процесса. В статье описана методика формирования умений и навыков и их практическое применение на уроках истории. Именно умения, прежде всего и развивает учитель, работая с учениками на определённом предметном содержании, формирует интеллектуальную, информационную, исследовательскую культуру и культуру самоорганизации, что позволяет школьнику учиться всю жизнь. Готовность учеников к такой деятельности реализуется в развитии и овладении определёнными умениями и навыками. Среди всех мотивов учебной деятельности самым действенным является познавательный интерес, возникающий в процессе обучения. Это наиболее сложный вид образовательной деятельности, поскольку связан с выработкой умений и навыков самостоятельно обретать актуальные знания и трансформировать их в практическую деятельность.

Ключевые слова: развивающее обучение, формирование умений, методы обучения, исследовательские навыки, мыслительные навыки, историческое образование, познавательная деятельность.

Г.Т. Жайнақбаева¹

*¹п.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институтының доценті,
Алматы қ., Қазақстан*

**ТАРИХ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДА ШЕБЕРЛІК ПЕН ДАҒДЫЛАРДЫ
ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Аңдатпа

Мақалада қазіргі білім беру процесінде оқушыларда дағдыларды және шеберлікті дамыту мен қалыптастыруға теориялық талдау жасалады. Мақалада тарих сабағында шеберлік пен дағдыларды және оны практикада қолдануды қалыптастыру әдістемесі қарастырылған. Белгілі пән мазмұнымен жұмыс жасай отырып, ең алдымен мұғалім шеберлікті дамытады, сонымен қатар, оқушының өмір бойы оқып үйренуіне мүмкіндік беретін интеллектуальды, ақпараттық, зерттеушілік және өзіндік ұйымдастыру мәдениетін қалыптастырады. Оқушылардың мұндай іс-әрекетке дайын болуы белгілі бір шеберлік пен дағдыларды меңгергенде және дамытқанда ғана жүзеге асырылады. Оқу қызметінің барлық мотивтерінің ішінде оқыту процесінде орын алған танымдық қызығушылық ықпалды болып табылады. Негізгі білімді өзіндік іздену арқылы алып, шеберлік пен дағдыларға айналдыру және оны практикалық қызметте ұштастыру мен байланысты болғандықтан-бұл білім берудің анағұрлым күрделі түрі.

Түйін сөздер: дамыта оқыту, шеберлікті қалыптастыру, оқыту әдістері, зерттеушілік дағдылар, ойлау дағдылары, тарихи білім беру, танымдық іс-әрекет.

Jainakbayeva G.T.¹

¹PhD., associate professor KazNPU Abaya

FORMATION OF SKILLS OF PUPILS IN HISTORY LESSONS.

Abstract

In this article the theoretical analysis of formation and development of abilities and skills of the school students forming in the conditions of modern educational process is considered. The article describes the method of formation of skills and their practical application in history lessons. It is skills, first of all, and develops the teacher, working with students on a specific

subject content, forms an intellectual, informational, research culture and culture of self-organization, which allows the student to study all his life. The willingness of the students to such activities is implemented in the development and mastery of skills. Among all the motives of educational activity is the most effective cognitive interest arising in the learning process. This is the most difficult type of educational activity, because it is associated with the development of skills and abilities to independently acquire relevant knowledge and transform them into practical activities.

Key words: educational training, development of skills, teaching methods, research skills, thinking skills, historical education, cognitive activity.

На сегодняшний день, главной целью педагога становится подготовка учащихся к непрерывному образованию, а дидактической задачей-научить учиться, помочь учащимся овладеть универсальными навыками, что впоследствии и приведет к осознанию необходимости самообразования и обучения на протяжении всей жизни. Границы между самообразованием и работой учебных заведений все больше стираются, и вопрос об объединении обеих форм работы напрашивается сам собой [1, с.102].

Современные условия образовательного процесса характеризуются гуманизацией, обращением к личности ребенка, направленностью на развитие его лучших качеств и формирование разносторонней и полноценной личности. На современном этапе в школе внедрено развивающее обучение. Оно предусматривает формирование знаний, умений, интеллекта, воли, эмоций, мотивов учения и иных познавательных способностей школьников, оказывает влияние на их умственное развитие, воспитывает мировоззрение, обеспечивает высокий уровень знаний.

Говоря о самообразовании, следует сказать, что это способ приобретения знаний и их применение в практической деятельности исключительно самостоятельным путем, из дополнительных источников сверх программы, предусмотренных в школе. Это в значительной степени расширяет границы целостного знания учащегося и его представление об окружающем мире. Формирование познавательной самостоятельности и активности особенно на уроках истории сегодня приобретает особую значимость в связи с непрерывным увеличением объема научной информации и процессами быстрого «старения» знаний. Остро встает необходимость формирования умений и навыков самообразования учащихся, необходимо научить их самостоятельно учиться и добывать знания, учить умению адаптироваться в жизненных ситуациях и самостоятельно принимать решения, критически мыслить.

Подготовить обучающихся к жизни в динамичном мире-значит вооружить их не только необходимыми знаниями, но и способами овладения ими. Однако умение учиться не возникает само собой, как следствие дополнительных педагогических требований; оно должно стать результатом серьезной работы не только учителя, но и самих учащихся. Главным показателем умственного развития учащихся является не столько сумма знаний, приобретённых учеником, сколько уровень интеллектуальных умений, мыслительных приёмов и логических операций, которыми владеет ученик. Для решения жизненных задач человеку, помимо способностей и личностных качеств, необходимы различные умения. Именно умения, прежде всего и развивает учитель, работая с учениками на определённом предметном содержании, формирует интеллектуальную, информационную, исследовательскую культуры и культуру самоорганизации, что позволит школьнику учиться всю жизнь. Готовность учеников к такой деятельности реализуется в развитии и овладении определенными умениями и навыками. Умение учиться имеет большое воспитательное значение, так как помогает выработать трудолюбие и добросовестное отношение к учебе, дисциплинированность, ответственность, настойчивость, самостоятельность-качества, необходимые в жизни любому человеку.

Каждый период жизни и развития ребенка характеризуется определенным ведущим видом деятельности. Развивающая функция обучения, требует от учителя не просто изложения знаний в определенной системе, а предполагает также учить школьников мыслить, искать ответы на поставленные вопросы, добывать новые знания, опираясь на уже известные. Учащихся надо целенаправленно учить познавательной деятельности, вооружать учебно-познавательным материалом [2].

Развитие умений школьников составляет часть содержания образования, в том числе исторического. Целенаправленно формируя у учащихся умения, учитель стремится к оптимальному развитию их познавательной самостоятельности, учит учиться и пополнять свои знания и готовит к творческому труду.

Умение школьников основывается на знании приема учебной деятельности (составление плана ответа, сравнительной таблицы), которому соответствуют определенные приемы умственной деятельности (анализ и синтез, сравнение, общение).

Способность перенести усвоенный прием в новые условия: применить его в работе с принципиально иным содержанием или источником знаний-главный критерий сформированности умения. В процессе развивающего обучения у школьников формируются разнообразные умения учебного труда. Способ-

ность выполнять какое-либо учебное действие формируется у ученика сначала как умение: он выполняет его поэтапно, осознавая каждый свой шаг. В процессе обучения и тренировки это умение совершенствуется, промежуточные шаги перестают фиксироваться сознанием, действие автоматизируется и превращается в навык.

В процессе изучения истории у учащихся вырабатываются умения учебного труда, прежде всего мыслительные или интеллектуальные. Это овладение логическими операциями по усвоению содержания исторического материала (провести анализ исторического текста, учебной картины; выделить главное, сравнить исторические факты и явления, обобщить материал и сделать вывод), организовать свой учебный труд, в том числе ориентироваться в оглавлении учебника, его структуре, в справочниках и словарях и использовать их при подготовке сообщений, докладов. Эти умения органически связаны с аналитико-синтетической деятельностью мышления школьников, с культурой устной и письменной речи. Приемы формирования этих умений нашли широкое отражение в специальной литературе.

Другая группа умений направлена на усвоение специфического исторического материала, в результате которого у школьников формируются умения исторического диалектического мышления. Изучая историю, ученики должны овладеть умением усваивать теоретические знания и их применять для объяснения и понимания хода событий или процессов. В настоящее время в методической литературе сделана попытка систематизировать развитие этих умений по классам, показать их зависимость и усложнение [3].

Основное содержание предмета истории-описание, интерпретация и оценка событий, явлений, процессов прошлого-не включает сведений о способах учебной деятельности, которыми следует овладеть для эффективного усвоения материала (как анализировать исторические события, извлекать информацию и т. д.). Характер содержания каждого урока истории столь разнообразен, что от школьников может потребоваться готовность совершать действия, связанные не с одним, а с целой совокупностью умений: анализ исторического события, работа с картой, с историческим документом и т. д. Как правило, при обучении истории формируются сложные, состоящие из совокупности действий умения. В то же время с тем или иным действием (например, с показом по карте территории страны) ученик может вновь встретиться только через ряд занятий, а то и при изучении нового раздела курса. Эта особенность затрудняет формирование способности совершать то или иное действие последовательно, из урока в урок.

В процессе обучения истории преобладают занятия, на которых преобладают цели формирования знаний у учащихся. Бывают уроки, где преимущественно реализуется воспитательный потенциал школьного курса. Но также возможны занятия, на которых деятельность учителя и учащихся подчинена главным образом целям приобретения знаний о способах учебной деятельности, формированию и закреплению умений ее осуществлять. К сожалению, большой объем информации препятствует выделению на эти цели целого урока. Как правило, речь идет о части занятия. Этот фрагмент урока можно назвать развивающимся модулем. При тематическом планировании процесса изучения школьного курса учитель, исходя из характера собственно исторического содержания, определяет ведущий развивающий потенциал.

Остановимся более подробно на характеристике специальных исторических умений:

Работа с учебником:	а) задания, связанные с поиском информации: б) задания, связанные с развитием устной речи: в) задания, развивающие умение анализировать, сравнивать, обобщать, делать выводы, выявлять закономерности.
Работа с документами:	- объяснить значение понятий, употребляющихся в тексте документа; - сравнить текст документа с содержанием учебника; - пользуясь памяткой, проанализировать исторический источник; - используя документ, доказать тезис; - выбрать главное и второстепенное в содержании документа, аргументировать свой выбор; - ответить на вопросы к документу.
Работа с картой:	- показать и описать на исторической карте границы государства, места сражений, районы восстаний и т.д.; - описать геополитическое положение государства; - сравнить карты 2, 3 эпох, на основе увиденных изменений сделать выводы о характере территориальных и политических изменений; - выполнить задания на контурной карте с использованием атласа, настенной карты или по памяти; - найти на карте и назвать включенные в легенду знаки;

	- найти изображенную на небольшой карте территорию на картах, охватывающих большее пространство.
Работа с иллюстрациями:	- провести элементарный анализ иллюстрации: выделить главное в изображении; - пользуясь памяткой, проанализировать иллюстрацию, политическую карикатуру; - составить описательный рассказ по картине; - используя комплект иллюстраций, изображающих памятники архитектуры, распределить их по стилям, выделить характерные черты каждого стиля, описать памятник архитектуры; - разместить в хронологической последовательности учебные картины; - подобрать иллюстрации по теме; - озвучить учебную картину (например: о чем говорят люди); - рассказать какие исторические легенды или реальные события лежат в основе картины.
Работа с видеофильмами:	- сравнить содержание фильма с содержанием текста учебника; - выделить причинно-следственные связи; - отобрать факты, доказывающие тезис; - просмотрев фильм, рассказать о своих впечатлениях.
Работа со статистическими данными:	- словесно проиллюстрировать содержащуюся в таблице, графике, диаграмме информацию, проанализировать ее, сделать выводы; - найти статистические данные в тексте, построить графики; - сравнить данные 2 статистических источников, отметить моменты сходства, совпадения, сделать выводы.
Работа с дополнительной литературой:	- подобрать литературу по изучаемой теме, статично оформить список; - составить рассказ, используя несколько источников; - подготовить сообщение, «цитатник», реферат; - выполнить творческую работу.

Одной из перспективных форм работы со школьниками, направленной на развитие этих умений является метод проектов, который реализуется посредством организации научно-исследовательской деятельности учащихся [4, с. 175].

Метод проектов был разработан во второй половине XIX века в США. Родоначальники метода Дж. Дьюи и Э. Дьюи, Х. Килпатрик, Э. Коллингс и др. выдвинули идею «обучения посредством делания». Они считали, что ребенок будет учиться с интересом, если сможет увидеть применение результатов своего труда [5]. Метод позволяет решить ряд проблем в процессе организации учебной деятельности: проблема мотивации, личностно-ориентированный подход, самостоятельный поиск, применение новейших технологий и др. Наличие этих важных элементов современного учебного процесса упрощается с применением проектной технологии.

Проектный метод основывается на концепции деятельностного подхода и позволяет организовать обучение, в котором обучающиеся получают знания в процессе планирования и выполнения творческих заданий-проектов.

Развивающие цели проектного обучения выражаются в успешном выполнении действий, относящихся к области: логического мышления (осуществление анализа, синтеза, сравнения; умение строить индуктивные, дедуктивные умозаключения);

- поисковой деятельности (нахождение нестандартных приемов решения задач, решение нестандартных задач, разработка плана решения, реализация плана решения с поэтапным контролем своей деятельности, анализ полученных результатов, поиск и отбор наиболее рациональных способов действия).

Осознавая концепцию современной школы как школы не столько наделяющей выпускников конкретными знаниями и навыками, сколько закладывающей общую базу мышления и культуры, формирующей всесторонне развитого человека, создающей условия для дальнейшего развития в любом направлении, особое внимание уделяется воспитательной цели курса. Главными задачами работы в данном направлении являются:

- воспитание инициативы, активности и самостоятельности обучающихся, способности к творческому сотрудничеству с осознанием ответственности за результаты общего труда;

- воспитание ответственного отношения к компьютерной технике, информационным системам, к продуктам интеллектуальной деятельности других людей.

Проектная деятельность позволяет проявить себя индивидуально или в группе, попробовать свои силы, приложить свои знания, принести пользу, показать публично достигнутый результат. Это деятель-

ность, направленная на решение интересной проблемы, сформулированной зачастую самими учащимися в виде задачи, когда результат этой деятельности-найденный способ решения проблемы-носит практический характер, имеет важное прикладное значение и, что весьма важно, интересен и значим для самих открывателей. Учащиеся разрабатывают творческие, исследовательские, информационные проекты по истории.

Чтобы формировать у школьников в процессе обучения истории перечисленные умения, учитель должен овладеть методикой их формирования, знать, какие умения обязательны для учащихся на протяжении всех лет обучения истории в школе, руководить их поэтапным формированием, т. е. ясно представлять, какие умения, насколько широко и полно могут быть отработаны в каждом классе. Начинать работу следует со знакомства со школьной программой по истории, которая содержит перечень умений, формируемых на материале каждого курса с учетом возраста учащихся. Этот перечень поможет сориентироваться в определении того, как наращивать и, развивать умения школьников от класса к классу. Это налагает на учителя огромную ответственность в современных условиях, когда требуется, чтобы выпускники средних школ были вооружены методами самостоятельного приобретения знаний [3].

Таким образом, у учащихся на протяжении всего школьного обучения нужно формировать практические умения, причем умения сознательно контролируемые, часть из которых затем автоматизируется и становится навыками. В.И. Орлов определяет формирование практических умений как специальную педагогическую задачу [6, с. 35]. Однако он отмечает, что не все учителя рассматривают эту проблему с данной точки зрения. Часто считается, что специальная, целенаправленная отработка этих умений не нужна, поскольку ученики сами в процессе обучения приобретают необходимые умения-это неверно.

Применение знаний, умений и навыков-важнейшее условие подготовки учащихся к жизни, путь установления связи теории с практикой в учебно-воспитательной работе. Их применение стимулирует учебную деятельность, вызывает уверенность учащихся в своих силах. Знания становятся средством воздействия на предметы и явления действительности, а умения и навыки-орудием практической деятельности только в процессе их применения. Важнейшая функция применения-получение с его помощью новых знаний, т.е. превращение их в инструмент познания.

Непосредственными целями любого учебного предмета являются усвоение учащимися системы знаний и овладение ими определенными умениями и навыками. При этом овладение умениями и навыками происходит на базе усвоения действенных знаний, которые определяют соответствующие умения и навыки, т.е. указывают, как следует выполнять то или иное умение или навык. Овладение разнообразными умениями помогает школьникам глубже усвоить основы наук, самостоятельно выделять главное, устанавливать и проследивать связи исторических явлений. Процесс формирования практических умений является длительным и, как правило, занимает не один год, а многие из этих умений формируются и совершенствуются в течение всей жизни человека.

Список использованной литературы:

1. Калинина А.Н. Сущность понятия «самообразование»// *Вестник Московского университета. Серия 20. Педагогическое образование, 2013.- № 3.*
2. Шутенко О.Н., *Развивающая функция уроков с применением личностно-ориентированного обучения [Электрон.ресурс].-2013. –URL:<https://nsportal.ru/blog/shkola/informatika-i-ikt/all/2013/03/03/razvivayushchaya-funktsiya-urokov-s-primeneniem> (дата обращения-19 января 2018 г.)*
3. Рябенко В., *Формирование умений учащихся на уроках истории [Электрон.ресурс].- 2014.-URL:<http://magref.ru/formirovanie-umeniy-uchashhihsya-na-urokah-istorii/>*
4. Жакупова Г.Т. *Методика преподавания истории. Курс лекций. -Алматы: Қазақ университеті.-2013.-234 с.*
5. Котова Г.Н. *Метод проектов на уроках истории. Структура исследовательского проекта [Электрон.ресурс].-2015. –URL: <http://infourok.ru/metod-proektov-na-urokah-istorii-586657.html> (дата обращения-21 января 2018 г.)*
6. Орлов В.И. *Знания, умения и навыки учащихся. // Педагогика-1997.-№ 2.-с. 33-39.*

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

УДК 930(091)
ГРНТИ 03.01.09

Ә.Н. Құдайбергенов¹

¹т.ғ.д., Қаз ҰПУ-нің Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры

ҚОШКЕ КЕМЕНГЕРҰЛЫ – ТАРИХШЫ-ҒАЛЫМ

Аңдатпа

Мақалада автор Алаштың көрнекті қайраткері Қошке Кеменгерұлының тек қана жазушы емес, драматург, әдебиет сыншы емес, сонымен қатар тарихшы-ғалым екендігі екі еңбегінің негізінде көрсеткен. Автор 1924 жылы жазылған Қ.Кеменгерұлының «Қазақ тарихынан», «Бұрынғы езілген ұлттар» еңбектерінде Қазақстанның Ресейге қосылғаннан кейінгі қалыптасқан саяси-әлеуметтік жағдайларды, қазақ даласына қара шекпенділердің қоныстануы, Кенесары Қасымұлының ұлт-азаттық қозғалыс екендігі, 1916 жылғы көтеріліс, ақпан революциясының нәтижелерін сипаттап қана қоймай Көшкенің өз пікірін де айта алғандығын паш етеді.

Қошкенің екінші еңбегінде Кеңес өкіметі кезіндегі 36 ұлттық шаруашылық, мәдени жағдайы туралы айта келе, әр ұлттың өзінің тәуелсіз мемлекет болмай, ұлттың тағдыры болмайды деген пікіріне автордың толық қосылатынын көреміз.

Автор Қошке Кеменгерұлының бұл еңбектерін ғылыми жұмыстарда, ЖОО-да лекцияларда пайдалануға, семинар сабақтарының негізгі әдебиеті тізіміне енгізуді ұсынады.

Түйін сөздер: жазушы, драматург, революция, восстание, роман, ұлт, көшпенділер, пікір, редактор.

Ә.Н. Құдайбергенов¹

¹доктор исторических наук, профессор

ҚОШКЕ КЕМЕНГЕРУЛЫ – ИСТОРИК-УЧЕНЫЙ

Аннотация

В статье на основе двух трудов видного деятеля Алаш Кошке Кеменгерова показывается, что он является не только писателем, драматургом, литератором, критиком, но и историком. В работах «Из истории казахов», «Бывшие угнетенные нации», написанные в 1924 году К. Кеменгеров не только характеризует, а дает свою оценку сложившейся обстановке после присоединения Казахстана к России, событиям 1916 года, деятельности партии Алаш, подробно останавливается на изменениях в жизни казахского народа в годы Советской власти. Во второй работе приведены казахские сведения о хозяйственной и культурной жизни 36 наций союза в прошлом и в годы советской власти. Автор предполагает использовать труды К. Кеменгерова в научных работах, в лекциях высших учебных заведений, внести в список основной литературы для семинарских занятий.

Ключевые слова: писатель, драматург, революция, восстание, роман, интеллигенция, нация, кочевник, рецензия, редакция

Kudaybergenov A.N.¹

¹Doctor of Historical Sciences, Professor

K. KEMENGUULY – HISTORIAN-SCIENTIST

Abstract

In the article on the basis of two works of a prominent figure Alash Koshke Kemengerova it is shown that he is not only a writer, playwright, writer, critic, but also a historian. In works "From the history of the Kazakhs," "Former oppressed nations," written in 1924, K. Kemengerov not only characterizes but gives his assessment of the current situation after Kazakhstan's accession to Russia, the events of 1916, the activities of the Alash party, dwells in detail on the changes in life of the Kazakh people during the years of Soviet power. In the second work, Kazakh information on the economic and cultural life of 36 nations of the union in the past and in the years of Soviet power is given. The author proposes to use K. Kemengerov's works in scientific works, in lectures of higher educational institutions, to make a list of basic literature for seminars.

Key words: writer, playwright, revolution, insurrection, novel, intelligentsia, nation, nomad, review, editorial board

XX ғасыр басындағы Алаш рухының айбыны мен айбары болған мәдениет және саясат қайраткерлері шоғарында ұлт перзенті Қошке Кемеңгерұлының әдеби және ғылыми мұрасының маңызы үлкен мәнге ие. Қошке Кемеңгерұлының 1915 жылдан 1930 жылға дейін үзіліссіз қазақ әдебиетіне, драматургиясына, журналистикасына, тарихына, ғылымына айрықша үлек қосты. Осы уақыт аралағында ол Ресей бодандығының қамытын киген қазақ еліндегі ұлт-азаттық күреске қатысты. 1917-1918 жылдардағы саяси оқиғалар тұсында Қошке сергелдеңге түскен халық пен оқығандардың ішінде жүрді. Қазан төңкерісі шын мәнінде бостындық әкелді, әділеттілік орнайды деп жаңа қоғамды адал ниетімен қабылдап, үлкен үміт артты, бірақ үміті ақталмады. Сан-салалы біліммен елін көркейту жолына жұмсап, 41 жылдың өмірінде ұрпаққа өнеге боларлық бай рухани қазына қалдырды.

Қошке Кемеңгерұлының өмірі мен шығармашылық мұрасы (әдебиеті, тіл, драматургия, оны зерттеушілер туралы бұрынғы мақаламызда жазған болатынбыз [1]. Қошкетанудың өрісі кеңейіп келе жатқандығы сөз болған. «Бірақ бұл-Қ. Кемеңгерұлы мұрасы тыңғылықты зерттеліп жатыр деген сөз емес. Зерттеуге қадам жасалуында десек, нақтырақ әрі дәлірек болар еді» деген профессор Дихан Қамзабектің пікіріне толық қосылуға болады[2]. Әсіресе Қошкені тарихшы-ғалым деп танып, осы сала бойында зерттеулер жоқтың қасы. Тек соңғы жылдары баспасөзде жарияланған Қайырбек Кемеңгердің, Сағынбай Жұмағұлдың мақалаларында Қошкенің «Қазақ тарихынан» еңбегіне отаншылдың рухты байыптауымызға мүмкін беретін іргелі зерттеу деп жалпы бағдарда жоғары бағаланған. Біз мақаламызда «Қазақстан тарихынан», «Бұрынғы езілген ұлттар» кітаптарын тарихи еңбек ретінде тереңірек талдамақпыз[3].

Қошкенің 1924 жылы Мәскеуден «Қазақстан тарихынан» атты кітабы жарық көрді. Бұл зерттеуді ғалым Омбыда 1922 жылдың аяғында жазып бітірді. Жинақ Нәзір Төрекұлұлы басқаратын «Күншығыс» баспасынан шақты. Онда қазақ қоғамына қатысты мынадай тақырыптар бар: «Меңгеру жайы», «Жер жайы», «Ру жайы», «Қарсы қозғалыстар», Қазақ хандарының мәдені мақсұттары», «Мәденилеу орыс қандай үлгі берді?», «Мінез, құқық жайы», «Ауыл шаруашылығының жайы», «Кәсіпшілдік жайы», «Денсаулық жайы».

«Қазақ тарихынан» еңбегінің қай тарауын алсаңыз да қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік өмірінің ең өзекті мәселелерін жан-жақты да терең білгірлікте назар аудартады. Қазақ психологиясына отаршылдық таңған жат өзгерістер мен орыстандырудан өрістеген оспадарлықтардың да «қазақ тұрмысында шаруа, рухани мінез тарауларына үлкен із қалдырғаны» кеңінен қарастырылып, өмірдің өзінен алынған нақты мысалдармен негізделеді. Әсіресе, «заң-законмен» жүзеге асырылған зорлықшыл өмір иірімдеріне парасатты да ойлы көзбен қарауы, ұлт қайғы-қасіретіне жан-тәнімен енуіндегі отаншыл сезім күйлері сүйсіндіреді.

Мысалы, «мінез, құқық жайы» тарауында былай деп жазады: «Билеу жағынан көшпелі қазақ мәдени Ресеймен қойы қоралас, қоңсы болса да, ілгері басқан жері жоқ. Қайта кейін кетті. Бұған себеп: зорлықшыл өмір иелерінің заңды бетіне перде қылып ұстағандығы... Әділдік, адамшылық аңғарымен атқарылған заң болмады. Қамшының өрімі, қылыштың қыры қазақтың үстіне ойнағаны, кедейдің кер шөлағының алым үшін алынғаны, бейкүнә ұсталған жұмысы тексерілмеуі, абақтыға шірігені, адам ақыны парасыз іздеп ала-алмауы, кірін жуып, кіндік кескен жерінен қуылуы, бақ-дәреженің парамен табылуы-бәрі заң атымен істелді. Қайткен күнде де заң қазаққа дем алдырмайтын тұмылдырық болды. Қазақ пара мен тұмылдырықты тесіп тыныс алатын болды» [4].

Еңбектің ендігі бір құндылығы-қазақ ұлтшылдығының тууы мен өрістеуінің бастапқы түпкі арналары мен кейінгі заңды жалғасының анықталып, жүйелі қарастырылуы. Ол, біріншіден, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Сұлтанғазы Уәлихановтардың ұлтшылдық ұшқынын шашыратып, от бергені, ірге қалап ту көтергені. Екіншіден, Әлихан Бөкейхан, Мәшхүр-Жүсіп Көпеевтердің баспасөз арқылы әлеуметтік мәселелерді көтергені. Үшіншіден, 1905 жылғы төңкерістен кейін тарих толқынында ұлт санасын ояту, құлдық санадан арылту мәселелерінің ұлт зиялыларының саяси және шығармашылық күретауы баяғанын саралау барысында айқындалғаны.

Кітапты аталатын тарихи тұлғаларға берілген баға (Әбілхайыр хан, Кенесары мен Наурызбай, Шоқан, Ыбырай, Абай, Әлихан, т.б. алаш қайраткерлер) XVIII, XIX, және XX ғасырдың басында қазақ қоғамында болған саяси-әлеуметтік жағдай, патшалық Ресейдің отарлау саясатының себебі мен салдары сынды мәселелер бүгінге дейін өте бағалы екені сөзсіз. Отаршылдық саясатқа деген ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихи мән-мағынасын бағалаудағы Қошке тұжырымдары да терең. Мысалы, кітаптың «Қарсы қозғалыстар» бөлімінде Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті «Кенесары қалың қауымға түскен бір шағым оттай болып, халықтың толқынын көтеріп жіберді. Жалпы ұлт наразылығы Кенесарыда көрінді» деп бағалайды. Ұлт наразылығына қатысты құнды тарихи деректер келтіре отырып, толқудың шығуы мен жеңіліс себептерін зерделейді, тарих тағылымына үнілдіреді.

Қошке Кемеңгерұлы Ресей үкіметі қазақ даласына қарашекпенділерді не мақсатпен қоныстандырғанын осы еңбегінде бүкпесіз ашық айтып кеткен: «Соңғы кезде үкіметтің құшағын ашып, келімсектерге жәрдем көрсетіп, неше жылдай алым-шығынынан азат қылып қазақ жеріне шегірткедей қаптатуының мәнісі: 1)Ішкі Ресейдегі қарашекпенділердің, байлардың жеріне ауыз сала бастауынан; 2)Мал баққан орыс байлары Сібірге келіп орныға бастаған соң, бұларға жұмыскер керек болды. Байдың тілін далада қалдырмайтын үкіметтің байлардың жұмыскері дегенінен 3)Шақындыру мақсұтынан 4)Кесімсек пен қазақты жауластырып, саясатқа қаратпайық дегенімен 5)Бәрінен де күшті пікір қазақты жауынгерліктен бездіріп, айдауына жүретін, ұрғанына көнетін халық қылу мақсатынан» [5].

Қошке «Оқу жайы» тарауында қазақ даласындағы орыс мектептерінің ашылу себептерін көрсетеді: «20-ғасырдың басында ауылнай школдар ашылды. Үстірт қарағанда хукімет те қазақ үшін тырысқан сияқты. Бірақ хукімет ісінің ішін ақтарсаң, арамдығы аңқып шыға келеді. Хукімет қазақ баласын оқытқанды білім алсын, елін ағартсын деп ойлаған жоқ. Қазақтың жас баласын елінен айырып, орыстың рухын сіңіріп, қазаққа орыстың идеясын тарататын үндеуші қылу мақсұтында болды» деп жазады. Сонымен қатар қазақ елінің білім, өнерге бейім бермей жиіркенді тарих көзбен қарағанда табиғи екендігін мысалдармен дәлелдейді. Қырда ашылған орыс мектептерінде алған «оқудан» ұлттық психологияда орын ала бастаған келеңсіз өзгерістерді де ғалым аңғартады. «Елде жүргенде кім болса содан таяқ жейтін, бүтін көйлек кисем, бір тоя тамақ ішсем» дейтін нашар балалар шала-бұла уездік школды не бітіріп, не бітірмей, тілмаш переводчик, шолақ адвокат болып, идеалын ақша, мал, жылтыр түйме, ақ жағаға айналдырып жіберетін болды» деуі мұндай оқығандардың халыққа адал қызмет ете алмайтындығы ғалымды толғандырады.

Ал Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі 20-шы жылдарда ғалым оқуды бірінші майдан деп есептеп, оның арқасында мінез, шаруа кемшіліктері жоғалатындығы, қазаққа жеткілікті мәдени қызметкерлер шығарылатындығы, оқу жолына шығатын құрбандықтарға көз жұму керектігін көрсеткен. Тағы да ескеретін бір жайт, оны Қошке төңкеріс жолы деп есептейді, ол-уездік қалада бар пәндерді орысша оқытатын школдар ашу керектігі «қазақ тілі бір сабақ болып қана қалуы. Орыс тілінде оқытылсын дегендегі дәлелі: «1) Қазақтың өзінде жеткілікті оқытушылар жоқ; 2) Жалпы білімнің хәм техниканың өрісін кеңейтетін қазақ тілінде кітап жоқ; 3)Тұрмыс бізді мәдениеті көш-құлаш артық Ресеймен ауыл үй қондырып отыр» [6].

Ғалымның бұл пікірінен, ол қазақша оқытуға қарсы болды деген ой тумас болар. Өйткені, Қошке 1925 жылы «Қазақша-орысша тілмашы», «қазақ тілінен жабропольштар үшін» оқу құралдарын жазған автор.

Қошке Кемеңгерұлы кітабында қазақ қоғамында орын алған саяси, әлеуметтік, ағартушылық бағыттағы түрлі елеулі оқиғаларға сипаттама бере келе Ресейдің мемлекеттік Думасына сайланған қазақтар жайлы да айтады. Осы жерде де ғалым Әлиханнның орнын басқалардан жоғары бағалағанын көреміз: «Науанның батасымен Қосшығұлдың депутат болғандығы-бұған дәлел. Білімімен жолды алған бір Әлихан болмаса, басқа оқыған азаматтар оқуының арқасында депутат болған жоқ. Нар шоқпен аналығымен депутат болысты. Бұл нені көрсетеді? Ол кездегі қалың қазақтың выборлық болған жақсыларының думаны болыс сайлауында ұстағандықты көрсетеді» [7]. Яғни, Мемлекеттік Думаға сайлайуды қазақтар болыс сайлауы деп түсінді деп сын айтады.

Қошке өз еңбегінде 1916 жылы қазақ жігіттерінен қара жұмысқа алған кездегі Бұқараның патша туралы ойының өзгергендігі, оқымағандарды қабылдап тізіп көгендеген соң, қазақтың жұмыла оқуға ұмтылғандығы, үй ішінен шықса өлеміз дейтін жігіттер Ресейді аралап әр түрлі мәдени тұрақтарды көріп, ысылып «түзеліп қайтқандарын көрсете отыра; 16 жылдың зиялды жақтарымен қатар, оның халыққа саяси оянуына оң әсерін де көрсетеді.

Автор бұл еңбегінде ақпан революциясының маңызын былай сипаттайды: «Қазақ даласы сорпа болып жатқанда, ел есінен адасып «қиямет мақшар» қиынына ұшырап жатқанда, ұлы Февраль төңкерісінің сәулесі жалт етіп, қазақ «уф» деп демін алды» [8].

Ақпан революциясы кезінде Ресейде бірнеше партиялардың пайда болғаны тарихтан белгілі. Осы партиялардың ішінен автор «Үш жүз» партиясына тоқталып, оның адал саяси партия емес екеніне бірнеше дәлелдер келтіреді. Оған «бұл көже де болмай, сорпа да болмай қоймалжың болды» деген баға береді.

Қазақта ілгері басатын кәсіптің бірі-қол кәсібі (кустарничество). Осы кәсіпкерлік ілгері алып кететін, білімге піскен қызметкерлердің жоқтығын айта келе, автор қазақтың келешегіне үміт көзімен қарайтын, мәдениетке жетекші болатын шарттардың бар екенін де көрсетеді. Олар: қазақта діни фанатизмнің әлсіздігі, қазақтың еліктегіштігі, көптің қамын қарастырған үкіметтің барлығы, қазақ елінің жалпы оқуға ұмтылғандығы. Сонымен қатар, автор қазақтың саяси күреске түскен оқығандарының халыққа пайда әкелмейтін кесел мінездері, бәсекешілдік, жаяу өсекшілдік, кек алғыштық, жүрген жерде қара халықтың қамын қарастырыла ма? Әсіресе, терең жардың қабағында тұрған қазақ елі кең жазыққа шыға алар ма?

Халық пайдасына деген жеңіл пландар (аурулар былай тұрсын) тұрмыс жүзінде іске асар ма? Жоқ, тіпті жоқ. Сондықтан, баққұмарлықты, кек алғыштықты, жаяу өсекшілдікті жоғалтатын саяси-әлеуметтік тәрбиені күшейтуді бірінші жолға қойып отырмын» [9].

Кітапта көтерілген проблемаларының бірі-отырықшылық мәселесі. Автор отырықшылықтың көп шарттары бар екендігін, төңкеріске шейін отырықшылықтан пайда болмаған: қазақтың бірең-сараң қала болғандар, шаруасының төмендемесе, ілгерілемегені-жағдайлы шарттарсыз отырықшылықтың өнімсіздігіне дәлел деп көрсетеді. Автордың пікірінше, «отырықшы болған соң шаруа түрі өзгеріп, ауданы тараяды. Мұндай шаруаны алып бару үшін білімді көсемдер (оқытушы, агроном һәм дәрігерлері сияқты), бұлар табылса һәм жер, су егіндікке қолайлы болса, отырықшы болған артық. Көсемдер болмағанда әншейінде кең қонышты, салақ, жалқау қазақтарға бірігіп, қала болып отыру деу өлімге итергенмен бірдей.

Ғалым қазақтың көшпелі болып мал бағумен келуінің «кең өрісте мал өсірудің мал бейнеті аз болып, пайдасының көп болғандығы, қазақ даласының ауасы, топырағы, өсімдігі қолайлы болған себептерін де көрсете білген.

Қошке Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» еңбегінде Әлихан Бөкейхан есімі көп кездеседі. Әлиханның көзі тірісінде оның қазақ тарихындағы керемет тұлғасын Қошке жоғары бағалаған. Алаш көсемінің мінезі, болмысы, білімпаздығы, саяси қайраткерлігі, ұлтын риясыз сүйетіндігі жақсы көрсетілген. Қошкенің көзқарасында Әлихан Бөкейхан: 1) Ел үшін басын құрбан қылған азамат топтың басы; 2) Әдеби тілдің тууына себеп болған көсем-сөзші; 3) Елді діни фанатизмге қарсы тәрбиеші қайраткер; 4) Білімі Еуропаның таңдаулы оқымыстыларымен тең ғалым; 5) Жүрегі бала, иманы таза, сыншыл, сенімшіл, саясаттың бұлтақ, сұлтағына бармайтын адал жан [10].

Қошке Кемеңгерұлының екінші еңбегі «Бұрынғы езілген ұлттар» деп аталады. Мазмұнына, дерегіне қарағанда, бұл да 1923 жылы жазылып біткен зерттеу. 1925 жылы Мәскеуде басылып шыққан. Бұл кітап «Бұрынғы езілген ұлттардың», автордың сөзімен айтсақ Великорус тоқпағы тиген ұлттардың, өткендегі һәм қазіргі халімен (1923 жыл) қысқаша таныстырады. Мұнда (кітапта) 36 ұлттың өмірі суреттелген. Әрқайсысының тарихынан, шаруа-кәсіп жағдайларынан және мәдени істерінен қысқаша мағлұматтар берілген. Тұтасынан 36 ұлтты көгендегі қозыдай бір жерге тізіп, олардың жай-күйімен таныстыратындығы – кітаптың іздесе табылмайтын қасиеті екені дауыссыз. Автор еңбегінде езілген ұлттардың мәдениеттері түрлі дәрежеде болғандықтан, орысқа айналдыру, отар қылы саясатының қанды іздері бәрінде де бірқалыпты еместігін, қай ел болса да, шаруасы өркендемей, ғылымы, пән өнері, марқаймай терезесі тең ел болмайтынын көрсетеді.

«Шаруа байлығы» – жердің ішкі кенінде, сыртқы түгінде. Шаруаны гүлдендіретін – мәдени қызметкерлер басқа ұлттардың тұрмысымен таныс болса, өз ұлтына ұнамды үлгі пішпек. Қазақ қызметкерлерін басқа ұлттармен таныстырайын деп жазып отырмын» – деп аз да болса бұл еңбектің пайдасы тиетініне үміттенеді [11]. Бұл кітап тәуелсіздіктің қадірін уағыздайды: әр ұлттың өзінің тәуелсіз мемлекет болмай, ұлттың жаңғыруы болмайтындығын көрсетеді.

Қошке Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» еңбегіне басқарманың тапсырысы бойынша Ғаббас жазған мақаласында бірнеше сын-пікірлер айтылады. Олардың негізгісі мынаған саясады. Біріншіден, жазушының саяси жолы-ұлтшылдық жолы. Көздеген саяси идеясы-қазақ ұлтын «бұзбай, жармай мәдениетті ұлтқа жеткізу. Қазақтың басынан кешкен тарихына баға бергенде, сөзінің шеті ұлт қай іс болсын, сын таққанда, ұлтқа пайдалы ма еді, пайдасыз ба деген өлшеумен келеді. Ұлт ішінде қазақтың қай табына пайдалы, пайдасыз еді, саяси басшылық қай табының қолында еді? Бұл сөздерге ұлтшыл жазушымыз көңіл бөлмейді, әңгіменің бұл жағын ескермейді. Екіншіден, қоғам тұрмасына көзқарасы – идеализм. Сондықтан, Хошмұхаммет қазақ ішіндегі жаңалықтарға жете түсіне алмайды. Бұған кінәлі – оның тар ауданды саяси жолы, тұрмыстың тоқсан тарауы толғағын айыра алмайтын идеализм көзқарасы. Осындай сын айта отырып, Ғаббас мырзаның ұсынысы – «сыңар жақ» болмайтын тұрмыс айнасы болатын марксизм көзқарасымен қазақтың саяси, тарихи тұрмысынан кітап жазу керек еді.

«Бұрынғы езілген ұлттар» кітабына басқарма атынан пікір жазған Әбдірахман мырза кітаптың кейбір кемшіліктерін орынды көрсеткен (жазушының орнықты негіз қолданып, кітабын белгілі тәртіппен тізе алмағандығы, кейбір ұлттар туралы мағлұматтардың таяздығы), сонымен қатар, марксистік тұрғыдан «ұлтшылдық, құрғақ қиялшылық (идеализм), атаққа табынатын секілді жазушының үйреншікті аурулары кітаптың кей жерлерінде (бірнеше мысалдар келтіреді), сұрлеу салған деп кінәлайды.

Сол кездегі марксистік идеология тұсында шығармаларға басқаша баға беру мүмкін емес еді.

Сонымен, Қошке Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан», «Бұрынғы езілген ұлттар» атты еңбектері қазақ елі, басқа ұлттар қалай отарланды, орыстандырудан туындаған қысымға қазақтар саяси және рухани

тұрғыдан қалай қарсылық жүргізді және де ұлттығын сақтап қалуда тұтас дәуірлердің қандай қилы тарихи өткелдерінен өтті деген ділгір мәселелерді тануда отандық тарих ғылымында алғашқы, әрі тың қадам жасаумен құнды. Сондықтан аталған бірінші кітапты М. Әуезов 1927 жылы жазған «Әдебиет тарихы» кітабында Қошкениң ғалымдығын ерекшелеп: «Тарихтың дәл суретімен толығырақ танысамын деген кісі болса... Қошмұхамбет Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» еңбегін қарап өтсін дейміз»-деп жазды [12].

Қорыта айтсақ, Алаш зиялыларының ішінен қазақ тарихының негізгі кезеңдерін қамтыған бірінші тарихшы деп айтуға толық хақымыз бар. Қазақ халқының тарихына арналған М. Тынышпаевтің «Материалы к истории киргиз-казахского народа еңбегі» 1925 жылы, С. Асфендияровтың «История Казахстана с древнейших времен. Том 1», «Қазақ тарихы очеркі» 1935 жылы жарық көргенін ескерсек, Қошкениң қазақ тарихынан 1924 жылы зерттеуі отандық ғылымның осы саладағы алғашқы ізашар. Тұңғыш ғылыми тәжірибе бастауымен құнды»-деп жазады Сағынбай Жұмағұл, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғалым қызметкері [13].

Кітапқа басқарманың атынан жазған рецензиясында Ғаббас Тоғжанов жоғарыда көрсеткен кемшіліктерін айта отыра, бұл еңбектің «қазақ баспасөзінде қазақтың саяси тарихы тұрмысынан жазылған тұңғыш кітапша екендігін де мойындаған болатын.

Осы пікірлерге толық қосыла отырып, айтарымыз Қошке Кемеңгерұлының тарихи еңбектері Қазақ тарихы бойынша ғылыми жұмыстарда, жоғары оқу орындарында лекцияларда, семинар сабақтарында пайдаланылып, негізгі әдебиет тізіміне енгізілсе, кезінде ұлт үшін басын бәйгіге тіккен азаматтың Қазастан тәуелсіздік алған тұста қадір-қасиеті арта түсер еді.

Пайдаланған еңбектер

1. Қараңыз. Ә.Н. Құдайбергенов. *Қошке Кемеңгерұлының өмірі мен шығармашылық мұрасы хақында // Алаш және тәуелсіз Қазақстан: идеялар мен ұстанымдар сабақтастығы атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. 21 қараша, 2008, 293-298 бб.*

2. Дихан Қамзабекұлы // *Қошке Кемеңгерұлы. I том. Алматы, 2005, 29 б.*

3. Қайырбек Кемеңгер // Әлихан Әлемі. Алматы, 2016. Сағынбай Жұмағұл // *Ана тілі, 2015, 1-7 қазан.*

4. *Қошке Кемеңгерұлы. I том, Алматы, 2005, 56 б.*

5. *Сонда, 50 б.*

6. *Сонда, 76 б.*

7. *Сонда, 62 б.*

8. *Сонда, 68 б.*

9. *Сонда, 74 б.*

10. *Қайырбек Кемеңгер. Қошкениң Әлиханы. Көрсетілген еңбек, 178 б.*

11. *Қошке Кемеңгерұлы. I том, Алматы, 2005, 81 б.*

12. М. Әуезов. *Әдебиет тарихы. Алматы. «Ана тілі» баспасы, 1991, 143 б.*

13. Сағынбай Жұмағұл. *Ұлтын сүйген тау тұлға // Ана тілі, 2015, 1-7 қазан.*

УДК 930(191)
ГРНТИ 03.01.09

*Кулаш Абикеновна Тулентаева*¹
т.ғ.к., доцент Алматы қаласы, С.Ж. Асфендияров атындағы
Қазақ Ұлттық медицина университеті
k-abiken@mail.ru

*А.Т. Қаипбаева*²
т.ғ.к., қауымдастырылған профессор Қазақ мемлекеттік
қыздар педагогикалық университеті
aina__78@mail.ru

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ САБАҚТАСТЫҒЫ: МӘНШҮК ҒҰМЫРНАМАСЫН ЗЕРДЕЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының қаһарман қызы М.Мәметованың өмірі мен ерлік істері туралы ғылыми зерттеулер мен мақалалар талданған.

Авторлар көптеген жарияланымдарды зерделеп, оларды бір жүйеге келтірген.

Зерттеу жұмысында соңғы жылдары жарияланымдарға ерекше басымдық беріліп, Мәншүк Мәметова өмірінің «ақтандақтары» айшықтаған. Мәншүктің өмірбаянына қатысты жинақталған мағлұматтарды шартты түрде төмендегідей буындарға бөлуге болады; Қазақстан тарихы бойынша кеңестік кезеңде және тәуелсіз Қазақстанда жарық көрген *оқулықтар мен оқу құралдарында, әртүрлі және әр жылдардағы энциклопедиялар және т.б. оқу-әдістемелік кешендерде берілуі. Мұндай ресми басылымдардағы М.Мәметованың ғұмырнамасы нақтылы да қысқаша мағлұматтар беру желісінде құрастырылған.*

Түйін сөздер: «ақтандақтар», майдан, ерлік, Кеңес Одағының Батыры, Ұлы Отан соғысы, даңқ.

*Тулентаева Кулаш Абикеновна*¹
к.и.н., доцент Казахский национальный медицинский университет
имени С.Д. Асфендиярова
k-abiken@mail.ru

*А.Т. Қаипбаева*²
К.и.н., ассоциированный профессор
Казахский Государственный Женский Педагогический Университет
aina__78@mail.ru

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ДУХОВНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ: ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ЖИЗНИ (БИОГРАФИИ) МАНШУК

Аннотация

В статье проанализированы научные исследования и публикации, в которых рассмотрены жизнь и подвиг славной дочери казахского народа М.Маметовой.

Авторы изучив большое количество опубликованного материала, привели их в единую систему.

В работе авторы акцентировали свое внимание на публикации последних лет, которые раскрывают «белые пятна» в биографии Маншук и отмечает на ряд имеющихся пробелов в данной проблеме. Маншук Маметова была не единственной героической личностью, которую подарил миру казахский народ. Много героических деяний совершили казахи. Но образ самоотверженной молодой девушки особенно поражает впечатление. Согласитесь, в наши дни не каждый взрослый мужчины будет так рад рискнуть и в результате пожертвовать своей жизнью ради даже очень благого дела. Да и в то время далеко не все так рвались воевать за свободу своего Отечества.

Такие выдающиеся личности, как Маншук Жиенгалиевна Маметова, навсегда останутся в памяти благодарных потомков. Мы никогда не перестанем ими восхищаться и брать с них пример. Ведь они принесли ради нашего сегодняшнего благополучия самую большую ценность – свою жизнь.

Ключевые слова: «белые пятна», битва, мужество, герой Советского Союза, Великая Отечественная война, слава.

*Tulentaeva Kulash Abikenovna – Candidate of historical sciences
Kazakh National Medical University
Almaty, Kazakhstan
k-abiken@mail.ru*

*A. Kaipbaeva
Candidate of historical sciences at the Kazakh State Women's Teacher Training University.
Almaty, Kazakhstan
aina_78@mail.ru*

CONNECTION WITH SPIRITUAL MODERNIZATION: ISSUES OF RESEARCHING OF MANSHUK'S BIOGRAPHY

Annotation

The article reviews scientific researches and publications, which consider the life and heroism of the glorious daughter of Kazakh people M. Mametova.

The authors studied a large number of published materials and led them into one system.

The authors focused their attention on the publication of recent years, which reveal the "white spots" in the biography of Manshuk Mametova. Manshuk Mametova was not the only heroic person that the Kazakh people gave the world. Many heroic deeds were committed by Kazakhs. But the image of a dedicated young girl is especially striking. Agree, in our days, not every adult male will be so happy to take risks and as a result to sacrifice their lives for the sake of even a very good deed. And even at that time not all were so eager to fight for the freedom of their Motherland.

Such outstanding personalities as Manshuk Zhengalieвна Mametova will forever remain in the memory of grateful descendants. We will never stop admiring them and taking an example from them. After all, they brought for our present prosperity the greatest value-their lives.

Keywords: white spots, courage, battle, hero of the Soviet Union, Great Patriotic war, bravery, honor.

Мәншүк Ұлы Отан соғысы басталған кезде 19 жаста екен. Ол соғысқа сұранып, ашпаған есігі, қақпаған терезесі қалмаған еді. Белді мекемелерді, беделді басшыларды мазалап біткен оның өтініші қанағаттандырылған болатын. КСРО Қорғаныс Министрлігінің мұрағатында орын алған Мәншүктің арызының берілген мерзімі 1941 жылдың 27 тамызы күнін айғақтайды және оның қысқаша мазмұнын берсек, « ... Прошу послать на фронт вместе с братьями и сестрами для уничтожения фашистов, разбойников, так как послать нет ни брата, ни сестры, поэтому прошусь сама. ... ».

Сөйтіп, 20 жастағы Мәншүк 1942 жылдың тамыз айында өз еркімен Кеңес Армиясы қатарына қабылданып, Алматыда құрылған 100-атқыштар бригадасының құрамында майданға аттанды. Осы кезден бастап қаршадай қазақ қызының жауынгерлік жолы басталды. 1418 күнге созылған Ұлы Отан соғысының 418 күні Мәншүктің еншісіне бұйырып, 21 жасқа толғанына екі апта өткенде Невель қаласын азат ету үшін болған алапат шайқаста ерлікпен қаза тапты. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығы бойынша 1944 жылдың 1 наурызында Мәншүк Жиенғалиқызы Мәметоваға Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Міне, ендеше аталмыш тарихи оқиғамен сабақтасқан оның даңқты өмір жолы бүгінгі күнге дейін жалғасын табуда.

Мәншүктің өмірбаянына қатысты жинақталған мағлұматтарды шартты түрде төмендегідей буындарға бөлуге болады; **біріншіден**, Қазақстан тарихы бойынша кеңестік кезеңде және тәуелсіз Қазақстанда жарық көрген *оқулықтар мен оқу құралдарында*, әртүрлі және әр жылдардағы *энциклопедиялар* және т.б. оқу-әдістемелік кешендерде берілуі. Мұндай ресми басылымдардағы М.Мәметованың ғұмырнамасы нақтылы да қысқаша мағлұматтар беру желісінде құрастырылған.

Екіншіден, Мәншүктің өміріне жаңа нақыштар мен рең беріп, оның болмысына бойлай түсуге мүмкіндік жасайтын *естеліктер* болып табылмақ. Қолдағы бар мәліметтерден бағамдайтынымыздай, естеліктер баршылық, олардың негізі мақалалар деңгейінде көрініс тапқан. Естеліктердің өзін топтауға болады, біріншісі – Мәншүктің соғысқа дейінгі қамтитын оқиғалар тізбегі, екіншісі-майдандастарының (ол қатардағы жауынгер, болмаса әскери шенділердің) журналистерге берген сұхбаттары немесе авторлардың өздері қалам тартқан толғаулары. Солардың ішінен мәселен, Е.Қуатайұлымен болған кездесуі барысында еліміздің қайсар қызы ҚР Халық Қаһарманы Хиуаз Доспанова «... Мәншүк екеуміз қуыршақ ойнап бірге өстік ... », – деп балалық шақтан хабардар етсе, жастық дәуірдің куәгері Лидия Афанасьевна Койшигулова 1940 жылдағы Мәншүкке «... Маншук была скромная, работающая, симпатичная, с очень красивыми косами. Любила книги, с книгой она не расставалась. Очень любила природу, любила фотографироваться, одевалась скромно ... » сынды сипаттама беріп, досы туралы ойын ортаға салғанды.

Майдан шебінде Мәншүкпен қысқа мерзімде жүздес болған немесе онымен бір әскери құрамада соғысқан қаруластарының айтқандары деректік мағлұматтар тұрғысынан маңызды да құнды. Егемқұл Тасанбайұлының 1942 жылғы 25 қарашадағы Молодой путь өзенінің арғы бетіндегі жау шебіне шабуыл өрбіген тұста ауыр жараланғанын, оны ажалдан Мәншүктің құтқарғанын баяндайтын естелігін жаңғыртып қайталасақ артықтық етпес: « ... Кейіннен білдім ғой, өлі мен тірінің арасында арпалысқан шақта, алақанымен маңдайымды сипаған да, қанатымен су сепкен қарлығаш та мейірімі мол Мәншүк екен. Оқ жарқыншағы тиген кеуде мен жаралы сол қолдан қан кетіп, ес-түссіз жатқан маған құятын қан табылмай, дәрігерлердің амалы таусылған тұста жағдайдан құлақтанған Мәншүк жанұшыра жетіпті. Ол өзі қан беріп қана қоймай, екі тәулік бойы жанымнан бір елі ажырамай, күні-түні қас-қабағыма қарапты. Мәншүктің берген қасық қанынан кейін өмірім қайта құралды ...». Мәншүкпен майданға кірген жауынгер Дүйсекенов [1], оның көз жұмар соңғы ұрысына қатысты мәлімет берген кіші лейтанант Б.Ахметжанов, дивизия командирі А.Рахматуллин [2], батальон комиссары Сақтаған Бәйішев (соғыстан кейін белгілі ғалым, ҚР ҰҒА академигі), әскери командир Петр Андреевич Теренков, соғыстан аман оралып ел құрметіне бөленген халық жазушысы Әзілхан Нұршайықов [3], және тағы басқа азаматтар естеліктерін ортаға салған болатын. Ұлы Отан соғысы Жеңісінің 40 жылдығына орай аяулы қызымыз Мәншүкті ұлықтап жауынгер досы, 100-дербес атқыштар бригадасының байланысшысы болған Александра Прокопенко көлемді естелік кітабын оқырманға ұсынды [4]. Біздер, қазақ халқы, оның азаматтық әрекетіне тағзым етіп ризашылығымызды білдіреміз.

Үшіншіден, Мәншүктің ерлігін қалың бұқараға, соның ішінде өскелең жас ұрпаққа, паш етіп насихаттаудан талмаған, әрине, тарихшылар қауымы. Мәншүктің жекебасты ғұмырнамалық мәселесін ғылыми тұрғыдан зерделеуде айтарлықтай орын алған академик М.Қ.Қозыбаевты [5], т.ғ.д., проф. Т.Кульбаевты [6] атауға болады. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 1998 жылды Халық бірлігі және ұлттық тарих жылы деп атаулауына сәйкес т.ғ.к., доцент М.Құрманованың Мәншүктің өмірін саралауға бағытталған мақаласы жарық көрген-ді. Зерттеуінде автор Мәншүк қай жерде туылған, Мәншүк қалай пулеметші болды? сынды сұрақтарды көтере отырып, оның соғысқа аттануының және көзсіз ерлігінің астарын айғақтауға атсалысады [7]. Ұлы Отан соғысына қатысқан қазақ қыздарының өмірін ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеу жұмыстарын жүргізген тарихшылардың ортасынан т.ғ.к., доцент Бақтылы Сансызбайқызы Боранбаеваның шоқтығы биік. Көпжылдық табанды еңбегінің (мұрағаттардан деректік құжаттарды іздеп тауып алғаш рет ғылыми айналымға енгізген, олар туралы жазылған материалдарды оқып-зерделеген, бүгінгі күнге жеткен майдангер-аналарды және бұл өмірден бақилық болғандарды көзі көрген майдандастарын республика көлемінде іздеу салып тауып тікелей сұхбаттасқан) тамаша нәтижесі-Батыс Қазақстан қазақ қыздарының соғысқа қатысу туралы жазған туындысының жарық көруі [8].

Төртіншіден, Қазақ КСР және тәуелсіз Қазақстанның Мемлекеттік Орталық мұражайының директоры қызметін ұзақ жылдар атқарған, республикада мұрағат ісін дамытуда ерен еңбек сіңірген азамат Марат Хасанаев құжаттық мағлұматтарды негізге ала отырып, Мәншүктің ғұмырнамасына айнымас айғақтықты, нақтылық пен анықтылықты сыналай кіргізіп, оның өмірбаянын толымды етуге өзіндік үлес қосты. Бұл үрдіс әсіресе майдандағы Мәншүктің жауынгерлік болмысын сомдауда айқын көрініс тапқан [9].

Бесіншіден, республиканың кеңестік дәуірі және Қазақстан Республикасы жарияланғанан бері бұқаралық басылым беттерінде жарық көрген ұшан-теңіз мақалалар тізбегінің бір легі М.Мәметованың туғанына 50, 55, 60, 70, 75, 80, 90 жыл толуына орайластыра, сонымен қатар оның ерлікпен майдан даласында қаза табуының 10,15, 20, 25, 30 жылдығына арналған. Сөзіміз дәлелді болу үшін осындай жинақталған мақалалар шоғырының соңғы уақытта жарыққа шыққан кейбіреуіне ғана сілтеме тасталық [10]. Мақалалардың айтарлықтай бөлігі адам жанын құлазыттар Мәншүктің ащы қазасының түйткілі Невель қаласы үшін болған шайқастағы Жеңістің 20, 25, 40, 50, 65, 70 жылдығына бағытталған [11]. Бұл тарихи оқиға Мәншүктің өмірінің үзілген тұсы, сондай-ақ оның бүкіл саналы ғұмырының шарықтау шыңы, МӘНШҮК АТЫНЫҢ МӘҢГІЛІГІНІҢ бастауы болды. 1943 жылы қазан айының басында 100-атқыштар бригадасына Невель қаласын азат ету міндеті жүктелді. Невель-Белоруссия, Балтық жағалауы, сондай-ақ Ленинград бағытындағы темір жол торабы бойынша орналасқан стратегиялық маңызды қала болатын [8, 18 б.]. 1943 жылдың 15 қазанында Калинин майданында 3-армияның құрамындағы 21-гвардиялық атқыштар дивизияның пулеметшісі аға сержант Мәншүк Мәметова Псков облысындағы Невель қаласы үшін болған кескілескен шешуші ұрыста фашистердің шабуылына қайсарлықпен тойтарыс берді, сөйтіп, ержүректігімен, өжеттілігімен көзге түсті (басынан жаралы қыз бес сағат бойы жаумен арпалысып, 70-ге жуық фашисті жер құштырды). Невель үшін болған шайқас қатыгез айқастардың қатарынан орын алады. Әскери құжаттар оның 15 сөткеге созылғанын және 27 мыңға жуық кеңес жауынгерінің сол жерде көз жұмғандығын пайымдайды. Бұл герман вермахтының ауыр жеңілістерінің бірі болған деп

бұлтартсыз тұжырым жасалған. Гитлер қаланы тастап шыққандығы үшін екі генералын ату жазасына бұйырғандығы туралы да сөздер бар. Міне, 1943 жылы 15 қазанда осы шабуылда М.Мәметова ерлікпен қаза тауып, атын өшпестей етіп тарих қойнауына қалдырды.

Алтыншыдан, ел тәуелсіздігімен қанаттаса Мәншүктің адами тағдырын зерделеу бағытында кейбір түйткілді тұстарын анықтауға әрекеттер басталып, әрі де жалғасын табуда. Олардың ішіндегі алғашқылардың бірі болып көтерілген мәселе-Мәншүктің туылған жерін анықтау. 1995 жылғы «Приуралье» газетінде қарашаның 23 жұлдызындағы кезекті санында тарихшы-ғалым И.Кежалиевтің «Где родилась Маншук?» атты мақаласы жарық көрген-ді. Автордың мұндағы айтпағы-осы күнге дейін құжаттарда Мәншүктің туылған жері Орда деп келгендігі, ал шындыққа жүгінсек басқа аймақ екендігін алға тартты: «... Неспроста поэтому в музее медицины Минздрава республики я и встретил копию личного листка по учету кадров, заполненного рукой самой М.Маметовой в 1941 году. Там в графе «Место рождения» записано: «Западно-Казахстанская область, Джаныбекский район, Камыстинский аулсовет». Оқырманға түсінікті болу мақсатымен И.Кежалиев нұсқасының мазмұнын ұсындық.

Аталған газет бетінде жарияланған жоғарыдағы мақалаға В.Ярлов үн қосып («Где родилась М.Маметова?»), өз тарапынан жүргізілген ізденістерімен бөліскен-ді: «... Однако некоторые исследователи, с которыми пришлось беседовать, утверждают, что Маншук и сама могла не знать точного места своего рождения, так как ее аул, видимо, постоянно кочевал из Урдинского в Джаныбекский район и обратно, а сама Маншук рано потеряла родителей». Автор өз мақаласымен тыныстай келе, тамаша азаматтық позициясымен айшықталады: «... Проблема, конечно, есть. Но так ли уж важна она сейчас? М.Маметову помнят и почитают не только в Урде и Джаныбеке, но и во всем Казахстане, и в далеком российском Невеле, под которым она погибла. Это для нас, наверное, главное. Хотя, конечно, для исторической науки важен каждый достоверный факт». Бұл сұраққа қатысты қалам тартқан автордың бірі-Д.Васильевті атап өтпесек әділетсіздік болар [12].

Екінші және маңыздырағы-батыр қыздың ата-анасына байланысты қойылған тың мәселелер-тін [13]. Перзент сүймеген Ахмет және Әмина Мәметовтар Мәншүкті өз әке-шешесі Жеңісгәлі мен Тойымшадан бес-алты жасында сұрап алып, бауырларына басқандығы әрбір қазаққа белгілі жайт. Тек көңіл аударар мәселеміз-кенестік тоталитарлық тәртіптің қандыбалақ құрығына ілінген әкесі А.Мәметовтың қияметті тағдырымен байланысты Мәншүктің өз ғұмырын ӘКЕСІН АҚТАП-АРАШАЛАУ МИССИЯСЫНА бағындырғанын бағамдау.

Ең алдымен, Ахмет пен Жеңісгәлінің туысқандық буынын ажыратып аламыз, бұл түйінді шешуде Ермек Зәңгіровтың дерегіне жүгінелік: «... Ауыл қарттары ... «Тойлыбайдың тоғызынан» деп отырады екен. ... Тоғыз ұлының жетеуінің аты аптаның жеті күніне сәйкес аталыпты да, қалған екеуінің аттары Төребай және Қошаман деп аталыпты. ... Төребайдан-Телғара туады. Ал Телғарадан Әлі мен Мамыт туады (кімнің атап кеткені белгісіз Мамытты кейін Мәмет деп атап кетеді. Әліден Жеңісгәлі, ал Мамыттан (Мәметтен) Ахмет пен Қанат туады» [14, 10 б.].

Ахмет Мәметов-Саратов университетінде оқыған алғашқы қазақ зиялысы. Ол осы күнгі Батыс Қазақстан облысының Орда ауданындағы Мешітқұм ауылында 1896 жылы дүниеге келіп, 1938 жылдың 11 ақпанында жаппай қуғын-сүргіннің құрбаны болды. Ол талантты та білімді дәрігер, ұйымдастырушы, белгілі қоғам қайраткері, тамаша ақын болған-ды.

А.Мәметовтің ғұмырнамасын қарастыруды міндет етіп қоймағандықтан, тек айтарымыз – бұл АДАМ-НЫҢ Мәншүк өмірінде алған орны ерекше болғандығы. Мәншүктің дәрігерлік мамандықты таңдауының өзі-ақ көп нәрсені аңғартады. Ол балауса қыз үшін өміріне үлгі етер жаны, өмірлік бағыт ұстар қазығы мен дінгегі болғандай. Міне, осы аяулы адамына кеңес үкіметі «халық жауы» деп жала жапқанда, БАЛАЛЫҚ БОРЫШЫН өтеуге іштей бекінгендей. *Бұл жерде не айтқымыз келіп тұр? Майданға, соның ішінде алғы шепке, табандылықпен сұрануының себептерін айғақталық.* Мәншүк ғұмырнамасына қалам тартып жүрген Қазбек Құттымұратұлының сөзіне құлақ асалық: «...Мәншүктің майданға баруға неге сонша ынтық болғаны жөнінде бір қисынды әңгіме айтылып жүр: Әкесінің еш жазықсыз, жаламен ұсталып кеткеніне кәміл сенген Мәншүк оны ақтап алу үшін өзін құрбан етуге даяр болған» десе [15, 2 б.], енді бір авторлар тобы: «... Настойчивость Маншук объяснялась не только горячим желанием защищать Родину. Были и личные мотивы: в те годы среди населения был упорный слух о том, что, если дети репрессированных лиц добровольцами уйдут на фронт и проявят героизм, то родителей могут освободить из застенков НКВД. Маншук в это верила и мечтала о свободе для приемного отца Ахмета Маметова» [11, С.10-11.].

Бұл біріншіден, ал екіншіден, әкесін 1938 жылы-ақ атып тастағандығынан бейхабар Мәншүк үш рет майданнан Сталинге әкесін босатуды өтінген үш хат жолдаған болатын. Үшіншіден, 1943 жылдың 7 тамызында анасы Әмина Сүлейменқызына жазған хаты бұл пікірімізді растай түсетіндей: «Әпкетай, мен Сізді өте сағындым, тірі қалсам, соғыстан соң елге келсем деп армандаймын. Менің тағдырым бірақ

шатқаяқ, басқаша айтқанда сау қаламын деу қиын ... Егер қаза болсам, Отан үшін, әкем үшін және Сіз үшін... ». *Төртіншіден*, Мәншүк өмірінің соңына дейін әкесінің адалдығына шүбә келтірмей, оның ақтығына сенімді болды. *Бесіншіден*, жанұясында бойына сіңген көргенді де ибалы тәрбие қаршадай қызды елін сүйген ержүрек, намысты да жігерлі етіп шығарғаны даусыз.

Жетіншіден, Мәншүктің жауынгерлік сүрлеуін айғақтайтын және оның жан дүниесінен сыр шертетін деректің тағы бір көзі анасы Әминаға және КОБ М.Мәметова туралы Ә.С.Мәметоваға жолданған *хаттар* болып табылады. Аталмыш хаттарды қарастырған жекелеген авторлар бар және қазақстандық КОБ-ның хаттары топтасқан өз алдына шыққан жинақтар да жарық көрген. Солардың ішінен Мәншүктің анасына жазған бес хатын талдап зерделеген Т.Әліпқалиды атап өткен жөн [16].

Сегізіншіден, Мәншүктануда оның ерлігін жырға қосқан *поэмалық шығармалар мен прозалық туындылар* айрықша орын алады. Мәншүк туралы Великие Луки түбіндегі сұрапыл шайқастан соң-ақ әскери газет беттерінде очерктер жазылған-ды. Ал ол қаза болған кезде жас батыр қыз туралы мектептер мен мекемелерде, өндірістерде оның ерлігі жөнінде айтыла, газет және журналдарда мақалалар шығып, әңгімелер жазыла бастады, радиодан барлық тілдерде соңғы арпалыс шайқас туралы хабар шартарапқа тарады. Павлодар облысының Баянауыл ауданы «Теңдік» колхозшы әйелдерінің батыр қазақ қызының атымен танк колоннасын жасауға шақырған тамаша қозғалысы туралы «Қызыл ту» газетінің 1944 жылдың 5 сәуірінде хабарланды және бұл бастама өз жалғасын тапты да. Сонымен, 1943-1944 жылдардың өзінде-ақ Мәншүктің бір атымен байланысты материалдар жарияланған болатын. Сәбит Мұқанов Мәншүк туралы қалам тартса, Мариям Хакімжанова «Мәншүк: Советтер Одағының батыры Мәншүк Мәметова туралы поэма» (Алматы: Қазақтың біріккен мемлекет баспасы, 1945,43 б.) туындысын жазды, Күләш Ахметова жыр жолдарын арнады.

Тоғызыншыдан, МӘНШҮК ЕСІМІН МӘНГЛІК етуде мұражайлардың (Орал қаласындағы М.Мәметова атындағы мемориалдық музей (1962), Семей медициналық университетінің жанындағы КОБ М.Мәметова музейі, КОБ М.Мәметова атындағы Алматы қаласының № 28-техникалық лицейінің Даңқ залы, Ресейдің Невель қаласындағы Тарих музейі, С.Ж.Асфендияров атындағы ҚазҰМУ-нің музейі) орны баға жетпес. Мұражай қызметкерлерінің өздері әдеттегі насихат жұмыстарымен қоса, барынша, әр жыл сайын экспонаттар қатарын жаңғыртып толықтыру, Мәншүктің жорық жолдарын басып өту акцияларын ұйымдастыру, мақалалар жазу және т.б. сынды игі істерді қатар алып жүруде.

Оныншыдан, «Мәншүк» күйі қаршадай қыздың тағдырына бойлатар болса, 1969 жылы Андрей Михалков-Кончаловскийдің сценарий бойынша даңқты 100-атқыштар бригадасында Мәншүкпен бірге болған кейінде танымал режиссер Мәжит Бегалин «Мәншүк туралы ән» көркем фильмінде қайсар қызымыздың образын тамаша етіп сомдап шықты.

Он біріншіден, Орда, Жәнібек, Невель, Сайхин, Алматы қалаларындағы Мәншүкке арналған ескерткіштер бүгінде біздерді ЕРЛШККЕ, ЕҢБЕККЕ шақыруда.

Батыр қыздың жүріп өткен өмір жолын қарастырған материалдарды талдау Мәншүк ғұмырнамасын зерделеуде, өкінішке орай, бірқатар олқылық тұстардың орын алып отырғандығына көз жеткізді. *Біріншіден*, Мәншүктің туған күні бір жерде 2-сі, ал екінші бір мәліметтерде-23 желтоқсан деп берілген. *Екіншіден*, Мәншүктің туған әкесінің аты Жеңісгәлі, алайда оның тарихқа Жиенғалиқызы болып енгендігіне бірді-бір автор осы күнге дейін оқырман назарын аудартпағаны түсініксіз жайт. *Үшіншіден*, Батыр қыздың ерлікпен Невель түбіндегі қаза тапқан күні 15 қазан делінсе, енді бір материалдарда қазанның 16 жұлдызымен ұсынылады. *Төртіншіден*, Мәншүк Мәметоваға Кеңес Одағының Батыры атағы берілген тарихи уақыт шеңбері 1 наурыз және 5 наурыз күндерімен қабаттаса жүруде. *Бесіншіден*, бүгінде Мәншүктің туылғанын атап өткен 95 жылдық уақыт ішінде ол туралы толымды библиографиялық көрсеткіштің жоқтығы азаматтық болмысымызға сын болары хақ. *Алтыншыдан*, осы кезеңге дейін баспа беттерінде Мәншүк жайындағы жарық көрген мүмкіндігінше барлық материалдарды топтастырып, жинақ түрінде шығарудың ойластырылмауы да ержүрек қызымыздың алдындағы борышымыздың өтелмегендігін айғақтайды. Ендеше Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың еліміздің жаңа тарихи кезеңге аяқ басқандығын алға тарта отырып, мемлекетті түлетудің айрықша маңызды үрдістерінің қатарына рухани жаңғыруды жатқызуы патриоттық рухымызды асқақтататын аяулы қыздарымыз бен асыл азаматтарымыздың жасампаз істерін жадымызда сақтап ұлықтауға міндеттейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алматы ақшамы. – 2010. – 22 сәуір (№ 48). – 28 б.
2. А.Рахматуллин-Воспоминание о Манишук // Воин Казахстана. –2002. – 13 сентября; Казахстанская правда. – 2002. – 6 июля
3. Нұршайықов Әзілхан. Жан құрбым. – Ақиқат. 2002. – № 10. – 75-80 бб.
4. Халимульдина А.И. (Прокопенко), Халимульдин А.К. Звездный час Манишук. – Алма-Ата: Жалын, 1985. – 400 с.

5. Козыбаев М.К. Ее имя живет: [К 20-летию со дня гибели М. Маметовой] // Молодой коммунист. – 1963. – № 10. – С. 104-105; Имя нежное Мансия: [О Герое Советского Союза М. Маметовой] // Ленинская смена. – 1975. – 8 мая.

6. Т.Кульбаев. Сотая казахская: [К 80-летию Героя Советского Союза М. Маметовой] // Мегapolis. – 2002. – 5 сентября. – С.18; В боях за Невель: [Бойцы 100-й казахской отдельной стрелковой бригады] // Воин Казахстана. – 2000. – 28 июля. – С.5; Мансия-дочь народа: [О биографии М. Маметовой] // Юридическая газета. – 2005. – 18, 19, 20 января; Звезда Востока. // Юридическая газета. – 2010. – 19 марта. – С. 5, 27 апреля. – С.5.

7. М.С.Курманова. Маниук Маметова: женское лицо патриотизма в годы войны. – Ис – торическая память: Алия – Маниук: Конференция молодых ученых – Алматы, 1998. – 211 с.

8. Боранбаева Б.С. Ұлы Отан соғысына қатысқан Батыс Қазақстан облысының қазақ қыздары / Ғылыми зерттеулер – «Полиграфсервис», Орал. – 2015. – 228 б.

9. Хасанаев М. Дочь народа: [О подвиге М. Маметовой] // Вечерняя Алма-Ата. – 1983. – 17 октября; Она хотела стать чапаевской Анкой: [В октябре 43 – го в боях под Невелем погибла М.Маметова] // Комсомольская правда. – 2001. – 13 октября. – С.5; Последний бой М. Маметовой: [О Герое Советского Союза] // Огни Алатау. – 2001. – 13 октября. – С.5

10. К 90-летию со дня рождения Маниук Маметовой // Бүркіт. – 2012. – № 4;

11. С.Саятова, А.М.Шахиева, Г.М.Аликеева, К.С.Сагимбаева, С.Бектенова. Жизнь-легенда (к 70-летию подвига Маниук Маметовой-Героя Советского Союза) // Қазақстан дәрігері. – 2013. – № 1 – 2 (10-11).

12. Д.Васильев. Где Родина Маниук? (Версия историка И.Кенжалиева) // Аргументы и факты. – 1997. – Январь. – № 3.

13. С.Жұмағазиев. Батыр қыздың әкесі (Ахмет Мәметов жайлы бір үзік сыр) // Халық кеңесі. – 1992. – 11 желтоқсан; Қосанов Ә. Ақиқатты анықтайықшы (Дауым бар) [«Мәниуктің ата- анасы кім?» атты мақалаға орай] // Қазақ әдебиеті. – 1993. – 16 көкек; Амантайқызы Ж. Батыр қыздың әке-шешесі кім? (Кеңес Одағының Батырлары Әлия Молдағұлова мен М.Мәметованың өмірбаяндарынан)] // Қазақ батырлары. – 1998. – № 2. 2-3 б.

14. Ермек Зәңгіров. Мәнсия (Мәниук) мен Ылия (Әлия) өміріндегі ақтаңдақтар туралы білеміз бе? // Алматы ақишамы. – 2005. – № 60 (3448) 31 мамыр. – 12 б.

15. Қазбек Құттымұратұлы. Мәниук майданға баруға неге ынтық болды? // Жас Алаш. – 2002. – 5 қазан. – 8 б.

16. Әліпқали Т. Батыр қыздың бес хаты: М.Мәметованың майданнан анасына жазған хаттары жайлы. // Алтын Орда. – 2002. – 27 қыркүйек (№ 39). – 8-9 б.

ӘОЖ 9(с)77 С52

Г.О. Чаргынова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 3 курс бD020300-тарих,
PhD докторанты. Алматы қ, Қазақстан

СЕЙІТ ЖАҚЫП-ХАН-ЖЕТІШАҒАР МЕМЛЕКЕТІНІҢ ЕЛШІСІ

Аңдатпа

Мақалада Жетішағар мемлекетінің (1864-1877) елшісі Сейіт жақып ханның қызметі қарастырылады. Жетішағар мемлекетінің елшісі болған Сейіт Жақып-хан Қашғарияның жергілікті халқының өкілі емес еді. Ол Қашғария үшін жатжерлік саналатын. Сейіт Жақып-хан 1823 жылы Ташкент қаласында дүниеге келген.

Сейіт Жақып-хан Йәттишар мемлекетінің ірі державаларымен (Осман империясы, Ресей империясы, Ұлыбритания) дипломатиялық байланыс жасауына қол жеткізген қайраткер саналады. Сейіт Жақып-хан Жетішағар мемлекетінің ең беделді елшілерінің бірі ретінде танылды. Ол Жетішағар мемлекетінің Осман империясымен және Ресей империясымен байланыс орнатуында, сондай-ақ Ұлыбританияның Үндістандағы билік орындарымен келіссөздер жүргізуінде ерекше белсенділік танытты

Мақала мұрағат құжаттары мен жарияланған материалдар негізінде жазылған.

Кілт сөздер: Шығыс Түркістан, Жетішағар, елшілік, Ресей империясы, Ұлыбритания, Осман империясы, Цин империясы.

Г.О. Чаргынова

3 курс бD020300-история PhD докторант Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

САИД ЯКУБ-ХАН-ПОСОЛ ГОСУДАРСТВА ЙЕТТИШАР

Аннотация

В статье рассматривается деятельность посланника государство Йәттишар (1864-1877) Саид Якуб-хана. Саид Якуб-хана родился в 1823 году в городе Ташкент. И не смотря на то, что он не был представителем местного населения, являлся представителем дипломатических сил данного государства.

Саид Якуб-хану довелось сыграть решающую роль в установление дипломатических связей между великими державами (Османской империи, Российской империи, кроме того он принял активное участие в ведении переговоров с властями Великобритании и Индией) и государством Йэттишар. Саид Якуб-хана признан одним из самых авторитетных посланцев государства Йэттишар. Статья написана на основе архивных документов и опубликованных материалов.

Ключевые слова: Восточный Туркестан, Йэттишар, посольство, Российская империя, Великобритания, Османская империя, Цинская империя.

CharginovaGulzada

3 year 6D020300-history PhD doctoral candidate

Kazakh National Pedagogical University Abay, Almaty, Kazakhstan

SAIDYAKUBKHAN-AMBASSADOR OF THE STATE OF YETTISHAR

Abstract

The article discusses the activities of Said Yakub-khan, the envoy of Yettishar state (1864-1877). Said Yakub-khan was born in 1823 in Tashkent. Despite the fact that he was not the representative of local population, he was the representative of this state.

Said Yakub-khan was able to play a decisive role in establishing diplomatic relations between the great powers (the Ottoman Empire, the Russian Empire, besides he actively participated in negotiations with British authorities in India) and Yettishar state. Said Yakub-khan is considered as one of the most powerful ambassadors of the Yettishar state. The article is based on archive documents and published materials.

Key words: East Turkestan, Yettishar, embassy, the Russian Empire, Great Britain, the Ottoman Empire, Qing Empire.

XIX ғасырдың 60-шы жылдары Шығыс Түркістандағы жергілікті халықтардың-ұйғырлар мен дүнгендердің Цин империясы үстемдігіне қарсы қозғалысының нәтижесінде Жоңғария мен Қашқарияда территориясында Іле сұлтандығы, Қашғар, Куча, Хотан және Үрімші хандықтары құрылды. Бұл жаңа мемлекеттердің құрылуы Ресей империясының Орта Азия аумағына әскери экспансиясының жүзеге асырылуы кезіне тұспа-тұс келді. Сол кезде Қашғар хандығының билеушісі Қоқан хандығынан әскери көмек сұрады. Қоқан хандығы көмекке Ташкент қаласын орыс әскерлерінен қорғауда белсенділік танытқан қолбасшылардың бірі Жақыпбекті шағын отрядпен аттандырды. Қашғарға келген Жақыпбек қысқа мерзім ішінде билікті өз қолына алып, Қашғар, Куча және Хотан хандықтары негізінде Жетішаһар мемлекетін құрып, оның билеушісіне айналды. Мұнан соң дүнгендердің Үрімші хандығын жаулап алып, оны өз мемлекетінің құрамына қосты. Жақыпбек Іле сұлтандығы территориясында жаулап алуға дәмелі екенін танытты. Жетішаһар мемлекетінің билеушісі ретінде оған халық Бадаулет (бақытты) деген ныспыны қосып айтты. Соған орай ол Жақыпбек Бадаулет деп аталды.

Жақыпбек Бадаулет Жетішаһар мемлекетінің ішкі жағдайын ретке келтіру бағытында бірқатар шараларды жүзеге асырып, Цин империясына қарсы көтеріліс барысында орын алған бүліншіліктерді жойды. Ол өзінің сол кездегі ұстанымы жайында Қохан ханы Құдиярға жазған хатында былай деп көрсеткен болатын: «Мен, момын адаммын, шариғатқа сәйкес әрекет жасап, өзім жайлы соңымда жақсы әрі естен шықпастай қайырымды із қалдырсам, бұл жөнінде мейрімді адамдар айта жатар деген үмітпен күшім жеткенше халыққа қызмет етемін» [1, 28-п.].

Жетішаһар мемлекетінің ішкі жағдайын қалыпқа келтірумен қатар, бұл мемлекеттің сыртқы елдерге мойындалуы қажеттігін де Жақыпбек Бадаулет басты назарда ұстады. Осыған байланысты ол бірінші кезекте ірі державалардың Жетішаһар мемлекетін Цин империясына тәуелсіз мемлекет ретінде мойындалуын жүзеге асыруды қолға алды. Оның бұл әрекетін жүзеге асыру үшін білікті елші қажет еді. Сол тұста Жетішаһардағы мұндай елші ретінде Сейіт Жақып-хан ерекше көзге түсті.

Жетішаһар мемлекетінің елшісі болған Сейіт Жақып-хан Қашғарияның жергілікті халқының өкілі емес еді. Ол Қашғария үшін жатжерлік саналатын. Сейіт Жақып-хан 1823 жылы Ташкент қаласында дүниеге келген. Оның әкесі-Нұрмұхаммед-хан Ташкент қаласының ең ықпалды адамдарының бірі еді. Сейіт Жақып-хан Нұрмұхаммедтің екінші әйелінен, яғни Жақыпбек Бадаулеттің әкпесінен туған. Осылайша ол Жақыпбек Бадаулеттің жиені болатын.

Сейіт Жақып-хан Қоқан хандығында білім алып, Ташкенттегі медреселердің бірінде ұстаздық етті. Сонымен бірге қазы да болды. Жастайынан Ташкент қаласының тұрғындары арасына өзінің діндарлығымен танылды [2, Р.169]. Халық арасына кеңінен танылған Сейіт Жақып-хан кейіннен Қоқан хандығындағы елшілік жұмыстарға тартылды. Деректік мәліметтерге қарағанда, Сейіт Жақып-хан 1865 жылы

Қоқан хандығының Осман империясына жіберген елшілігін бастап барған. Кейіннен ол Ташкентті Ресей империясының жаулап алуына байланысты Қоқан хандығына оралудан бас тартып, Ыстамбұлда қалуды жөн санаған. Осыған байланысты түрік үкіметі Сейіт Жақып-ханды отбасымен қамқорлыққа алу қажет деп санап, оған ай сайын 4 мың куруш (түрік ақшасы) көлемінде қаржы бөліп тұрған [3, с. 299].

Ыстамбұлда жүріп Сейіт Жақып-хан өзінің нағашысы Жақыпбек Бадаулеттің Жетішаһарда атқарып жатқан жұмыстары жайынан хабардар болды. Ол 1869 жылы Осман империясының бас уәзірі Мехмед Решдюдін қабылдауында болды. Осы қабылдау кезінде Сейіт Жақып-хан Жетішаһар билеушісі Жақыпбек Бадаулет жайында түрік билігіне мәлімет береді. Мұндай мәлімет алған түрік билігі Жетішаһар мемлекетімен байланыс жасауға ниет танытып, бұл байланысты орнатуды Сейіт Жақып-ханға жүктейді. Түрік үкіметі Сейіт Жақып-ханды құпия түрде Қашғарға атандырады [4, с. 228].

Жетішаһар мемлекетінде Сейіт Жақып-ханның інісі Камил-хан да қызмет еткен болатын. Ол Қашғарға Ресей әскерлерінің Ташкентті жаулап алғаннан кейін, 1865 жылы келген. Камил-хан Жақыпбек Бадаулеттің жанында болып, Жетішаһардағы әскери құрал-жабдықтар қоймасының бастығы қызметін атқарған [5, 63-п.]. Осылайша, Сейіт Жақып-хан Қашғарға келгенінде өзінің туыстарының ортасына оралғандай әсерде қалып, Жетішаһар мемлекетіне қызмет жасауға бел буады.

Қашғарда Сейіт Жақып-хан Жақыпбек Бадаулетпен пікрлесу барысында оған Осман империясымен жақсы қарым-қатынас орнату керектігін, ол үшін түрік сұлтанына бас иіп, оған қызмет етуге әзір екендігін білдіруге шақырады. Бастапқыда Жақыпбек Бадаулет мұндай үгітке бой алдырмай, түрік сұлтанына бас игісі келмеді. Бірақ ол Цин империясымен арақатынастың шиеленісе түсуіне орай Сейіт Жақып-ханның айтқанына көніп, 1872 жылы Осман империясына елшілік жіберуге шешім қабылдайды [6, 108-б.]. Жақыпбек Бадаулет түрік сұлтанына арналған хат және оған деп арнайы сыйлық әзірлеп, оны табыстауды Сейіт Жақып-ханға жүктейді.

Жетішаһар мемлекетінің Сейіт Жақып-хан бастаған елшілігі Ыстамбұлға 1873 жылы қыста келіп, 27 ақпанда сұлтан Әбдуләзиздің қабылдауында болды. Түрік сұлтанының шешіміне орай Жетішаһар елшілігі салтанатты түрде қабыл алынып, бұл елшіліктің құрметіне Ыстамбұлда салют беріледі.

Сейіт Жақып-хан Жетішаһар билеушісінің Осман империясына ізгі ниетте екенін білдірген хатын Әбдуләзиз сұлтанға тапсырып, Жетішаһар мемлекетінің Цин империясымен текетірес жағдайында қамқорлыққа алуын және қару-жарақпен көмектесуін сұрайды.

Осман империясында Сейіт Жақып-хан түрік үкіметінің мүшелерімен де келіссөздер жүргізіп, Жетішаһар мемлекетінің әскери көмекке зәру екенін жеткізеді. 1873 жылы 17 маусымда Сейіт Жақып-хан бастаған елшілікке Жетішаһар билеушісін Осман империясы атынан марапаттайтын медаль және қымбат тастармен безендірілген қылыш табыстайды. Түрік үкіметі Жетішаһар мемлекетінің жаңадан қалыптасқанын ескере отырып, оның елшілігінің жол шығынына деп 100 куруш ақша бөледі [3, с. 254].

Сейіт Жақып-хан түрік үкіметінің мүшелерімен келіссөздерді сәтті жүргізу арқасында әскери қару-жарақ беруіне және Жетішаһар әскерін жаттықтыруға деп нұсқаушылар бөлуіне қол жеткізеді. Соның нәтижесінде Сейіт Жақып-хан Қашғарға Ыстамбұдан 2200 найзасы бар пистонды мылтық, оқпанының иір сызығы бар 8 зеңбірек алып келді. Бұл зеңбіректер өзінің жеңілдігімен, бір зеңбіректі бір жылқыға артып жүре беруге болатындығымен ерекшеленген [5, 63-п.].

Қашғарға Сейіт Жақып-хамен бірге Юсуф эфенди, Таһир эфенди, Исмаил-хаки бей, Юсуф бей, Таджи эфенди, Заманбек эфенди, Мамад эфенди деген 7 түрік офицері келген. Бұл офицерлерді Жетішаһар билеушісі зор қошеметпен қарсы алып, олардың көмегімен елдің әскери жағдайын жақсартуға ерекше мән берді.

Жетішаһар мемлекетінде Юсуф эфенди деген османдық түрік Токсун қаласында атты әскерді соғыс өнеріне үйретті. Юсуф бей мен Таһир эфенди Токсун және Қашғар қаларындағы артиллеристерді машықтандырумен айналысты. Мамад эфенди оқпанында иір сызығы бар зеңбіректер құю ісін жолға қою бағытында әрекеттенді. Заманбек эфенди болса Жақыпбек Бадаулеттің әскери іс жөніндегі кеңесшісі қызметін атқарды [5, 63-п.].

Сейіт Жақып-хан Ыстамбұдан оралған соң Жетішаһар мемлекеті аумағындағы мешіттерде оқылатын хутба намаздарында Әбдуләзиз сұлтанның есімін атап отыруды міндеттеді және Осман империясының туын өз резиденциясы алдына іліп қойды. Сонымен қатар Әбдулазиз сұлтанның есімі жазылған теңге соқтыра бастады [4, с. 235].

Жетішаһар билеушісі Сейіт Жақып-ханның елшілікті сәтті жүргізуі арқасында Осман империясы тарапынан өзінің Жетішаһардың заңды билеушісі ретінде мойындалуға қол жеткізгендей болды.

Жақыпбек Бадаулет ендігі жерде Жетішаһар мемлекетімен шектесіп жатқан Ресей империясымен де байланыс орнатып, оның да өзін заңды билеуші ретінде мойындауын қалаған болатын. Ол осы мақсатта

1873 жылы сәуірде Жетішаһар Санкт-Петербургке Мода Тұрап-қожа бастаған елшілікті жіберген болатын. Бірақ бұл елшілік патшалық Ресейдің Жетішаһар мемлекетін мойындатуға қол жеткізе алмаған еді.

1874 жылы жазда Жақыпбек Бадаулет Жетішаһар мемлекетінің тәуелсіздігін Ресейге мойындатсам деген оймен Санкт-Петербургке өзінің Сейіт Жақып-хан бастаған елшілігін аттандырды. Бұл елшілік арқылы ол II Александрға арналған хатын да жіберді. Ол осы хатында II Александрды қызының ағылшын патшайымының ұлымен некелесуімен құттықтай отырып, императорды «Жаратушы құдайдың жердегі көлеңкесіне» теңейтін және Сейіт Жақып-ханды екі елдің игілігі жолында келіссөздер жүргізуді тапсырғанын атап көрсетті [7, с.123].

Жетішаһар елшісі Сейіт Жақып-хан 19 тамызда Санкт-Петербургке келді. Сыртқы істер министрлігінің Азия департаменті басшысы 21 тамыз күні Жақып-ханмен жолыққан. Осы жолығу кезінде Сейіт Жақып-хан Цин империясы мен Жетішаһар мемлекеті арасында Ресей империясының арағайындық жасап, екі жақты татуластыруын сұраған. Жақып-хан татуласу Жетішаһар мен Цин империясының арасында сауда байланысын жасауына мүмкіндік береді деген ойда екенін білдірген. Сонымен қатар ол, Жетішаһар билеушісі Цин империясынан ешқандай аумақты басып алған жоқ, керісінше, Қашғарияда бірнеше жылға созылған дүнгендердің көтерілісінен кейін қалған бейберекеттікті жойып, тәртіп орнатты, сондықтан Жақыпбек Бадаулет Еуропадағы халықаралық құқық ережесіне сәйкес заңды билеуші болып саналатындығын алға тартты. Сейіт Жақып-ханның мұндай пікіріне орай Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментінің басшысы Жетішаһар мен Цин империясы арасындағы сауда трактатына қол жеткізілуі үшін алдымен екі жақ бір-біріне қарсы жүргізіліп жатқан соғыс қимылдарын тоқтатуы қажеттігін, сонан соң Жақыпбек Бадаулет Цин үкіметіне қатысты ізгі ниетте екенін танытып, өзін Жетішаһардың заңды билеушісі екенін мойындатуы қажеттігін айтып, Цин империясымен татуласуға деген алғашқы қадам Ресей империясының араласуынсыз Жақыпбек Бадаулет тарапынан алғашқы қадам жасалуын қолдайтынын танытты [7, с.133-134].

Сейіт Жақып-хан Санкт-Петербургте бір айдай болғаннан кейін барып ғана Ресей императоры қабылдауында болуға қол жеткізді. Ол осы қабылдауында Жақыпбек Бадаулеттің Ресей империясының Түркістан өлкесіндегі билік орындарымен бейбіт қарым-қатынас орнатуға күш салып жатқызғанын жеткізді. Сонымен қатар Жақыпбек Бадаулет өзін Жетішаһардың заңды билеушісі ретінде Ресей империясының мойындауын қалайтындығын да білдірді. Бірақ та император II Александр әзірге екі елдің арасындағы сауда қарым-қатынасын дамытуды жақсы жолға қойып алу керектігін ғана алға тартып, Жетішаһар мемлекетін ашық мойындай қоймады [8, 172-п.].

Сейіт Жақып-хан Санкт-Петербургтегі елшілік сапарын аятқар тұста оған II Александрдың Жетішаһар билеушісінің Ресейдің Орта Азиядағы иелігінің шекаралық билік орындарымен бейбіт қарым-қатынас орнатуға деген ниетіне ризашылық білдірілген хаты табысталды. Бұл хатта Жақыпбек Бадаулеттің осылайша бейбіт қарым-қатынас орнатуға талпынсын дамыта түскен жағдайда Ресей императорының қамқорлығына ие болатындығы да білдірілді [7, с.124].

1876 жылы Осман империясында Әбдуләзиз сұлтан қайтыс болғаннан кейін билікке II Абдулхамид сұлтанның келуіне орай Жетішаһар билеушісі Сейіт Жақып-ханды Ыстамбұлға арнайы хатпен аттандырды. Жетішаһар билеушісі бұл хатында II Абдулхамид сұлтанның билікке келуін зор қуанышпен қабылдағанын, оған өз халқымен бірге бас иетінін білдірді [3, с.273].

Сейіт Жақып-хан Ыстамбұлда болған кезінде түрік үкіметінің мүшелерімен де келіссөз жүргізіп, Жетішаһар мемлекеті өзін Осман империясының вассалымын деп мойындайтынын білдірді.

Жетішаһар мемлекетінің Ұлыбританиямен де келіссөздер жүргізіп, оның қолдауына ие болуын жақтаушылар қатарында Сейіт Жақып-хан ерекше дараланды. 1870 жылы ағылшын елшісі Д. Форсайттың Жетішаһарға келіп, Қашғарда ағылшын консулдығын ашуға қол жеткізі алмауын Сейіт Жақып-хан Жақыпбек Бадаулеттің кемшіліктерінің бірі деп санады. Ол қалайда ағылшындармен келіссөз жүргізіп, Жетішаһар мемлекетін мойындатуға қол жеткізуді қолдады. Сондықтан да ол 1877 жылы көктемде Жақыпбек Бадаулеттің келісімін алып, Бомбейдегі ағылшын билік орындарымен байланыс орнатты. Осы байланыс нәтижесінде ағылшын билік орындары Жақыпбек Бадаулетті Жетішаһардың заңды билеушісі деп таныды. Осыдан соң Жетішаһар билеушісі Сейіт Жақып-ханды Лондонға елшілікке аттандыруға шешім қабылдады [3, с.276].

Бірақ Сейіт Жақып-ханның Лондонға барамын деген ойы көп ұзамай Жақыпбек Бадаулеттің қаза табуына байланысты жүзеге асусыз қалды. Сейіт Жақып-хан Жақыпбек Бадаулеттің өлімінен соң билікке келген Бек-Кулибектің кезінде Жетішаһарда орын алған бейберекеттікті қалпына келтіру бағытында әрекеттенді. Сол тұста Сейіт Жақып-хан Осман империясының сұлтаны II Абдулхамидке жазған хатында Жақыпбек Бадаулеттің өлімінен кейін Жетішаһарда ішкі жағдайдың шиеленісіп, оны билікке келген Бек-

Кулибектің ретке келтіру әрекеті нәтижесіз болып, Қашғарды 80 мың әскермен Цин билігі жаулап алғанын мәлімдеді. Ол өз хатында сонымен бірге Қашғардағы жағдайды шешуге Осман империясының араласуын сұраған еді [3, с.285].

Жетішаһар мемлекеті аумағында Цин империясы өз билігін қайта орнатып жатқан кезде Осман империясы мен Ресей империясы арасында шиеленісті жағдай туындап, бұл жағдай орыс-түрік соғысына ұласқан болатын. Қалыптасқан мұндай жағдайда Осман империясының Жетішаһарға көңіл бөлуіне мұршасы келмеді.

Цин империясы Жетішаһар мемлекеті аумағында өз билігін толық қайта орнатуы кезінде Сейіт Жақып-хан Жамадир датқамен бірге Ауғанстан аумағына өтіп кетті. Ол сол Ауғанстан аумағында 6 жылдай болып, Қашғарды Цин үстемдігінен азат етсем деген ойдан арыла қоймады. 1884 жылы Ресей империясының Қашғардағы консулының 1884 жылы 3 тамызда Дала генерал-губернаторы Г.А. Колпаковскийге жолдаған жолдаған мәлімдемесінде Ауғанстан аумағынан Қашғарға таяу маңдағы Ақтас деген жерге бір отряд келені айтылады. Оның құрамында Жетішаһардың елшісі қызметін атқарған Сейіт Жақып-хан және Жақыпбек Бадаулеттің әскеріне қолбасшылық жасаған Жамадир датқа болған. Қашғардағы консулдың хабарлауынша, бұл отрядтың пайда болуынан қытайлықтар үрейленіп, осы отрядтың әрбір қимылын барлаушылар арқылы қадағалауға алған [9, 89-п.].

Осы оқиға орай Дала генерал-губернаторы Сейіт Жақып-хан Жетісудың және басқа да өңірлердің жергілікті халқын дүрліктіріп, Қашғарияда қайтадан көтеріліс ұйымдастыруы мүмкін деп күдіктеніп, Жетісу облысының әскери губернаторына мынандай шараларды қолға алуды тапсырды: «1) Қашғариядағы жағдай туралы мәліметтер жинастыру; 2) дүнгендерге, әсіресе олардың бұрынғы көсемдері мен өзінің ықпалы жағынан әрі қызметімен танымал тұлғаларына қадағалауды күшейту; 3) Тоқмақ және Ыстықкөл уездеріндегі, Қашғариямен шектесетін өңірлердегі қырғыз тұрғындарының шекарадан өтіп кетіп, қытайлық иеліктерде бейберекеттік туғызбауын қадағалау; 4) біздің қол астымыздағы мұсылмандар арасына бұрынғы Жетішаһар аумағындағы қожалардың еніп кетуіне, өздеріне қолдау іздеу әрекетіне тосқауыл қою» [9, 90-п.].

Қашғардағы орыс консулының жоғарыдағы мәліметіне қарағанда, Сейіт Жақып-хан Жетішаһар мемлекеті күйрегеннен кейін де орын алған жағдайда да саяси оқиғалардың бел ортасынан көрінген. Бірақ дегенмен де оның Қашғарияда Цин билігін құлату жайлы ойы сол кезде жүзеге асуы мүмкін емес еді. Бұл кезеңде Цин империясы 1881 жылғы Санкт-Петербург келісімінен кейін Қашғарияда ғана емес, бүкіл Шығыс Түркістан аумағында өз билігін нығайтып үлгерген болатын.

Жалпы қорыта айтқанда, Сейіт Жақып-хан Жетішаһар мемлекетінің ең беделді елшілерінің бірі ретінде танылды. Ол Жетішаһар мемлекетінің Осман империясымен және Ресей империясымен байланыс орнатуында, сондай-ақ Ұлыбританияның Үндістандағы билік орындарымен келіссөздер жүргізуінде ерекше белсенділік танытты. Сонымен қатар ол Жетішаһар мемлекетінің Цин империясымен де келісімге келіп, бейбіт қарым-қатынас орнатуды жақтады. Алайда оның Жетішаһар мемлекетін халықаралық аренада танылса деген үміті Цин империясы билігінің Қашғарияда қайта орнауымен жүзеге асусыз қалды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ОММ. 2003-қ., 1-т., 150-іс.
2. Boulger D.C. *The life of Yakoob-Beg: Athalik Ghazi and Badaulet: Ameer of Kashgar.*-London, 1878.P.169
3. *История Центральной Азии в османских документах. Политические и дипломатические отношения / Научн. ред. Ш. Мустафаев, М. Серин.-Т.-Самарканд: МИЦА-ТОА, 2011.-310 с.*
4. Васильев А.Д. *Османская империя и «большая игра» в Кашгаре (1865-1878 гг.) // Исторический вестник. – 2015.-№11.-С.224-249.*
5. ҚР ОММ. 21-қ., 1-т., 327-іс.
6. Sarai M. *Rus İşgali Devrinde Osmanli Devleti ile Türkistan Hanliklari arasindaki siyasi münasebetler 1775-1875.-Ankara: Turk tarih kurumu basimevi, 1994-181 b.*
7. *Русско-кашгарские отношения в 60-70-х гг. XIX в. Документы и извлечения / Сост. С.В. Мусеев.-Барнаул: Азбука, 2008.-236 с.*
- 8.ҚР ОММ. 21-қ., 1-т., 108-іс.
9. ҚР ОММ. 41-қ., 1-т., 41-іс.

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

ӘОЖ 94(574.42)
ГРНТИ 03.01.09

А.К. Булғынбаева
С.Аманжолов атындағы ШҚМУ 6D020300 –«Тарих» мамандығының докторанты,
bak_ayaulu@mail.ru

**XX ҒАСЫРДЫҢ 30-40 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІНДЕГІ
АДАМДАРДЫ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУ ЖАҒДАЙЛАРЫ**

Аңдатпа

Мақалада асыра сілтеу салдарынан, XX ғасырдың 30-40 жылдарындағы Шығыс Қазақстан өңіріндегі азаматтардың құқықтарының әр түрлі себептермен шектелгендігін және оларды сайлау құқығынан айыру жағдайлары болғандығы туралы баяндалады. Рухани мәдениетіміз де небір зобалаңды басынан кешірді. Сөйтіп, кейінгі ұрпаққа бабаларынан қалған мұра жат болды. Ең қиыны-бұл жылдарда тұтас бір ұлттың еңсесін түсіретін, намысын аяққа таптайтын талай қадам жасалды. Азаматтарды әр түрлі себептерге байланысты сайлау құқығынан айыру жағдайлары Шығыс Қазақстан Атқару Кеңестерінің жұмыстарында, көптеп кездеседі. Сол сияқты, азаматтар өз өтініштерінің негізінде, сайлау құқықтарынан айырылғандардың өздері шыққан тек орталарына қарамастан, қоғамдық пайдалы қызметпен айналысқандықтан, сайлау құқықтарын қай-тадан қалпына келтірілген жайттарды да көптеп кездестіруге болады.

Түйін сөздер: Өскемен, Катон-Қарағай, Зайсан, ұлт, Голощекин, Кеңестер Одағының Орталық Атқару Комитеті, сайлау комиссиясы, сайлау құқығынан айыру, бай, кулак.

Булғынбаева А.К.
докторант специальности 6D020300-«История» Восточно-Казахстанский Государственный
университет им. С.Аманжолова
bak_ayaulu@mail.ru

**СЛУЧАИ ЛИШЕНИЯ ПРАВА ГОЛОСА ГРАЖДАН НА ВЫБОРАХ В ВОСТОЧНО-
КАЗАХСТАНСКОМ РЕГИОНЕ В 30-40-Е ГОДЫ XX ВЕКА**

Аннотация

В статье излагается об ограничениях прав по разным причинам и случаях лишения прав голоса на выборах граждан из-за чрезмерного преувеличения в Восточно-Казахстанском регионе в 30-40-ых годах XX века. Представительный характер власти; он практически включает возможность прямого участия в принятии государственных решений, и, соответственно, стимулирует появление и развитие иных форм политического участия для представления индивидуальных или групповых интересов: создание политических партий, общественных, профессиональных и других объединений, составляющих в совокупности инфраструктуру гражданского общества и предназначенных для идентификации, агрегирования, артикулирования и реализации специфических интересов. Подводя итоги можно сказать, что политическая теория и политическая наука к концу XX столетия являются динамично развивающейся отраслью знания, представленной несколькими школами со своей методологией и ясно очерченными проблемными полями.

Ключевые слова: Усть-Каменогорск; Катон-Карагай; Зайсан; нация; Голощекин; Центральный исполнительный комитет Советского Союза; выборы; избирательная комиссия; лишение избирательных прав, бай; кулак.

Ayaulu Bulgynbaeva
PhD students in History of S.Amanzholov East Kazakhstan State University
bak_ayaulu@mail.ru

**CASES OF DEPRIVATION OF THE RIGHT TO VOTE OF CITIZENS IN ELECTIONS IN THE
EAST KAZAKHSTAN REGION IN THE 30-40TH YEARS OF THE XX CENTURY**

Abstract

The article outlines the limitations of rights for various reasons and cases of deprivation of voting rights in citizens' elections due to excessive exaggeration in the East Kazakhstan region in the 30-40s of the XXth century. The representative

nature of power; it practically includes the possibility of direct participation in the adoption of state decisions, and, accordingly, stimulates the emergence and development of other forms of political participation for the presentation of individual or group interests: the creation of political parties, public, professional and other associations that together constitute infrastructure of civil society and intended to identify, aggregate, articulate and implement specific interests. Summarizing, we can say that the political theory and political science by the end of the 20th century is a dynamically developing branch of knowledge represented by several schools with their methodology and clearly delineated problem fields.

Key words: Ust-Kamenogorsk; Katon-Karagai; Zaisan; the Nation; Goloschekin; The Central Executive Committee of the Soviet Union; elections; election commissions; deprivation of electoral rights; bai; kulak.

Орталық Комитеттің Қазақстандағы өкілі ретінде Голощекин, Қазақстандағы ұлтшылдықтың табиғатын дұрыс түсінбей, реакциялық, теріс құбылыс ретінде анықтама беріп, оны таптық мүдделерге өрескел қарама-қарсы қойды. Ұлтшылдықты ұлыдержавалық, империялық тұрғыдан талдай келіп, олар осынау тарихи кезеңдегі оның әлеуметтік-экономикалық және психологиялық басқа терең көріністерін жете бағалай алмады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 1992 жылғы Дүние жүзі қазақтары құрылтайының салтанатты мәжілісінде сөйлеген сөзінде: «Ұлт мүддесін қорғаған азаматтарға, «ұлтшыл» деген айып тағылып, қудалауға түсті, талайы атылып та кетті. Тарихымыз аяусыз бұрмаланды. Рухани мәдениетіміз де небір зобаланды басынан кешірді. Сөйтіп, кейінгі ұрпаққа бабаларынан қалған мұра жат болды. Ең қиыны-бұл жылдарда тұтас бір ұлттың еңсесін түсіретін, намысын аяққа таптайтын талай қадам жасалды. Шын мәнінде, Қазақстан басшылары тек Мәскеудегі орталықтың тағайындағандары және олардың бұйрығын бұлжытпай орындайтындар болып келді. Халық өз басшысын өз еркімен сайлай алмады. Экономикалық бағыт күйреп тынды, мұндайда байырғы әдетіне басып, өкімет орындары, кінә тағарларын іздеуге кірісті. 1930 жылы қалалар мен ауылдарда Кеңес өкіметін құлатуға бағытталған-мыс «революцияға қарсы қастандық»-делінетін қолдан жасалған іс қозғалады. Көрер көзге ұят соттар жүргізіліп, соның салдарынан қазақ зиялыларының көптеген көрнекті өкілдері, сонымен қатар, жергілікті қазақ шенеуніктері түгелдей дерлік жазықсыз жапа шегеді. 1932 жылдың соңында, республика өкіметінің жоғарғы легінде де, саяси тазарту жүргізілді. Бұқараға ықпалды күшейту қамымен өкімет орындары жаппай партияға қабылдауды дағдыға айналдырды»-деген еді [1. 165 б.].

1928 жылы басшылықты нығайту мақсатында БКП(б) Катон-Қарағай ААК Президиумы сайланды. Сайлау 1928 жылдың қазанында БКП(б) Катон-Қарағай аудандық комитетінің I пленумының мәжілісінде өтті. Күн тәртібіне 1-мәселе бойынша, Президиумның жауапты хатшысы болып Н.Одинцев бірауыздан сайланды. 2 мәселе бойынша БКП(б) аудандық комитетінің құрамына 9 адам көпшілік дауыспен сайланды [2. 11п.].

Өкіметтің жүргізген саясатының шараларын іске асыру, жергілікті кеңестер тарапынан тыс қалмады. Оның мысалы, Өскемен Аудандық Атқару Кеңесінен Ново-Троицк селосының тұрғыны В.Суров, өзінің сайлау құқығынан айырылғандығын, ешқашан ешкімнің еңбегін пайдаланбағандығын, 1923-1929 жылдары 34 сом, 1929-1930 жылдары 32 сом салық төлеген, жұмыскерлер жалдамақ түгіл, егін егу, ору және тағы басқа жұмыстарға өзінің жалданып жүргенін, орташа болып есептелетінін, бірақ оған кулак ретінде 40 пұт пай салынғанын, оны ештеңемен өтей алмай барлық мүлігін сатқанын, үйді тінтіп 104 сом ақша және 5 сом овлигацияның, соңғы сиырының алынып, жас балаларының өлімші жағдайда екенін көрсеткен. Аудандық атқару кеңесі қарап, таптық жағдайын дұрыс анықтап, мүлігін, ақшасын, сайлау құқығын қайтаруды сұраған [3. 34 п.].

Киров аудандық кеңесіне Семей қаласының тұрғыны Шамсудинов өзінің арызында Өскемен қалалық кеңесінің 15 маусымдағы мәжілісі, сайлау құқығын қалпына келтіруді, өзінің бұрынғы өткен жағдайын былай дейді: «1906-1920 жылдарға дейін татар-қазақ ұлттық мектебінде мұғалім болған, ол кезде оқып жаза білетін азаматтардың бәрі молда есептелгенін түсіндіре келіп, мұғалім молда титулы сөздерде сақталғанын, 1920 жылдан бастап, олардың мектептерін ӨОАБ-ға кіргендігі және 25 қаңтардағы №39 бұйрығымен мұғалімдікке өткендігі туралы анықтамасын селолық кеңестің жасыруы туралы шешімінің негізсіз екенін, 1926 жылға дейін мұғалім болғандығын, 1931-1934 жылға дейін облыстық жүн өткізу одағында кілемші болғандығын, онда кәсіподаққа кіргендігі жайлы айтқанын көрсетеді [4. 1п.].

Березовка селосының тұрғыны И.Н.Пестов, сайлау комиссиясы, оны жалдамалы жұмыс күшін пайдаланғаны үшін, сайлау құқығынан айырады, іс жүзінде 2 топтағы мүгедек болғандықтан, сайлау құқығын қалпына келтіруді сұрайды. Мүгедектігі жөніндегі екі анықтама қағазын ұсынған [5. 15п.].

Өскемен қаласының тұрғыны Ф.С.Семенованы саудамен айналысты деген желеумен сайлау құқығынан айырған, ол сайлау құқығын қалпына келтіруді сұрап, шағымданған [6. 39п.].

Барлық ауылдық кеңес ағаларына берілген нұсқауда, 1930 жылдары қызметтерден тазалау жұмысы барысы жайлы былай делінген: «Барлық шаруашылықта басқару қызметінде жүрген адамдарға тазалау жұмысы жүргізіліп, аудан көлемінде бітісімен, бұл қызметте жүрген адамдардың бас-басына тазалаудан өткендігі жөнінде құжаты болмақ, ал құжат болмаса, ондай адамдарды қызметтерде пайдалануға болмайды. Ауыл кеңестерінде бұл адамдардың бас-басынан тіркеме журналға тіркеу жұмысы қолданылған.

Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің қазандағы 1931 жылғы сессиясының қаулысында: «ауылдағы бай қазақтарға шабуыл жасалып, тек жігі шиеленіскен уақытта тұр, ауылдағы шаруа салығының түгелдей байларға түсіп 70%-ын тартып отыр, алда әр түрлі саяси шаруашылық науқандарда қысым көрген байлар, жергілікті кеңес сайлауында өзінің кісілерін өткізуге тырысып, түрлі амалдар қолданады. Ауылдағы жүріп жатқан науқандарды теріс түсіндіріп, сайлау жұмысына кедергі жасайды. Сондықтан, кедей, батрак орташаларын ұйымдастырып, олардың үгітіне жол бермей, қайта оларға артылған міндеттерді орындату, байларға шабуылды күшейту орнымен, сайлау науқаны өткізілсін»-делінді [7. 2п.].

Зырян Аудандық Атқару кеңесінің селолық кеңестерінде: Верх-Пихтовкадан кулак, қанаушы ретінде 6; Бобровкадан 74; Ново-Поляковкадан 43; Парыгинодан 37; Александровскіден 38; Снегироводан 109 адам; Катон-Қарағай ауданының Мало-Нарым селолық кеңесінен 32; барлығы 371 адам сайлау құқығынан айрылған [8. 15п.].

Мұндай тоталитарлық жүйемен кеңестердің жұмысты жүргізілуі, азаматтардың құқығын шектеуі заңды наразылық тудырды.

1931 жылы 20 қыркүйекте Өскемен ауданының Ленин селолық кеңесінің өзінен ғана кулак, кулак отбасының мүшелері ретінде 68 адам сайлау құқығынан айрылған. 1931 жылғы 9 қазанда Троицк селолық кеңесінде, азамат А.Д.Давыдовтың шаруашылығы кулак шаруашылығы деп танылып, науқандық жалдамалы жұмыс күшін пайдаланған деген желеумен ұжымдық шаруашылықтан шығарылып, сайлау құқығынан айырған. Ал осы жылдың 23 қазандағы Өскемен ауаткомы Президиумының мәжілісінде Украинка, Донской, Горная Ульба селолық кеңестерінен 5 азаматты жалдамалы жұмыс күшін пайдаланушы, кулак ретінде сайлау құқығынан айырған [9. 8 п.].

Азаматтарды әр түрлі себептерге байланысты сайлау құқығынан айыру жағдайлары Шығыс Қазақстан Атқару Кеңестерінің жұмыстарында, көптеп кездеседі. Сол сияқты, азаматтар өз өтініштерінің негізінде, сайлау құқықтарынан айырылғандардың өздері шыққан тек орталарына қарамастан, қоғамдық пайдалы қызметпен айналысқандықтан, сайлау құқықтарын қай-тадан қалпына келтірілген жайттарды да көптеп кездестіруге болады. Мысалы, Бобровка селолық кеңесінен В.С.Степанов, Өскемен қаласының тұрғыны Ф.М.Рыбакова, М.Шаяннің, Ф.Хоритоновичтің, Е.М.Рыбаковалардың Өскемен Атқару Кеңесінің 1932 жылғы 4 желтоқсандағы №4 Президиумының мәжілісінің шешімімен сайлау құқықтары қалпына келтірілді [10. 13 п.].

Ауаткомының әскери нұсқаушысының №72/С анықтамасында Бұқтырма селолық кеңесінің тұрғыны Г.Ф.Котельников 1911 жылы туған, саудагер, кулактың ұлы Усть-Бұқтармада дүкені болған, ата-анасы репрессияланған, дауыс беру құқығынан айрылған, Г.Ф.Котельников бүкіл отбасымен 1930 жылы Бұқтырма селолық кеңесінен қашып кеткен. Келесі азамат Д.Е.Шевелев 1912 жылы туған, әлеуметтік жағдайы кулактың ұлы, әкесі 1930 жылы кулак болып тәркіленген, 1930 жылы Толстоухов бандысына қатысқан, Зырян ауданында тұтқынға алынған, қайда екені белгісіз [11. 6].

Сталиндік асыра сілтеушілікке байланысты, кінәсіз азаматтардың құқықтарының шектелгендігін ұсынылып отырған қосымшадағы, кейбір селолық кеңестердегі сайлау құқығынан айырылушылар тізімі дәлелдей түспек.

1930-1931 жылдары Өскемен ауданынан аппараттық тазалауға түскен 19 азамат аталған: А.А.Воробьева; И.В. Андронов; Д.Д. Выдрин; Е.П. Петрова, С.А. Расков; П. Ефименко; А.А. Кожевников; П.Агапова; И.К.Якимшева; Ф.К. Михайлов; Желебукина; В.Р. Савинова; А.Ф. Михайлов; Е.И. Кликова; С. Бердібаев; А.Ауаев; Т.Манжуев; А.Бабаев; Е.П. Лебедев [12. 18 п.].

Сол сияқты, аудандық атқару комитеті 1933 жылы 9 тамызда барлық селолық кеңестерге жолдаған нұсқауында былай делінген: «Аудан бойынша ұжымшарларда, әкімшілік қызметтердегі аппаратта тазарту жүргізілуі, сондықтан аудандық атқару комитеті келесі жағдайларды өмірге енгізуді ұсынады. Бұл жылдары ауатком төрағасы А.Тастеков болды. Ол 1900 жылы туған, 1925 жылдан партия мүшесі, ал оның орынбасары А.А.Миллосон 1892 жылы туған, 1918 жылдан партия мүшесі; жауапты хатшысы Г.Исин 1900 жылы туған, партияда жоқ және бірнеше нұсқаушылар болды.

1931-1933 жылдары Қаратал, Қалғұты, Құйған сияқты үш ауыл кеңесінен кездейсоқ үш атаның адам санына есеп жүргізгенде, тек қана ер адамдарының санының жартысы кеміп кеткен.

1932 жылғы 14 наурыздағы Александровка селосының тұрғыны Рыльский Устин Марковичке берілген №269-анықтамада, кулак, сайлау құқығынан айырылған, 8 жылқысы, 8 сиыры, 16 бұзауы, 25 ара ұясы

болған. Ірі қара малды етке сойды, жылқыларын сатты, ара ұяларын бұзды. Батрак және науқандық жұмысшылар ұстаған астық дайындалмағаны үшін репрессияланған. Сол сияқты, Шемонайха ауаткомына, 1871 жылы Украинада Веровск болысының Крымка деревнясында туған, Сахнов селолық кеңесінде тұрған И.Д.Москаликтің өтінішінде, 1900 жылға дейін Украинада болғанын, онда жер жоқтығын, одан жер жоқтарға, жері бар жерлерге рұқсат берілгенде Сібірге барғанын, 1920 жылы Қазақстанға келгенін, орташа шаруашылығында ағаш үйі, амбар, кірпіш сарай, монша, құрал қоятын орын, ат тарақ, 3 сеялка, 2 шана, соқа, 1 өгіз, 3 бұзау 2 сауын сиыр, 3 жұмыс жылқысы, 15 қой, 5 ара ұясы, 17-19 десятина жері болғандығын, бұл шаруашылық 1929 жылы Золотарь поселкесі жанындағы ұжымшарға өткізілгендігін, 1930 жылы Отанына оралғандығын, 1934 жылғы 5 қазандағы түскен сайлау құқығы жөніндегі нұсқаудың негізінде, сайлау комиссиясынан 1930 жылға дейін Сахнов селолық кеңесіне қарасты Золотарь поселкесінде тұрғанын, ұжымдастыру уақытында «Красная Заря» ұжымшарына кіргенін 1930 жылдың наурызына дейін, осы жылы ұжымшардан тап жауы ретінде шығарып тастағанын, селолық кеңесте болған кезде сайлау құқығы болғанын, тазалау кезінде алынғаны туралы жарияланбағанын көрсеткен. Селолық кеңестің территориясынан Украинаға кетіп, Покроп кеңшарының Горлов агрокомбинатында, 1932 жылдың 28 қаңтарынан 1932 жылдың 2 -қаңтарына дейін күзетші болып істеп, өз еркімен босап, екі ай ауырып 1932 жылдың 14 наурызынан 1934 жылдың 16 ақпанына дейін «Карл Маркс» шахтасында ат қосшы болып жұмыс істегенін, онда Рыков Кен Басқармасының арнайы бөлімінің нұсқауымен жұмыстан алынғанын, сайлау құқығынан айрылушы ретінде, селолық кеңестен оларда мәлімет барын ескерткен. Ол өзі тұратын Рыков қалалық кеңесіне барғанда, оған қай жерде сайлау құқығынан айырды, сол жерге қалпына келтіру жөнінде арыз жазу керек деп түсіндірген. Оның ұйғарымынша, ол 1930 жылы ол жақтан кетіп бара жатып бұл туралы білмегендігін, кулак ретінде сайлау құқығынан айыру, ол кеткен соң сырттай болғанға ұқсайтынын, оны сондықтан сайлау комиссиясынан азаматтық құқығын қалпына келтіруді сұраған.

Донбасстан келген мұндай өтініш, тек бір ғана адамның басындағы бір ғана жайтты білдірсе, өкіметтің солақай саясатының нәтижесінде, сергелдеңге түскен мұндай жағдайлардың мыңдап кездесетіні айдан анық.

1933 жылғы 5 шілде де, барлық ауылдық кеңес ағаларына жіберілген нұсқауда: «Барлық ауыл кеңес ағаларына ескертіледі, бұдан былай ұжымның бастығымен басқарма мүшелері ұжымдық шаруашылықтың есепшілер, хатшылар басқа да басқару қызметінде жүрген адамдардың қолдарына тазалаудан өткендігі жөніндегі құжаты болмаса, ондай адамдарды қызметтерде пайдалануға болмайды»- делінген [13. 110п.].

1934 жылғы 3 мамырдағы 6 санды Шемонайха Селолық Кеңесінің Президиумының қаулысының көшірмесінде, азамат К.С.Корольді сайлау құқығынан айыру жөнінде қаралып, оны жүйелі түрде еңбекшілерді қанаған, 1930 жылы кулакқа жатқызылып, жер аударылғанын, селолық кеңестің төрағасы Шумаков, хатшысы Рязанов растаған. Осы жылғы 11 қарашадағы Шемонайха Аудандық Атқару Комитетінің Президиумының хаттамасында, Большевичка селолық кеңесінің жеке шаруашылық иелері Е.И.Леонтьев, С.И.Денисов, И.Е.Слоновтар; Шемонайхадан Б.Борисов, Шульбадан Ф. Григорьевтың арыздары қайта қаралып, қаулыда нан өткізуде заңды бұзғаны үшін Слоновқа 150, Леонтьевқа 1724, Денисовқа 1800 сом айып салынып, айып заңды бірақ аталған азаматтар толық есептеспегендіктен және ішінара бидайдың пыспауына байланысты кешіккендігін ескере отырып, айыптың мөлшерін Слоновқа 900, Денисовқа 1000, Леонтьевке 1800 сомға азайтылып, қалғандары аталған айып мөлшерін 15 қарашадан кешікпей өткізу ұсынылған, төлемеген жағдайда, мүлігін алу көзделінген [15. 48п.].

1934 жылы 8 маусымда ОАК қылмыстық кодекске өзгертулер енгізді. Бұл заңның талабы: егер әскери қызметші, қашатын болса немесе шет елге кетсе, кәмелетке толған отбасы мүшелері, әлде оның қарауында болған басқа да адамдар сайлауға дауыс беру құқығынан айрылады. С.М. Кировтың өлімінен кейін, ОАК шұғыл түрде қаулы қабылдап, қылмыстық атқару кодексіне өзгертулер енгізді. Кейін бұл қаулы «1934 жылғы 1 желтоқсан заңы» деп аталып кетті. Ол қаулыда, істі қарау 10 күннен аспау керек; айыптау қорытындысы айыпкерге сот болардан бір-ақ күн бұрын беріледі; іске адвокат қатыспайды; айыпкерден кешірім жасау, өтініш қабылданбайды; өтеу жазасы жөніндегі үкім қабылданысымен, қолма-қол орындалады. Егер қылмыстық іс осы заңға сәйкес делінсе, айыпкердің тірі қалуы екі талай болды [16. 3 б.].

Кеңес заңы Отанын сатқандарды қалай жазалайды? 1934 жылғы 8 маусымдағы Кеңестер Одағының Орталық Атқару Комитетінің қаулысынан төмендегі баптарға көңіл аударғанда, 11-12 бап бойынша: КСРО әскери күш-тері зиян келтірсе, мемлекеттік құпияны ашса, жау жағына өтсе, шет елге қашса-барлық мүлігі тәркіленіп атуға (10 жыл); 13 бап бойынша, әскери қызметкерлер, оның кәмелеттік жастағы отбасының мүшелері шекарадан өтсе, немесе сатқындық жасауға әсер етсе, мүлігі тәркіленіп 5-10 жылға;

қалғандары сайлау құқығынан айырылып және Сібірдің алыс аудандарына 5 жылға жер айдалатыны көрсетілген.

Адамдарды жаппай кез-келген жағдайларға байланысты, сайлау құқығынан айыру, Өскемен ауданында 1934 жылы да әрі қарай жалғаса берді. Соның бір ғана мысалы, осы ауданға қарасты 23 кеңестен 1559 адам сайлау құқығынан айрылған.

Өзбек КСР-і Термез қаласының әскери прокуроры Дивинцтің 1935 жылғы 13 қаңтардағы №028 сұрау қағазына, Зайсан ауаткомы төрағасы Пономарев, Г.Абдулхановтың сайлау құқығы жөніндегі анықтамада, оны әкесі Х.Абдулханов әлеуметтік жағдайы жағынан ірі көпес, ал облысқа келгенге дейін (1920 жыл қаңтар) Алаш отрядымен жіберілген және 1920 жылы 19 қаңтарда Зайсан ауданына Қызыл Армияның келуіне байланысты, шетелге Қытайға қарай қашып кетіп, одан кейін оралмаған. Абдулханов Гафур Зайсанда кішкене жасында қалған, сондықтан сайлау құқығынан шектелгендердің ішінде жоқ екені айтылған.

Жергілікті кеңес басшыларының арасында, орынсыз әрекет жасағандар да кездескен, Ұлан Ауаткомына қарасты Аблакетка селолық кеңесінің төрағасы Радионов, Васильевка селосының азаматшасы М.И.Чугуевадан Өскемен паспорт столында берілген төл құжатын алып алып, бірнеше рет сұрағанда аңға теңеп, балағаттап, «кулачка» деп жариялап, паспортын бермеген. Алу себебі де белгісіз болған, оның жолдасы жер айдалып, Чугуев қайтыс болған. Өзі болса ешқашан сотты болмаған, 62 жастағы азаматша Ұлан ауатком төрағасынан 1935 жылы 16 қаңтарда Радионовтың әрекетіне шара колданып, төлқұжатын қайтарып беруін сұраған.

1936 жылғы 3 наурыздағы Киров ауаткомының Президиумының мәжілісінің қаулысымен, Өскемен қаласында тұратын азамат Я.А.Шадриннің және әйелі М.Ф.Шадринаның 22 ақпандағы арыздары қанағаттандырылып, сайлау құқығы қалпына келтірілген, олар өзінің өтініштерінде, Пермь қаласынан Өскемен ауданының Ново-Одесск поселкесіне келгендерін, етікші болғандықтарын, одан Северный селолық кеңесінің Феклиставка деревнясында етікшілікпен айналысқандықтарын, 1926 жылы олар Өскеменге келгенде жұмыссыз болған, тек 150 сом ақшалары ғана болған. Мария Фроловна несиеге шұжық және нан алып сатқан. Артынан олар тәжірибесіз саудагерлер болғандықтан, қарыз болып қалады және қаржы бөлімінен 71 сом салық қағазын әкеліп береді. Мұны көрген соң, олар патенттерін соңына дейін пайдаланбай, бәрін тастап параходтыққа барып ағаш кеседі. Көктемде өзен ашылған кезде, 1930 жылға дейін Түрксибтің солтүстік бөлігінің құрылысы аяқталғанша, сонда жұмыс істейді. Әйелі тек саудамен 3 ай айналысқанын, үйінде кәрі шешесі, 10 жастағы қарындасы барын, сауданың қылмыс екенін білмегендіктен, өздерінің кедей жұмысшы екендіктерін баяндаған [17. 29п.].

1936-1937 жылдардағы Шемонайха Аудандық Атқару Кеңесінің төрағасы Осиповтың арнайы бөлімінің бастығына берген 13-анықтамалық мәліметінде осы жылдары аудан бойынша сотта 13 адам құқығынан кесіліп, айрылғаны көрсетілген.

Күштеу саясаты, 1937 жылы күллі кеңес империясын үрей билеп, әлемдегі ең үлкен державаның көптеген адамдары, бас көтерер азаматтары Сталиндік репрессияның құрбаны болды. Мұндай террор қазақ жерінде 1926 жылдан басталып, көптеген боздақтар 1929 жылдың өзінде-ақ ату жазасына кесілді. Ақ пен қызылдың қырғынынан енді ғана есін жинап, оң мен солын танып, өркениетті елдер көшіне ілесіп келе жатқан қазақ халқының сүт бетіне шығар қаймағы 1932 жылғы репрессия кезінде қалқып алынды. Жазықсыз жандардың адал есімдерін тірілту-үлкен мемлекеттік шаруа. Қазіргі күнгі тарихымыздың ақтандақтарына көз жүгіртіп, бұл іс шешімін табуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Қалың елім қазағым, қайран жұртым. /Құрастырған Қ. Әлімқұлов, С. Балғабаяев, М.Қасымбеков, Қ.Найманбаев.-Алматы, 1992.-88б.
- 2.ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек. -9-іс.-11-парақ.
- 3.ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек. -45-іс.-34-парақ.
4. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек. -5-іс.-1-парақ.
5. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек. -17-іс.-15-парақ.
- 6.ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек. -39-іс.-39-парақ.
7. ШҚОММ.-454-қор.-1-тізбек. -16-іс.-2-парақ.
8. ШҚОММ.-454-қор.-1-тізбек. -4-іс.-16-парақ.
9. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек. -4-іс.-8-парақ.
10. ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек. -540-іс.-13-парақ.
- 11.ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек. -256-іс.-6-парақ.
- 12.ШҚОММ.-788-қор.-1-тізбек. -98-іс.-18-парақ.

13.ШҚОММ.-454-қор.-1-тізбек. -63-іс.-110-парақ.

15.ШҚОММ.-37-қор.-1а-тізбек. -5-іс.-48-парақ.

16.Кәкен.А. Саяси қуғын-сүргін: Советтердің жазалау саясаты қалай жүзеге асырылды? // Түркістан.-1997.-23-29 көкек. -36.

17.ШҚОММ.-3-қор.-1-тізбек. -5-іс.-29-парақ.

УДК 930:37.016

ГРНТИ 03.01.45

Туленбергенова С.Т.¹

¹магистрант 2-го курса специальности-«6М011400 –История»,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г.Алматы, Казахстан

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ВОСПИТАНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Всемирная глобализация и информатизация также влияют на сферу образования, в которой происходят многие изменения. Вследствие чего, современные процессы обучения отражают новые веяния, как в науке, так и в социальной жизни, появляются новые термины и понятия.

Понятие толерантность впервые появилось в 16 веке, но более часто и обширнее оно стало применяться в 20 веке. Основными смыслами данного понятия являются уважение прав человека, проявление терпимости к различным этносам, вероисповеданиям, мнениям, идеям, образу жизни, готовность к пониманию и сотрудничеству в межличностных отношениях.

То есть, все те принципы и качества, которые должны быть привиты человеку со школьной скамьи в нашем полиэтническом и поликонфессиональном обществе. Для воспитания подобных качеств урок истории является одним из наиболее подходящих дисциплин, ввиду его разностороннего освещения многих вопросов, касающихся жизнедеятельности человека, таких как становление государства, общества, религий, исторических событий, войн и конфликтов.

Ключевые слова: толерантность, образование, воспитание, методика преподавания истории, история Казахстана, метод дискуссии.

С.Т. Туленбергенова¹

¹ «6М011400 –Тарих» мамандығының 2-курс магистранты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҚТАРЫНДА ТОЛЕРАНТТЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУГЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОЛАУ

Аңдатпа

Әлемдік жаһандану және ақпараттандыру білім беру секторына да әсер етіп, көптеген өзгерістер орын алуда. Нәтижесінде ғылымда болсын әлеуметтік өмірдеболсын заманауи оқыту үрдістері жаңа бағыттарды алып келді, жаңа терминдер мен ұғымдар пайда болды.

Толеранттылық тұжырымдамасы XVI ғасырда пайда болды, бірақ жиірек және кеңірек XX ғасырда қолданыла бастады. Осы тұжырымдаманың негізгі мағынасы адам құқығын қорғау, әр түрлі этникалық топтарға, әртүрлі діни көзқарастарға, ой-пікірлерге, өмір салтына, тұлғааралық қарым-қатынастарда, өзара қарым-қатынаста ынтымақтастық пен түсінуде төзімділік таныту, адам құқықтарын құрметтеу болып табылады.

Яғни, біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамда осы барлық ұстанымдар мен қасиеттерді мектеп қабырғасынан бастап баулу қажет. Осы қасиеттерді тәрбиелеуде тарих пәні – мемлекет, қоғам, дін, тарихи оқиғалар, соғыстар мен қақтығыстар, адамның әрекеттерімен тығыз байланысты көптеген мәселелері жан-жақты қарастыратындықтан ең қолайлы пәндердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: толеранттылық, білім беру, тәрбиелеу, тарихты оқыту әдістемесі, Қазақстан тарихы, талқылау әдісі.

S.T.Tulenbergenova¹

*¹the 2-year master of the specialty «6M011400 –History»,
Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan*

PEDAGOGICAL APPROACHES TO EDUCATION OF TOLERANCE ON THE LESSONS OF HISTORY OF KAZAKHSTAN

Abstract

World globalization and development of IT technologies have their impact on the education sector, where many changes take place. As a result, modern learning processes reflect new trends, both in science and in social life, new terms and concepts are emerging.

The concept of tolerance first appeared in the 16th century, but more often and more extensively it was applied in the 20th century. The core meanings of this concept are respect of human rights, tolerance to various ethnic groups, confessions, opinions, ideas, way of life, willingness to mutual understanding and cooperation in interpersonal relations.

All these principles and qualities must be grafted to a person from a school in our multi-ethnic and multi-confessional society. For the education of such qualities, the history lesson is one of the most suitable disciplines, in view of its all-round coverage of many issues related to the human activity, such as formation of the state, society, religions, historical events, wars and conflicts.

Key words: tolerance, education, upbringing, methods of teaching history, history of Kazakhstan, method of discussion.

Для лучшего понимания данного термина следует рассмотреть его применение в различных сферах.

По сферам проявления толерантность различают по следующим направлениям.

Политическая толерантность-терпимость к людям других политических взглядов, уважение к иным политическим позициям, признание права на свои политические направления.

Научная толерантность-терпимость к другим точкам зрения в науке, допущение разных теорий и научных школ.

Педагогическая толерантность-терпимость к собственным детям, учащимся, умение понять и простить их несовершенства.

Административная толерантность-умение руководить без нажима и агрессии.

В гуманитарных науках толерантность-это характеристика психологической устойчивости человека к различным воздействиям. Диапазон такой устойчивости широк: от нервно-психической устойчивости до устойчивости к многообразию мира, к этническим. Культурным, социальным различиям. В психологии считают, что толерантность-это свойство биологической или социальной системы, принятия другой системы или ее элементов. В социологии, что толерантность-«культурная» направленность, где в основе лежит понимание уникальности своей группы и предпочтение собственных этнокультурных ценностей. [1, с.271]

В то же время, понимание толерантности в межличностных отношениях с психологической точки зрения не менее важно, так как в общении людей выражается их этническая идентичность и статус.

Человеческое сознание полифонично и диалогично в смысле множественности Я и широкого спектра взаимоотношений с другими. Оценка своих качеств, ценностей, поступков осуществляется с позиций множества других. Отношения образа Я этнических субъектов в системе интериоризированных образов Других определяют соответствие или несоответствие бытия человека ценностным меркам других с учетом их этнического статуса. [2, с.97]

Толерантность рассматривается как феноменологическая репрезентация позитивной этнической идентичности в сфере жизнедеятельности человека в полиэтническом пространстве. Полноценно проявляя себя, этническая идентичность исполняет, свершает толерантность во взаимосвязи разных человеческих жизней, где Я для Другого и Другой для Я есть фундаментальные онтологические основания самой возможности способа существования человеческой реальности, основания оптимального осуществления полноценной жизни человека в этнокультурном мире. [2, с.116]

Помимо изучения толерантности на психологическом уровне, исследования различных наук в области толерантности помогают лучше понять данный феномен и использовать его в более широком понимании и контекстах.

Однако, общее содержание понятия толерантности не исключает того, что в разных языках в зависимости от исторического опыта народов оно имеет различные смысловые оттенки и определяется по-разному. Вместе с тем, каждое определение выражает сущность толерантности: требование уважать

права других, быть такими, какие они есть, не допускать причинение им вреда, поскольку причинение вреда другому означает причинение вреда всем, в том числе и себе самому. И если понятие толерантности при его интерпретации, может вызвать разногласия, то сама необходимость взаимодействия с позиций толерантности разногласий не вызывает. [3, с.54]

В тоже время, не смотря на широкое применение данного термина, и то, что многие более или менее знают его значение, все же имеются некоторые аспекты, требующие более глубокого его изучения.

Перед наукой стоят сегодня важные вопросы, а именно: что представляет собой толерантность, какую роль она играет в обществе, как разрешить противоречие между глобальным характером современной цивилизации и этнокультурным миром, между тенденцией к универсализации способа жизнедеятельности в мировом масштабе и сохранением этнической идентичности.[2, с.5]

Для школы проблема воспитания толерантности актуальна сама по себе. На этом жизненном этапе начинает складываться взаимодействие между 20-30 детьми, пришедшими из разных микросоциумов, с разным жизненным опытом и с несформированностью коммуникативной деятельности. Для плодотворного воспитания детей необходимо свести эти противоречия в процессе взаимодействия к некоей общей основе. Ненасильственное, уважительное отношение, гармонизация отношений, воспитание толерантности способствуют развитию сотрудничества. В школе важно научить ребенка, с одной стороны, принимать другого как значимого и ценного, а с другой стороны-критически относиться к своим собственным взглядам. [4, с.327]

В разные периоды развития школы и педагогической мысли акцент делался на разных аспектах толерантности. Это могло быть гуманное отношение к ребенку, идея всеобщего среднего образования, требование внесловной единой школы, принцип поликультурности в образовании. Однако в любом случае в основу этих требований, идей и принципов было положено признание изначального равенства всех людей, права каждого человека быть иным, непохожим на других, уважение его достоинства. [5, с.43]

Кроме того, наблюдается тенденция утраты собственных культурных корней, происходит массовая обезличенность культуры, что негативно отражается на культуре межнационального общения. Напряженность в межнациональных отношениях обнаружила ограниченность прежних представлений о нерушимой дружбе народов. В современных условиях воспитание межэтнической толерантности в образовательных учреждениях у будущего гражданина, живущего в согласии с представителями других национальностей,-очень важная задача. [6, с.55]

Таким образом, история как школьный предмет, представляет большие возможности для формирования толерантного сознания учащихся. Отметим также, что, обращаясь к толерантности, нельзя, конечно, не учитывать ее границ. Толерантность как гуманистическая и демократическая ценность нетерпима к взглядам и поступкам, основывающимся на идеологии и практике расизма, шовинизма, фашизма, религиозного фанатизма, она не приемлет пренебрежения к исторической памяти народа, которая характеризует его духовный потенциал, укрепляет самосознание. [7, с.111]

В то же время, для понимания того, как воспитывать толерантность на уроках истории и интегрировать ее в преподавание истории, нужно знать особенности и методику обучения истории.

Методика обучения истории,- это сложный процесс, включающий взаимосвязанные и находящиеся в движении компоненты: цели обучения, его содержание, передачу знаний и руководство их усвоением, учебную деятельность школьников, результаты обучения. Цели преподавания определяют содержание обучения. В соответствии с целями и содержанием избирается оптимальная организация преподавания и обучения. Эффективность организации педагогического процесса проверяется полученными результатами образования, воспитания и развития.[8]

Развитие истории, педагогики и психологии, методики также влияет на содержание преподавания, на его объем и глубину. Так, в преподавании истории в современных условиях преобладает цивилизационный подход вместо формационного, много внимания уделяется историческим личностям. Педагог учит детей уметь разграничивать процесс познания прошлого и процесс нравственной оценки поступков людей и т.д.[8]

Здесь исключительно важно обеспечить сравнительный подход на всех ступенях образования. Преподавание истории в духе толерантности предполагает стимулирование способности самостоятельно размышлять о возможных путях и мирных инициативах, использование которых могло бы в свое время помочь избежать войн и кровавых столкновений, и т.д. [5, с.24]

Изучение истории позволяет развивать критическое мышление и учит оценивать исторические события с объективной точки зрения, понимать связь цепочки событий.

Воспитание в духе толерантности, прежде всего, решает задачу раскрытия смысла бытия человека в мире через понимание характера и способов его взаимодействия с этим миром. Процесс образования и воспитания в толерантной среде состоит в осмыслении человеком своего места в мире, в овладении способами взаимодействия с ним. В конечном счете, речь идет о восприятии толерантности как лично-значимой ценности. [9, с.114]

Включение толерантности в процесс обучения может осуществляться на основе двух фундаментальных подходов. Первый-целенаправленное обучение, имеющее своей задачей развитие конкретных навыков толерантного поведения и осуществляющееся в рамках специальных учебных дисциплин.

Второй подход заключается в ознакомлении учащихся с тематикой, этическими и социально-практическими аспектами толерантности в рамках всего процесса обучения. Каждая дисциплина, каждое мероприятие предоставляют свои возможности для их ознакомления с теорией и практикой обогащения жизни общества ценностями толерантности. [5, с.23]

Помимо цели воспитания отдельной толерантной личности, образование имеет более глобальные цели, направленные на развитие общества в целом в рамках толерантного отношения к людям различных этносов, вероисповедания и т.д.

Образование должно использовать свой потенциал для консолидации общества, сохранения единого социокультурного пространства страны, для преодоления этнонациональной напряженности и социальных конфликтов на началах приоритета прав личности, равноправия национальных культур и различных конфессий, ограничения социального неравенства. [9, с.111]

Толерантность предполагает конструктивное отношение к любым проявлениям различий между людьми, к разногласиям и социальным конфликтам. Все педагогические системы имеют свою воспитательную составляющую; в их основании лежат как цели социализации, окультуривания, так и более конкретные цели: приобретение свойств, необходимых для социокультурного бытия. Образ жизни в социокультурной среде предполагает установление прежде всего межперсональных, внутrigрупповых, межгрупповых отношений, соблюдение этических и иных норм совместной жизни. Это позволяет воспитанию выполнять системообразующую роль в образовании. А само образование в мире перестает носить однобокий и разделяющий людей характер, становится гуманитарной практикой.

Цели воспитания толерантности достаточно масштабны, они предполагают не только усвоение содержания, но и формирование всех необходимых умений, имеющих отношение к утверждению ценности человеческого достоинства, а также к утверждению производных от толерантности ценностей. Ими определяется содержание знания, необходимого для практического осуществления толерантности в поведении. [5, с.14]

По мнению многих ученых, наличие ценности толерантности на уровне общественного сознания может служить предпосылкой развития толерантности как лично значимой ценности в индивидуальном сознании человека. [10, с.26-27]

Если же касаться этнокультурной стороны вопроса, в любом из этих аспектов каждая нация, народность оригинальна также, как оригинален каждый человек. Подобная оригинальность часто сохраняется даже в процессе многовековой миграции целых народов. Ассимилируясь в ту или иную полиэтническую среду, народ сохраняет специфику, уникальность. [10, с.12]

Успешная интеграция представителей различных этносов в какое-либо общество возможно посредством изучения истории, культуры и искусства народов, населяющих страну. Это дает понимание ценностей, образа жизни, менталитета в контексте исторического прошлого страны.

Знание истории Казахстана, т.е. важнейших событий в ее истории, выдающихся личностей страны, сближает человека с данным народом, ему становятся знакомы и понятны его чаяния и исторический опыт.

Одним из важнейших событий в истории Казахстана была депортация народов СССР в Казахстан, которая также повлияла на образование полиэтнического и поликонфессионального казахстанского общества. Причины и сам процесс депортации освещаются на уроках истории Казахстана. В ходе урока, учащиеся узнают в каких условиях происходила депортация и как их встретил казахский народ. Все это дает знание и понимание о сложившихся в те времена толерантных отношениях между депортированными народами и казахским народом.

С целью воспитания толерантности на уроке истории Казахстана можно применить один из следующих методов преподавания истории-дискуссия.

Дискуссия-равноправное обсуждение педагогами и детьми планируемых дел и проблем самого различного характера. Она возникает, когда перед людьми стоит вопрос, на который каждый первоначально

имеет свой ответ. Входе ее люди формулируют новый, более удовлетворяющий все стороны ответ на поставленный вопрос. Результатом ее может быть общее соглашение, лучшее понимание, новый взгляд на проблему, совместное решение. [10, с.72]

Для проведения дискуссии помимо школьного учебника, учащиеся должны использовать дополнительный материал об исторических событиях для более широкого обсуждения вопроса. Можно использовать художественную литературу, статьи, очерки, работы представителей отдельных диаспор, проживающих в Казахстане, которые дают возможность взглянуть на судьбу того или иного этноса «изнутри», как начиналась депортация, в каких условиях, какие чувства они пережили во время депортации и как отнеслись к своей новой Родине, а также проследить изменения и вклад, которые они внесли в общественную жизнь республики. Воспоминания отдельных представителей этносов, проживающих на территории республики, помогают восстановить полную картину исторических событий.

Любая дискуссия имеет в своей основе ряд условий.

Организационные и содержательные условия:

- а) изначально должно быть несколько точек зрения на предмет обсуждения;
- б) то, что говорят и о чем говорят, должно быть правдой;
- в) дискуссионты должны вступать в дискуссию с желанием услышать и понять другие доводы, поддерживать иные точки зрения, а не только высказать свои;
- г) знание и понимание предмета разговора педагогами и детьми в ходе дискуссии должно развиваться;
- д) выдвигаемые аргументы должны быть обоснованны и доказательны;
- е) участники дискуссии должны подходить к ней осмысленно, применяя в ее ходе рефлексию и обдуманно корректируя решение в случае необходимости;
- ж) решения принимаются с учетом перспективы развития группы;
- з) все участники несут равную ответственность за выбранное решение.

Условия открытости:

- а) предмет обсуждения должен быть открыт для дискуссии;
- б) мышление и восприятие участников должно быть открыто для воздействия и понимания;
- в) дискуссия открыта для всех аргументов, данных, точек зрения, критики;
- г) дискуссия открыта для всех педагогов и учащихся, а также для всех, кто желает принять в ней участие, для исключения кого-либо должны быть очень веские причины;
- д) время для дискуссии не ограничено;
- е) результат дискуссии открыт, нельзя заранее предположить выводы и сводить к ним обсуждение, также нельзя заранее предсказать, что результатом должно быть одно решение, их может быть несколько, а может и не быть вовсе;
- ж) цели и ход дискуссии открыты, объявляется только тема;
- з) участники дискуссии свободны в изменении своего мнения и нахождении общих точек зрения. [10, с.72-73]

Условия общения:

- а) педагоги и учащиеся должны говорить друг с другом;
- б) они должны слушать друг друга;
- в) они должны отвечать друг другу;
- г) все участники должны получить ясное представление о позициях и резонах друг друга;
- д) необходимо соблюдение правил типа «в одно и тоже время говорит только один человек», «не прерывать друг друга», «не ругать без доказательств не понравившиеся доводы или собеседника» и другие;
- е) люди не должны бояться высказывать честно и открыто свое мнение;
- ж) каждый из участников имеет равные права и время для высказывания, одобрения и возражений, все мнения равны;
- з) участники должны проявлять уважение и внимание каждому вне зависимости от мнения, которое он высказал, и поста, который занимает высказывающийся;
- и) уважается только суть высказывания, а не авторитет, на который ссылаются;
- к) причины и доказательства должны быть ясно изложены с тем, чтобы другие быстро их поняли, аргументы должны точно отражать точку зрения и не вызывать двусмысленных толкований;
- л) доказательство должно быть немногословным, без лишних повторов и примеров;
- м) участники дискуссии свободны в своем обращении за разъяснениями к любому другому участнику, дискуссия- это действие со множеством адресатов. [10, с.73-74]

Некоторые способы организации дискуссий на тематических классных часах, собраниях.

1. Возникло несколько точек зрения по обсуждаемой проблеме. Учащиеся разбиваются на группы. Каждая группа отстаивает свою позицию. Дискуссия может завершаться: а) победой одной из групп; б) принятием общей точки зрения; в) тем, что каждая группа остается при своем мнении.

2. Учащиеся разбиваются на пары. По каждому вопросу одна пара высказывает суждение, другая – является оппонентом. Остальные участники выступают в качестве экспертов.

3. Ведущий высказывает точку зрения, которая расходится с мнением большинства. Участники доказывают ее ошибочность.

4. Ведущий предлагает для обсуждения проблемную ситуацию. Учащимся предлагается ее проанализировать и найти оптимальный вариант ее решения.

5. Учащиеся предлагают свой вариант решения проблемы, проект программы, плана, отвечают на вопросы, отстаивают свои позиции. [10, с.75]

Таким образом, учащиеся приобретают новые умения и навыки по самостоятельному поиску информации, отстаиванию собственной точки зрения на исторические события, вести диалог в рамках заданной темы, уважительному отношению к оппоненту, и как результат формирование толерантного поведения у учащихся.

Список использованной литературы:

1. Березина Л.В. Толерантность как одна из составляющих ценностных ориентаций личности подростка. Толерантность в современном обществе: опыт междисциплинарных исследований: сборник научных статей / под научн. ред. М.В. Новикова, Н.В. Нижегородцевой. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2011. – 357 с.

2. Хотинцев В.Ю. Этническая идентичность и толерантность. – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2002. – 124 с.

3. Иванова С.Ю. Аксиологические аспекты толерантности в современном мире. Толерантность в современном обществе: опыт междисциплинарных исследований : сборник научных статей / под научн. ред. М.В. Новикова, Н.В. Нижегородцевой. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2011. – 357 с.

4. Асташова Н.А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч. – метод. Ст. – 2-е изд., стереотип. – М., 2003.

5. Введение в педагогику толерантности: учеб. пособие для ст-тов пед. Вузов / Н. М. Борытко, И. А. Соловцова, А. М. Байбаков; под ред. Н.М. Борытко. – Волгоград: Изд-во ВГИПК РО, 2006. – 80 с. (Сер. «Гуманитарная педагогика». Вып. 9).

6. С.М.Марданова. Актуальность воспитания толерантности учащихся в Республике Казахстан. Серия «Образование. Педагогические науки», выпуск 18. Вестник ЮУрГУ, № 41, 2012.

7. В.А. Ембулаев. Формирование толерантности в процессе преподавания истории. Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Социально-экономические науки. 2010. №7 [Электрон.ресурс]. – 2010. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=15604449>(дата обращения: 15.10.2017)

8. Умикашвили Ж.В. Методика обучения истории[Электрон.ресурс]. – 2011. – URL: [открытый урок. рф/статья/588871](https://elibrary.ru/item.asp?id=26243741)(дата обращения: 15.10.2017)

9. Р.У.Исланова. Развитие толерантности в системе образования как объективная потребность современного общества[Электрон.ресурс]. – 2012. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=26243741>(дата обращения: 16.10.2017)

10. Байбородова Л.В., Кораблева А.А. Воспитание толерантности у учащихся: монография. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2013. – 260 с.

УДК 903/904(574)

ГРНТИ 03.41.01

Тулегенов А.К.¹

¹магистрант 2 курса, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

БУДДИЙСКИЕ ПАМЯТНИКИ ЖЕТЫСУ

Аннотация

На протяжении многих столетий территория Казахстана являлась местом пересечения трех мировых религий, буддизма, христианства и ислама. Их длительное сосуществование и взаимодействие в едином географическом пространстве наложило своеобразный отпечаток на развитие культуры народов, населявших Казахстан. Это важная историческая особенность духовной жизни была обусловлена центральным положением региона в геополитическом пространстве внутри континентальной Евразии и глубокими традициями номадизма в образе жизни многих поколений его обитателей. Каждая из них имела свою прочную базу, организацию и свои культовые сооружения,

которые в определенном промежутке времени мирно сосуществовали. Путем диалога и созидательного сотрудничества они взаимообогащались и внесли достойный вклад в развитии духовной культуры в раннесредневековой цивилизации.

Ключевые слова: Жетысу, культура, средневековье, буддизм, номадизм, эпоха, цивилизация.

Төлегенов А.К.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2 курс магистранты, Алматы, Қазақстан

МЕКТЕПТІҢ БУДДАС ЖАЗУЛАРЫ

Аннотация

Көптеген ғасырлар бойы Қазақстанның аумағы үш әлемдік дін, буддизм, христиан және исламның қиылысу орны болды. Олардың ұзақ мерзімді өмір сүруі мен біртұтас географиялық аймақтағы өзара іс-қимылы Қазақстандағы халықтар мәдениетін дамытуға ерекше әсер қалдырды. Рухани өмірдің маңызды тарихи ерекшелігі-Еуразия құрлығындағы геосаяси кеңістіктегі және оның тұрғындарының көптеген ұрпақтарының өмір салтындағы көшпелілердің терең дәстүрлеріндегі аймақтың орталық ұстанымымен байланысты. Олардың әрқайсысында белгілі бір уақыт ішінде бейбіт қатар өмір сүрген өздерінің берік негізі ұйымы және діни ғимараттары болған. Диалог және шығармашылық ынтымақтастық арқылы олар өзара байытылып, ерте ортағасырлық өркениеттің рухани мәдениетін дамытуға лайықты үлес қосты.

Кілт сөздер: Жетысу, мәдениет, ортағасыр, будда діні, көшпенділік, дәуір, өркениет.

Tulegenov A.K.

Al-Farabi Kazakh National University, Almatu, Kazakhstan

THE BUDDHIST MONUMENTS OF THE SENIOR

Abstract

For many centuries the territory of Kazakhstan was the place of crossing of three world religions, Buddhism, Christianity and Islam. Their long-term coexistence and interaction in a single geographic area left a peculiar imprint on the development of the culture of the peoples who inhabited Kazakhstan. This important historical feature of spiritual life was due to the central position of the region in the geopolitical space within continental Eurasia and the deep traditions of nomadism in the way of life of many generations of its inhabitants. Each of them had its own solid base, organization and its cult constructions, which coexisted peacefully in a certain period of time. Through dialogue and creative cooperation, they mutually enriched themselves and made a worthy contribution to the development of spiritual culture in the early medieval civilization.

Keywords: Zhetysu, culture, the Middle Ages, Buddhism, nomadism, era, civilization.

Казахстан является контактной территорией, где начиная с древних эпох наблюдались инфильтрация и агрессия, миграция и эмиграция этносов, интеграция и нивелировка культур, расовые и лингвистические палимпсесты. Существовали интенсивные военно-политические, экономические, этнокультурные связи между Европой, Центральной Азией, Индией, Передней Азией, Кавказом. Происходило взаимообогащение культур, возникали памятники, становящиеся ценностями мировой цивилизации. Наряду с собственными верованиями в VI–IX вв. среди тюрко – язычного населения Центральной Азии и Казахстана получили распространение религиозные системы, созданные иными цивилизациями: буддизм, христианство, ислам. Буддизм наиболее рано из всех великих религий стал пользоваться популярностью в аристократической среде первого Тюркского каганата. В буддизме правители каганата видели ту универсальную форму религии, которая могла помочь созданию идеологической общности в очень разрядной по своему составу державе. Однако широкое расселение буддистов отличает преимущественно города Шуйской долины. Это религия не занимала в нем монопольного положения, основная масса тюрков даже не были знакомы с законом Будды, не было ни монастырей, ни монахов, сообщает Хой Гао в 726 г. [1, С. 190], очевидно, имея в виду степь. В то же время некоторые правители и знать, судя по его словам, были ревностными буддистами, которые учреждали монастырь, приносили им дары, покровительствовали буддийской сангхе. А фон Габэн связывает распространение буддизма среди тюрков с процессом перехода их к оседлости и включением в среду местного зороастрийско-буддийского населения [2, С. 169]. Б.А. Литвинский считает, что большое значение имели и политические обстоятельства, связанные с необходимостью наладить управление населением, исповедующим буддизм. Если на ранних этапах существования тюркских каганатов буддистами были в основном согдийцы, тохаристанцы, хотано-саки, потомки парфян, то с VIII в. в городскую среду активно внедряются огузы, уйгуры, карлуки, чигилы [3, С. 687].

Небесного (верхнего), Среднего (земного) и Нижнего (подземного), что соответствовало представлениям из древних верований Тенгра, Жер Су, Умай и шаманизма [4, С. 133]. Так, «буддизм получил распространение в тюркской среде еще в позднегуннских государствах Восточного Туркестана (IV–V вв.), с которыми генетически и исторически связано племя ашина [5, С. 132]. Таспара-каган организовал буддийскую общину при дворе. В этот период были переведены на тюркский язык и записаны для Таспара некоторые сутры, были воздвигнуты буддийские храмы и монастыри, где сам Таспара принимал участие в обрядах [6, С. 133]. Как известно, в Казахстан пришел северный вариант буддизма махаяна. Буддийские находки из храмов и монастырей Жетысу также свидетельствуют о большой популярности культа бодхисатв, и можно полагать распространение здесь махаянского направления буддизма; самым чтимым был бодхисатва Авалокитешвара, один из пяти главных бодхисатв Махаяны. В тюрко-буддийских текстах бодхисатва Авалокитешвара упоминается как покровитель торговцев и путешественников. Возможно, отсюда пошло мнение, что основными носителями этой идеологии были купцы и ремесленники, идущие с караванами по Великому шелковому пути. Действительно, торговые пути были и остаются жизненными основными артериями, которые отражали направление и интенсивность разносторонних связей. Распространение среди древних тюрков идеи буддизма осуществлялось миссионерами, рассказывавшими о жизни, делах и страданиях будд. Считалось, что мир чувств должны посетить тысяча будд, а их было пока лишь четверо: Краккачунда, Канакамуни, Кашьяпа и Шакьямуни. Древним тюркам были известны постулированные буддизмом четыре рождения: появление путем матери; из яйца; рождение в воде (сырости); появление путем метаморфоз-и шесть форм перерождения (обитатели ада, голодные духи, животные, люди просветленные и небожители). Согласно данным исследований, буддизм в Китай пришел из Индии через Среднюю Азию, где сохранились многочисленные следы этой веры. В ее распространении значительную роль сыграли согдийцы, о чем свидетельствуют подписи на тюркском языке, обнаруженные в Восточном Туркестане. На это указывают немногочисленные, но высокохудожественные изделия из керамики, бронзы и камня, выполненные в кушанских традициях. В VII–VIII вв. этот регион был важным центром буддизма на одном из главных путей его распространения из Индии в Центральную Азию и на Дальний Восток [7, С. 68]. Б.Я. Ставиский также считал, что памятники буддизма в Жетысу и Фергане были более всего связаны с религиозной деятельностью восточно-туркестанских или китайских миссионеров. Сведения о строительстве буддийского монастыря в Суябе свидетельствуют о его сооружении в 692 г. по приказу Ван Чжен Цзяна, военного наместника Бешбалыка, после того как им был захвачен Суяб. Проникновение буддизма в Жетысу, инициированное согдийцами, привело к появлению в буддийских общинах представителей местного тюркоязычного населения, о чем свидетельствуют археологические раскопки в Суябе (Ак-Бешим), где были обнаружены два буддийских храма. Один из них представляет собой квадратное строение (38×38 м), вход в него был с северной стороны, внутри строения находилась крестообразная целла (10×10 м) с двумя длинными коридорами, выходящими в небольшой дворик. Вдоль коридора в храме располагались скульптуры, от них остались лишь следы, стены храма были покрыты узорными росписями и изображениями Будды, Бодхисатвы и Докшита [8, С. 192]. Так, в Китайской энциклопедии (Tongdian), написанной в 778 г., сообщается о монастыре «Да Юней» («Большое яблоко»), который в 750 г. посетил путешественник Ду Хуан по пути из Персии. Имеются сведения о строительстве большого числа буддийских храмов в 692–705 гг. в Китае и западных землях, где находились китайские гарнизоны. Они возводились по приказу императрицы Ву Хоу (Ву Цзян), которая провела реформу буддизма на базе сутры «Большое яблоко» [9, С. 28–29]. Поэтому можно заключить, что буддийские монастыри и храмы Жетысу были построены именно в промежутке 692–705 гг. Жетысу (Семиречья) было вторым после Мавереннахра центром распространения буддизма в Западном Туркестане. Справедливы слова В.В. Бартольда о «культурном единстве страны между АмуДарьей и Чу». Он писал: «Китайские историки называют жителей Трансоксонии буддистами». По свидетельству Аль-Недима, буддисты Трансоксонии были предшественниками манихеев. У Фихриста сказано: «Этой веры (буддийской) придерживались большинство жителей Мавереннахра до ислама и в древности» [10, С. 268–269]. Таким образом, буддизм занимал значительное место в духовной жизни древних тюрков, помогал им духовному объединению. Центральная Азия с древнейших времен до наших дней являлась и является ареной мирного пересечения нескольких мировых религий. Каждая из них имела свою прочную базу, организацию и свои культовые сооружения, которые в определенном промежутке времени мирно сосуществовали. Путем диалога и созидательного сотрудничества они взаимообогащались и внесли достойный вклад в развитие духовной культуры в раннесредневековой цивилизации. По существу народы Центральной Азии были толерантны к вере и позитивно воспринимали созидательные стороны каждой религии [11, С. 187]. Таким образом, изучение непреходящего

опыта великих предков, поиск духовных оснований актуализируют процесс исторического самосознания и создают предпосылки для ответственного отношения к своему духовному бытию и своей культуре, которые есть гарант сохранения и дальнейшего развития общества.

Список использованной литературы:

1. Литвинский Б.А. Еще о буддийских памятниках Семиречья (Киргизия) // Вестник древней истории. 1996. №2. – С. 190-193.
2. Литвинский Б.А. Монастырская жизнь восточно-туркестанской санг-хи. Буддийские церемонии // Буддизм: История и культура. – М., 1989. – с. 169–171.
3. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье // под ред. Б.А. Литвинского. – М., 1992. Т. 2. – 687 с.
4. Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – Алматы, 2005. – 201 с.
5. Кляиторный С.Г., Ливищ В.А. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. – М., 1971. Вып. X. – С. 133-139.
6. Кляиторный С.Г., Ливищ В.А. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. – М., 1971. Вып. X. – С. 133-139.
7. Ставиский Б.Я. Буддизм в Средней Азии // Буддизм: словарь. – М., 1992. – 219 с.
8. Кызласов Р.Л. Археологические исследования на городище Ак-Бешик в 1953–1954 гг. // Труды КАЗЭ. 1959. Т. 2. – С. 192-198.
9. Ставиский Б.Я. Буддизм в Средней Азии // Буддизм: словарь. – М., 1992. – 219 с.
10. Бартольд В.В. Сочинения. – М., 1964. Т. 2, ч. 2. – 806 с.
11. Нуржанов А.А. О христианском наследии в культуре Средней Азии и Казахстана // Религия в истории народов России и Центральной Азии: мат. Всерос. с междунар. участием конф., посвящ. 10-летию кафедры религиоведения и теологии АлтГУ. – Барнаул, 2011. – С. 187-195.

ЭОЖ 821.512.122

ГРНТИ 03. 17.71

А.Б. Сериков¹

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
2 курс магистранты¹*

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛІ АУЫЗША ТАРИХЫНДАҒЫ ЗАР ЗАМАН КЕЗЕҢІ

Андатпа

Мақалада, қазақ тарихындағы зар заман дәуірі, оның саяси-әлеуметтік, көркемдік-теориялық негіздері жүйеленген. Зар заман ақындарының әлеуметтік-философиялық дүние танымы, ойлары, қазақ халқының ұлтының қоғамдық сана сезімінің қалыптасуына, қоғамдық ойдың дамуына, кейінгі ұрпақты гуманистік патриоттық ұлтжанды рухта тәрбиелеуге қосқан үлкен үлесі баяндалады. Сонымен қатар, XIX ғасырдың II жартысынан бері ғылыми негізделіп келе жатқан зар заман ағымының танылу тарихына, қазіргі ғылыми сипаттамасы қарастырылады.

Түйін сөздер: Зар заман, патша үкіметі, қазақ тарихы, ұлт-азаттық күрес, отарлау, қазақ халқы.

Сериков А.Б.¹

Магистрант 2-го курса института истории и этнологии Ч.Ч. Валиханова¹

ПЕРИОД ВРЕМЕНИ В ИСТОРИИ ТРАДИЦИОННОЙ УСТНОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается эра эпохи истории казахского народа, его социально-политических, теоретических основ. Социально-философские мировые новости, стихи современных поэтов отражают большой вклад казахского народа в формирование общественного сознания, развитие общественного мнения и последующее поколение гуманистического патриотического воспитания. В то же время, в истории наукоёмкой истории современной науки, современный научный характер изучается со второй половины XIX века.

Ключевые слова: Скорбная поэзия, царское правительство, казахская история, национально-освободительная борьба, колонизация, казахский народ.

Serikov A.B.¹

Master 2nd course Ch.Valikhanov institute of History and Ethnology¹

PERIOD OF TIME IN THE HISTORY OF THE TRADITIONAL ORAL HISTORY OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the era of the history of the Kazakh people, its socio-political, theoretical and theoretical foundations. Socio-philosophical world news, poems of contemporary poets reflect the great contribution of the Kazakh people to the formation of public consciousness, the development of public opinion and the subsequent generation of humanistic patriotic education. At the same time, in the history of the science-intensive history of modern science, the modern scientific character has been studied since the second half of the 19th century.

Key words: Sorrowful poetry, tsarist government, kazakh history, national liberation struggle, colonization, the kazakh people.

Қазақ халқының әдебиеті мен мәдениетінде, тарихы мен өнерінде «ақтандақ» тұстар өте көп. Осындай халық жадында жүрген көптен бері айтылмай, ашылмай жүрген «ақтандақтардың» бірі-зар-заман кезеңі, оның өкілдерінің әлеуметтік дүниетанымдық көзқарастары.

Қазақ әдебиетіндегі байырлық рух XVIII ғасырда жоңғарлармен қарсы күресте, XIX ғасырда ұлт-азаттық күресте қайта көтерілгенімен, Қазақстанның Ресей құрамына өтуі нәтижесінде «зар заман» кезеңі басталды.

Белгілі бір тарих кезеңінде өмір кешкен әрбір тұлға, ақын-өз дәуірінің, қоғамының перзенті. Сондықтан да ол өз заманының әлеуметтік күйін, тұрмыс-тіршілігін толғайды. Сол өмір сүрген кезеңіне зердесіне қарай өз көзқарасы тұрғысынан қарайды.

«Зар-заман деген-XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңнің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгері, соңғы ірі ақындардың барлық күй, сарынын бір араға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «зар заман» ақындары деген ат қойдық» деп М.Әуезов көрсеткен кезеңнің ақындарының өкілдері Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы [1, 140 б.].

Бұл кезең патшалық отарлау саясатының ең күшіне еңген кезеңі еді. Қазақстанның Ресей құрамына енуі Қазақ халқының тәуелсіздігінен айырылып, қазақ жерінің нағыз талауға түскен шағы еді. Осыған орай кәсіби шаруашылықтың ыдырауы халық арасында сарыуайымшылдық пен болашақтан күдер үзушілік пиғылдарын тудырды.

«Зар заман» атауының мән-мағынасын ашып, әдебиеттанудың ұғымы ретінде орнықтырып, осы ағымның өкілдерінің шығармаларына жанашырлықпен қарап, жалықпай зерттеп-зерделеген жазушы-ғалым Сәбит Мұқановтың еңбегі өлшеусіз. Ол 1942 жылы жарық көрген «Қазақтың XVIII-XIX ғасырларындағы әдебиет тарихынан очерктер» атты кітабының бір тарауын «Зар заман» деп атады. Бұл топтың жұрт ұғымында қалыптасқан өкілдері-Шортанбай Қанайұлы мен Мұрат Мөңкеұлының қатарына Шернияз Жарылғасұлын қосты. Ал М. Әуезовтен желі болып тартылып келе жатқан «Зар заман» ұғымы жөнінде С. Мұқанов мынадай ғылыми байыптама жасады: «Бас бостадықтан, жерден айырылған, кедейленген халық, бұл зорлыққа қарсы басын көтере алмады, көтерем дегенге үкімет көтертпей, қозғала бергенде тарпа бас салып, орнында езіп тастап отырды. Осындай қолдан күш, бастан ерік кеткен кезде, қайғыдан тұншыққан халықтың зарынан туған көркем әдебиетті біз «Зар заман» әдебиеті дейміз [2, 118-199 бб.]. Осынау бір ел басына күн туған қиын сәт кезеңде елдің, жердің қамын ойлап, Дулат, Шортанбай, Мұрат ақындар азаттық пен еркіндікті аңсап, орыстандыру саясатына тікелей қарсы шығып, халқына отты жырларымен ұран тастады.

Қазақ халқының сан ғасырлар бойында басы бірігіп, ұлт ретінде сақталып қалуы мен әр кезеңдерде алпауыт елдердің көмекейіне жұтылып кетпеуіне себеп болған күш, ол-ұлттық намыс, атадан балаға мирас болып келе жатқан ұлттық болмысымыз, қасиетті қанымыз бен тектілігіміз. Ауыз әдебиетінен бастау алатын ерлік жырларының басты идеясы да осы құндылықтарға негізделген. Ұлттық намыс пен халықтық мүддені басты орынға қойған қазақ ерлерінің бейнесі-әдеби мұраларымыздың негізгі арқауы болды.

Қазақ тарихындағы зар заман поэзиясын қай тұрғыда түсініп-түйсіну жөнінде салмақты пікір білдірген ғалымдардың бірі-академик С. Қирабаев. Абылай мен Абайға дейінгі аралықты зар заман дәуірі деп білгілеп, Сыпыра жырау, Қазтуған, Асан Қайғыдан бастау алатын заң-мұңға толы поэзияның өкілдерін атаған Мұхтар Әуезовтың тұжырымдарына көзқарасын ғалым былайша білдіреді: «Оның бүкіл тарихи әдебиетті

зар заман сарынына тіреуі де көшпелі өмір кешіп, әрқилы сыртқы күштердің дүмпуіне ұшыраған елдің мұң-зарын бейнелеуден туындайды. Алайда отаршылдықтың бірнеше дәуірді бастан бастан өткізгенін, әр кезеңдегі халықтың күресі мен езілген елдің арман-үмітінің түрліше ерекшеліктері болғанын ескерсек, бүкіл бір ұлттың әдебиетін тек зар заманға бағындырып қою әдебиеттің өрісін тарылтып жіберетінге ұқсайды» [3, Б. 7-8]. С. Қирабаев бұл зерттеуінде «Зар заманды» сарынның, дәуірдің, әдебиеттің анықтамасы ретінде атап өтеді. Осы кезеңнің ақындарына қатысты пікірлерін өрбіткенде зар заман поэзиясының отаршылдықтың шырмауындағы күйзеліс, тығырықтан шығар жол таппай қапалану сарынын өлшем етіп алады.

Қазақ тарихында әдебиетіміздің ақтандақ беттерін қалпына келтіру қолға алынған жылдардан бастап зар заман ақындарының шығармашылығы арнайы зерттеуге нақтылы қадам жасалды. Мұрат Мөңкеұлы, Шортанбай Қанайұлы, Дулат Бабатайұлы, Әубәкір Кердерінің әдеби мұралары жөнінде ғылыми еңбектер қорғалды, жекелей және арнайы жинақтарға топтастырылып басылып шықты. Енді «зар заман» кезеңінің көрнекті өкілдеріне тоқталып өтсек. Зар-заман ақындарының көрнекті өкілдерінің бірі-Дулат Бабатайұлы. Ол өз шығармаларында қайырымдылық пен зұлымдық, мырзалық пен сарандық, білім мен надандық мәселелерін талдап негізгі арқау етеді. Дулат отарлау саясатының қазақ халқының болмыс тіршілігіне кері әсер еткенін, көптеген қайшылықтарды алып келгеніне, заманның «бұзылғандығына» қатты қынжылады. Әрине қаймағы бұзылмай тыныш жатқан қазақ жеріне патша өкіметінің жаңаша реформасына сәйкес орыс шаруаларының көптеп қоныс аудару бастауы Дулаттың да әлеуметтік дүние танымына үлкен әсер етіп, болашаққа қазақ қоғамы үшін қатты қобалжып, халық өміріндегі болып жатқан өзгерістерге үлкен сезімталдықпен, өз көзқарасы тұрғысынан карап, халқы үшін қабырғасы қайысып, өз заманының күйін толғайды. Бұл ақынның «Ата қоныс Арқадан» деген толғауынан байқалады [4, Б. 189].

Дулат ақынның пікірінше, заман өзгерді, халыққа басшы болып ел билейтін хандар, ел қорғайтын батырлар келмекке кетті. Өмір тұйыққа тірелді, жердің қадірі кетті, адамдарда береке қалмады,-деп халықтың басына төнген қайғы-қасіретті сары уайымға салыну, торығу сарынымен жырлады. Дулат Бабатайұлын «зар заманның» басты өкілі деп таныған Едіге Тұрсынов бұл құбылыстың мәнін қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістер арқылы түсіндіреді. Ғалым «олар мәселе байлықта не кедейлікте емес, қазақтың бабалардан қалған рухани құндылықтарын, өткен өмірін ұмытып кеткендігінде деп есептейді» [5, Б. 123],-деп, жыр жүйріктерінің сынына нысана болған мәселелерді айқындайды.

Дулат ақыннан кейінгі, онымен қатар өмір сүрген зар-заман ақындарының ішіндегі ең көрнектілерінің бірі-Шортанбай Қанайұлы. Ақынның философиялық толғауларының бірі «Зар заман» деп аталады.Енді осы толғауларынан үзінді келтірейік:

*«Мынау ақыр заманда Алуан-алуан жан шықты,
Адам, араз хан шықты
Сауып ішер сүті жоқ
Мініп көрер күші жоқ
Ақша деген мал шықты»-*

дейді.

«Қарағай басын шортан шалған» заманның келгенін, адамдар арасындағы қадір сыйлаушылық кете бастап, заманның азғанын бай мен төренің дүниеге құнығып, бір-біріне қайырсыз болғанын, малды айыр-бас сауданың орнына ақшаның дүниеге келуі адамдардың қадір қасиетін кетіріп, пиғылын өзгертті. Көшпелі мал шаруашылығына бейімделген қазақ тұрмыс салтының күйреуі қоғамдағы адамгершілік ережелерін бұзды. Ол ақыр заманның жақындауының белгісі деп ұқты. «Қайырымды» байлар сараң, дүниеқор болуы, кедейлерге, әлсіздерге «көмек» беруді қойды.

Шортанбай ақынның Ресей патшалығының отарлау саясатына тікелей түбегейлі қарсы шығуы, оның әлеуметтік философиялық дүниетанымының бір қырын көрсетеді. Бұл саясат еркіндікке улы тырнағын батырып, тұншықтыра түсті. Ол қазақ қоғамындағы ескі заманнан бері атадан балаға ауысып отырған адамгершілік ережелерінің, нормаларының «бұзылуын» осы ене бастаған жаңа саясаттың әсерінен деп пайымдайды. Осы қайшылықтарды шешу, одан құтылу жолын Шортанбай өткен өмірге, ескі тәртіпке қайта оралудан көрді.Жыраудан қалған әдеби мұраның кейбір нұсқалары ХІХ ғасырдың екінші жартысында жекелеген кітап түрінде де, әр түрлі қолжазбалар арқылы да, ауызша да кеңінен таралады. Ақын мұрасын жинастыру ісіне В.Радлов сияқты ұлы ғалым, Н.Коншин сияқты білімдар адвокат-орыс халқының парасатты, зиялы ұлдары айрықша мән береді. Оның қазақ халқының сөз өнерінде, рухани өмірінде алатын орнын анық бағамдайды.ХІХ ғасырдағы алдыңғы қатарлы озық ойлы еуропа оқымыстылары қазақ халқының шешендік сөздері мен ән өлеңдерін, тұрмыс-салт жырлары мен тарихи

дастандарын ел арасынан жазып алып, оны орысша, қазақша үлгіде Петербор, Қазан, Уфа, Омбы, Орынбор, Орал, Астрахан, Ташкент, Семей қалаларында жариялап отырған. Мәселен, 1866–1907 жылдары Петербор Академиясының академигі В.В.Радлов қазақ халық әдебиетінің негізінде 10 томдық жинақ шығарады. Соның «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Часть 3. Киргизское наречие» деген 3-томы 1870 жылы Петербор қаласында шықты. Кітапқа қазақ ертегілері, қиссалар, батырлар жыры, қара өлең, айтыстар, жоқтау, толғаулар енгізілген.

Жүздеген жылдар бойы халық санасына, тұрмысына сіңіп қалған ұлттық салт-дәстүрді, оның болмысын, психологиясын бірден күштеу арқылы күрт өзгерту кімдерді болса да үлкен түсініксіздікке, торығуға, сары уайымға салынуға алып келері сөзсіз еді. Бұл кезенді қазақ халқының басына төнген үлкен қайғы-қасірет деп түсінді зар заман ақындары. Зар заман ақындарының ең беделді өкілдерінің бірі-Мұрат Мөңкеұлы. Мұрат Мөңкеұлы қазақ жері талқыға түсіп, отаршылдардың ойранына айналған жылдарда халқына ұран тастап, қарсы күреске шақырады. «Ақын «Үш қиян», «Сарыарқа», «Қазтуған», «Әттең бір қапы дүние-ай» сияқты толғау-дастандары арқылы қазақ жерін отарлаушыларды батыл әшкерелеп, озбыр саясатқа қаймықпай қарсы тұрды. Ата-бабаларының қасық қаны қалғанша қорғаған жерін отарлаушылардың табанының астына таптатқысы келмеді [6, Б. 147].

Мұрат шығармаларындағы басты сарын-жер мәселесі, ата қоныс, бас бостандығынан айырылған тұтас елдің мұң зары, ақынның бұл толғауларында да айқын көрінеді. Сонымен бірге, ортамыздан «жік шығып», қазақтың қалған жеріне біреулер көз алартып, бөлшектеуді армандаған бүгінгі таңда бұл жырлар халықтың өткені мен өксігінен хабар берер тарихи дерек те. Мұрат аузынан Сарытау (Саратов), Аштархан (Астрахань), Самара (Куйбышев), Қобан (Кубань) атты жер аттарының жиі естілуі де кездейсоқ емес. Өйткені бұл жерлер бір кезде ноғай-қазақ жайлаған ата жұрт, құт мекеннің бірі болатын.

1924 жылы Х. Досмұхамедұлы Мұрат Мөңкеұлы шығармашылық өмірбаянын ғылыми жүйелеп, Ташкентте «Мұрат ақын сөздері» атты шығармаларының жинағын шығарды [7, Б. 98].

Мұрат мұрасын Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, М.Жолдыбаев, С.Сейфуллин, Қ.Жұмалиев, Ә.Тоқмағамбетов, С.Мұқанов, Ы.Дүйсенбаев, Х.Сүйіншәлиев, Қ.Бисенбиев, Б.Қорқытов, Қ.Сыдиқов, Ш.Керімов, Б.Омарұлы сынды ғалымдар зерттеп-зерделеді, жариялап насихаттады. Сондықтан да Мұрат жырларымен таныс болу тек тарихи танымымызды ғана кеңейтіп қоймайды, сонымен бірге шет аймақ халқын уысынан шығармауды көздеген орталық пиғылмен, әкімшілдік-өміршілдік жүйе қалауымен Мұрат ақын жырлары идеясының неге тоғыспағанын да, сондықтан 60 жыл бойы оның жабық жатқандығынан да хабардар етеді. Мұрат ақын патшалық отарлау саясатының нәтижесінде қазақ халқының өзінің асыл қасиеттерінен, салт-дәстүрінен айырылып, болашақ ұрпақ ел жер қандай халге душар болар екен деп қауіптенді. Жаңа заманның қазақ қоғамына енген жаңалықтары, өзгерістері халықтық сана-сезімге кері әсер етіп, рухани мәдениеттің дамуына нұқсан келтіріп, салт-санамыз бен ұлттық дәстүрлерімізден ажырап қаламыз ба деген күдіктер туғызды. Сол себептерден болса керек өткен өмірді көксеу, торығу, аңсау сарынымен жырлады. Қауіп шындыққа тіреліп, қазақ даласына зар заман орнап, ақынның болжамдары расқа айналды.

Қазақ әдебиетінің тарихында ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің аражігін ажырату мәселесі талай уақыттан бері қозғалып келеді. Бұл турасында ілгеріде Мырзабек Дүйсенов арнайы мақала жазып, «жазба әдебиет өкілі-Абайдан бұрынғы жазып шығарған ақындар» [8], – десе, осыған орай Т. Қожакеев: «Қазақтың жазба әдебиеті мына тұрған XVIII ғасырдан, Бұқардан емес, көп ілгеріден басталады» [9], – деген пікір білдіреді. Ал М. Әуезов «зар заман» ақындары деген терминге бірнеше теориялық тұжырымды негіз етеді. Айрықша назар аударар бір түйін: «... зар заман ақындарынынан бастап біздің әдебиет екінші жікке қарай ауысады. Бұдан бұрын қарастырған әдебиет жұрнақтарының барлығы ауызша әдебиет десек, мыназарды жазба әдебиеттің басы деу керек» [10, Б. 132], – деген жаңалығы айқын ой. Бәрінің дерлік өз қолымен жазған дүниелері сақталмағандығына, негізінен ауыз әдебиетінің үлгісімен жырлағандарына қарамастан бұлардың қай-қайсысының да оқығаны мен тоқығаны мол болғандығы дау тудырмайды. Осы ойдың төңірегінде зар заман поэзиясы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің қайсысына жатады деген пікір бұл топтағы ақындардың суырыпсалмалық өнеріне байланысты туындап отыр. Зар заман кезеңінің өкілдерінің ауызша шығарған дүниелері де, жазбаша жазылған шығармалары да бар. Олардың бірқатары айтыс ақындары болағндығы белгілі. Өмір, тіршілік туралы толғамдар, сөз жоқ, суырыпсалмалықтың жемісі. Мәселен, Мұрат Мөңкеұлының «Сарыарқа» толғауы Маңғыстауда, ақынды алқа-қотан қоршаған тамам елдің алдында айтылған. Алайда, табан астында жыр төккен зар заман жыршыларын жазба әдебиетке мүлде жанаспайды деуге болмайды. Р. Бердібаев пікіріне ден қойсақ, «Қазақтың кейінгі бірнеше ғасырдағы көшпелі, жартылай көшпелі өмір жағдайында шайырлық әдебиеттен гөрі ақындық (суырып салмалық) әдебиеттің аудиториясы молырақ болғаны анық. Бірақ бұл хал ескі жазба әдебиеттің маңызын тасамалауға тиіс» [11, Б. 5].

Бүгінгі көзқарас тұрғысынан келсек, «көркем шығарма өзін туындатқан дәуірмен тығыз байланысты ... сонысымен де оның көркемдік үлгілері тарихи тұрғыдан ерекшеленіп тұрады» [12, Б. 159], – деп Л.И.Тимофеев айтқандай, зар заман поэзиясында отаршылдық кезеңдегі қазақтың қасіреті, ұлттың арман-мұраты шынайы бейнеленді. Дәуірдің бет-бейнесі, замана адамының мінез-құлқы жанды сурет, ойлы бейнелер арқылы көрініс тапты. Зар заман жырларындағы отаршылдыққа наразылық сарыны кейін ұлт қамын ойлаған ақындардың шығармашылығына түгел жайылды, рухты оятып, күрескерлік сананың қалыптасуына жол ашты. Өз дәуірінің мәдени мұндылықтарын жаңа дәуірге жеткізген «зар заманшылар» ұлттың бір сападан екінші сапаға өтуі, ауыз әдбиетінің жазбаға көшуі аралығындағы дәнекерлік рөлін атқарды.

Қорытындылай келе, зар заман ақындарының әлеуметтік-философиялық дүние танымы, ойлары, қазақ халқының, ұлтының қоғамдық сана сезімінің қалыптасуына, қоғамдық ойдың дамуына, кейінгі ұрпақты гуманистік патриоттық ұлтжанды рухта тәрбиелеуге үлкен әсерін тигізді. Бұл ақындар заманының адал перзенттері, халықтың тілеуін тілеген, ел іргесінің шайқалмай, бірлікке ұйыуын рухани қазынасын көздің қарашығындай сақтауды үндеген, қарапайым бұқараның мұңын мұндаған, жоғын жоқтаған, көкірегі шерлі азаматтар еді. Олар ел басына күн туған тар заманда отты жырларымен ой тастап, өз үнін танытқандығымен, қазақ елінің жау жүрек қайраткер ұлдары болғандығымен қымбат.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. А.: Ана-тілі, 1991. – 240 б.
2. Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырларындағы әдебиет тарихынан очерктер. I бөлім, Алматы: ҚМББ, 1942. -248 б.
3. Қирабаев С. Зар заман шындығы // Қазақ әдебиеті, 1997, 23 қыркүйек. – Б. 7-8.
4. Омарұлы Б. Зар заман әдебиеті. Монография (генезис, типология, поэтика). – Астана: Елорда, 2005. -372 б.
5. Турсынов Е. Единство эстетического кочевых и кекочевых народов // Кочевники. Эстетика: Познавание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Ғылым, 1993. – 264 с.
6. Кердері Әубәкір. Қазағым. Өлең, толғаулар, айтыс, жырлар. Құрастырған Бақытгерей Сандыбайұлы. – Алматы «Жазушы», 1993. – 288б.
7. Мәдібай Қ.Қ. Зар заман ағымы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 160 б.
8. Дүйсенов М. Фольклор ма, әдебиет пе? // Қазақ әдебиеті, 1971, 2 шілде.
9. Қожыкеев Т. Тиянақсыз тұжырым-тарихқа залал // Қазақ әдебиеті, 1971, 10 қыркүйек.
10. Әуезов М. Әдебиет тарихы. А.: Ана-тілі, 1991. -240 б.
11. Бердібаев Р. Ақындар мен шайырлар // Қазақ әдебиеті, 1971, 6 тамыз.
12. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. М.: Просвещение, 1976. – 548 с.

ӘӨЖ 323/324 (574) (035.3)
ГРНТИ 03.01.39

С. Оқали¹

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының
2 курс магистранты¹*

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ АУЫЗША ТАРИХЫ ЖӘНЕ МӘҢГІЛІК ЕЛ ИДЕЯСЫ (тарихи сабақтастық)

Аңдатпа

Мақалада, қазақ елінің тәуелсіздік алған уақыттан бергі өзіндік ұлттық идеясы «Мәңгілік елдің» негізгі іргетасының сонау түркілер заманынан басталатын тарихыбаяндалады. Әр мемлекеттің дамуы мен қызметін ұйымдастыруға қажетті ұлттық идеялар болады. «Мәңгілік Ел» идеясы-ұлттық-мемлекеттік идеяның іргетасы, елдің болашағына қызмет ететін жасампаз озық ой.

Түйін сөздер: түркілер, ауызша тарих, қазақ, тарихи деректер, көшпелілер, Ұлы дала елі.

Оқали С¹.

Магистрант 2-го курса института истории и этнологии Ч.Ч. Валиханова¹

УСТНАЯ ИСТОРИЯ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ И ИДЕЯ «МӘҢГІЛІК ЕЛ»

Аннотация

Эту статью с времен как Казахстан получил конституцию создана была идея «Мәңгілік ел» гласится с времён тюрков. Там развитие республики и нужных рабочих идей «Мәңгілік ел»-это опора идей республики, она главная идея будущего.

Ключевые слова: Тюрки, устная история, казах, исторические данные, кочевники, страна Великой Степи.

Okali S¹.

Master 2nd course Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology¹

ORAL HISTORY OF THE GREAT STEPPE AND THE IDEA OF THE «MANGILIK EL»

Abstract

This article from the time as Kazakhstan received the constitution was created was the idea of «Mangilik El» was read from the time of the Turks. There, the development of the republic and the necessary working ideas «Mangilik El» is a pillar of the ideas of the republic, it is the main idea of the future.

Key words: Turks, oral history, Kazakh, historical data, nomads, the country of the Great Steppe.

Қазақ халқының тарихына қатысты тарихи деректердің кешенінде ауызша дәстүрдің алатын орны аса маңызды. Ауызша шығармашылықтың жалпы нобайы тарихи аңыздар мен әңгімелердің тұтас циклдарын, көпшілікке танымал эпикалық жырларды, мақалдар мен мәтелдерді, ал кейде тарихи оқиғалар мен оған қатысушылар туралы орынды айтылған қанатты сөздерді де қамтиды. Ауызша дәстүрдің әр түрлі ескерткіштерінде сақталған аса құнды мағлұматтардың тарихи өткен шақты қайта қалпына келтіру мүкіндігі шексіз. Осы орайда А. Сейдімбектің: «ауызша тарих» дегені ең алдымен қазақтың және Ұлы дала белдеуін қазаққа дейін мекендеген қыр халықтарының ауызша тарихи шығармашылығы», – [1, 48 б.] деп анықтауы адамзат өркениетіне ұлы дала көшпелілері ретінде ауызша тарихымыз көптеген елдерден әлдеқайда алда болғанымызды айғақтайды.

Орта ғасырда Еуразия даласының бірқатар этностары мен мемлекеттерінің тарихында өшпес із қалдырған ең ірі этникалық топ-түркілер болды. Қуатты империялар құрған түркілер ғасырлар бойы ұланғайыр аймаққа билік жүргізіп, арғымақтың тұяғы жеткен жерге-Байкалдан Балқанға дейінгі орасан зор аймаққа иелік етті. Алтайдан тарайтын айбынды ел тілі жақын, танымы мен талғамы ұқсас бір әлемді-ортақ өркениетті құрады. Алтын тақта отырып билік жүргізген айбарлы қағандар мен абыздар «Мәңгілік Ел» орнатуды армандады. Ешкімге тәуелсіз, еркін өмір сүрген, елін жаудан азат еткен күллі көне түркі елінің арманы да мәңгілік Ел идеясы болған. Елін тәуелсіз еткен Күлтегін батыр халықты байлыққа кенелткен: «Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым. Аз халықты көп қылдым. Тату елге жақсылық қылдым», – [2, 8 б.] деп мақтаныш сезіммен баяндаған.

«Мәңгілік Ел» ұғымын тереңнен түсіндіру, тарихи негіздерін көрсету мәселелері қазіргі отандық тарихта ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазақ елі тәуелсіздік алған уақыттан бері өзіндік мемлекеттік немесе ұлттық идеясын іздестірумен болды. Ұлттық тарихымызға назар аударсақ, қазақ халқының қаншама буын ұрпақ өкілдері елі мен жерін қорғау жолында күресті, сол жолда жанын беріп, қанын төкті. Сол ата-бабаларымыздың арманы азаттық, бастандық болатын. Олардың бар арманы елдің тұтастығы мен бірлігі, тәуелсіздігі болатын.

Академик О. Ысмағұлов: «Мәңгілік ел» ұғымы еліміздің тарихында ежелден бар. Бұл термин Түркі қағанаты тұсында да қолданылған. Түркілер өздерінің ұлы мемлекетін «Мәңгі ел» деп атағаны тарихтан мәлім. Орхон ескерткіштерінде, Күлтегін жазбаларында да «Мәңгілік ел» сөзі ұшырасады. Демек, бұл кездейсоқ келген этнотермин емес. Қазақтар бағзы заманда қалыптасқан ұлт. Біздің тарихымыз-өз бой-бітімімізде, өз сүйегімізде таңбаланып қалған» [3, 9 б.], – дейді.

«Мәңгілік Ел» бүгін ғана айтыла салған атау емес. Тарихымызға көз жіберсек, түркі дәуірінде Тоныкөк абыздың айтқан сөзі бар екен: «Мәңгілік ел болып қалыптасуымыз керек. Біздің бектеріміз бен қағандарымыз өзге жұрттың алдауына түспеуі керек. Аға буын қателессе, ол кейінгі жас ұрпаққа да қиындығын тигізеді. Сондықтан, біз шектес, шекаралас елдермен сарабал саясат жүргізуіміз керек» деген. Түркі тарихын, көне түркі мұраларын зерттеуші филология ғылымдарының докторы, профессор Қаржаубай Сартқожаұлы: «Мәңгілік ел-түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...»-екендігін жазған [4, 20 б.].

Елтеріс Құтлық қаған екінші Түрік қағанатын құрғаннан кейін Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясын қолға алды. Мәңгілік ел-мақсаты түрік елінің билігі деп осыдан 13 ғасыр бұрын мәңгілік идеясын ұсынған. Елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасап, мәңгілік ел саясатын Көк Түріктер іске асырды. Сол идея, сол мұрат бүгінгі қазақ елінің бас ұранына айналуға. «Күлтегін» жазуының қазіргі қазақ тілінің нормасына келтірілген Ғұбайдолла Айдаровтың нұсқасында: «Көктегі түркі тәңірісі, түркінің қасиетті жер-суы былай депті: Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін...» – деген жолдар бар [5, 63 б.]. Бұл жерде елдің тарих сахнасынан кетпей, сақталуын тілейді. Мәңгілік ел дегеніміз-мемлекеттің ғасырлар тоғысында, ірі державалар арасында бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстану деп түсінуге болады. Ғұлама ойшыл, сазгер, қобыз жасаушы

Қорқыт бабамыздың өлімге қарсы тұрып, мәңгі өмірге ұмтылуы, тек Қорқыттың ғана емес, сол замандағы билеушілердің елдің мәңгі өмір сүруін қалағандығын білдіреді.

М. Әуезов Қорқыттың мәңгілік өмір туралы толғаныстарының негізгі философиялық түйініп аша келіп, оның болашақ ұрпақ үшін дүниетанымдық маңызы зор, мәңгілік мұра екенін атап өткен. Қорқы «өлім» деген құбылысқа қарсы тұра алатын рухани күш таба білген. Қазақ халқы арасында тараған аңыздардан Қорқытты бірде айтулы күй атасы ретінде көрсек, енді біразында ол өлім атаулыға қарсы шара іздеген қамқоршы ретінде көрінеді. Қорқытты мәңгі өмірді іздеген, бақилық болғысы келмеген деген түсінікті, халқына жерұйықты іздеген Асан Қайғымен түсіндіруге болады. Асан Қайғы өз халқы үшін ең қолайлы, ең құнарлы жерді іздегендігі белгілі. Асан қайғының жерұйықты іздеудегі мақсаты, халқының жайлы жерге қоныстанып, болашақта мәңгі ел болуын қалаған. Көрнекті еуразияшыл ғалым, тарихшы-этнолог Л.Н. Гумилев «От Руси к России» атты еңбегінде: «Еуразия құрлығы үш рет біріктірілді. Алғашында оны Ұлы Түркі қағанатын құрған көне түріктер біріктірді. Түріктерден кейін Шыңғыс хан бастаған монғолдар, кейіннен Ресей өз қолына алды», – дейді [6, 382 б.]

Л.Н.Гумилев еуразия құрлығының бірлігі, мәңгілігі туралы ойын көне түріктерден бастайды. Көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясы үш негізден тұрады: оның біріншісі – көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» идеясы, екіншісі – Әл-Фарабидің «Қайырымды қалада» философиялық шығармасында, әсіресе, бұл идеяның теориялық-методологиялық тұрғыдан тиянақталуы және үшіншісі-Жүсіп Баласағұнның осы идеяны негіздеген «Құтты Білік» дастаны. Тоныкөк ескерткішінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырамауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйытқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. Түркі халқының елдігінен айырылып, қағансыз қалып, тағы да басқаларға бағынып, одан қайта көтеріле бастағаны, жаңа қаған отырғаннан кейін елдің басын біріктіру шаралары, яғни «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай, түркі елі үшін қызыл қанын ағызып, қара терін төккені, күш-қуатын бергені» паш етіледі. Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғаны көрінеді. Сонымен қатар, бұл жерде «Мәңгілік Ел» ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр. Әл-Фараби ежелгі грек философиясы мен шығыстың мұсылман ілімдерін байланыстыра отырып, түркі дүниесінің «Мәңгілік Ел» философиясының теориялық негіздемесін жасап берді. Ғалым «Мәңгілік Ел» теориясының негізгі ережелерін «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Мемлекет билеушінің нақыл сөздері», «Азаматтық саясат» шығармаларында баяндайды. «Құтты білік» дастаны Қарахан мемлекеті түріктерінің тілінде жазылғаны белгілі. Жүсіп Баласағұн «Құтты білікті» 1069-1070 жылдары Баласағұн қаласында бастап, он сегіз айдың ішінде Қашқар қаласында аяқтаған. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы, араб-парсы әдебиетінің көшірмесі емес. Дастанда X–XI ғасырлардағы Жетісу жерінде тұрған тайпалардың салт-санасы, әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері көп жырланған. «Құтты білік» кейіпкерлерінің есімдері де бұрынғы тәңірілік дін нанымдарына қатысты. Басты бейне Күнтуды-әділ ел басшысының рәмізі. Бұл бейне «Күлтегін» («Түркі қағанаты туралы сөз») жазуларынан басталып, әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иассауи армандаған түрік мәдениетіндегі үлгі, мұрат тұлғаның бастысы. Жүсіп Баласағұнның басты кейіпкер қылып Күлтегінді көрсетуі түркі мәдениетін жалғастырушы, мәңгілік ел бағдарының қолдаушысы екендігін айқындайды.

Жоңғар шапқыншылығы және Ақтабан шұбырынды алмағайып заманда қазақ ұлттық идеясының бағыт-бағдары айқындалып, отаншылдық, патриоттық сарыны өзекті ойларға арқау болады. Қожаберген жыраудың «Елім-ай» дастаны ұлттық идеяның негізіне айналды.

XVIII ғасырда Қазақ хандығының басын қосып, Айдаһардай Қытайдың аузына түсірмей, ақырған аюдың тырнағынан аман алып қалған Абылай ханның саясаты түркілік мәңгілік ел идеясын жандандырушы тұлғаның ерлігі. Шығыстағы ежелден дұшпанымыз қытайлар жоңғарларды қазақ жеріне айдап салып, сол арқылы қазақ жерін де, жоңғарларды да өзіне қарату еді. Осы соғыста не қазақ, не жоңғар, болмаса екеуі де құруы керек екендігі алпауыт елдердің жаттанды саясаты еді. Бірақ қазақ елі аман қалды. Қазақтың бақытына орай Абылай хандай дара тұлға тарих сахнасына келді. Нәтижесінде бұл соғыста қазақ емес, жоңғар 1758 жылы тарих сахнасынан мүлдем жойылып кетті. Ел басына түскен үлкен қиыншылықтан Абылай хан бабамыз елді біріктіріп, жұмылдырып, соның арқасында қазақ елін аман сақтап қалды. Ендеше, Абылай хан елді біріктірген ұлы тұлға және «Мәңгілік ел» идеясын жалғастырушы екендігін мақтанышпен айтуға болады.

Осылайша қалыптасқан Мәңгілік Ел қазіргі кезеңде жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясына айналды.

Мәңгілік Ел идеясы-қазақ ұлтының мақсат-мүддесіне және елімізді ортақ Отан еткен жүз отызға жуық этнос өкілдерінің бірлігімен өзара келісіміне негізделген идеология болатынына сенеміз.

Ұлттық идея мәселесі бүгінде барлық мемлекеттер үшін маңызды болып отыр. Түркі тілдес халықтардың ынтымақтастығын қолдап, «Мәңгілік ел» ұлттық идеясын қалпына келтіруші, жандандырушы Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев болып табылады. Бұл туралы Елбасымыз өзінің «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Мен қоғамда: «Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болу керек?», – деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлттық мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – «Мәңгілік Ел» идеясы», – деген еді [7, 5 б.].

«Мәңгілік Ел» жалпы Қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі арманы болатын. Бұл ұлттық идеяның негізгі мәні-мәңгілік мақсат-мұраттарымыз бен мәдени-рухани құндылықтарымызға негізделген, мемлекет құрушы қазақ халқы мен өзге де ұлттардың ұлттық идеяларын бір арнаға тоғыстыратын идеология арқылы қалыптастырылатын қазақтың ұлттық мемлекеті. Өткенімізден сабақ ала отырып, болашағымызды баянды ету жолындағы хақ мұраттарымыз!

Сондықтан негізгі ірге тасы сонау түркілер заманынан басталатын мәңгілік ел ұлттық идеясы елдің болашағына қызмет ететін жасампаз озық бағдар екені анық. Мәңгілік ел идеясының жасампаздық болашағын нақтылауда ұлы даланың ауызша тарихының маңызы зор.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сейдімбек А. *Қазақтың ауызша тарихы (шежірелік деректерді пайымдау)*. – Астана: Фолиант, 2008.
2. Амангелді А. «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи тамыры // *Егемен Қазақстан*, 2014 ж. 26 ақпан. – Б. 8.
3. Ысмағұлов О. *Бәйтерек түбіндегі бас қосу. Мемлекетіміздің арқауы – Мәңгілік ел* // *Астана Ақшамы*, 20 наурыз, 2014. – Б. 9.
4. Сартқожаұлы Қ. «Мәңгілік Ел» идеясы қалай туды...// *Мәңгілік ел халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы*. – Алматы: Pride Print, 1 қараша, 2013. – Б. 20.
5. *Ежелгі түркі рун жазбалары: Күлтегін Тоныкөк* // *Әдеби нұсқасын жазған Қадыр Мырза Әли*. – Алматы: Өлке, 2001. – 144 с.
6. Гумилев Л.Н. *От Руси к России*. – М.: Изд. АСТ, 2002. – 392 с.
7. Назарбаев Н. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына арнаған жолдауы // *Егемен Қазақстан*, 17 қаңтар, 2014. – Б. 5.

УДК 297(574)
ГРНТИ 03.01.09

А.Л. Шойманова
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 1 курс магистранты
Алматы қ., Қазақстан

КӨНЕ ТҮРКІ ДҮНИЕСİNДЕГІ ТӘНІРШІЛІК ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАР

Аңдатпа

Тәңіршілдік, қазіргі заман дүниеге көзқарастық жүйесіне матаса отырып, өзінің ішкі негіздерін сақтап қалған ашық көзқарасретінде, ежелгі түркіхалықтарының өркениетін қалыптастырды. Тәңіршілдік алдымен адамның қоршаған ортамен қатынасын туған болатын. Оны зерттеу алдымен ежелгі түркі халықтарының мәдениетін толықтай зерттеуді қажет етеді. Тәңіршілдік діни идея және ашық дүниетаным ретінде жалпы адамзат мәдениетінің ең көне феномендерінің бірі болып табылады.

Мақалада ОртаАзия жеріндегі ежелгі түркі халықтарының наным- сенімінде ерекшіірін қалдырған, әлі де бүгінгі күнге дейін түркі халқының қанынасініп, жаңына біткен ерекше сенімінің бірі «тәңіршілдік» діни жүйесі туралы баяндалады. Оның түркі халықтарының арасындағы орны, дүниетанымдық көзқарастары мен олардың өзіндік құлшылықтары туралы айтылады. Түркі наным-сенімінің негіздері және қалыптасу ерекшеліктері баяндалады. «Тәңір» ұғымы тереңнен қарастырылып, түрлі ғалымдардың ой пікірлері ортағасалынды. Сондай-ақ тәңіршілдік элементтері мен дәстүрлеріне тереңірек тоқталып, толық анықтамалар берілді, көне түркі мәдениетіндегі тәңіршілдіктің рөлі туралы жазылды.

Түйін сөздер: Тәңір, тәңіршілік, түркі дүниетанымы, рух, ежелгі түркі діни-сенімдері.

А.Л. Шойманова
магистрант 1 курса Казахского Национального Университета имени Аль-Фараби
Казахстан, г. Алматы

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ О ТЕНГРИАНСТВЕ В МИРОВОЗЗРЕНИИ ДРЕВНИХ ТЮРКОВ

Аннотация

Тенгрианство, влияя на систему современного мировоззрения, сохранил при этом свою внутреннюю основу как открытое миропонимание, сформировав культуру древних тюрков. Тенгрианство сформировало взаимосвязь человека и природы. Исследования о тенгрианстве, в первую очередь нуждаются в полном изучении культуры древнетюркских народов. Тенгрианство как религиозная идея и открытое мировоззрение, также является одним из древних феноменов культуры человечества.

В статье анализируется «тенгрианство», как одна из самых древних верований древнетюркских народов, ставшая частью их культуры и жизни, эта религиозная система до сих присутствует в сознании народов. Рассказывается о его роли среди тюркских народов, их мировоззрении и поклонения культу. Рассматриваются особенности формирования тюркских верований и их основы. Понятие «Тенгри» было тщательно рассмотрено, и в основу легли различные точки зрения ученых об этом. Таким образом, останавливаясь детально на элементах и традициях тенгрианства, были даны полные справки, и указывалось место в культуре древнетюркских народов.

Ключевые слова: Тенгри, тенгрианство, тюркское мировоззрение, душа, древние тюрки, вероисповедания,

A.L. Shoimanova
magister of 1 course of the Kazakh National University named after Al-Farabi
Kazakhstan, Almaty

BASIC CONCEPTS OF TENGRISM IN THE WORLD VIEW OF ANCIENT TURKIC PEOPLES

Abstract

Tengrianism, influencing the modern worldview system, retained its internal basis as an open world view, having formed the culture of ancient Turkic peoples. Tengrianism formed the relationship between man and nature. Studies of tengrianism, in the first place, need a full study of the culture of the ancient Turkic peoples. Tengrianism as a religious idea and an open worldview is also one of the ancient phenomena of the culture of mankind. The article analyzes "tengrianism" as one of the oldest beliefs of the ancient Turkic peoples, which has become a part of their culture and life, this religious system is still present in the minds of the peoples. It tells about its role among the Turkic peoples, their world view and worship of the cult. The peculiarities of formation of the Turkic beliefs and their basis are considered. The concept of "Tengri" was carefully considered, and the basis for various points of view of scientists on this. Thus, stopping in detail on the elements and traditions of tengrians, full references were given, and its place in the culture of the ancient Turkic peoples was indicated.

Key words: Tengri, Tengrianism, Turkic world view, soul, ancient Turkic peoples, beliefs.

Кіріспе

ОртаАзияның түркі халықтарының жеріне ислам діні келгенге дейін әр түрлі діни- наным сенімдер ошақтары болды. Бірақ түркі халқы үшін ерекшілігін қалдырған, наным сенімінің бірі «тәңірішілдік» діни жүйесі болды. Оған дәлел біздің тарихи қазба жұмыстарының нәтижесі, ежелгі түркі жазбалары болса, сонымен қоса әлі күнге дейін халық арасында көрінісін табуға болатын әдет-ғұрыптар, сенімдер және аңыз әңгімелер т.б. түркі халықтарының дүниетанымынан хабар берерісөзсіз. Түркі халқы ежелден өзіндік қалыптасқан құндылықтар жүйесі бар, тарихы бай халық. ОртаАзия түрлі мәдениетпен діннің ұштасқан мекені. Ежелден түркі халқы таңқаларлық дүниетаныммен ерекшеленеді. Көрші жатқан Қытай, Иран Үндістан сынды елдердің мәдениетінің жағасында кетпей, өзіндік дүниетанымын, дәстүрін қалыптастырып, осы күнге дейін сақталып қалған түркі халқына тәң ерекше біржүйе болды. Зерттеушілердің пікірне сүйенетін болсақ, ертеде наным-сенім ретінде қалыптасқан «тәңірішілдік» дерлік түркі халықтарының тұрмыс тіршілігінде ізін қалдырған. Бұл тек қиял-ойынан туындаған түсінік емес, күнделікті тіршіліктегі ой-түйсігінен туындаған сенім, кез-келген салт-дәстүр мен ырымдардың түпкі мақсаты мен себебін анық түсіндіріп бере алатын болған. Аспанға көз жіберіп, ежелгі түркі халқы өзінің дүниетанымын кеңістік тұрғысынан қалыптастырған. Тәңірге, Жер-Суға табынудың пайда болуын адамда әуелден қалыптасқан ризашылық сенімдер байланыстыруға болады, бұл құдайлар қарапайым тіршілік иелеріне қамқорлықпен қараған, ауыр кезде адамдарға азық-түлікпен қамтамасыз еткен, осы қамқорлығына алғысын білдірудегі ниетінен туған деп есептейміз. Осындай өмірдің нақты шындығына көз жеткізу адамдарға жәрдемдесетін жоғарғы әдем бар деген түсінікті туғызды. Сондықтан, ежелгі түрік

әулеті өздерінің ұғымдарындағы ең биік шынды Хан-Тәңірі деп атауы кездейсоқ емес, болмыстың мәнін және оның рух көрінісін Аспанғасаю түркі халықтарында көпке дейін сақталып келеді. Тәңірге табыну алғашқы кезде дін түрінде емес, космологиялық түсініктер мен идеялардың жиналымы, белгілі бір табиғат құбылыстарына табынумен байланысты пайда болған. Алайда, тәңіршілік туралы сөз қозғағанда ғалымдардың ойы бір жерден шықпайды. Әр түрлі ой- пікірлерді ұсынады, бірі тәңіршілік толықтай діни жүйе дейтін болса, келесі бір топ ғалымдар бұл тек дүниетаным, яғни дін емес деген қортынды жасайды.

Негізгі бөлім

Орта Азиядағы көне түркілердің діні – Тәңіршілдікті ғылыми тұрғыда зерттеу, қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып отыр. «Тәңір» деген сөзін естігенде бәрімізге құдай-барлық заттың жаратушысы, құдіретті күш иесіретінде түсінеміз. Көне түркі халықтарының Исламға дейінгі діни наным-сенімі тәңірлік дін, зороастризм, шамандық дін болатын. Тәңірлік дін туралы тікелей деректер түркі заманынан белгілі. Көне түріктердің «Бір Тәңірі» деп көк аспанға табынған. Тәңір көне түріктердің түсінігі бойынша, жер бетіндегі жанды, жансыз заттардың үстінен қарайтын, соларды жаратушы, соларды жарылқаушы күш деп түсінді. Тәңір кейінгі мұсылмандық «Алла», «Құдай» ұғымдарына жақын келді. Тәңірге сенудің терең тарихи тамырлары бар. Ол барлық дін атаулыдан бұрын пайда болды. Тәңір бейнесе біздің заманымызға дейінгі уақыттарда пайда болған. Орталық Азиядағы ең көне мифологиялардан келіп шығады. «Тәңір» атауының шығу тегі ғұндардың «ченли» және қытайдың «тянь», тіпті шумерлік «дингир» сөздерімен байланыстыра қарастырылады. Бұл сөздердің бәрі бір ғана мағынаны-аспан, мәңгі көк аспан дегенді білдіреді. Басқа құдайлардан айырмашылығы Тәңірі материяланбаған, ол-рух, бүкіл тіршіліктің иесі [1, 28 б.].

Көне мифологиялық шығыстық бейне қатарына жататын Тәңіріні алтайлықтар – «тенгри», буряттар-«тэнгри», сахалар – «тангара», тывалықтар – «дээр», шорлықтар – «тегри», монғолдар –«тэнгер» дейді. Айтылуы әртүрлі болғанымен, мағынасы барлық халықта бірдей мағынаны яғни, рух, алғашқы бастау деген мағынаны білдірді [2, 21 б.]. Көпетеген еңбектерде «Тәңірі» сөзі бірнеше мағынаға ие. Атап айтатын болсақ, тәңірі – бұйырушы, тәңірі – құдай, тәңірі – билеушіретінде қолданысқа ие болды. Негізі Тәңіршілдік жүйесін зерттеуде көптеген пікірлермен көзқарастар көп. Ежелгі түркілер V ғасырда өздерінің дүниетанымын «Екі негіз» деп атаған. Екі негіз ұғымы ежелгі түркілердің дүниені түсіну философиясында еді. Көне түркілердің пайымдауынша, әлем аталық пен аналықтан тұрады. Аталықтың көктегі-символы – күн, аналықтың тікі – ай, жердегі аталықтың символы – тау, аналықтың символы – су. Бұлардың үстінен басқарушы «Тәңір» деп түсінді. Жаратушы күш біреу ғана, ол ұлы Тәңір деп түсінілді. Аталықтың таңбасы жаратушы Тәңірдің жіберген елшісі – «Серке», аналықтың таңбасы «көк өгіз» және «айдаһар» екен деп түсінді [2]. Бұл дүниетанымды көптеген ғалымдараңыз ретінде ғана қабылдайды. Бір қызығы түркілерде Тәңірге арнап салынған ғибадатханаларды кездестірмейміз. Олардың түсінігі бойынша Тәңір барлық жерде болады және оны көруге, тануға, сипаттауға болмайды. Түркілердің дүниетанымында әлем үш қабатқа, яғни біріншісі – көк, екіншісі – жердің үсті және үшіншісі – жерасты әлемі болып бөлінеді деп түсінген.

Кеңістікте Жоғары, Орта және Төменгі әлем деп бөліп қарастырылғанын көреміз. Көне түріктердің мифологиясындағы ең жоғарғы сатыда бір объект – көк аспан және құдайды білдіретін Тәңірі бар. Тәңірі құдай көне түріктердің түсінігі бойынша бірнеше сипатқа ие:

1. Жоғарғыны, яғни көкті көрсетеді. 2. Жаратушы қызметін атқарады. 3. Жазалаушы қызметін де атқарады. 4. Еркектік бастаумен байланысты қаралады.

Көне түріктердің дәуірінде «Тәңірі» сөзі бірнеше мағынада қолданылады: Аспан, дүние бөлігіретінде, Құдай ретінде, Құдайланған адам ретінде әмір етуші, әмірші. Осы политеистік мәнде Тәңіриаспанда, жерде, суда, тау мен жануарлар әлемінде де болса керек.

Көне түріктердің түсінігі бойынша жердегі өмірмен байланысы бар көк аспанның негізгі атрибуттары бұлар күн мен ай болған. Енисейлік құлыптас ескерткіштерінде «көк аспандағы күн мен айды жоғалттым» деген сөздер жиі кездеседі. Орхон түріктері күнге қарап бағыт-бағдарды айқындаған [3, 98 б.].

Ш.Уәлиханов «Тәңіріні»-құдай деп көрсетті. Ұлы Абай да тәңірі ұғымын «жасаған» ретінде көп қолданған. Тәңірінің «жасаған» ұғымынаайналуы VII-VIII ғасырларда Орталық Азияда Түрік қағанатының пайда болуымен тығыз байланысты. Тәңірі идеясы Түрік қағанатының билігін уағыздап, дәріптеді. Әуелгі түрік дәуірінің өне бойында Тәңірге табынушылық бүкіл Орта Азия көшпенділер арасында тарайды.

*«Биікте Көк Тәңірі,
Төменде Қара жер, жаралағанда
Екеунің арасында адам баласы жаралған –*

дейтін», – Күлтегін жырының үлкен жазбасындағы жыр жолдары ежелгі түріктерді Аспан және адам бір мезгілде жаралды деп түсінгендіктеріне меңзейді. Сонымен қатар, Күлтегін жазбаларынан «Тәңірі жарылқап, құтым бар үшін, несібім бар үшін өлімші халықты тірілттім. Ел берген Тәңірі, Түркі халқының атақ-даңқы өшпесің Тәңірім» деп жазылған жазбалардан, барлық игі-жақсылықтардың себепшісі «Бір Тәңірі» деп түсінді [4].

Орхон-Енисей жазбаларында ондағы басты кейіпкерлер туралы деректермен қатар, түріктердің діни-наным сенімдері, мемлекеттілігі, мемлекетті басқару тәсілдері туралы мәліметтер береді. Соларға сәйкес аспан мен жер және олардың арасында адамзат жаратылғаннан кейін адамзат қауымындағы билікпен басқару түркі хандарына тапсырылған. Бұл жазба мұраның өзегі – билік пен халықтың бірлігі. Билік Тәңірі арқылы беріледі. Тәңір тек ханның ғана емес, бүкіл түркі халықтарының қамқоршысы. Қаған Тәңір құдіретіне сай билік етеді. Билікті алған қаған өзінің қол астындағы халық үшін Тәңір алдындағы жауапкершілігін ұмытпауы керек.

Ғалымдар «тәңіршілдік» туралы сөз қозғағанда, олардың ой-пікірлері әр түрлі және бір-біріне қарама-қайшы келіп жатады. Себебі, бірі тәңіршілдікті толығымен діни жүйе деп айтса, енді бірі бұл тек қана дүниетаным, яғни дін емес деп айтады. Алайда, барлық ежелгі түркі халықтарының ислам дінін мәжбүрсіз қабылдауына септігін тигізген болатын. Профессор Н.Ж. Байтенова өз еңбектерінде бұл туралы: «Тәңір зерттеушілердің тұжырымында еуроазиялық көшпелі шаруашылық-мәдени типтің қажеттіліктеріне икемді сенім жүйесі ретінде бейнеленеді, яғни ол көшпелілердің шындықтағы болмыс тәсілінен, дүние түйсінуінен туындаған»- дейді [5].

Табиғаттың рухы бар екендігін сезіне білу, алайда осының барлығын басқарып отырған, бақылаушы, толық танылмайтын, нақты анықтамасы жоқ, бір жаратушы бар екендігін мойындау. Ол-Тәңір. Тәңіршілдіктің тарихтағы ерте пайда болған табиғаттық діндердің ішіндегі едәуір эволюциялық дамыған түрі деп те айтуға болады. Сондай-ақ дін деп айта алмайтынымыз мұнда профессор Н.Аюпов келтіргендей қасиетті кітап, пайғамбар, дін қызметкерлерісінді өзіне тән негізі жоқ. Н.В. Абаев пен Н.А. Аюповтың бірлескен монографиясында, түркі-моңғол халықтарының этномәдени генезисіне тәңіршілдіктің және діннің архаикалық формаларының әсер етуі, Орталық Азия мен Саян-Алтайдың «көшпелілер» өркениетінің қалыптасуы, олардың этно-конфессиялық дәстүрлері, нанымдары мен діндері, тұрмысрәсімдерін қарастырады. Олар ұлттық және мемлекеттік дін негіздерін және ежелгі түріктердің, содан кейін моңғолдардың экологиялық мәдениетін негіздейтін Азияның халықтарының ашық дүниетанымы ретінде тәңіршілдікті зерттеудің әдістемелік мәселелеріне ерекше назар аударады. В.Абаев және Н.Г. Аюпов Орталық Азиядағы өркениеттік дәстүрді ғылыми құндылығы бар толық мазмұнымен таныстырады. Орталық Азия халықтарының Тәңіршілдік өркениеті зерттеушілердің теориялық түсіндірмесінде-күрделі рухани және философиялық шындықты қалыптастыратын материалдық және рухани мәдениеттің синтезі. Яғни, басқаша айтқанда, Тәңіршілдікті таза философиялық табиғаттың, тек әлеуметтік тобына жатқызуға болмайды, бірақ оны этносаралық өркениетте білім беру үшін негіз ретінде қарастыруға болады екен [6, 250 б.].

«Аз и Я» еңбегінде О.Сүлейменов былай деген: ««Тәңірге табыну» осыған дейінгі әдебиеттерде көрінбеді. Гайса пайғамбар туғаннан 4 мың жыл бұрын философиялық ілім ретінде қалыптастырып, жер бетіндегі ең ескілімдер-семит және үнді-иран діндерінің анасы болып, ежелгі мысыр діндеріне елеулі әсерін тигізген тәңіршілдік дінінің зерттеулерін күткелі қай заман» [7]. О.Сүлейменов Тәңіршілдікті адамзаттың ежелгі құбылыстар туралы біліміретінде адамзаттың ежелгі діндерінің алғашқы қатарына қояды. Тәңіршілдікке қатысты ешқандай зерттеулер жүргізбесе де, оның еңбегісін мәселені көтеріп отырған алғашқы адам болғандықтан, көптеген зерттеушілерді тәңірлік философиялық түсінуге талпындырды.

Сабетқазы Ақатай «Тәңірлік» терминінің орнына «тәңіршілдік» терминін қолданып, Орталық Азияның тарихи халқының синкретикалық философиялық ойының табиғи «синтезі» нәтижесінде «Тәңіршілдікті» шығарады. Ол тәңіршілдік туралы айта келе былай деді: «Ол (тәңір) – әр түрлі наным-сенімдердің, көбіне табиғатқа, оның стихиялық күштеріне табынудың және оларды бұрмалап бейнелеудің біртіндеп дамуынан туған құбылыс. Тәңіршілдіктің дүниетанымдық негізі дүниедегі заттар мен құбылыста жанданған деп қарастыратын натурфилософиялық гилозоизм болып табылады, ол түптеп келгенде табиғатты құдай деп қарастыратын пантеизмнің негізін құрайды», – деп жазады [8].

Белігілі француз зерттеушісі Ж.П.Ру алғаш рет «Тәңіршілдікті» рухани және діни дәстүрретінде қарастырды. Ол тәңіршілдікті шаманизмнен бөліп алып, түркі-моңғол халықтарында исламға дейінгі сенімдері болғанын келтіреді. Оның айтуынша Тәңірге табыну көбінесе билеуші-ақсүйектердің арасында болған, ал қарапайым халықтың арасында кең таралмағанын жазады. Барлық «дала империясының» идеологиялық негізі «тәңіршілдік» дін екенін айта отырып, Жан-Поль Ру: «Осман түріктеріне дейін ғұндардан бастап түркі-моңғолдардың күшті идеясы болды. Аспанда жалғыз Құдай болғандықтан, жерде де бір ғана билеуші болу керек» – деп жазады.

Ресей ғалымыда Л.П. Потапов, Жан-Поль Рудің «Тәңіршілдік» туралы түркі-монғол халықтарының діни дәстүрлері туралы тұжырымдамсын қолдады. Ол «тәңіршілдік» алғашқы «шаманизмнен» мүлдем өзгеше екенін атап өтті. Осыған байланысты ол былай деп жазды: «Аспанға табыну ежелгі тайпалар ғұндар, ухуань, сяньби, гаогюй т.б сияқты ОртаАзия көшпелі халықтарының сенімі болды. Олардың арасында этникалық элементтер, діни наным-сенімдерінде, әр түрлі дәстүрлерінде де ортақ белгілер көп болған. Ежелгі түріктерден көрініс тапқан дәстүрлерді оладың ұрпақтарынан, бүгінгі күнге дейін Саян-Алтай халықтарында дасақталып қалғанын ежелгі жазба көздерінен байқауға болады». Сонымен қатар, түркі халықтарының этнографиясын, дінін зерттеген ғалым Л.П.Потапов түркілердің иер-суб, яғни жер-су тәңіріне табынғаны туралы жазады. Бұл Тәңір мен Жер-су жұп болуымен, тік аспан мен көлденен жердің өзара байланысы түсінігінен туындайды. «Қазақтар жазықта өмірсүрді, сондықтан тауларды әсіресе Алтай тауының ерекше құрметтеген. Себебі мұнда «қасиеттіжерұйық» орналасқан. Аңыз бойынша, осы жерде қасқырдың қаншығы құтқарған қол аяғы жоқ баладан алғашқы түркілер дүниеге келген. Қытай деректері бойынша, түркілер ертеде тауларға табынған, тау культі өте ертеден басталды, оның көне түркілерарасында танымал болғаны сөзсіз екенін ғалым өз еңбектерінде келтіріп кеткен. Сонымен қатар ғалым: «Тәңіріаспан әлемінде, тұтас халықтардың, олардың билеушілері-қаған, хандардың тағдырын шешуші бас Құдай болғанын» жазады. Мұнда таулардың, өзен мен көлдердің киеліАруағын қастерлеу емес, сол таудың, өзен мен көлдің өзін қастерлеп, құдірет тұту, яғни біз бұл арада табиғаттың рух бейнесін емес, өзін тіріге санап қастерлеу ісін көреміз [9].

Сол сияқты Қазақстандық ғалым А.Ю. Никонов өзінің еңбегінде тәңірлік дінінің символдық негіздеме-лерінен бастап діни қағидаларының осы уақытқа дейін жеткен тағылымдарын суреттеп берді. Яғни, біз тәңіршілдік деп атап отырған, ерте түркі дүниетанымында, ежелгі наным-сенімдердің бастауы болып табылатын анимистік, фетиштік, тотемистік белгілердің барлығын бір жинақта қарастыруға болады. Себебі көшпелі халықтың өзіндік әлемінде кездескен кез –келген дүние өзінің орны мен жаратылғандағы мақсаты анық айқындалған. Еш нәрсе назардан тыс қалмаған, жанды тіршілік иесінің барлығында қастерлей білген, мақсатсыз еш бір зат ысырап етілмеген, әр нәрсенің сұрауы бар деген қағида қатал сақталынған, табиғаттан алынғанды қайтарып отыруың міндеттелген, әйтпеген жағдайда Көк Тәңірсаян разы болмайды, кез келген дүние, үлкен бір әлемнің тізбегііспеттес. Әр нәрсенің рухы бар, рухтарды разы етпей тіріадамның ісі оңға басуы мүмкін емес, бұл түсінік түркі халықтарының арасында да бүгінгі күнге дейін күшін жоймаған. Ата-баба культі, қазақ халқында осы кезден қалыптасқан болуы керек, себебіас беру, аруақтарғаарнап құрбан шалу дәстүрі тәңіршілдіктің айқын бір көрінісі [10].

Тәңіршілдік наным туралы ғалым Құрманғазы Қараманұлы өзінің еңбегінде келтіргендей, Тәңір діні халқымыздың қалыпты дүниетанымынан туған, табиғатқа табыну, Аспанды – ата, Жерді – ана деп ардақтау және аруаққасыйыну, рухы күштіадамдардың өмірін өнеге тұту салтынан өрбіген ұлттық дін. Тәңір – күллі әлемді жаратқан бейтарап құдіретті күш. Тәңір дінін ұстанатындарға үш қарызды орындау міндет. Олар – Тәңір алдындағы, ата-бабаалдындағы және ұрпақ алдындағы қарыздар. Тәңірлік діндегі өмірге деген көзқарас, өмірден қашып тақуа күй кешпей, дүниеге қуанышпен қарау, оны жалған демей, оны жарық дүние деп қабылдау, жаратушы мен адам арақатынасын басқа тұрғыдан түсіну керек екенін айтады [11]. Л.Н. Гумилев ежелгі қытайлықтарда түрік ұғымындағымен бірдей көк тәңір наным болғанын растайды. Көне Қытай, Мысыр, Рим, Месопотамия елдерінде көк тәңір туралы нанымдар бар. Бұл елдердің патшаларының атағы көбінесе көктің ұлы, аспанның перзенті болып келуші еді. Бұл нанымдааспан мен жерді жаратқан тәңір, жерді тастап кетіп аспанды мекендепті- мыс. Сондықтан, ол билік тәңір яки көк тәңір деп аталған. Түркілер күллі дүниеге үйлесімділік дарытқан құдіретті Тәңір деп мойындайды, алайда мойындау мойынсұнбау емес, себебі Тәңірадамға ерік берген, әлемдік діндердегі осы жалған дүниеде құдайға ғана құлшылық етсең, жаратушы еңбегінді ескеріп о дүниеде бейітшілікке барасың деуі Тәңіршілдікке жүрмейді, Тәңіршілдік «жазмыштан озмыш» жоқ деп қол қусырып отырғанды да қаламайды. «Мәңгілік аспан» – дейді Л.Н. Гумилев, тек көмек көрсететін ғана емес, сонымен бірге өзіне сиынушылардан белсенділік танытуды талап ететін құдай. Тәңіршілдік дін адамды өз іс-қимылына, әрекетіне, пиғыл-ниетіне есеп беріп отыруға үйретеді, ісі түсіп, жолы болса, түркілер «Тәңір қолдады» дейді, қателік жасап, адасса, «Тәңірім кешіре гөр», -дейді [12].Тәңіршілдік адамның табиғатпен бірлігін мақұлдады, онысымен ол қазір де өзіне көңіл аудартуда. Адам-табиғаттың жалғастырушысы, онда өзен мен даланың, таулар мен ормандардың билеушілері-рухтар өмірсүреді. Тәңіршілдікке бүкіл әлем рухтандырылған. Ежелгі түркілер көптеген ғасырлар бойы өздерінің қорғаушыларына құрбандық шалып отырды, олардың көңілін аулады, оларға қасиетті жерлерді, таулар мен шыңдарды, өзендер мен шатқалдарды, ормандар мен тұрақтарды арнады. Тәңіршілдік нышандары түркі халықтарының қол өнеріненде, яғни кілем, киіз өрнектерінде, ыдыс-аяқ үлгілерінде айқын таңбаланып қалған. Киім-кешектегі ең

басты элемент – бас киімдердергі бірден бір пішім жасақтаушы принцип ол шашақты етек, дөңгелек не шошақ пішімді жиек, бәйтерек, қошқар мүйіз тәрізді ою-өрнектердің түп тамыры Тәңіршілікте жатыр. Тарихи деректер мен жазба, ауызша әдебиеттерде кездесетін, әулие, басқа, киелі күмбездердің бекер еместігі тарихи шындық. Тәңіршілік нышандары түркі халқының өмір тіршілігінде айқын бейнеленіп қалған. ОртаАзия халқының тәңірі бейнесі түркі тілдес халықтардың ғана рухани мұрасы емес, ол- Орталық Азиядағы барлық халыққа ортақ дүние.

Қорытынды

ОртаАзиядағы ежелгі түркі наным-сенімдері тарихы жайлы еңбектерді, тәңіршілдік туралы айтылған ғалымдардың ойларды саралай отырып, түрлі пікірлер мен құн жетпес мәдениетімізбен тарихымызға көне түркі халқының негізі мен өзегін түсінуге қол жеткізуге болады. Тарихты зерттеу арқылы адамзат баласы өзінің ата-тегін, болмысын түсініп отырған, осы тұрғыдан көне түркісенімдерінің тарихын зерттеуде біздің ұтарымыз өте көп әрине. Тәңіршілдік наным, уақыт өте шаманизм, зороастризм сынды ежелгі діндермен жалғасын тауып, түркі халқында өз ізін қалдырмай қойған жоқ. Бұл бір діннің немесе бірсенімнің көрінісі емес, сенім жүйесінің синтезі деп айтуға болады. Мұнда ел билеу саясаты да, Тәңір идеологиясымен ұштасып жатты. Қазіргі кезде ғалымдардың арасында «бұл тәңіршілдік дін бе әлде идеологиялық сенімбе?» – деген сұрақ аясында дауға нүкте қойылар емес. Дегенмен, менің жоғарыда жазылған мәліметтерді саралай отырып, Тәңіршілдік – ол дін емес, яғни ежелгі түркі халықтарының исламға дейінгі наным сенімі болды деген қортынды жасаймын. Тәңіршілдік жерді өзінікі және басқаныкі деп бөлу тарихынан пайда болған түріктердің этникалық даралық мәселесін ұғынуға көмектеседі, бұл кейіннен түркі халықтарының өзіндік және ерекшелік негізінде пайда болды, кейіннен шаманизмге және Митраға табынуға ұласты. Алайда «Тәңіршілдік» көне түркі халықтарының ислам дінінің қабылдауына септігін тигізіп, қоғам ішінде дүниетанымдық, тарихи мәдениет тұрғысынан, түркі халықтарының ажырамас тарихы ретінде сақталып қалды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. –168 б.
2. Махаева А.Ш. Көне түріктердің рухани мәдениеті. – Алматы: Қазақ Университеті, 2002. –68 б.
3. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – Москва: Наука, 1964. –216 с.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.: АН СССР, 1951. –455 с.
5. Байтенова Н.Ж. Дінтану негіздері – Алматы: Қазақ университеті, 2006. –244 б.
6. Абаев Н.В., Аюпов Н.Г. Тэнгрианство и этно-экологические традиции тюрко-монгольских народов Внутренней Азии/Тэнгрианская цивилизация в духовно-культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии. Абакан, 2009. –365 с.
7. Сүлейменов О. Аз и Я. – Алматы: Жазушы, 1992. –303 б.
8. Сабетказы А. Древние культы и традиционная культура казахского народа (монография). – Алматы: КазНИИКИ, 2001. – 363 с.
9. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Ленинград: Наука, 1991. –321 с.
10. Никонов А.Ю. Тэнгрианство. У истоков духовности человечества. – Алматы: Цветные бумаги, 2014. –88 с.
11. Қараманұлы Қ. Тәңірге тағзым. – Алматы: Ана тілі, 1996. –40 б.
12. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва: Товарищество «Клышников-Комаров и К», 1993. –516 с.

Р.Т. Байгондин¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
Ұлттық Университетінің докторанты

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕСТІКТЕРІНДЕГІ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Орталық Азия аймағындағы қауіпсіздік мәселелері және қауіптермен күрес саласындағы мемлекеттердің бірлескен әрекеттестігі қарастырылады.

XXI ғасыр әлем елдеріне адамзат өркениетінің жетістігі саналатын ғылыми-техниканың қарыштап дамуымен қатар, сол дамыған ғылыми-техниканың өзі шеше алмайтын түйткілді мәселелерді де ұсынып отыр. қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасы Орталық Азия аймақ елдерімен бірлесе отырып, аймаққа төнетін қауіп-қатерлерге қарсы тұруды сыртқы саясатының негізгі мақсаттарының бірі ретінде ұстанады

Түйін сөздер: Орталық Азия, БҰҰ, ШЫҰ, ҰҚШҰ, қауіпсіздік, ланкестік, экстремизм, сепаратизм.

Байгондин Р.¹

¹*докторант PhDEHU им. Л.Н. Гумилева*

ВОПРОСЫ БЕЗОПАСНОСТИ В ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССАХ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье автор рассматривает развитие интеграционных процессов в Центрально-Азиатском регионе с целью обеспечения региональной безопасности. После приобретения независимости Центрально-азиатские страны стали все больше привлекать внимание ведущих мировых держав и говорится, что процесс интеграции мог бы ослабить возможность конфликтов в Центральной Азии. Автор отмечает что Казахстан, как один из лидирующих стран в регионе активно инициирует развитие интеграционных процессов.

Ключевые слова: Центральная Азия, регион, интеграция, развития, Центрально-азиатские страны, ООН, ШОС, ОДКБ, безопасность, терроризм, экстремизм, сепаратизм.

Baigondin R.¹

¹*PhD students of ENU L. N. Gumilev*

SECURITY ISSUES IN THE INTEGRATION PROCESSES OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Abstract

In the article the author considers the development of integration processes in the Central Asian region in order to ensure regional security. After gaining independence, the Central Asian countries have become increasingly attracted to the attention of the world's leading powers and it is said that the process of integration could weaken the possibility of conflicts in Central Asia. The author notes that Kazakhstan, as one of the leading countries in the region, actively initiates the development of integration processes.

Keywords: Central Asia, region, integration, development, Central Asian countries, UN, SCO, CSTO, security, terrorism, extremism, separatism.

XXI ғасыр әлем елдеріне адамзат өркениетінің жетістігі саналатын ғылыми-техниканың қарыштап дамуымен қатар, сол дамыған ғылыми-техниканың өзі шеше алмайтын түйткілді мәселелерді де ұсынып отыр.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін Орталық Азия мемлекеттері геосаяси өзгерістердің екі түріне тап болды-ішкі және аймақтық. Кеңестік кезеңнен мұра ретінде қалған саяси, этностық, территориялық және басқа да жағдайлар осы аймақ елдерінде шешілмеген геосаяси мәселелердің пайда болуы мен олардың біртіндеп, баяу ушығуына алып келді.

Орталық Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттері посткеңестік өзіндік айқындалу, мемлекеттік және ұлттық құрылымдану күрделі үрдісін бастан кешірді. Бұл үрдіске өзіндік этноұлттық және аймақтық тиістілік пен ерекшелік, адам өмірі мен азаматтық қоғамдағы діни фактордың артуы, аймақтың геосаяси трансформациялануы, қарастырылып отырған елдердің басшылары мен элита өкілдерінің орны мен демократиялық реформалардың тағдыры секілді факторлар әсерін тигізді және әлі де ықпал етіп келеді.

Орталық Азия өңіріндегі интеграциялық үрдістер қарама-қайшылықтарға толы сипат алып отыр және бұл бүгінгі таңда нақты бағалаулар жасауға мүмкіндік бермейді. Орталық Азия елдерінің көпжақты түрлі құрылымдарға қатысуы күрделі геосаяси, экономикалық және өркениеттік конгломераттың қалыптасуына алып келді. Осы тұста аймақ үшін ең басты жайтқа Орталық Азия аймақ елдерінің бірінші кезекте аймақ деңгейінде интеграциялану жобасын жүзеге асыра алатындығын көрсету қажеттігі, содан кейін ұқсас интеграция міндеттерін одан да жоғары көлемде орындауға көшу жатады [1].

Аймақтық интеграциялық үрдістің дамуы қандай да бір елге немесе державаға қауіпті бола алмайды. Керісінше, мұндай бірігу қатерлердің кемуіне негіз болады. ОА дамуының интеграциялық үлгісі аймақ елдерінің арасында мүмкін болатын қақтығыс әлеуетін басады және тұрақтылық пен ынтымақтастық кеңістігін ашады. Мемлекеттердің өзара бірігуі көрші елдер мен Батыс және Шығыс державаларының геосаяси әрі геοэкономикалық қызығушылығын одан әрі арттырады, сонымен қатар халықаралық қатынастардағы аймақ беделінің нығаюына алып келеді.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында Елбасы діни экстремизм қауіпі ерекше алаңдаушылық тудырып отырғандығына баса назар аударады. «Мемлекет пен азаматтар радикализмнің, экстремизмнің және терроризмнің барлық түрлері мен бой көрсетулеріне қарсы біртұтас шеп құруға тиіс» [2], – деп атап өтеді.

Орталық Азия өңірі Кеңес Одағы ыдыраған соң, оған кіретін мемлекеттердің барлық тәуелсіз даму кезеңі ішінде саяси сияқты, әскери жоспарда да тұрақсыздығымен ерекшеленді. Бір ғана Тәжікстанның өзінде тек 1992 жылы басталған Азаматтық соғыс нәтижесінде 150-ден астам тұрғын қаза тапты (бұл 10 жылдық Ауған соғысына қарағанда, 11 есе көп), ал оның келтірген зияны 7 млрд. долларға бағаланады. Барлық өңірде әскери саяси жағдай түбірімен өзгерді. Геостратегиялық фактор оны әлемдік және өңірлік державалардың қарсы күресу мүдделерінің торабына айналдырды [3].

Өңірдегі оқиғаға теріс ықпал ету әр түрлі экстремистік, сепаратистік күштердің, халықаралық лаңкестік ұйымдардың қызметі үшін қолайлы алғышарттар жасаған осындағы Ресейдің әскери-саяси және экономикалық ұстанымын босаңсытты. Өңірде, жақында ғана өзара ынтымақтасу мүмкіндігіне жол бермеген, енді жақындасу процесін уайымдайтын әр түрлі исламдық ағымдар мен қозғалыстардың жалпы қатары әрекет етеді. Орталық Азия аумағында «ислам халифатын» құруды олар өздерінің басты мақсаты етіп қояды. Осындай фундаменталистік исламдық күштер арасында өңір аумағында ерекше белсенділігімен көзге түсетін Өзбекстанның Ислам қозғалысы (ӨИҚ) лаңкестік ұйымы (Ислам бостандық партиясы) жоғары белсенділік танытады («Аль-Каиданың» өзбек филиалы болып саналады, сунниттік діни партия «Хизбут-Тахрираль-Ислами»).

ӨИҚ Өзбекстан және көршілес мемлекеттердің радикалды исламшылдықты ұстанатын азаматтарын біріктіреді. «Ислам халифатының» өзегі болып олардың стратегиялық мақсаты өзбек исламшылдарының барынша күшті ұстанымы болатын Ферғана алқабы болуы тиіс. Мұнда олардың әлеуметтік мәртебесін түсіретін өткізілетін реформаларда халықтың айтарлықтай бөлігінің көңілі қалуына себеп болған исламның күшеюінің артуы байқалады. Діни моральдің, исламдық тәртіп нормаларының құлдырауымен өз жағдайларының нашарлау себептерін қарап шешетін тұрғындар саны артып келеді. Осыдан діни нысандағы әлеуметтік наразылық білдіру дәрежесі жоғары. ӨИҚ қарулы қызметі бірінші кезекте Ташкентте лаңкестік акциялардың жүйелі өтуімен түсіндірілетін Өзбекстандағы кеңестік режимге қарсы бағытталған. ӨИҚ қару-жарақпен, дәрі-дәрмектермен, жауынгерлермен көмек көрсету туралы келісімдер жасасқан шешен лаңкестерімен және осы партияның әскери қанаты белсенді ынтымақтастық етеді.

Бұл партия ТМД-ның азиялық елдерін ғана емес, сонымен қатар Ресейдің едәуір бөлігі-Солтүстік Кавказды, Татарстанды, Башқұртстанды, Қалмақты және Каспий жанындағы аудандарды өзінің қолдауымен иеленуге ұмтылады. Бірақ қазір «Хизбут-Тахрираль Ислами» назарында Ресей емес, Орталық Азия. Дәл осы жерде, қалыптасқан экономикалық ахуалға байланысты партия өзінің жолын ұстаушыларды барынша көп табады.

Тәжікстанда «Хизбут-Тахрираль Ислами» халықты идеологиялық өңдеуді жүргізіп қана қоймай, сонымен қатар Халифат билігінде болашақ сатыластықтың негізі болуы тиіс «халки» (ұйымдар, топтар) деп аталатындарды белсенді құруда. Тәжікстанның кейбір облыстарында, мысалы, Ленинабад облысында «халки» қазірдің өзінде тұрғындары «Хизбут-ТахриральИслами» идеяларына ғибадат ететін бүтін орамдарды қамтып алған.

Өзбекстанда «Хизбут-ТахриральИслами» осы ұйымға тиесілігі үшін онда біраз түрмеге жабатын болғандықтан, астыртын жағдайда жұмыс жасайды. Өзбектің арнайы қызметтерінің деректері бойынша, «Хизбут-ТахриральИслами» олардың басты ұйымдастырушысы «Аль-Каиданың» қатысуымен ӨИҚ болса да, Ташкенттегі 1999 және 2004 жылдардағы жарылыстарға қатысы бар.

Исламдық экстремистер осындағы жағдайды тұрақтандыра отырып, өздеріне Ресейге де кіру үшін плацдарм жасауға болатындығын есептей отырып, Орталық Азияға өз күштерін шоғырландыруда. Олар лаңкестікке қарсы күрес күшейетін жағдайда өз тактикасын жетілдіруге ұмтылады.

Орталық Азия исламшылдарының қастық саяси және қарулы лаңкестік қызметіне талибтер көмек көрсетті және көрсетіп жатыр. Лаңкестікке қарсы одақ тарапынан оларға жеңіліс әкелуі салдарынан олармен босаңсып қалған байланыстар өңір қауіпсіздігіне шынайы қауіп төндіретіндей тағы да белсене бастады. Сондықтан тәуелсіздік алған сәттен бастап ішкі тұрақтылық үшін күрес және сыртқы қауіптің көрінуі Орталық Азия мемлекеттері үшін өмірлік маңызы бар қажеттілік болды. Алайда, лаңкестікке және экстремистік исламдық ұйымдарға қарсы күрес исламға қарсы күресті білдірмейді. Лаңкестіліктің қандай да бір нақты дін, ұлттық немесе мәдени дәстүр түбірі болмайды, ол оларға өзінің қылмыстық мақсаттарын жасыру үшін ғана жүгінеді [4].

1992 жылғы 15 мамырдағы Ташкентте ТМД мемлекеттері мен үкіметтерінің басшылары кеңестерінің отырысында Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа (ҰҚШ) кол қою өңірдегі қауіпсіздік қамтамасыз ету үшін барынша маңызды оқиға болды. Шарттың саяси сипаты бар және әскери блок құруға бағытталмаған. Оның қатысушылары мемлекетаралық қатынастарды күш қолданудан қалыс қалуға және кейбір құралдармен ғана өзара және өзге мемлекеттермен барлық дауларды шешуге міндеттенді.

Қатаң түрде айтқанда, Шарт мәні бойынша ұжымдық қорғаныс жүйесін жасаудың нормативтік базасын одан әрі қалыптастыру ісіндегі негіздемелік келісім болып табылды. Оның негізгі мақсаттары мен тұжырымдары қауіпсіздік саласындағы оның қатысушыларының ынтымақтастығы үшін айқындауыш фактор болып табылатын қауіп-қатер сипатын ескере отырып, тұжырымдамалық және бағдарламалық ережелерді дамытуды талап етті. Ынтымақтастықтың өзге салаларында қиындық тудырған мемлекетаралық өзара әрекет тетіктері айқындалған жоқ [5]. ҰҚШ-ның ең басынан бастап Шартқа қатысушылар арасында өзара қарым-қатынасты дамытуға және ықпалдастыру процестерін тежеуге және әлсіретуге бағытталған сыртқы күштер тарапынан әсіресе, АҚШ қатты сынға ұшырады. Осының барлығы ҰҚШ толықтай посткеңестік кеңістіктегі тұрақтылықты қолдау құралының рөлін ойнауға қабілетсіздігіне байланысты.

Дегенмен, айтылғанға қарамастан, Шарт оның төртінші бабының арқасында сұранысқа ие болып шықты: «Егер қатысушы мемлекеттердің біреуі қандай да бір мемлекеттің немесе мемлекеттер тобының тарапынан агрессияға ұшырайтын болса, онда бұл осы Шартқа қатысушы мемлекеттердің барлығына қарсы агрессия ретінде қаралатын болады. Қатысушы мемлекеттердің кез келгеніне қарсы агрессия актісі жасалатын жағдайда, қалған барлық қатысушы мемлекеттер оған әскерді қоса алғанда қажетті көмек ұсынады, сондай-ақ БҰҰ Жарғысының 51-бабына сәйкес ұжымдық қорғаныс құқықтарын жүзеге асыру тәртібімен олардың қарамағындағы құралдармен қолдау көрсетеді» [6]. 1996 жылы күзде Ауғанстандағы оқиғалардың дамуы Орталық Азия өңірі елдерінің қауіпсіздігіне шынайы қауіп төндіре бастаған кезде, ҰШҚ қатысушының бесеуі (Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан) 1996 жылғы 4 қазандағы Алматыдағы кездесуде мыналарды мәлімдеген Декларация қабылдады: «ТМД мемлекеттерімен Ауғанстан шекараларында тұрақтылықты бұзатын кез келген ықтимал әрекет тиімсіз. Мұндай әрекеттер, оларды кім қолданса да, олардың жалпы мүддесіне деген қауіп ретінде бағаланатын болады және Ұжымдық қауіпсіздік шартының 4-бабы негізінде балама тойтарыс алады» [7]. Кездесуге қатысушылар ТМД-ның оңтүстік шебінде қалыптасқан оқиғаны шұғыл қарауға және Достастықтың сыртқы шекараларын нығайту бойынша тиісті шаралар қолдануға шақыра отырып, БҰҰ-ның Қауіпсіздік кеңесіне жүгінді. Алматы мәлімдеуінің БҰҰ-ның кезекті бұрыштамасына негіз болғанын, Ауғанстанда ықтимал саяси реттеу тәсілдерін қалыптастыруға үлес болғанын және алғаш рет ҰҚШ жаһандық ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің бөлігі болуға қабілетті екендігін көрсеткенін атап өту қажет.

ҰҚШ арқылы ұжымдық қауіпсіздік және қорғаныс жүйесі барлық посткеңестік кеңістік үшін маңызды. Алайда, ол өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысуға жарамды бірлескен әскери құрылымдары соңғы уақытқа дейін болмаған Орталық Азия елдері үшін ерекше өзектілік танытпайды. Сондықтан жұмыс көбінесе Орталық Азияда өңірлік қорғаныс жүйесін қалыптастырудың, тиісті мемлекетаралық күштер мен құралдарды жасаудың тиімді жобасын іздеуге шоғырландырылған.

Міндет 2000 жылға қарай Орталық Азия бағытында ҰҚШ мүшесі болып үш мемлекеттің ғана қалғандығымен қиындайды: Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан. Шынында, осы жағымсыз сәт қандай да бір шамада оң факторлармен толығады. Сонымен, 1992 жылғы Қазақстан мен Ресей арасындағы достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарттың тиісті бөлімдері әскери-саяси ынтымақтастықты реттейді. Екіжақты шарттар, әдетте, 1999 жылғы Тәжікстан аумағындағы ресейлік әскери базаның мәртебесі және келу жағдайлары туралы шарт, «бірлескен қарулы күштер туралы» тармақ жазылған 1995 жылғы Ресей мен Қазақстан арасындағы экономикалық және әскери-саяси ынтымақтастық туралы декларация сияқты барынша нақты келісімдермен толығады. 2000 жылы жасалған Ресей-Қырғыз келісіміне сәйкес Қырғызстанмен шекарада Ресейде дайындалған арнайы шекаралық радиолокация техникасы орнатыла бастады [8].

Орталық Азия елдерінің сенімді ұжымдық қауіпсіздік жүйесіне объективті қажеттілігі әлеуетті сияқты, шынайы қауіптің болуымен баяндалады. 1999 жылы күзде Ферғана алқабында жарылған жауынгерлерге қарсы бірлескен операция тәжірибесі ұжымдық іс-әрекеттердің қажеттілігі мен тиімділігін көрсетті. Қырғызстанда, сондай-ақ 2000 жылы сәуірдегі Тәжікстандағы және Өзбекстандағы «Достастықтың оңтүстік қалқаны» деген әскери оқулар Өзбекстан саясатындағы оқшаулағыш теңгерімдердің болуына қарамастан, Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан қарулы күштерінің ТМД-ның оңтүстік қанатындағы жағдай ушығатын жағдайда бірлесе әрекет ете алатын жағдайда екендігін растады. Халықаралық лаңкестік және экстремизм тарапынан қауіптің артуы 2000 жылы 21 маусымда Мәскеуде қызметі Орталық Азияның оңтүстік шептерінде қауіпсіздікті және тұрақтылықты ұстап тұруға бағытталған Лаңкестікке қарсы орталық (ЛҚО) құру туралы ТМД мемлекеттерінің басшылары кеңесінің шешім қабылдауының маңызды факторы болды.

Белгілі бір шамада Қырғызстан аумағына исламдық экстремист-жауынгерлердің шабуылдарына байланысты 1999-2000 жылдардағы оқиғалар әсерімен, экс-президенті А.Ақаев атап өткен болатын:

«Қырғызстанда Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт шеңберінде Орталық Азияның халықаралық лаңкестік экспансиясына тойтарыс беруге арналған басым өңір фактісін ризашылықпен қабылдады» [9].

2000-2001 жылдары Орталық Азия өңіріне қатысты ҰҚШ шеңберінде қажетті келісімдерді дайындау жүргізілгенін және Ресей, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан арасында ұжымдық қауіпсіздіктің өңірлік жүйесінің негізгі параметрлері айқындалғанын айтып кету заңды.

Ұжымдық қорғаныстың өңірлік жүйелерін қалыптастыру және бірлескен басқару органдарын құру туралы мәселені қою перспективалы сипат алды. Осы мәселені Орталық Азияға қатысты шешу Жылдам күшейетін олардың ядролық күштерін (КСБР) қалыптастыра отырып, Орта Азиялық өңірлік күштерді құру туралы шешім қабылдаған ҰҚК Бішкек сессиясында болды (Бұл шешім түпкілікті аяқталуын Еревандағы ҰҚК кезекті сессиясында алды). Бішкекте практикалық маңызы бар екі маңызды құжат қабылданды-Ұжымдық қауіпсіздік күштерін және жүйесінің құралдарын қалыптастыру мәртебесі туралы келісім (2001 жылы 28 тамызда күшіне енді) және 2001-2005 жылдар кезеңінде ұжымдық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру бойынша негізгі іс-шаралар жоспары.

Бішкек саммиті Орталық Азия өңіріндегі артып келе жатқан қауіпсіздік қаупімен байланысты арнайы мәлімдеумен расталатын, басқа халықаралық ұйымдар арасында Шартты тығыз өзара түсіну қажеттігін мойындауда маңызды саты болып табылды. Осыған ҰҚК Бас хатшысына бірінші кезекте БҰҰ, ЕЫҚҰ тиісті құрылымдарымен және Шанхай форумымен жұмыстық байланыстар орнату тапсырылған сессия шешімі жолданды. Нәтижесінде Еревандағы ҰҚШ СІМК (2001 ж. мамыр) Осы байланыстарды халықаралық ұйымдардың тиісті құрылымдарымен жүзеге асыру тәртібі қабылданды. Осыдан соң байланыстар барынша халықаралық сипат ала және өңірде Қытаймен, Үндістанмен, Түркиямен, Иранмен және басқаларымен қауіпсіздікті қолдауда белгілі бір рөл ойнаған халықаралық ұйымдар сияқты, нақты мемлекеттермен де жүзеге асырыла бастады.

Ұжымдық қауіпсіздік жүйесін одан әрі нақтылауды Ереван сессиясында ҰҚК алды. Ұжымдық қауіпсіздіктің Орталық Азия өңірін жылдам кеңейтудің ұжымдық күштерін құру туралы кеңейтілген шешім қабылдау оның маңызды қорытындысы болды. ӨҰҚК барлық параметрлері— олардың санынан бастап тұрақты көшірілетін пункттерінің атауларына дейін бекітілді; Бішкекте Қырғызстанның ӘК бас штабының базасында орналастырумен қолбасшы және тұрақты жедел топ тағайындалды [10]. Ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің мемлекетаралық әскери басқару органын құру туралы ҰҚК шешімінің ерекше маңызды мәні болды. Кеңес сессиялары өтілетін мемлекеттердің президенттері кезекпен иеленетін ҰҚК төрағасының лауазымы бекітілді. Ұқсас ұстаным бойынша СІМК және ҰҚШ СМО төрағаларының лауазымдары бекітілді. Шешімдер қабылдауда жеделділікті және сессияаралық кезеңде ұжымдық қауіпсіздік жүйесінің тиімділігін арттыру мақсатында, ҰҚК құрамына ҰҚШ қатысушы елдер кеңестерінің хатшылары енгізілді.

2001 жылғы қыркүйектегі Нью-Йорктегі лаңкестік актілер және одан кейін болған Ауғанстандағы талибтерге қарсы лаңкестікке қарсы науқан ұжымдық қауіпсіздік жүйесін жасау бойынша өңір елдерінің қызметіндегі жаңа жайттарды анықтады, сыртқы қауіптер мен үндеулерге қарсы күрес сипатында өзгерістер тудырды. Бір жағынан, талибтерге қарсы операция нәтижесінде Орталық Азия республикаларының шынында тікелей қатысуынсыз Шарт аймағының оңтүстік қанаттарын қауіпсіз етудің сәті түсті. Бұл алғашқы кезеңдерде олардың оң сабырлы болса да, өздерінде шетелдік әскери контингенттердің орналастыруына қатынасын қамтамасыз етті. Одан басқа, өз аумақтарында орналасқан АҚШ-тың бөлімшелерімен және өңірден тыс он бір басқа мемлекеттермен әскери және әскери-техникалық ынтымақтастық орнай бастады.

Екінші жағынан, Орталық Азия аумағында өңірден тыс державалардың шетелдік әскери болуының кеңеюі мемлекеттік егемендіктерді азайту қаупін жасайтындығы барынша айқын болды. Бірқатар сарапшылар мен саясаткерлер растағандай, талибтерге қарсы лаңкестікке қарсы акцияның өзі басқа мақсат алды-осы өңірде американдық әскери қатысуды орнату болды. Саясаткер А.С. Каптоның бағалауынша, АҚШ осы науқанның арқасында Орталық Азиядағы әскери қатысуға ғана қол жеткізіп қоймай, сонымен қатар өзіне болашақта Еуропаға Оңтүстік-Шығыс Азиядан, Қытайдан және Үндістаннан тауарлар мен ресурстарды тасуға арналған қысқа жолды білдіретін Ұлы Жібек жолының ортасында осы елдердің болуын ескере отырып, өзінің сыртқы саясатын құру мүмкіндігін қамтамасыз етті [11].

Сонымен қатар, Орталық ТМД Терроризмге қарсы орталығымен, ШЫҰ Өңірлік терроризмге қарсы құрылымымен, «Орталық Азия ынтымақтастығы» ұйымының және Ұжымдық қауіпсіздік туралы келісім-шарт ұйымының жұмыс топтарымен, сондай-ақ терроризмнің алдын алу және жолын кесумен айналысатын басқа да халықаралық құрылымдармен өзара әрекеттестікте жұмыс істейтін Қазақстан Республикасында Терроризмге қарсы орталық 2003 жылдың 29 желтоқсанда құрылды. Оның негізгі міндеттері,

- терроризммен күресті тікелей іске асыратын мемлекеттік органдардың, сондай-ақ террористік және өзге де экстремистік белгілерге қарсы іс-әрекет ету саласындағы мүдделі министрліктер мен ведомстволардың қызметін үйлестіру;

- террористік және өзге де экстремистік қауіп-қатерлер және белгілер туралы ақпаратты жинау, реттеу, талдау және сараптау;

- терроризмге қарсы қызметтің концептуалды ережелері мен бағдарламаларын, террористік және өзге де экстремистік акциялардың алдын алу және жолын кесу жоспарларын әзірлеу;

- арнаулы терроризмге қарсы бөлімшелердің жеке құрамын кәсіби даярлауды үйлестіру және әдістемелік қамтамасыз ету;

- терроризммен күрес мәселелерімен айналысатын халықаралық орталықтармен және ұйымдармен жұмыс байланыстарын орнату және ұстану;

терроризммен және экстремизмнің өзге де белгілерімен күрес мәселелерін қозғайтын нормативтік құқықтық актілер жобаларын дайындауға қатысу және т.б. [12].

2017 жылдың қыркүйек айының соңында Душанбе қаласында (Тәжікстан) Еуразия құрлығындағы терроризм мен экстремизмге қарсы тұру мәселесіне арналған «Еуразиядағы терроризм мен экстремизмге қарсы күрес: ортақ қатерлер мен бірлескен тәжірибе» атты халықаралық конференция өтті.

Форумды Тәжікстан Республикасы Президентінің жанындағы Стратегиялық зерттеулер орталығы ұйымдастырды.

ҚСЗИ-дің Сыртқы саясат және халықаралық қауіпсіздік бөлімінің басшысы Меират Омаров «Геосаяси өзгерістер жағдайындағы Орталық Азия: аймақтық қауіпсіздіктің қауіп-қатерлері» атты тақырыптағы бөлімде баяндама жасап, аймақ қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатындағы Орталық Азия елдерінің аймақтық бірлестік қалыптастыру мәселелеріне назар салды [13].

АҚШ-тың Орталық Азия республикаларына, Ресейге келіп түсетін Ауғанстандағы анаша өндірісіне «бейжай» қатынасы жағдайды ушықтырады. Лаңкестікке қарсы операциялар басталғаннан кейін Ауғанстанда анаша өндіру төмендеп қана қоймай, сонымен қатар бірнеше есе артты. Апиын көкнәрін егу алаңдары он есе көбейді. 2003 жылы анаша өндірісі рекордтық санға жетті-300 тонна таза героин [14]. Оның үстіне Пәкістан аумағында экстремистер дайындайтын лагерьлер әрекет етуін жалғастыруда. Бұрынғысынша, «Өзбекстанның ислам қозғалысы» лаңкес топтарының және «Хизб-ут-Тахрир» партиясының, Орталық Азия республикаларының өзінде, әсіресе, Ферғана алқабында әлеуметтік базасы және қолдауы бар жауынгер-исламшылдардың өзге топтарының Орталық Азия мемлекеттерінің аумағына кіретін қастық әрекеттері алаңдаушылық туғызады.

Ұжымдық қауіпсіздік кеңесінің Мәскеу және Кишинев сессияларының ҰҚШ Ұжымдық қауіпсіздік шартының ұйымына өзгерту туралы шешімдері қатысушы мемлекеттер арасындағы қатынасты сапалы жаңа деңгейге көтеретін, халықаралық қатынастарда ҰҚШ саяси рөлі мен беделін арттыратын болғандықтан, тарихи маңызы бар. Шарттың мазмұнындағы сапалы өзгерістердің негізгі ерекшеліктерінің бірі оның әскери құрауышының барынша айқын белгіленуі болып табылды. Орталық Азия өңірінің Жылдам кеңейтудің ұжымдық күштерінің рөлі артты, бұл Шартқа жаңа үндеулер мен қатерлерге тиісті түрде әрекет ету, ұстамдылық функцияларын шынайы орындау қабілетін берді.

Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы қауіпсіздік мәселелерін шешуде тиімділікті арттыру мақсатында, басқа өңірлік ұйымдар – ЕЫҚҰ, ШЫҰ барынша тығыз әрі сындарлы өзара әрекетке және жоғарыда Біріккен Ұлттар Ұйымы орналасқан жаһандық қауіпсіздіктің өзіндік пирамидасын тұрғызуға ұмтылуы тиіс.

Бірқатар жалпы бағдарлар ұстанымдары бойынша ҰҚШҰ және ШЫҰ не сәйкес келеді не параллель жолдармен жүреді. ШЫҰ – өңірлік ұйымдардың алғашқысы болып 2001 жылғы 11 қыркүйектегі АҚШ-тағы терактілерді сезінді, содан соң 2002 жылғы 7 қаңтардағы мүше-мемлекеттердің сыртқы істер министрлерінің бірлескен мәлімдемесінде лаңкестікпен жүйелендірілген күреске шақырды. Осы мәлімдеменің көптеген ережелері өмірде орындалып жатыр. ҰҚКҰ, ШЫҰ лаңкестікпен, экстремизммен, есірткімен күресудің нақты мәселелері бойынша НАТО, ЕЫҚҰ, АҚШ өзара іс-әрекетке баруға дайын.

Лаңкестік пен экстремизмге қарсы тиімді күрес жүргізу мақсатында форумға қатысушылар Ресей, Тәжікстан, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Ауғанстан секілді түрлі мүдделі тараптардың өзара күш біріктірудің түрі мен әдістеріне, жүріп өткен жолына, ҰҚКҰмен ШЫҰ аясындағы өзара әрекеттестіктің келешегіне, сондай-ақ бұл үдерістерге БАҚ пен азаматтық қоғам әлеуетін белсенді араластыру мүмкіндігіне талдау жасады.

2017 жылдың 13 маусым күні Ашхабадта Орталық Азия мен БҰҰ елдерінің Жаһандық контртеррористік стратегияларды жүзеге асыру бойынша жиын өтті. Бұл кездесуге Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан,

Түркменстан, Өзбекстан елдерінің министрлері мен жоғары шенді тұлғалар, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік органдары мен контртеррористік құрылымдарының басшылары қатысты. Аталған жиын БҰҰ-ның бас хатшысы Антониу Гутерришаның төрағалығымен өтті. Кездесудің басты мақсаты БҰҰ-ның өңірлік деңгейдегі жаһандық контртеррористік стратегияны жүзеге асыру бойынша бірінші құжат саналатын Орталық Азия үшін біріккен іс-қимыл жоспарын орындауға шолу жасау болып табылды. Бұл кездесу «орталық Азиядағы БҰҰ-ның жаһандық контртеррористік стратегияны жүзеге асыру бойынша бірлескен іс-қимыл жоспарын орындау» жобасының екінші кезеңін қорытындылайтын іс-шара болып табылды [15].

Биылғы маусым айының аяғында астанада Орталық және Оңтүстік Азия елдерінің зорлық-зомбылық сипатындағы экстремизмге қарсы іс-қимыл жасау жөніндегі өңірлік конференцияда Қазақстан президенті Н. Назарбаев «Біз қазір де зорлық-зомбылық сипатындағы экстремизм мен халықаралық терроризмді жою жөніндегі ұжымдық күш-жігерді қолдайтынымызды тағы да мәлімдейміз» [16] деп атап көрсетті.

Сондықтан да, қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасы Орталық Азия аймақ елдерімен бірлесе отырып, аймаққа төнетін қауіп-қатерлерге қарсы тұруды сыртқы саясатының негізгі мақсаттарының бірі ретінде ұстанады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Мельков С. Трансформация военной политики России под влиянием исламского фактора. «Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри». -М.: Фонд Карнеги за международный Мир, 2003.-248 с.
- 2 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // <http://www.akorda.kz/>
- 3 Бобохонов Р.С. Гражданская война в Таджикистане (1992–1997 годы). При-чины, ход, последствия и уроки // *Общественные науки и современность*. 2011. № 4. С. 80–81. 4 Перепись населения и жилищного фонда Республики Таджикистан 2010 г. Том III.
- 4 Наумкин В. О стабилизации ситуации в регионах, соседних с Чечней // *Центральная Азия и Кавказ*. 2000. №4(10). С. 131.
- 5 Иенатов В. Развитие процесса формирования систем коллективной обороны и безопасности в рамках Договора о коллективной безопасности // *Сборник «Содружество Независимых Государств: угрозы и вызовы современности»*.
- 6 Земский В.В. Договору о Коллективной безопасности-5 лет // *Дипломатический ежегодник*. М.: Научная книга, 1997. С. 53.
- 7 Кулматов К.Н. Приоритеты внешней политики России и современные международные отношения. М., 2002. С. 189.
- 8 Грунин В.Ф. Центральная Азия: военно-политический аспект и проблема коллективной безопасности // *Евразийский вестник*. 2001. № 15.
- 9 Акаев А. Памятодесятилетие. Бишкек: Учкун, 2001. С. 389.
- 10 Казахстан, Кыргызстан, Россия и Таджикистан выделяют в КСБР по батальону с соответствующими силами и средствами поддержки, что составляет примерно 1500 человек. Россия представлена в КСБР 201-й мотострелковой дивизией, которая находится в Таджикистане.
- 11 Капто А.С. От культуры войны к культуре мира. М.: Республика, 2002. С. 198.
- 12 «Қазақстан Республикасының Терроризмге қарсы орталығы туралы ережені бекіту жөнінде» Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 24 маусымдағы № 588 Жарлығы // *Әділет Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі*.
- 13 <http://kisi.kz/kk/categories/articles/posts/kr-prezidenti-zhanyndagy-kszi-kaziss-sarapshysy-dushanbede>
- 14 Интервью Чрезвычайного и Полномочного Посла РФ в Таджикистане М.Пешикова // *Независимая газета*. 2004. 31 мая.
- 15 http://www.inform.kz/kz/ortalyk-aziya-elderinin-terrorizmge-karsy-kures-turaly-zhiyny-ashhabadta-otedi_a3035399
- 16 http://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_visits/memleket-basshysy-zorlyk-zombylyk-sipatyndagy-ekstremizmge-karsy-kures-zhonindegi-sammitke-katysty